

Milan Radanović

“SLAVONIJO, TRIPUT SI GORILA...”

Kotar Podravska Slatina
u Drugom svetskom ratu
1941–1945.

Naslov knjige predstavlja stih iz zbirke partizanskih ratnih pesama: *XXI slavonska pjeva*, (pr. Bogdan Bosiočić), Podravska Slatina, 1978.

IZDAVAČ: Srpsko narodno vijeće, Gajeva 7/I, Zagreb
ZA IZDAVAČA: Milorad Pupovac
UREDNIK: Saša Milošević
RECENZENT: Milan Koljanin
LEKTURA: Milana Malenić
PRIJELOM: Ruta
TISAK: it-graf
NAKLADA: 400
ISBN 978-953-7442-39-2

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001019273.

Knjiga je objavljena uz podršku Savjeta za nacionalne manjine RH

Zagreb, februar 2019.

Milan Radanović

**“SLAVONIJO,
TRIPUT SI
GORILA...”**

Kotar Podravska Slatina
u Drugom svetskom ratu
1941–1945.

**SNV
CHB**

srpsko
narodno
vijeće

српско
народно
вијеће

SADRŽAJ

- 7 Skraćenice
- 11 Uvod
- 38 Uspostavljanje ustaške vlasti u kotaru Podravska Slatina
- 48 Represija i zločini nad srpskim stanovništvom 1941.
- 83 Proterivanje srpskog stanovništva iz dobrovoljačkih naselja u leto 1941.
- 97 Pokatoličavanje Srba i Jevreja 1941–1942.
- 120 Lisičinska gerilska grupa
- 141 Masovni zločin u Kometniku i Voćinu (12–14. januar 1942)
- 166 Organizatori i počinioci zločina u Kometniku i Voćinu
- 185 Razvoj partizanskog pokreta u Brđanskoj u prvoj polovini 1942.
- 205 Interniranje romskog stanovništva sredinom 1942.
- 218 Interniranje jevrejskog stanovništva sredinom 1942.
- 231 Politička i vojna struktura odgovorna za interniranje Roma i Jevreja
- 240 Interniranje srpskog stanovništva u okolini Voćina avgusta i septembra 1942.
- 279 Prvo oslobođenje Voćina (12–20. decembar 1942) i zločini Ustaške vojnice (20. decembar 1942)
- 295 Drugo oslobođenje Voćina (5–11. januar 1943)
- 303 Operacija “Braun” (19. mart – 8. april 1943)
- 316 Treće oslobođenje Voćina (8–19. maj 1943)
- 338 Hrvatsko, nemačko i mađarsko stanovništvo Brđanske nakon Operacije “Braun”
- 346 Zločini u Brđanskoj tokom Operacije “Paula” (1–20. jul 1943)
- 360 Jačanje partizanskog pokreta u hrvatskim selima u srednjoj Podravini krajem 1943.

- 376 Preseljavanje Nemaca iz slatinske Podravine, borbe i zločini u Brđanskoj početkom 1944.
- 397 Prvo oslobođenje Podravske Slatine (4–7. april 1944)
- 407 “Krvavi slatinski Uskrs”
- 427 Borbe u Brđanskoj (7–10. april 1944)
- 432 Zločini Ustaške vojnice i SS-policije u Brđanskoj (7–10. april 1944)
- 458 Operacija “Oluja” (26. april – 8. maj 1944)
- 463 Zločini Ustaške vojnice i SS-policije na području kotara Podravska Slatina tokom Operacije “Oluja”
- 490 Zločini Ustaške vojnice u Brđanskoj nakon Operacije “Oluja”
- 498 Komandna struktura Ustaške vojnice odgovorna za zločine u kotaru Podravska Slatina u proleće 1944.
- 511 Hrvatsko i mađarsko stanovništvo Brđanske nakon Operacije “Oluja”
- 527 Drugo oslobođenje Podravske Slatine (25–27. septembar 1944) i prilike u kotaru do kraja 1944.
- 551 Zaboravljeni zbeg
- 566 Završne borbe: od Operacije “Vukodlak” do konačnog oslobođenja (6. februar – 20. april 1945)
- 588 Zaključak
- 603 Izvori i literatura
- 611 Geografski registar

SKRAĆENICE

- AJ – Arhiv Jugoslavije
- AS – Arhiv Srbije
- DAO – Državni arhiv u Osijeku
- DAV – Državni arhiv u Virovitici
- DKRZ – Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- ES – Einsatzstaffel der Deutschen Mannschaft (Vojnica nemačke narodne skupine)
- GKRZ – Gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- GUZ – Glavni urudžbeni zapisnik
- HDA – Hrvatski državni arhiv
- HOP – Hrvatski oslobodilački pokret
- HSS – Hrvatska seljačka stranka
- JA – Jugoslovenska armija
- KIP – Komesarijat za izbeglice i preseljenike
- KK KPH – Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske
- KKRZ – Kotarska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- KNOO – Kotarski narodnooslobodilački odbor
- KPH – Komunistička partija Hrvatske
- KPJ – Komunistička partija Jugoslavije
- MNOO – Mjesni narodnooslobodilački odbor
- MUP NDH – Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske
- MŽG – Muzej žrtava genocida
- NDH – Nezavisna Država Hrvatska
- NOO – Narodnooslobodilački odbor
- NOR – Narodnooslobodilački rat

NOV i PO – Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi
NOVJ – Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
NR – Narodna Republika
OK KPH – Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske
OKRZ – Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
ONOO – Oblasni narodnooslobodilački odbor
OS NDH – Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske
OZNA – Odeljenje za zaštitu naroda (Ozna)
PTS – Poglavnikov tjelesni sdrug
RZS – Republički zavod za statistiku
SDB – Služba državne bezbednosti
SDS – Služba državne sigurnosti
SKOJ – Savez komunističke omladine Jugoslavije
SR – Socijalistička Republika
SS – Schutzstaffel (Zaštitni odred)
UDBA – Uprava državne bezbednosti (Udba)
UV – Ustaška vojnica
VA – Vojni arhiv (Beograd)
VKJ – Vojska Kraljevine Jugoslavije
ZKRZ – Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

**“SLAVONIJO,
TRIPUTSI
GORILA...”**

Uvod

Knjiga koja je pred čitaocima obuhvata istoriju slatinske Podravine i Brđanske tokom Drugog svetskog rata.¹ Reč je o teritoriji koje je uoči i tokom rata obuhvatalo područje kotara Podravska Slatina, a nakon rata područje istoimene općine. Granice predratnog i ratnog kotara Podravska Slatina i posleratne općine Podravska Slatina nisu u potpunosti podudarne. Kotar je obuhvatao i pojedina sela koja su nakon rata postala deo općine Orahovica, a pre rata su bila deo seoskih općina Slatinski Drenovac i Nova Bukovica u sastavu kotara Podravska Slatina (Slatinski Drenovac, Prekoračani, Pušina, Krasković, Humljani, Krajna, Četekovac, Čojlug, Mikleuš). S druge strane, nakon rata u sastav općine Podravska Slatina uvršteno je područje nekadašnje seoske općine Čađavica koja je pre rata bila u sastavu kotara Donji Miholjac (Čađavica, Čađavički Lug, Ilmin Dvor). Sva ostala naselja, njih oko 60, koja su pre i tokom rata bila u sastavu kotara, nakon rata našla su se u sastavu općine Podravska Slatina. Knjiga obuhvata događaje koji su se odigrali od 1941. do 1945. na širem području slatinske Podravine i Brđanske, uključujući ne samo delove kotara Podravska Slatina kasnije pripojene općini Orahovica i delove kotara Donji Miholjac kasnije pripojene općini Podravska Slatina, već i rubna područja kotara Virovitica, Daruvar, Našice, Donji Miholjac i Slavonska Požega koja se naslanjaju na slatinsko-voćinski kraj.

¹ Brđanska je skupni naziv kojim se u lokalnom idiomu nazivaju potpapučka sela na području Podravske Slatine i Orahovice, odnosno sela oko Voćina i Slatinskog Drenovca. Iako naziv nije raširen van navedenog područja, u knjizi ga često koristim kao neku vrstu sinonima za voćinsko-drenovački kraj. Slično tome, skupni naziv Zabردة, kojim se naziva kraj oko Bučja (sela između Psunja i Ravne gore na području Pakraca), takođe je slabo poznat van matičnog područja. Za ravničarski deo kotara Podravska Slatina u knjizi često koristim sinonim slatinska Podravina.

U kotaru Podravska Slatina uoči Drugog svetskog rata živelo je nekoliko brojnih ili relativno brojnih etničkih zajednica, pri čemu su Hrvati i Srbi činili dominantno stanovništvo. Prema podacima iz popisa stanovništva iz 1910, na području slatinske Podravine i Brđanske nije bilo nijednog naselja koje nije bilo etnički mešovito. Zapravo, u velikoj većini naselja živelo su najmanje tri etničke grupe. Prema istim podacima, najveći broj izrazito etnički homogenih naselja u kotaru bila su naselja u Brđanskoj: Sekulinci (99,13% Srba), Kuzma (98,55% Srba), Kometnik (98,26% Srba), Gornji Meljani (97,95% Srba), Novo Kusonje (96,96% Mađara), Lisičine (95,10% Srba), Popovac (91,88% Srba), Ivanbrijeg (89,91% Nemaca), Mačkovac (89,16% Mađara), Pušina (85,25% Srba), Humljani (84,68% Mađara). U ravničarskom delu kotara takođe su postojala etnički homogena naselja, ali je etnička homogenost u tim naseljima bila manje izražena nego u Brđanskoj zbog toga što su druge etničke grupe, iako procentualno manje zastupljene, broјčano bile zastupljene u većem broju pojedinaca u mnogoljudnim ravničarskim selima: Donja Bukovica (93,20% Srba), Gornje Predrijevo (92,18% Hrvata), Ciganka (91,59% Mađara), Noskovci (89,64% Hrvata), Čađavica (87,72% Hrvata), Sopje (86,08% Hrvata), Višnjica (83,40% Mađara), Španat (83,02% Mađara), Grabić (82,27% Nemaca), Vaška (76,06% Hrvata). Najveća naselja u kotaru bila su izrazito etnički heterogena: Podravska Slatina (40,81% Hrvata, 23,22% Mađara, 22,90% Srba, 9,82% Nemaca, 1,71% Čeha, 1,44% ostalih), Voćin (42,72% Srba, 38,00% Hrvata, 9,02% Nemaca, 8,43% Mađara, 1,30% ostalih), Čeralije (59,12% Srba, 27,11% Hrvata, 5,28% Nemaca, 4,68% Mađara, 3,83% ostalih), Novaki (50,27% Hrvata, 26,33% Nemaca, 14,79% Mađara, 7,72% Srba, 0,86% ostalih). Jedini izuzetak među većim naseljima predstavlja Čađavica u kojoj je, kao što je navedeno, najvećim delom živelo hrvatsko stanovništvo. Sva ostala naselja u kotaru, odnosno nešto više od polovine naselja, odlikovala su se etničkom heterogenošću.² Nakon Prvog svetskog rata i sprovođenja

2 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991*, (pr. Jakov Gelo i dr.), Zagreb, 1998.

agrarne reforme, na području kotara osnovano je desetak novih naselja koja su bila izraženo etnički homogena. Srpski doseljenici, odnosno porodice solunskih dobrovoljaca, pretežno iz Like, Bosanske Krajine i istočne Hercegovine, osnovali su nova naselja: Petrovac, Aleksandrovac i Bjelkovac, i naselili su se u manjim mađarskim selima: Čojlug, Čomborje, Sopjanska Greda, Ilmin Dvor i Noskovačka Dubrava, gde su postali većinsko stanovništvo. Hrvatski doseljenici, pretežno iz Hrvatskog Zagorja i Dalmacije, u istom razdoblju osnovali su Pecku, Šaševo, Đurin Lug i Brezik. Osim toga, hrvatsko stanovništvo je naselilo nemačko selo Adolfovac (Zvonimirovac), gde je postalo većinska etnička grupa. Osnivanje novih srpskih naselja i naseljavanje srpskih doseljenika u mađarskim selima, povećalo je procentualnu zastupljenost srpskog etničkog elementa nakon Prvog svetskog rata. Kotar Podravska Slatina je posle virovitičkog i našičkog kotara predstavljalo područje najintenzivnijeg naseljavanja srpskih kolonista u Slavoniji (preko 3.000 naseljenika). S druge strane, kotar Podravska Slatina predstavljao je područje najintenzivnijeg naseljavanja hrvatskih kolonista u Slavoniji u međuratnom razdoblju (175 obitelji).³

Prema podacima iz državnog popisa stanovništva sprovedenog 1931, na području kotara Podravska Slatina živelo je 45.695 stanovnika. Od toga su 19.723 osobe bile hrvatske nacionalnosti (43,16%), među kojima je 19.440 bilo rimokatoličke veroispovesti, i 19.698 osoba srpske nacionalnosti (43,10%), pri čemu su svi bili pravoslavne

3 Mira Kolar-Dimitrijević, "Gospodarski razvoj Slatine u prvoj polovini 20. stoljeća", *Slatina 1297.-1997.*, Zbornik radova u prigodi 700. obljetnice prvog spominjanja imena grada Slatine, (ur. Ive Mažuran, Željko Tomičić), Zagreb, 1999, str. 267-268. Autorica navodi probleme s kojima su se suočavali naseljenici. Iskustvo naseljenika je u većini slučajeva bilo mukotrпно i povezano sa siromaštvom. Čini se da su naseljenici srpske nacionalnosti bili više skloni zastupanju politike monarhističkog režima nego domicilno srpsko stanovništvo. Meštani pojedinih hrvatskih naseljeničkih sela, poput Pecke kod Voćina ili Bukvika kod Čačinaca (Dalmatinci), izraženije su podržavali politiku ustaškog režima nego susedna starosedelačka hrvatska sela. Nasuprot tome, meštani hrvatskih doseljeničkih sela Adolfovac i Đurin Lug (Zagorci i Međimurci) važili su za najizrazitije partizanske pristalice u odnosu na ostala hrvatska naselja u kotaru.

veroisповести. Pored dva većinska naroda, u kotaru je živelo i 2.698 osoba koje su kao maternji jezik navele mađarski (5,90%), 1.800 nemački (3,93%), 804 ciganski (1,75%), 561 češki i slovački (1,22%), 152 slovenački (0,3%) i 148 poljski (0,3%).⁴ Na području općine Čađavica, koja je posle rata postala deo velike općine Podravska Slatina, živelo je 2.400 stanovnika. Među njima je 2.237 navele srpskohrvatski kao maternji jezik. Najbrojniji govornici manjinskih jezika na području Čađavice bili su Mađari (61), Romi (60) i Nemci (23).⁵ Kada je reč o manjinskim nacionalnostima po općinama, u naseljima općine Čeralije živelo je 70 osoba kojima je mađarski bio maternji, 24 ciganski i 13 nemački.⁶ Na području općine Gornji Miholjac živelo je 529 osoba kojima je mađarski bio maternji, 369 nemački i 309 ciganski.⁷ Prema istom izvoru, na području općine Nova Bukovica živele su 523 osobe kojima je mađarski bio maternji (od toga troje Jevreja), 381 nemački, 350 slovački, 144 poljski, 134 ciganski i 18 jevrejski. Na području općine Slatina živela je 571 osoba kojoj je mađarski bio maternji (od toga 11 Jevreja), 416 nemački (četvoro Jevreja), 175 ciganski, 100 češki, 65 jevrejski.⁸ U općini Slatinski Drenovac pored većinskog govornika srpskohrvatskog živelo je 400 govornika mađarskog, 24 nemačkog, 15 ciganskog i 12 češkog, pri čemu je u Drenovcu živelo troje Jevreja.⁹ U općini Sopje od manjinskih narodnosti živelo je 455 govornika ne-

4 Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA) (Zagreb), 367, Republički zavod za statistiku (dalje: RZS), k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, V, Prisutno stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku, Srez Slatina.

5 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, VI, Prisutno stanovništvo po narodnosti, Srez Donji Miholjac, Opština Čađavica.

6 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, VI, Prisutno stanovništvo po narodnosti, Srez Slatina, Opština Čeralije.

7 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, VI, Prisutno stanovništvo po narodnosti, Srez Slatina, Opština Slatina.

8 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, VI, Prisutno stanovništvo po narodnosti, Srez Slatina, Opština Nova Bukovica.

9 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, VI, Prisutno stanovništvo po narodnosti, Srez Slatina, Opština Slatinski Drenovac.

mačkog, 260 mađarskog, 139 ciganskog i osmoro Jevreja.¹⁰ Prema istom izvoru, u općini Voćin je 1931. živelo 336 Mađara, 142 Nemca, 22 Čeha i 22 Italijana.¹¹ Podaci iz popisa iz 1931. nisu u potpunosti validni budući da je izvor beležio veroispovest i maternji jezik evidentiranih lica, a ne njihovu nacionalnost. Nemački izvori s početka 1944. navode da je na području kotara Podravska Slatina živelo nešto preko 4.000 osoba nemačke nacionalnosti.¹²

Nekada brojna romska i nekada vrlo vidljiva, iako malobrojna, jevrejska zajednica, nakon interniranja u logore od strane vlasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH), gotovo u potpunosti su istrebljene. Nakon 1944. mađarska i nemačka zajednica značajno su smanjene, pri čemu je preostali broj Nemaca u kotaru bio simboličan. Nemačko stanovništvo je najvećim delom iseljeno od strane nemačkog okupatora početkom 1944. Ostatak nemačke zajednice je nakon 1945. dodatno umanjen pritiscima za iseljavanje od strane komunističkih vlasti, dok je manji broj Nemaca umro u internaciji nakon rata. Osipanje mađarske zajednice znatnim delom bila je posledica iseljavanja i proterivanja od strane partizanskih vlasti krajem 1944, ali i dobrovoljnog optiranja prema matici tokom rata. Dobar deo preostalih etničkih Mađara i Nemaca, kao i mnogi pripadnici prethodno malobrojnih etničkih zajednica poput češke, slovačke i poljske, nakon rata su najvećim delom prihvatili hrvatski nacionalni identitet. Sve navedeno je doprinelo tome da se nakon rata stanovnici općine, odnosno bivšeg kotara Podravska Slatina gotovo u potpunosti nacionalno izjasne kao Hrvati i Srbi. Stanovništvo srpskih dobrovoljačkih naselja, nastalih

10 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, VI, Prisutno stanovništvo po narodnosti, Srez Slatina, Opština Sopje.

11 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, VI, Prisutno stanovništvo po narodnosti, Srez Slatina, Opština Nova Bukovica.

12 Zdravko Krnić, "O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme Drugog svjetskog rata", *Zbornik - Historijski institut Slavonije*, 4, Slavonski Brod, 1966, str. 82-83; Antun Miletić, "Preseljavanje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942-1944. godine", *Zbornik - Historijski institut Slavonije i Baranje*, 12, Slavonski Brod, 1975, str. 18.

nakon uspostavljanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u potpunosti je proterano u Srbiju u leto 1941. Manji deo domicilnog srpskog stanovništva u naseljima u ravničarskom delu kotara takođe je imao iskustvo progona, odnosno prinudnog iseljavanja. Još veći broj domicilnih Srba, u odnosu na domicilne Srbe proterane u Srbiju, interniran je u ustaške logore, naročito tokom 1942, gde je većina smrtno stradala. Najveći broj proteranih vratio se iz Srbije nedugo nakon okončanja rata, manji deo je ostao u Srbiji, dok je manji deo prognanika stradao na teritoriji Srbije. Trajni ljudski gubici srpskog stanovništva, naročito stanovništva Brđanske, doprineli su tome da broj Srba na području kotara nakon 1945. bude umanjen. Deo hrvatskog stanovništva koje su vlasti NDH naselile na imanjima proteranih Srba, naročito naseljenici iz Hrvatskog Zagorja čiji je izvesni početni entuzijazam za novi režim znatno opao tokom rata, nakon rata naseljeni su u selima koja su prethodno značajno naseljavali pripadnici nemačke i mađarske zajednice. U decenijama nakon Drugog svetskog rata beležen je demografski pad u skoro svim naseljima u kotaru, pri čemu su depopulaciji najviše bila izložena ekonomski nerazvijena i ratom opustošena naselja u Brđanskoj. Nakon rata u potpunosti su raseljena tri sela: Slana Voda (mađarsko), Pecka (hrvatsko) i Lipovac (srpsko). Prema popisu stanovništva iz 1971. u općini Podravska Slatina živelo je 59,9% Hrvata, 36,3% Srba, 2,47% Jugoslovena, 0,44% Mađara i 0,89% ostalih.¹³ Povećani procenat hrvatskog stanovništva rezultat je priraštaja stanovništva i asimilacije pripadnika manjinskih zajednica koje su bile katoličke veroispovesti, napose preostalih Mađara, dok je manja procentualna zastupljenost srpskog stanovništva posledica trajnih gubitaka u ratu. Potpapučka naselja, koja su do 1941. bila mnogoljudna, tokom Drugog svetskog rata opustošena su, pri čemu su neka mesta spaljena čak tri puta, a njihovo stanovništvo izloženo teroru i internaciji u logore. Novi rat, koji je usledio 1991, radikalno je izmenio etničku strukturu. Mnoga sela u Brđanskoj, koja se često

13 *Podravskoslatinski kraj*, (pr. Tomo Bačani), Podravska Slatina, 1981, str. 49.

pominju u ovoj knjizi, nakon 1991. trajno su opustela. Primera radi, nekada mnogoljudno selo Lisičine, jedno od najpoznatijih ustaničkih sela u Slavoniji, koje je 1941. imalo oko 850 stanovnika, danas nema nijednog stanovnika. Pored Lisičina, danas su bez stanovnika brđanska sela Kuzma, Popovac, Dobrić, Đuričić, Krasković i Prekoračani. U vrlo dogledno vreme izumreće Sekulinci, Rijenci i Gornje Kusonje, naselja koja danas imaju manje od deset stanovnika. Većina ostalih naselja u Brđanskoj demografski vrlo su ugrožena i postoji opravdana bojazan da će neka od njih nestati do sredine stoleća.

Na osnovu popisa stanovništva iz 1931. poznat je procenat nepismenih stanovnika po općinama kotara Podravska Slatina: Čeralije (32,28), Gornji Miholjac (27,84), Nova Bukovica (33,85), Podravska Slatina (23,98), Slatinski Drenovac (49,92), Sopje (20,16), Voćin (47,11). Najveći procenat nepismenih stanovnika zabeležen je u općinama u Brđanskoj, u kojima je pretežno živelo srpsko stanovništvo, odnosno u općinama u kojima su se nalazila ekonomski najmanje napredna naselja. Procenat nepismenih stanovnika na razini kotara iznosio je 32,97, što znači da je svaki treći stanovnik kotara desetak godina pre rata bio nepismen.¹⁴ Procenat nepismenih je u narednim godinama smanjen, ali i dalje su postojala naselja u kojima je prevladavalo nepismeno stanovništvo. Primera radi, u Kuzmi je početkom rata samo jedan od 315 stanovnika bio pismen.¹⁵ Općine Voćin i Slatinski Drenovac bile su među općinama s najvećom zastupljenošću nepismenog stanovništva u Slavoniji.¹⁶

14 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, br. VI.

Napomena: Korišćena tabela nema naslov.

15 “Jedno od mnogih sela”, *Glas Slavonije*, Papuk, II, 26, 25.7.1944, str. 3.

16 Najveću zastupljenost nepismenog stanovništva u Slavoniji, prema popisu iz 1931, imale su seoske općine u brdskoj Slavoniji, pretežno naseljene srpskim stanovništvom: Bučje (Pakrac) /70,92/, Bijela (Daruvar) /50,88/, Slatinski Drenovac (P. Slatina) /49,92/, Dragović (Pakrac) /49,81/, Vilić Selo (S. Požega) /49,79/, Voćin (P. Slatina) /47,11/, Pivnica (Virovitica) /40,46/, Levanjska Varoš (Đakovo) /40,39/. Jediní izuzetak predstavlja općina Novi Jankovci/Vinkovci (46,83) u kojoj je živelo velik broj Roma.

Na samom početku istraživanja suočio sam se s problemom nepostojanja objavljene memoarske i istoriografske literature o slatinskom i potpapučkom kraju u Drugom svetskom ratu. O prošlosti kotara Podravska Slatina, 1941–1945, nije objavljena nijedna naučno utemeljena istoriografska studija, kako u socijalističkom, tako ni u postsocijalističkom razdoblju. Jedini pokušaj pregleda istorijskih događaja u slatinskom i voćinskom kraju, publikovan u socijalističkom razdoblju, predstavlja monografija *Podravsko-slatinski kraj* (Podravska Slatina, 1981). Iako je događajima iz ratnog razdoblja u monografiji posvećeno centralno mesto, polovina sadržaja knjige nije posvećena Drugom svetskom ratu. Priređivači nisu obradili neke od najbitnijih aspekata rata u slatinskom kraju: proterivanje srpskog stanovništva iz dobrovoljačkih naselja (1941), masovno pokatoličavanje (1941–1942), internacije romskog, jevrejskog i srpskog stanovništva (1942), posledice vojnih operacija osovinskih snaga (1943–1945) – “Braun”, “Paula”, “Oluja”, “Vukodlak”. Primerice, tokom Operacije “Oluja”, u proleće 1944, voćinski i drenovački kraj doživeli su uništavanje kakvo nije zabeleženo tokom prethodnog dela rata, ne samo na području kotara, nego i nigde u Slavoniji: do temelja je spaljeno 18 naselja. Takođe, u monografiji nisu spomenuti brojni masovni zločini koje su Ustaška vojnica i SS-policija počinile na području kotara 1942–1944. Masovnom zločinu nad stanovnicima Kometnika i Dobrića, 12–14. januara 1942, u publikaciji je poklonjena zaslužena pažnja, ali čitaocima nije ponuđena nijedna nepoznata činjenica, odnosno nijedan detalj koji nije spomenut u knjižici posvećenoj tom događaju: *Četrnaesti januar. Spomen knjiga u povodu 30-godišnjice stradanja nevinih seljaka Kometnika i okolice u Voćinu* (Podravska Slatina, 1972). Navedene propuste donekle nadomešta “Hronologija događaja”, međutim taj deo monografije pisan je isključivo na osnovu poznatih, odnosno objavljenih dokumenata partizanske provenijencije. Priređivači monografije nisu vršili arhivska istraživanja ratnih događaja i oslonili su se isključivo na objavljena dokumenta koja govore o razvoju partizanskog pokreta na slatinskom području, što nije odudaralo od prepoznatljivog pristupa lokalnih hronika Drugog svetskog rata pisanih u socijalističkom

razdoblju. Međutim, lokalne hronike, napose iscrpni zbornici sećanja učesnika ratnih zbivanja u kotarima u Lici i na Kordunu, ili čak vrlo obimne hronike pojedinih istaknutih partizanskih sela, kakva su bila izdanja Historijskog arhiva Karlovac, daju mnogo sveobuhvatniju sliku prošlosti od navedene monografije. Historijski institut Slavonije u Slavanskom Brodu, čiji su saradnici priredili nekoliko zbornika dokumenata iz razdoblja Drugog svetskog rata, posvećenih pojedinim delovima Slavonije (Pakrac, Nova Gradiška), čime je dopunjena serija dokumenata pod nazivom *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, kao i nekoliko monografija ili zbornika radova o drugim delovima Slavonije (Slavonski Brod, Slavonska Požega), nije publikovao ništa slično kada je reč o prošlosti slatinskog područja 1941-1945.

Naročito iznenađuje da u vrlo obimnoj produkciji partizanske memoaristike, objavljuvanoj tokom socijalističkog razdoblja, ali povremeno i u postsocijalističkom razdoblju, nema nijedne memoarske knjige posvećene slatinskom i voćinskom kraju. Uopšte, protagonisti partizanske borbe u Slavoniji mnogo ređe su pisali i objavljivali od saboraca iz drugih delova Hrvatske i Jugoslavije. Nije jednostavno objasniti zašto je to tako. Smatram da jedan od razloga treba tražiti u činjenici da mnogi istaknuti protagonisti partizanskog ustanka u Slavoniji nisu preživeli rat. Partizanski pisci koji su objavljivali ratne memoare ili osvrte na ratne događaje, iz drugih delova Jugoslavije, dolazili su najčešće upravo iz redova pokretača ustanka i prvoboraca. Jedan od retkih organizatora ustanka u Slavoniji koji je preživeo rat bio je Duško Brkić, ali njegovo posleratno isključenje iz političkog i javnog života i društvena marginalizacija nisu odgovarali potencijalnoj nameri pisanja, naročito ne intenciji objavljivanja ratnih uspomena. Arhivi specijalizovani za istoriju radničkog i partizanskog pokreta takođe nisu uložili mnogo truda u beleženju sećanja učesnika oslobodilačkog pokreta s područja slatinskog kotara. Ono što je prikupljeno odnosilo se isključivo na prvu ratnu godinu kada je ustanički pokret na tom području bio u samom začetku.

Nepostojanje memoarske literature i arhiviranih sećanja protagonista i savremenika dodatno su naglasili nepoznanice vezane za najdramatičnije događaje na području čija ratna prošlost predstavlja predmet ove knjige, naročito kada je reč o masovnim zločinima nad lokalnim stanovništvom. Objavljena arhivska građa partizanske i NDH provenijencije pruža vrlo malo podataka o tom aspektu ratne prošlosti slatinskog kraja. Priređivači zbornika dokumenata o ratnim zbivanjima u Hrvatskoj i Slavoniji prvenstveno su se fokusirali na dokumenta koja govore o neposrednim ratnim sukobima: izveštaji, bojne relacije i ratni dnevnički štabova vojnih jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) i, u znatno manjoj meri, Oružanih snaga NDH (OS NDH). Srećom, dokumentacija partizanskog porekla, odnosno dokumenta partizanskih organa i ustanova vojne vlasti, vrlo je brojna i raznovrsna i najvećim delom je sačuvana, a u poslednjih dvadesetak godina dostupan je i onaj deo dokumentacije partizanskog porekla, napose građa obaveštajnog karaktera, koji u socijalističkom razdoblju nije bio dostupan istraživačima i priređivačima zbornika dokumenata.

Edicija dokumentarne građe *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (Zbornik NOR-a)*, koju je 1949. pokrenuo Vojnoistorijski institut u Beogradu, obuhvata 39 knjiga dokumenata o borbama u Hrvatskoj – serija “Borbe u Hrvatskoj” (tom V), objavljenih od 1952. do 1979. Svaka od 39 knjiga sadrži određeni broj dokumenata o borbama u Slavoniji. U pisanju knjige koristio sam 26 knjiga serije “Borbe u Hrvatskoj”. Takođe, koristio sam i dokumenta iz drugih serija navedene edicije, tako da broj konsultovanih knjiga iznosi 33. Edicija dokumentarne građe *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji (Građa za historiju)*, koju je 1962. pokrenuo Historijski institut Slavonije u Slavanskom Brodu, obuhvata deset knjiga dokumenata o borbama, ređe i o nekim drugim aspektima ratnih zbivanja u Slavoniji tokom rata. Međutim, do 1984. kada je objavljena poslednja knjiga, publikovani su dokumenti nastali zaključno sa 31. januarom 1944. To znači da u najrelevantnijoj i najreferentnijoj ediciji dokumenata o događajima u Slavoniji tokom

Drugog svetskog rata nisu objavljena dokumenta o nekim vrlo važnim događajima koji su se odigrali u slatinskom kotaru tokom rata, prvenstveno kada je reč o borbama za Podravsku Slatinu 4–7. aprila i 25–27. septembra 1944. i dve antipartizanske, osovinske vojne operacije protiv slavonskih partizana, čije je težište bila teritorija pod kontrolom partizana u Brđanskoj i slatinskoj Podravini: Operacija “Oluja” (26. april – 8. maj 1944), Operacija “Vukodlak” (6–21. februar 1945). Vojni aspekt ratnih zbivanja na slatinskom području nakon 31. januara 1944. bilo je moguće nadomestiti konsultovanjem dokumentacije objavljene u ediciji *Zbornik NOR-a*. Međutim, brojni drugi aspekti ostali bi nepoznati da nije sačuvan obiman korpus (neobjavljenih) arhivskih dokumenata, prvenstveno kada je reč o dokumentaciji nastaloj 1944. Zapravo, dokumentacija, napose ona partizanske provenijencije, ali i NDH porekla, koja je nastala tokom 1944, predstavlja najbimniji deo sačuvane arhivske građe neophodne za rekonstrukciju događaja koji su predmet ove knjige.

U rekonstrukciji događaja tokom Drugog svetskog rata i iskustva lokalnog stanovništva na području kotara Podravska Slatina i najbližim okolnim područjima od najveće važnosti bilo je pronalaženje primarnih istorijskih izvora, odnosno neobjavljene arhivske građe različitih provenijencija nastale tokom rata i u prvim posleratnim godinama. Arhivska istraživanja sam obavio u šest arhivskih ustanova u Hrvatskoj i Srbiji: Hrvatski državni arhiv (Zagreb), Državni arhiv u Virovitici, Državni arhiv u Osijeku, Vojni arhiv (Beograd), Arhiv Srbije (Beograd), Arhiv Jugoslavije (Beograd). Tokom istraživanja pregledao sam nekoliko hiljada dokumenata iz 26 arhivskih fondova. Najveći broj korišćenih fondova (19) pohranjen je u Hrvatskom državnom arhivu, pri čemu je iz pojedinih fondova, naročito onih manjeg obima, korišćeno svega nekoliko dokumenata. S druge strane, građa iz pojedinih fondova Hrvatskog državnog arhiva predstavlja najbimniji i najdragoceniji korpus neobjavljenih arhivskih izvora korišćenih za pisanje knjige, što se naročito odnosi na fondove: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ) (1945–1946), Odjeljenje zaštite naroda (OZNA) (1943–1945), Služba

državne sigurnosti (SDS) (1946–1964), Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske (OK KPH) Virovitica (1943–1945). Kada je reč o građi pohranjenoj u drugim arhivima koja je u većoj meri korišćena u pisanju knjige, treba istaći fondove: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) (1941–1945) i Nezavisna Država Hrvatska (NDH) (1941–1945) u Vojnom arhivu, Komesarijat za izbeglice i preseljenike (KIP) (1941–1942) u Arhivu Srbije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKRZ) (1944–1946) u Arhivu Jugoslavije, Kotarski Narodnooslobodilački odbor (KNOO) Podravska Slatina (1943–1945) u Državnom arhivu u Virovitici, Oblasni Narodnooslobodilački odbor (ONOO) za Slavoniju u Državnom arhivu u Osijeku (1943–1945). Vredi istaći da su brojna dokumenta iz fonda NOVJ (Vojni arhiv), koja su od ključne važnosti za rekonstrukciju borbenih aktivnosti i vojnih operacija vođenih na području Papuka i slavonske Podravine, objavljena u *Zborniku NOR-a* i *Građi za historiju*. Ostala dokumentacija, izuzev nekoliko dokumenata iz fonda NDH (Vojni arhiv) i Kotarski komitet KPH Virovitica (Hrvatski državni arhiv), nije publikovana. S prestankom rada Vojnoistorijskog instituta i Historijskog instituta Slavonije nestao je interes naučnih instituta u zemljama nastalim nakon raspada socijalističke Jugoslavije za objavljivanje dokumentarne građe važne za prošlost Slavonije u Drugom svetskom ratu.¹⁷

17 Izuzetak predstavljaju zbornici dokumenata o partizanskoj i komunističkoj represiji 1944–1946. u Slavoniji i drugim delovima Hrvatske u izdanju Hrvatskog instituta za povijest – Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavanskom Brodu, napose zbornik dokumenata *Partizanska i komunistička represija i zločini. Slavonija, Srijem i Baranja* (Slavonski Brod, 2006). Međutim, zbornici dokumenata u izdanju Hrvatskog instituta za povijest – Podružnice u Slavanskom Brodu, nisu fokusirani na najobimniji korpus ratnih zločina počinjenih tokom Drugog svetskog rata u Slavoniji, odnosno na zločine Oružanih snaga NDH i Oružanih snaga Trećeg Reicha. Vojnoistorijski institut u Beogradu, nekoliko godina pre ukidanja, pokrenuo je ediciju *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*. Međutim, objavljen je samo jedna knjiga dokumenata iz serije “Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945.” koja obuhvata zločine počinjene na teritoriji NDH tokom 1941. Priređivači su u zbornik uvrstili samo dokumenta pohranjena u Vojnom arhivu u Beogradu, stoga su u toj knjizi objavljena svega dva dokumenta koja sam koristio

Iz navedenog je vidljivo da je najznačajniji korpus dokumentarne građe korišćen u pisanju knjige nastajao radom organa i ustanova NOVJ/JA i KPJ/KPH, i radom posleratnih državnih organa socijalističke Jugoslavije. Iako korpus dokumentarne građe, odnosno primarnih, neobjavljenih i, u manjoj meri, objavljenih, arhivskih izvora NDH porekla, koji sam koristio u pisanju knjige, nije zanemarljiv, on je svakako mnogo manjeg obima od korpusa dokumentarne građe partizanskog i jugoslovenskog porekla. Dokumentacija organa i ustanova NDH, neophodna za rekonstrukciju ratnih zbivanja u kotaru Podravska Slatina i najbližim okolnim područjima, sačuvana je vrlo fragmentarno. Primera radi, od 21 kutije arhivskih dokumenata koliko sadrži fond Velike župe Baranja (Državni arhiv u Osijeku), administrativno-političke jedinice NDH u čijem se sastavu nalazio kotar Podravska Slatina, 20 kutija se odnosi na građu prosvetnih ustanova, a ostatak dokumentacije ne pruža relevantne podatke za našu temu. U Hrvatskom državnom arhivu takođe postoji fond Velika župa Baranja, ali on sadrži vrlo malo dokumenata, obimom je manji od jedne kutije, a relevantnošću nije mnogo iznad građe u Državnom arhivu u Osijeku. Srećom, pojedina dokumenta nastala radom Velike župe Baranja sačuvana su u okviru drugih fondova, napose u fondu NDH u Vojnom arhivu. Dokumentacija vojnih jednica NDH koje su delovale na području kotara, napose 2. stajaćeg djelatnog zdruza Ustaške vojnice, takođe je sačuvana vrlo fragmentarno: sačuvan je manji broj dokumenata te jedinice nastao uglavnom tokom 1944, najvećim delom takođe pohranjen u fondu NDH u Vojnom arhivu. Kada je reč o dokumentima NDH provenijencije koji su pohranjeni u drugim arhivima, od značaja je dokumentacija fonda Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek i Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske, oba pohranjena u Hrvatskom državnom arhivu.

u rekonstrukciji zločina ustaškog režima na području kotara Podravska Slatina i u najbližoj okolini.

Sačuvan je obiman korpus dokumenata o zločinima NDH i snaga nemačkog okupatora nad stanovništvom kotara Podravska Slatina. Ta dokumentacija je deo vrlo obimnog korpusa savremenih dokumenata državnih i vojnih organa NDH, zatim recentnih dokumenata NOVJ i ratne i posleratne (1944–1946) dokumentacije ZKRZ o zločinima na širem području Hrvatske. Iako su izvori o zločinima OS NDH i OS Trećeg Reicha na području Slavonije brojni i narativni, oni su vrlo retko bili predmet objavljivanja. Naime, vrlo mali broj, u odnosu na ukupan obim, dokumenata o zločinima u Slavoniji objavljen je tokom socijalističkog razdoblja. Savremeni istoričari Drugog svetskog rata na tlu Slavonije, od kojih su neki priređivači značajnog zbornika dokumenata o zločinima i represiji partizanskog/komunističkog pokreta u Slavoniji (1944–1946),¹⁸ nisu pokazali interes za objavljivanje sličnog zbornika, odnosno serije zbornika, o zločinima antipartizanskih snaga u Slavoniji (1941–1945). Jedini izuzetak, kada je reč o savremenoj hrvatskoj historiografiji koja je posvećena istraživanjima zločina tokom Drugog svetskog rata, predstavlja nedavno objavljeni zbornik dokumenata o zločinima nad romskim stanovništvom u NDH koji se najvećim delom odnosi na zločine nad slavonskim Romima, koji su predstavljali najveći deo romske populacije u NDH.¹⁹

Navedeno je uslovalo da najveći deo istraživanja najvažnije teme ove knjige (ratni zločini) prvenstveno bude orijentisan ka pronalazanju neobjavljenih dokumenata pohranjenih u nekoliko arhiva u Hrvatskoj i Srbiji. Najznačajniji korpus dokumenata koji govori o zločinima režima NDH nad stanovništvom kotara Podravska Slatina tokom prve ratne godine, pohranjen je u fondu KIP u Arhivu Srbije (odeljenje u Železniku). U fondu Nedićeva arhiva u Vojnom arhivu pohranjen je deo dokumentacije Komesarijata, ali u toj dokumentaciji nema dokumenata nastalih na osnovu svedočenja prognanika

18 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti: Slavonija, Baranja i Srijem*, (pr. Vladimir Geiger i dr.), Slavonski Brod, 2006.

19 Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.*, Zagreb, 2015.

i izbeglica iz kotara Podravska Slatina. Dokumentacija Komesarijata nastajala je neposredno ili nedugo nakon što su izbeglice s područja NDH (i drugih okupiranih delova Jugoslavije) izbegle na područje nemačke okupacione uprave u Srbiji. Kada je reč o stanovnicima pojedinih slatinskih sela, mnogi su bili u prilici da pred lokalnim kancelarijama Komesarijata svedoče o iskustvu progona i represije nekoliko nedelja nakon dolaska u Srbiju, odnosno nakon što su bili svedoci zločina i represije, neki čak i nakon nekoliko dana. Najveći deo dokumenata nastao radom Komesarijata odnosi se na izjave prognanika. Izjave sadrže podatke o ličnom, porodičnom, ali i širem, kolektivnom iskustvu lokalne srpske zajednice i ponekad su vrlo narativne. Navedenu građu dopunjavaju izjave povratnika iz progonstva, zabeležene pred lokalnim organima ZKRZ u Podravskoj Slatini nakon rata. Ta dokumentacija nije ni obimna ni narativna kao dokumentacija Komesarijata za izbeglice i preseljenike, niti je nastajala u vremenu kada su impresije svedoka represije i progona bile najupečatljivije. Osim toga, svedočenja stanovnika kotara proteranih i/ili izbeglih 1941. i početkom 1942, koja su zabeležili lokalni organi ZKRZ, podrazumevaju iskaze samo jednog stanovnika srpskih naselja koja su bila podvrgnuta kolektivnom progону (naselja nastalih nakon Prvog svetskog rata u okviru agrarne reforme, naseljavanjem porodica dobrovoljaca u Vojsci Kraljevine Srbije) ili, u slučaju progona domicilnog srpskog stanovništva, naselja iz kojih je deo srpskog stanovništva proteran u Srbiju. Takođe, u dokumentaciji ZKRZ nisu zabeležena svedočenja stanovnika svih naselja podvrgnutih kolektivnom progону. Dokumentacija KIP ima dodatni značaj budući da podrazumeva izjave većeg broja meštana. Osim toga, iskazi pojedinih prognanika sadrže overene prepise naredbi za iseljenje koje su lokalne općinske vlasti, uspostavljene nakon dolaska ustaša na vlast, upućivale pojedinim srpskim porodicama, budući da nije sačuvana dokumentacija organa lokalnih vlasti iz tog razdoblja. Svedočenja prognanika i izbeglica zabeležena 1941. i početkom 1942. predstavljaju dragocen izvor za poznavanje i rekonstrukciju prvih pojedinačnih i masovnih zločina počinjenih nakon uspostavljanja ustaške vlasti, naročito kada je reč

o ubistvu 11 stanovnika Petrovca, ubijenih 16. juna 1941. Zahvaljujući toj dokumentaciji, odnosno obilju zabeleženih recentnih svedočenja, taj zločin je moguće rekonstruisati bolje nego bilo koji drugi ustaški zločin na području slatinskog kotara.

Zahvaljujući činjenici da su lokalni organi ZKRZ (Kotarska komisija u Podravskoj Slatini i Okružna komisija u Daruvaru) istražili skoro sve masovne zločine počinjene od strane osovinskih snaga nad lokalnim stanovništvom, moguće je makar naznačiti sve masovne, ali i mnoge pojedinačne zločine oružanih snaga NDH i Trećeg Reicha počinjene na području kotara Podravska Slatina i pograničnom području susednih kotara, naročito kada je reč o srpskim selima kotara Virovitica, Našice i Donji Miholjac, donekle i Slavonska Požega, koja se naslanjaju na kotar Podravska Slatina, čije je stanovništvo delilo sudbinu srpskog stanovništva slatinske Podravine i Brđanske. Zahvaljujući obimu i kvalitetu pojedinih dokumenata ZKRZ, pojedine masovne zločine moguće je rekonstruisati detaljnije i vernije. Najveći deo dokumentacije ZKRZ (oko 90% dokumenata) vezan za zločine na području kotara Podravska Slatina, pohranjen je u istoimenom fondu u Hrvatskom državnom arhivu. Skoro celokupna dokumentacija Kotarske komisije Podravska Slatina i Okružne komisije Daruvar, koja govori o zločinima u slatinskom kotaru, nastala je tokom 1946. Do kraja godine obe komisije prestale su da rade. Manji deo dokumenata Kotarske komisije Podravska Slatina nastao je decembra 1944. Ta dokumentacija je pohranjena u fondu DKRZ u Arhivu Jugoslavije. Može se pretpostaviti da je ta dokumentacija dospela do Beograda početkom 1945, nakon kolapsa Virovitičkog mostobrana, kada su organi partizanske vlasti i znatan broj civila evakuisani u Vojvodinu preko Mađarske. To je, ujedno, sva dokumentacija u fondu DKRZ koja se odnosi na slatinski kraj, ako izuzmemo nekoliko sumarnih i nepotpunih pregleda masovnih zločina, koje je ZKRZ 1946–1947. prosledila DKRZ, a čiji se originali nalaze u fondu ZKRZ u Hrvatskom državnom arhivu. Uopšte, u vrlo bogatoj građi DKRZ, koja se odnosi na zločine počinjene na području Hrvatske, najmanje je originalne dokumentarne građe koja se odnosi na područje Slavonije. Zbog toga dokumentacija ZKRZ

ima dodatni značaj za proučavanje istorije Drugog svetskog rata u Slavoniji. Dokumentacija Kotarske komisije koja je pohranjena u Arhivu Jugoslavije značajna je zbog toga što uglavnom obrađuje zločine počinjene u proleće 1944. Manja vremenska distanca između razdoblja u kojem se odigrao zločin i vremena kada je Kotarska komisija sakupljala podatke o zločinu, učinila je da ta dokumentacija bude pouzdanija i relevantnija. Lokalne komisije ZKRZ, naročito Kotarska komisija, nisu uvek kvalitetno izvršavale zadatke. To se pogotovo odnosi na vrlo površno obrađene zločine iz 1942, naročito nad romskim i jevrejskim stanovništvom. To predstavlja značajan problem, naročito kada je reč o poznavanju interniranja i stradanja romskog stanovništva, koje je juna 1942. internirano u Jasenovac, budući da nisu sačuvani primarni izvori NDH provenijencije koji bi nadopunili manjkavosti dokumentacije ZKRZ. Lokalni organi ZKRZ u rekonstrukciji stradanja lokalnih Roma ograničili su se na sumiranje podataka dobijenih prilikom obilazaka pojedinih naselja u kojima je živelo romsko stanovništvo. Nažalost, članovi komisije, napose njen predsednik Božo Milosavljević (23), mladić koji je rat proveo u izbeglištvu u Srbiji i koji nije dovoljno poznao ljude i prilike na terenu, nisu uspeli sakupiti poimenične podatke o romskim žrtvama za pojedina naselja, niti su zabeležili izjave savremenika, odnosno meštana i suseda romskih žrtava koji bi svedočili o okolnostima internacije lokalnih Roma. Čini se da je samo spisak Roma interniranih iz Podravske Slatine približan, a da su spiskovi stradalih Roma za seoska naselja nepotpuni, ponekad znatno manjkavi. Isto se odnosi i na žrtve jevrejskog porekla koje su internirane u istom razdoblju. Nepotpune poimenične spiskove stradalih Roma i Jevreja, evidentiranih u spiskovima Kotarske komisije, nadopunjuje savezni popis žrtava Drugog svetskog rata sproveden krajem 1964. i početkom 1965. Popis žrtava rata lako je dostupan na sajtu Muzeja žrtava genocida (Beograd) Dokumentacija na osnovu koje je načinjen spisak (upisnici o žrtvama rata s osnovnim podacima o kazivačima i popisivačima) pohranjeni su u fondu Savezna komisija za popis žrtava rata u Arhivu Jugoslavije. Kada je reč o stradanju slatinskih Jevreja, sačuvano je nekoliko primarnih dokumenata ustaškog

porekla, u fondu Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek, u Hrvatskom državnom arhivu, koji nam omogućavaju da sagledamo strukturu stradalih, ali i strukturu lokalnih vlasti odgovornu za hapšenje i internaciju Jevreja. Dokumentacija fonda SDS, takođe pohranjena u Hrvatskom državnom arhivu, pruža značajne informacije o političkoj strukturi odgovornoj za internaciju Roma i Jevreja.

Dokumentacija fonda ZKRZ u Hrvatskom državnom arhivu predstavlja najdragoceniji izvor za rekonstrukciju masovnih zločina nad srpskim stanovništvom Brđanske 1942–1944. Prvenstveno je reč o zločinima Ustaške vojnice (UV), napose Ustaške pripremljene bojne za Veliku župu Baranja (1941–1942) i 15. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV (1942–1944), i SS-policije (1943–1945). Na osnovu navedene, relativno obimne dokumentacije moguće je rekonstruisati okolnosti stradanja, strukturu stradalih i strukturu počinilaca, kao i ratne štete počinjene u naseljima kotara. Dokumentacija fonda SDS takođe pruža ključne podatke neophodne za rekonstrukciju strukture počinilaca zločina nad srpskim stanovništvom u navedenom razdoblju. Pritom naročito vredi istaći dosijea Ćirila Kralja, ustaškog stožernika za Veliku župu Baranja, i Ivana Stiera, zapovednika 15. bojne UV, kasnije i celokupnog 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV. Kralj i Stier bili su glavni nosioci ustaškog terora u slavonskoj Podravini tokom većeg dela rata. Kotarska komisija, kao lokalna ispostava ZKRZ, uspela je da detaljno rekonstruiše strukturu stradalih u najmasovnijem zločinu na području kotara. Reč je o poznatom istorijskom događaju koji se odigrao 12–14. januara 1942. u Kometniku, Dobriću i Voćinu, kada je ubijeno oko 220 meštana Kometnika i Dobrića i nekoliko stanovnika susednih sela. Komisija je detaljno popisala žrtve januarskog masakra, pri čemu u dokumentaciji nastaloj radom Komisije, postoje dva kompatibilna spiska. Najznačajnije od svega jeste to što su članovi Komisije zabeležili svedočenja trojice savremenika među kojima su bila dvojica koja su sticajem okolnosti preživela zločin. Na osnovu navedene dokumentacije istoričar Filip Škiljan, kao prvi domaći istoričar koji je detaljnije pisao o tom zločinu, osvrnuo se na nave-

deni istorijski događaj.²⁰ Savezni popis žrtava rata je takođe popisao žrtve januarskog masakra, a publikacija *Četrnaesti januar* (Podravska Slatina, 1972),²¹ pored najpotpunijeg spiska žrtava, donosi svedočenja sedmoro savremenika od kojih je većina neposredno posmatrala ubijanja i učestvovala u sahranjivanju žrtava. O svim narednim masovnim zločinima nad srpskim stanovništvom u kotaru, uključujući i internaciju meštana Popovca, avgusta 1942. i internaciju meštana Hum Varoši, Lisičina, Kuzme i Huma septembra 1942, koje su podrazumevale desetine ubijenih meštana u ustaškim logorima za svako navedeno selo, nije bilo reči u dosadašnjoj historiografskoj literaturi. Dokumentacija ZKRZ pruža detaljne informacije o okolnostima internacije samo za internirce iz Hum Varoši, dok za internaciju ostalih sela sadrži podatke o datumu interniranja i broju smrtno stradalih interniranih meštana. Struktura interniranih lica koja su stradala u ustaškim logorima krajem 1942. poznata je na osnovu spiskova žrtava za navedena naselja koje je 1946. popisala Kotarska komisija. Okolnosti interniranja srpskog stanovništva iz nekoliko sela u okolini moguće je upotpuniti primarnim izvorima OS NDH. Nažalost, dokumenta OS NDH koja se odnose na "pothvat kod Voćina" vrlo su lapidarna i malobrojna. Stoga sam u poglavlju koje je posvećeno navedenoj temi naveo i podatke o internaciji stanovništva srpskih sela u okolini Đulovca (Nova Krivaja, Puklica, Potočani, Koreničani), koja se odigrala u istom razdoblju kao i internacija stanovnika sela u okolini Voćina. Dokumentacija ZKRZ sadrži nešto detaljnije informacije o jednom slabije poznatom i jednom zaboravljenom masovnom zločinu UV na području Brđanske koji su se odigrali ubrzo nakon navedenih internacija, nad stanovništvom koje je tokom prethodnog leta izbeglo hvatanje i interniranje. Reč je o masakrima u Novoj Krivaji (29. oktobar 1942), gde je ubijeno 28 meštana, i Popovcu (20. decembar 1942), gde je ubi-

20 Filip Škiljan, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", *Scrinia slavonica*, 10, Slavonski Brod, 2010.

21 *Četrnaesti januar. Spomen knjiga u povodu 30-godišnjice stradanja nevinih seljaka Kometnika i okolice u Voćinu*, (pr. Stevo Pupić), Podravska Slatina, 1972.

jeno 36 meštana. Navedeni zločini se ističu u odnosu na neke prethodne primere direktnog terora u Brđanskoj po tome što se najveći broj ubijenih u tim zločinima odnosio na žene i decu. Treba naglasiti da je zločin u Popovcu u potpunosti ostao nepoznat. Takođe, krajem 1942. zabeležena su prva totalna uništavanja ustaničkih sela u Brđanskoj, kada su zapaljeni Kuzma i Popovac. Pojedina sela Brđanske, odnosno Kuzma i Rijenci, spaljivani su do temelja čak tri puta tokom rata, odnosno dva puta nakon izvesne obnove popaljenih kuća. Ta dva sela su po tome verovatno jedinstvena u celoj Slavoniji. Zahvaljujući dokumentaciji ZKRZ i nekim drugim izvorima, moguće je odrediti precizne datume i ratne okolnosti spaljivanja i totalnog uništavanja skoro svih sela u Brđanskoj. To se naročito odnosi na okolnosti ofanzive antipartizanskih snaga u proleće 1944, odnosno neposredno uoči i tokom Operacije "Oluja" kada su UV i SS-policija izvršili spaljivanje svih sela u Brđanskoj, uključujući i uništavanja nemačkih i hrvatskih domova, pa čak i srednjovekovnu katoličku crkvu u Voćinu. Nijedan drugi mikroregion u brdskoj Slavoniji koji je istovremeno bio izložen operativnom dejstvu i merama terora OS NDH i OS Trećeg Reicha u istom razdoblju, nije toliko stradao kao Brđanska, kada je reč o broju ubijenih civila i spaljenih naselja i kuća.

Na osnovu nekorišćenih arhivskih izvora u ovoj knjizi su obrađeni pojedini masovni ratni zločini OS NDH i OS Trećeg Reicha, napose zločini Ustaške vojnice, koji dosad nisu konstatovani u naučnoj istoriografiji a neki, zapravo većina, ni u ostaloj literaturi: Krajna/Duzluk (6.2.1942: 13 žrtava), Sekulinci/Voćin (III 1942: 15), Macute (10.7.1942: 5), Lisičine (1.8.1942: 6), Pivnica (15.9.1942: 9), Velika Klisa/Kuzma (25.9.1942: 7), Orahovica (X 1942: 11), Nova Krivaja (29.10.1942: 28), Popovac (20.12.1942: 36), Kometnik (20.12.1942: 8), Macute (19.3.1943: 7), Dobrić (22.3.1943: 7), Vučjak Kamenski (23.3.1944: 80–150), Čeralije (1–30.4.1943: 20); Gornji Meljani: (24.4.1943: 6), Lisičine (28.4.1943: 10), Velika Klisa (13.7.1943: 26), Kuzma (15.7.1943: 7), Prekoračani/Pušina (17.7.1943: 6), Suha Mlaka (18.7.1943: 36), Humljani (27.11.1943: 10), Kapelna (15.1.1944: 29), Pčelić (6.2.1944: 17), Čačinci (29.3.1944: 11), Podravska Slatina (7–20.4.1944: 16), Bo-

kane (7-9.4.1944: 15), Macute (7-8.4.1944: 26), Kometnik (8.4.1944: 13), Čeralije (8-22.4.1944: 25), Lipovac (9.4.1944: 8), Smude (26-30.4.1944: 6), Lipovac (27.4.1944: 6), Sekulinci (27.4.1944: 7), Voćin (27.4-8.5.1944: 16), Rijenci (28-29.4.1944: 31), Slatinski Drenovac (4.5.1944: 11), Lukavac/Brežić (12.5.1944: 28), Lipovac (3.7.1944: 10), Lukavac (16.7.1944: 7). U navedenim zločinima stradalo je najmanje 635 osoba.²² U knjizi su iscrpno analizirani masovni zločini o kojima je bilo reči u prethodnoj naučnoj literaturi, pri čemu su dosadašnja saznanja znatno dopunjena: Petrovac/Čačinci (16.6.1941: 11) i Kometnik/Voćin (12-14.1.1942: 223). Nijedno srpsko selo u seoskim općinama Voćin, Čeralije i Slatinski Drenovac nije bilo pošteđeno masovnih zločina OS NDH, pri čemu su neka sela u dva ili više navrata bila mesta masovnih zločina, a pojedina sela nisu bila pošteđena masovne internacije u ustaške logore, najvećim delom avgusta i septembra 1942. Masovne internacije predstavljaju i iskustvo romske i jevrejske zajednice u kotaru. Romi su na slatinsko-čađavičkom području naseljavali 22 naselja, a Jevreji devet. Svi Romi i velika većina Jevreja iz tih naselja internirani su u logore juna 1942.

Od početka februara pa sve do sredine septembra 1943, odnosno do događaja izazvanih kapitulacijom Italije, najznačajnije borbe koje su vođene u Hrvatskoj odigrale su se u Slavoniji. Ni u jednoj drugoj oblasti u Hrvatskoj snage NOVJ nisu u tom razdoblju uspele da napadnu toliki broj garnizona OS NDH, što je ponekad rezultiralo privremenim oslobađanjem većih mesta, a uvek je za posledicu imalo zaplenu velikih količina naoružanja. U tom razdoblju jedinice NOVJ dva puta su zauzimale Voćin. Zbog intenzivnih aktivnosti NOVJ u

22 U fusnotama, u poglavljima u kojima se navode podaci o navedenim zločinima, priloženi su poimenični spiskovi žrtava. Takav metodološki pristup poštovan je u svim delovima knjige, osim kada je reč o masovnom zločinu u Kometniku i Voćinu, 12-14.1.1942, zbog izuzetno velikog broja žrtava (223), tako da su umesto poimeničnih navedeni numerički podaci koji su strogo referencirani. Isto tako, numerički podaci su navođeni umesto poimeničnih podataka žrtava stradalih u logorima u poglavljima u kojima je pisano o masovnoj internaciji romskog, jevrejskog i srpskog stanovništva.

proleće i leto 1943. protiv slavonskih partizana OS Trećeg Reicha i OS NDH organizovali su dve vojne operacije (Operacija "Braun" i Operacija "Paula"), što Slavoniju takođe izdvaja u odnosu na druga ratišta u Hrvatskoj. Tokom obe operacije antipartizanske snage (Ustaška vojna, SS-policijska, Wehrmacht, ali i Domobranstvo NDH), izvršili su masovne zločine nad civilnim stanovništvom u potpapučkom kraju. Zahvaljujući dokumentaciji ZKRZ poznati su poimenični podaci za 65 stradalih civila tokom Operacije "Braun" u Brđanskoj. Kada je reč o izvorima o zločinima nad civilnim stanovništvom u Brđanskoj tokom Operacije "Paula", raspoložemo recentnim dokumentima partizanske i komunističke partijske provenijencije, što nije bio slučaj kada je reč o prethodnim zločinima. Osim toga, dokumenta NDH provenijencije upotpunjuju saznanja o razmerama terora tokom Operacije "Paula". Posleratna dokumentacija ZKRZ potvrđuje podatke iz partizanske dokumentacije o identitetima 58 žrtava i lokaciji i datumu zločina tokom Operacije "Paula". Ubistvo 26 meštana Velike Klise, 13. jula 1943, predstavlja najmasovniji zločin koji su na području Brđanske počinili vojnici nemačkog Wehrmachta.

Streljanje 37 domobrana od strane partizana, nakon trećeg oslobođenja Voćina, predstavlja presedan u dotadašnjoj praksi NOVJ u Slavoniji kada je reč o odnosu prema zarobljenim pripadnicima Domobranstva. O tom događaju govore recentni domobranski i partizanski izvori. Partizanski izvori i posleratna dokumentacija ZKRZ ukazuju na pozadinu i uzrok streljanja domobrana u Voćinu: u pitanju je osveta zbog masakriranja najverovatnije oko 150 lica, pretežno civila, 23. marta 1943. u Vučjaku Kamenskom od strane pripadnika iste jedinice koja je 8. maja 1943. delom zarobljena u Voćinu i iz koje je odabrano 37 stvarnih ili navodnih učesnika u masakru u Vučjaku, koji su potom streljani. Po svemu sudeći, dokumentacija ZKRZ iz 1944. i 1946. demantuje tvrdnje posleratne publicistike o masakriranju navodno 320 civila u Vučjaku 23. marta 1943. U svakom slučaju, recentni partizanski i posleratni izvori ZKRZ porekla pružaju solidnu osnovu za jednu opširnu istorijsku fusnotu, budući da masakr u Vučjaku nije podrazumevao ubistva stanovnika slatinskog kotara. Iako se u knjizi

o tom događaju govori uzgredno, treba napomenuti da to predstavlja najopširniji prikaz tog zločina u dosadašnjoj literaturi, pogotovo jer je prikaz zasnovan na nekorišćenoj arhivskoj dokumentaciji. Masakr u Vučjaku, kao najmasovniji primer direktnog terora nad stanovnicima brdske Slavonije tokom 1943, zavređuje opsežniji osvrt i dodatna istraživanja.

Pretposlednju ratnu godinu u Slavoniji obeležili su porazi Ustaške vojnice u utvrđenim garnizonima, ali i najintenzivniji zločini te formacije nakon 1942. Upadljivo je da je od 33 poglavlja, koliko sadrži knjiga, čak 12 posvećeno 1944. godini. Poređenja radi, 1942. godini, koja je bila najdramatičnija i najtragičnija ratna godina, kada je reč o stradanju lokalnog stanovništva, posvećeno je osam poglavlja. Dva su razloga zašto je to tako. Prvo, tokom 1944. odigrali su se neki značajni istorijski događaji na području kotara koji su kao najznačajniju posledicu imali dva uspešna napada partizana na uporište OS NDH u Podravskoj Slatini što je rezultiralo zauzimanjem grada, uništenje skoro svih naselja u Brđanskoj i masovne zločine u tridesetak naselja u kotaru, među kojima su i zločini osovinskih snaga nad hrvatskim stanovništvom. Od marta do jula 1944. na području kotara Podravska Slatina antipartizanske snage ubile su 260 osoba, mahom civila, među kojima su preovlašivali starci i žene. Po masovnosti i intenzitetu izdvaja se zločin izvršen u tri dana (8-10. aprila 1944) u pet sela Brđanske kada je ubijeno 87 meštana, pri čemu je u Bokanama ubijeno 15, u Ćeralijama 25, a u Macutama 26 meštana. Bio je to najmasovniji zločin nad stanovnicima Bokana, Ćeralija i Macuta tokom rata. Partizanski izvori i posleratna dokumentacija ZKRZ omogućili su detaljnu rekonstrukciju masovnog zločina u Rijencima 29. aprila 1944. kada je ubijen 31 meštanin. Drugi razlog zbog čega je pretposlednjoj ratnoj godini u knjizi posvećeno toliko prostora treba tražiti u činjenici da nijedna ratna godina nije ostavila toliko mnogo primarnih istorijskih izvora. Brojnost istorijskih izvora iz tog razdoblja uslovljena je razvojem organa partizanske vojne i civilne vlasti i ustanova. Njihovim radom nastao je velik broj dokumenata koji su najvećim delom sačuvani. Od kraja 1943. moguće je pratiti dokumen-

taciju Okružnog komiteta KPH Virovitica, pod čijom je ingerencijom bio Kotarski komitet KPH (KK KPH) Podravska Slatina, i Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju – odeljenja partizanske obavještajne službe koje je sredinom 1944. integrisano u Oznu. Dokumentacija iz fonda OK KPH Virovitica i fonda OZNA pruža obilje važnih podataka o događajima na području kotara, od jeseni 1943. do kraja 1944. Nakon tog razdoblja broj sačuvanih dokumenata iz ta dva fonda prilično je manji, što je posledica premeštanja navedenih organa sa područja kotara tokom evakuacije u Mađarsku i Vojvodinu, početkom 1945. Isto se odnosi i na dokumentaciju KNOO Podravska Slatina, s napomenom da je tokom Operacije “Oluja”, u proleće 1944, uništena prethodna arhiva KNOO, tako da nije sačuvana dokumentacija tog porekla pre juna 1944. Dokumenta iz tri navedena fonda, nastala tokom i neposredno nakon dramatičnih događaja u vreme proletnje antipartizanske ofanzive, kombinovana s podacima iz dokumentacije ZKRZ, nastale manjim delom decembra 1944. i većim delom od januara do septembra 1946, pružaju obilje podataka o posledicama Operacije “Oluja”, o broju i identitetima žrtava, o broju spaljenih i opljačkanih domaćinstava za svako selo u Brđanskoj, o uslovima života u uništenim selima nakon proletnje antipartizanske vojne operacije i, što je vrlo značajno, o dinamici međuetničkih odnosa na području između Voćina i Slatine, koje je bilo nastanjeno različitim nacionalnostima (Srbima, Hrvatima, Nemicima i Mađarima). Navedena dokumentacija takođe pruža značajne informacije o recepciji partizanskog pokreta među hrvatskim stanovništvom u slatinskoj Podravini, kao i o zločinima ustaša i SS-policije (formacija popunjavana iz redova slavonskih Nemaca) nad hrvatskim civilnim stanovništvom. Na slavonskom ratištu bila je ključna 1944. godina, tokom koje su slavonski partizani postigli velike uspehe, upravo u vreme kada su posustajali ili stagnirali u nekim drugim delovima Hrvatske, čemu je posvećena značajna pažnja u dva poglavlja u kojima je ukazano na vojnoistorijski kontekst dva oslobođenja Podravske Slatine.

Poseban problem prilikom pisanja pojedinih poglavlja, naročito onih koji su vezani za dva oslobođenja Podravske Slatine tokom 1944,

predstavljalo je neizbežno konsultovanje lokalne revizionističke, pseudoistorijske publicistike. Tu prvenstveno mislim na publicističke radove Dragutina Pelikana, Miroslava Gazde i Mire Pelikan.²³ Publikacije navedenih autora pretenciozne su budući da imaju ambiciju da bez konsultovanja primarnih izvora obuhvate celokupno razdoblje Drugog svetskog rata na području kotara Podravska Slatina. Zapravo, čak i kada autori konsultuju sekundarne izvore, oni zaobilaze relevantne izvore. Štaviše, Dragutin Pelikan za najveći deo tvrdnji iznetih u knjizi uopšte ne navodi izvore. S druge strane, Miroslav Gazda najveći deo teza i tvrdnji iznetih u knjizi o tzv. “Krvavom slatinskom Uskrsu” zasniva na usmenim izvorima osoba koje su, poput autora, izrazito antipartizanski opredeljene. Istoričar Vladimir Geiger je ispravno zaključio da je publikacija Dragutina Pelikana “naglašeno protukomunistička i protusrpska (usp., primjerice, navode: ‘srboboljševički krvnici i okupatori Hrvatske’ ili ‘najnovije srpsko genocidno klanje’).” Za publikaciju Miroslava Gazde i Mire Pelikan Vladimir Geiger navodi da je “također naglašeno protusrpska i protukomunistička”, kao i da su u toj publikaciji prikazane i popisane “samo žrtve koje su pale u obrani hrvatske samosvojnosti”.²⁴ Navedeni autori namerno i tendenciozno prećutkuju zločine osovinskih snaga, prvenstveno zločine Ustaške vojnice. Jedna od najgrubljih neistina koju su plasirali Pelikan i Gazda tiče se navodnog masakriranja poginulih ustaša prilikom napada na Lisičinsku gerilsku grupu u Kometniku (12. januar 1942), čime se želelo donekle opravdati masovni zločin koji je poči-

23 Dragutin Pelikan, *Slatina u vjetrovima povijesti*, Slatina, 1997; Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *Spomenar hrvatskim žrtvama Virovitičko-podravske županije stradalim 1941.-1945. i 1991.-1995. godine*. Drugo ispravljeno i dopunjeno izdanje, Osijek, 2011; Miroslav Gazda, “Krvavi slatinski Uskrs”. *Ratna zbivanja u Slatini za II. svjetskog rata*, Zagreb-Slatina, 2015.

24 Vladimir Geiger, “Osvrt na važnije žrtvoslove o Drugom svjetskom ratu i poraću objavljene u Republici Hrvatskoj 1991.-2004. godine”, *Dijalog povjesničara - istoričara*, 9, Zagreb, 2005, str. 628. Uporediti: Vladimir Geiger, “Mira PELIKAN i Miroslav GAZDA, Spomenar hrvatskim žrtvama Virovitičko-podravske županije stradalim od 1941- 1945. i 1991-1995. godine (Osijek: Državni arhiv Osijek, 2003).”, *Scrinia slavo-nica*, 5, Slavonški Brod, 2005, str. 545-548.

njen 13–14. januara u Kometniku i Voćinu. Još grublju neistinu predstavlja tvrdnja Dragutina Pelikana o broju stradalih ustaša i hrvatskih civila prilikom prvog oslobođenja Podravske Slatine (4–6. april 1944). Pelikan je, bez pozivanja na istorijske izvore, ustvrdio da je tokom i nakon borbi za oslobođenje grada “na ’Krvavi slatinski Uskrs’ poginulo ili ubijeno 396 osoba” u samom gradu, pri čemu je izneo dodatnu neistinu koja podrazumeva da je toliko tela poginulih i likvidiranih partizanskih protivnika pronađeno u gradu nakon potiskivanja partizana. Niti je krivicom partizana stradalo 396 pripadnika OS NDH i partizanima nenaklonjenih civila niti se navedeni događaj odigrao na katolički Uskrs. Štaviše, Pelikan insinuira da su partizani napali Slatinu “s namjerom da likvidiraju što veći broj Hrvata”. Mitologemu o “Krvavom slatinskom Uskrsu” prihvatio je i reprodukovao Miroslav Gazda, autor nekoliko nenaučnih istorijskih knjiga koje su karakteristične po antikomunističkom i antisrpskom diskursu. Jednako kao i Pelikan, Gazda nije naveo izvore za tvrdnje na kojima insistira. Gazdina knjiga “*Krvavi slatinski Uskrs*” (Zagreb–Slatina, 2015) predstavlja svojevrsnu kompilaciju već objavljenih izvora i nekoliko svedočenja sumnjive saznanje vrednosti budući da je reč o svedocima koji otvoreno zastupaju proustaški sentiment i ne pružaju relevantna saznanja o istorijskom događaju kojem je posvećena knjiga. Budući da su knjige Dragutina Pelikana i Miroslava Gazde pisane nenaučno, iz propagandističkih motiva i s neskriveno proustaških pozicija, one sadržinom i metodološkim pristupom same sebe diskredituju kao relevantna literatura o našoj temi. Jedini privid relevantnosti tim publikacijama pružili su organi lokalne vlasti koji su pristali da ih finansiraju i predstavnici lokalne vlasti i pojedini novinari koji su pristali da ih promovišu i afirmativno prikazuju u lokalnoj javnosti i regionalnim medijima. Stvar je donekle drugačija kada govorimo o relevantnosti spiskova stradalih stanovnika kotara koje su tokom rata i u poraću lišili života pripadnici NOVJ/JA. Iako Miroslav Gazda i Mira Pelikan nisu naveli izvore na osnovu kojih su načinili spiskove stradalih, činjenica je da su uz imena većine stradalih naveli osnovne biografske podatke, što je od izvesnog značaja za proučavanje strukture stradalih lokalnih

protivnika partizanskog pokreta pod uslovom da su navedeni podaci tačni. Međutim, za brojne osobe koje su popisane u toj knjizi navedeni su drastično pogrešni podaci koji se, najblaže rečeno, mogu nazvati grubim neistinama. To se pre svega odnosi na neistine o formaciji koja je odgovorna za stradanje oko 30 lica s područja slatinskog kotara, uglavnom hrvatske nacionalnosti, koje su lišili života pripadnici Ustaške vojnice i SS-policije, a za koje se navodi da su ih ubili pripadnici NOVJ, pri čemu se neretko insinuira da su ta lica ubijena “samo zato što su bili Hrvati”. Primera radi, ustaše i pripadnici SS-policije upali su u noći 26. na 27. novembra 1943. u selo Humljani, nastanjeno Mađarima i Hrvatima, nakon čega su nemački vojni policajci streljali desetoro meštana, mahom hrvatske nacionalnosti, o čemu govori jedan savremeni izvor i nekoliko posleratnih izvora. Bio je to prvi masovni zločin osovinskih snaga nad civilima hrvatske nacionalnosti na području slatinskog kotara. Miroslav Gazda i Mira Pelikan, bez navođenja izvora, izneli su tvrdnju da je osmoro od desetoro meštana ubijenih u tom navratu (isključivo je reč o licima nesrpskih nacionalnosti) ubijeno navodno od strane partizana. Isti autori, takođe bez navođenja izvora, izneli su tvrdnju da je osmoro od 26 stanovnika Macuta, koji su pobijeni od strane ustaša i/ili nemačkih vojnika nakon što su ustaše i nemački vojnici 7-8. aprila 1944. upali u selo, ubijeni navodno od strane partizana, pri čemu su izneli grubu neistinu: “Partizani su pobili sve Hrvate u Macutama koji nisu uspjeli ili htjeli pobjeći.” Savremeni i posleratni arhivski izvori demantuju proizvoljne i netačne tvrdnje autora.

Uspostavljanje ustaške vlasti u kotaru Podravska Slatina

Tokom aprila i maja 1941. cela teritorija NDH premrežena je organizacijom ustaških logora, tabora i rojeva. Ustroj ustaških teritorijalnih organizacija zasnovan je na osnovu predratnih programskih dokumenata ustaškog pokreta koji su podrazumevali da ustaška organizacija na području jednog kotara nosi naziv logor, zatim da organizacija u gradskim i seoskim općinama u kotaru nosi naziv tabor, dok su ustaške organizacije po selima koja nisu bila središta općina nazvane roj ili zbir.²⁵

U zapadnim delovima Hrvatske i u gradovima u kojima su boravili povratnici iz ustaške emigracije, koji su se legalno vratili nakon marta 1937, posle sporazuma između italijanske i jugoslovenske vlade, dotadašnja ilegalna ustaška emigracija odigrala je važnu ulogu u uspostavljanju upravne i vojne vlasti, neposredno nakon 10. aprila 1941. Među 508 ustaških emigranata evidentiranih u Italiji 1937. nalazila su se šestorica koja su rođena na području kotara Podravska Slatina. Iz Nove Bukovice poticali su Mijo Babić, šofer, Josip Gesler, mehaničar i Tomo Hačić, zemljoradnik; iz Mikleuša su poticali Ferdinand Rostaš, zemljoradnik i Franjo Sredl, stolar, dok je iz Slatinskog Drenovca poticao Ante Potočnik, šofer.²⁶ Korišćeni izvori ne potvrđuju boravak nekog od navedene šestorice na području kotara

25 HDA, 249, Ustaša – Hrvatski oslobodilački pokret (dalje: HOP), k. 1, f. 2.1, “Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama ‘Ustaše’ Hrvatskog oslobodilačkog pokreta”, str. 13–24; Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977, str. 25.

26 HDA, 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH, k. 176, f. III-78, 605–633: Spisak organizovanih ustaša koji se sada nalaze u Italiji [1937]; 635: Ministero dell’ Interno: Direzione generale della Pubblica Sicurezza, *Fuorusciti Croati residenti in Italia*, Roma, 1937; Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978, str. 567–574.

tokom rata. Zapravo, izvori pružaju konkretne podatke samo za Miju Babića, koji je u emigraciji bio istaknuti pripadnik ustaškog pokreta, da bi nakon osnivanja NDH bio postavljen za Pavelićevog pobočnika i zapovednika ustaške bojne. Međutim, on je poginuo već 3. jula 1941. u borbi protiv ustanika u istočnoj Hercegovini. Za ostalu petoricu nije poznato gde su boravili tokom rata i koju su poziciju zauzimali u ustaškom aparatu. Dakle, celokupna struktura upravnih vlasti i represivnog aparata ustaškog pokreta na području kotara, ozvaničena nakon uspostavljanja NDH aprila 1941, poticala je iz redova predratne ilegalne ustaške organizacije i simpatizera ustaškog pokreta koji su se aktivirali nakon uspostavljanja ustaške vlasti. O delovanju predratne ustaške organizacije na području kotara ne znamo gotovo ništa. Ratna dokumentacija ustaškog logora i tabora Podravska Slatina nije sačuvana, a u građi Uprave državne bezbednosti (Udba) i Službe državne bezbednosti (SDB) NR/SR Hrvatske nije sačuvan elaborat o razvoju ustaške organizacije u kotaru tokom 30-ih godina, što se može smatrati izuzetkom budući da za većinu kotara u navedenoj dokumentaciji postoji jedan takav elaborat.

Za rekonstrukciju ustaškog upravnog i represivnog aparata u logoru i taborima na području kotarske oblasti Podravska Slatina najdragoceniji izvori jesu izjave dvojice ustaških tabornika (Kazimir Korošić, Zlatko Dobričević) iznete u istražnom zatvoru u posleratnim godinama, zatim izjave izbeglica srpske nacionalnosti s područja kotara zabeležene 1941-1942. u Srbiji kao i dokumentacija ZKRZ za kotar Podravska Slatina nastala pretežno 1946.

Ustaška organizacija je preuzela vlast u Podravskoj Slatini već 10. aprila 1941,²⁷ verovatno uoči ulaska nemačke vojske u grad. U narednih nekoliko dana ustaše su organizovali vlast u celom kotaru. Delovi 8. oklopne divizije 46. korpusa 2. armije Wehrmachta u večernjim satima 10. aprila 1941. ušli su u Podravsku Slatinu. Prethodno su

27 Arhiv Srbije (Beograd) (dalje: AS), G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike (dalje: KIP), k. 14, 308/1942, Izjava Slavke Pištelić iz Podravske Slatine, Beograd, 6.7.1942.

dva bataljona 42. pešadijskog puka Slavonske divizije 4. armije Vojske Kraljevine Jugoslavije (VKJ) napustila položaje na Dravi i povukla se prema Voćinu i Slavonskoj Požegi.²⁸ Pojedini jugoslovenski vojnici odbacivali su oružje i opremu na putu od Pčelića prema Voćinu. Određenu količinu odbačenog oružja i municije, uključujući i nekoliko puškomitraljeza, sakupili su simpatizeri Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) iz Pčelića i Levinovca i grupa antifašistički opredeljenih mladića iz Lisičina.

Prvi logornik ustaškog logora (ustaška organizacija u kotaru) bio je slatinski student Božidar Frank. Njega je ubrzo zamenio stariji brat Rudolf, predratni frankovac, politički osuđenik i član ilegalne ustaške organizacije. Nakon izbora Rudolfa Franka na mesto logornika, njegov mlađi brat Božidar postavljen je za pobočnika logornika, ali ne zadugo jer je ubrzo zatim otišao u Zagreb na nastavak studija. Za novog pobočnika imenovan je Šime Marinić. Rudolf Frank se tokom rata bavio "trgovačkim poslom vodeći ciglanu u Podravskoj Slatini". Nije poznato na koji način je došao u posed ciglane. Na dužnosti logornika u Slatini ostao je do početka 1943, kada je premešten na dužnost u Zagrebu. Za kotarskog predstojnika izabran je Florijan Kosnica, a za tabornika u ustaškom taboru za gradsku općinu Podravska Slatina izabran je Viktor Petrovicki, pekar iz Slatine, koji je 1941. postao i zapovednik Ustaške pripremne bojne Baranja za kotar Podravska Slatina.²⁹ Rudolf Frank i Florijan Kosnica su, osim u gradskoj općini Podravska Slatina, postavili tabornike i u seoskim općinama u kotaru.

Posleratna Kotarska komisija za ratne zločine (KKRZ) Podravska Slatina na osnovu tvrdnji savremenika iznela je zaključak da je 1941. u Slatini uspostavljen tajni "ustaški odbor", kao neka vrsta neformalnog ustaškog rukovodstva, čiji su članovi donosili odluke koga

28 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, I-II*, Beograd, 1982, str. II/366, 368, 399.

29 HDA, 1561, Služba državne sigurnosti (dalje: SDS), dos. br. 321306, (Zlatko Dobričević), str. 71-72: Nastavak zapisnika o saslušanju Dobričević Zlatka, sastavljen 7.4.1950. u kancelariji Uprave državne bezbjednosti za NR Hrvatsku [u Zagrebu].

od lokalnih stanovnika treba hapsiti, tući, proterati ili internirati. Savremenici kao članove “ustaškog odbora” koji su navodno imali odgovornost za donošenje odluke “za izgon u Srbiju” nekoliko desetina slatinskih Srba, pored najistaknutijih ustaških organizatora u gradu, Rudolfa Franka, Šime Marinića, Florijana Kosnice, navode i imena Martina Kopića, općinskog bilježnika, Mladena Oreškovića, advokata i navodnog “predsjednika komisije za iseljavanje i naseljavanje kotara Slatinskog”, Stjepana Lulića, općinskog pisara, Franju Lukca, ustaškog rojnika iz Balinaca, i Julija Bürgera, slatinskog katoličkog župnika.³⁰ Budući da nisu sačuvani primarni izvori o postojanju i odlukama jednog takvog odbora, navedene tvrdnje treba koristiti s oprezom, naročito kada je reč o personalnoj strukturi. To se posebno odnosi na pominjanje slatinskog župnika Bürgera. Budući da je župnik krajem 1944. likvidiran od strane partizana, postoji verovatnoća da ga se dovođenjem u vezu sa sprovođenjem masovne represije želelo opteretiti optužbama koje bi pravdale njegovo ubistvo. Arhivski izvori potvrđuju postojanje “ureda za iseljavanje” osnovanog početom jula 1941. u Podravskoj Slatini s namenom organizovanja proterivanja srpskih porodica koje nisu spadale u kategoriju dobrovoljačkih porodica naseljenih nakon agrarne reforme. Članovi tog ureda bili su logornik Rudolf Frank, kotarski predstojnik Florijan Kosnica i kotarski nadzornik Đuro Šoštarec.³¹ Ako izuzmemo župnika Bürgera, nema sumnje da su svi ostali čija imena savremenici navode kao članove “ustaškog odbora” zaista bili nosioci ekstremističke politike, šovinističke

30 HDA, 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: ZKRZ), k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 18.12.1945. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini. (Dokument su potpisala četvorica članova KKRZ Podravska Slatina: Tina Kovčić, Nikola Dobrić, B[ožo] Milisavljević, I[l]ija Trbojević); HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 29.4.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Mile Milisavljevića iz Podravske Slatine. (Mile Milisavljević je bio otac predsednika KKRZ Bože Milisavljevića. Mile Milisavljević je uhapšen u proleće 1941, represiran u zatvoru, nakon čega je s porodicom proteran u Srbiju.)

31 HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 443, br. 803, Kotarska oblast Podravska Slatina Državnom ravnateljstvu za ponovu, Podravska Slatina, 13.7.1941.

isključivosti i inspiratori represivne prakse. O tome će biti više reči u narednim poglavljima. Odluke o hapšenju, batinanju, prisilnom prekrštavanju, proterivanju, pljački i internaciji više stotina srpskih, jevrejskih i romskih stanovnika grada Podravske Slatine tokom 1941. i 1942. donela je neformalna grupa na sastancima iza zatvorenih vrata, bez zapisnika, kako je to bilo uobičajeno za delatnost ustaških lokalnih vlasti širom NDH. U slučaju represivnih mera na području kotara (proterivanje dobrovoljačkih porodica u leto 1941, prinudno prekrštavanje Srba i pokrštavanje Jevreja 1941, internacija u logore Jevreja i Roma sredinom 1942) može se konstatovati da su vršene na osnovu naređenja viših ustaških vlasti, kao i na osnovu zakonskih akata i javno proklamovane politike ustaške države. Međutim, odluke o hapšenjima i batinanjima lokalnih Srba, sprovedenim u prvim nedeljama nakon proglašenja NDH, zatim odluke o proterivanju i pljački domaćinskih srpskih porodica u leto 1941. i odluke o hapšenju nekoliko desetina srpskih i nekolicine jevrejskih meštana u leto 1941. i internaciji dvadesetak srpskih i nekolicine jevrejskih meštana krajem 1941. (koji su ubijeni u logoru Jasenovac), rezultat su inicijative lokalnih ustaških vlasti i njima bliskih pojedinaca, što je bio odgovor na očekivanja viših ustaških vlasti.

Sredinom aprila 1941. predstavnici ustaškog logora u Podravskoj Slatini postavili su Kazimira Korošića, 20-godišnjeg brijačkog radnika, za prvog ustaškog tabornika u Voćinu. Korošić je uoči rata, uz katoličkog župnika Josipa Martinca, bio jedan od glavnih organizatora klerikalne organizacije Veliko križarsko bratstvo u Voćinu. Ujedno, Korošić je bio pripadnik Hrvatske seljačke zaštite, stranačke formacije Hrvatske seljačke stranke (HSS). Za Korošićevog pobočnika imenovan je Dragutin Lovošević, 37-godišnji gostioničar iz Voćina. "Poznato mi je da je za vrijeme bivše Jugoslavije Korošić Kazimir bio u tzv. 'zaštiti' te dolaskom njemačke vojske isti je sudjelovao u razoružavanju bivše jugoslovenske vojske. Znam da je s hrvatskom zastavom s još nekim ljudima među kojima je bio Štef Heinzl išao pred njemačku vojsku prema selu Humu. Pomenuti Kazimir preuzeo je vlast u selu Voćinu te odmah poslije dolaska Njemaca branili su seljacima, a naro-

čito Srbima [boravak] u blizini državnih magazina, odnosno vojničkih pekara gdje su oni pljačkali.”³² U razoružavanju vojnika VKJ u Voćinu učestvovao je i voćinski brijač Josip Korošić, otac Kazimira Korošića. Prema svedočenjima nekoliko stanovnika Voćina, Kazimir Korošić je bio marioneta u rukama svog oca, koji je donosio glavne odluke o tome koga treba hapsiti i terorirati, pri čemu je lukavo izbegao da obuče ustašku uniformu. Josip Korošić je prema tvrdnjama Andrije Gecana bio “glavni podstrekač odnosno organizator ustaških djela u ovom kraju”. Meštanin Voćina Pantelija Todorović tvrdio je da je Josip Korošić pre rata bio frankovački nastrojen. “Kada je okupator ušao u našu zemlju Josip je počeo da vodi propagandu u korist okupatora govoreći javno da više Srbin nema mjesta u našoj zemlji i da će [Srb] svi skupa biti počišćeni željeznom metlom... Njegov sin Kazimir je bio samo počasno lice, a radio je sve po direktivama svoga oca Josipa.”³³ Više detalja o delatnosti i sudbini pojedinih ustaša iz tabora u Voćinu, napose o sudbini tabornika Kazimira Korošića, navedeno je u poglavlju “Politička i vojna struktura odgovorna za zločin u Kometniku i Voćinu”.

Četvorica stanovnika Voćina i jedan stanovnik Kometnika tvrdili su posle rata da je 1941. u Voćinu uspostavljen tajni “ustaški odbor”, kao neka vrsta neformalnog ustaškog rukovodstva, čiji su članovi donosili odluke koga od lokalnih Srba treba hapsiti, tući, proteirati ili internirati u logor. Savremenici kao članove “ustaškog odbora”

32 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 4: Zapisnik od 11.10.1946. sastavljen u kancelariji Odeljenja Udbe za okrug Daruvar, Izjava Kazimira Korošića; str. 18–19: Izjava kapetana Todorović Steve o Korošić Kazimiru, Zagreb, 23.9.1949; str. 20: Zapisnik od 14.9.1946. sastavljen u Opunomoćstvu Udbe za kotar Podravska Slatina o saslušanom Teodorović Teodoru; str. 21: Zapisnik od 14.9.1946. sastavljen u Opunomoćstvu Udbe za kotar Podravska Slatina o saslušanom Drajić Đoki.

33 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 12: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Andrije Gecana iz Voćina, 10.6.1953; str. 16–17: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Pantelije Todorovića iz Voćina, 10.6.1953; str. 28–29: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Laze Radojevića iz Voćina, 12.6.1953. (Andrija Gecan je, prema vlastitim rečima, otišao na rad u Nemačku 1941. jer ga je Kazimir Korošić prisiljavao da kao Hrvat pristupi ustašama.)

navode Josipa Korošića, brijača, Rudolfa Heinzla, učitelja, Antuna Ćurčibašića, općinskog načelnika, Josipa Martinca, župnika, i Tomu Pokrajca, nepoznatog zanimanja u civilstvu koji je 1941. postao ustaški dočasnik, koga jedan savremenik opisuje kao “zloglasnog koljača”.³⁴ Budući da nisu sačuvani primarni izvori o postojanju i odlukama jednog ovakvog odbora, navedene tvrdnje treba koristiti s oprezom, naročito kada je reč o personalnoj strukturi. U izvorima je potvrđeno postojanje “općinskog savjetodavnog odbora” u Voćinu, čiji su pojedini članovi, poput Josipa Korošića i Rudolfa Heinzla, potvrđeni u drugim izvorima kao nosioci ekstremističke politike, šovinističke isključivosti i inspiratori represivne prakse.³⁵ Odluke o proterivanju desetak srpskih porodica avgusta 1941, internaciji u Jasenovac dve porodice krajem iste godine i rušenju pravoslavne crkve početkom januara 1942. doneli su upravo lokalni predstavnici ustaškog režima, pri čemu su takvi postupci bili u skladu s generalnom politikom ustaškog režima. Ne postoje podaci da je bilo ko od navedenih pokušao da

34 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 16–17: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Pantelije Todorovića iz Voćina, 10.6.1953; str. 18–19: Izjava kapetana Todorović Steve o Korošić Kazimiru, Zagreb, 23.9.1949; str. 22–23: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Carić Stjepana iz Voćina, 10.6.1953; str. 24: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Mije Jorgića iz Kometnika, 11.6.1953; str. 28–29: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Laze Radojevića iz Voćina, 12.6.1953.

Svi posleratni izvori prezime općinskog načelnika u Voćinu navode kao Ćurčibašić. Jedan dokument MUP-a NDH iz 1941. njegovo prezime navodi kao Ćurčilović. Prema tom dokumentu, Antun Ćurčilović je postavljen za općinskog načelnika u Voćinu 16.10.1941. od strane velikog župana Stjepana Hefera. Hefer je ujedno smenio dotadašnjeg općinskog načelnika Franju Gala, koji je na toj dužnosti bio od 25.8.1941. (HDA, 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (dalje: MUP NDH), k. 141, Dopis velikog župana Stjepana Hefera MUP-u NDH, 16.10.1941).

35 Na osnovu jednog recentnog izvora iz 1941. poznat je sastav “općinskog savjetodavnog odbora” u Voćinu. Naime, Velika župa Baranja je 25.8.1941. imenovala Franju Gala, krojača iz Voćina, za općinskog načelnika, dok su za članove “općinskog savjetodavnog odbora” imenovani: Franjo Medved iz Voćina (donačelnik), Rudolf Heinzl, krznar iz Voćina, Martin Pavlin, bačvar iz Huma, Rade Novković, cestar iz Macuta, Franjo Kovač, ratar iz Voćina i Josip Korošić, brijač iz Voćina. (HDA, 223, MUP NDH, k. 132, Dopis podžupana Velike župe Baranja Kotarskoj oblasti Podravska Slatina, 25.8.1941).

spreći represiranje bilo koga ko je tokom prve ratne godine bio izložen nasilju ili da je neko od njih pokušao sprečiti rušenje pravoslavne crkve u Voćinu.

Nedugo po osnivanju NDH, 23-godišnji Zlatko Dragičević, osoba bez stalnog zanimanja iz Nove Bukovice, i njegov sumeštanin i višnjak Adam Fischer, student na Zagrebačkom sveučilištu, zaputili su se u Slatinu gde su od strane ustaškog tabornika Viktora Petrovičkog i kotarskog predstojnika Florijana Kosnice imenovani na dužnosti u okviru ustaškog kotarskog logora: Dragičević na mesto ustaškog tabornika u Novoj Bukovici, a Fischer na mesto njegovog pobočnika. Fischer nije dugo ostao na mestu pobočnika: juna 1941. otišao je u Zagreb kao polaznik Domobranske akademije, a potom na dodatnu vojnu obuku u Stockerau. Poginuo je tokom rata kao domobranski ili nemački oficir. Za novog pobočnika izabran je 25-godišnji Rudolf Demmelmaier, stanovnik pretežno srpskog sela Dobrović. Demmelmaier je kao Nemač kasnije pristupio nemačkoj pomoćnoj policiji. Za tabornika Ustaške mladeži u seoskoj općini Nova Bukovica imenovan je Josip Žagar, 25-godišnji općinski pisar iz Nove Bukovice. On je krajem 1941. postao pripadnik Ustaške pripremljene bojne Velike župe Baranja kao zapovednik dela bojne za tabor Nova Bukovica. Krajem 1942. postao je pripadnik 15. bojne UV. Streljan je od strane partizana 1944. nakon oslobođenja Podravske Slatine. U dosijeu Zlatka Dobričevića pominju se i sledeći niže rangirani pripadnici ustaškog tabora u Novoj Bukovici koji su pristupili ustaškom pokretu tokom 1941: Dioniz Svoboda, Josip Ferlin, braća Weber i Josip Kružić.³⁶

36 HDA, 1561, SDS, dos. br. 321306, (Zlatko Dobričević), str. 15-16, 74-75, 86: Kazneno popravni dom Lepoglava, Zapisnik o saslušanju Dobričević Zlatka, 23.4.1955; str. 88: Narodni odbor kotara Virovitica: Sekretarijat za unutrašnje poslove: Državna bezbjednost, Dana 19.3.1957. Predmet: Dobričević Zlatko, Rezime o neprijateljskom djelovanju; str. 89: Službena zabilješka sastavljena o razgovoru sa Dobričević Zlatkom dana 28.8.1961.

Struktura ustaškog tabora u Čeralijama poznata je prvenstveno na osnovu svedočenja Jovana Bosanca, predratnog općinskog pisara iz Čeralija. Karlo Hergović, trgovac iz Čeralija, nakon uspostavljanja ustaške vlasti u kotaru imenovan je za ustaškog tabornika u seoskoj općini Čeralije. On je ujedno obavljao funkciju općinskog načelnika. Njegovi glavni saradnici bili su ustaše iz Čeralija, Balinaca i Četekovca. Među njima su se isticali njegov sin Josip Hergović, lugar Emil Flasch, bačvarski šegrt Josip Flasch, cestar Vencel Šarfi, kovač Karlo Štefanovski, svi iz Čeralija, zemljoradnik Franjo Lukac iz Balinaca (navodno brat od strica ustaškog pukovnika Franje Lukca), i zemljoradnici Luka Starčević, Gustav Potočnik, Anton Nago, Anton Kokoška, Franjo Kokoška, Stjepan Dorinko, Anton Dorinko, svi iz Četekovca.³⁷ Navedeni su većinom kasnije postali pripadnici 15. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV.

Personalna struktura ustaških tabora u seoskim općinama Čađavica, Sopje i Gornji Miholjac manje je poznata. Za tabornika u općini Čađavica 1941. imenovan je Josip-Jozo Sokačić, krojač iz Čađavice. Jedan fragmentarno sačuvani dokument Ustaše – Hrvatskog oslobodilačkog pokreta nastao krajem maja 1941. navodi da su predstavnici najviše ustaške vlasti u Zagrebu imenovali trojicu taborskih pobočnika u Čađavici: Stjepana Draganića, strojobravara, Josipa Sokačića, krojača, i Jozu Vidakovića, seljaka. To je jedina sačuvana odredba o imenovanju funkcionera Ustaše – Hrvatskog oslobodilačkog pokreta na slatinskom području. Tabornik u općini Sopje postao je Ivan Tomašević, dok je za tabornika u općini Gornji Miholjac imenovan Franjo

37 AS, G-2, KIP, k. 14, 331/1942, Izjava Jovana Bosanca općinskog pisara iz Čeralija, Beograd, 14.3.1942.

Na osnovu jednog recentnog dokumenta poznata je upravna struktura općine Čeralije iz 1941. Velika župa Baranja imenovala je 25.8.1941. Karla Hergovića za općinskog načelnika, a Edu Grossla, trgovca iz Čeralija, za donaćelnika, dok su za članove općinskog savjetodavnog odbora imenovani: Franjo Lukac, ratar iz Balinaca, Ivan Jelić, postolar iz Čeralija, Alojz Nadler, ratar iz Čeralija, Milan Selenić, ratar iz Čeralija i Antun Cigler, ratar iz Rijenaca. (HDA, 223, MUP NDH, k. 132, Dopis podžupana Velike župe Baranja kotarskom predstojništvu Podravska Slatina, 25.8.1941).

Bošnjak.³⁸ Svi oni su odigrali značajnu ulogu u proterivanju srpskog stanovništva iz dobrovoljačkih naselja u leto 1941. i u hapšenju i internaciji romskog stanovništva sredinom 1942.

38 HDA, 249, Ustaša – HOP, k. 1, Odredba o imenovanju, br. 3016/41, Zagreb, 30.5.1941; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3450, Zapisnik od 2.5.1946. spisana pred Kotarskom komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini. Izjava Bože Milisavljevića iz Podravske Slatine.

Poznata je upravna struktura u opštini Sopje imenovana 25.8.1941. od strane Velike župe Baranja. Za općinskog načelnika imenovan je Franjo Horvat, učitelj u penziji iz Sopja, za donaćelnika imenovan je Ivan Tomašević iz Sopja, a za članove općinskog savjetodavnog odbora: Mato Rastija iz Sopja, Đuro Grundler iz Predrijeva, Franjo Babić iz Vaške, Stjepan Verig Jozina iz Noskovaca, Josip Puškarić iz Kapinaca i Johan Hausman iz Vaške. (HDA, 223, MUP NDH, k. 132, Dopis podžupana Velike župe Baranja kotarskom predstojništvu Podravska Slatina, 25.8.1941).

Represija i zločini nad srpskim stanovništvom 1941.

Korišćeni izvori ne ukazuju na tenzičan i incidentan odnos između dve najveće nacionalne skupine u kotaru u godinama uoči rata.³⁹ Štaviše, slatinski paroh Rajko Kokanović tvrdio je krajem 1941. da su odnosi između Hrvata i Srba u kotaru bili dobri do proglašenja NDH.⁴⁰ Paroh Kokanović, istaknuti član Samostalne demokratske stranke, na izborima za Skupštinu Kraljevine Jugoslavije 1935. i 1938. bio je kandidat Udružene opozicije. Oba puta je pobedio režimskog kandidata. Na izborima 1938. lista Udružene opozicije dobila je oko 1.200 glasova više nego na prethodnim izborima, jednako koliko je režimska lista izgubila glasova, što govori da je politika Udružene opozicije uspela privući znatan broj glasača srpske nacionalnosti koji su prethodno glasali za vladinu listu.⁴¹ Rezultat izbora 1938. i činjenica da je pravoslavni sveštenik kao član stranke koja se zalagala za koegzistenciju i slogu

39 Čini se da na području slatinskog kotara u međuratnom razdoblju nisu zabeleženi primeri masovnog nasilja koji je imao političku pozadinu – za razliku od nekih drugih delova Hrvatske u kojima su žandarmerija i vojska sprovodile političko nasilje, naročito uoči skupštinskih izbora. U iscrpnoj monografiji istoričarke Bosiljke Janjatović o političkom nasilju u Hrvatskoj 1918–1935, nisu zabeleženi primeri politički motivisanog nasilja od strane državnog represivnog aparata. Jedini primer koji donekle sadrži elemente političkog nasilja predstavlja upad žandara u Sladojevce, septembra 1920, prilikom potrage za jednim vojnim beguncem. Žandari su tada ubili troje i ranili jednog meštana, a sutradan su uhapsili veći broj stanovnika Sladojevaca. (Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918-1935.*, Zagreb, 2002, str. 107). Međutim, ovaj primer nasilja nije imao međuetničku konotaciju, niti postoje dokazi da je doprineo narušavanju odnosa između lokalnih Hrvata i Srba.

40 AS, G-2, KIP, k. 14, 295/1941, Rajko Kokanović paroh podravskoslatinski Crkvenom sudu Eparhije banatske u Vršcu, Veliki Bečkerek, 15.12.1941.

41 Nikolina Vuković, Ivica Miškulin, "Politički pejzaž slatinskoga župnika Julija Bürgera, *Svećenik Julije Bürger i njegovo vrijeme.* Zbornik radova, (ur. Dragica Šuvak), Slatina, 2017, str. 29-31.

Srba i Hrvata bio nosilac antirežimske liste, u koaliciji s HSS, ne ukazuje na problematične međunacionalne odnose. Stoga postupke pripadnika ustaške organizacije prema Srbima u kotaru tokom 1941. nije moguće objasniti raspoloženjem lokalnog hrvatskog stanovništva, već prirodom fašizma kao ideologije ustaškog pokreta, antisrpskom politikom ustaške organizacije i države i samovoljom pojedinaca koji su koristili novonastalu situaciju za ličnu osvetu i bogaćenje.

Korišćeni izvori, napose pregled ustaške štampe, ne ukazuju na sukobe između delova VKJ u odstupanju i naoružanih hrvatskih i nemačkih nacionalista na području kotara Podravska Slatina, kakvi su zabeleženi u drugim delovima Slavonije i severozapadne Hrvatske (npr. u Bjelovaru, Osijeku, Đakovu). Takvi sukobi su u prvim mesecima postojanja NDH korišćeni od strane ustaške propagande kao opravdanje za represiju nad Srbima u onim krajevima u kojima su zabeležena ubistva naoružanih hrvatskih i nemačkih nacionalista i hrvatskih civila od strane pripadnika VKJ. Međutim, čini se da sličnih primera u kotaru Podravska Slatina nije bilo. Na osnovu fragmentarnih izvora može se zaključiti da je ustaška vlast kao opravdanje za represiju u prvim nedeljama nakon prevrata koristila učešće vojnih rezervista srpske nacionalnosti u Aprilskom ratu, konkretno u karauli u Sopju, kada su zabeleženi izvesni incidenti između oficira VKJ i pojedinih rezervista srpske nacionalnosti, s jedne strane, i rezervista i vojnika hrvatske nacionalnosti koji su pokušali dezertirati.⁴²

Prvi primeri ustaške represije u kotaru Podravska Slatina nad Srbima zabeleženi su već sredinom aprila 1941. Nasilje je otpočelo prvenstveno nad pojedinim stanovnicima naselja koja su zasnovana početkom 20-ih godina na zemljištu koje je agrarnom reformom odu-

42 “Sopje u danima oslobađanja Hrvatske”, *Hrvatski list*, 140, XXII, Osijek, 22.5.1941, str. 9.

Pregledao sam sve brojeve osječkog *Hrvatskog lista* i virovitičkog *Hrvatskog tjednika* za 1941. i nisam naišao na podatke o incidentima i sukobima između VKJ i hrvatskih nacionalista u kotaru Podravska Slatina aprila 1941. S druge strane, navedena glasila, napose *Hrvatski list*, vrlo opširno su pisala o takvim sukobima i incidentima u pojedinim slavonskim gradovima i selima u Aprilskom ratu.

zeto od veleposednika i dodeljeno porodicama dobrovoljaca u Vojsci Kraljevine Srbije na Solunskom frontu. Krajem aprila zabeleženi su prvi primeri represije nad srpskim starosedelačkim stanovništvom. Represija na području kotara u prvim danima NDH podrazumevala je pojedinačna i masovna hapšenja, zastrašivanja i prebijanja uhapšenika. Prva masovna hapšenja i odvođenja pojedinaca u zatvor u Osijek, odakle se uhapšenici nisu vratili, zabeležena su krajem aprila u Čačincima i Petrovcu, a zatim u Podravskoj Slatini. Prvo ubistvo dogodilo se krajem aprila ili početkom maja u Ilmin Dvoru. Naredna ubistva dogodila su se 16. maja u Voćinu, a prvo masovno ubistvo stanovnika kotara dogodilo se 16. juna kada je ubijeno 11 stanovnika Petrovca. Naredna ubistva dogodila su se krajem jula i početkom avgusta u Čeralijama, Bokanama i Dobroviću, gde su ubijena petorica Srba. U međuvremenu, nastavljena su masovna hapšenja i batinanja kako starosedelačkog tako i doseljeničkog srpskog stanovništva, a 13. juna je započelo organizovano proterivanje u Srbiju celih naselja solunskih dobrovoljaca i kolonista koje je bilo praćeno prebijanjem, ponižavanjem i pljačkom prognanika. Ujedno, tokom jula u Podravskoj Slatini i Voćinu i nekim drugim naseljima vršena su iseljavanja bogatijih i uticajnijih starosedelačkih srpskih porodica, prvenstveno trgovaca i sveštenika. Istog meseca u Podravskoj Slatini je uhapšen nekoliko stanovnika koji su sprovedeni u logore u Lici, gde su ubijeni.

Analizom dostupnih izvora dolazi se do zaključka da su ustaše iz logora Podravska Slatina i stožera Velika župa Baranja u proleće i leto 1941. represirali meštane skoro svih srpskih naselja u kotaru, kao i srpske meštane u pojedinim etnički mešovitim naseljima, uključujući i grad Podravsku Slatinu. Kada je reč o kvantifikaciji represiranih stanovnika kotara tokom 1941, sačuvani izvori sugerišu da je 1941. od strane ustaša na slatinskom području uhapšeno 481 lice, iako je realan broj uhapšenika tokom te godine veći za nekoliko desetina jer nedostaju podaci o broju privremeno uhapšenih meštana Lisičina, Macuta, Bokana, Čeralija, Sekulinaca, Smuda, Rijenaca, Đuričića i Kraskovića,

pri čemu znamo da su i u tim mestima vršena hapšenja.⁴³ U broj od 481 hapšenika nisam uračunao hapšenje 48 muškaraca u Čačincima budući da je to mesto bilo u sastavu kotara Našice, a posle rata u sastavu velike općine Orahovica, iako su ratna događanja u Čačincima, kao najbližem mestu našičkog kotara, često bila uzrokovana događajima u slatinskom kotaru, napose u bukovičkoj općini. Većina uhapšenika je bila podvrgnuta torturi, pri čemu su mnogi brutalno prebijani, a dosta njih je lišeno i života. Dostupni izvori sugerišu da su ustaše 1941. na području kotara ubili 38 lica, dok je 57 stanovnika kotara 1941. sprovedeno u druge delove NDH, napose u zatvore u Osijeku i logore Gospić-Jadovno i Jasenovac, gde su ubijeni tokom 1941, osim 10-15 koji su stradali naredne godine u logoru Jasenovac. U spisku žrtava logora Gospić-Jadovno koji je načinio istoričar Đuro Zatezalo navode se imena još 69 stanovnika kotara, mahom stanovnika grada Podravska Slatina, za koje se tvrdi da su ubijeni u tom logoru. Zatezalo ne navodi izvore na osnovu kojih je načinio popis stanovnika slatinskog kotara koji su ubijeni u logorima u Lici. Tokom istraživanja nisam našao na potvrdu Zatezalovih tvrdnji, stoga smatram da ih treba uzeti s ozbiljnom rezervom. Ukoliko potencijalnoj brojci represiranih osoba (500-600) dodamo 4.715 proteranih i opljačkanih stanovnika dobrovoljačkih naselja i 3.651 prinudno prekršteno i pokršteno osobu (od preko 8.000 prinudno prekrštenih i pokrštenih osoba u kotaru tokom 1941-1942), razmere represije i pritiska tokom 1941. dobijaju još realniji okvir.

Prvi primer represije zabeležen je 12. aprila u malom doseljeničkom selu Sopjanska Greda (32 kuće Ličana i Hercegovaca), smeštenom na severu kotara u blizini Drave. Ustaše iz tabora u Sopju toga dana su u selu uhapsili i pretukli sedmoricu srpskih muškaraca. Uhapšenici su pušteni nakon prebijanja. Sopjanske ustaše su 20. aprila po-

43 Hapšenja u navedenim selima u proleće 1941. potvrđuju sledeći izvori, bez navođenja broja uhapšenika: AS, G-2, KIP, k. 14, 314/1941, Izjava Mihajla Stanivukovića paroha iz Smuda, Ljubićevo (Požarevački srez), 14.10.1941; HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, (Z-2951), Okružni sud u Osijeku, 327/45, Presuda Karolu Gabriju, 13.3.1946.

novu upali u selo i uhapsili novu sedmoricu meštana koje su sproveli u Podravsku Slatinu, gde su ih pretukli. Svako od njih dobio je između 70 i 100 batina. Sutradan su svi pušteni. Jedan od uhapšenika tvrdio je da su stanovnici Sopjanske Grede uhapšeni i prebijeni “po naređenju Božidara Franka”, tadašnjeg ustaškog logornika u Podravskoj Slatini. Ustaša Mijo (Miškec) Šoštarić iz Sopja uhapsio je 4. maja pod pretnjom oružja Miloša Ivoševića i Jakova Guzinu iz Sopjanske Grede, odveo ih na obalu Drave gde je navodno nameravao da ih pobije i baci u reku. Njih dvojica su mu oteli pušku i razoružanog ga “doterali u ustaški stan u Sopje i predali ga ustašama, koji su nas dvojicu pustili kućama, a toga ustašu su svukli i predali kotaru u Podravskoj Slatini, a kotarski načelnik umesto da ga kazni, ponovo ga je uvrstio u red ustaša”.⁴⁴

Iz navedenog vidimo da su pojedine ustaše samoinicijativno sproveli teror i da im je to tolerisano od strane ustaških tabora. Ustaše Mijo (Miškec) Šoštarić, Jozo Vučić i četvorica nepoznatih ustaša represirali su u proleće 1941. Milana Sekulića i Đuru Rapajića iz dobrovoljačkog naselja Čomborje. “Nas dvojica zajedno smo bili vezani i tako vezani terani smo kroz jedan dugačak kanal pun vode, udarani kundacima i prisiljavani da pevamo ‘Spremite se, spremte, četnici’. Pucali su [iz]na[d] nas i po izlasku iz ovog kanala dovukli su nas u zat-

44 AS, G-2, KIP, k. 14, 4/1941, Izjava Miloša Ivoševića iz Sopjanske Grede, Popović (Kosmajski srez), 5.7.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 4/1941, Izjava Mihajla Marovića iz Sopjanske Grede, Popovac (Kosmajski srez), 5.7.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 94/1941, Izjava Miloša Ivoševića iz Sopjanske Grede, Popović (Kosmajski srez), 31.12.1941. U prebijanju uhapšenika iz Sopjanske Grede, prema navedenim svedocima, učestvovali su ustaše iz Sopja: Josip Matoje, Ivan Štefanović, Ivan Rastija, Joško Birov, Marko Benija, Mato Mlinarić, Tomo Kašić. Svedoci navode imena 14 uhapšenih i represiranih meštana Sopjanske Grede. Miškec Šoštarić, mesar iz Sopja, potonji zapovednik 3. satnije 15. bojne UV, navodno je poginuo 1947. kao križar. (Miroslav Gazda, “Krvavi slatinski Uskrs”. *Ratna zbivanja u Slatini za II. svjetskog rata*, Zagreb, Slatina, 2015, str. 130, 168). Njegovo ime se u sećanjima savremenika navodi i kao Miško, a ponekad i kao Mijo Šoštarić. Najverovatnije je u pitanju jedna osoba koja je bila stanovnik Sopja. Naime, na slatinskom području nisu zabeleženi drugi Šoštarići u ustašama. Miškec Šoštarić je bio rodom iz Hrvatskog Zagorja. Prema tvrdnjama savremenika, istakao se u represiranju i proterivanju stanovnika nekoliko sela u kotaru u proleće i leto 1941.

vor u Sopju polumrtve jer nas je bila izdala snaga." Nakon dva dana boravka u zatvoru u Sopju, uhapšenici su prebačeni u zatvor u Slatinu, iz kog su pušteni nakon što su pristali da pojedinim predstavnicima vlasti plate veću sumu novca.⁴⁵

Stanovnici Sopjanske Grede koji su svedočili o hapšenju 20. aprila i boravku i prebijanju meštana u zatvoru u Slatini, tvrdili su da je istog dana u slatinskom zatvoru prebijeno 10 do 15 srpskih muškaraca iz Podravske Slatine. Slavka Pištelić iz Slatine svedočila je u izbeglištvu 1942. da su ustaše 10 do 12 dana nakon preuzimanja vlasti u gradu uhapsili 40 Srba, zatvorili ih u lokalni zatvor i pustili ih nakon osam dana. To se hronološki poklapa s tvrdnjama stanovnika Sopjanske Grede o zatvaranju i prebijanju stanovnika Slatine. Sačuvano je svedočenje Mile Milisavljevića, jednog od uhapšenika. On je tvrdio da je u zatvoru pretučen po naređenju Šime Marinića i Josipa Filipca, slatinskih ustaša. "Batine mi je davao ustaša Imbra Tot. Tučen sam stojeći, te je tom prilikom Josip Krahljac jednom rukom držao me za kaput iza leđa, a u drugoj ruci je imao vojnički nož koji mi je držao iza vrata. Jedan ustaša sa Lipe iz Slatine držao je predamnom naperenu pušku."⁴⁶ Nedugo nakon toga, 12. maja, ustaše iz Virovitice uhapsili su u Slatini remenara Branka Sekeruševića i trgovca Milana Novakovića i potom ih sproveli u Viroviticu, gde su prebijani u tamošnjem zatvoru, odatle su ih sproveli u Zagreb, a iz Zagreba u logor Danica u Koprivnici. Obojica su ubijeni u logoru Jadovno na Velebitu.⁴⁷ Novaković i Sekerušević su prvi poznati stanovnici grada koji su internirani u logor i prvi uhapšeni stanovnici Slatine koji se nisu vratili kućama nakon hapšenja, već su ubijeni narednih meseci. Tokom godine, osobito kra-

45 AS, G-2, KIP, k. 14, 5/1941, Izjava Milana Sekulića iz Čomborja, Požarevac, 12.7.1941.

46 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 29.4.1946. spisani pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Mile Milisavljevića iz Podravske Slatine.

47 AS, G-2, KIP, k. 14, 308/1942, Izjava Slavke Pištelić iz Podravske Slatine, Beograd, 6.7.1942; Arhiv Jugoslavije (Beograd) (dalje: AJ), 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: DKRZ), k. 544, str. 170-180, dos. br. 5523 (Karlo Kiš); Тупо Затезало, *Јадовно*, I-II, Комплекс усташких логора 1941, Београд, 2007, стр. I/700-703.

jem oktobra, u Slatini je uhapšeno dvadesetak meštana koji su interinirani i, najvećim delom, ubijeni, o čemu će biti reči u nastavku.

Prema tvrdnjama savremenika, ustaše iz tabora u Čačincima uhapsili su na pravoslavni Uskrs, 20. aprila, 48 srpskih muškaraca iz Čačinaca i sproveli ih u zatvor u Osijek, odakle su do kraja juna puštena samo dvojica. Uhapšenici su pre odvođenja u Osijek batinani i mučeni u improvizovanom zatvoru u Čačincima.⁴⁸ Bilo je to najmasovnije hapšenje u jednom danu u prvim danima NDH na širem području Slatine. U bazi podataka beogradskog MŽG navode se imena devetorice meštana Čačinaca za koje se tvrdi da su jula 1941. ubijeni u logoru Jadovno.⁴⁹ Najverovatnije su u pitanju upravo oni koji su uhapšeni 20. aprila jer ne postoje podaci o masovnom hapšenju u tom mestu između 20. aprila i 21. avgusta 1941, kada je logor zatvoren. Za ostalih 39 uhapšenika može se pretpostaviti da su svi ili najvećim delom pušteni kućama.

Ustaše iz tabora u Čađavici, pod komandom Ferde Dostala, uhapsili su 23. aprila 22 srpska muškarca iz dobrovoljačkog naselja Ilmin Dvor u općini Čađavica, naseljenog porodicama solunskih dobrovoljaca iz Slavonije i s Banije. O tome su 1946. svedočila četvorica uhapšenika. Uhapšenici su sprovedeni u Čađavicu, gde su svi "tučeni kundacima osim trojice". Sedmorica uhapšenika su potom sprovedena u ustaški zatvor u Osijeku, a ostali su pušteni kućama. Nakon mesec dana četvorica uhapšenika su puštena iz Osijeka, a trojici se gubi

48 AS, G-2, KIP, k. 17, 231/1941, Izjava Jovana Lukića iz Čačinaca, Smederevska Palanka, 8.6.1942.

49 Žrtve: Stevo Maglajić (31), Milovan Majstorović (30), Nikola Marinković, Jovo Stojanović (25), Ljuboja Stojanović (22), Makso Stojanović, Lazo Teodorović (27), Pero Teodorović (26), Mane Tomaš (40). (Muzej žrtava genocida (Beograd), (dalje: MŽG), Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Orahovica, naselje Čačinci, str. 1346). Godine starosti žrtava u zagradama navedene su na osnovu podataka MŽG. Nedostaju podaci o godištu za dve žrtve. Istoričar Đuro Zatezalo u spisku žrtava logora Gospić-Jadovno navodi podatke za sedmoricu meštana Čačinaca ubijenih u Jadovnu jula 1941. (Ђуро Затезалo, *Јадовно*, I–II, Комплекс усташких логора 1941, Београд, 2007, стр. 1/697–700).

trag u Osijeku (“navodno da su tamo streljani”).⁵⁰

Naredni primer hapšenja koje je rezultiralo smrću većeg broja stanovnika kotara Podravska Slatina zabeležen je 25–26. aprila u Petrovcu, najvećem naselju solunskih dobrovoljaca u kotaru (186 kuća Ličana i Bosanaca), smeštenom nedaleko od Mikleuša. Ustaše iz tabora u Novoj Bukovici pod komandom Zlatka Dobričevića, predvođeni Đurom Bahunekom, ustašom i gostioničarem iz Mikleuša, najpre su 25. aprila blokirali Petrovac, “pošli od kuće do kuće, vršili pretrese i kupili ‘sumnjive’ Srbe.” Tada su uhapsili trojicu meštana. “Sutradan su ustaše nanovo došli u naše selo, opet [ga] blokirali, pokupili 45 Srba, oterali nas u opštinu [u Novoj Bukovici], zatvorili u podrum.” Uhapšeni su brutalno prebijani u zatvoru. Devetorica uhapšenika sprovedeni su u zatvor u Osijek gde im se gubi trag. Ostali uhapšeni pušteni su 2. maja.⁵¹ Meštanim Savo Zubić, koji je hapšen 26. aprila

50 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34250, Zapisnik od 23.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Dragića iz Ilmin Dvora. (Izjavu su potvrdili Pantelija Mirolović, Simo Matković i Petar Basrak iz Ilmin Dvora). Meštani Ilmin Dvora nestali 1941. u Osijeku: Nikola Bastrak (56), Nikola Basarić (53), Vaso Tošić (38). U dokumentu su navedena imena svih 22 uhapšenika iz Ilmin Dvora. Svedoci navode da su ih hapsili i tukli ustaše iz tabora u Čadavici: Alojz Kokurić, Mato Kovačić, Jozo Bučanac, Ivan Susić, Jozo Bošnjak. Kovačić i Bošnjak su 1946. živeli u Čadavici, Bučanac je bio u zatvoru, a ostalima su posleratno boravište i sudbina nepoznati. Dvojica pripadnika ustaškog tabora u Čadavici, Jakob Bacalo i Luka Bučanac, 1945. osuđena su na pet godina zatvora zbog pripadnosti ustaškom pokretu i učešću u hapšenju Srba u Ilmin Dvoru 22. aprila 1941: HDA, 306, ZKRZ, k. 24, (Z-2958), Vojni sud Vojne oblasti za Slavoniju, 1279/45: Presuda Jakobu Bacalu, Osijek, 24.7.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 24, (Z-2958), Vojni sud Vojne oblasti za Slavoniju, 1280/45: Presuda Luki Bučancu, Osijek, 24.7.1945.

51 AS, G-2, KIP, k. 14, 182/1941, Izjava Bože Vujnovića i Dušana Kosanovića iz Petrovca, Poljana (Požarevački srez), [1941.]; AS, G-2, KIP, k. 14, 277/1942, Izjava Tome Obradovića iz Petrovca, Smederevska Palanka, 1.6.1942; AS, G-2, KIP, k. 14, 268/1942, Izjava Vasilija i Ignjata Vukelića iz Petrovca, Radenka (Zviški srez), 13.2.1942; Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, *Scrinia slavonica*, 10, Slavonski Brod, 2010, str. 350. Vujnović i Kosanović navode imena meštana Petrovca odvedenih u Osijek krajem aprila 1941: Rade Vukelić (41), Bogdan Barać (29), Mile Rakić (32), Mile Puača (39), Dragan Puača, Mile Lovrić (33), Savo Tatalović (37), Mane Tatalović (30), Mile Vukelić (40). Imena žrtava potvrđena su u saveznom popisu iz 1964–1965, odnosno u bazi podataka beogradskog MŽG, osim imena Dragana Puače. Godine starosti žrtava u za-

i represiran u Novoj Bukovici, svedočio je u izbeglištvu o tom iskustvu: “Uoči Mladog Uskrsa pritvorili mene i moga sina starijeg Nikolu u opštinskoj apsani kod opštine Nova Bukovica u kojoj je bila samo voda i blato u kojoj smo sedeli četiri dana pa su nas posle jedne noći oko 12 časova izveli iz apsane, odveli u redarnicu, naredili da legnemo na klupu te su nas tukli kundakom i korbačem i posle dva dana pustili kući.”⁵² Izjava dvojice meštana Petrovca dopunjava prethodno svedočenje: “Svukli bi ga gologa i tako ga polože na klupu, jedan bi mu stavio kundak za vrat, a trojica bi ga tukli brestovim batinama, sve dokle se ne bi onesvestio, tada bi ga polili vodom i bacili u zatvor. Nakon dva-tri časa opet bi ga tukli, to se je ponavljalo nekoliko puta.”⁵³ Devetorica stanovnika Petrovca najverovatnije su ubijena upravo u Osijeku u proleće 1941. jer ne postoje podaci da su sprovedena u neki od logora. Jedan od onih koji su bili zatočeni u Osijeku u tom razdoblju bio je Pavle Žunić, opštinski bilježnik iz Nove Bukovice, koji je uhapšen 22. aprila. Zabeleženo je njegovo svedočenje o uslovima boravka u osječkom zatvoru, pri čemu je naveo da je u zatvoru video pojedine meštane Petrovca uhapšene krajem aprila: “U garnizonskom zatvoru su nas ustaše strahovito mučili glađu i žeđu. Na 24 sata dobivali smo svaki samo po jednu četvrtinu vojničkog hljeba u težini oko 200 grama. Ovaj hljeb je bio star katkada i 15 dana i često pljesniv. Uz hljeb dobila je svaka ćelija na 24 sata samo tri kante vode za piće, što je bilo skroz nedovoljno s obzirom da je svaka ćelija imala 150-170 zatvorenika. Nisu nam dozvolili da izvana dobavljamo hranu za jesti. U ćelijama je vladao strašan smrad jer smo morali vršiti nuždu u samim ćelijama u kante. Ustaše su dnevno pojedine zatvorenike izvodili iz ćelija i uvodili ih u posebne prazne ćelije te ih tamo zlostavljali. Pojedine

gradama navedene su na osnovu podataka MŽG. (MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Petrovac, str. 1657).

- 52 AS, G-2, KIP, k. 14, 212/1941, Zapisnik o saslušanju svedoka Save Zubića iz Petrovca, Neresnica (Zviški srez), 12.8.1941.
- 53 AS, G-2, KIP, k. 14, 268/1942, Izjava Vasilija i Ignjata Vukelića iz Petrovca, Radenka (Zviški srez), 13.2.1942.

zatvorenike tukli su i u samim ćelijama tako da su drugi sve to gledali.”⁵⁴ “Garnizonski zatvor” koji pominje svedok, nalazio se u osječkoj Tvrđi. U gradu je postojao još jedan zatvor koji su ustaše koristili kao mučionicu, smešten u “Sokolskom domu”. Stevo Leskovac, stanovnik Osijeka, uhapšen 19. aprila 1941, svedočio je 1946. o torturi u oba osječka zatvora na suđenju jednom od ustaških zatvorskih stražara. Svedok navodi da je “vidio svojim očima da je u mjesecu travnju 1941. došao u Sokolanu jedan kamion Srba iz okolice Slatine, među kojima je bio jedan pravoslavni sveštenik. Ustaše koji su te Srbe dotjerali, njih oko desetak, pjevajući ustaške pjesme počeli su tog srpskog sveštenika udarati po glavi”. U noći između 2. i 3. maja 1941. zatvorenici “Sokolskog doma” prebačeni su u “Garnizonski zatvor”. Prilikom dolaska u novi zatvor zatvorenici su bili prinuđeni da protrčavaju kroz špalir ustaša, pri čemu su zadobili teške povrede. Stevo Leskovac je ostao u “Garnizonskom zatvoru” do 27. maja 1941. “Za to vrijeme ustaše su svaki dan četiri puta redovno tukli [zatvorenike] i to puškama, cjepanicama, ciglama, metlama itd.”⁵⁵

54 AS, G-2, KIP, k. 14, 173/1941, Izjava Pavla Žunića iz Nove Bukovice, Beograd, 3.10.1941. O torturi u osječkom zatvoru svedočio je i Đuro Obradović, trgovac drvima iz Čeralija, uhapšen 21.4.1941. Obradović je tvrdio da je pušten iz zatvora u Osijeku nakon što je pristao da Ivanu Stieru, tadašnjem privremenom stožerniku Velike župe Baranja, i nekolicini drugih ustaša, ustupi veliku količinu trupaca koji su bili uskladišteni u nekoliko sela u općinama Čeralije i Voćin. (AJ, 110, DKRZ, k. 739, str. 13, Zapisnik o saslušanju Obradović Đure iz Čeralija, Beograd, 1.8.1945).

55 HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, (Z-2951), Okružni sud u Osijeku, 70/46: Presuda Ivanu Arbašu, Osijek, 25.2.1946.

Nije poznat identitet pravoslavnog sveštenika o kome je govorio svedok. Jedini pravoslavni sveštenik iz slatinskog kotara koji je 1941. iskusio torturu u ustaškom zatvoru bio je Metodije Bradić, paroh u Slatinskom Drenovcu, za koga izvori crkvenog porekla navode da je hapšen i mučen u zatvoru iz koga je na nepoznat način pušten tokom 1941. Teza da je paroh Bradić zaista bio zatvoren u ustaškom zatvoru u Osijeku zahteva potvrdu u drugim izvorima. Uporediti: *Споменица православних свештеника – жртва фашистичког терора и палих у Народноослободилачкој борби*, (ур. Душан Штрбац), Београд, 1960, стр. 73. U navedenoj publikaciji nije navedeno u kojem je zatvoru paroh Bradić bio izložen mučenju. Metodije Bradić je ubijen 1944. od strane nemačkih vojnika. Jedini je sveštenik koji je živio na slatinskom području nakon 1941.

Prema tvrdnjama savremenika, inicijatori i glavni nosioci terora na području općina Čačinci i Nova Bukovica, uključujući srpska sela Petrovac i Dobrović i etnički mešovita naselja sa srpskom manjinom, Čačince i Novu Bukovicu, bili su ustaše pristigli iz Osijeka. “Ta zla su učinili osječke ustaše koji su privremeno došli u Čačince, pa se udružili sa ustašama iz Nove Bukovice, pod vođstvom tabornika ustaškog Zlatka Dobričevića, vanbračnog sina rimokatoličkog župnika u Novoj Bukovici, [Josipa] Selaka.”⁵⁶

Nepoznatog datuma u proleće 1941, najverovatnije krajem aprila ili početkom maja, u Ilmin Dvoru je ubijen solunski dobrovoljac Milić Cvjetičanin. Njegovo ubistvo, prema tvrdnjama savremenika, izvršio je ustaša Jakov Bužanić, “na zverski način, kopanjem očiju, sečenjem ušiju i jezika kao i nosa, kršeći ruke i noge, zatim rezanjem uda i meta-njem u usta, a sa plećaka mu kožu oderali”. Leš žrtve ustaše su odnele i zakopale na pašnjaku u blizini sela Starina. Leš je potom iskopan i navodno je izvršena obdukcija tela žrtve od strane dr Žmegača iz Podravske Slatine. “Očevici, koji su sahranili Milićev leš, našli su u pokojnikovim ustima i njegov sopstveni ud, koji mu je bio odsečen.”⁵⁷ To je prvo poznato ubistvo koje su izvršili ustaše u slatinskom kraju.

Pripadnici ustaškog tabora u Voćinu, pod rukovodstvom tabornika Kazimira Korošića, i ustaše iz Podravske Slatine, pod rukovodstvom pobočnika logornika Šime Marinića, 16. maja su izvršili blokadu Voćina u cilju hvatanja srpskih muškaraca za koje su pretpostavljali ili insinuirali da kriju oružje koje su 10–11. aprila u okolini Voćina odbacili pripadnici 42. pešadijskog puka Slavonske divizije VKJ, prilikom

56 AS, G-2, KIP, k. 14, 174/1941, Izjava Đorđa Janoševića paroha iz Dobrovića, Jabukovac (Negotinski srez), 15.12.1941.

57 AS, G-2, KIP, k. 14, 4/1941, Izjava Miloša Ivoševića iz Sopjanske Grede, Popović (Kosmajski srez), 5.7.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 4/1941, Izjava Milana Trbovića iz Sopjanske Grede, Popović (Kosmajski srez), 5.7.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 5/1941, Izjava Aćima Rodića iz Čomborja, Požarevac, 12.7.1941; AS, G-2, KIP, k. 17, 11/1942, Izjava Špire Kneževića iz Ilmin Dvora, Ridake (Posavo-tamnavski srez), 12.1.1942; AS, G-2, KIP, k. 14, 140/1942, Izjava Sime Ivoševića iz Dubrave Noskovačke, Mislođin (Posavski srez), 14.5.1942.

rasula te jedinice uoči ulaska nemačke vojske u Voćin. Blokada sela je rezultirala represiranjem većeg broja meštana. Kazimir Korošić je u istrazi 1946. pokušao da prebaci odgovornost za taj događaj na slatinskog logornika i njegovog pobočnika: “Akciju je organizovao ustaški logornik Frank Rudi i poslao je svoga pobočnika Šimu Marinića sa ustašama iz Podravske Slatine, Sopja i Pecke da pokupe oružje i vojničku spremu koja je sakrta kod naroda prilikom razoružavanja bivše jugoslavenske vojske. Istu večer kada su stigli kod mene je noćio ustaški pobočnik Šime Marinić koji mi je kazao da će oni pretresti kuće radi vojničke spreme i da će opkoliti selo, te pozvati narod da svaki preda vojničku spremu, a tko ne preda da će biti streljan... Taj isti dan kada su pretresli selo mnogi su ljudi počeli bježati, premda je bilo blokirano selo.”⁵⁸ Prema sećanjima savremenika tada je iz Voćina u okolne šume pobjeglo oko 60 muškaraca srpske nacionalnosti. Među njima je bila i 20-godišnja Mara Ojkić, koja je ubijena od strane ustaša. Njen suprug Jovo Ojkić posle rata je tvrdio da mu je lokalni član Kulturbunda, Adam Jäger, ispričao da je Maru ubio lično Kazimir Korošić. Korošić je u istrazi negirao da je on ubica. “Tako je pobjegla i Ojkić Mara i kada je iz šume pogledala, odnosno podigla glavu da vidi kakovo je stanje, na što je ustaša pucao iz mitraljeza i ubio je, ali ja nisam bio tome slučaju prisutan, pošto se to dogodilo na suprotnoj strani.”⁵⁹ Prema svedočenju savremenika ustaše su istog dana u Voćinu uhvatili meštana Iliju Todorovića (53), predratnog općinskog bilježnika u Čeralijama, sproveli ga u zatvor u Osijeku, gde mu se gubi trag. “Kasnije iza toga zaklali su” meštana Panu Plavšića (55). Izvor nije jasan u pogledu vremena Plavšićevog stradanja. Budući da citirani dokument govori isključivo o raciji od 16. maja 1941, Plavšićevo ubistvo moguće je dovesti u vezu s tim datumom ili vrlo bliskim razdobljem.⁶⁰

58 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 5: Zapisnik od 11.10.1946. sastavljen u kancelariji Odeljenja Udbe za okrug Daruvar nad okrivljenim Korošić Kazimirom.

59 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 5: Zapisnik od 11.10.1946. sastavljen u kancelariji Odeljenja Udbe za okrug Daruvar nad okrivljenim Korošić Kazimirom; str. 40: Zapisnik od 17.12.1946. o izjavi druga Ojkić Jove iz Voćina.

60 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34317, Zapisnik od 20.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Stanka Todorovića iz Voćina.

Meštani Voćina su posle rata kao glavnog krivca za događaje od 16. maja. u Voćinu optužili tabornika Kazimira Korošića. Teodor Teodorović: “[N]as je bilo oko 60 civila koji smo pobjegli u šumu dok su ustaše napadali naše familije [prijeteći] da će ih pobiti i uništiti ako ne odu po nas, tako je od straha pred njima došla Ruža Drajić da ode mo kući jer je došlo pet ustaša u njezinu kuću i tukli su je, rekli joj da ako se ne vratimo kući da će uništiti cijelu porodicu i kuću.” Potom su uhapšenici tučeni u zgradi žandarmerije i u zatvoru. Svedok je tvrdio da Korošić “nije tukao poznate ljude već je slao svoje ljude da ih oni tuku”. Stevo Teodorović: “On [Kazimir Korošić] je rukovodio s celom hajkom koja je toga dana vršena nad Srbima u tom mestu... Po njegovom naređenju isprebijan je Todorović Nikola da se nije mogao kretati. Još mnogi su tada po njegovom naređenju tučeni, i to ako je doneo vojnu spremu, što nije ranije doneo, a ako nije imao što je neće da preda ne gledajući da li je ima ili ne. Pored Voćina on se istakao i sam u tući u Popovcima i Kometniku i Macutama... Poznat je od tada u svim okolnim selima oko Voćina.” Blagoje Vuković: “Kada smo doterani u zatvor ja sam tamo vidio i Korošić Kazimira koji je izašao van, a drugi dvojica nepoznatih ostali su i mlatili nas na mrtvo ime, tako da sam ja odležao od dobivenih batina 15 dana.”⁶¹

Tri dana nakon masovnog hapšenja i represiranja srpskih muškaraca u Voćinu, 19. maja, ustaše pripremne bojne Velike župe Baranja za kotar Podravska Slatina s logornikom Rudolfom Frankom i tabornikom Viktorom Petrovickim na čelu, upali su u Hum Varoš, etnički mešovito naselje u kome su Srbi starosedeooci bili najbrojnija etnička grupa. Savremenici procenjuju da je u selo upalo 60 do 70 ustaša koji su, slično kao u Voćinu, opkolili naselje. Ustaše su pohvatali odrasle

61 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 11: Zapisnik od 17.12.1946. o izjavi druga Vuković Blagoja iz Voćina; str. 18–19: Izjava kapetana Teodorović Steve o Korošić Kazimiru, Zagreb, 23.9.1949; str. 20: Zapisnik od 14.9.1946. sastavljen u Opunomoćstvu Udbe za kotar Podravska Slatina o saslušanom Teodorović Teodoru iz Voćina; str. 21: Zapisnik od 14.9.1946. sastavljen u Opunomoćstvu Udbe za kotar Podravska Slatina o saslušanom Drajić Đoki iz Voćina.

srpske muškarce u selu, pod izgovorom da traže navodne pripadnike četničkog udruženja, i izdvojili šestoricu uhapšenika koje su podvrgli batinanju u jednom seoskom dvorištu. U batinanju se naročito istakao ustaša Mišek Šošarić iz Sopja. "Kada su ih tako istukli i isprebijali, onda su ih natovarili na dvoje kola i odvezli u selo Hum. Tamo su ih sve otpustili [osim dvojice], kada su ih tobože ispitali, a Stevu Pavkovića i Branka Živkovića otjerli su sa sobom u Voćin. U Voćinu su bili kod ustaša osam do 10 dana, te su ih svaku noć, a i preko dana, tukli ustaše i nakon toga postili kućama."⁶²

Savremenici koji su svedočili o prvim primerima masovnog nasilja na području ustaškog tabora Voćin izneli su tvrdnju da su voćinske ustaše pod zapovedništvom tabornika Kazimira Korošića tukli i stanovnike Popovca, Kometnika i Macuta, pod izgovorom posedovanja oružja. Bio je to način da se lokalno stanovništvo paralizuje strahom kako bi se predupredio potencijalni otpor. Međutim, ne raspolažemo podacima o maltretiranju i zastrašivanju stanovnika ta tri sela maja 1941. Postoji potvrda da su ustaše u proleće 1941. izvršili pretres obližnjih Lisičina u cilju prikupljanju oružja. "Bilo je tom prilikom i tučnjave i zatvaranja."⁶³ Takođe, znamo da su ustaše 30. maja u Lisičinama izvršili hapšenje četvorice braće Bogatić i njihovog komšije Petra Stojnovića, nakon čega su uhapšenici sprovedeni u logor Danica u Koprivnici.⁶⁴ Petar (1910), Uroš (1913) i Joco (1917) Bogatić ubijeni su

62 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Općinski NOO Podravska Slatina, Izjava svjedoka Stanka Poznića iz Hum Varoši o ratnim zločinima, 27.11.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 24.1.1946. spisan pred komisijom Gradskog NOO Podravska Slatina za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Izjava Laze Burmaje iz Hum Varoši.

63 "Jedan dio Lisičanaca nije čekao kod kuće. Mnogi od njih, među njima i Nikola Miljanović, uzeše oružje sa sobom i skloniše se u šumu, koja je u Lisičinama veoma blizu, odmah iza šljivika. Ustaše i žandari nisu se usudili da mnogo švrljaju po Lisičinama." (Grigor Vitez, *Nikola Miljanović Karaula*, Zagreb, 1952, str. 9-10).

64 HDA, 1372, Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta (dalje: MG), MG-7/V-6, "Kotar Podravska Slatina 1941. Kod pisanja sudjelovali: Franjo Sertić, Lazo Oljača, Lazo Kujović, Savo Stojnović, Marko Bogatić, Pero Bogatić, Iso Arbutina", Podravska Slatina, 7.9.1951.

u ustaškim logorima, najverovatnije u Jadovnom, dok su njihov brat Marko i komšija Petar Stojnović uspeli da pobegnu iz logora u Koprivnici. Njih dvojica su 12. jula 1941. učestvovala u osnivanju lisičinske gerilske grupe, prve naoružane antifašističke grupe u tom delu Slavonije, čije su jezgro činila petorica Srba, od toga trojica begunaca iz logora Danica.

Pretres srpskih kuća vršili su i ustaše iz tabora u Ćeralijama, prvenstveno ustaše iz Balinaca i Četekovca, u sličnom razdoblju, pod izgovorom traženja oružja i vojničke spreme. Upade u srpske kuće u Ćeralijama, Rijencima i Bokanama, ustaše su koristili za pljačku. "Tom prilikom su ustaše oduzimali seljacima suho meso, slaninu, jaja i piće i to sve odnosili svojim kućama, a ujedno naređivali ukućanima da im priređuju gospodske ručkove."⁶⁵ Mihajlo Stanivuković, paroh iz Smuda, tvrdio je u izbeglištvu da su ustaše "prilikom sakupljanja vojne odeće nemilosrdno tukli moje parohijane u Sekulincima, Rijencima, Ćeralijama i Bokanama. Stevan Matić [iz Bokana] je od zadobivenih povreda umro." Stanivuković navodi da su "inicijatori i glavni izvršioци" represivnih mera u proleće 1941. na području općine Ćeralije bili Karlo Hergović, trgovac, predsednik općine i ustaški tabornik u Ćeralijama, njegov sin Joško Hergović, Franjo Lukac, ustaški rojnik iz Balinaca, i Stevan Pejić, činovnik kod šumske uprave u Slatinskom Drenovcu.⁶⁶

Sredinom juna dogodilo se najmasovnije ubistvo koje su ustaše počinili na području kotara Podravska Slatina od početka rata do 13. januara 1942, odnosno do pogroma u Kometniku. Šesnaestog juna 1941. ustaše su ubili 11 meštana Petrovca. Zahvaljujući postojanju većeg broja izvora, zločin nad stanovnicima Petrovca moguće je rekonstruisati bolje nego bilo koji ustaški zločin na području kotara Podravska Slatina. Najveći broj izvora o zločinu predstavljaju svedočenja mešta-

65 AS, G-2, KIP, k. 14, 331/1942, Izjava Jovana Bosanca općinskog pisara iz Ćeralija, Beograd, 14.3.1942.

66 AS, G-2, KIP, k. 14, 314/1941, Izjava Mihajla Stanivukovića paroha iz Smuda, Ljubičevu (Požarevački srez), 14.10.1941.

na Petrovca zabeležena 1941. Stanovnici Petrovca su nedugo nakon zločina, nakon proterivanja u Srbiju, bili u prilici da svedoče pred lokalnim odborima Komesarijata za izbeglice i preseljenike. Takođe, sačuvana su dva dokumenta nastala krajem juna 1941. koja govore o tom zločinu, pri čemu je u oba dokumenta adresat, odnosno adresant nemački Vojni zapovednik u Srbiji. Osim toga, dva dokumenta Udbe iz prvih posleratnih godina pružaju važne podatke o strukturi počini-laca zločina.

Ustaše iz Čaćinaca i Mikleuša u saradnji s nekolicinom ustaša iz Osijeka inscenirali su 15. juna napad na manju grupu ustaša u blizini Petrovca, kako bi imali opravdanje za zlostavljanje i ubijanje meštana tog sela. Istog dana u Petrovac su upali ustaše i naredili većem broju muškaraca da krenu prema seoskoj školi. Ustaše su u školi izvršili prebijanje prisutnih muškaraca i odvojili desetoricu meštana koje su sutradan streljali na groblju u Čaćincima. Jedan posleratni izvor navodi da su ustaše 15. juna u petrovačkoj školi pretukli oko 50 meštana.⁶⁷ Dvojica meštana koji su pretučeni u školi, u svedočenju zabeleženom 13. jula 1941, tvrdili su da je meštane koji su streljani izdvojio Ivica Lacković, ustaša koji je nakon osnivanja NDH postavljen za seoskog kneza.⁶⁸ Prema izjavama savremenika događaja, desetorica meštana, pretežno solunskih dobrovoljaca, koji su odvojeni od ostalih muškaraca u školi, istog su dana prebačeni u Čaćince, gde su na lokalnom jevrejskom groblju “iskopali sebi raku i prenoćili.”⁶⁹

67 HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7773, Javno tužilaštvo okruga Daruvar, krivično odje-ljenje: Optužnica protiv Franje Lackovića, 22.8.1946.

Prema svedočenju Špire Šmalje iz Petrovca, zapisanom manje od mesec dana nakon zločina, šestorica meštana su u seoskoj školi “tučeni po nekoliko puta i tako strašno da nikada više neće valjati, ako uopšte uzžive.” (AS, G-2, KIP, k. 14, 5/1941, Izjava Špire Šmalje iz Petrovca, Požarevac, 12.7.1941). U izjavi se navode poimenični podaci za šestoricu Petrovčana koji su najteže prebijeni.

68 AS, G-2, KIP, k. 14, 250, 251/1941, Izjava Rade Trbovića i Todora Trbovića iz Petrovca, Mišar (Šabački srez), 13.7.1941.

69 AS, G-2, KIP, k. 14, 182/1941, Izjava Bože Vujnovića i Dušana Kosanovića iz Petrovca, Poljana (Požarevački srez), [1941.]

U dva savremena izvora, jedan Komesarijata unutrašnjih poslova u Beogradu i drugi nemačkog Vojnog zapovednika u Srbiji, nastala na osnovu svedočenja pojedinih Petrovčana koji su već 16. juna napustili selo, navode se sledeći detalji: “Zatim su naredili srpskim seljacima u Čačincima da sahrane ubijene u jednu prethodno iskopanu masovnu grobnicu. Kada su pritom pojedini još davali znake života ustaše su ih sve posipali nerastvorenim krečom. Posle toga ustaše su se vratili u selo Petrovac i tamo pred očima njegove žene i dece zaklali seljaka Miška Stojanovića.”⁷⁰ Sačuvano je svedočenje Sare Tatalović iz Čačinaca, koja je živela u neposrednoj blizini mesta ubistva desetorice Petrovčana. “Znam da su ustaše u neposrednoj blizini moje kuće naredili Srbima da iskopaju jednu veliku grobnicu, posle su naredili da se u tu grobnicu sipa živi kreč, zatim su doveli vezane [žrtve] i naredili im da svi skoče u grobnicu u kojoj se nalazi kreč, posle toga pobili su ih u grobnici mitraljezom, zatim su preko njih bacili živi kreč, od kojih se još čuo jauk, posle toga su naredili drugim Srbima [iz Čačinaca] da ih tako polumrtve zatrpaju zemljom. Po ukopavanju naredili su Srbima da igraju nad grobnicom srpsko kolo i da pevaju... i tako su ustaše išli kroz selo i pevali: ‘Krv srpsku pijemo za slobodu Hrvatske.’” Svedokinja navodi da je ista grupa ustaša koja je 16. juna ubila 11 stanovnika Petrovca, sutradan u Čačincima uhapsila meštana Dušana Tadića, koga su “odveli u zatvor, tukli ga... pa su ga tako izmrcvarenog odveli na most [iznad] reke Voćinke, sa mosta ga bacili u vodu, pa zatim pucali u njega, i tako ubijenog odnela ga voda”.⁷¹

70 AS, G-2, KIP, k. 14, 291/1941: Dopis Komesarijata unutrašnjih poslova (Odeljenje za državnu zaštitu) Vojnom zapovedniku u Srbiji, Beograd, 22.6.1941; *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata, I, Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, (dalje: *Zločini NDH*), (ur. Slavko Vukčević), Beograd, 1993, dok. 77, str. 140–141: Dopis Upravnog štaba Vojnog zapovednika u Srbiji nemačkom poslanstvu u Zagrebu, 25.6.1941.

71 AS, G-2, KIP, k. 17, 230/1941, Izjava Sare Tatalović iz Čačinaca, Kučevo (Zviški srez), 11.7.1941.

Drugi savremenici potvrđuju navode Sare Tatalović: “Ubijanje navedenih izvršeno je tako, kopali su sami sebi raku, zatim još dok su davali znake života [nakon streljanja] zalivani su krečom i zakopavani u zemlju.” (AS, G-2, KIP, k. 14, 4/1941, Izjava

U preko 20 recentnih izvora navode se poimenični podaci za 11 stanovnika Petrovca koji su ubijeni 16. juna. Svi ubijeni bili su oženjeni i imali su decu. Njihovim ubistvom 36 dece je ostalo bez oca, a 11 žena su postale udovice.⁷²

Izvori omogućavaju poimeničnu rekonstrukciju gotovo cele grupe koja je 15–16. juna 1941. izvršila zločin nad stanovnicima Petrovca. U tri najrelevantnija izvora ističe se da je vođa grupe ustaša koja je izvršila zločin bio Rudolf Niederländer iz osječkog prigradskog naselja Retfala, pripadnik Ustaške pripremne bojne Velike župe Baranja iz Osijeka, kasnije vodnik u Stožernoj satniji 15. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV, čija ratna sudbina nije poznata.⁷³ Niederländer je prethodno, maja 1941, bio angažovan u ustaškom zatvoru u Osijeku. Upamćen je kao predvodnik batinaša koji su učestvovali u brutal-

Miloša Ivoševića iz Sopjanske Grede, Popović (Kosmajski srez), 5.7.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 4/1941, Izjava Milana Trbovića iz Sopjanske Grede, Popović (Kosmajski srez), 5.7.1941).

- 72 Žrtve iz Petrovca ubijene u Čačincima 16.6.1941: Mile Bukva (53), Đorđe Turudija (38), Ilija Bogunović (41), Dane Puača (48), Simo Šormaz (43), Lazar Krneta (52), Gojko Bojanić, Ilija Miljuš (48), Božo Mitrić (46), Luka Čučak (59). Navešću samo tri najrelevantnija izvora u kojima su navedeni poimenični podaci o žrtvama: AS, G-2, KIP, k. 14, 291/1941: Dopis Komesarijata unutrašnjih poslova (Odeljenje za državnu zaštitu) Vojnom zapovedniku u Srbiji, Beograd, 22.6.1941; *Zločini NDH*, Beograd, 1993, dok. 77, str. 140–141: Dopis Upravnog štaba Vojnog zapovednika u Srbiji nemačkom poslanstvu u Zagrebu, 25.6.1941; Navedene podatke potvrđuju izjave pojedinih supruga žrtava, zabeležene u izbeglištvu 26 dana nakon zločina: AS, G-2, KIP, k. 14, 191, 197, 234, 242, 253/1941, Izjave Marije ud. Sime Šormaza, Đuke ud. Ilije Bogunovića, Soke ud. Dane Puače iz Petrovca, Kučevo (Zviški srez), 12.7.1941. Imena žrtava potvrđena su u saveznom popisu iz 1964–1965, odnosno u bazi podataka beogradskog MŽG, osim imena Gojka Bojanića, koje nedostaje u popisu. Godine starosti žrtava u zagradama navedene su na osnovu podataka MŽG. (MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Petrovac, str. 1657).
- 73 U dopisu beogradskog Komesarijata unutrašnjih poslova od 22.6.1941. navodi se da je glavni organizator zločina “neki Niderlender iz Retfale”. U dopisu Upravnog štaba Vojnog zapovednika u Srbiji od 25.6.1941, objavljenom 1993, identitet glavnog počinioća se greškom prevodi kao “izvesni Holandanin”. U izjavi Sare Tatalović prezime glavnog počinioća greškom se navodi kao “Lindivender”, ali nema sumnje da je u pitanju pogrešno izgovoreno ili zapisano prezime Niederländer. Pojedini stanovnici Petrovca navodili su da je glavni počinilac, kome mnogi nisu znali ime, odmah dobio narodno ime: “Krvnik iz Osijeka”.

nom prebijanju većeg broja zatvorenika.⁷⁴ Tadašnji ustaški tabornik u Čačincima bio je Kuzman Bušljeta, koji je tokom rata poginuo kao pripadnik 15. bojne UV. On je, kako se ističe u dokumentu iz 1947, takođe učestvovao u zločinu. Poznata su imena još osmorice pripadnika ustaškog tabora Čačinci koji su bili stanovnici Čačinaca i obližnjeg Bukvika, a za koje posleratni izvor navodi da su učestvovali u zločinu u Petrovcu: Andrija Njegovan, Bartul Vukić, Marko Bušljeta, Ivan Bušljeta, Šime Bušljeta, Ivan Zubčić, Stipe Zubčić i Franjo Zubčić.⁷⁵ Ustaše iz familija Bušljeta i Zubčić doselili su se u međuratnom razdoblju iz podvelebitskih primorskih sela Starigrada i Tribnja. Navedene ustaše su u drugoj polovini 1942. pristupili 15. bojni UV. Većina ih je poginula tokom odstupanja prema austrijskoj granici ili streljanja nakon zarobljavanja u proleće 1945. u Sloveniji.⁷⁶ Osmorica ustaša iz Čačinaca i

74 AS, G-2, KIP, k. 14, 173/1941, Izjava Pavla Žunića iz Nove Bukovice, Beograd, 3.10.1941; AS, G-2, KIP, k. 17, 117/1943, Izjava Srete Popovića iz Osijeka, Beograd, 12.7.1943.

U dokumentaciji zagrebačke filijale nemačkog Abwehra sačuvan je dosije Rudolfa Niederländera. Izvori Abwehra navode čitav niz negativnih karakteristika za Niederländera, ali tek uzgredno navode njegovu odgovornost za ratne zločine. Niederländer je rođen u Osijeku 1912. Abwehrovi informatori su tvrdili da je Niederländer bio vrlo problematična ličnost sklona agresivnom i ekscesivnom ponašanju i da je "još iz mladosti poznat kao kockar i pijanica". Pre rata je dva puta otpuštan iz službe. Najpre u Osijeku, gde je radio kao činovnik, "zbog pronevere", potom u nepoznatom mestu u kome je radio u vojnoj službi kao narednik, "ali je bio lišen čina i osuđen na dve godine zatvora". "[P]o formiranju NDH bio je pomilovan... i onda je stupio u ustaše. Da je posle 10.4.1941. u Retfali učestvovao u pljačkanju i ubijanju Srba i da je kao član ustaškog suda sproveo oko 25 ubistava, da je iz Retfale prebačen u Čačince gde je lično ili preko svojih ljudi [počinio] bezbroj ubistava, da je iz Čačinaca, preko pošte, slao svojoj ženi u Retfalu veće pošiljke novca, a prilikom svojih dolazaka u Retfalu donosio sa sobom teške kofere i sanduke." (HDA, 1521, Hans Helm – policijski izaslanik pri poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu, k. 29, Oružane snage NDH (podaci o pripadnicima), br. 195, Dosije Rudolfa Niederländera).

75 HDA, 306, ZKRZ, k. 549, Zh-44248, Odjeljenje Udbe Osijek Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zagreb, Osijek, 24.5.1947. Participaciju ustaša iz porodice Bušljeta u represalijama u proleće i leto 1941. potvrđuju pojedini savremenici: "Ta porodica Bušljeta, koja je vrlo velika, naročito se isticala u progonu Srba." (AS, G-2, KIP, k. 17, 231/1941, Izjava Jovana Lukića iz Čačinaca, Smederevska Palanka, 8.6.1942).

76 Andrija Njegovan je "poginuo 1945. kod Bleiburga", Ivan Bušljeta je "poginuo 1944. u Slatini", Ivan Zubčić je "poginuo svibnja 1945. kod Zidanog Mosta", Franjo Zubčić

Bukvika, koji su počinili zločin nad stanovnicima Petrovca, 6. februara 1942. učestvovali su u ubistvu 13 srpskih muškaraca iz sela Krajna, takođe pod rukovodstvom Rudolfa Niederländera. Zločin je izvršen u blizini manastira Orahovica, kod sela Duzluk.⁷⁷ Poznati su identiteti još trojice ustaša iz Osijeka, pripadnika Pripremne bojne Baranja, koji su učestvovali u zločinu nad stanovnicima Petrovca 15–16. juna 1941. Najpre, reč je o braći Franji i Ivici Lacković. Njih dvojica su do 1941. živela u Osijeku, a nakon uspostavljanja NDH, nepoznato da li uoči ili nakon zločina u Čačincima, preselili su se u Podravsku Slatinu. Osim toga, braća Lacković su učestvovala u pljački većeg broja Srba s područja kotara Podravska Slatina tokom njihovog proterivanja u leto 1941.⁷⁸ U ubijanju u Petrovcu učestvovao je i osječki ustaša Antun Pavlinušić, rodnom iz okoline Sinja. Javno tužilaštvo ga je 1945. teretilo i za učešće u ubijanju u Voćinu 14. januara 1942. i za zločine u Potkozarju u leto 1942.⁷⁹ Udovice trojice Petrovčana ubijenih u Čačincima i dvojica meštana Petrovca, nedugo nakon zločina izneli su tvrdnju da je u hvatanju i ubijanju desetorice stanovnika Petrovca učestvovao i Đuro Bahunek, ustaški rojnik iz Mikleuša.⁸⁰ Zabeležena je i tvrdnja

je “poginuo na Križnom putu 1945.”, Stjepan Zubčić je “poginuo svibnja 1945. kod Maribora”. Za ostale nedostaju podaci. (Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 147, 162, 171).

77 HDA, 306, ZKRZ, k. 549, Zh-44248, Odjeljenje Udbe Osijek Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zagreb, Osijek, 24.5.1947.

78 HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7773, Javno tužilaštvo okruga Daruvar, krivično odjeljenje: Optužnica protiv Franje Lackovića, 22.8.1946.

Više prognanika iz Petrovca u izjavama zabeleženim nedugo nakon zločina, odmah po izgonu u Srbiju, iznelo je tvrdnju da je Ivica Lacković nakon uspostavljanja NDH bio postavljen za “seoskog kneza”. Navodim samo neke izjave u kojima se to konstatuje: AS, G-2, KIP, k. 14, 198-199/1941, Izjave Vasilija Vukelića, Ignjata Vukelića, Stane Bakić iz Petrovca, Kučevo (Zviški srez), 11–12.7.1941. U sve tri izjave navode se poimenični podaci za 11 muškaraca iz Petrovca ubijenih 16.6.1941.

79 HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7698, Javno tužilaštvo okruga Osijek, Optužnica protiv Antuna Pavlinušića, 21.6.1946.

80 AS, G-2, KIP, k. 14, 191,197, 234, 242, 253/1941, Izjave Marije ud. Sime Šormaza, Đuke ud. Ilije Bogunovića, Soke ud. Dane Puače, Mihajla Tatalovića, Todora Hinića iz Petrovca, Kučevo (Zviški srez), 12.7.1941.

Đuro Bahunek je nakon rata živeo u Mikleušu. (Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 193) Nije

da su u ubijanju Petrovčana u Čačincima učestvovali i dvojica ustaša iz Balinaca: Antun Nago i Ivan Rukavina.⁸¹ Trojica Petrovčana koji su tučeni u školi naveli su da su u batinanju meštana i odabiranju onih koji će biti streljani u Čačincima, pored Ivice Lackovića, učestvovali i Franjo Weber iz Dobrovića i Šime Kojić iz Čačinaca.⁸²

Ustaška pripremna bojna Velike župe Baranja, pod zapovjedništvom Ivana Stiera, u tom razdoblju učestvovala je u prisilnom iseljavanju (proterivanju u Srbiju) srpskih dobrovoljačkih naselja i familija širom velike župe.⁸³ Većina pripadnika bojne poticala je iz kotara Osijek i Valpovo, otud prisustvo pojedinih osječkih ustaša na području kotara Podravska Slatina. Očigledno je da lokalni ustaški tabori nisu imali dovoljno pristalica i pripadnika među lokalnim stanovništvom u prvim mesecima NDH neophodnih za sprovođenje masovnih repre-

poznato da li je bio sudski procesuiran za odgovornost za zločine tokom rata.

81 AS, G-2, KIP, k. 14, 55/1942, Izjava Dušana Žeželja iz Balinaca, Vratarnica (Zaječarski srez), 6.2.1942.

Identifikovano je nekoliko zločina tokom 1941, 1942. i 1944. u kojima je učestvovao ustaša Antun Nago (rođ. 1920) iz Četekovca, o čemu će biti reči u nastavku. On je kasnije postao podoficir u 15. bojni UV. Poginuo je krajem 1944. u blizini Donjeg Miholjca. Ivan Rukavina (rođ. 1914), ustaša iz Balinaca, kasnije takođe pripadnik 15. bojne UV, navodno je ubijen 1947. od strane Udbe, u nepoznatim okolnostima. (Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 161, 165).

82 AS, G-2, KIP, k. 14, 214/1941, Izjave Lazara Ivoševića, Dušana Trbovića i Mile Ivoševića iz Petrovca, Ub (Tamnavski srez), 8.7.1941.

U izvoru je prezime Franje Webera pogrešno zapisano kao "Faber". Prema tvrdnjama Miroslava Gazde Franjo Weber je streljan od strane partizana nakon zarobljavanja, 8.9.1944, dok je Šime Kojić kao pripadnik 15. bojne UV "poginuo na Križnom putu 1945." (Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 156, 170). Gazdin podatak o datumu likvidacije Franje Webera nije tačan budući da je on streljan od strane partizana 18.9.1943. (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOVH (Polit. obavještajni odsjek), 24.9.1943.)

83 HDA, 1561, SDS, dos. br. 301034, (Ivan Franić Stier), str. 9–10: Zapovjednik 13. ustaške bojne [Ivan Stier] Glavnom stožeru Ustaške vojnice, Gračanica, 22.3.1942; str. 11–13: Zapisnik od 12.8.1942. načinjen kod Kotarskog suda u Pakracu o ispitu Stier Ivana.

U oba dokumenta, s identičnim sadržajem, Ivan Stier pored ostalog govori ukratko o njegovom angažmanu na iseljavanju dobrovoljačkih naselja na području Velike župe Baranja.

sivnih mera, zbog čega su lokalni tabori popunjavani sa strane, napose iz Osijeka gde je postojala najbrojnija, najekstremnija i najbolje organizovana ustaška grupacija u Slavoniji. Osim toga, na području Slatine i Orahovice u prvim mesecima NDH ustaške tabore su često popunjavali pojedinci koji nisu bili domicilni na tom području. Osim ustaškog tabora u Čačincima, čiji su pripadnici bili umnogome međuratni doseljenici s područja Starigrada, slično je zabeleženo i u ustaškom taboru u Slatini, čiji su pojedini pripadnici iz Golenića doseljeni u to selo nakon Prvog svetskog rata s otoka Ošljaka kod Zadra. Prvi ustaški tabornik u Novoj Bukovici, Zlatko Dobričević, “nezakoniti sin” jednog katoličkog popa koji je uoči rata premešten u Novu Bukovicu, takođe nije poticao iz mesta u kome je vršio ulogu glavnog ustaškog zapovednika i organizatora.

Nema sumnje da je ubistvo 11 stanovnika Petrovca, najvećeg dobrovoljačkog sela u kotaru, organizovano u cilju zastrašivanja srpskog stanovništva budući da je u Zagrebu i Osijeku već doneta odluka da ustaše započnu proterivanje stanovnika dobrovoljačkih naselja u Podravini. Bežanja iz sela i pojedinačna iseljavanja stanovnika Petrovca, osobito onih koji su pretučeni 15. juna, započela su već 16. juna, čim se doznalo za zločin u Čačincima.⁸⁴ Tri dana pre ubistva 11 Petrovčana, 13. juna, ustaše su proterale dobrovoljačke porodice iz Ilmin Dvora, Čadavičkog Luga i Martinaca Miholjačkih. Reč je o izolovanim srp-

84 Nekoliko stanovnika Petrovca koji su odmah nakon zločina izbegli iz sela, ne čekajući 26. jun kada je iseljena većina njihovih komšija, posvedočili su o atmosferi u selu nakon upada ustaša. “Iz straha da i mi ne prodemo kao i ostali [koji su ubijeni 16.6.1941.] mi smo iskoristili priliku, skupili smo sve što nam je najnužnije, a ostavivši svu stoku, stvari i pokućstvo, pobjegli smo na železničku stanicu gde smo iskoristili voz i prešli preko hrvatske granice.” (AS, G-2, KIP, k. 14, 200/1941, Izjava Ignjata Vukelića iz Petrovca, Kučevo (Zviški srez), 11.7.1941). Pavle Čanković i Đuro Roknić, koji su tučeni u školi u Petrovcu, tvrdili su da su im ustaše nakon što su ih batinama isterali kroz prozore školske zgrade “naredili da [ih] čekamo kod kuće sa po jednom mokrom štrangom sa kojom će nas tući, međutim mi nismo smeli da ih čekamo kod kuća već smo se razbegli po polju i tako smo pobjegli za Srbiju ne uzevši od kuće ništa”. (AS, G-2, KIP, k. 14, 208/1941, Izjava Pavla Čankovića iz Petrovca, Kučevo (Zviški srez), 14.7.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 237/1941, Izjava Đure Roknića iz Petrovca, Kučevo (Zviški srez), 14.7.1941).

skim zajednicama u seoskoj općini Čađavica, između Slatine i Donjeg Miholjca. Na osnovu izjava zabeleženih u leto 1941. pred organima Komesarijata za izbeglice i preseljenike u Srbiji, znamo da su Srbi i u drugim selima kotara Podravska Slatina saznali za ubistvo 11 meštana Petrovca odmah nakon što se zločin dogodio. Da je ubistvo 11 stanovnika Petrovca organizovano kako bi se zastrašilo stanovništvo naselja koja su osnovali dobrovoljci i preseljenici nakon Prvog svetskog rata u cilju stvaranja atmosfere straha za što lakše ostvarivanje plana njihovog proterivanja svedoči i primer druga dva masovna ubistva koja su nedaleko od Čaćinaca, u dva sela u zapadnom delu kotara Našice, takođe počinili ustaše pristigli iz Osijeka uz pomoć lokalnih ustaša. Najpre su u noći 12-13. juna u Ličkom Novom Selu, dobrovoljačkom selu smeštenom neposredno pokraj Đurdenovca, ustaše iz Đurdenovca, pod vođstvom tabornika Đure Štefančića, i pripadnici Ustaške pripremne bojne Baranja, ubili desetoricu muških stanovnika tog sela. Potom je ista grupa počinilaca 13. juna u obližnjim Sušinama, srpskom starosedelačkom selu, izvršila ubistvo šestorice meštana. Meštani Ličkog Novog Sela kolektivno su proterani za Srbiju 11 dana nakon masovnog ubistva njihovih komšija.⁸⁵

85 AS, G-2, KIP, k. 17, 176/1941, Izjava Bogdana Žigića iz Ličkog Novog Sela, Obrenovac, 30.6.1941; AS, G-2, KIP, k. 17, 173/1941, Izjava Dane Delića iz Ličkog Novog Sela, Obrenovac, 8.7.1941; AS, G-2, KIP, k. 17, 172/1941, Izjava Milana Gavrilovića iz Ličkog Novog Sela, Obrenovac, 21.7.1941; AS, G-2, KIP, k. 17, 208/1941, Izjava Ljuboje Jovića iz Sušine, Obrenovac, 21.6.1941; AS, G-2, KIP, k. 17, 205/1941, Izjava Marije Božić iz Sušine, Obrenovac, 3.7.1941; AS, G-2, KIP, k. 17, 209/1941, Izjava Jule Milinović iz Sušine, Obrenovac, 20.8.1941; HDA, 306, ZKRZ, k. 432, Zh-33827, Zapisnik sastavljen 23.5.1946. kod OKRZ Našice: Izjave Milana Škorića i Anke Dotlić iz Ličkog Novog Sela; HDA, 306, ZKRZ, k. 23, GUZ, (2951), Okružni sud u Osijeku, 355/45, Presuda Pavlu Perkoviću, 8.1.1946. (Pavle Perković, stolar iz Đurdenovca, pripadnik Ustaške pripremne bojne Baranja i, kasnije, 18. bojne UV, osuđen je 1946. na 15 godina zatvora, pored ostalog, zbog učestvovanja u hapšenju stanovnika Ličkog Novog Sela i Sušina koji su ubijeni 13.6.1941).

Žrtve: Branko Srdić, Bude Klačnja, Spaso Orlić, Simo Delić, Nikola Delić, Novak Vukobratović, Jovo Žigić, Miloš Radaković, Rade Radaković (Ličko Novo Selo); Rajko Novaković, Pero Simić, Đoko Ignjatić, Vladan Žižić, Lazo Subotić, Ignjatija Milinović (Sušine).

Nepoznatog datuma, maja 1941, ustaše iz tabora u Slatinskom Drenovcu uhapsili su dvojicu stanovnika Gornjih Meljana. Zatvorenici su tučeni u drenovačkom zatvoru. Od posledica batinanja umro je uhapšenik Luka Smoljanić.⁸⁶ Ustaše iz Slatinskog Drenovca i Pušine uhapsili su 29. juna 14 srpskih muškaraca iz Pušine, pretežno srpskog starosedelačkog sela, i zatvorili ih u zatvoru u Slatinskom Drenovcu gde su bili podvrgnuti torturi. Uhapšenici su sutradan pušteni iz pritvora. Trojica meštana su kasnije umrli od posledica mučenja u drenovačkom zatvoru. Mato Zdeličan, pripadnik ustaškog tabora u Slatinskom Drenovcu i učesnik u batinanju i mučenju uhapšenika, osuđen je 1946. na smrt vešanjem zbog učešća u tom zločinu: “[T] ukao ih [je] toljagom i puškom, gazio nogama po cijelom tijelu, vukao ih za mušku snagu, čupao im brkove tako da su ljudi onesviješteni padali po zemlji od iznemoglosti i prebijanja... tako da su kasnije od dobivenih ozljeda po Zdeličan Mati umrli Milaković Lazo, Milaković Stojan, Srdić Nikola, Radinović Vladimir te Smoljanić Luka.” Dvojica Milakovića i N. Srdić bili su stanovnici Pušine, V. Radinović je bio žitelj Slatinskog Drenovca, a L. Smoljanić stanovnik Gornjih Meljana. Prethodno, u proleće 1941, ubijena su dvojica muškaraca iz Pušine od strane lokalnih ustaša.⁸⁷

Prema tvrdnjama istoričara Đure Zatezala, u leto 1941. u logoru Jadovno stradalo je 80 stanovnika kotara Podravska Slatina. Od tog broja 71 žrtva je poticala iz grada Podravska Slatina, tri iz Humljana, dve iz Lisičina i po jedna iz Vranješevaca, Gornjih Kusonja, Gornjeg

86 HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, (Z-2951), Okružni sud u Osijeku, 327/45, Presuda Karolu Gabrijlu, 13.3.1946.

87 HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, Z-2952, Okružni sud u Osijeku, br. 43/46: Presuda Zdeličan Mati, 15.4.1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh-38410, Mjesna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Pušini, dana 10.7.1946: Izjava Sime Milakovića iz Pušine; MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Orahovica, naselje Pušina, str. 1355. Meštani Pušine ubijeni u proleće 1941: Mojsije Miletić (63), Ilija Vasiljević (58). Imena petorice žrtava potvrđena su u popisu žrtava rata sela Pušine iz 1946: HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Pušine, [1946].

Viljeva i Voćina. Većina ih je uhapšena krajem juna i tokom jula 1941, napose od 11. do 14. jula kada je sprovedeno najmasovnije hapšenje u gradu Podravska Slatina. Među stradalima u logorima u Lici bilo je 77 lica srpske i tri lica jevrejske nacionalnosti. Među žrtvama srpske nacionalnosti evidentirani su 72 muškarca i pet žena, a među žrtvama jevrejske nacionalnosti dve žene i jedan muškarac.⁸⁸ Budući da Zatezalo nije naveo izvore iz kojih je crpio poimenične podatke žrtava logora Gospić–Jadovno s područja kotara Podravska Slatina, ti podaci zahtevaju potvrdu u drugim izvorima. Naime, u spisku stradalih meštana Podravske Slatine koji je 1946. načinio Mjesni narodnooslobodilački odbor (MNO) Podravska Slatina, potvrđena su imena samo dvojice građana koji su ubijeni u logoru Gospić–Jadovno. Spisak žrtava rata za selo Lisičine iz 1946. potvrđuje stradanje dvojice meštana iz Zatezalogovog spiska. U svakom slučaju, ostala lica iz Zatezalogovog spiska svakako su bila podvrgnuta hapšenju i represiranju, budući da Zatezalo navodi precizne datume njihovog hapšenja. Buduća istraživanja će dokazati ili opovrgnuti Zatezalove tvrdnje o likvidaciji tih osoba u logorima u Lici. Zasad nema dovoljno dokaza da je 69 stanovnika grada Podravska Slatina koje Zatezalo imenuje kao žrtve logora Gospić–Jadovno zaista ubijeno u tom logoru.⁸⁹

88 Poimenični spisak stanovnika kotara Podravska Slatina ubijenih u Jadovnom 1941: Ђуро Затезалo, *Јадовно, I–II, Комплекс усташких логора 1941*, Београд, 2007, стр. I/700–703.

89 Arhivski izvori potvrđuju hapšenje i stradanje u logoru Gospić–Jadovno Milana Novakovića i Branka Sekeruševića iz Podravske Slatine: AS, G-2, KIP, k. 14, 308/1942, Izjava Slavke Pištelić iz Podravske Slatine, Beograd, 6.7.1942; Arhiv Jugoslavije (Beograd) (dalje: AJ), 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: DKRZ), k. 544, str. 170–180, dos. br. 5523 (Karlo Kiš). Zatezalogovom spisku treba dodati ime Emila Kavgića (34), stanovnika Podravske Slatine. U spisku žrtava rata grada Podravska Slatina iz 1946. navodi se da je Kavgić stradao u Koprivnici 1941, što bi značilo da je stradao kao zatočenik logora Danica. Međutim, verovatnije je da je stradao u logoru Gospić–Jadovno poput brojnih drugih prethodnih zatočenika logora Danica. Isti izvor potvrđuje stradanje M. Novakovića i B. Sekeruševića, ali ne potvrđuje stradanje ostalih stanovnika Podravske Slatine iz Zatezalogovog spiska. (HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Podravska Slatina, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Podravska

Ustaše iz tabora u Čeralijama, pod komandom tabornika Karla Hergovića, tokom jula 1941. intenzivirali su teror nad lokalnim srpskim stanovništvom u nekoliko sela općine Čeralije. Ustaše iz Balinaca i Četekovca koji su pripadali čeralijskom taboru, nepoznatog dana jula 1941, nakon pijančenja u gostionici Karla Hergovića otišli su u Bokane i uhapsili Stevu Matića (70) i Stevu Matića (35) i oterali ih u šumu Rastik. "Tu su ih strašno tukli tako da Matić Stevo stariji nije mogao nikuda s mesta. Ustaše su ga onako još živog bacili u jednu jamu, pokrili ga granjem i ostavili, gde je od zadobivenih ozleda umro. Matića Stevu mlađeg odvezao je kući njegov brat Pero. On i sada boluje od zadobivenih ozleda." Ubrzo potom, "jedne noći kada je padala jaka kiša i radi toga su morali svi ljudi biti kod kuće", četekovačke i balinacačke ustaše su uhapsili četvoricu srpskih muškaraca iz Čeralija i trojicu iz Bokana. "Njih su ustaše u opštinskom zatvoru istu noć u prisustvu žandarma na mrtvo ime istukli. Ovo je zlostavljanje trajalo od 23 časa u noći do 7 časova ujutro. Tada su im onako premlaćenima naredili da idu svojim kućama. Oni nisu mogli stati na noge usled zadobivenih povreda, a ustaše su ih tada tukli sve dok nisu izišli iz opštinskog dvorišta puzajući nogama i rukama. Sa ulice su ih pokupili njihovi ukućani i odneli ili odvezli kućama." Najdrastičnije nasilje koje su izvršili ustaše iz čeralijskog tabora u leto 1941. bilo je ubistvo jednog i pokušaj ubistva dvojice meštana Čeralija u noći 27-28. jula. Te večeri ustaše su uhvatili Tanasiju Vukadinovića, solunskog dobrovoljca i starosedeoce Nikolu Bosanca i Gavru Starijaša, koje su odveli u šumu prema Lipovcu s namerom da ih pobiju. "Tom prilikom su u šumi ubili Vukadinović Tanasiju i tamo ga pokopali", a druga dvojica "pobegli su, te se i sada negde kriju u šumi. Prilikom njihova bega ustaše su za njima pucali i ranili Starijaš Gavru."⁹⁰

Slatina, 10.10.1946).

90 AS, G-2, KIP, k. 14, 331/1942, Izjava Jovana Bosanca općinskog pisara iz Čeralija, Beograd, 14.3.1942.

Jovan Bosanac navodi imena ustaša iz Balinaca i Četekovca koji su učestvovali u navedenim zločinima: Antun Nago, Stjepan Dorinko, August/Gustav Potočnik, Luka

U leto 1941, navodno početkom avgusta, u rodnoj Novoj Bukovici sahranjen je satnik Mijo Babić, Pavelićev pobočnik i zapovednik ustaške bojne, poginuo u Trusini kod Berkovića u Hercegovini, 3. jula 1941, u sukobu sa srpskim ustanicima.⁹¹ Mijo Babić je bio pripadnik frankovačkog pokreta od 1928, ustaški emigrant od 1931, osuđen na smrt u odsustvu zbog ubistva i jedan od najpoverljivijih Pavelićevih ljudi u emigraciji. Jedan je od organizatora masovnog zločina u Hrvatskom Blagaju, 6–9. maja 1941, kada je ubijeno oko 520 srpskih muškaraca s područja Veljuna i Slunja.⁹² Prema tvrdnjama savremenika, ustaše su iskoristili Babićevu sahranu kako bi izmislili razlog za represiju nad lokalnim Srbima. “Taj dan podmetnuo je neko eksploziv pod drveni most, preko potoka u Novoj Bukovici, preko kog je trebao da prođe sprovod. Eksploziv je bio vrlo slab, jer je most ostao neoštećen, iako je drven, tako da je sprovod preko njega mogao nesmetano da pređe. Ovaj eksploziv podmetnuli su pod most ustaše samo da bi mogli imati povoda za pokolj Srba.”⁹³ Za navodno podmetanje eksploziva optužena su šestorica Srba iz starosedelačkog sela Dobrović nakon čega su uhapšeni. Ustaše iz tabora Nova Bukovica 9. avgusta ubili su

Starčević, Antun Kokoška. Takođe, svedok navodi i imena lica koja su uhapšena i premlaćena jula 1941: Velimir Bosanac, Đuro Bosanac, Pantelija Vukadinović, Gavro Starijaš, svi iz Čeralija, Nikola Cvijetić, Tanasija Cvijetić, Joco Matić, svi iz Bokana. Nikola Bosanac (1910) poginuo je kao partizan krajem 1942, Pantelija Vukadinović (1892) ubijen je od ustaša 1942, Tanasija Cvijetić (1914) poginuo je kao partizan 1943, Nikola Cvijetić (1900) ubijen je krajem januara 1942. od istih ustaša koji su ga tukli jula 1941, Joco Matić (1912) poginuo je kao partizan 1942. (MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselja Bokane, Čeralije, str. 1626–1632).

- 91 Babić je 5.7.1941. primarno sahranjen na Mirogoju u Zagrebu, uz najviše državne počasti i uz prisustvo nekoliko ministara Vlade NDH. Njegova sahrana je u glavnom ustaškom glasilu predstavljena u nekoliko napisa kao važan društveni događaj. Komemoracije Miji Babiću održane su u više gradova. Uporediti: “Dirljiv pogreb ustaše Mije Babića”, *Hrvatski narod*, III, 143, Zagreb, 7.6.1941, str. 8.
- 92 Đuro Zatezalo, “*Radio sam svoj seljački i kovački posao*”. *Svjedočanstva genocida*, Zagreb, 2005, str. 15, 26.
- 93 AS, G-2, KIP, k. 13, 106/1942, Zapisnik od 21.10.1942. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, Čeralinac Svetozar, krojač iz Podravske Slatine.

trojicu uhapšenika u šumi Branjevina između Dobrovića i Miljevaca. Druga dvojica uhapšenika su “izmrcvareni, a kasnije su od zadobivenih udaraca pomrli”, dok je jedan od uhapšenika odveden u zatvor u Osijeku gde mu se gubi trag. Ubistvo u šumi Branjevina navodno je izvršeno po nalogu Štefana Weslera, ustaše iz Nove Bukovice. Kao “glavni krivac za ove izvršene zločine” naveden je ustaša Živko Pokupić iz Dobrovića. U ubijanju je učestvovao i ustaša Štefan Pospihalj iz Dobrovića.⁹⁴ “Nekoliko dana posle toga dignuti su skoro svi Srbi iz Nove Bukovice i Mikleuša i oterani u logor Caprag, a odatle prebačeni u Srbiju.”⁹⁵ Pomenuto “dizanje” odnosi se na iseljavanje Srba iz Donje Bukovice, sela neposredno pokraj Nove Bukovice, i Srba iz Mikleuša. Iz ta dva mesta je avgusta 1941. iseljeno 48 lica srpske nacionalnosti. Oni su, kao što ističe svedok, najpre transportovani u logor Caprag kod Siska, za razliku od većine Srba proteranih od sredine juna do kraja jula, naročito iz dobrovoljačkih naselja, koji su direktno proterivani u Srbiju, bez prethodnog boravka u prihvatnim i iseljeničkim logorima u Capragu i Slavonskoj Požegi. Proterivanje nije bilo jedini

94 AS, G-2, KIP, k. 14, 125/1941, Izjava Save Petkovića iz Dobrovića, Miloševac (Velikoorški srez), 29.11.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 128/1941, Izjava Dragoljuba Šerčića iz Dobrovića, Miloševac (Velikoorški srez), 30.11.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 130/1943, Izjava Radovana Gavrića iz Dobrovića, Beograd, 12.6.1943; HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34303, Zapisnik od 28.3.1946 spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Mile Šerčića iz Dobrovića; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života: Podaci MNOO Dobrović, [1946.]

Meštani Dobrovića ubijeni u šumi Branjevina: Milojko Šerčić (20), Marko Grlica (37), Stevo Petković (36). Meštani Dobrovića umrli od posledica torture: Miloš Šerčić, Joco Šerčić. Meštani Dobrovića nestao u Osijeku: Mile Šerčić. Prema podacima MŽG, naredne godine ustaše su u Čačincima ubili trojicu najbližih rodaka Milojka Šerčića: oca Jocu (54), strica Miloša (59) i brata od strica Bogoljuba (28). Druga dvojica braće od strica (sinovi Miloša Šerčića), Dušan (26) i Savo (19), poginuli su kao partizani 1943. (MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Dobrović, str. 1634.) Živko Pokupić je zarobljen od strane partizana 15.9.1943. Osuđen je na smrt i streljan 18.9.1943. (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOVH (Polit. obavještajni odsjek), 24.9.1943.)

95 AS, G-2, KIP, k. 13, 106/1942, Zapisnik od 21.10.1942. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Čeralinac Svetozar, krojač iz Podravske Slatine.

oblik represiranja srpskog stanovništva u Donjoj Bukovici avgusta 1941. Niti je streljanje trojice muškaraca iz Dobrovića 9. avgusta bio jedini zločin ustaša iz tabora u Novoj Bukovici u tom razdoblju. Prema posleratnim tvrdnjama meštana Donje Bukovice ustaše iz tabora u Novoj Bukovici, dan nakon ubistva trojice meštana Dobrovića, upali su u Donju Bukovicu i uhapsili desetoricu srpskih muškaraca iz tog sela. Uhapšenici su oterani u ustaški zatvor u zgradi općine u Novoj Bukovici gde su bili izloženi torturi. Sutradan su pušteni. Međutim, već 14. avgusta ista grupa ustaša je u Donjoj Bukovici ponovo izvršila hapšenje. Tada su uhapšena osmorica muškaraca. Oni su takođe odvedeni u zatvor u Novoj Bukovici, gde su brutalno prebijeni, “a nakon toga jedne noći otjerali su ih u šumu zvanu Imovina”. U šumi su uspjeli ubiti petoricu uhapšenika, a trojica su “spasili svoje živote bijegom sa mjesta streljanja jer im je tu pripomogao mrak u šumi”. Savremenici su izneli tvrdnju da su u ubijanju meštana učestvovali ustaše Andrija Kraljik iz Novih Miljevaca, Šima Damjanović iz Nove Bukovice i Tomo Rajnoha iz Novih Miljevaca. Kraljik i Rajnoha su streljani 1944. od strane partizana u Slatinskom Drenovcu.⁹⁶

Prema svedočenju Svetozara Ćeralinca iz Podravske Slatine, ustaše su 29. oktobra 1941. u Slatini uhapsili 11 srpskih muškaraca, uglavnom zanatlija, koji su istog dana sprovedeni u Osijek. Zajedno sa njima sproveden je i jedan Srbin iz Bokana. “Posle našeg odlaska iz Podravske Slatine, kazano je našim porodicama da ćemo biti pušteni na slobodu, ako pređemo na rimokatoličku veru. Naše porodice dostavile su ove poruke u zatvor i trojica su odmah dala izjavu da prelaze na rimokatoličku veru... i oni su posle toga pušteni na slobodu, a mi smo ostali zadržani u zatvoru.” Nedugo nakon toga, 11. novembra u

96 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34303, Zapisnik od 27.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Đure Vujića iz Donje Bukovice. (Izjavu su potvrdili Dragojlo Vujić i Dušan Stojanović iz istog sela).
Žrtve ubijene u šumi Imovina: Mile Basarić (38), Stevo Vujić (34), Todor Vujić (52), Krsto Krivić (40), Petar Vejić (39). Sa streljanja su pobjegli: Glišo Milinović, Mile Predragović i Ilija Basarić.

osječki zatvor doterana su još osmorica srpskih muškaraca s područja kotara: petorica iz Podravske Slatine, dvojica iz Donjih Meljana i jedan iz Bistrice. Šesnaestorica srpskih uhapšenika s područja kotara deportovani su 22. novembra iz Osijeka u logor Jasenovac. Jedan od njih, Vaso Vlajnić, zemljoradnik iz Podravske Slatine, pokušao je 29. novembra da pobjegne iz logora, ali je ubijen od strane stražara. Prilikom streljanja 28 logoraša koje je izvršeno 23. decembra među streljanima bili su Savo Rekić, opančar, Savo Krivić, obućar, Dmitar Đuričić, mlinar, svi iz Podravske Slatine, te Tomo Čakardić, obućar iz Bokana. Nakon četiri dana, prilikom likvidacije 120 logoraša, zaklani su ili potučeni maljevima Milan Đačić, gostioničar, Pero Krivić, stolar, Milan Janković, privatni nameštenik, i Vojo Prajda, mesar, svi iz Podravske Slatine, te Joco Dragojević, zemljoradnik iz Bistrice, sela nedaleko od Slatine. O svemu ovome Svetozar Čeralinac je svedočio kao očevidac budući da je bio zatočenik logora Jasenovac do 5. januara 1942, kada je prebačen u logor Stara Gradiška, da bi 21. maja 1942. u transportu od 700 zatočenika bio prebačen u Prihvatni logor Zemun, odakle je pušten 15. oktobra 1942, kada je prešao u Beograd.⁹⁷ Prema podacima iz popisa žrtava koji je 1946. načinila KKRZ Podravska Slatina, a najvećim delom potvrdio savezni popis žrtava rata iz 1964–1965, u Jasenovcu su tokom 1942. ubijena još petorica uhapšenika iz grupe od 16 stanovnika kotara Podravska Slatina o kojoj je svedočio Svetozar Čeralinac: Savo Krivić, Pero Bogosavljević, Milan Davidović, Vlado Mišljenović, svi iz Slatine, te Stevo Mišljenović iz Donjih Meljana. Stevin sin, bogoslov Jovo Mišljenović, stradao je 1944. u Prihvatnom logoru Zemun.⁹⁸ Pored Svetozara Čeralinca, iz navedene grupe preživio je

97 AS, G-2, KIP, k. 13, 106/1942, Zapisnik od 21.10.1942. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Čeralinac Svetozar, krojač iz Podravske Slatine; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992, str. 225–226.

98 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Podravska Slatina, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Podravska Slatina, 10.10.1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselja Donji Meljani, Podravska Slatina, str. 1636, 1658–1663. Imena žrtava

izgleda samo Milan Umiljenović, stanovnik Podravske Slatine. Veliki župan velike župe Baranja Stjepan Hefer uputio je 17. decembra 1941. načelnu molbu Ravnateljstvu za gospodarsku ponovu u Zagrebu da se “svi žitelji koji se nalaze u logoru iz slatinskog kotara puste njihovim kućama jer su im obitelji prešle na rkt. vjeru, a i oni sami su već dali izjavu za prielaz. To bi dobro odjeknulo u čitavom kotaru kad bi se ti ljudi pustili iz logora. Taj zahtjev je tim više opravdan jer ti ljudi nisu iz političkih razloga odpremljeni u logor već na zahtjev Ravnateljstva za javni red i sigurnost da [se] stanoviti broj ljudi odpremi u logor.”⁹⁹ Nije poznato da li je Hefer pisao Ravnateljstvu za javni red i sigurnost. U svakom slučaju, stanovnici slatinskog kotara koji su se u tom razdoblju nalazili u logoru nisu bili pušteni iz logora.

Pripadnici Ustaške pripremljene bojne Velike župe Baranja 22–24. novembra uhapsili su 68 stanovnika Slatinskog Drenovca, nakon partizanskog napada na to mesto. Dvanaestorica odraslih muškaraca među uhapšenima sprovedeni su u zatvor u Osijek, a ostali, uključujući desetoro dece i 20 žena i devojaka, internirani su u privremeni logor u Zdencima kod Orahovice, gde su proveli zimu u vrlo teškim uslovima. Uhapšeni su pušteni nakon sedam meseci. Tih dana, istim povodom, uhapšeno je 18 meštana susednog sela Prekoračani, među kojima sedam žena i petoro dece. Uhapšeni su takođe privremeno bili zatočeni u logoru u Zdencima.¹⁰⁰

potvrđena su i u bazi podataka JUSP Jasenovac: Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941. –1945.*, Jasenovac, 2007. Simeon Krivić (1927), sin Save Krivića ubijenog 1942. u Jasenovcu, poginuo je 14–20. oktobra 1944. u borbama za oslobođenje Beograda kao borac 21. slavonske brigade NOVJ.

99 HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 542, br. 40587, Molba Velikog župana Stjepana Hefera Ravnateljstvu za gospodarsku ponovu, Osijek, 17.12.1941.

100 VA, NDH, k. 114B, f. 9A, d. 11, Hrvatski ustaški stožer Osijek Glavnom stožernom zapovjedniku Ustaške vojnice g. pukovniku Sertiću, 7.5.1942; HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh-38410, Mjesna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Slatinskom Drenovcu, dana 12.7.1946: Izjave Đorđa Pavlovića i Ruže Nikolić iz Slatinskog Drenovca; HDA, 306, ZKRZ, k. 126, Zh-6422, Zapisnik sastavljen kod MKRZ u Prekoračanima, 11.7.1946: Izjava Save Bukvića iz Prekoračana.

Prema tvrdnjama jednog meštana Voćina, ustaše iz Podravske Slatine došli su u jesen 1941. u Voćin na poziv lokalnog tabornika Kazimira Korošića “radi teranja [gerilske] grupe koja se tada pojavila u selu Lisičinama... i tom prilikom je ubijen batinama stariji čovjek Tejo Vidić [(53)]”.¹⁰¹ Krajem 1941. u Jasenovac su deportovane porodice Laze Radojevića i Joce Radojevića iz Voćina. Nakon dva meseca boravka u logoru, Lazo i Joco Radojević su pušteni na slobodu i vratili su se u Voćin, ali su njihove supruge i mala deca ostali i dalje zatočeni u Jasenovcu, gde su ubijeni tokom 1942. Prema tvrdnjama Laze Radojevića i Joce Radojevića, glavni krivac za njihovo hapšenje bio je Josip Korošić, otac Kazimira Korošića. Njihove tvrdnje posle rata potvrdio je Luka Mustapić, koji je od maja 1941. do 1. juna 1942. bio zapovednik oružničke postaje u Voćinu, dok je Stevo Todorović iz Voćina tvrdio da podjednaku krivicu za internaciju Radojevića snosi i Kazimir Korošić.¹⁰² Na osnovu baze podataka MŽG iz Beograda i JUSP Jasenovac poznati su poimenični podaci za troje male dece Joce Radojevića i troje male dece Laze Radojevića koji su ubijeni u Jasenovcu. Navedene baze podataka ne imenuju supruge Joce i Laze Radojevića, ali se na osnovu prethodno navedenih izvora zna da su se Joco i Lazo “jedini

101 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 18–19: Izjava kapetana Todorović Steve o Korošić Kazimiru, Zagreb, 23.9.1949; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Voćin, str. 1675.

102 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 3: Zapisnik o saslušanju Korošić Kazimira sastavljen u Odeljenju Udbe za grad Zagreb, 8.9.1946; str. 4: Zapisnik od 11.10.1946. sastavljen u kancelariji Odeljenja Udbe za okrug Daruvar, Izjava Kazimira Korošića; str. 18–19: Izjava kapetana Todorović Steve o Korošić Kazimiru, Zagreb, 23.9.1949; str. 26–27: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Joce Radojevića iz Voćina, 11.6.1953; str. 28–29: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Laze Radojevića iz Voćina, 12.6.1953; str. 30: Udba Đakovo, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Luke Mustapića, 23.6.1953.

Kazimir Korošić je u istrazi priznao da su hapšenja Radojevića obavljena u vreme kada je on bio tabornik: “Dok sam vršio dužnost tabornika u mjestu Voćinu kada je bio dignut od strane ustaša: tri pravoslavna popa sa naše općtine, četiri trgovca sa familijama i dvije seljačke familije Radojević, a to su došli ustaše iz Podravske Slatine pod vodstvom kotarskog predstojnika Kosnice sa domaćim žandarima.”

vratili iz logora od njihovih porodica”.¹⁰³ Šestoro dece iz porodice Radojević prva su ubijena deca s područja kotara ako pretpostavimo da su ubijena pre stradanja romske i jevrejske dece koja su internirana sredinom 1942.

Na osnovu jednog od retkih sačuvanih dokumenata nastalih u logoru Jasenovac, poznati su identiteti trojice slatinskih Jevreja koji su uhapšeni 1941. i sprovedeni u Jasenovac. Reč je o spisku od 1.189 logoraša nastalom krajem 1941. koji je neko od logoraša zakopao da bi ga logoraš Isidor Levi iz Sarajeva otkopao nakon oslobođenja. Dokument je dosta oštećen, što znači da postoji mogućnost da je u tom razdoblju u logoru Jasenovac možda bilo zatočeno više od trojice slatinskih Jevreja.¹⁰⁴

Zabeleženi su primeri solidarnosti hrvatskih i nemačkih stanovnika s represiranim Srbima. Rajko Kokanović, pravoslavni paroh u Podravskoj Slatini navodi: “Za Srbe zauzimao se i spasio mnoge glave protestantski paroh u Podravskoj Slatini Edgar Walter, a mene su pokušali spasiti i zauzimali se neki čestiti Hrvati, skupljanjem potpiša, telefoniranjem u Zagreb itd., no bez uspeha.” Vaso Vujović, paroh

103 Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, Jasenovac, 2007; MŽG, *Popis žrtava rata 1941–1945*, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Voćin, str. 1675.

Žrtve: Dmitra (Laze) Radojević (1936), Petra (Laze) Radojević (1938), Ljubiško (Laze) Radojević (1942), Dmitra (Joce) Radojević (1933), Jovanka (Joce) Radojević (1935), Jovan (Joce) Radojević (1939). Nije jasno da li je Ljubiško, sin Laze Radojevića, rođen u logoru ili je godina njegovog rođenja greškom upisana. Moguće je da je rođen 1941. uoči odvođenja u logor.

104 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Dokumenta, I–III, Beograd, 1987, dok. 48, str. I/117–142: Spisak iz 1941. godine 1.189 logoraša iz koncentracionog logora Jasenovac; *Zločini NDH*, Beograd, 1993, dok. 371, str. 938–968: Spisak iz 1941. godine 1.189 zatočenika koncentracionog logora Jasenovac.

U spisku iz 1941. navodi se da su Bruno Schwarz i Hugo Schlesinger “umrli” krajem oktobra, odnosno početkom novembra 1941, dok se za Andriju Willera samo konstatuje da je logoraš. On je stradao u Jasenovcu 1944. Imena žrtava su potvrđena u bazi JUSP Jasenovac i MŽG iz Beograda: Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, Jasenovac, 2007; MŽG, *Popis žrtava rata 1941–1945*, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Podravska Slatina, str. 1657–1663.

iz Mikleuša, koji je izbegao za Beograd 20. juna 1941, takođe je naveo da se za progonjene Srbe u kotaru “naročito zauzimao g. Edgar Walter, Namac, župnik evangelistički iz Slatine. Mnoge je spasio, kao i mene samog. Mene i još neke štitila su braća Cernići, industrijalci iz Mikleuša. Zatim Brođanac i Jozo Grgurić, Hrvati iz Mikleuša, spašavali su što su mogli.” Solidarnost s represiranim Srbima iskazala je i Dragica Gecan iz Voćina: “[K]ada je bilo hapšenje pojedinih ljudi 1941. tada je bio hapšen i Vuković Mićo po ustašama, seljak iz sela Voćina i tada je moja majka otišla kod Korošić Josipa da ga zamoli da se pomenuti Mićo pusti na slobodu jer da je on pravedan čovjek i da nema razloga da se progoni od ustaške vlasti, dok joj je on s druge strane rekao da je i ona kao i ovi vlaški psi, misleći na lica koja su hapšena po ustaškim vlastima”, svedočio je posle rata Dragičin sin Andrija Gecan. Svedočenje Špire Kneževića, stanovnika Ilmin Dvora, kazuje o iskazivanju masovnije solidarnosti s represiranim Srbima na području općine Čađavica: “Od katolika za Srbe su se zauzimali neki Bošnjak, opštinski beležnik iz Čađavice, Andrija Perendić, zemljoradnik iz Čađavice i Mirko Starić, opštinski redar iz Čađavice s oko 20 seljaka iz Čađavice čija imena ne znam.”¹⁰⁵ Katolički župnik u Podravskoj Slatini Julije Bürger uputio je 16. jula 1941. molbu Državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu da se “od iseljavanja, ukoliko su određeni”, oslobode porodice petorice Srba iz Slatine. “Sve te obitelji poznam kroz 19 godina, otkako sam župnik i dekan u Podravskoj Slatini. Sudjelovao sam aktivno u političkoj borbi proti beogradskim režimima, te sigurno dovoljno poznajem političke prilike ovog mjesta i kraja. No kao svećenik moram reći da bi se navedenim obiteljima učinila nepravda da ih se prisilno iseli jer nisu

105 AS, G-2, KIP, k. 14, 295/1941, Rajko Kokanović paroh podravskoslatinski Crkvenom sudu Eparhije banatske u Vršcu, Veliki Bečkerek, 15.12.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 303/1942, Vaso Vujović iz Mikleuša paroh resnički prečasnom Srpskom pravoslavnom arhijerejskom namesniku beogradskom, Resnik (Vračarski srez), 17.5.1942; HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 12: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Andrije Gecana iz Voćina, 10.6.1953; AS, G-2, KIP, k. 17, 11/1942, Izjava Špire Kneževića iz Ilmin Dvora, Ridake (Posavo-tamnavski srez), 12.1.1942.

radili proti Hrvatima nego su učitelji Avirović i Kosanović politički surađivali s Hrvatima. Sve su te obitelji podnijele molbe na prelaz na katoličku vjeru i već su u katoličkoj vjeri poučeni. Sigurno će postati lojalni građani naše Nezavisne Države Hrvatske, a njihova djeca dobri Hrvati i katolici.”¹⁰⁶

Navedeni primeri solidarnosti svakako nisu usamljeni, ali korišćeni izvori beleže samo pomenute primere. Takvom zaključku idu u prilog sačuvane molbe meštana dva sela smeštena u neposrednom susedstvu kotara Podravska Slatina za puštanje na slobodu njihovih suseljana srpske nacionalnosti iz iseljeničkog logora u Bjelovaru. Svetislav Legen, Srbin iz Velike Klise (općina Pivnica, kotar Virovitica) podneo je zahtev “logoru za internirane grkoistočne vjere u Bjelovaru” za puštanje na slobodu 12 članova familije Legen iz istog sela. Općinsko poglavarstvo i ustaški tabor u Pivnici 4. septembra 1941. izdali su potvrdu da su “izseljena” braća Svetko i Tadija Legen iz Velike Klise, “dobrog moralnog vladanja i ponašanja” i da “nisu nikad sa Hrvatima dolazili u sukob”. U potvrdi je sugerisano da se braća Legen i njihove porodice “povrate svojoj kući”. Sedmorica meštana Cabune nemačke i hrvatske nacionalnosti uputila su 10. septembra 1941. molbu “satniku izseljeničkog logora Bjelovar” da se pusti petočlana porodica Ljubomira Korjanovića iz Cabune. “Isti je ponašanja i vladanja prema ovdašnjih Hrvatima i Njemcima bio ispravan.” Molbi nije udovoljeno budući da je Korjanović s porodicom već bio proteran u Srbiju.¹⁰⁷

106 HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 444, br. 1093, Molba župnika Julija Bürgera Državnom ravnateljstvu za ponovu, Podravska Slatina, 16.7.1941.

107 HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 494, br. 19244, Molba Svetislava Legena iz Velike Klise logoru u Bjelovaru, 4.9.1941; HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 494, br. 19243, Pismo sedmorice žitelja sela Cabuna satniku izseljeničkog logora u Bjelovaru, 10.9.1941.

Proterivanje srpskog stanovništva iz dobrovoljačkih naselja u leto 1941.

Jedna od prvih zakonskih odredbi koju je obznanila ustaška vlast, a kojom su ozakonjeni diskriminacija i progon srpskog stanovništva, bila je Zakonska odredba o nekretninama tzv. dobrovoljaca, od 18. aprila 1941. Tom odredbom ustaška vlast je zemlju koja je bila vlasništvo solunskih dobrovoljaca proglasila “narodnom imovinom”, pri čemu dotadašnjim vlasnicima, kojima je tom odredbom oduzeta zemlja, nije dato pravo na odštetu.¹⁰⁸ Ustaška vlast je posegla za jednom takvom ekstremno diskriminatornom merom bez obzira na to što su vlasnici imanja u dobrovoljačkim selima bili domicilni na području NDH, budući da su skoro svi rođeni na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine, mahom na području Like, Gorskog Kotara i Bosanske Krajine. U Osijeku je 24. aprila osnovana Komisija za likvidaciju agrarne reforme koja je izdavala naređenja ustaškim logorima u kotarima Velike župe Baranja za poduzimanje koraka u podržavljenju i konfiskaciji dobrovoljačke imovine.¹⁰⁹ Evidentno je da masovna hapšenja i prebijanja dobrovoljaca i njihovih sinova u pojedinim selima kotara postaju intenzivnija u prvim danima nakon donošenja zakonske odredbe o otimanju dobrovoljačke imovine. Počeci terora nad stanovnicima dobrovoljačkih naselja umnogome se mogu vezati za težnju ustaških vlasti da u dobrovoljačka sela unesu osećaj straha i nezaštićenosti,

108 “Zakonska odredba o nekretninama tzv. dobrovoljaca”, *Hrvatski narod*, Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta, III, 66, Zagreb, 19.4.1941, str. 1; Filip Škiljan, “Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine”, *Stanovništvo*, 2/2012, Beograd, 2012, str. 5.

109 AS, G-2, KIP, k. 14, 345/1941, Općinsko poglavarstvo Gornji Miholjac, br. 2225/1941, Gornji Miholjac, 28.4.1941: seoskom knezu u Španatu.

čime bi se izvršio pritisak na obespravljeno stanovništvo da prihvati nametnuto rešenje koje je podrazumevalo iseljavanje i pljačku celokupne imovine od strane države, lokalnih ustaša i pojedinaca bliskih ustaškom pokretu. Namera režima da zemljište i domaćinstva solunskih dobrovoljaca ustupi hrvatskim seljacima osmišljena je u cilju kupovanja naklonosti širokih slojeva stanovništva. Ista intencija opaža se u dozvoli lokalnim ustašama, njihovim porodicama i njima bliskim pojedincima da sprovedu pljačku nepokretnosti u tek iseljenim dobrovoljačkim selima.

Predstavnici ustaškog logora na području kotara Podravska Slatina krajem maja započeli su pripreme za realizaciju iseljavanja srpskog stanovništva iz dobrovoljačkih naselja. Te aktivnosti koincidiraju sa sličnim aktivnostima ustaških logora u drugim delovima Slavonije. U fondu Komesarijata za избеглице и преселjenike u Arhivu Srbije sačuvano je nekoliko prepisa pisanih naređenja koja su od strane općinskih poglavarstava na području kotara Podravska Slatina upućivana seoskim knezovima i pojedinim Srbima. U dokumentima se ističe da su ta naređenja izdata na osnovu prethodnih naređenja ustaškog logora u Podravskoj Slatini od 28. maja 1941. (naređenje br. 82/1941). U naređenjima općinskih poglavarstava navodi se da lica srpske nacionalnosti kojima su naređenja upućena, imaju rok od nekoliko dana da s porodicom napuste područje kotara, pri čemu im je dozvoljeno da sa sobom ponesu samo "najnužnije pokretne stvari i namirnice, najviše na svaku osobu do 50 kg kukuruza ili brašna". U naređenjima se ističe upozorenje: "Nekretnine, usjeve i zgrade, bez razlike nesmete pod nikoju cjenu oštetiti, već ih uredne imate ostaviti."¹¹⁰ Iz navedenog

110 AS, G-2, KIP, k. 14, 345/1941, Općinsko poglavarstvo Gornji Miholjac, br. 2704/1941, Gornji Miholjac, 30.5.1941: Strugar Save ud. Milka, dobrovoljci, Čomborje (prepis); AS, G-2, KIP, k. 14, 345/1941, Općinsko poglavarstvo Gornji Miholjac, br. 2704/1941, Gornji Miholjac, 30.5.1941: Kosanović Đuro, dobrovoljac, Čomborje (prepis); AS, G-2, KIP, k. 14, 345/1941, Općinsko poglavarstvo Gornji Miholjac, br. 2704/1941, Gornji Miholjac, 30.5.1941: Zarić Mile i Đurđija, dobrovoljci, Čomborje (prepis); AS, G-2, KIP, k. 14, 345/1941, Općinsko poglavarstvo Gornji Miholjac, br. 2704/1941, Gornji Miholjac, 30.5.1941: Momčilović Rade, dobrovoljac, Čomborje (prepis). Naređenja je

se može uočiti namera ustaških vlasti da organizuju iseljavanje pre vršidbe i berbe useva.

U naređenju Općinskog poglavarstva Gornji Miholjac seoskom knezu u Španatu “naređuje se da smjesta najhitrije obavijestite sve domaće dobrovoljce, dobrovoljce-koloniste i koloniste koji su naseljeni agrarnim zemljištem na području ove općine da im je ovo agrarno zemljište oduzeto i stoji na raspolaganje Državi Hrvatskoj... Usjeve koji su prošle jeseni zasijani dosadašnji vlasnici ne smiju pod nikoku cijenu oštećivati ili uništavati jer prilikom pregleda ako se to ustanovi biće svaki dosadašnji vlasnik najstrožije kažnjen na taj način da će mu se stoka koja je tu štetu načinila za odnosni kvar prodati.”¹¹¹ Dobrovoljcima je bilo zabranjeno da nakon dobijanja naređenja za iseljavanje prodaju bilo šta od imovine.¹¹² Pavle Čanković, prognanik iz Petrovca, svedočio je o administrativnim merama ustaške vlasti kojima je lišen imovine i prisiljen da se iseli. “Općinsko poglavarstvo u Novoj Bukovici 7. juna 1941. izdalo mi je odluku kojom se celokupna moja imovina proglašava hrvatskom narodnom imovinom... U pomenutoj odluci stoji da je rešenjem Kotarskog ustaškog tabora br. 91 od 2. juna 1941. naređeno da u roku od tri dana napustim imovinu i da se iselim.”¹¹³ Sačuvan je prepis obaveštenja Općinskog poglavarstva u Novoj Bukovici izdatog Mili Bukvi iz Petrovca, 3. juna 1941, u kome se citira

potpisao predsednik općine Petar Rajaček. Isto naređenje (br. 2704/1941) u svedočenjima iz 1941–1942. pominje više Srba iz Čomborja i Španata, naselja u općini Gornji Miholjac.

- 111 AS, G-2, KIP, k. 14, 345/1941, Općinsko poglavarstvo Gornji Miholjac, br. 2225/1941, Gornji Miholjac, 28.4.1941: seoskom knezu u Španatu.
- 112 Nikola Čurčić iz Španata je svedočio da mu je ustaša Toma Idek iz Novaka opljačkao svotu novca koju je Čurčić dobio prodajom jedne krave uoči proterivanja, dok mu je ustaša Jozo Kolarić iz Novaka na prevaru oduzeo određenu svotu novca koju je Čurčić morao uplatiti na ime neplaćenog poreza njegovog brata Trifuna Čurčića koji se nalazio u zarobljeništvu u Nemačkoj. (AS, G-2, KIP, k. 14, 356/1941, Izjava Nikole Čurčića iz Španata, Nemenikuće (Kosmajski srez), 5.7.1941).
- 113 AS, G-2, KIP, k. 14, 208/1941, Izjava Pavla Čankovića iz Petrovca, Kučevo (Zviški srez), 14.7.1941. Uporediti: AS, G-2, KIP, k. 14, 191/1941, Izjava Đuke Bogunović iz Petrovca, Kučevo (Zviški srez), 12.7.1941.

prethodno rešenje ustaškog tabora u Podravskoj Slatini od 2. juna (br. 91/1941): “Obavijestite sve dobrovoljce našega područja da imaju pod prijetnjom prisile likvidirati svoja gospodarstva na našem području, te sa istoga do 10. o.m. iseliti. Ujedno im saopćite da na teritoriji NDH ne mogu dobiti nikakvo zaposlenje.” Na osnovu tog rešenja Općinsko poglavarstvo je obavestilo Milu Bukvu “da pod prijetnjom upotrebe vojne oružane sile svoj posjed sa zgradama do 10. o.m. u neoštećenom stanju napusti”.¹¹⁴ Pojedini iseljenici iz Španata svedočili su da su uoči iseljavanja bili prevareni od strane Mladena Oreškovića, advokata i pripadnika ustaškog pokreta iz Podravske Slatine “koji je nas dobrovoljce ucenjivao obećavajući da ćemo ostati u svojim kućama i dobiti polovinu useva sa naših zemalja, zašto smo mu svi mi davali velike sume novca”.¹¹⁵

Prema istraživanju historičara Filipa Škiljana, ustaške vlasti su na području kotara Podravska Slatina od sredine juna do kraja avgusta 1941. proterale u Srbiju 4.730 osoba srpske nacionalnosti, mahom iz sela koja su osnovana nakon agrarne reforme posle Prvog svetskog rata, u koja su naseljene porodice dobrovoljaca u Vojsci Kraljevine Srbije poreklom pretežno iz Like, Hercegovine i Bosanske Krajine.¹¹⁶ Kotarska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovog pomagača

114 AS, G-2, KIP, k. 14, 192/1941, Općinsko poglavarstvo Nova Bukovica obavješćuje Milu Bukvu iz Petrovca, Nova Bukovica, 3.6.1941. Prepis od 11.7.1941. načinjen u Ševici kod Kučeva na osnovu originala koji je priložila Rada ud. Mile Bukve. Urediti: AS, G-2, KIP, k. 14, 211/1941, Izjava Save Zubića iz Petrovca, Kučevo (Zviški srez), 12.7.1941.

115 AS, G-2, KIP, k. 14, 354/1941, Izjava Ilije Delića iz Španata, Nemenikuće (Kosmajski srez), 5.7.1941.

116 Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, str. 351; Filip Škiljan, “Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine”, *Stanovništvo*, 2/2012, Beograd, 2012, str. 7.

Broju od 4.715 proteranih stanovnika kotara Podravska Slatina, koliko navodi autor, treba dodati i 15 Srba iz Kozica (tri starosedelačke porodice), koji su proterani 31.7.1941. (HDA, 306, ZKRZ, k. 318, Zh-20327, Zapisnik od 6.7.1945. spisana pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina, (Izjava Milana Vejčića i Nikole Kuzmanovića iz Kozica).

(KKRZ) za kotar Podravska Slatina 1946. sprovela je popisivanje broja proteranih u leto 1941. po selima. Na osnovu dokumentacije ZKRZ znamo da su najpre iseljeni srpski stanovnici Ilmin Dvora, Čadavičkog Luga i Martinaca Miholjačkih, naselja smeštenih istočno od Čadavice u neposrednoj blizini Drave. To masovno iseljavanje organizovano je 13. juna 1941. Iz Ilmin Dvora je iseljeno 360, iz Čadavičkog Luga 30, a iz Martinaca 370 stanovnika. Iseljavanja su nastavljena 16. juna kada je iz Sopjanske Grede, sela na krajnjem severozapadu kotara, iseljeno 235 stanovnika. Najmasovnija proterivanja sprovedena su 25. juna, kada su iseljavani stanovnici Novaka (60), Noskovačke Dubrave (174), Španata (445) i sutradan, 26. juna, kada su iseljeni stanovnici Bjelkovca (570), Čomborja (420), Aleksandrovca (550), Petrovca (827), Balinaca (174), Gornjeg Miholjca (39), Nove Bukovice (22). Iz poslednja dva sela iseljavane su starosedelačke familije. Balinci su bili etnički mešovito selo, podjednako naseljeno Srbima i Hrvatima iz Like i severne Dalmacije. Sutradan, 27. juna, vršeno je iseljavanje iz Čojluga (115), a 28. juna je iseljeno 13 stanovnika iz starosedelačkog sela Bistrice. Iseljavanja su nastavljena 7. jula, kada su iseljavani stanovnici starosedelačkog sela Dobrović (70) i dobrovoljačkog sela Brezik (115).¹¹⁷ U cilju organizovanja proterivanja u Podravskoj Slatini je početkom jula 1941. osnovan "ured za iseljavanje" na čijem su se čelu nalazili logornik Rudolf Frank, kotarski predstojnik Florijan Kosnica i kotarski nadzornik Đuro Šoštarec. U istom razdoblju u Slatini je uspostavljeno "sabiralište za iseljenike", odnosno za pohapšene Srbe koji su bili objekat proterivanja. "Sabiralište" je bilo smešteno u gradskom hotelu. "Uhićenja vrši patrola koja se sastoji iz jednog oružničkog organa, kao zapovjednika, i dvojice ustaša." U "sabiralištu" su privremeno izolovana 24 člana uglavnom svešteničkih porodica

117 AJ, 110, DKRZ, k. 285, str. 456: Zapisnik od 30.6.1945. spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini: Izjava Mile Drezgića iz Podravske Slatine; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 18.4.1946. spisan u uredu KKRZ Podravska Slatina; Filip Škiljan, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", str. 351-352.

iz nekoliko mesta u kotaru: četiri sveštenečke porodice iz Podravska Slatine (3), Voćina (4), Smuda (2) i Lisičina (4) i tri porodice od kojih jedna učiteljska, iz Medinaca (6). Ova grupa prognanika upućena je u logor Caprag kod Siska 15. jula.¹¹⁸ Krajem jula i početkom avgusta vršena su uglavnom iseljavanja pojedinih starosedelačkih familija sa sledećim brojem članova: 26. jul Voćin (27),¹¹⁹ 27. jula Miljevci (20), 31. jula Kozice (15), 1. avgusta Čeralije (36), 2. avgusta Donja Bukovica (6). Navedeni datumi se odnose na dan kada su stanivnici navedenih mesta isterani iz njihovih kuća i privremeno izolovani u Podravskoj Slatini. Svi oni su deportovani iz Slatine 5–6. avgusta u logor Caprag. Iz Mikleuša su 17. avgusta iseljena 42 stanovnika, najverovatnije takođe iz starosedelačkih familija. Istog dana kada su iseljavane pojedine srpske porodice iz Voćina, iz slatinskog južnog predgrađa Jova Reka iseljeno je 27, a iz Slatine osam srpskih porodica s nepoznatim brojem članova.¹²⁰ Poslednje masovno proterivanje izvršeno je 23. avgusta,

-
- 118 HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 443, br. 803, Kotarska oblast Podravska Slatina Državnom ravnateljstvu za ponovu, Podravska Slatina, 13.7.1941; HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 1776, Odpremnicna transportne liste izseljenih osoba koje su dana 15.7.1941. odpremljene iz logora Podravska Slatina u Caprag, Podravska Slatina, 15.7.1941.
- 119 Prema istraživanju istoričara Filipa Škiljana ustaške vlasti su u leto 1941. iselile 33 stanovnika Voćina. Svi su iseljeni preko logora Caprag. Većina je u logor dovedena 24.8.1941, a iz logora su deportovani za Srbiju 27.9.1941. Iseljeni su članovi 10 porodica: Babić (1), Gredelj (7), Jovanović (2), Kosanović (3), Mihajlović (5), Šaulić (1), Tomašević (6), Vasiljević (2), Vidanović (4), Vudrag (2). Između ostalih, proterani su Milivoj i Ana Gredelj i njihovo petoro dece, Božo i Mileva Mihajlović i njihovo troje dece. Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014. Navedeni podaci potiču iz baze podataka koju je objedinio Filip Škiljan, a koja je dostupna na CD romu u prilogu knjige (“Tablica III – Hrvati kolonizovani na posjede prisilno iseljenih Srba”).
- 120 HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 1776, Odpremnicna transportne liste izseljenih osoba koje su dana 5.8.1941. odpremljene iz logora Podravska Slatina u Caprag, Podravska Slatina, 5.8.1941; AJ, 110, DKRZ, k. 285, str. 456: Zapisnik od 30.6.1945. spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini, Izjava Mile Drezgića iz Podravske Slatine; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 18.4.1946. spisan u uredu KKRZ Podravska Slatina; Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, str. 351–352.

kada su u logor Caprag privremeno internirana 63 stanovnika kotara Podravska Slatina, uglavnom iz starosedelačkih porodica, najviše iz Voćina i Slatine.¹²¹

U dokumentaciji KIP sačuvana su svedočenja više stotina proteranih stanovnika dobrovoljačkih naselja s područja kotara Podravska Slatina o njihovom iskustvu. Većina svedočanstava zabeležena su u leto 1941, mnoga do mesec dana nakon proterivanja. Ta dokumentacija pruža podatke o strukturi koja je učestvovala u sprovođenju plana o prisilnom iseljavanju srpskog stanovništva u leto 1941, a sporadično i o uslovima u kojima je vršena deportacija. Zajedničko iskustvo za sve proterane Srbe podrazumevalo je proterivanje iz naselja uz upotrebu sile, iseljavanje u vrlo kratkom vremenu, pljačku celokupne imovine i neljudske uslove transporta. Mnoge je novo stradanje snašlo ubrzo nakon proterivanja iz Slavonije, već u jesen 1941, u okolnostima koje se vezuju za gušenje ustanka u Srbiji od strane nemačkog Wehrmachta.¹²² Pojedine izbeglice nedugo nakon dolaska u Srbiju priključile su se ustanicima. Bili su to prvi stanovnici kotara Podravska Slatina koji su participirali u oslobodilačkoj borbi, iako daleko od zavičaja.

Stanovnici Sopjanske Grede koji su u 16. juna 1941. bili prisiljeni da napuste selo, dvadesetak dana nakon izгона posvedočili su da su morali napustiti domove “po naređenju ustaškog starešine Bože Franke i dr Mladena Oreškovića, koji su nam saopštili da se moramo iseliti

121 HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 1776, Odpremnica transportne liste izseljenih osoba koje su dana 23.8.1941. odpremljene iz logora Podravska Slatina u Caprag, Podravska Slatina, 24.8.1941; HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 683, Kotarska oblast Podravska Slatina: Popis Srba izseljenih iz kotara Podravska Slatina koji se nalaze u logoru Caprag, 16.9.1941.

122 Primera radi, u poznatom masovnom zločinu 342. divizije Wehrmachta u selu Draginac u Jadru, 13–16.10.1941, ubijena su dvojica sinova 80-godišnjeg Stevana Bauka iz Čomborja. “Posle dolaska iz Hrvatske u Srbiju poginula su mi dva sina od strane kaznene ekspedicije, pa je to mene stara i moju babu osudilo na svako oskudevanje i propast.” (AS, G-2, KIP, k. 14, 349/1942, Izjava Stevana Bauka iz Čomborja, Draginac (Jadarski srez), 28.3.1942). U Draževcu kod Umke, 15.10.1941. streljana su trojica izbeglica iz Čomborja: Miloš Novaković (34), Stevan Radić (70) i njegov sin Petar (33). (HDA, 306, ZKRZ, k. 37, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Čomborje, kotar Podravska Slatina, [1946]).

u roku od 24 časa te da se u selu od Srba posle ovoga roka ne sme niko naći, jer će nas nestati putem ustaša”.¹²³ Stanovnici dobrovoljačkog naselja Čomborje, u kome su živele uglavnom porodice doseljene iz Like i Hercegovine (73 domaćinstva), prisilno su iseljeni 26. juna, na osnovu naređenja općinskog poglavarstva u Gornjem Miholjcu koje je potpisao Petar Rajaček, odnosno na osnovu naređenja starešine ustaškog stana u Podravskoj Slatini Božidara Franka. U iseljavanju meštana Čomborja, prema tvrdnjama oštećenika, učestvovali su ustaše iz Grabića, Bakića i Sopja. Pljačka seoskih domaćinstava započela je paralelno s proterivanjem meštana: “Sve što smo imali od pokretnosti kao stoke, hrane, pokućstva, od strane ustaša opljačkano nam je, a nekima je otiman i gotov novac. U ovoj pljački po našem selu učestvovalo je oko 50 ustaša koje je predvodio Rudi Frank, brat starešine ustaša [Božidara Franka].” Pojedini stanovnici Čomborja bili su izloženi prebijanju na željezničkoj stanici u Podravskoj Slatini, gde su bili utrpani u voz. U iseljavanju i prebijanju meštana Čomborja naročito se istakao ustaša Miško Šoštaric, mesar iz Sopja, koji je prethodno učestvovao u prebijanju srpskih muškaraca u Sopjanskoj Gredi i Hum Varošu, a kasnije je postao zapovednik 3. satnije 15. bojne UV. Meštanima Čomborja su pre ukrcajanja u voz od strane ustaša opljačkane stvari koje su poneli sa sobom.¹²⁴

Na osnovu analogije možemo zaključiti da su prva iseljavanja u kotaru izvršili pripadnici Ustaške pripremljene bojne Velike župe Baranja pristigli iz Osijeka. Naime, na osnovu svedočenja savremenika znamo da su ustaše iz Osijeka 13. juna 1941. izvršili raseljavanje se-

123 AS, G-2, KIP, k. 14, 4/1941, Izjave Miloša Ivoševića, Mihajla Marovića, Rade Tomića, Mitra Trbovića, Miloša Trbojevića iz Sopjanske Grede, Popović (Kosmajski srez), 5.7.1941.

124 AS, G-2, KIP, k. 14, 3/1941, Zapisnik o saslušanju Stevana Čankovića, Mane Lavrenića, Jovana Vještica, Janka Bobića, Ignjatija Marovića, Spasoja Radakovića, Jelene Malinić, Mile Pavlice, Branka Kneževića, Rade Dimića, Đure Rapajića, Save Čupkovića, Mile Prerada, Đure Tatalovića iz Čomborja, Umka (Posavski srez), 2.7.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 350/1942, Izjava Jovana Zeljkovića iz Čomborja, Konatice (Posavski srez), 18.4.1942.

dam srpskih porodica, odnosno 30 osoba, iz Čadavičkog Luga. Može se pretpostaviti da je ista postrojba izvršila prisilna iseljavanja i u obližnjim selima Ilmin Dvor i Martinci Miholjački, istog dana.¹²⁵ Neposredno uoči i prilikom iseljavanja meštana Martinaca Miholjačkih, ustaše su pretukli desetak muškaraca u selu. Dvojica meštana su kasnije umrla od posledica batinanja.¹²⁶ Prema svedočenju meštana Aleksandrovca, njihovo selo je 26. juna raseljeno od strane ustaša pristiglih iz Osijeka, zatim pripadnika Domobranstva i nekolicine ustaša iz Mikleuša i Nove Bukovice.¹²⁷ Na osnovu svedočenja savremenika znamo da su ustaše iz Osijeka istog dana vršili i iseljavanje Srba iz Balinaca i Petrovca. Štaviše, u iseljavanju balinačkih Srba lično je učestvovao Ivan Stier. “Dana 26. juna 1941. došli su u selo Balinci Ivan Štir i Luka Starčević [iz Četekovca] sa dva kamiona i 40 naoružanih ustaša i isterali su iz kuća sve Srbe.”¹²⁸

Meštani starosedelačkog sela Gornji Miholjac tvrdili su da je iz tog sela od strane ustaša pristiglih iz Osijeka 26. juna iseljeno 14 porodica odnosno 39 lica. Proterana lica su sprovedena od strane ustaša do željezničke stanice u Cabuni gde su potrpani u vagone i u vrlo

-
- 125 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-1928, Zapisnik od 20.3.1946. spisan pred KKRZ u Podraskoj Slatini, Izjava Šimuna Čidrovskog iz Čadavičkog Luga. Izjavu je potvrdio meštаниn Mile Dragišić.
- 126 HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, Z-2952, Okružni sud u Osijeku, br. 66/46: Presuda Ljudevitu Valentu, 26.4.1946. Ljudevit Valent, ustaša iz Čadavičkog Luga, učesnik u batinanju, progону i pljački meštana Martinaca Miholjačkih, osuđen je 1946. na 16 godina zatvora. Imena meštana Martinaca Miholjačkih koji su umrli od posledica batinanja uoči i prilikom iseljenja sela: Stevan Zubković, Aleksa Zubković. Prema istom izvoru, krajem aprila 1941. pretučena su dvojica meštana da bi nakon sedam dana jedan od njih, Mile Gajić, umro od posledica batinanja.
- 127 AS, G-2, KIP, k. 14, 9/1941, Izjava Mile Vukmanovića iz Aleksandrovca, Veliki Izvor (Zaječarski srez), 9.12.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 27/1941, Izjava Mile Poznića iz Aleksandrovca, Grljan (Zaječarski srez), 23.10.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 28/1941, Izjava Save i Nikole Popovića iz Aleksandrovca, Bogatić (Mačvanski srez), 19.7.1941. U iseljavanju stanovništva Aleksandrovca učestvovali su ustaše iz Mikleuša, pri čemu su prognanici prepoznali Stevu Trakoščanca, Milu Hećimovića i Franju Webera.
- 128 AS, G-2, KIP, k. 14, 354/1941, Izjava Ilije Delića iz Španata, Nemenikuće (Kosmajski srez), 5.7.1941.

nehumanim uslovima deportovani za Bosnu, preko Gunje, odakle su prebačeni u Srbiju. Nakon proterivanja 14 porodica, “razvučena je sva njihova imovina, a u kuće i imanja naseljeni su Dalmatinci”. Meštani i izgnanici s područja općine Novaki kao glavne saradnike u proterivanju i pljački njihove imovine optužili su ustaškog tabornika iz Novaka, Franju Bošnjaka (poginuo 1944. u borbi protiv partizana kod Novaka) i općinskog bilježnika iz Novaka Antuna Palajića (osuđen na vremensku kaznu posle rata), za koje su pretpostavljali da su pridodanim ustašama pružili podatke o tome koga treba proterati.¹²⁹

Pripadnici ustaškog tabora iz Voćina i ustaškog tabora iz Podravske Slatine 10–12. jula 1941. uhapsili su četvoricu sveštenika s porodicama i supruge dvojice prethodno izbeglih sveštenika. Oni su do 15. jula držani u pritvoru u Slatini kada su deportovani u sabirni i iseljenički logor u Capragu kod Siska, odakle su 4. avgusta deportovani za Srbiju.¹³⁰ Miladin Radivojević, sveštenik iz Gornjeg Miholjca, ostavio je kratko svedočanstvo o uslovima boravka u logoru Caprag: “Život u logoru bio je očajan. Smešteni u tri barake, prenatrpani, bez dovoljno vode, ishrane, trpeli smo zlostavljanje i vređane... Radili smo svakakve poslove na koje su nas nagonili jer smo se plašili kazni koje su bile stroge i zlikovačke. Čak smo i drum gradili kroz jednu ulicu

129 AS, G-2, KIP, k. 14, 353/1941, Izjave Đure Vukobratovića i Mihajla Grahovca iz Španata, Umka (Posavski srez), 3.7.1941; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-2579, Zapisnik od 26.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini, Izjava Emila Novkovića iz Gornjeg Miholjca. Izjavu su potvrdili meštani Stevo Rauher i Aleksa Kolarić.

Vukobratović i Grahovac su naveli da su u pljački srpske imovine u Španatu učestvovali ustaše Franjo Bošnjak, Toma Idek, Mato Huver, Jozo Đurević, Filip Gerenc, Pavle Gerenc, svi iz Gornjeg Miholjca, zatim ustaše Franjo Bogati iz Bistrice i Andrija Horvat iz Sladojevaca. Ilija Delić iz Španata je svedočio da je njegovo imanje, odnosno svu pokretnu i nepokretnu imovinu, prisvojio Vinko Gerenc iz Španata. “Nije bilo nikoga da se zauzme za nas u mestu, nego su se svi istakli u gonjenju i pljački Srba.” AS, G-2, KIP, k. 14, 354/1941, Izjava Ilije Delića iz Španata, Nemenikuće (Kosmajski srez), 5.7.1941.

130 HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 1776, Odpremnica transportne liste izseljenih osoba koje su dana 15.7.1941. odpremljene iz logora Podravska Slatina u Caprag, Podravska Slatina, 15.7.1941.

Capraga.”¹³¹

Proterivanja s područja općine Nova Bukovica nisu obavili ustaše pristigli iz Osijeka, kako je to učinjeno u selima smeštenim u blizini Drave, već lokalne ustaše, odnosno pripadnici ustaškog tabora iz Nove Bukovice pod komandom Zlatka Dobričevića. Proterivanje 11 srpskih porodica, odnosno 70 lica, iz starosedelačkog sela Dobrović, izvršeno je 6. jula 1941. Meštani koji su bili prisiljeni da napuste svoje domove sprovedeni su na željezničku stanicu u Novoj Bukovici gde su strpani u vagone. Nakon izгона, “ustaše su opljačkali svu njihovu imovinu, a stanove su naselili sa ustaškim familijama”. Oštećenici i savremenici su za takvo postupanje posle rata optuživali tabornika Dobričevića, i njegovog pobočnika, ustašu iz Dobrovića, Rudolfa Demmelmaiera. Pored njih, teretili su i pripadnike ustaškog tabora, Štefana Pospihajla i Josipa Etrika.¹³² O taborniku Dobričeviću i njegovom pobočniku Demmelmaieru biće više reči u poglavlju posvećenom stradanju romskog i jevrejskog stanovništva 1942. Ipak, vredni navesti sledeće podatke koje je o Demmelmaieru saopštio Zlatko Dobričević u istrazi 1945:

131 AS, G-2, KIP, k. 14, 180/1941, Izjava Miladina Radivojevića paroha iz Gornjeg Miholjca, Ošljane (Knjaževački srez), 7.12.1941. “U logoru su se nalazili parosi slatinski, smudski, lisičinski i voćinski sa porodicama, supruge sveštenika iz Medinaca i Dobrovića i učitelj Ljubiša Ribar iz Medinaca sa porodicom.” Sačuvane su izjave još dvojice sveštenika interniranih u logor Caprag: AS, G-2, KIP, k. 14, 295/1941, Rajko Kokanović paroh podravskoslatinski Crkvenom sudu Eparhije banatske u Vršcu, Veliki Bečkerek, 15.12.1941; AS, G-2, KIP, k. 14, 314/1941, Izjava protojereja Mihajla Stanivukovića iz Smuda, Ljubičevo (Požarevački srez), 14.10.1941.

Rajko Kokanović, paroh slatinski, rođen je 1895. u Podravskoj Slatini. Supruga Angelina bila je rodom iz Starog Bečeja. Imali su kćerku Veru. Nacko Vidanović, paroh voćinski, rođen je 1908. u Caribrodu (Bugarska). Supruga Nada je bila rodom iz Pirota. Imali su sinove Goranka i Momčila. Miladin Radivojević, paroh gornjomiholjački, rođen je 1910. u Velikom Budimiru kod Pečuja (Mađarska). Supruga Nedeljka je bila rodom iz Herceg Santova kod Baje (Mađarska). Mihajlo Stanivuković, paroh smudski, rođen je 1914. u Donjem Rajiću kod Novske. Supruga Valerija bila je rodom iz Petrijevacu kod Valpova. Nedeljko Ugrinić, paroh lisičinski, rođen je 1912. u Jasenovcu. Supruga Anka bila je rodom iz Hrvatske Kostajnice. Imali su sina Slobodana.

132 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-2579, Zapisnik od 28.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini, Izjava Mile Šerčića iz Dobrovića. Izjavu su potvrdili meštani Dragoljub Šerčić i Mića Kosanović.

“Nakon iseljavanja Srba dobrovoljaca, Demmelmaier Rudolf vodio je nadzor i brigu nad iseljenim imanjima i rukovodio s njima. Kada je Ured za kolonizaciju preuzeo ta imanja, prešao je Demmelmaier na službu kao namještenik u Ured za kolonizaciju.” Demmelmaier je potom, kao etnički Namac, stupio u nemačku pomoćnu policiju (ES) i učestvovao u borbama protiv NOVJ širom Slavonije.¹³³

Pljačka imovine proteranih Srba otpočela je istog dana kada su meštani bili proterani. Jedan stanovnik etnički mešovitog Čojluga 1946. prisećao se da je u njihovo selo 27. juna pristiglo oko 50 naoružanih ustaša, uglavnom iz Balinaca, Četekovca i Mikleuša. U sprovođenju srpskih meštana do željezničke stanice u Mikleušu, gde su iseljenici ukrcani na vlak, učestvovalo je oko polovine ustaša, a ostali su istog dana otpočeli pljačku imovine iseljenih Srba.¹³⁴ Miladin Radivojević, pravoslavni sveštenik iz Gornjeg Miholjca u izjavi datoj krajem 1941. osvrnuo se na imovinsku obespravljenost izgnanika: “Ko je hteo da ima kravu, taj je otišao u štalu dobrovoljca i uzeo kravu; ko je hteo da ima konje isto je to učinio; koji je hteo od Hrvata da ima novu kuću jednostavno se u nju uselio, i ako se je domaćin kuće još nalazio u njoj. To je bilo jedno bezumno stanje u kome je došlo vreme pljačke srpske muke i znoja.”¹³⁵

Prognanici s područja Slatine u izjavama datim nedugo nakon prispeća u Srbiju ili nakon rata, navode da su uslovi u kojima je obavljen njihov transport do Gunje bio vrlo nehuman. Ljudi su utrpavani u vagone tako da su bili stešnjeni i prisiljeni da stoje sve vreme transporta, o čemu svedoče prognanici iz Gornjeg Miholjca: “Utovar je bio takav da su morali stajati zbijeni jedan uz drugoga. Koliko su pretrpili

133 HDA, 1561, SDS, dos. br. 321306, (Zlatko Dobričević), str. 74: Nastavak zapisnika o saslušanju Dobričević Zlatka, sastavljen 7.4.1950. u kancelariji Uprave državne bezbjednosti za NR Hrvatsku [u Zagrebu].

134 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-2744, Zapisnik od 29.3.1946. spisan pred KKRZ u Podraskoj Slatini, Izjava Luke Rastovića iz Čojluga.

135 AS, G-2, KIP, k. 14, 180/1941, Izjava Miladina Radivojevića paroha iz Gornjeg Miholjca, Ošljane (Knjaževački srez), 7.12.1941.

muke od žeđi i vrućine na putu u onim toplim danima, nije potreban komentar.” Izgnanici iz Dobrovića takođe pominju da je transport obavljen u neljudskim uslovima, bez vode i privatnosti za obavljanje nužde.¹³⁶ Prognanici iz Petrovca naveli su da je prilikom transporta bilo i umiranja: “Nakon toga su nas natovarili u teretna kola po 50-80 duša u jedna kola i zatvorili. Kako je bila vrućina to je do poslednje stanice Gunje bilo slabijeg naroda mrtvog i živčano obolelog (poludeli su).” Umiranje dece u vagonima prilikom transporta za Gunju pominje prognanik iz Čojluga.¹³⁷

Proterano stanovništvo je iz Gunje skelom prebačeno u Brčko ili je motornim čamcima odvoženo za Brezovo Polje, odakle su prognanici dopešaćili do obale Drine, čekajući dozvolu za ulazak u Srbiju. Recentni izvori NDH provenijencije govore o očajnim uslovim boravka prognanika iz Slavonije u Semberiji u drugoj polovini juna 1941. “O ovim izbjeglicama koji su smješteni po okolnim selima Kotara bijeljinskog ne vodi se uopće računa u pogledu njihove ishrane te vlada velika glad, uslijed čega je bilo više slučajeva umiranja od gladi, a naročito djece.” Drugi izvor navodi da se na području Semberije, u pogradičnim selima u kojima su prognanici čekali prevoz preko Drine za Srbiju “dnevno događaju nemile scene, kao na pr. da žene bacaju djecu u Drinu, pošto ih nemaju čime hraniti.”¹³⁸

-
- 136 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-2579, Zapisnik od 26.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini, Izjava Emila Novkovića iz Gornjeg Miholjca. Izjavu su potvrdili meštani Stevo Rauher i Aleksa Kolarić; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-2579, Zapisnik od 28.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini, Izjava Mile Šerčića iz Dobrovića. Izjavu su potvrdili meštani Dragoljub Šerčić i Mića Kosanović.
- 137 AS, G-2, KIP, k. 14, 217/1941, Izjava Steve Tatalovića, Nikole Janjića, Nikole Trbovića, Todora Tatalovića, Stojana Tatalovića, Đure Dragića, Mile Jojića, Cvijete Kovačević iz Petrovca, Smoljinac (Požarevački srez), 11.7.1941; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-2744, Zapisnik od 29.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Luke Rastovića iz Čojluga. (Izjavu je potvrdio meštаниn Ilija Marčetić). Meštani Čojluga su naveli da u transportu kojim su oni iseljeni 27.6.1941. nije bilo smrtnih slučajeva iz njihovog sela, već da su umrla deca bila iz drugih naselja.
- 138 AJ, 110, DKRZ, k. 496, str. 101, Stožer bijeljinskog polubataljuna zapovjedniku Bosanskog divizijskog područja, Bijeljina, 28.6.1941; AJ, 110, DKRZ, k. 496, str. 101, Zapovjedništvo bosanskog divizijskog područja Glavnom stožeru vojskovođe, Sarajevo, 30.6.1941.

Istoričar Filip Škiljan je istražio strukturu hrvatskih naseljenika kolonizovanih na srpska imanja u pojedinim selima u kotaru čije stanovništvo je bilo podvrgnuto progonu. Naseljavanje je sprovedeno u leto i jesen 1941. Prema Škiljanovim istraživanjima u Čomborje su naseljene 83 porodice iz kotara Marija Bistrica i Donja Stubica; u Dubravu Noskovačku su se uglavnom preselili Hrvati iz susednih Noskovača (15 porodica, odnosno 138 osoba), a manjim delom i iz raznih područja NDH uključujući i pet porodica iz kotara Ljubuški; u Sopjansku Gredu je naseljeno 18 porodica, od čega 14 iz Zagorja i četiri s područja kotara Podravska Slatina; u Senkovicima su naseljene 54 porodice iz Zagorja; u Španat 59 porodica iz Zagorja; u Martince Miholjačke je već 15. jula 1941. naseljeno devet porodica iz kotara Donji Miholjac, a potom 31 porodica iz kotara Novi Marof i tri porodice iz južnih delova NDH; u zaselak Orešnjak pokraj Martinaca naseljeno je 20 porodica, uglavnom iz okoline Novog Marofa; u Bjelkovicima je naseljeno 87 porodica od čega 32 iz kotara Podravska Slatina, 26 iz kotara Metković, dok su ostale porodice podjednako poticale iz Zagorja, Podravine i Like; u Petrovcima je naseljeno 167 hrvatskih porodica od čega 34 porodice koje su u međuratnom periodu bile kolonizovane u Makedoniji, 36 s područja slatinskog kotara, 42 porodice iz kotara Samobor, 48 porodica iz kotara Donja Stubica i nekoliko porodica iz drugih delova NDH.¹³⁹ Nedostaju podaci za Ilmin Dvor, Čađavički Lug, Brezik, Aleksandrovac, Čojlug, Balince, Gornji Miholjac, Novake i Podravsku Slatinu.

139 Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014. Navedeni podaci potiču iz baze podataka koju je objedinio Filip Škiljan, a koja je dostupna na CD-ROM-u u prilogu knjige ("Tablica III - Hrvati kolonizirani na posjede prisilno iseljenih Srba").

Pokatoličavanje Srba i Jevreja 1941–1942.

Prema podacima ZKRZ iz 1946, na području kotara Podravska Slatina tokom 1941–1942. iz pravoslavne i jevrejske vere u rimokatoličku veru prešlo je 7.501 lice. Realan broj stanovnika kotara koji su pokatoličeni 1941–1942. na području kotara iznosio je preko 8.000, od čega je pokrštenih Jevreja bilo najmanje 75, pri čemu je broj Jevreja koji su prinudno promenili veru nepotpun.¹⁴⁰ Konverzija na rimokatoličku veru uglavnom se vršila grupno, njom su obuhvaćeni gotovo svi stanovnici skoro svih srpskih sela u kotaru. “Prelazu” su često prisustvovali i predstavnici ustaških vlasti.

Proces prinudne verske konverzije u kotaru treba posmatrati u okviru šireg fenomena pokatoličavanja srpskog i jevrejskog stanov-

140 U dokumentu ZKRZ u kome je naznačen sumarni hronološki pregled pokatoličavanja u kotaru navodi se da je u Popovcu prekršteno 77 osoba, pri čemu se navode njihovi poimenični podaci. Analizom izvora došao sam do zaključka da se u zapisniku navode isključivo poimenični podaci za prekrštene osobe koje su preživjele rat i koje su u momentu nastanka dokumenta živjele u Popovcu, odnosno na preživjele oštećenike, kako ih je tretirala ZKRZ. Reč je o vrlo dragocenom dokumentu koji predstavlja prvi posleratni popis stanovnika Popovca s jasno naznačenim rodbinskim vezama preživjelih. Ako uporedimo taj dokument s dva spiska stradalih meštana (1946, 1964–1965) možemo zaključiti koje su porodice najviše stradale, a koje su izbegle smrt. Zapisnici o ispitivanju svedoka prekrštavanja u drugim selima kotara nemaju takav karakter. Međutim, dokument je manjkav u pogledu saznanja o približnom broju stanovnika Popovca koji su pokatoličeni 1942, budući da u njemu nedostaju podaci o prekrštenicima koji su ubijeni ili stradali tokom rata. (HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 19.2.1946. spisana pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Izjava Đure Marincića iz Popovca. Izjavu su 22.2.1946. potvrdili meštani Popovca Milan Mutavdžić i Stojan Mutavdžić). U dokumentaciji ZKRZ koju sam konsultovao nedostaju podaci o prekrštavanju u Gornjim Meljanima i Slatinskom Drenovcu, pri čemu se pouzdano zna da su stanovnici ta dva sela pokatoličeni 14.3.1942. Dakle, broj prekrštenika i pokrštenika u kotaru Podravska Slatina iznosio je preko 8.000.

ništva u severnim delovima NDH, od leta 1941. do kraja proleća 1942, pri čemu je prostor Slavonije, uključujući i područje Velike župe Baranja, bio najintenzivnije zahvaćen tom nametnutom pojavom. Srpsko stanovništvo, kome je bila namenjena verska konverzija u delovima Hrvatske severno od Save, umesto masovne izloženosti etnički motivisanim zločinima pre i naročito nakon izbijanja ustanka na područjima južno od Save, podvrgnuto je meri pokatoličavanja primarno u cilju denacionalizacije, a nakon pojava prvih ustaničkih grupa u brdskoj Slavoniji i u cilju dokazivanja dodatne spremnosti na pokornost i iskazivanja lojalnosti. Stjepan Hefer, veliki župan Velike župe Baranja, uoči otpočinjanja masovnijih prelazaka pravoslavnog stanovništva u katoličku veru, izneo je sledeće mišljenje: “Ja držim da bi se u ovo vrijeme baš putem katoličke crkve dalo mnogo toga riješiti, jer prijelazom na katoličku vjeru i daljim strogim katoličkim odgojom, naročito djece, bezuvjetno će se u velikom dijelu kod nas u kraćem vremenu znatno riješiti tzv. 'srpsko nacionalno pitanje’.”¹⁴¹ Savremenici ističu da je Hefer s “naročitom ambicijom provodio poslove oko prelaženja pravoslavaca na rimokatoličku vjeru”. “Notorno je bilo u Osijeku da je dr Hefer aktivno kumovao kod prisilnog pokrštavanja pravoslavaca, te je kružila krilatica – 'Stjepan krstitelj’.”¹⁴² Veliki župan Hefer bio je prisutan prilikom prekrštavanja u nekoliko sela voćinske i drenovačke općine.

141 HDA, 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, k. 25, Pismo velikog župana Velike Župe Baranja Ministarstvu unutarnjih poslova, Osijek, 23.7.1941.

Kotarski predstojnik iz Virovitice konstatovao je početkom februara 1942. povodom masovnog prelaska na katoličku veru srpskog stanovništva u nekoliko sela općine Pivnica: “U koliko ne baš sami prielaznici, ali smjelo tvrdim da će njihova djeca, pa i današnja mladež, za kratko vrijeme postati dobri Hrvati.” (HDA, 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, k. 111, Izveštaj kotarskog predstojnika iz Virovitice MUP-u NDH, 4.2.1942).

142 AJ, 110, DKRZ, k. 285, str. 518, Gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Osijek (dalje: GKRZ Osijek): Zapisnik o saslušanju Vjekoslava Babića, Osijek, 19.12.1945; AJ, DKRZ, f. 285, d. 519: GKRZ Osijek: Zapisnik o saslušanju Veljka Kukića, Osijek, 19.12.1945.

Prva prekrštavanja sprovedena su u Podravskoj Slatini i Novoj Bukovici, već juna 1941, u oba slučaja nepoznatog datuma. U Slatini prvo prekrštavanje nije bilo masovno – prekršteno je samo pet osoba, za razliku od prekrštavanja u Bukovici gde je prekršteno 86 stanovnika. Do jeseni 1941. nisu zabeleženi primeri prinudne verske konverzije u kotaru, osim u Slatini. Jula 1941. zabeležena su prva pokrštavanja Jevreja u Slatini, kada je katoličku veru prihvatilo desetero pripadnika jevrejske zajednice. Istog meseca u gradu su prekrštene 43 osobe srpske nacionalnosti. Takva praksa je sve do novembra bila slabije zastupljena. Tokom avgusta, septembra i oktobra u gradu su prekrštene 42 osobe srpske nacionalnosti i pokršteno je četvoro Jevreja. U novembru je prekršteno 47 Srba, da bi najmasovnija pokatoličavanja u Slatini bila sprovedena decembra 1941. (544 Srba i 61 Jevrejin). Istog meseca u Slatini je srušena pravoslavna crkva. Januara 1942. u Slatini je izvršeno poslednje masovno prekrštavanje, kada je katoličku veru prihvatilo 28 lica srpske nacionalnosti. Nakon toga su pokatoličavanja bila sporadična i pojedinačna, što je trajalo do leta 1942. Nakon Nove Bukovice, sledeće kolektivno pokatoličavanje obavljeno je u susednom Mikleušu, 26. oktobra, kada je prekršteno 110 lica. Jedno od dva najmasovnija kolektivna prekrštavanja u kotaru, obavljeno je u Gornjem Miholjcu 5. novembra, kada je prekršteno 650 stanovnika tog pretežno srpskog sela u Podravini. U tom selu nije srušena ili paljena pravoslavna crkva, što je presedan u slatinskom kraju. Početkom novembra, nepoznatog datuma, prekrštavanje je sprovedeno u obližnjim Medincima, pretežno srpskom selu u ravnici severno od Slatine, gde je prekršteno 170 lica. Naredno prekrštavanje bilo je 25. novembra u Bistrici, etnički mešovitom ravničarskom selu zapadno od Slatine, gde je prekršteno 186 lica. Tih dana prekrštavanje je sprovedeno u susednom etnički mešovitom selu Donji Meljani (66). Krajem novembra isto se dogodilo u Donjim Bazijama, pretežno hrvatskom selu u istočnom delu kotara, gde je prekršteno 165 osoba. Potom su usledila prva prekrštavanja u brdskim, pretežno srpskim selima kotara, najpre 26. novembra u Gornjim Kusionjama (148) i 30. novembra u Lukavcu (435). Krajem novembra prekršteni su Srbi u Li-

popvcu, malom selu severno od Čeralija (129). U Donjim Kusionjama prekrštavanje je obavljeno 8. decembra (161), a 19. decembra u obližnjem hrvatskom selu Pecka, gde je živeo manji broj srpskih meštana (32). Najintenzivnije prekrštavanje obavljeno je 24. decembra, istovremeno u tri ravničarska sela: Donja Bukovica (258), Gornje Viljevo (230) i Brezik (16). D. Bukovica i G. Viljevo bila su starosedelačka sela pretežno naseljena Srbima, dok je Brezik nastao nakon Velikog rata doseljavanjem Srba i Hrvata. Nije jasno da li su prekrštenici u Breziku bili iz redova Srba starosedelaca ili Srba kolonista. Tokom januara 1942, u vreme nezapamćeno hladne zime, prekrštavanje je obavljeno samo u zaseoku Bijeli Jarac (zaseok Gornjih Kusionja, poznatiji kao Novo Kusionje), gde je prekrst obavljen 17. januara (52). Najmasovnija prekrštavanja obavljena su februara i aprila 1942. u selima Brđanske. Najpre je 7–8. februara u Voćinu prekršteno 820 lica. Dan nakon prekrsta u Voćinu organizovano je prekrštavanje u Lisičinama, gde su veru promenile 862 osobe. Potom je 10. februara prekrštavanje obavljeno u Macutama, selu smeštenom u neposrednom susedstvu Voćina prema istoku (412). U selu Hum Varoš 17. februara prekrštene su 164 osobe, a u susednom Humu 6. marta 350 meštana.¹⁴³ Međutim, prema istraživanju istoričara Filipa Škiljana, koji je pregledao dopise fra Petra Berkovića Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu, u Humu je prekršteno “109 obitelji sa 401 članom”. Pokatoličavanju se nisu odazvale porodice Spasoja Lukića i Pavla Lukića.¹⁴⁴ U Popovcu je prekrštavanje obavljeno 25. februara, kada je prekršten nepoznat broj meštana, verovatno celo selo, odnosno preko 300 ljudi. Tokom marta 1942. vršena su prekrštavanja u selima općine Slatinski Drenovac. U Đuričiću je 14. marta prekršteno oko 200 meštana, uz prisustvo veli-

143 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 18.4.1946. spisan u uredu KKRZ u Podravskoj Slatini; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-2685, Zapisnik od 11.3.1946. Izjava Laze Umiljenovića iz Podravske Slatine.

144 Filip Škiljan, “Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata (Virovitica, Slatina, Orahovica, Našice) u vrijeme NDH (1941.–1945.)”, *Scrinia slavonica*, 17, Slavonski Brod, 2017, str. 248.

kog župana Velike župe Baranja.¹⁴⁵ Istog dana obavljeno je kolektivno prekrštavanje u Slatinskom Drenovcu, Gornjim Meljanima, Pušini, Kraskoviću i Prekoračanima, selima bliže Orahovici. Dostupni izvor ne navodi brojke prekrštenika po selima.¹⁴⁶ Može se pretpostaviti da je veliki župan osim u Đuričiću bio prisutan na prekrštavanjima i u nekim drugim selima drenovačke općine. Prilikom prekrštavanja u Slatinskom Drenovcu u tom selu boravio je nepoznat broj pripadnika Ustaške pripremne bojne Baranja koji su “čuvali stražu”, kako je na posleratnom suđenju priznao jedan od ustaških stražara.¹⁴⁷ Narednog meseca, odnosno 15. aprila, u istom danu obavljena su prekrštavanja u tri susedna sela: Ćeralije (239), Bokane (189), Rijenci (445). Istog meseca, nepoznatog datuma, obavljeno je prekrštavanje 31 srpskog stanovnika pretežno hrvatskog sela Novaki u Podravini.¹⁴⁸ Istoričar Filip Škiljan, na osnovu dopisa fra Petra Berkovića, navodi da je 14. marta u Voćinu održana “svečanost” na kojoj su učestvovali meštani srpskih sela koji su prethodno kolektivno prešli na katoličku veru. Događaju u Voćinu prisustvovao je i veliki župan Hefer, istog dana kada je boravio u selima drenovačke općine. Bio je to drugi boravak

-
- 145 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 18.4.1946. spisan u uredu KKRZ u Podravskoj Slatini; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-2685, Zapisnik od 11.3.1946. Izjava Laze Umiljenovića iz Podravske Slatine.
- 146 Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, str. 357.
- 147 HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, (Z-2951), Okružni sud u Osijeku, 71/46: Presuda Stjepanu Haudeku, 20.6.1946. Stjepan Haudek je bio ustaša iz Valpova, po zanimanju postolar. Kao pripadnik Ustaške pripremne bojne Baranja učestvovao je u hapšenju stanovnika Kometnika i Dobrića koji su 14.1.1942. ubijeni u Voćinu, što je priznao na sudu. Osuđen je na 12 godina zatvora.
- 148 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 18.4.1946. spisan u uredu KKRZ u Podravskoj Slatini; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-2685, Zapisnik od 11.3.1946. Izjava Laze Umiljenovića iz Podravske Slatine. Istoričar Filip Škiljan navodi da je prekrštavanje u Novakima obavljeno 23.11.1941, istog dana kada i prekrštavanje u Gornjem Miholjcu. (Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, str. 355). Već je navedeno da dokumentacija ZKRZ navodi da je prekrštavanje u Gornjem Miholjcu obavljeno 5.11.1941.

velikog župana u Voćinu od početka godine. Prisutni su bili i najviši predstavnici ustaške vlasti u kotaru. Prema Škiljanovom istraživanju, toga dana izvršeno je prekrštavanje meštana Macuta (112 obitelji s 485 članova). Fra Berković navodi: "Voćin je bio okićen sa zastavama. Na mjestu dočeka bio je podignut slavluk. Ova sela došla su u povorkama, predvođena konjanicima sa zastavama i tablom, na kojoj je bilo označeno ime sela... Na dolasku pred općinom pozdravni govor održao je općinski načelnik i jedan prelaznik... G. veliki župan održao je odmah tu na dolasku dugi i značajni govor, koji je učinio duboki utisak na sve, a osobito na prelaznike."¹⁴⁹ Nije prošlo ni pola godine, a stanovnici nekoliko sela čiji su izaslanici prisustvovali "svečanosti" u Voćinu biće masovno internirani u ustaške logore.

U dokumentaciji ZKRZ ne postoje podaci o prekrštavanjima stanovnika srpskih sela Kuzma, Kometnik, Dobrić, Sekulinci i Smude. Reč je o brdskim selima koja su početkom 1942, kada su vršena najintenzivnija prekrštavanja u Brđanskoj, bila najizloženija interakciji s partizanskim uporištima na Papuku. U literaturi postoji naznaka da je prekrštavanje stanovnika Kometnika obavljeno u istom razdoblju kada i u Voćinu i okolnim selima. Za ostala navedena sela nema podataka u naučnoj literaturi koja govori o pokatoličavanju na području Slavonije, pri čemu je ta literatura zasnovana na arhivskoj građi Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, što sugeriše da u tim mestima stanovništvo zaista nije prešlo na katoličku veru, što je presedan u kotaru Podravska Slatina, verovatno i u celoj Velikoj župi Baranja. Takav zaključak dosad nije iznošen u istoriografiji koja se bavila istorijskim fenomenom pokatoličavanja na prostoru Slavonije. Pokatoličavanje pravoslavnog stanovništva nije zabeleženo ni u nekim brdskim selima požeškog, pakračkog i daruvarskog kotara. Nema sumnje da razlog za odsustvo masovnog prelaska u katoličku veru u pojedinim selima brdske Slavonije treba tražiti u otpočinjanju ustanka. Zanimljivo je

149 Filip Škiljan, "Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhiđakonata", str. 248.

primetiti da je stanovništvo Sekulinaca, Dobrića i Smuda brojčano, ali i procentualno, manje stradalo od stanovništva Popovca, Huma i Lisičina koje je prešlo na katoličku veru. O razmerama stradanja navedenih sela kao i stanovništva voćinskog kraja biće više reči u narednim poglavljima.

Zanimljivo je da prekrštavanja nije bilo u Smudama, iako je to selo, smešteno u dolini Voćinke, bilo manje izolovano od Sekulinaca, Dobrića i Kuzme. U Smudama je početkom 1942. od strane ustaša zapaljena pravoslavna crkva.¹⁵⁰ Izvori NDH navode da su partizani 4. januara 1942. napali ustašku posadu u Smudama kako bi sprečili ustaške vlasti da sprovedu "pripreme pučanstva grčkoistočnjaka za prelaz na katoličku vjeru", o čemu će biti više reči u narednom poglavlju. Jedan dokument Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH iz maja 1942. navodi da je nakon prekrštavanja u Lipovcu ostalo 49, u Gornjim Kusionjama 48, u Donjim Kusionjama 18 i u Novim Kusionjama šest pravoslavaca. Isti izvor navodi da je u Kuzmi ostalo 312 pravoslavaca,¹⁵¹ što sugerise da u tom najzabačenijem brdskom selu u kotaru zaista nije bilo prekrštavanja, budući da je selo imalo oko 315 stanovnika.¹⁵² Podatak o preostalim pravoslavicima u četiri navedena sela u kojima je prekrštavanje poznato, sugerise da taj proces nije sproveden bez pasivnog otpora i da je takva vrsta otpora verovatno postojala i u drugim selima Brđanske.

Većinu prekrštavanja u slatinskom kotaru, pored voćinskog župnika Martinca i slatinskog župnika Bürgera, obavili su fratri misionari, među kojima je najaktivniji bio fra Petar Berković. Dragutin Jesih, župnik iz Sladojevaca, protestovao je zbog misionarske delatnosti dubrovačkih fratara na području njegove župe, nejasno da li zbog

150 Александра Кучековић, *Сакрална баштина Срба у западној Славонији*, Загреб, 2015, стр. 300.

151 Filip Škiljan, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", str. 356.

152 O broju stanovnika Kuzme 1941: "Jedno od mnogih sela", *Glas Slavonije*, II, 26, 25.7.1944, str. 3

toga što se Jesih protivio pokatoličavanju ili iz nekog drugog razloga. Prekrštavanje pravoslavnih stanovnika Donjih i Gornjih Kusionja, čiji su katolički meštani bili pod nadležnošću župe u Sladojvcima, obavio je slatinski župnik Bürger.¹⁵³ Zanimljivo je primetiti da pokrštavanje u ta dva sela nije obavio sladojevački župnik Jesih. Inače, župnik Jesih je već marta 1942. premešten iz Sladojevaca u župu Ščitarjevo u Turopolju. U župnom stanu u Ščitarjevu krio je nekoliko zagrebačkih Jevreja. Ubijen je krajem 1944. od strane ustaša. Proglašen je za Pravednika među narodima 1992.¹⁵⁴ Njegova ličnost ne figurira u savremenoj kulturi sećanja u slatinskom kraju, za razliku od ličnosti župnika Martinca i Bürgera.

U dokumentaciji ZKRZ nedostaju podaci o prekrštavanju romskog pravoslavnog stanovništva u kotaru, napose u Slatini i ravničarskim selima u Podravini. Po svemu sudeći, romsko stanovništvo nije prekrštavano, iako su Romi u kotaru umnogome bili pravoslavne vere. Takva praksa nije beležena ni u drugim delovima Slavonije, gde je živio najveći deo romske populacije u Hrvatskoj, a gde je prekrštavanje obavljeno u većini srpskih naselja. Romi su u političkom i pravnom sistemu NDH tretirani kao niža rasa. U planovima vladajuće strukture NDH nije bila predviđena njihova denacionalizacija i kroatizacija, što se nametnulo kao deo rešenja "srpskog pitanja". Osim toga, romsko stanovništvo jedva da je bilo uključeno u verski život Srpske pravoslavne crkve, stoga nije do kraja ni smatrano pravoslavnim vernicima.

Dokumentacija ZKRZ iz 1946. pruža podatke o pozadini masovnog prekrštavanja srpskog stanovništva u kotaru. Izjave svedoka, odnosno lica koja su bila prinuđena da zajedno sa svojim ukućanima, rođacima i komšijama prihvate zahtev lokalnih ustaških vlasti i katoličkih sveštenika da promene veru, pružaju informacije o društvenoj

153 Filip Škiljan, "Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata", str. 243, 246.

154 Mordecai Paldiel, *Churches and Holocaust. Unholy Teaching, Good Samaritans and Reconciliations*, New Jersey, 2006, str. 303.

i političkoj pozadini masovnog pokatoličavanja, odnosno o strukturi koja je vršila pritisak na versku konverziju. Prekrštavanja u kotaru odvijaju se u senci višemesečnih progona srpskog stanovništva NDH koje je bilo izloženo masovnim zločinima. Najmasovnija prekrštavanja u kotaru izvršena su nakon masovnog zločina u Kometniku i Voćinu (13-14. januar 1942). Predstavnici lokalne ustaške vlasti i pojedini rimokatolički sveštenici pretili su srpskom stanovništvu deportacijom u logore ukoliko odbiju prelazak na rimokatoličku veru. Sva sačuvana i dostupna svedočenja prekrštenika kazuju o prinudnom karakteru tih događaja. Srpsko stanovništvo je bilo preplašeno najpre saznanjima o proterivanju naseljeničkih porodica, internaciji više desetina muškaraca, naročito građana Podravske Slatine, raznim oblicima nasilja i pljačke koje su sprovodili ustaše. Navedeni oblici represije najviše su zaplašili Srbe u slatinskoj Podravini budući da se u tom delu kotara nalaze naselja iz kojih su vršene deportacije u Srbiju i internacije u logore. Upravo u ravničarskom delu kotara izvršena su prva masovna prekrštavanja krajem 1941. Pokolj u Kometniku i Voćinu označio je prekretnicu u brutalizaciji odnosa vojnih i političkih struktura NDH u velikoj župi i kotaru prema Srbima u Brđanskoj. Nakon tog pokolja moglo je da otpočne prekrštavanje u brdskim selima. Stanovništvo Brđanske je bilo paralizovano strahom i prinuđeno poverovati da je "pokrst" izvesna garancija za nastavak života u dotadašnjem, ma koliko narušenom i nepovratno izmenjenom društvenom okruženju. Siromašno i politički neorganizovano seljačko stanovništvo nije znalo za drugu mogućnost preživljavanja osim da založi vlastiti verski i nacionalni identitet za vrlo varljivu egzistencijalnu sigurnost – dok mu komunistički ustanici i njihovi saborci iz redova mlađih i odvažnih seljaka nisu ponudili mogućnost organizovane oružane borbe. U prvoj polovini 1942, osobito u zimskim mesecima početkom godine, ta mogućnost je još uvek bila nedovoljno privlačna. Ipak, deo mlađeg stanovništva odlučio je da se pridruži ustanicima upravo zbog neprištavanja na prisilu, ne zbog toga što im je verski identitet bio važniji od obećanog života već zbog toga što nisu verovali ustašama.

U većini naselja u kojima je živelo srpsko stanovništvo, a u koji-

ma su postojale pravoslavne bogomolje, ustaške vlasti su uoči prekrštavanja izvršile rušenje pravoslavnih crkava. Rušenje crkava, kao najradikalniji oblik brisanja tragova viševjekovnog prisustva srpskog stanovništva, i prinudna verska konverzija kao oblik kolektivne diskriminacije, odnosno deo represivnih mera usmerenih protiv srpske i jevrejske zajednice, zahtevaju ispitivanje uloge lokalnog katoličkog svećenstva u normalizaciji diskriminacije i represije koje je sprovodio ustaški režim.

U Dobroviću, ravničarskom selu istočno od Slatine, podjednako nastanjenom Srbima i Hrvatima, rušenje pravoslavne crkve započelo je 8. januara 1942, drugog dana pravoslavnog Božića. Rušenje je izvršio nepoznati preduzimač iz Daruvara. "Rušio je crkvu najmljenom radnom snagom iz sela Dobrovića, tako da je davala svaka kuća rimokatoličke vjere rabotu." Iz ovog nije jasno da li je reč o prisilnom ili plaćenom poslu. "Taj Daruvarčan nalazio se u našem selu dva mjeseca dok je sve porušio i razvukao. Sav građevni materijal razvaljene crkve pokupovali su žitelji rimokatoličke vjere iz Dobrovića i Miljevaca, kojim su sagradili stočne staje, svinjce, itd."¹⁵⁵ Ustaški tabor u Voćinu, s Kazimirom Korošićem na čelu, organizovao je rušenje pravoslavne crkve u tom mestu. Rušenje crkve je započelo 9. januara 1942. Početak rušenja prethodi masovnom zločinu u Kometniku i Voćinu 13-14. januara. Crkvu je srušio nepoznati preduzimač iz Zagreba. "Ciglu koju je izvadio iz crkve rasprodao je po selu Voćinu, zvona su spašena, a ikonostas i ostali inventar crkve bio je odvežen u općinu u Voćinu, a kuda je kasnije to odpremljeno i šta je s tim učinjeno, to nitko u selu ne zna." Pojedini lokalni Srbi bili su prisiljeni da tokom rušenja učestvuju u premeštanju crkvenog mobilijara iz crkve u zgradu općine.¹⁵⁶ U ravničarskim selima Gornja Bukovica i Medinci pravoslavne

155 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3473, Zapisnik od 28.3.1946. spisan pred KKRZ: Izjava Mile Šerčića iz Dobrovića.

156 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 20.3.1946. sastavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Stanka Todorovića iz Voćina. (Izjavu su istog dana potvrdili meštani Stevo Radošević i Đuro Todorović.)

crkve su takođe srušene 1942, ali korišćeni izvori ne omogućavaju preciziranje datuma i okolnosti rušenja crkava.¹⁵⁷

Kupovina cigle razrušenih pravoslavnih crkava i njeno upotrebljavanje kao građevinskog materijala od strane pojedinih meštana hrvatske nacionalnosti, stvaralo je dodatni jaz među pripadnicima dva naroda, što je isključivo bilo u interesu ustaškog režima. Svaka-ko da je lokalno srpsko stanovništvo takvu praksu doživljavalo kao izraz neprijateljstva i očigledno poniženje. Nema podataka o reakciji voćinskog župnika Josipa Martinca na rušenje pravoslavne crkve u tom mestu i na spaljivanje pravoslavne crkve u obližnjim Macutama, koje je usledilo narednog meseca. Na osnovu činjenice da nisu sačuvani predmeti i ikonostas iz voćinske crkve postoji verovatnoća da Martinec nije učinio ništa da spasi makar deo pokretnog inventara srušene crkve. Učešće Martinca u prekrštavanju naroda kome je prethodno prećeno da mora preći na rimokatoličku veru ili će snositi teške posledice sugerise da je župnik bio saradnik ustaških vlasti u prinudnoj konverziji, zastrašivanju i diskriminaciji srpskog stanovništva. Učešće u kolektivnoj diskriminaciji – nakon masakra 13-14. januara 1942, u istom mestu u kome je župnik boravio, diskredituje njegovu ulogu u savremenoj lokalnoj istoriji, odnosno u vremenu najtežih zločina koje pamti stanovništvo Slavonije. Isto se može reći i za slatinskog župnika Julija Bürgera, koji je prihvatanjem da učestvuje u prekrštavanju prihvatio da učestvuje u kolektivnoj diskriminaciji dve zajednice koje su ionako bile pod udarom režima NDH. Župnik Bürger nije založio svoj javni ugled i uticaj da spreči rušenje pravoslavne crkve u Podravskoj Slatini. Niti su poznati podaci da je digao glas protiv zločina ustaškog režima u slatinskom kotaru tokom 1942. kada su zločini bili najmasovniji i najintenzivniji. Na primer, ne postoje podaci da se Bürger usprotivio pojavi masovne deportacije prekrštenog (srpskog) i pokrštenog (jevrejskog) stanovništva u logore, iako je uoči prekrštavanja, prema svedočenju slatinskog pravoslavnog paro-

157 Александр Кучековић, н. д., стр. 67.

ha Rajka Kokanovića, “govorio da je svaki koji pređe u rimokatoličku veru neprikosnoven”.¹⁵⁸ S druge strane, Bürger se jula 1941. zauzeo za pet srpskih porodica iz Slatine da ne budu proterane u Srbiju.¹⁵⁹ Naime, većina interniranih Srba i Jevreja s područja kotara prethodno je prešla na rimokatoličku veru. Postoje ozbiljne optužbe dve slatinske Srпкиnje koje su tvrdile da je Bürger od njih tražio da s decom napuste pravoslavnu veru kako bi im muževi bili pušteni iz logora Jasenovac.¹⁶⁰ Ukoliko su navedene optužbe verodostojne, to je ozbiljan pokazatelj župnikovog nečasnog pokašanja tokom rata. Stoga nije prihvatljiva sledeća ocena Bürgerovih biografa: “Prema sačuvanim dokumentima vidljivo je kako Bürger nije nikada i nikoga prisiljavao na prijelaz s grkoistočne (*sic!*) na katoličku vjeru, već je prijelaz, uz osobni pristanak u Katoličku Crkvu, obavljao iz humanih razloga te tako spaša-

158 AS, G-2, KIP, k. 14, 295/1941, Rajko Kokanović paroh podravskoslatinski Crkvenom sudu Eparhije banatske u Vršcu, Veliki Bečkerek, 15.12.1941.

159 HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 444, br. 1093, Molba župnika Julija Bürgera Državnom ravnateljstvu za ponovu, Podravska Slatina, 16.7.1941.

160 *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946, str. 70–72.

Marija Mišljenović: “Ja, Marija Mišljenović, dajem potpis na koji jamčim da je moj muž zbog prelaza vjere s pravoslavne na rimokatoličku otjeran u logor Jasenovac, jer mi je sam rekao gosp. Julije Birger da se prekrstimo svi u kući da će biti pušten iz logora; bilo nas je oko 15 žena koje smo dale 300 dinara te je nama obećao da će ga izvaditi iz logora.” Marija Dušanić: “Pod pritiskom i obećanjima da će mi se muž pustiti iz logora kući ja sam sa decom prešla na katoličku veru i platila 100 dinara.” U navedenoj publikaciji priložen je faksimil citiranih izjava. Taj dokument sadrži potpise 41 stanovnika Podravske Slatine koji su potvrdili citirane izjave. Vlado Mišljenović (1902), muž Marije Mišljenović, prema podacima JUSP Jasenovac, ubijen je 1945. u logoru Jasenovac, iako je verovatnije da je smrtno stradao još 1942. Još jedan srpski stanovnik Slatine tvrdio je da su prinudni preobraćenici za prelazak na katoličku veru morali župniku Bürgeru uplatiti određenu svotu novca. (HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-2685, Zapisnik od 11.3.1946: Izjava Laze Umiljenovića iz Podravske Slatine). Takođe, zabeležene su ocene pojedinih Bürgerovih savremenika i župljana koji su tvrdili da je župnik “bio malo veći materijalist” i da je “volio novac”, pri čemu su napomenuli “da mu je to bila jedina mana”. (HDA, 1491, Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku (dalje: Ozna), k. 12, 03.11.02, Povjereništvo Ozne za trgovište Podravska Slatina Oponomoćeništvu Ozne za Okrug Našice, Predmet: Desetodnevni izvještaj za vrijeme od 25.12.1944. do 5.1.1945, dne 3.1.1945).

vao živote.” Bürgerovi biografi navode da je, “nakon što je u prosincu 1941. zapaljena pravoslavna crkva u Slatini”, župnik zatražio “da se ne ruši pravoslavna crkva u Gornjem Miholjcu, već da se ona preuredi za katoličko bogoslužjenje, te da se u Gornjem Miholjcu uspostavi nova župa budući da je prijelaz 100% obavljen i nema više grkoistočnjaka”.¹⁶¹ Prekrštavanje u Gornjem Miholjcu je obavljeno 5. novembra 1941, kada je oko 650 srpskih stanovnika bilo primorano preći na katoličku veru. Izvor koji izveštava o prekrštavanju u selu ne navodi koji je sveštenik izvršio prekrštavanje. Crkva u Gornjem Miholjcu zaista nije srušena i nema razloga za sumnju da je Bürger bio jedan od onih koji su doprineli da ona ne bude srušena, iako je logično pretpostaviti da nije bio jedini koji je za to zaslužan. S druge strane, nema podataka da se Bürger založio da budu kažnjeni oni koji su srušili slatinsku pravoslavnu crkvu. Naime, pravoslavna Crkva Svetih Petra i Pavla, koja je sve do kraja 19. veka bila jedina bogomolja u tom gradu,¹⁶² nije samo spaljena već je i srušena decembra 1941. Nema podataka da je Bürger pokušao da spreči rušenje crkve. Takođe, nema podataka da je uložio prigovor kada je 13. juna 1941. srušen veliki kameni pravoslavni krst na slatinskoj pijaci.¹⁶³ Isto tako, nema podataka da se Bürger založio za

161 Tomislav Radonić, Dragica Šuvak, “Životopis voćinskoga i slatinskoga župnika Julija Bürgera”, *Svećenik Julije Bürger i njegovo vrijeme. Zbornik radova*, (ur. Dragica Šuvak), Slatina, 2017, str. 152–154.

162 Pravoslavna Crkva Svetih Petra i Pavla u Slatini podignuta je 1747. i obnovljena je 1813. i 1887. Prva obnova je možda bila iz temelja. Sve do 1897. kada je u gradu sagrađena evangelistička crkva, bio je to jedini hram u Slatini. Katoličko stanovništvo Slatine koristilo je za verske potrebe katoličku Župnu crkvu Svete Barbare u obližnjim Sladojercima, sagrađenu 1807, sve do 1913. kada je u Slatini podignuta katolička Župna crkva Svetog Josipa. (Filip Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici zapadne Slavonije*, Zagreb, 2010, str. 266).

163 O rušenju pravoslavne crkve i krsta na slatinskoj pijaci: HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3473, Zapisnik od 3.5.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Paje Borovca iz Podravske Slatine; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3474, Zapisnik od 2.5.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Zore Keresteš iz Podravske Slatine. (Pravoslavni krst na pijaci srušili su Slatinjani Đuro Đurčević i Karlo Vegerst. Potonji je poginuo kao ustaša 1944, a Đurčević je živio u Slatini 1946).
Veliki župan Stjepan Hefer je 17.12.1941. od Ravnateljstva za gospodarsku ponovu u

to da se pronađu i kazne osobe koje su tokom tri dana krajem januara 1942, ili preciznije 25–27. januara, pljačkali crkveni mobilijar i palili ikonostas u crkvi Svete Trojice u Gornjem Miholjcu. Isti počinioci su srušili i prodali stabla u crkvenom parku.¹⁶⁴ Nereagovanje povodom navedenih razaranja i pljačkanja imovine pravoslavne crkve ne može se smatrati časnim ponašanjem.

Prva masovna prekrštavanja, u Novoj Bukovici, Mikleušu i Gornjem Miholjcu, nisu dokumentarno obrađena u građi ZKRZ. O tom istorijskom fenomenu u građi ZKRZ pretežno su sačuvana svedočenja stanovnika brđanskih sela.

Stanovnici Podravske Slatine, Lukavca, Pecke, Lipovca, Gornjih Kusonja, Donjih Kusonja i Novih Kusonja (Bijelog Jarca) svedočili su 1946. da je na buduće prelaznike uoči prekrštavanja vršen pritisak od strane predstavnika ustaške vlasti iz Podravske Slatine, s općinskim bilježnikom Martinom Kopicem na čelu. Meštani Lipovca su tvrdili da je pored Kopića nosilac pritiska bio i općinski podbilježnik Stjepan Lulić. Jedan stanovnik Lipovca prepričao je 1946. svedočenje jednog njegovog komšije o tome kako je izgledala konkretna Kopicева pretnja. Iako je reč o posrednom svedočenju, odnosno o prepričavanju tuđeg iskustva, ono i takvo može poslužiti kao ilustracija: “Žitelj Penđić Pero mlađi pripovijedao mi je da je... vidio kroz prozor općinske zgrade kako neprijatelji pravoslavlja ruše pravoslavnu crkvu u Slatini.

Zagrebu zatražio dozvolu da se zvona sa srušene pravoslavne crkve u Slatini pretope i da se upotrebe za izlivanje velikog zvona za gradsku katoličku crkvu. Ravnateljstvo je odobrilo pretapanje zvona. Dostupni izvori ne kazuju da li su zvona zaista pretopljena u cilju izlivanja zvona za župnu crkvu Svetog Josipa i da li je župnik Bürger imao udela u toj konkretnoj uzurpaciji imovine SPC. Niti je jasno čija je izvorna ideja bila da se zvona uzurpiraju i pretope. Izvori ne kazuju da li se Bürger protivio toj ideji. (HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 542, br. 40587, Molba Velikog župana Stjepana Hefera Ravnateljstvu za gospodarsku ponovu, Osiek, 17.12.1941; HDA, 215, Ministarstvo državne riznice NDH, k. 542, br. 40587, Dopis Ravnateljstva za gospodarsku ponovu Velikoj župi Baranja, Zagreb, 30.12.1941).

164 O pljački pravoslavne crkve u Gornjem Miholjcu: HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3473, Zapisnik od 26.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Emila Novkovića iz Gornjeg Miholjca.

U tome času baš padao je krst sa crkve, na šta Kopic reče: ‘Eli vidiš, ruši vam se crkva i vaša vjera nije pristojna vjera da živi u Hrvatskoj. Vi se morate pokrstiti ili ćemo vas u logor metnuti ili vas potući.’” Prekrštavanju su prethodile pretnje. Ivo Benko, meštanan etnički mešovitog sela Donje Kusonje, svedočio je 1946. da je Martin Kopic uoči prekrštavanja u tom selu “pozvao sav [srpski] narod da mora pravoslavnu vjeru napustiti i preći na rimokatoličku vjeru i da ima dva puta: jedan je prelaz, a drugi je odprem u koncentracione logore Stara Gradiška i Jasenovac, te da od ova dva bira koji hoće”. Prekrštavanja u Lukavcu izvršio je fra Sidonije Scholz, sabrat franjevačkog samostana u Našicama. Prekrštavanje u Gornjim Kusonjima obavio je fra Ambrozije (Nikola) Miletić, nepoznatog mesta prebivališta. Prekrštavanje u Donjim Kusonjima izvršio je fra Silvester Škunac iz Dubrovnika.¹⁶⁵ Meštani etnički mešovitog sela Gornje Kusonje svedočili su da su osim predstavnika općinskih vlasti s Kopicem na čelu, pritisak za prekrštavanje vršili i seoske ustaše.¹⁶⁶

Stanovnici Lisičina, Popovca, Huma i Hum Varoši svedočili su 1946. da je na buduće prelaznike uoči prekrštavanja vršen pritisak od strane predstavnika ustaškog tabora iz Voćina, s pobočnikom ta-

-
- 165 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3473, Zapisnik od 28.3.1946. spisan pred KKRZ: Izjava Steve Vujića iz Lukavca. (Izjavu su istog dana potvrdili meštani Emil Grujić i Stevo Carević); HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3473, Zapisnik od 23.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Petra Pokrajca iz Pecke. (Izjavu su istog dana potvrdili meštanke Kata Hauzer i Ana Kraus); HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3473, Zapisnik od 12.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Paje Pendića iz Lipovca; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3473, Zapisnik od 15.3.1946. spisan pred KKRZ: Izjava Steve Nikolića iz Gornjih Kusonja; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3473, Zapisnik od 16.3.1946. spisan pred KKRZ: Izjava Ive Benka iz Donjih Kusonja; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3473, Zapisnik od 24.3.1946. spisan pred KKRZ: Izjava Mitra Pekića iz Bijelog Jarca.
- 166 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3473, Zapisnik od 25.3.1946. spisan pred KKRZ: Izjava Steve Nikolića iz Gornjih Kusonja. Imena lokalnih ustaša koja se navode u svedočenju: Marko Vukelić, Adam Štefančić, Đuro Krajd. Partizani su streljali Marka Vukelića nakon 5.4.1944, najverovatnije u Slatinskom Drenovcu. Adam Štefančić je 1946. boravio u zatvoru u Virovitici. Đuro Krajd je 1946. živeo u Gornjim Kusonjama. Martin Kopčić, općinski bilježnik u Podravskoj Slatini, 1946. boravio je u zatvoru u Daruvaru.

bornika Dragutinom Lovoševićem na čelu i predstavnika općinskih vlasti iz Voćina, predvođenih općinskim bilježnikom Dragutinom Muževićem i općinskim blagajnikom Josipom Bošnjakom. Stanovnici Voćina pored bilježnika Muževića pominju i općinskog načelnika Antuna Ćurčibašića i pojedine voćinske ustaše kao nosioce pritiska za prekrštavanje. “Pravoslavni narod sela Voćina videći opasnost po svoj život i imovinu, a nateran strahom uslijed pokolja kometničkih žrtava, koji je izvršen u Voćinu, odlučio je da napusti svoju vjeru.” U Hum Varoši i Popovcu su u stvaranju pritiska na lokalne Srbe učestvovali i pripadnici ustaškog pokreta iz Hum Varoši. U svim selima je budućim prelaznicima prećeno internacijom u logore i podržavljenjem imovine. Primera radi, predstavnici ustaških vlasti su u Hum Varoši “sazivali seoske sastanke na kojima su naređivali da se mora napustiti pravoslavna vjera, a koji to ne bi htio učiniti da će biti otjeran u logor, a imovina podržavljena... Ovakovi su se sastanci održavali nekoliko puta, a narod pravoslavni videći da mu pretili opasnost po život i imovinu morao se odlučiti da napusti pravoslavnu vjeru.” Stanovnici Huma su u posleratnim svedočenjima takođe isticali da su na meštane pravoslavne vere pritisak da promene konfesiju vršili predstavnici općinske vlasti u Voćinu koji su “pretili oduzimanjem imovine i izgonom u sabirne logore”. Istovetna iskustva imali su svi Srbi u svim naseljima u kojima je obavljeno prekrštavanje. Meštani Popovca, koji su prekršteni nekoliko sedmica nakon stanovnika obližnjih Lisičina i Voćina, tvrdili su da je “pokrst” bio u potpunosti nevoljan: [N]arod se tome pritisku opirao, ali kasnije videći da mu prijete opasnost za život i oduzeće imovine 25. februara 1942. svi su prešli sa pravoslavne na rimokatoličku vjeru.” Predstavnici ustaške vlasti u općini Ćeralije, s Franjom Milbaherom i Karlom Hergovićem na čelu, vršili su istovetan pritisak na stanovnike Ćeralija, Bokana, Lipovca i Rijenaca. Ustaše su u Rijencima zbog izvesnog otpora meštana prekrštavanju uhapsili petoricu muškaraca i zatvorili ih u Slatini. Pušteni su kada su pristali da budu prekršteni. Simu Starijaša iz Ćeralija, uhapsili su januara 1942. ustaše iz ćeralijskog tabora “radi toga što nije podneo molbu za prelaz u rimokatoličku veru”. “U zatvoru su ga tukli i držali osam dana, a za

to vreme oterali su mu od kuće jedno svinjče i odneli 45 litara rakije." Njegov slučaj nije bio usamljen. Isti izvor (izjava Jovana Bosanca od 14. marta 1942) navodi da su ustaše iz tabora u Čeralijama lokalnim Srbima branili da slave pravoslavni Božić: "Na pravoslavni Božić Srbi su uneli u svoje kuće božićnu slamu i hteli po običaju proslaviti Božić. To su spazili ustaše i naredili im da iznesu iz kuća slamu u roku od pola sata, psujući im pri tome Božić i svece. Posle toga su im naredili da na sam Božić voze drva u ustaški stan, a nekima da ta drva režu." Prekrštavanja u Voćinu, Lisičinama, Popovcu, Macutama, Humu, Hum Varoši, Bokanama, Čeralijama i Rijencima obavili su voćinski župnik Josip Martinec i misionar fra Petar Berković iz Zagreba. Meštani Voćina i Lisičina koji su 1946. svedočili pred organima ZKRZ tvrdili su da su zajedno s predstavnicima ustaške vlasti "zajedno vršili pritisak voćinski župnik Josip Martinec i fratar Sidonije Šolc". Uoči kolektivne verske konverzije u Humu "vršena je vjerska poduka od osam dana" koju je obavljao fra Petar Berković.¹⁶⁷

167 AS, G-2, KIP, k. 14, 331/1942, Izjava Jovana Bosanca općinskog pisara iz Čeralija, Beograd, 14.3.1942; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 20.3.1946. sastavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Stanka Todorovića iz Voćina; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 11.4.1946. sastavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Šljivića iz Lisičina. (Izjavu je istog dana potvrdio meštаниn Stevo Brezanović.); HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 24.1.1946. sastavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Laze Burmaje iz Hum Varoši. (Izjavu su 4.2.1946. i 12.2.1946. potvrdili meštани Stanko Poznić, Milan Janković i Kosta Pavković.); HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 19.2.1946. spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Đure Marinčića iz Popovca; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 1.4.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Stanka Alavuka iz Huma. (Izjavu su istog dana potvrdili meštани Dušan Obradović i Vid Savić.); HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 11.4.1946. sastavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Pantelića iz Macuta. (Izjavu je je istog dana potvrdio meštаниn Savo Radmilović.); HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 15.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Blagoja Rakića iz Bokana. (Izjavu je je istog dana potvrdio meštаниn Pero Nenadović.); HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 13.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Pere Bosanca iz Čeralija; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 12.4.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Save Bosanca iz Rijenaca. (Izjavu je istog dana potvrdio meštаниn Joco Bosanac.)

Prekrštavanje meštana Đuričića, obavljeno 14. marta 1942, specifično je po prisustvu velikog župana Velike župe Baranja, Stjepana Hefera, jedne od najodgovornijih ličnosti za masovne zločine ustaša nad srpskim, romskim i jevrejskim stanovništvom u kotaru, od polja u Kometniku i Voćinu do masovnih deportacija civilnog stanovništva u logore. Prethodno je na stanovnike Đuričića izvršen pritisak od strane predstavnika lokalne ustaške vlasti u općini Slatinski Drenovac – načelnika Albina Kamenskog, bilježnika Steve Krpačića i seskog mlinara Stjepana Đurana – koji su pretili seljanima “oduzimanjem imovine i izgonom u logor”. Obred prelaza izvršio je fra Sidonije Scholz iz Našica.¹⁶⁸

Meštani Rijenaca su svedočili da je Karlo Hergović tabornik ustaškog tabora u Čeralijama “pokupio od svake familije po 65 kuna za naplatu troškova licima koja su izvršila vjersku poduku i prelaz na rimokatoličku vjeru”. Reč je o voćinskom župniku Josipu Martincu, fra Sidoniju Scholzu iz Našica i nepoznatom kapelanu slovenačke nacionalnosti. “[S]vaka obitelj” u Lipovcu “morala je dati za biljege i takse 55 dinara [kunal]”, prilikom podnošenja “molbi za prelaz” na katoličku veru. Prekrštavanje u tom selu obavio je nepoznati franjevac iz Dalmacije. Lazo Umiljenović, stanovnik Podravske Slatine, svedočio

Meštani Hum Varoši naveli su imena trojice ustaša iz Hum Varoši koji su u tom selu i susednom Popovcu vršili pritisak na srpske komšije da izvrše “pokrst”: Miško Rajković (rođ. 1888), Miško Radak (rođ. 1893), Miško Radak (rođ. 1900). Sva trojica su 1946. živela u Hum Varošu. Dragutin Mužević je likvidiran 1943. od strane partizana. Josip Bošnjak je 1946. živio u Osijeku.

168 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 15.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Laze Vučkovića iz Đuričića. (Izjavu je istog dana potvrdio meštalin Petar Kokić.)

Nije u potpunosti jasno ko je u navedenom razdoblju obavljao dužnost općinskog načelnika u Slatinskom Drenovcu. Prema jednom recentnom izvoru od 25.8.1941, za općinskog načelnika u Drenovcu postavljen je Ante Grubišić, ratar iz Humljana, za donaćelnika je postavljen Stjepan Novak, brijač iz Drenovca, a za članove općinskog savjetodavnog odbora: Jozo Petin, kolar iz Drenovca, Albin Kamenski, trgovac iz Drenovca i Stjepan Hergović, gostioničar i trgovac iz Pušine. (HDA, 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, k. 132, Dopis podžupana Velike župe Baranja Kotarskoj oblasti Podravska Slatina, 25.8.1941).

je 1946. da su Srbi iz tog grada prilikom prekrštavanja “morali plaćati taksu župniku” Juliju Bürgeru.¹⁶⁹

U prekrštavanju srpskog seoskog stanovništva na području kotara naročito je bio aktivan fratar Sidonije Scholz iz franjevačkog samostana u Našicama. Fra Scholz je bio predratni član ustaške organizacije u Našicama, u kontaktu s ustaškom organizacijom u Osijeku iz koje je u proleće 1941. izrasla politička, represivna i vojna struktura Velike župe Baranja.¹⁷⁰ Rođen je 1909. u Virovitici, u kroatiziranoj nemačkoj porodici. Nakon završetka bogoslovije služio je u nekoliko mesta u Hrvatskoj, a od sredine 30-ih godina boravio je u Našicama. Osnivač je Katoličke akcije u gradu i kotaru Našice (1935). Ta organizacija je bila paravan za razvoj ustaške organizacije. Od svih katoličkih svećenika koji su učestvovali u prekrštavanjima na području Velike župe Baranja 1941–1942, fra Scholz se najviše isticao po ucenjivanju, pretnjama i zastrašivanju srpskog stanovništva i ekstremnoj netoleranciji prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi i njenim vernicima. U pojedinim slučajevima njegove pretnje su rezultirale represiranjem srpskog stanovništva.¹⁷¹ Ubijen je od strane pratizana u blizini sela Sapna kod

-
- 169 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 12.4.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Save Bosanca iz Rijenaca. (Izjavu je istog dana potvrdio meštanan Joco Bosanac.); HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3473, Zapisnik od 12.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Paje Pendića iz Lipovca; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-2685, Zapisnik od 11.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Laze Umljenovića iz Podravske Slatine.
- 170 Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948, str. 637. Istoričar Viktor Novak se poziva na članak iz zvaničnog glasila ustaškog pokreta u kome se konstatuje da je fra Scholz pre rata bio uključen u ustašku organizaciju: *Hrvatski narod*, Zagreb, 30.5.1942.
- 171 Stanovnik Ceremošnjaka, pretežno srpskog sela kod Našica, tvrdio je 1942. da je fra Scholz odgovoran za stradanja meštana tog sela nakon što su seljani odbili da prihvate njegov poziv na prekrštavanje. Nakon njegove pretnje usledio je upad ustaša u selo, 19.8.1941, ubistvo dvojice meštana i odvođenje 18 meštana u logor u Slavonskoj Požezi, odakle su pojedini meštani pušteni nakon što su pristali da prihvate rimokatoličku veru. (AS, G-2, KIP, k. 1, Elaborat “Akcija franjevac”, str. 12: Izjava Sretenka Dragića iz Ceremošnjaka, Beograd, 20.3.1942; str. 13: Izjava Luke Milinkovića iz Tominovca, Beograd, 4.6.1942; AS, G-2, KIP, k. 17, 227/1942, Izjava Sretenka Dragića iz Ceremošnjaka, Beograd, 20.3.1942; Viktor Novak, *n. d.*, str. 638–639). Meštani više

Čaglina, 24. maja 1942. Njegovoj sahrani u Virovitici prisustvovali su pojedini visoki ustaški predstavnici iz Osijeka, Našica i Virovitice. Taj događaj je u zvaničnom glasilu Velike župe Baranja prikazan kao “sahrana ustaškog borca”. Istog dana kada je Scholz ubijen, ustaše su upali u Sapnu, ubili dvojicu srpskih muškaraca i zapalili oko 20 kuća. “Ostalo žiteljstvo spasilo se je bjegstvom u šume i ne smije se vratiti u selo”, svedočio je desetak dana nakon tog događaja Luka Milinković iz obližnjeg sela Tominovca.¹⁷² Veliki župan Velike župe Livac i Zapolje Stjepan Uroić tri dana nakon ubistva patera Scholza, u pismu poglavniku Paveliću, potvrdio je ubistvo dvojice meštana Sapne, pri čemu je istakao da su stanovnici tog sela bili mirni i lojalni: “I ovi su ljudi svi prešli na katoličku vjeru, radili su svoje poslove. Prema svim izvješćima koje sam mogao dobiti, bili su podpuno lojalni. Unatoč toga, ulovljeno je i u tim selima, prema vjestima koje sam dobio brzoglasno od

sela u okolini Našica tvrdili su u izbeglištvu i nakon rata da je fra Scholz dolazio u njihova mesta i pretio meštanima da će završiti u logoru ili će biti iseljeni u Srbiju ukoliko ne budu pristali da pređu na rimokatoličku veru (“u Jasenovac ili preko Drine”). Scholz je u pojedina sela dolazio u pratnji naoružanih ustaša, a u Suhu Mlaku i Gazije dolazio je u pratnji velikog župana Stjepana Hefera. (Viktor Novak, *n. d.*, str. 638–643). Jedan stanovnik Suhe Mlake je tokom rata tvrdio da je novembra 1941. uhapšeno 15 meštana koji su odbili Scholzov poziv da pređu u katoličku veru. Pušteni su nakon što su svi meštani ipak pristali da prihvate Scholzove ucene. (*Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944. Svedočanstva*, (pr. Vladimir Dedijer, Antun Miletić), [Izjava Jove Radosavljevića iz Suhe Mlake, 14.1.1943.], Beograd, 1989, str. 208–210); Publicista Nikola Kaloper citirao je zapis Petra Kovačevića, učitelja iz Obradovaca kod Orahovice, o prekrštavanju u tom selu: “Franjevac Sidonije Šolc iz Našica, sa revolverom ispod svešteničkih haljina dolazio je da priprema vjernike za ovaj ‘svečani čin.’” Nakon pokršćavanja fra Scholz je “zahtijevao od novovjernika da sami demoliraju i ruše crkvu, ali ljudi se nisu micali, nije se niko odazvao pozivu te je sam pater Sidonije uzeo kramp i izvršio ‘svečano’ lupanje ikonostasa crkve.” Prekrštavanje u Obradovcima obavljeno je 27.10.1941. (Nikola Kaloper, *Buđenje naroda*, Orahovica, 1991, str. 59.)

172 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje: *Zbornik NOR-a*), V/6, Beograd, 1954, dok. 61, str. 268; Izvještaj štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 27.8.1942; AS, G-2, KIP, k. 1, Elaborat “Akcija franjevac”, str. 13; Izjava Luke Milinkovića iz Tominovca, Beograd, 4.6.1942; “Sahrana ustaškog borca oca Sidonija Šolca”, *Hrvatski list*, XXIII, 124, Osijek, 29.5.1942, str. 3.

ustaškog logora iz Požege, 40–60 ljudi, te su odvedeni u Lipik.” Veliki župan je sugerisao da su tada pohapšeni meštani Londžice, moguće i Ljeskovice, dok Sapnu nije pominjao, ali na osnovu izvora znamo da se dvostruko ubistvo dogodilo upravo u Sapni, dok na osnovu Uroićevog pisma Paveliću možemo zaključiti da su osim Sapne internirani i meštani Londžice, pri čemu meštani oba sela ulaze u navedeni broj interniranih osoba.¹⁷³

Lisičinska gerilska grupa je 10. decembra 1941. upala u Lisičine i ubila jednog meštanina srpske nacionalnosti, a drugog ranila. Prema ustaškom izvoru, “spomenuta dvojica prijavila su prijelaz na rimokatoličku vjeru”. Isti izvor navodi da su gerilci prilikom upada u selo navodno uzvikivali: “Srbi, majku vam fašističku, kada mi ne spavamo, nećete ni vi, sve ćemo vas poklati.” Nasilne postupke lisičinskih gerilaca prema pojedinim suseljanim treba posmatrati u kontekstu progona kojima su gerilci i članovi njihovih porodica bili izloženi krajem 1941. Drenovačka gerilska grupa, druga gerilska grupa koja je delovala na širem području Voćina, takođe je pokušavala da osujeti prelazak lokalnog srpskog stanovništva na katoličku veru. Kotarski predstojnik iz Podravske Slatine sazvaio je za 5. januar 1942. stanovnike Smuda “radi pripreme pučanstva grčkoistočnjaka za prelaz na katoličku vjeru”. “Odmetnici, da bi ovo spriečili”, izvršili su 4. januara u kasnim večernjim satima napad na malobrojnu ustašku posadu u Smudama, “te tom prilikom ranili trojicu ustaša, a jednoga ubili”. Napad su izvršili partizani Papučko-krndijske čete, odnosno pripadnici potonje 2. čete Slavenskog partizanskog bataljona. Jedan ranjeni ustaša umro je na putu do bolnice. “Iste večeri jedan nepoznati odmetnik je u Smudama razoružao dvojicu ustaša pri čemu je jednog ranio.”¹⁷⁴ Reč je o dvojici ustaša koji su bili stanovnici tog gotovo u potpunosti srpskog sela. Proterivanje ustaške posade, koja je bila gotovo u potpunosti sastavljena

173 HDA, 487, Ministarstvo OS NDH, k. 12, Pismo velikog župana Velike župe Livac i Zapolje Stjepana Uroića poglavniku Anti Paveliću, Nova Gradiška, 27.5.1942.

174 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 6, str. 6: Izvještaj Župske redarstvene oblasti iz Osijeka, 6.1.1942.

od ustaša iz drugih mesta, otklonilo je opasnost od potencijalnog hapšenja i interniranja porodica iz Smuda koje su podržavale partizane, pružajući im prenoćište i dajući im hranu. Prekrštavanje u Staroj i Novoj Krivaji, selima na tromedi virovitičkog, daruvarskog i slatinskog kotara, koja se naslanjaju na Lisičine i Kuzmu, omeli su “četnici-komunisti te su ljudi vrlo zastrašeni i boje se osvete”.¹⁷⁵ Nema sumnje da je prekrštavanje u ta dva sela privremeno omela lisičinska gerilska grupa, budući da je nekolicina članova te grupe poticala iz Stare i Nove Krivaje. Srpsko stanovništvo općine Pivnica, u virovitičkom kotaru, u neposrednom susedstvu općine Voćin, prekršteno je januara 1942: “Pivnica (47 obitelji s 208 članova), Levinovac (2, 8), Gvozdanska (45, 178), Dvorska (4, 19), Pepelana (3, 14), Klisa (78, 388), Stara Krivaja (43, 229), Nova Krivaja (33, 158)”.¹⁷⁶ Strah od novih represalija bio je presudan u određivanju lokalnog stanovništva za prelazak na katoličku veru. Naime, ustaše su 3. oktobra 1941. ubili četvoricu i privremeno uhapsili nekoliko desetina seljaka iz Stare Krivaje i Nove Krivaje, o čemu će biti više reči u nastavku.

Ustaniци su smatrali da politika prekrštavanja ima za cilj da pasivizira i zastraši srpsko stanovništvo. Sprovođenje takve politike štetilo je razvoju ustaničkog pokreta, između ostalog i zbog toga jer je pogodovalo iskrivljenoj percepciji bezbednosne realnosti. Uostalom, istorija je dala za pravo partizanskim procenama budući da su politika proterivanja, koju su iskusili stanovnici dobrovoljačkih naselja u Podravini i politika denacionalizacije, čija realizacija je otpočela na širem području kotara krajem 1941. praksom pokatoličavanja, ma koliko podrazumevale izostanak buntovnih reakcija srpskog stanovništva, nisu značile da politika istrebljenja, koja je realizovana na širem području NDH južno od Save tokom 1941, neće mimoići i srpsko stanovništvo u Slavoniji. Događaji od decembra 1941. i januara 1942, koji su

175 Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, str. 356.

176 HDA, 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, k. 111, Izveštaj kotarskog predstojnika iz Virovitice MUP-u NDH, 4.2.1942.

prethodili masovnom prekrštavanju u Brđanskoj (zločini u bučkom i kamenskom kraju, deportacije ustaničkih porodica iz potpapučkih sela u zatvore i logore), a zatim i forsiranje prekrštavanja, čija realizacija je uvek podrazumevala pojačano ustaško prisustvo u srpskim selima, nisu mogli učiniti spokojnim nikoga čije je etničko poreklo bilo glavni razlog izloženosti realnoj ili potencijalnoj represiji. Početkom 1942, nakon zločina u Kometniku i Voćinu, prinudno prekrštavanje je obavljeno u skoro svim srpskim selima u voćinskom kraju, uključujući i buntovne Lisičine. Narastanju atmosfere nesigurnosti i straha dodatno je pogodovalo rušenje pravoslavne crkve u Voćinu, 9. januara 1942, nekoliko dana pre najmasovnijeg zločina u voćinskom kraju tokom rata. Rušenje crkve u Voćinu, na pravoslavni Božić, koincidira s rušenjem nekoliko drugih pravoslavnih crkava na području Velike župe Baranja, uključujući i pravoslavnu crkvu u Osijeku, koje su takođe srušene tokom tog verskog praznika. Ulaganje napora za rušenje pravoslavnih crkava, najprepoznatljivijih simbola prisutnosti srpskog naroda na području Slavonije, tokom nezapamćeno hladne zime, nije moglo biti protumačeno drugačije nego kao neprijateljski stav vlasti prema srpskim seljacima.

Lisičinska gerilska grupa

Gerilska grupa iz Lisičina, iako malobrojna, bila je bolje naoružana nego neke veće ustaničke grupe u Slavoniji, a bila je ubedljivo najbolje naoružana slavonska ustanička grupa slične veličine. Prema partizanskim izvorima, lisičinska grupa je krajem 1941. imala 35 boraca, pri čemu su 32 borca bila naoružana vojničkim karabinima, a čak trojica puškomitraljezima. U vreme kada su slavonski ustanici umnogome bili naoružani lovačkim i trofejnim oružjem, Lisičani su mogli uspešno da se suprotstave brojčano dvostruko jačem protivniku upravo zbog posedovanja automatskog oružja.

Stanovnici Lisičina su u prvim nedeljama i mesecima nakon sloma Kraljevine Jugoslavije i uspostavljanja NDH pokazali da imaju izraženiju svest o novonastalim događajima i prirodi fašizma, nego stanovnici drugih slavonskih sela. Ta svest se ogledala prvenstveno u prepoznavanju nužnosti sakupljanja naoružanja još tokom Aprilskog rata. Pojedini pripadnici 1. i 2. bataljona 42. pešadijskog puka Slavonske divizije VKJ, povlačeći se 10. aprila 1941. drumom od Pčelića prema Voćinu, usled naleta delova 8. oklopne divizije 46. korpusa 2. armije Wehrmachta, pobacali su oružje uz cestu tokom samoinicijativne demobilizacije i istovremenog pokušaja da izbegnu zarobljavanje. U prikupljanju naoružanja po okončanju Aprilskog rata naročito su se istakli Nikola Miljanović Karaula (1914) i Stevo Lazarac (1921), mladići iz Lisičina. Stanovnicima Lisičina je u prikupljanju oružja od naročite pomoći bio Zdravko Uskoković (1916), mladić iz Pivnica. On je samoinicijativno prikupio 12 pušaka, jedan puškomitraljez i tri sanduka municije. Deo prikupljenog naoružanja ustupio je gerilskoj grupi iz Lisičina. Uskoković se priključio partizanima 9. februara 1942. postavši borac 2. čete Slavonskog partizanskog bataljona, u koju su

Lisičani integrisani 12. januara 1942.¹⁷⁷

Nekoliko stanovnika Lisičina uhapsila je vlast NDH 30. maja 1941. Poznati su identiteti petorice meštana koji su tada lišeni slobode i zatim internirani u logor Danica u Koprivnici. Reč je o prvom logoru na tlu NDH severno od Save u kome su izolovani srpski muškarci. Većina Srba izolovanih u Danici prvih meseci postojanja NDH bili su oni za koje su ustaške vlasti smatrale da predstavljaju potencijalnu opasnost po novi poredak. Među njima su pretežno bile poznatije ili imućnije ličnosti, ali i seljaci srednjeg ili slabijeg imovnog stanja koji su viđeni kao potencijalni nosioci otpora, bez obzira na to da li su pre rata bili predstavnici režimskih shvatanja (npr. članovi četničkih organizacija i aktivisti režimskih političkih organizacija sa sedištem u Beogradu) ili su se isticali po opozicionom stavu (npr. pripadnici Samostalne demokratske stranke, ređe i simpatizeri KPJ). Na osnovu istorijskih izvora znamo da su krajem maja 1941. u logoru Danica bila zatočena četvorica braće Bogatić i njihov komšija Petar Stojnović. Marko Bogatić (1915) i Petar Stojnović (1909) uspeli su početkom jula 1941. da pobegnu iz logora u Koprivnici. Marko Bogatić je prilikom bekstva iz logora i povratka u zavičaj razoružao jednog oružnika NDH u Vinogradima kod Virovitice. Taj podatak ponešto govori o odlučnosti prvih lisičinskih gerilaca. Jedan od onih koji su u istom razdoblju uspeli da pobegnu iz Koprivnice bio je i Jovan Kosanović iz susednog sela Nova Krivaja, u kotaru Virovitica, predratni član četničkog udruženja. Trojica braće Marka Bogatića: Petar (1910), Uroš (1913) i Joco (1917), ubijena su u ustaškim logorima 1941. – Petar i Uroš najverovatnije u Jadovnu, a Joco najverovatnije u Koprivnici. Njihov otac Stevan (1883), majka Jela (1882) i sestra Bojana (1925) uhvaćeni su od ustaša 1942. i ubijeni tokom rata. Prema jednom izvoru sve troje su ubijeni u Staroj Gradiški 1942. Prema drugim izvorima, u Staroj Gradiški je ubijen samo Stevan, dok je njegova supruga Jela stradala u lo-

177 Savo Velagić, *Virovitica u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Virovitica, 1979, str. 235.

goru Tenja, oboje 1942, a kćerka Bojana u logoru Dahau 1945. (prema jednom izvoru, Bojana je stradala takođe 1945, ali u Zagrebu, što je manje verovatno). Peti Stevanov i Jelin sin, Lazo (1919), poginuo je kao borac 1. (12) slavonske brigade u borbama za Voćin, najverovatnije početkom januara 1943. Marko Bogatić je preživeo rat.¹⁷⁸

Trojica begunaca iz logora Danica, Jovo Kosanović iz Nove Kri-vaje i Lisičani Marko Bogatić i Pero Stojnović, zajedno s Dušanom Čakardićem (1914) iz Bokana i Nikolom Bosancem (1910) iz Čeralija, formirali su 14. jula 1941. prvu oružanu grupu u Slavoniji koja je imala nameru da se bori protiv vlasti NDH.¹⁷⁹ Čakardić i Bosanac nisu iskusili hapšenje i internaciju poput njihove trojice saboraca. Nisu poznati motivi koji su ih rukovodili da se priključe trojici begunaca iz logora, iako je moguće pretpostaviti da su se na taj korak odlučili kako bi izbegli hapšenje i represiranje. Nikola Bosanac je poginuo kao borac 1. (12) slavonske brigade NOVJ u drugoj polovini 1942. Njegovog oca Lazu (1878) ubili su ustaše aprila 1943. u Čeralijama.¹⁸⁰ Dušan

178 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Lisičine, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Lisičine, str. 1649; HDA, 1372, Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta, MG-7/V-6, “Kotar Podravska Slatina 1941. Kod pisanja sudjelovali: Franjo Sertić, Lazo Oljača, Lazo Kujović, Savo Stojnović, Marko Bogatić, Pero Bogatić, Iso Arbutina”, Podravska Slatina, 7.9.1951.

U nastanku rukopisa “Kotar Podravska Slatina 1941.” učestvovala su trojica stanovnika Lisičina, među kojima i Marko Bogatić. On je uz Dušana Čakardića jedan od dvojice pripadnika jezgra lisičinske gerilske grupe koji su preživeli rat. Posle rata je živio u Osijeku. Nisam uspeo da pronađem podatke o vremenu i mestu njegove smrti. Najverovatnije je umro u Osijeku krajem prošlog veka. Poput Dušana Čakardića, drugu polovinu rata proveo je u pozadinskim organima partizanske vlasti. Januara 1945. u pijanom stanju “iz nepoznatog razloga” ubio je Stanka Vukovića iz Lisičina. (Državni arhiv Osijek (dalje: DAO), 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 26, Okružni NOO Našice Oblasnom NOO za Slavoniju, Izvještaj o radu upravnog odjela za januar 1945, 1.2.1945). Čini se da je to razlog njegove potonje marginalizacije. Nisam uspeo da ustanovim da li je neko od braće Bogatić bio oženjen pre rata, odnosno da li je imao suprugu i decu i kakva je bila njihova ratna sudbina. Dostupni izvori ne ukazuju na takvu mogućnost.

179 HDA, 1372, MG-7/V-6, “Kotar Podravska Slatina 1941.”

180 HDA, 306, ZKRZ, k. 590, Zh-46059, Okružna komisija za utvrđivanje zločina oku-

Čakardić je preživeo rat. Na osnovu fragmentarnih izvora moguće je zaključiti da je tokom rata boravio na području Brđanske i bio na dužnosti u pozadinskim organima NOP i da je početkom 1944. sklonjen s dužnosti zbog zloupotrebe položaja.¹⁸¹ “Ista [petočlana] grupa dulje vremena se skrivala oko sela [Lisičina] i nije vršila nikakve oružane akcije. Spomenuta grupa bila je pod rukovodstvom Kosanović Jove koji je bio nastrojen četnički te je počeo da orijentiše u tome smjeru cijelu grupu.”¹⁸²

Ipak, lisičinska gerilska grupa bila je opažena od strane formacija NDH i u nekoliko navrata dolazilo je do manjih oružanih sukoba između grupe i lokalnih snaga NDH, napose oružništva. Prvi poznati oružani sukob između gerilaca i ustaša dogodio je 19. avgusta u Staroj Krivaji. “Bogatić Marko, Trbojević Milan i Bosanac Nikola oko 21.30 časova sukobili su se nenadano s grupom ustaša u selu Stara Krivaja na koje su otvorili vatru. Kako je bila noć, to su ustaše uspjele pobjeći bez žrtava u pravcu Voćina.” Nakon tri dana deo lisičinske grupe, odnosno gerilci Marko Bogatić, Milan Trbojević iz Pčelića i Jovo Bosanac iz Čeralija, sukobili su se iznenada s trojicom ustaša iz Voćina, u šumi između Voćina i Kuzme. Gerilci su navodno ubili jednog ustašu dok su dvojica uspela pobeći u Voćin. Bio je to prvi poznati sukob odmetnutih seljaka i ustaša u tom delu Slavonije koji je rezultirao pogibijom nekog ustaše. Marko Bogatić je bio akter još jednog događaja koji je podrazumevao otpor ustašama. On je 19. septembra na vašaru u Đu-

patora i njihovih pomagača Daruvar: Zločinačka djelatnost ustaša i Nijemaca na kotaru Podravska Slatina od 13.3. do 14.12.1943, 31.7.1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Čeralije, str. 1631.

181 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnog obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 18–25.12.1943, 30.12.1943.

Dušan Čakardić je nakon rata živeo u Podravskoj Slatini, da bi se kasnije preselio u Osijek gde je umro 1976. Posle rata je bio marginalizovan, poput Marka Bogatića, iako su obojica među prvima u Slavoniji uzeli oružje i odmetnuli se u šumu. Krajem 1943. pojavile su se ozbiljne optužbe na njegov račun zbog zloupotrebe položaja. Čini se da bi to mogao biti razlog njegove potonje marginalizacije.

182 HDA, 1372, MG-7/V-6, “Kotar Podravska Slatina 1941.”

lovcu razoružao jednog ustašu. Pobegao je iskoristivši metež i pome-
tnju. “Ustaše u masi naroda nisu se momentalno snašli, te je to Bo-
gatić iskoristio i pobjegao u obližnju šumu. Tada su ustaše rastjerale
narod sa sajma i izvršili veći broj hapšenja.”¹⁸³

Jovo Kosanović i Marko Bogatić prisustvovali su 28. septembra 1941. sastanku ustaničkih i gerilskih grupa koji je održan u šumi Li-
sina pokraj Zaila, najzabačenijeg sela u kotaru Daruvar, smeštenom
između zapadnih obronaka Papuka (Crni vrh) i Ravne gore. Ustaške
vlasti su nakon određenog vremena bile obavestene o tom skupu i
prisustvu Kosanovića i Bogatića na sastanku, pri čemu su znali da je
Kosanović bio naoružan puškomitraljezom. U izveštaju organa NDH
o tom događaju koristi se termin “četničko-komunistički sastanak.”
“Osim navedenih bio je prisutan i lugar iz Zaila Marić Stanko, te Pavić
iz Boraka občine Bijela, kotara Daruvarskog. Marić i Pavić bili su kas-
nije po vlastima uhapšeni i predati priekom sudu.” Posleratni izvori
navode da su skupu prisustvovali i Petar Stojnović i Savo Miljanović
iz Lisičina. Skupu je navodno prisustvovao i Pavle Gregorić, izaslanik
KPH iz Zagreba. Takođe, skupu je prisustvovao i jedan “ustaški konfi-
dent” srpske nacionalnosti, iz Potočana. Na osnovu njegovih informa-
cija ustaše su pohapsile deo učesnika skupa.¹⁸⁴ Iz navedenog se može
zaključiti da su pripadnici lisičinske grupe najkasnije u drugoj polovi-
ni septembra stupili u kontakt s organizovanim komunistima koji su
dobili zadatak da organizuju jezgra ustaničkih grupa u Slavoniji.

Zapravo, Lisičani su sredinom avgusta 1941. stupili u kontakt s
jednim organizovanim komunistom koji je radio na pripremi ustan-
ka na području općine Slatinski Drenovac. Uporedo s formiranjem
jezgra lisičinske grupe, na području kotara Podravska Slatina pojavio
se Lazo Tihomirović, prvi organizator KPJ među lokalnim ustanicima.

183 HDA, 1372, MG-8/I-3, Lazo Kovačević, “Podatci za historiju Slavonije 1941.”, Zagreb, 24.5.1950.

184 *Zbornik NOR-a*, V/2, Beograd, 1952, dok. 155, str. 434: Izveštaj Velike župe Livac-Za-
polje o akcijama partizana u Slavoniji u vremenu od 6. kolovoza do 31. prosinca 1941;
HDA, 1372, MG-7/V-6, “Kotar Podravska Slatina 1941.”

Tihomirović je pre rata bio učitelj u Slatinskom Drenovcu i aktivista Samostalne demokratske stranke, ujedno i simpatizer KPJ. Izbegao je u Srbiju 30. juna 1941. Vratio se u Slavoniju 10. avgusta. To je svakako bio riskantan potez, iz čega proizilazi zaključak da se vratio po direktivi KPJ. Takav zaključak potvrđuju Tihomirovićeve aktivnosti nakon povratka, odnosno odlasci u srpska sela u kojima je sugerisao poznanicima da sakupljaju oružje. Znamo da je tokom leta i jeseni 1941. boravio u Sekulincima, Gornjim Meljanima, Lisičinama i Gornjim Vrhovcima, pri čemu su Lisičine i Vrhovci prva sela u Slavoniji koja su imala naoružane grupe. Tihomirović je boravio u Lisičinama kod svog poznanika Save Stojnovića ubrzo nakon dolaska iz Srbije, već 15. avgusta. Nikola Miljanović Karaula je preko Stojnovića uspostavio kontakt s Tihomirovićem.¹⁸⁵

Prvi ozbiljniji oružani sukob s ustašama lisičinska grupa imala je 3. oktobra 1941. Naime, prethodnog dana ustaše iz Vočina upali su u Lisičine s namerom da uhvate Marka Bogatića koji je povremeno boravio u porodičnoj kući. Očigledno je da su ustaše imali informaciju da se Bogatić nalazi u selu s grupom saboraca, među kojima je bio i Jovo Kosanović. Gerilci su uspeli da izbegnu hvatanje i da pobegnu u šumu između Lisičina i Kuzme. Ista grupa ustaša naletela je sutradan ujutro u šumi prema Kuzmi, pokraj potoka Čađavica, na grupu gerilaca, nakon čega je usledilo puškaranje, ali bez posledica po obe strane. Gerilci su se odmah nakon toga prebacili u šumu u blizini Lisičina. Prema posleratnim sećanjima Marka Bogatića, u prepodnevrim satima 3. oktobra lisičinska grupa je u šumi u blizini izvora Alaginac dočekala veću grupu ustaša iz Đulovca i Virovitice koji su sa sobom vodili 13 uhvaćenih i vezanih srpskih seljaka iz Stare Krivaje i Nove Krivaje.¹⁸⁶ Neposredno pre okršaja kod Alaginca, ustaše pristigli iz Đulovca su u Novoj Krivaji ubili starca Đuru Crnobrnju (70). Ubistvo je izvršeno

185 HDA, 1372, MG-7 (I-1), "Okrug Bjelovar 1941.", Bjelovar, 1957, str. 201, Obradio: Savo Velagić, Napisali: Grga Jankez, Zvonko Brkić, Nikola Šušnjar i Ivan Stambeliček.

186 HDA, 1372, MG-7/V-6, "Kotar Podravska Slatina 1941."

javno, na Crnobrnjinom imanju, pred nekoliko meštana. Istovremeno je druga grupa ustaša, koja je nastupala iz Virovitice, upala u Staru Krivaju i ubila seljake Miloša Vajića (41) i Savu Mutavdžića (33). Ustaše su u Novoj Krivaji uhapsili trojicu, a u Staroj Krivaji deseticu meštana. Posleratni hroničar ne sumnja da su ustaše iz Đulovca i Virovitice, navodno njih oko 200 (što je nerealna i uvećana procena), krenuli prema šumi na međi Lisičina, Stare Krivaje i Nove Krivaje “s namjerom da unište lisičinsku gerilsku grupu”. Slično tome, hroničar tvrdi da su ustaše povele trinaesticu seljaka sa sobom “s namjerom da im isti taoci posluže kao zaštita od partizanske vatre, a potom da ih potuku”.¹⁸⁷ Ubistvo trojice seljaka implicira potencijalnu nameru ustaša da naude trinaestorici uhvaćenih seljaka, pogotovo ako znamo da su uhapšenici vezani sprovedeni u šumu. Jedan dokument NDH provenijencije, nastao 4. oktobra 1941, pruža podatke o jedinici koja je 3. oktobra upala u Staru i Novu Krivaju. Reč je o 28. ustaškoj bojni iz Virovitice, pod komandom nadsatnika Duića, koji je bio prisutan na licu mesta. U tom dokumentu navodi se da je od strane ustaša tokom borbe “uhićeno 11 komunista”.¹⁸⁸ Međutim, to nije tačno budući da ustaše nisu zarobile nijednog naoružanog gerilca. U svakom slučaju pominjanje 11 uhićenika predstavlja potvrdu prethodnih podataka o hapšenju seljaka u Staroj i Novoj Krivaji. Nadsatnik Duić je zapravo nadsatnik Josip Dujčić, potonji zapovednik 1. bojne 1. gorskog zdruge “Ante Pavelić” pod komandom stožera 1. gorske divizije Domobranstva NDH, zarobljen od strane partizana tokom trećeg oslobođenja Voćina, 11. maja 1943, nakon čega je streljan. Prema sećanju Marka Bogatića, koji je bio učesnik oružanog sukoba kod izvora Alaginac, gerilci

187 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37473, Zapisnik sastavljen kod Komisije za ratne zločine u Novoj Krivaji opštine Pivnica dana 1.1.1946: Izjave Blagoja Crnobrnje i Đure Horvata iz Nove Krivaje; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37473, Zapisnik sastavljen kod Komisije za ratne zločine u Novoj Krivaji opštine Pivnica dana 28.2.1946: Izjava Dejana Mandića iz Nove Krivaje; HDA, 1372, MG-8/I-3, Lazo Kovačević, “Podatci za historiju Slavonije 1941.”, Zagreb, 24.5.1950.

188 *Zbornik NOR-a*, V/32, Beograd, 1964, dok. 30, str. 84–85: Izveštaj kotarskog predstojnika iz Virovitice Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva NDH, 4.10.1941.

su nakon što su primetili ustaše kako sprovode vezane seljake načinili zasedu. Gerilska grupa se sastojala od 13 naoružanih ljudi od kojih su trojica posedovala puškomitraljeze, a desetorica vojničke karabine. Trinaestorica gerilaca bili su pod neformalnim zapovedništvom Jove Kosanovića i Marka Bogatića. "Kada su naišli na izvor ustaški natporučnik je naredio kratak odmor. U tom momentu Marko Bogatić daje komandu 'brza paljba' i vatra se otvorila iz 10 pušaka i tri puškomitraljeza. U taj mah seljaci koji su bili taoci bacili su se u potočić tako da je samo jedan lakše ranjen u leđa, jer su ustaše počele pucati i po njima. Prilikom toga prvog sukoba ustaše su se povukli tako da je bilo vremena odvezati povezane seljake. Nakon kraće stanke ustaše su pokušali ponovo da izvrše juriš, ali su opet bili odbijeni." Ubrzo potom iz Lisičina, privučeni odjekom borbe kod Alaginca, pristigla su četvorica mladića. Među njima je bio i Nikola Miljanović Karaula, naoružan puškomitraljezom, kasnije proslavljeni komandant slavonskih partizana. Gerilci su sada raspolagali s 13 karabina i četiri puškomitraljeza. Ustaše su pokušali nekoliko puta da opkole gerilce i izvrše napad na njih, ali svaki put su bili odbijeni vatrom iz puškomitraljeza. Tokom sukoba ustaše su ubili uhapšenika Savu Mihajlovića dok su se ostali uhapšeni seljaci spasili zahvaljujući bekstvu.¹⁸⁹ Navedeni izvor NDH potvrđuje brojnost gerilske grupe. "Sa strane pobunjenika puca se s 17 strana, a posjeduju i četiri strojne puške. Od 28. ustaške bojne dva su lakše ranjena, a jedan je nestao." Nestali ustaša je zapravo poginuo.¹⁹⁰ Posleratna sećanja Marka Bogatića vrlo su neumerena kada je reč o proceni ustaških gubitaka, stoga tu procenu ne vredi navoditi. Bogatić navodi da su gerilci nakon povlačenja ustaša zaplenili dva ostavljena karabina, što odgovara tvrdnjama o gubicima vlastitih snaga navedenih u citiranom ustaškom izveštaju. Navedeni ustaški izvor takođe je nepo-

189 HDA, 1372, MG-7/V-6, "Kotar Podravska Slatina 1941."; HDA, 1372, MG-7 (I-1), "Okrug Bjelovar 1941.", str. 202.

190 *Zbornik NOR-a*, V/32, Beograd, 1964, dok. 30, str. 84-85: Izveštaj kotarskog predstojnika iz Virovitice od 4.10.1941. Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva NDH; *Građa za historiju*, 1, Slavonski Brod, 1962, dok. 136, str. 207-208.

uzdan u navođenju protivničkih gubitaka (“ubijeno je 11–15 komunisti-
sta”). Gerilci nisu imali gubitke u toj borbi. Zanimljivo je da pomenuti
izvor imenuje lisičinsku gerilsku grupu kao komunističku, što ona
nije bila. Malo potom gerilci se imenuju kao “četnici”, što takođe nisu
bili. “Daljni progoni komunista po Ustaškoj bojni obustavljeni su po
nalogu pukovnika Lukca od Glavnog stožera iz Zagreba. Isti se prije-
ti i poziva na odgovornost natporučnika Duića što se upustio u bor-
bu. Cijelu stvar preuzelo je u ruke oružništvo, pa sada gone četnike
10–20 oružnika pod vodstvom oružničkog poručnika Mišure, što je
nedovoljno obzirom na jakost pobunjenika. Moli se da bi cijelu stvar
preuzela u ruke vojska pod vodstvom spremnih časnika.”¹⁹¹ Nije jasno
zašto pukovnik Lukac nije prihvatio upuštanje u borbu pripadnika 28.
ustaške bojne, budući da bojna nije imala ozbiljne gubitke.

Poznati su identiteti svih 17 učesnika borbe na Alagincu, 3. oktob-
ra 1941. Pripadnici lisičinske gerilske grupe poticali su iz sedam sela.
Osmorica su poticala iz Lisičina, dvojica iz Čeralija, dvojica iz Gornjih
Kusonja, i po jedan iz Nove Krivaje, Kuzme, Bokana, Pčelića i Gači-
šta.¹⁹² Samonikla i samostalno organizovana gerilska grupa sastavlje-
na od pojedinaca iz nekoliko sela od kojih neka nisu u neposrednom
susedstvu, govori o predratnim kontaktima i poznanstvima koja su
najverovatnije uslovlila genezu grupe. Nakon borbe kod Alaginca geril-
ci Milan Trbojević, Gavro Starijaš i Čedo Todorović izbegli su u Srbiju.
Devetorica gerilaca vratila su se u svoja sela, pokušavši da se pritaje, a
petorica koja su činila jezgro grupe (Jovo Kosanović, Marko Bogatić,
Petar Stojnović, Dušan Čakardić, Nikola Bosanac) nastavila su da bo-

191 *Zbornik NOR-a*, V/32, Beograd, 1964, dok. 30, str. 84–85: Izvještaj kotarskog predstoj-
nika iz Virovitice Glavnom stožeru Ministarstva Domobranstva NDH, 4.10.1941.

192 Učesnici borbe kod Alaginca: Marko Bogatić Kraljević, Petar Stojnović, Stanko
Dobrojević, Nikola Miljanović Karaula, Stojan Šakić, Rade Šakić, Stojan Brezanović,
Rade Todorović, svi iz Lisičina; Jovo Kosanović iz Nove Krivaje; Dušan Čakardić iz
Bokana; Nikola Bosanac i Gavro Starijaš iz Čeralija; Mile Sirovica i Savo Sirovica iz
Gornjih Kusonja; Đuro Ratić iz Kuzme, Čedo Todorović iz Gačišta; Milan Trbojević
iz Pčelića. (HDA, 1372, MG-7/V-6, “Kotar Podravska Slatina 1941.”; HDA, 1372, MG-
8/I-3, Lazo Kovačević, “Podatci za historiju Slavonije 1941.”)

rave u šumi.¹⁹³ Jedna posleratna hronologija navodi da su ustaše nakon borbe kod Alaginca ponovo izvršili hapšenje seljaka iz Nove Krivaje. “Poslije te borbe na nekoliko dana kasnije uslijedilo je hapšenje seljaka u tome kraju i to iz sela Nove Krivaje uhapšeno je 28 seljaka, a iz Potočana jedan seljak, koje su ustaše otpremili pred Okružni sud u Osijek.”¹⁹⁴ Izvor ne navodi kakva je bila sudbina uhapšenika. Može se pretpostaviti da su kasnije pušteni na slobodu, iako neki od njih najverovatnije nisu izbegli novo hapšenje i internaciju, septembra 1942.

Lisičinska grupa je u drugoj polovini novembra 1941. uspostavila kontakt s jezgrom psunjskih partizana, koje je u drugoj polovini oktobra započelo napade na OS NDH u cilju naoružavanja. Dušan Marijan Zuco, sudija i rezervni oficir iz Pakraca i Jovan Zec Jole, pravoslavni sveštenik iz Grahovljana kod Pakraca, dvojica organizatora partizanskog pokreta u pakračkom kraju, posetili su Lisičine 20. novembra. Marijan i Zec su bili članovi KPJ. Obojica su izbegla u Srbiju u leto 1941. odakle su se vratili već krajem septembra 1941. Očigledno je da su njih dvojica, poput Laze Tihomirovića, u Beogradu stupila u kontakt s rukovodstvom KPJ i dobili zadatak da se vrate u Slavoniju u cilju organizovanja prvih partizanskih grupa.¹⁹⁵ Čini se da su Marijan i Zec na području Lisičina ostali nekoliko dana. Ponovni sastanak s Lisičanima, u širem sastavu, održali su 22. novembra. Prema sećanju Marka Bogatića, “na sastanku je govoreno o oružanom ustanku,

193 HDA, 1372, MG-7/V-6, “Kotar Podravska Slatina 1941.”; HDA, 1372, MG-7 (I-1), “Okrug Bjelovar 1941.”, str. 203.

194 HDA, 1372, MG-8/I-3, Lazo Kovačević, “Podatci za historiju Slavonije 1941.”

195 Leksikon stradalih sveštenika Srpske pravoslavne crkve iz 1960. eksplicitno navodi da su se Zec, Marijan i Tihomirović zajedno po zadatku rukovodstva KPJ vratili iz Srbije u Slavoniju. Jovan Zec (rođ. 1910) bio je rodom iz Pobora kod Budve (Crna Gora). Nakon što je 1938. rukopoložen za sveštenika postavljen je za paroha u Grahovljanima kod Pakraca odakle je krajem 1940. premešten za paroha u Paučju kod Đakova, gde ga je zatekao rat. Učesnik je prvih partizanskih akcija na području Bučja i Kamenske krajem 1941. Poginuo je u borbi protiv ustaša 24.12.1941. u šumi Hrastik kod Bučja, nastojeći da s grupom boraca osujeti hapšenje lokalnih stanovnika. (Споменица православних свештеника – жртва фашистичког терора и палих у Народноослободилачкој борби, (ур. Душан Штрбац), Београд, 1960, стр. 73.)

te da je rukovodstvo ustanka komunistička partija, kako će doći do proširenja ustanka, naročito u proljeće 1942, te da se za to vrijeme sprema oružje i da u šumu ide samo onaj tko mora, a ostali da dolaze na proljeće.” Marijan i Zec su sutradan povelili lisičinsku grupu na Ravnu goru kako bi je povezali s ustaničkom grupom s područja Pakraca. Jedan dokument NDH provenijencije navodi da je rečeni sastanak održan 24. novembra, i da ga je “organizorao pop iz Grahovljana, te [Petar] Stojnović, [Dušan] Čakardić i [Marko] Bogatić iz Lisičina, a prisutno je bilo iz ovog kotara još pet lica i to: Marinčić Savo, Ivčić Mile, Novaković Pero, Pantelić Stojan, Čevizović Dragić”. Izvor navodi da su petorica posljednjih “uhićena i predana Pokretnom priekom sudu”.¹⁹⁶ Marinčić, Ivčić i Novaković su bili stanovnici Popovca, Pantelić je bio stanovnik Macuta, a Čevizović najverovatnije takođe stanovnik Macuta. Jedan posleratni izvor navodi da su ustaše krajem novembra 1941. izvršili hapšenje članova sedam ustaničkih porodica iz Lisičina i pet ustaničkih porodica iz Popovca. Uhapšenici su izolovani u privremenom logoru u Zdencima kod Orahovice.¹⁹⁷ Njihovu sudbinu nije moguće rasvetliti zbog pomanjkanja izvora iako postoji verovatnoća da su pušteni nakon određenog vremena.

Iz sećanja Marka Bogatića doznajemo da je prvi susret lisičinske grupe s ustanicima s područja kotara Pakrac značio prvu manifestaciju ideoloških nesuglasica koje je inicirao Jovo Kosanović, neformalni vođa grupe. Naime, ustanici s područja Pakraca nedvojbeno su se identifikovali s oružanim pokretom kojim je rukovodila KPJ. “Kada je Jovo Kosanović vidio da se na Ravnoj gori nalazi rukovodstvo od

196 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 48, str. 39: Izvještaj Velike župe Livac-Zapolje Glavnom stožeru Ministarstva Hrvatskog domobranstva o akcijama partizana na teritoriji župe od avgusta 1941. do marta 1942, 17.3.1942.

197 HDA, 306, ZKRZ, GUZ, k. 28, (Z-2957), 495/45: Vojni sud Vojne oblasti Slavonije JA, Vijeće za grad Osijek. Presuda Josipu Pilicar, 7.7.1945. Josip Pilicar iz Orahovice, pripadnik Ustaške pripremljene bojne Velike župe Baranja, bio je krajem 1941. upravnik logora u Zdencima. Učestvovao je u hapšenju i interniranju ustaničkih porodica iz Lisičina i Popovca. Proglašen je za ratnog zločinca i osuđen na smrt.

Zima 1943-1944, negde u Slavoniji. Nikola Miljanović Karaula, tada komandant 25. brodske brigade NOVJ, drži govor nad odrom poginulog borca. Nikola Miljanović, učesnik borbe na Alagincu i jedan od prvih partizana u Slavoniji, kasnije je postao proslavljeni komandant slavonskih partizana. Poginuo je 1. jula 1944. u selu Paka na Dilju, kao komandant 18. slavonske brigade NOVJ. (HPM-MRNH-N-2203-1605.)

članova KPJ isti se odcijepio i vratio se opet u šumu kod Lisičina i sa sobom povukao još oko 20 boraca.” Manji deo pripadnika lisičinske grupe pridružio se psunjskim partizanima i s njima 22–23. decembra učestvovao u napadu na oružničku postaju u Bučju.¹⁹⁸

Izvor NDH navodi da su pripadnici lisičinske grupe u noći 10–11. decembra, upali u Lisičine, pucali po selu i pretili meštanima. Tom prilikom ubili su Panteliju Balaća i ranili Tomu Zubovića. Dvojica navedenih “prijavili su prijelaz na rimokatoličku vjeru”. Gerilci su prilikom odlaska “po selu vikali: ‘Srbi, majku vam fašističku, kad mi ne spavamo, nećete ni vi, sve ćemo vas poklati!’”¹⁹⁹ Ustaše, najverovatnije iz Voćina, upali su 12. decembra 1941. u Lisičine. Prema sećanju Marka Bogatića, pripadnika lisičinske gerilske grupe, ustaše su toga dana zapalili porodične kuće gerilaca Marka Bogatića, Petra Stojnovića i Steve Lazarca. Bogatić i Stojnović su činili deo jezgra grupe zasnovanog 14. jula, a Lazarac se grupi priključio zajedno s Nikolom Miljanovićem 3. oktobra. Osim toga, ustaše su pohapsili članove porodica navedene trojice gerilaca, kao i gerilaca Bože Jorgića i Stojana Dobrojevića, “otjerali ih u logor, gdje su kasnije potučeni”. Prema istom svedočenju, ustaše su navedenog dana u Lisičinama “sazvali narod u crkvu i tamo su ga strašno prebijali”.²⁰⁰ Izvor ne navodi koliko

198 HDA, 1372, MG-7/V-6, “Kotar Podravska Slatina 1941.” O napadu ustanika na Bučje 22–23.12.1941: *Radnički i Narodno-oslobodilački pokret u Pakracu i okolini*. Dokumenti i podaci u vremenu oktobar 1918. – maj 1945, (pr. Slavica Hrečkovski, Mile Konjević, Slavonski Brod, 1970, dok. 246, str. 259; Izvještaj Vrhovnog oružničkog zapovjedništva Ministarstvu Hrvatskog domobranstva, 24.12.1941.

199 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 48, str. 39; Izvještaj Velike župe Livac-Zapolje Glavnom stožeru Ministarstva Hrvatskog domobranstva o akcijama partizana na teritoriji župe od VIII 1941. do III 1942, 17.3.1942; HDA, 487, Ministarstvo OS NDH, k. 4, Dnevna izvješća 1941, Stanje 11. prosinca.

200 HDA, 1372, MG-7/V-6, “Kotar Podravska Slatina 1941.” Stevo Lazarac je rođen 1921. u Lisičinama, gde je pre rata živio kao zemljoradnik. Tokom Aprilskog rata zajedno sa Nikolom Miljanovićem učestvovao je u prikupljanju oružja. Početkom 1942. pristupio je Papučko-krndijskoj četi, kao borac 3. voda. Član KPJ postao je 1942. Sve do oslobođenja bio je pripadnik borbenih jedinica. Nakon rata radio je u Petrinji. Posle odlaska u penziju preselio je u Podravsku Slatinu. Božo Jorgić je rođen 1905. u Lisičinama, gde je pre rata živio kao zemljoradnik. Bio

je meštana represirano u tom navratu i da li su isključivo represirani članovi navedenih porodica ili i drugi seljani.

Lisičinska gerilska grupa je nakon 3. oktobra 1941. izbegavala sukobe s OS NDH, nastojeći da umanjí represalije prema svojim porodicama i susedima. Zapravo, svi sukobi između gerilske grupe i OS NDH bili su inicirani od strane ustaša, uključujući i borbu 12. januara 1942. u Kometniku. Jedini izuzetak predstavlja napad lisičinske grupe na ustaše u Humu koji je izvršen 7. januara 1942. Partizani Papučko-krndijske čete, to jest pripadnici potonje 2. čete Slavenskog partizanskog bataljona, izvršili su 4. januara napad na ustašku posadu u Smudama.²⁰¹

U razdoblju kada je lisičinska grupa nastojala izbegavati sukobe s ustašama, prvenstveno iz straha od represalija nad svojim rođacima i simpatizerima, kao i zbog otežanih uslova boravka van naselja budući da je otpočinjala zima, partizanska grupa oko Slatinskog Drenovca i Orahovice počela je da narasta i intenzivira aktivnosti. Deo grupe koji je gravitirao Slatinskom Drenovcu, okupio je učitelj iz Drenovca, Lazo Tihomirović Baja, rodom iz Donje Rašenice kod Grubišnog Polja, predratni aktivista Samostalne demokratske stranke i simpatizer KPJ. Tihomirović je poznavao i stanovnike Sekulinaca i okolnih sela jer je pre premeštanja u Drenovac bio učitelj u Sekulincima.²⁰² Drenovačko-

je pripadnik Seljačkog kola. Krajem 1941. bio je komandir straže u Lisičinama. Početkom 1942. pristupio je Papučko-krndijskoj četi kao mitraljezac u 3. vodu. Nakon oslobođenja vratio se u selo. Umro je 1961. Nema podataka koji bi potvrdili navod da su najbliži rođaci petorice gerilaca iz Lisičina nakon hapšenja zadržani u logoru gde su likvidirani. Na osnovu analogija s hapšenjima osumnjičenih pomagača ustaničkog pokreta u drugim delovima kotara Podravska Slatina, ali i u drugim delovima brdske Slavonije, može se zaključiti da su uhapšenici posle nekoliko nedelja ili meseci pušteni iz privremenog logora u Zdencima ili iz zatvora u Osijeku, pri čemu su neki od njih ponovo uhapšeni u jesen 1942. i sprovedeni u logore gde su ubijeni.

201 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 6, str. 6: Izveštaj Župske redarstvene oblasti iz Osijeka, 6.1.1942.

202 HDA, 1372, MG-7/V-6, "Kotar Podravska Slatina 1941."; Душко Бркић, *Ослобођење Слатинског Дреновца 21. новембра 1941. године*, Просвјета – народни календар 1950, Загреб, 1949, стр. 45.

Može se zaključiti da su Lisičani bili obavešteni o pozivu KPJ na ustanak. Citirano

-orahovička grupa je u jesen 1941. počela dobijati obrise manjeg partizanskog odreda, naročito nakon dolaska nekolicine organizovanih pripadnika KPJ: Duška Brkića, pravnika iz Obrovca, Slobodana Ilića, učitelja iz Orahovice, Đure Vukadinovića, radnika iz Gradca kod Našica, Jovana Ive Marinkovića, lugara iz Donje Pištane kod Orahovice, Pavla Vukomanovića,²⁰³ učesnika građanskog rata u Španiji, rodom iz Novih Kusunja (Bijeli Jarac). Krajem 1941. grupa je nazvana Papučko-krndijski partizanski odred iako je i dalje formacijski bila jačine jedne veće čete. Prvi zapovednik odreda bio je Krsto Jovanović, član KPJ iz Gornje Pištane kod Orahovice, politički komesar bio je Slobodan Ilić, a vojni instruktor Pavle Vukomanović. Krajem jeseni 1941. odred je boravio u šumi Stražbenica iznad sela Kokočaka kod Orahovice. Početkom 1942. odred se sastojao iz dve čete, pri čemu je 2. četa, kojoj su 12.

Miljanovićevo pismo oružništvu u Voćinu započinje rečenicom: "Po naređenju CK KPH br. 1. izvjesna skupina narodne vojske nalazi se u Lisičinama", pri čemu je očigledna aluzija na lokalnu gerilsku grupu. Istovremeno je naglašena potreba da lokalna gerilska grupa bude razumevana u širem kontekstu ustaničkih snaga.

- 203 Pavle Vukomanović Stipe (1903–1977) jedan je od troje narodnih heroja rođenih u kotaru Podravska Slatina. Rođen je u Gornjim Kusunjama (zaselak Bijeli Jarac) u siromašnoj seoskoj porodici. Porodica se nekoliko godina nakon njegovog rođenja preselila u Španat, tada pustaru kod Gornjeg Miholjca. Kao 25-godišnjak otisnuo se u Evropu za poslom. Kao fizički radnik radio je u nekoliko zemalja (Mađarska, Nemačka, Švajcarska, Nizozemska i najduže u Francuskoj). Iskustvo proletera i sindikalni angažman politizirali su ga. Kao pristalica levičarskih ideja otišao je krajem 1936. u Španiju gde je postao borac Interbrigada. Nakon povratka u Jugoslaviju, određen je za instruktora partizanskih grupa koje su se formirale na papučko-krndijskom području. Jedan je od učesnika napada na Slatinski Drenovac 26. novembra 1941. Početkom 1942. premešten je u Moslavinu gde je postao zapovednik partizanske čete. Tokom 1943. bio je na raznim dužnostima u Štabu 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske. Krajem 1943. zanovaio je diverzantski kurs u Zvečevu. Zajedno s Ivanom Harišom, saborcem iz Španije, bio je glavni instruktor diverzantskih grupa u Slavoniji. Tokom 1944. dvaput je boravio u Mađarskoj zbog uspostavljanja veza s tamošnjim pokretom otpora. Tokom drugog boravka, avgusta 1944, uhvaćen je od strane mađarske policije i predat nemačkoj policiji koja ga je osudila na 12 godina robije, ne znajući koga ima u šakama. Prilikom transporta za logor u Nemačku, pobjegao je iz vlaka. Nakon bekstva se povezao s pokretom otpora. Dolaskom Crvene armije, u proleće 1945, prebacio se u Beograd. Ordenom narodnog heroja odlikovan je 1953. Umro je u Zagrebu 1977. Sahranjen je u Grobnici narodnih heroja na Mirogoju. (*Podravskoslatinski kraj*, (pr. Tomo Bačani), Podravska Slatina, 1981, str. 129–131).

januara 1942. pristupili pripadnici lisičinske grupe, bila stacionirana u šumarskim barakama pokraj potoka Budenica, u gustoj šumi iznad Sekulinaca, na obroncima Papuka.

Prva značajna akcija drenovačke partizanske grupe i uopšte prva značajnija akcija partizana na području Velike župe Baranja bio je napad na oružničku postaju i ustaški tabor u Slatinskom Drenovcu, u noći 20–21. novembra 1941. Akcija je sprovedena zbog pretpostavke da se u Drenovcu nalazi veća količina oružja, uključujući i automatsko oružje. Osnovni preduslov za omasovljenje čete bila je upravo nabavka oružja. U napadu su učestvovala 23 partizana i nekoliko desetina seljaka koji su uglavnom bili nenaoružani ili su, manjim delom, nosili lovačko oružje. Partizani su uglavnom poticali iz Orahovice i nekoliko okolnih sela (među njima su bili Lazo Oljača iz Sekulinaca i Simo Batinić, Tomo Ivković i Slavko Mrđenić, svi iz Drenovca), dok su nenaoružani seljaci bili stanovnici Slatinskog Drenovca, Gornjih Vrhovaca, Kantrovaca, Prekoračana, Kokočaka, Gornje Pištane, Suhe Mlake i nekih drugih sela. Napad je sproveden uspešno. Većina oružnika se razbežala nakon kraće borbe, a u borbi je poginuo ustaški tabornik Josip Petin. Iz ustaškog zatvora oslobođeno je nekoliko seljaka. Zaplenjene su 32 vojna karabina, 60 lovačkih pušaka, prethodno zaplenjenih od seljaka, ali nijedan puškomitraljez, što je bilo ispod očekivanja. Osim toga, desetak seljaka i nestalnih pripadnika čete, iz Gornjih Vrhovaca i Slatinskog Drenovca, koji su nenaoružani učestvovali u napadu, odlučili su da snabdeveni zaplenjenim puškama odu kućama, umesto u privremeni vojni logor na Papuku. Taj detalj govori o nedovoljnoj razvijenosti vojne organizacije, nejasnom poimanju vojne discipline i odsustvu autoriteta u jezgru čete. Zaplenjeno oružje nije bilo dovoljno da podmiri naoružavanje seljaka koji su pristizali u četu, zbog čega su mnogi morali biti vraćeni kućama. Planirano je da u napadu na Drenovac učestvuje i lisičinska grupa, ali Lisičani su u Drenovac stigli kasno, nakon što je akcija izvršena i nakon što su se napadači povukli u šumu. Prema jednom izvoru, Lisičani nisu mogli da pronađu pripadnike Papučko-krndijske čete, zbog čega su se vratili na matičnu teritoriju. Prema drugom izvoru, kurir iz Đuričića, koji je

trebao dovesti Lisičane iz Sekulinaca, gde su se krili na imanju Vida Vasiljevića, stigao je s zakašnjenjem. Nakon izvršene akcije pripadnici Papučko-krndijskog odreda zaputili su se prema Kokočaku i Gazijama, odakle su spremali napad na Baktež.²⁰⁴

Iako je drenovačka akcija bila uspešno izvedena, ona je pokazala bitne slabosti ustaničkog pokreta u papučkom kraju. Međutim, uskoro će postati očigledno da male i izolovane gerilske i partizanske grupe nemaju mnogo izgleda da pariraju lokalnim ustašama i oružnicima, naročito njihovim većim napadnim grupama, zbog čega se objedinjavanje ustaničkih grupa nametnulo kao imperativ. Do objedinjavanja je došlo sredinom januara 1942. Iako je drenovačko-orahovačka grupa krajem jeseni 1941. imala za trećinu manje stalnih pripadnika od lisičinske grupe, a bila je i slabije naoružana jer je imala samo jedan puškomitraljez, dok su Lisičani imali tri ili četiri, ona je bila spremnija na akciju i pokazivala je mnogo veću inicijativu. Lisičani nisu ni pokušavali da omasove grupu niti su pokušavali da organizuju akciju sličnu napadu na Drenovac. Nisu imali ni viziju o razvoju vojne organizacije. Svemu tome nije doprinosila samo njihova izolovanost u odnosu na partizanski ustanički pokret i komunističku organizaciju već prvenstveno strah od represalija nad ukućanima, rođacima i komšijama. Oni koji su bili kadri i sposobni da izgrade ozbiljnu vojnu organizaciju s perspektivom šire dobrovoljne mobilizacije na nadnacionalnoj osnovi imali su više izgleda da nametnu svoju vojnu i političku perspektivu ustanku u Slavoniji. To se ne odnosi samo na drenovačko-orahovičku grupu već i na celokupni partizanski pokret u Slavoniji. Stoga je priključenje lisičinske grupe papučkim partizanima predstavljalo jedini mogući izbor.

204 *Građa za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 48, str. 38: Izveštaj Velike župe Livac-Zapolje Glavnom stožeru Ministarstva Hrvatskog domobranstva o akcijama partizana na teritoriji župe od avgusta 1941. do marta 1942, 17.3.1942; *Prilog građi za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941. godine*, (pr. Slavica Hrečkovski i dr.), Slavonski Brod, 1965, str. 78-79, 110, 120. Detaljno o napadu na Slatinski Drenovac pisao je jedan od učesnika: Душко Вркић, *Ослобођење Слатинског Дреновца 21. новембра 1941. године*, Просвјета – народни календар 1950, Загреб, 1949, стр. 45-55.

Ustaška vlast je odmah sutradan nakon napada reagovala represivnim merama kako bi zastrašila i kaznila stanovnike Slatinskog Drenovca. Ustaše pod rukovodstvom Albina Kamenskog, načelnika seoske općine Slatinski Drenovac, i Ante Dragičevića, ustaše koji je zamenio poginulog tabornika, upali su u selo i uhapsili 12 muškaraca srpske nacionalnosti starosti od 18 do 38 godina (većina je imala između 20 i 25 godina), koji su nakon nekoliko dana zlostavljanja u lokalnom zatvoru otpremljeni u zatvor u Osijeku. Nekoliko dana nakon toga, verovatno 25. novembra, pripadnici ustaškog tabora u Drenovcu uhapsili su članove 13 srpskih porodica iz Drenovca, odnosno 56 osoba koje su izolovali u privremenom sabirnom logoru u Zdencima. Među uhapšenima je bilo 20 žena i devojaka i deset maloletnih lica. Iz jednog potonjeg pisma Ćirila Kralja, stožernika Ustaškog stožera Velike župe Baranja, doznajemo da je on odmah nakon napada na Drenovac naredio upućivanje u selo 50 ustaša koji su u tom mestu ostavljeni kao posada. Budući da drugih ustaša u većem broju nije bilo u okolini, može se pretpostaviti da su ustaše koje je poslao stožernik, odnosno pripadnici Ustaške pripremljene bojne Velike župe Baranja, i izvršili hapšenja u Drenovcu i sprovođenje uhapšenika u Osijek i Zdenec. Meštani Drenovca su bili zatočeni u logoru u Zdencima sedam meseci nakon čega su pušteni, osim jednog muškarca koji je januara 1942. ubijen prilikom pokušaja bekstva iz logora. Dvanaestorica muškaraca koji su zatvoreni u osječkom zatvoru takođe su pušteni nakon sedam meseci, "na intervenciju". Nije poznato ko je intervenisao da Drenovčani budu pušteni iz zatočeništva. Iz pisma stožernika Kralja stiče se utisak da on nije dao odobrenje za puštanje uhapšenika i da je ono sprovedeno bez njegovog znanja i saglasnosti. Imovina interniranih porodica opljačkana je od strane ustaša nakon hapšenja.²⁰⁵ Uslovi

205 VA, NDH, k. 114B, f. 9A, d. 11: Hrvatski ustaški stožer Osijek Glavnom stožernom zapovjedniku Ustaške vojnice g. pukovniku Sertiću, 7.5.1942; HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh-38410, Mjesna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Slatinskom Drenovcu, dana 12.7.1946: Izjave Đorđa Pavlovića i Ruže Nikolić iz Slatinskog Drenovca.

boravka u logoru u Zdencima u zimu 1941–1942. bili su izuzetno teški. Ta zima je bila zapamćena po izrazito niskim temperaturama, a u logoru ne samo što nije bilo grejanja već i pojedine zgrade nisu imale vrata i stakla na prozorima.²⁰⁶ Prema sećanju savremenika, ustaše su krajem novembra izvršili hapšenje i u Prekoračanima, srpskom selu smeštenom u susedstvu Slatinskog Drenovca. Uhapšeno je 18 članova pet porodica familije Bukvić, među kojima je bilo pet žena i sedmoro dece. Može se pretpostaviti da su uhapšenici lišeni slobode zbog toga što je neko od njihovih najbližih rođaka sumnjičen za učešće u napadu na Drenovac. Prilikom hapšenje opljačkana im je imovina, napose stoka kao najvredniji deo pokretne imovine. Bukvići su takođe izolovani u privremenom logoru u Zdencima, gde su boravili sedam nedelja nakon čega su “raspoređeni po okolini Donjeg Miholjca na prisilni rad”. Neki od njih su na prinudnom radu boravili do dve godine dok ih nisu oslobodili partizani, a pojedinci su pušteni nešto ranije. Niko od njih nije ubijen u zatočenju.²⁰⁷

Prethodno je naveden primer jedine oružane akcije koju je lišičinska gerilska grupa izvršila između 3. oktobra 1941. i 12. januara 1942. Ustaški izvori navode da je napad na Hum 10. decembra 1941. izvršen s namerom razoružavanja ustaške posade. Ustaše su pobegli iz Huma, a gerilci su zaplenili pušku jednog domobrana koji je bio na

Uz izjave oštećenika iz 1946. priložen je spisak uhapšenih i interniranih meštana Slatinskog Drenovca s osnovnim podacima. Izvori NDH potvrđuju hapšenja u Drenovcu krajem 1941. navodeći da su ustaške vlasti 5. decembra 1941. predale Pokretnom priekom sudu 15 meštana tog sela “radi kaznenog progona”, pri čemu poimence navode 14 uhapšenika. Takođe, izvori NDH navode da su ustaške vlasti krajem novembra 1941. uhapsile 12 seljaka iz Suhe Mlake kod Orahovice zbog sumnji za učešće u napadu na Drenovac. Uhapšeni Suhomlačani su sprovedeni u Osijek, ustupljeni na saslušanje Pokretnom priekom sudu i potom pušteni od strane Župske redarstvene oblasti. (*Zbornik NOR-a*, V/2, Beograd, 1952, dok. 141, str. 385–386; *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 48, str. 38–39).

206 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 13, str. 25–26; Izveštaj Ministarstva unutrašnjih poslova NDH Slavku Kvaterniku, 17.1.1942.

207 HDA, 306, ZKRZ, k. 126, Zh-6422, Zapisnik sastavljen kod MKRZ u Prekoračanima, 11.7.1946: Izjava Save Bukvića iz Prekoračana.

odsustvu i opljačkali kuću ustaškog rojnika Martina Pavlina. Nikola Miljanović Karaula, čiji je autoritet lisičinska grupa prihvatila krajem 1941. budući da je, za razliku od Jove Kosanovića, bio stanovnik sela iz koga je poticao najveći broj pripadnika grupe, 9. januara 1942. uputio je pismo zapovedniku oružničke postaje u Voćinu potpisavši se kao “komandant narodooslobodilačke vojske”. Miljanović upozorava oružnike u Voćinu da je njegova grupa prisutna u zgradi seoske škole u Lisičinama kako bi sprečila upad ustaša iz Huma koje predvodi “krvnik, palikuća i bandit”, ustaša Martin Pavlin. Miljanović napominje da pripadnici gerilske grupe, “kao narodna vojska”, imaju dužnost da sprečavaju “razne načine ustaškog pljačkanja i mrcvarenja mirnog stanovništva”. “Ukoliko banditi ustaše smatraju se povređenim, neka izvole u potjeru za nama i obračun sa nama, a ne sa mirnim stanovništvom”, pri čemu je aludirao na represiranje članova porodica gerilaca iz Lisičina i Popovca. Na kraju Miljanović ističe da “narodna vojska” u potpunosti dozvoljava oružnicima “kretanje i vršenje dužnosti”. “Ustašama je to pravo potpuno zabranjeno.”²⁰⁸

Među osnivačima lisičinske gerilske grupe nalazila su se dvojica pripadnika predratne četničke organizacije, pri čemu se Jovo Kosanović isticao otvorenom netrpeljivošću prema Hrvatima. Ostali pripadnici grupe nisu bili zagovornici nacionalističkih ideja. Kosanovićev autoritet neformalnog vođe gerilske grupe opao je u jesen 1941. Opadanje Kosanovićevog autoriteta koincidiralo je s narastanjem autoriteta Nikole Miljanovića Karaule, 27-godišnjeg meštana Lisičina, uvažavanog zbog odvažnosti i prisebnosti. Miljanović je pre rata bio simpatizer Samostalne demokratske stranke, čija je politika podrazumevala saradnju Srba i Hrvata. Promenu političkog uticaja u lisičinskoj grupi, mada o tom procesu ne znamo mnogo, označilo je pristupanje grupi jednog komuniste hrvatske nacionalnosti iz Levinovca. Reč je o Mirku Fiketetu, koji je posle rata, jednako kao i Nikola Miljanović,

208 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 16, str. 35–36, 39: Izvještaj Župske redarstvene oblasti u Osijeku Ustaškoj nadzornoj službi, 27.1.1942.

proglašen za narodnog heroja. Fiket se pojavio u Lisičinama oko 26. novembra 1941, da bi nakon nekoliko dana uspostavio vezu s lisičinskom grupom. Prema posleratnim tvrdnjama Marka Bogatića i Mirka Fiketa, Jovo Kosanović je kao šovinista hteo da likvidira Fiketa zbog njegove etničke pripadnosti. Međutim, tome su se usprotivili Nikola Miljanović i Petar Stojnović.²⁰⁹

S formiranjem Slavenskog partizanskog bataljona, 13. januara 1942, Papučko-krndijska četa postala je 2. (Papučko-krndijska) četa Slavenskog partizanskog bataljona. Očigledno je da su Lisičani bili obavješteni o formiranju bataljona i potrebi da se u potpapučkom kraju, s osloncem na Slatinski Drenovac, spajanjem nekoliko gerilskih i partizanskih grupa uspostavi operativna partizanska jedinica. Pored drenovačke i lisičinske grupe, u okvir 2. čete Slavenskog partizanskog bataljona integrisane su i gerilske grupe iz Gornjih Vrhovaca i Kantrovaca, najzabačenijih papučkih sela u kotaru Slavenska Požega.

209 HDA, 1372, MG-7/V-6, "Kotar Podravska Slatina 1941."

Masovni zločin u Kometniku i Voćinu 12–14. januara 1942.

Masovni zločin koji su počinili pripadnici Ustaške pripremne bojne Velike župe Baranja iz Osijeka, Valpova, Podravske Slatine i Virovitice i lokalne ustaše iz Voćina nad stanovnicima Kometnika i Dobrića, 13. i 14. januara 1942, predstavlja najmasovniji zločin u Slavoniji od početka rata. U ta dva povezana masovna zločina, koji zbog strukture žrtava i počinitelaca, kao i zbog motiva počinitelaca, predstavljaju jedinstven istorijski događaj, koji se odigrao u dva susedna mesta, ubijene su 223 osobe, pretežno muškarci od 20 do 60 godina starosti. Januarski zločin u Kometniku i Voćinu predstavlja uvod u najtragičniju godinu u istoriji Slavonije tokom Drugog svetskog rata.

Pripadnici lisičinske gerilske grupe, ukupno 35 boraca (32 gerilaca, mahom iz Lisičina i trojica članova i simpatizera KPJ iz Levinovca i Cabune, među kojima su bila dvojica komunista hrvatske nacionalnosti), u nameri da se pridruže Papučko-krndijskoj partizanskoj četi, uputili su se 11. januara uveče prema brdima u zaleđu Sekulinaca gde se u šumarskim barakama u šumi Budenica, smestila Papučko-krndijska četa. Gerilci su bili dobro naoružani, imali su 32 vojnička karabina i tri puškomitraljeza. Put koji su prešli bio je vrlo naporan zbog nezapamćeno hladne zime koja je okovala Slavoniju januara 1942. Sneg je tih dana napadao oko pola metra. Sve navedeno je prilično otežalo kretanje gerilaca i primoralo ih da zastanu i predahnu u Kometniku. Lisičani su prešli Voćinsku rijeku istočno od Voćina i zaputili se prema kometničkom zaseoku Zubići. Prilikom prelaska Voćinske rijeke opaženi su od strane jednog mlinara koji je njihovo kretanje prijavio ustaškim vlastima u Voćinu. Lisičani su se u Zubićima smestili kod lokalnih simpatizera, braće Miloša i Steve Stojanovića, čije su kuće bile udaljene tri kilometra od Voćina. “Umorni od napornog noćnog puta, odlučili su da se tu odmore preko dana, a slijedeće noći da krenu

dalje.”²¹⁰ Može se pretpostaviti da su Lisičani odlučili da naredni dan provedu pod krovom, izbegavajući kretanje dok ne padne mrak. Su-tradan, 12. januara oko 11.30 sati, kako navode izvori NDH, iz Voćina je krenula grupa od 33 ustaše, domobrana i oružnika, prateći tragove Lisičana u snegu, u nameri da ih pohvataju. Ustaše iz Voćina i Podravske Slatine koji su učestvovali u napadu bili su pripadnici Ustaške pripremljene bojne Velike župe Baranja (za kotar Podravska Slatina), koja je imala manju četvu u Voćinu, pod komandom dočasnika Tome Pokrajca, dok su oružnici pripadali lokalnoj oružničkoj postaji pod komandom vodnika Mile Jurkovića. Obojica dočasnika su učestvovala u napadu na lisičinsku grupu. Izvor NDH provenijencije, zasnovan na izveštaju oružničke postaje Voćin od 14. januara 1942, navodi da su se oružnici i ustaše nakon ulaska u Zubiće, a uoči otpočinjanja oružanog okršaja, razdvojili u dve grupe “jer su se morali razdvojiti u borbeni red”. Iz rečenog proizilazi jasna namera ustaško-oružničke grupe da opkoli gerilce i da izvrši napad na njih. Savremeni partizanski izvor napominje da je gerilska grupa bila “iznenađena... i opkoljena za vrijeme spavanja”. Izvor NDH navodi da je oko 13 sati, nakon što je kolona iz Voćina ušla u Zubiće, na napadače otvorena puščana i mitraljeska vatra iz jednog štaglja.²¹¹ Dakle, iako su gerilci bili iznenađeni nailaskom napadača, bili su dovoljno oprezni da primete njihovo približavanje i da otvaranjem vatre spreče potpuno opkoljavanje i teže posledice zbog nebudnosti.²¹² Ovo je važno napomenuti zbog toga što se u

210 *Četrnaesti januar*. Spomen knjiga u povodu 30-godišnjice stradanja nevinih seljaka Kometnika i okolice u Voćinu, (pr. Stevo Pupić), Podravska Slatina, 1972, str. 11; Grigor Vitez, *Nikola Miljanović Karaula*, Zagreb, 1952, str. 12–13.

211 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 16, str. 34: Izveštaj Župske redarstvene oblasti u Osijeku Ustaškoj nadzornoj službi, 27.1.1942; *Isto*, dok. 23, str. 51–53: Izveštaj Štaba Slavenskog NOP bataljona Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske, 16.2.1942.

212 Istoričar Filip Škiljan greši kada konstatuje da su lisičinski gerilci napali ustašku ophodnju u Kometniku 12.1.1942, pri čemu se poziva na izveštaj velikog župana Velike župe Baranja, Stjepana Hefera ministru Andriji Artukoviću ne navodeći izveštaj oružničke postaje Voćin koji je relevantniji i kredibilniji istorijski izvor. “Najveća odmazda nad lokalnim stanovništvom dogodila se prilikom napada partizana na ustaše

jednom drugom dokumentu NDH – izveštaju velikog župana Velike župe Baranja Stjepana Hefera ministru Andriji Artukoviću – navodi da su gerilci u Kometniku napali na “redovnu ophodnju”, što ne odgovara tvrdnjama iznesenim u dva prethodno citirana izvora koja se slažu da su gerilci reagovali u samoodbrani. Veliki župan Hefer obavestio je 13. januara ministra unutrašnjih poslova NDH Andriju Artukovića o događajima u Kometniku 12–13. januara. U izveštaju se navodi da je jedna ustaška patrola iz Podravske Slatine 12. januara oko 13 sati, u “redovnoj ophodnoj službi” ušla u Kometnik, nakon čega je na nju iznenada iz dva puškomitraljeza otvorena vatra. Potom je usledila borba koja je trajala pet sati. Upadljivo je što župan pominje samo ustaše, dok ne pominje oružnike i domobrane kao pripadnike voćinske ophodnje, što ukazuje na to da je imao ograničen pristup informacijama. Takav zaključak potkrepljuje i županova tvrdnja da su ustaše pristigli iz Slatine, a ne iz Voćina. Nije do kraja jasno da li je netačna tvrdnja o napadu gerilaca na ustaše proizvod nedovoljne informisanosti velikog župana Hefera ili njegove svesne namere da gerilce prikaže kao napadače, čime bi pravdao ubistvo 25 meštana Kometnika u ranim jutarnjim časovima 13. januara kao navodnih pomagača onih koji su izvršili napad na “redovnu ophodnju”. Smatram da je župan Hefer namerno izneo netačnu informaciju o napadu lisičinske grupe na navodno “redovnu ustašku ophodnju” u Kometniku, umesto da je konstatovao da su pripadnici OS NDH upali u Kometnik s namerom da se oružano konfrontiraju, kako bi opravdao zločin Ustaške

u selu Kometnik kod Voćina početkom 1942.” (Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, str. 360–361). Imenovanje zločina nad stanovništvom Kometnika odmazdom nije najprihvatljivije jer upotreba tog termina podrazumeva osvetu. Pripadnici OS NDH koji su izvršili zločin nad stanovnicima Kometnika nisu imali razloga da im se svete jer stanovnici tog sela nisu učestvovali u napadu na ustaše i oružnike. Istovremeno masovno ubistvo stanovnika Dobrića naročito ne može biti imenovano odmazdom budući da u tom selu nije zabeleženo stradanje ustaša u borbi jer nije bilo borbe u Dobriću 12.1.1942. Stanovnici Kometnika ubijeni su prvenstveno da bi se zastrašilo stanovništvo voćinskog kraja, čime je trebalo osujetiti njihovo pomaganje gerilcima i partizanima.

pripremne bojne Velike župe Baranja 13. januara u Kometniku i kako bi opravdao još masovniji zločin za koji je, po svemu sudeći, znao da će se dogoditi narednog dana. Heferovo prisustvo u Voćinu 17. januara i njegovo obraćanje srpskim muškarcima koji su sahranjivali žrtve pokolja, o čemu će biti više reči u nastavku, vrlo je indikativno. Uostalom, teško je poverovati da su osječke, slatinske i voćinske ustaše samoinicijativno, bez dozvole ili sugestije s vrha, odlučili da u Voćinu ubiju oko 190 muškaraca, što je događaj bez presedana u dotadašnjem toku rata u Slavoniji. Neko je morao doneti odluku da zločin koji je podrazumevao ubistvo 25 ljudi 13. januara, brutalno prebijanje i ponižavanje seoskih muškaraca na putu za Voćin i u samom Voćinu nije dovoljno opominjući po one koji se upuštaju u saradnju s ustanicima ili koji odbijaju da sarađuju s režimom u progonu ustanika, budući da većina Kometničana i Dobrićana nije sarađivala s ustanicima. Neko je morao doneti odluku da potencijalna internacija preko 200 uhapšenika iz Kometnika i Dobrića u logore nije dovoljno opominjuća i zastrašujuća mera po stanovništvo koje je naklonjeno ustanicima. Neko je morao odlučiti da u Voćinu bude ubijena većina uhapšenika iz Kometnika i svi uhapšeni iz Dobrića, kako bi dotad neviđena masovnost zločina nad srpskim seoskim stanovništvom u Slavoniji bila jasan pokazatelj odlučnosti ustaškog režima da brutalno kažnjava sela koja sarađuju s ustanicima. Teško je poverovati da je tu odluku donela lokalna ustaška vlast u Voćinu, budući da ona nije imala ingerencije nad ustašama pristiglim iz Osijeka, Valpova, Belišća i Virovitice čije učešće u hapšenju i ubijanju seljaka voćinskog kraja ne dovodimo u pitanje.

Borba koja se odigrala 12. januara u Kometniku trajala je dva sata, od 13 do 15 sati. Tom prilikom poginula su petorica ustaša i dvojica gerilaca, dok su dvojica ustaša ranjena, od kojih je jedan nešto kasnije preminuo u Slatini. Lisičani su u borbi zarobili dvojicu domobrana. Domobrana Stjepana Sudara su pustili nakon što su ga razoružali, dok je domobran Ive Vlahinić pristao da ostane s gerilcima. Lisičani su

zaplenili jedan puškomitraljez i sedam pušaka.²¹³ U borbi su se od gerilaca naročito istakli Nikola Miljanović Karaula, kasniji komandant 18. slavonske brigade NOVJ, Mirko Fiket i Lazo Oljača. "Ta borba još više zbliži Hrvata Mirka Fiketa sa Srbinom Karaulom."²¹⁴ Prema tvrdnjama Nikole Zubića iz Kometnika, toga dana su ustaše u selu ubili Đeku Čevizovića (42).²¹⁵ U pokolju u Voćinu 14. januara, ubijeni su Đekin sin Božo (20) i brat Đuro (53). Prema tvrdnjama Nedeljka Todorovića iz Voćina, toga dana u Voćinu su zaklana četvorica srpskih muškaraca. Iz njegove nedorečene izjave proističe da su ubijeni muškarci bili

213 *Zbornik NOR-a*, V/3, Beograd, 1952, dok. 140, str. 448-449; Izveštaj velikog župana Velike župe Baranja, 13.1.1942; *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 16, str. 34; Izveštaj Župske redarstvene oblasti u Osijeku Ustaškoj nadzornoj službi, 27.1.1942; *Isto*, dok. 23, str. 51-53; Izveštaj Štaba Slavanskog NOP bataljona Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske, 16.2.1942; "Nove svijetle žrtve", *Hrvatski list*, XXIII, 13, Osijek, 15.1.1942, str. 5.

Izveštaj Župske redarstvene oblasti u Osijeku (ŽRO) zasniva se na dopisu Kotarske oblasti Podravska Slatina od 20.1.1942, koji je zasnovan na izveštaju oružničke postaje u Voćinu od 14.1.1942. U izveštaju ŽRO navode se imena trojice poginulih gerilaca iz Lisičina: Petar Stojnović, Marko Bogatić i Stojan Šakić. Međutim, toga dana je u Kometniku poginuo samo Petar Stojnović (1909). Stojan Šakić (1915) je poginuo početkom marta 1942. u Levinovcu, a Marko Bogatić (1915) preživeo je rat. Partizanski izveštaj od 16.2.1942. navodi da su u Kometniku poginula dvojica gerilaca, od kojih jedan iz Lisičina, koga definišu kao "četnika", ali taj termin stavljaju pod navodnike, dok za drugog kažu da je bio "jedan naš partizan", bez navođenja imena. Isti izvor navodi da je u borbi poginulo 14 i ranjeno oko 20 ustaša, što su neprihvatljive i uveličane brojke. Uglavnom, i ustaški i partizanski izvor realno prikazuju vlastite gubitke, a uveličavaju protivničke. Posleratna publicistika imenuje poginulog partizana kao Peru Borotića, člana KPJ iz Cabune. (Savo Velagić, *Virovitica u NOB i socijalističkoj revoluciji*, Virovitica, 1979, str. 47, 160.) Nepoznata je ratna sudbina tadašnjeg ustaškog zapovednika u Voćinu, Tome Pokrajca. Dvojica njegovih sinova stradala su kao pripadnici ustaškog pokreta: stariji Mirko navodno još maja 1941. na Baniji, a mlađi Slavko nakon zarobljavanja maja 1945. Trojica poginulih ustaša bili su rodom iz Slatine, jedan iz Jasenovca, a jedan iz Gornjeg Predrijeva kod Slatine. Jedan ranjeni ustaša bio je rodom iz Slatine, a drugi iz Voćina. (Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *Spomenar hrvatskim žrtvama Virovitičko-podravske županije stradali 1941. -1945. i 1991. -1995. godine*. Drugo ispravljeno i dopunjeno izdanje, Osijek, 2011, str. 235.)

214 Grigor Vitez, *n. d.*, str. 13.

215 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 26.2.1946. spisan pred komisijom gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (dalje: GKRZ) u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Zubića iz Kometnika.

iz Kometnika. Todorović nije naveo njihova imena. Prema njegovim tvrdnjama do ubijanja je došlo nakon pristizanja ranjenih ustaša iz Kometnika. Todorović u izjavi navodi da je meštanim Joškica Stanek ustašama prokazao najmanje jednog Srbina iz Kometnika koji se toga dana zatekao u Voćinu i zahtevao od ustaša da ga ubiju. Joškica Stanek je navodno “iz sveg grla vikao da treba sve Srbe poklati”.²¹⁶ Jedan od ustaša ranjenih u Voćinu bio je i Dragutin Stanek, Joškičin sin. Prethodno je napomenuto da je nekolicina stanovnika Voćina svedočila da je Joškica Stanek navodno bio član tajnog “ustaškog odbora” u Voćinu koji je donosio odluke o postupcima ustaša prema lokalnim Srbima.

Izveštaj oružničke postaje u Voćinu potvrđuje posleratna sećanja Kometničana koji su preživeli voćinski pogrom da su se gerilci smestili u jednom ili dva seoska domaćinstva, što osporava tvrdnje župana Hefera o pružanju otpora iz većeg broja domaćinstava, čime je veliki župan pravdao ubijanje stanara tih domova i paljenje njihovih kuća, što je usledilo sutradan, 13. januara, nakon pristizanja veće grupe ustaša iz Osijeka. Postupak prema dvojici zarobljenih domobrana i naročito spremnost jednog od zarobljenika da ostane s gerilcima, demantuju tvrdnje pojedinih proustaških revizionista. Naime, dvojica publicista koji su pisali o prošlosti slatinskog kraja u Drugom svetskom ratu, Dragutin Pelikan i Miroslav Gazda, izneli su tvrdnju da su petorica poginulih ustaša nakon ranjavanja masakrirani od strane gerilaca. Pelikan ne navodi izvor za tu tvrdnju, dok Gazda konstatuje: “Svi poginuli prethodno su bili izranjavani vatrom iz oružja, a potom su im još živima iskopane oči, prema očevidcu Dragutinu Arambašiću.” Međutim, navodni očevidac Arambašić je poginuo prilikom napada NOVJ na Slatinu, 5. aprila 1944.²¹⁷ Miroslav Gazda je rođen prethodne

216 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Izjava Nedeljka Todorovića iz Voćina. (Izjava nije datirana. Zavedena je od strane OKRZ Daruvar dana 15.2.1946. Izjavu su potvrdili meštani Voćina, srpske i hrvatske nacionalnosti, Marko Kovačević, Slavko Dorić i Mijo Dorić.)

217 Dragutin Pelikan, *Slatina u vjetrovima povijesti*, Slatina, 1997, str. 156–159; Miroslav Gazda, “Krvavi slatinski Uskrs”. *Ratna zbivanja u Slatini za II. svjetskog rata*, Zagreb, Slatina, 2015, str. 123, 258.

1943. godine i nije bio u prilici da čuje svedočenje osobe na čije se navodno svedočanstvo poziva. Dragutin Pelikan tokom rata nije boravio u slatinskom kotaru, niti postoje dokazi da je poznavao Arambašića, niti se Pelikan poziva na Arambašića kao svedoka. Ipak, ključna činjenica je da savremeni izvori NDH ne pominju masakriranje poginulih ustaša. Očigledno je da je narativ o masakriranju izmišljen kako bi se opravdao masovni zločin nad srpskim civilima u Kometniku i Voćinu.

U Voćin je u večernjim satima 12. januara pristiglo pojačanje od strane Ustaške pripremne bojne Velike župe Baranja iz Osijeka, Belišća, Valpova i Virovitice. Iz navedenih mesta je u Voćin pristiglo oko 300 ustaša "pod vodstvom stožernika Velike župe Baranja Ćirila Kralja". Oni su u ranim jutarnjim satima 13. januara, u zajednici s ustašama i redarstvenicima iz Voćina i Slatine, upali u Kometnik bez otpora, budući da su se "odmetnici komunisti" prethodno povukli iz sela. Ustaše i oružnici su, kako navodi Hefer u izveštaju Artukoviću, "zapalili nekoliko kuća i štagljeva u tom selu, naročito one kuće iz kojih se pucalo dan prije na ustaše". Veliki župan dalje navodi da su ustaše "žitelje sela evakuirali i dopremili u općinu Voćin", pri čemu kaže da je među "tim evakuiranima bilo i takovih koji su htjeli bježati i eventualno se odmetnuti u goru". Ustaše su, kako kaže, "pucali u takove i na taj način je poginulo danas oko 25 ljudi", što predstavlja direktnu potvrdu ustaškog zločina u Kometniku 13. januara. Očigledno je da je veliki župan pokušao da opravda ubijanje civila u Kometniku tvrdnjom o ubijanju onih koji su pokušali bekstvo. Vrlo je moguće da su ustaše ubili pojedine civile u pokušaju bekstva, međutim to ne znači da su ti ljudi bežali da bi se priključili "odmetnicima". Bežali su jer su se plašili za svoje živote. Nepoznat broj meštana je, po svemu sudeći, uspeo da pobegne "u goru" i time su ili spasili svoje živote, što se odnosi na muškarce, ili izbegli neizvesnost i bespomoćnost koju su nosili naredni dani, što se odnosilo na žene i decu. Heferovu tvrdnju o ubijanju zarad sprečavanja odmetanja "u goru", osporava detalj iz izveštaja Župske redarstvene oblasti u Osijeku od 27. januara 1942. u kome se navodi da je u Zubićima "iz vatrenog oružja i otvorenim no-

ževima ubijeno 25 seljaka i time se svaki otpor spriečio”.²¹⁸ Jasno je da se klanjem civila ne sprečava otpor s obzirom na to da ubijeni civili nisu bili naoružani niti postoje podaci da su pružali aktivan otpor.

Veliki župan dalje navodi da su ustaše i oružnici istog dana u selu izvršili pljačku stoke. Opljačkano je 107 grla razne stoke, od toga 47 volova. Hefer navodi da “evakuiranih ljudi imade oko 190 osoba sa ženama i djecom”. Termin “evakuiranih ljudi” odnosno brojka od “190 osoba” odnosi se isključivo na muškarce, budući da žene i deca nisu evakuisani u Voćin ili u neko drugo mesto, dok broj uhapšenih žena i dece nije naveden. Naime, broj od “190 osoba” uklapa se u realan broj meštana Kometnika i Dobrića koji su toga dana sprovedeni u Voćin. Veliki župan u izveštaju Artukoviću navodi da “u privremenom logoru u Zdencima nema više mjesta”. “Imade doduše zgrada na kojima nema prozora ni vrata, a ni štednjaka ni peći, pa stoga netko će sutra otići onamo u Zdence da uredi što je najpotrebnije, da se te zgrade osposobe makar za privremeno primanje ovih evakuiranih.” Sačuvani izvori sugerišu da su žene i deca iz Kometnika, nakon ubijanja njihovih ukućana, nastavili da žive u tom selu, odnosno da nije bilo njihove internacije u Zdence. U planu je bila i “premetačina” Lisičina.²¹⁹ Ne znamo da li su ustaše sutradan upali u Lisičine kako je nagovestio Hefer, kao što ne postoje dokazi da su žene i deca iz Kometnika zatočeni u privremenom logoru u Zdencima kod Orahovice. Međutim, činjenica je da su sutradan u Voćinu ubijena dvojica stanovnika Lisičina.²²⁰

218 *Zbornik NOR-a*, V/3, Beograd, 1952, dok. 140, str. 448–449: Izveštaj velikog župana Velike župe Baranja, 13.[17.].1.1942; *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 13, str. 25–26: Izveštaj Ministarstva unutrašnjih poslova NDH Slavku Kvaterniku, 17.1.1942; *Isto*, dok. 16, str. 34: Izveštaj Župske redarstvene oblasti u Osijeku Ustaškoj nadzornoj službi, 27.1.1942.

Izveštaj ministra Andrije Artukovića Slavku Kvaterniku (17.1.1942) baziran je na izveštaju velikog župana Stjepana Hefera ministru Artukoviću od 13.1.1942.

219 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 13, str. 25–26: Izveštaj Ministarstva unutrašnjih poslova NDH Slavku Kvaterniku, 17.1.1942.

220 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Lisičine, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946; *Četrnaesti januar...*, str. 21.

Prema svedočenju Nedeljka Jorgića, stanovnika Kometnika koji je sticajem okolnosti uspeo da preživi pokolj, ustaše su u Kometniku 13. januara zapalili sedam kuća i 26 gospodarskih zgrada i opljačkali “svu seosku marvu, sitnu i krupnu, koja je brojala 200 grla”. “Osим toga pljačkali su mast, meso, hranu, a među ostalim i pečenicе koje su bile pripremljene za Božić i Novu godinu pravoslavnu.” U Dobriću nije bilo paljenja zgrada. Kometnik je početkom rata imao 123 kuće i 426 ekonomskih zgrada.²²¹

Ustaše su 13. januara 1942. pohapsili oko 200 muških stanovnika Kometnika i 32 muška stanovnika Dobrića. Manji deo uhapšenih meštana ubijen je na licu mesta, u njihovim kućama i dvorištima, a veći deo je sproveden u Voćin gde je ubijen narednog dana. U Kometniku su toga dana ubijena iz pušaka ili zaklana 23 meštana, među kojima jedna žena i njeno dete, dok je u Dobriću istog dana zaklan jedan muškarac, a sutradan je u tom selu ubijena jedna žena. Stevo Zubić (33) iz Kometnika je “umro od straha” prilikom hapšenja.²²² Savo Bojčić, meštаниn Kometnika-Jorgića, koji je preživeo masakr u Voćinu, svedočio je 1972. da su klanja u Kometniku zabeležena u kućama u kojima su boravili partizani i u susednim kućama, bez obzira da li su partizani zaista boravili u tim domovima.²²³ Broj od 25 poimenice poznatih žrtava istovetan je numeričkom podatku o broju ubijenih koji navode dva ustaška izvora.

U Voćinu su 14. januara 1942. u dvorištu općinske zgrade, zajedno sa meštanima Kometnika i Dobrića, ubijena dvojica stanovnika Lisičina. Oba izvora se slažu o identitetu žrtava: Stevo Čakardić (44), Sovrenija/Sofra Zubović (48).

221 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 18.2.1946. spisan pred GKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Nedeljka Jorgića iz Kometnika.

222 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 18.2.1946. spisan pred GKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Nedeljka Jorgića iz Kometnika; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-7031, Zapisnik od 22.2.1946. spisan pred GKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Paje Dobrića iz Dobrića.

223 Četrnaesti januar..., str. 27.

Dokumentacija ZKRZ iz 1946. sadrži spiskove stanovnika Kometnika i Dobrića ubijenih 13. januara 1942.²²⁴ Uparednom analizom tog spiska sa spiskom objavljenom u knjižici o pokolju u Kometniku iz 1972. i bazom podataka MŽG iz Beograda koja je zasnovana na saveznom popisu žrtava rata iz 1964–1965, i usklađivanjem rezultata analize s detaljima iz sačuvanih svedočenjima preživelih meštana, dolazimo do zaključaka o razmerama stradanja pojedinih porodica, o čemu nema podataka u narativnim izvorima i recentnim dokumentima.

Nedeljko Jorgić je u izjavi iz 1946. tvrdio da su među stanovnicima Kometnika ubijenim 13. januara bili Vida Đurić (46), “zajedno sa djetetom Milanom (4) kojega je nosila u tom času u naramku”.²²⁵ Prema svedočenju Milana Radmilovića iz Kometnika, koji je poput Jorgića takođe preživio pogrom u Voćinu, u ranim jutarnjim časovima 13. januara, prilikom ponovnog upada ustaša, zapaljena je kuća Bože Đurića. Na osnovu dostupnih izvora možemo zaključiti da je Božo bio suprug Vide Đurić. Savezni popis žrtava rata iz 1964–1965. evidentira Božu Đurića (50) kao žrtvu “ubijenu kod kuće u Kometniku”.²²⁶ Postoji velika verovatnoća da je on zaista ubijen u porodičnom

224 Spisak 23 stanovnika Kometnika, stradala 13.1.1942, predstavlja deo šireg spiska pod nazivom “Lični podatci Kometničana potučениh u Voćinu i Kometniku”, i nalazi se u prilogu saslušanja Nedeljka Jorgića i Nikole Zubića. Podaci o dvoje meštana Dobrića ubijenih istog dana predstavljaju deo spiska ubijenih meštana tog sela koji se nalazi u prilogu saslušanja Paje Dobrića.

Stanovnici Kometnika ubijeni 13.1.1942. u Kometniku: Božo Uglješić (25), Lazo Uglješić (60), Nikola Uglješić (35), Stevo Uglješić (32), Božo Bojčić (46), Simo Bojčić (38), Mile Tomić (33), Jovo Stojanović (43), Miloš Stojanović (58), Savo Đurić (19), Ilija Šljivić (52), Miško Đurić (21), Spasoje Zubić (35), Savo Zubić (30), Gajo Zubić (75), Božo Jorgić (33), Tejo Zubić (30), Miloš Uglješić (33), Gajo Zubić (45), Jovo Zubić (55), Savo Zubić (26), Vida Đurić (46), Milan Đurić (4). Stanovnici Dobrića ubijeni 13–14.1.1942. u Dobriću: Marko Dobrić (64), Smilja Dobrić (55).

225 U zapisniku sa saslušanja Nedeljka Jorgića iz 1946, Vida i Milan Đurić navode se kao Vida i Milan Jorgić, što je pogrešno. U spisku žrtava objavljenom u publikaciji *Četrnaesti januar...*, i u saveznom popisu iz 1964–1965, njihovo prezime je ispravno navedeno kao Đurić.

226 *Četrnaesti januar...*, str. 36; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Kometnik, str. 1644.

domu u Kometniku, budući da su tada ubijeni njegova supruga i njihovo dete, pri čemu im je zapaljena kuća. U spiskovima žrtava navodi se i ime Save Đurića (19), starijeg Božinog i Vidinog sina, za koga se navodi da je takođe ubijen u Kometniku 13. januara. Dakle, toga dana u Kometniku ustaše su, po svemu sudeći, ubili četvoro članova porodice Đurić. Među meštanima ubijenim 13. januara u selu bili su Lazo Uglješić (60) i njegov sin Nikola (35), braća Spasoje (35) i Savo Zubić (30) i braća Miloš (58) i Jovo Stojanović (43). Braća Stojanović su 12. januara pružili utočište lisičinskoj četi. Supruge braće Stojanović uspele su privremeno da pobegnu iz sela, ali su i one naknadno uhvaćene i ubijene. Milicu Stojanović (55), Miloševu suprugu, "22. januara 1942. dopremili su na grob poklanih i potučenih [u Voćinu], tamo su je zaklali i zakopali". Ljubicu Stojanović (30), Jovinu Suprugu, "5. marta 1942. ubili su u selu Dobrićima iz puške".²²⁷ Njih dve su svakako ubijene od strane voćinskih ustaša. Iza Ljubice i Jove ostale su kćerke, četvorogodišnja Ljeposava i osmogodišnja Slavka. Njih dve su preživele rat. Miloš i Milica su imali najmanje dvojicu odraslih sinova. Zapravo, Milica Stojanović je ubijena nad masovnom grobnicom u Voćinu u kojoj su, pored ostalih Kometničana i Dobrićana, pokopani i njeni sinovi Pero (30) i Stevo (29), ubijeni 14. januara. Iza Pere Stojanovića ostale su kćerke, četvorogodišnja Ljepša i osmogodišnja Marija. One su preživele rat. Nepoznato je šta se dogodilo s njihovom majkom nepoznatog imena. Stevo najverovatnije nije bio oženjen.²²⁸

227 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 26.2.1946. spisan pred GKRZ u Podraskoj Slatini. Izjava Nikole Zubića iz Kometnika.

228 *Četrnaesti januar...*, str. 19; MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Kometnik, str. 1646.

Spisak žrtava pod nazivom "Lični podatci Komečana potučenih u Voćinu i Kometniku" (1946) navodi poimenične podatke za dva navedena sina Miloša i Milice Stojanović. Njihova imena pominju se i u spisku žrtava u publikaciji *Četrnaesti januar* (1972). U saveznom popisu žrtava Drugog svetskog rata (1964-1965), pored Pere i Steve, sinova Miloša Stojanovića, navodi se i Marko (Miloša) Stojanović, sličnih godina kao i Pero i Stevo, takođe ubijen u Voćinu 14.1.1942. Nije jasno da li je možda u pitanju treći sin Miloša Stojanovića.

Muškarci pohapšeni u Kometniku i Dobriću oko 6 sati ujutro 13. januara sprovedeni su u školu u Kometniku, da bi oko podne istog dana bili poterani za Voćin. Vladimir Jorgić iz Kometnika-Jorgića, koji je preživeo pogrom, sećao se 1972. pojedinosti o sprovođenju uhapšenika u Voćin: “U školi su nam prijetili, neke su tukli, a mene su i još neke moje komšije odvojili da idemo po živežne namirnice u selo. Tako smo otišli u selo i nakupili namirnice, zajedno s ustašama, koji su bili u pratnji. Iz škole su zatim narod istjerali i tukli stare djedove do Voćina. Prateći ga, tjerali su narod da liježe [u snijeg], i tukli.” Milan Radmilović se nakon 30 godina prisećao kako su ustaše u prvim popodnevnim časovima 13. januara, po izuzetno velikoj hladnoći i dubokom snegu, terali uhapšene muškarce iz Kometnika i Dobrića prema Voćinu: “Kada su nas tjerali prema Voćinu, naredili su nam da legnemo u snijeg, a to se ponovilo i pred općinom. Tu su nas tukli puškama i po nama gazili.” Kometničani i Dobrićani su nakon dolaska u Voćin bili prinuđeni da prolaze kroz špalir u kome su stajali ustaše koji su ih udarali kundacima. “Prolazili smo kroz ajnfort, gdje nas je čekalo pet ustaša s jedne i pet ustaša s druge strane. Nijedan tuda nije prošao a da nije dobio u rebra. Meni su tad prebili desnu ruku. Zatim su nas zatvorili u podrum”. Vladimir Jorgić takođe navodi da su Kometničani i Dobrićani u općinskom dvorištu proterani kroz špalir. Štaviše, on tvrdi da su pojedini seljani ubijeni ispred zgrade. “Tuku puškama kao koljem i kundacima razbijaju glave, i ne zna se koliko je mozгова bilo po snijegu. A snijeg je mogao biti 50 do 60 cm... Vidio sam kako je jedan počeo bježati – neki Stojan Zubić – i srušio je dvojicu ustaša, ali su ga dočekali na vratima i zaklali, na licu mjesta.”²²⁹ Nedeljko Jorgić, koji je takođe iskustio torturu u dvorištu općine, potvrđuje ubistvo Stojana Zubića i dodaje: “Prije nego što su nas zatvorili [u podrum] mrcvarili su nas udarcima pušcanih kundaka, tako da je bilo i polomljenih pušaka od udaraca po našim tijelima.”²³⁰

229 *Četrnaesti januar...*, str. 32. U publikaciji su navedena svedočenja Vladimira Jorgića, Milana Radmilovića i Teodora Jorgića o ponižavanju i brutalnom batinanju uhapšenika na putu za Voćin i u dvorištu općine u Voćinu.

230 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 18.2.1946. spisan pred GKRZ u Podraskoj Slatini: Izjava Nedeljka Jorgića iz Kometnika.

Kometničani i Dobrićani su većim delom zatvoreni u podrumu općinske zgrade, a manjim delom u općinskom magacinu i “nekim nuszgradama”. Od oko 190 uhapšenika koji su doterani u Voćin, oko stotinu je sabijeno u mali podrum općinske zgrade. Ta zgrada postoji i danas i jedna je od retkih građevina u Voćinu koja je preživela Drugi svetski rat. Podrum općinske zgrade je premali da bi primio veći broj ljudi, stoga su uhapšenici u podrum sabijani tako da ostanu u stojećem položaju više od pola dana. Milan Radmilović navodi da su ustaše uhapšenike prilikom guranja u podrum “boli bajonetima, da više nabiju ljudi u podrum”. Sećanja preživelih Kometničana govore o tome da su zatočnici još jednom, negde oko 21 sat, izvođeni iz podruma i potom ponovo batinani kundacima u dvorištu. Savo Bojčić je u sećanju objavljenom 1972. naveo da je prilikom izlaska iz podruma udarcem u glavu oboren Savo Jorgić, nakon čega je izdahnuo. Teodor Jorgić se sećao da su uhapšenike nakon izvođenja van ustaše “dočekivali i nabijali kundacima. Morali smo poklecati. Oni su hodali po leđima i tubekali. Tu su razbijene mnoge glave, moja slučajno nije, ali dobio sam u pleća.” Nikola Zubić je takođe svedočio o večernjem batinanju 13. januara: “Istjerali su sina i mene, i nas još četiri, pet. Tuku s obje strane. Natjeraju nas u sobu i tu tuku. ‘Lezi!’, kaže. ‘I pjevati morate.’ I svi pjevaju ležeći. Pokojni Nikola neće da legne, a ovi njega nude nekim psećim mesom, pa ga tjeraju da pjeva. Fišeklijama ga tuku. I morao je pjevati... Narednik kaže: ‘Vaša zadnja odluka je u mom džepu.’”²³¹

Zatočnici su potom vraćeni u podrum i magacin gde su ostali do jutra, kada su ustaše započeli izvođenje seljaka u grupama i njihovo ubijanje u dvorištu. Poslednji sati života zatočenih seljaka bili su izuzetno mučni i gorki. U podrumu je od gušenja umrlo oko 25 zatvorenika. Oni koji su još bili živi, gušili su se od smrada i nedostatka zraka, u bolnom položaju, nepomični i sabijeni, razbijenih glava i polomljenih ekstremiteta, osluškajući u ogromnom strahu korake i glasove iz dvorišta.

231 Četrnaesti januar..., str. 28–36.

Zabeležena su svedočenja četvorice stanovnika Kometnika koji su preživeli pokolj u Voćinu, a koji su preko noći bili zatvoreni u podrumu općinske zgrade. Sačuvana su i svedočenja nekolicine Kometničana koji su na različite načine izbegli zatvaranje u podrum i streljanje u dvorištu. U dokumentaciji ZKRZ iz 1946. sačuvana su svedočenja Nedeljka Jorgića i Nikole Zubića. Obojica su preživeli zatočnje u podrumu i streljanje u dvorištu. Svedočenje Nedeljka Jorgića je narativnije. “U noći između 13. i 14. januara u zatvoru gdje smo zatvoreni bili pomrlo je 25 lica uslijed smrada i pomanjkanja svježeg vazduha jer su ustaše sve otvore kao i vrata na ulazu u podrum zatvorili da sa nijedne strane nije moglo dolaziti zraka, a zatvor je bio toliko pun da nitko nije mogao sjesti ili leći već su svi stajali strahovito zbijeni i pognuti jer je podrum bio toliko nizak da se nije moglo u njemu stajati ispravljeno.” Nikola Zubić je potvrdio i dopunio svedočenje Nedeljka Jorgića: “[N]ije podrum bio toliko nizak da se u njemu zatvorenici nisu mogli ispraviti, ali postao je plitak zato što su nekoji ljudi pomrli pa se uslijed tjesnoće moralo stajati na njima, a nekoji su izmrcvareni pali u nesvijest i srušili se na zemlju te je takovih toliko bilo da je sav pod u zatvoru bio pokriven mrtvim i poluživim ljudima.”²³² Milan Radmilović je 1972. svedočio o sceni koju je ugledao nakon otvaranja vrata podruma i izvođenja prvih grupa zatvorenika na streljanje: “Bio sam blizu vrata odakle je ujutro sukljala jedna magla, kad su otvorili vrata. Tu je bilo 50 pogošenih. Ja sam se sklonio u ćošak i posmatrao. Kad nas je već malo ostalo u podrumu, ustaša je ušao s baterijom. Ovi pogošeni su bili poderani i izgubljeni, pocrnjeli.”²³³

232 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 18.2.1946. spisan pred GKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Nedeljka Jorgića iz Kometnika; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 26.2.1946. spisan pred GKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Zubića iz Kometnika.

Jovan Bosanac, općinski pisar iz Čeralija, dva meseca nakon zločina u Kometniku i Voćinu tvrdio je dao je čuo da su se u podrumu općinske zgrade u Voćinu 13-14. januara 1942, u noći uoči streljanja, ugušila 24 uhapšenika. (AS, G-2, KIP, k. 14, 331/1942, Izjava Jovana Bosanca općinskog pisara iz Čeralija, Beograd, 14.3.1942.)

233 *Četrnaesti januar...*, str. 36.

U ranim jutarnjim satima 14. januara počelo je ubijanje uhapšenika. Najpre su pobijeni oni koji su bili zatvoreni u podrumu, a zatim oni iz magacina. Ubijani su u grupama od po desetak. Prva grupa zatvorenika iz podruma ubijena je iz mitraljeza. Druga grupa je pobijena iz pušaka. Ubijanje iz pušaka značilo je angažman većeg broja egzekutora. O ubijanju Kometničana i Dobričana u Voćinu svedočila su nekolicina preživelih. "[I]zjutra rano otvorili su podrumska vrata ustaše i viknuše: 'Izlazi po 10 napolje!' Čim su prva deseterica izašla napolje počelo se sa ubijanjem pucanjem iz pušaka i strojnica. Zatim je izašla druga grupa od deset ljudi, te kada je i ta grupa izašla počelo se sa ubijanjem na isti način kao i oni prvi. Tako je to išlo redom 10 po 10 i svi su pred podrumom potučeni. U podrumu je još ostalo sedam ljudi kojima je naređeno da izađu van, naređeno im je da imaju pokopati potučene, te sam se toj sedmorici i ja osmi priključio, koji sam pukim slučajem ostao živ u petoj grupi po deseterici izlazećih iz podruma... [D]vorište je bilo puno krvi, a lješevi na hrpama."²³⁴ Nikola Zubić je 1972. svedočio da je među ustašama koji su ubijali u Voćinu bio i jedan Srbin iz Huma. "Samo što je prosvičalo, hajde njih deset po deset. A moj sin [Pero] još je bio živ. Sam sam tražio da mene prije [njega] ubiju. Ustaša ne da. Ustaša [je] bio iz Huma, neki Obradović Nikola, Srbin. Prijavio se za ustašu. Njemu dadu sedam deci rakije, on se napije i uklepaju mu mitraljez u šake i ožež' po svijetu! On dobije smjenu, dođe tu do vrata, a drugi tamo puca. Ja njega pitam da me pusti napolje, a on kaže neka čekam reda. 'Kakvog reda? Puščaj!' 'Ne dam', veli ustaša. Pitam: 'Može li se kako spasiti?' Kaže: 'Za tebe nema spasa!' I kaže: 'Ja sam Srbin, ali ja sam se pokrstio i metnuo pušku na rame, a ti nemaš ništa.'²³⁵

234 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 18.2.1946. spisan pred GKRZ u Podravske Slatini: Izjava Nedeljka Jorgića iz Kometnika. Citirani deo svedočenja Nikole Jorgića, koji se odnosi na ubijanje Kometničana i Dobričana u Voćinu, prvi je objavio istoričar Filip Škiljan. (Filip Škiljan, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", str. 362.)

235 Četrnaesti januar..., str. 35.

Teodor Jorgić je bio jedan od devetorice Kometničana i Dobrićana koji su izdvojeni iz grupe zatvorene u magacinu. Njima je naređeno da izvlače leševe umrlih i poluživih iz podruma. “Kad smo došli pred podrum, ne znamo da li je taj podrum otvoren ili zatvoren. Sapa i para [kuljaju] iznutra, u kojoj su ljudi pogušeni. I mi smo [ih] vukli iz podruma preko nekog pleha i morali smo držati polužive ljude, a ustaše su ih strijeljali u našim rukama.”²³⁶

Na osnovu objavljenih ili arhiviranih svedočenja preživelih stanovnika Kometnika, moguće je zaključiti da je pokolj u Kometniku preživelo 20 osoba, iako takav zaključak nije do kraja potkrepljen izvorima. U taj broj nije uračunato 15 Kometničana koji su 13. januara bili prinuđeni da učestvuju u transportovanju opljačkanih stvari iz Kometnika u Voćin. Oni nisu ni zatvarani u podrumu i magacinu općine u Voćinu već su, kako se čini, pušteni istog dana kada su bili uhapšeni. U svakom slučaju, masovni zločin u Voćinu preživelo je najmanje 12 stanovnika Kometnika koji su bili zatočeni u dvorišnoj zgradi općine u Voćinu, pri čemu se većini zna ime i prezime. Od potencijalnog broja preživelih možda čak 17 se odnosi na one koji su pošteđeni likvidacije zbog toga što je njihova radna snaga bila potrebna ustašama za kopanje masovne grobnice i za sahranu ubijenih. Na osnovu sećanja Nedeljka Jorgića znamo da su ustaše nakon streljanja većine zatvorenika odlučili da poštede poslednju osmoricu živih, upravo radi kopanja grobnice i sahranjivanja. Nedeljko Jorgić je izričit da su svi oni preživeli navedene događaje i pušteni kućama. Među njima je bio i Nikola Zubić, čije je svedočenje zabeleženo u dva navrata: 1946. i 1972, oba puta vrlo šturo. Na osnovu svedočenja Teodora Jorgića znamo da su ustaše nakon likvidacije većine zatvorenika iz podruma izdvojili devetoricu zatvorenika iz magacina i njima takođe naredili da učestvuju u pokapanju žrtava. Budući da Teodor Jorgić ne navodi da je neko od te devetorice likvidiran, može se pretpostaviti da su svi pošteđeni. Međutim, znamo samo za njegovo ime iz te

grupe, stoga zaključak o poštediti ostalih zatočenika zahteva potvrdu u drugim izvorima. On navodi da su muškarci koji su bili pošteđeni likvidacije, ujedno angažovani na pokopavanju tela ubijenih, pušteni kućama 18. januara. Osim toga, likvidacije su pošteđena i četvorica muškaraca koji su bili zatočeni u podrumu općinske zgrade u Voćinu, a koje su spasili predstavnici lokalne vlasti (Savo Bojčić, Mijo Jorgić, Joco Jorgić, Milan Radmilović). Oni nisu učestvovali u kovanju masovne grobnice i zakopavanju mrtvih. Mijo Jorgić je posle rata svedočio da ga je streljanja spasio tadašnji zapovednik oružničke postaje u Voćinu Luka Mustapić.²³⁷ Može se pretpostaviti da je pokolj u Voćinu presudno doprineo da Mustapić ubrzo nakon toga započne saradnju s partizanima.

Kao što je pomenuto, smrti su bili pošteđeni i muškarci koji su bili angažovani u prevoženju opljačkanih namirnica i stvari iz Kometnika u Voćin. Đuro Novković, jedan od njih, u svedočenju iz 1972. naveo je da su ustaše angažovale 15 muškaraca iz sela za prevoz opljačkanih stvari, pri čemu su svi pušteni kućama 14. januara. Pored Đure Novakovića, poznati su identiteti još trojice preživelih iz te grupe (Vladimir Jorgić, Stevo Jorgić, Dejan Jorgić).²³⁸

237 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260, (Kazimir Korošić), str. 24–25: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Mije Jorgića iz Kometnika, 11.6.1953.

238 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 18.2.1946. spisan pred GKRZ u Podraskoj Slatini: Izjava Nedeljka Jorgića iz Kometnika; HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 33: Ministarstvo unutarnjih poslova FNRJ – Odeljenje uprave državne bezbjednosti za grad Osijek. Predmet: Kralj Ćiril, krivična prijava – Javnom tužiocu za okrug Osijek, 3.5.1947; *Četrnaesti januar...*, str. 30.

U presudi protiv Ćirila Kralja navodi se potvrda informacije da je 15 muškaraca iz Kometnika koji su učestvovali u prevozu opljačkanih stvari pošteđeno streljanja u Voćinu 14. januara. U istom dokumentu navodi se da su streljanja pošteđena i osmorica uhapšenika iz Kometnika koji su bili zatočeni u podrumu nakon čega su učestvovali u zakopavanju žrtava. Krivična prijava i presuda protiv Ćirila Kralja, u segmentima koji se odnose na zločin u Kometniku i Voćinu, bazirane su na izjavama preživelih Kometničana: Vladimira Jorgića, Dejana Jorgića, Steva Jorgića, Nedeljka Jorgića, Đure Novakovića i Savke Jorgić. Nažalost, njihove izjave nisu priložene u dosijeu Ćirila Kralja u fondu SDS u zagrebačkom HDA, već su koncizno prepričane u tekstu presude. (HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 37, 44: Okružni sud u Osijeku, Presuda okrivljenom Ćirilu Kralju, 16.6.1947.)

Teodor Jorgić navodi da je na mestu na kome je iskopana masovna grobnica sneg bio dubok 60 centimetara. “Za pola sata obuća se smrzavala. Mi smo taj snijeg odbacili. Morali smo. Raka je bila 4 m široka i 20 m dugačka. Odbacuj snijeg, a glavu ne smiješ podići da mu (ustaši) u oči ne bi pogledao. Kopali smo čitav dan... Ustaše su mobilisali saonice po Voćinu – ukupno 34. To je tovareno kao drva. A trebalo je to i istovariti. Ustaše se smiju kao konji. A mi moramo to raditi ni živi ni mrtvi. Jer slijedi i nas [isto] to. Istovaramo leševe, slažemo dolje, a ustaše kažu: ‘Bacaj tu gamad!’ Čika Nikola [Zubić] i ja slažemo: tri reda [leševa] su bila i još smo ozgo morali metati [zemlje]. Kad smo zatrpavali i oni [ustaše] i mi smo prozebli. Trebalo je toliku zemlju nabacati.”²³⁹ Nikola Zubić, koji je takođe učestvovao u pokapanju žrtava, potvrđuje da su leševi sahranjivani u tri sloja. Među onima koje je Nikola sahranio bio je i njegov sin Pero (18): “Kako ne bih prepoznao svoga sina! I on je bio ubijen. Dođe onaj [ustaša] što je klaio i mene vōda između onih mrtvih i natumaram na svoga sina. ‘Skidaj te cipele’, veli ustaša. Kažem ja: ‘To je moj sin, ja sam mu te cipele kupio, ja to neću skidati!’ ‘Što nećeš, skidaj, sunce ti tvoje!’” Na osnovu navedenog svedočenja Teodora Jorgića moguće je zamisliti jeziv prizor, do tad neviđen u Slavoniji: 34 saonice upregnute u volove i konje vuku oko 200 leševa kroz varoš, od općine prema železničkoj stanici. Prizor kakav su doživotno pamtili oni koji su ga gledali, uključujući i stanovnike Voćina. Takav prizor naročito je unosio strah među meštane srpske nacionalnosti: masovno streljanje blizu 200 ljudi u samom naselju, u neposrednoj blizini porodičnih kuća, izvršeno samo pet dana nakon početka rušenja voćinske pravoslavne crkve. Međutim, svedočanstva stanovnika Voćina o zločinu 14. januara nisu zabeležena, osim šturog svedočenja Nedeljka Todorovića. Nažalost, to nije jedini primer nemarnog odnosa prema pamćenju tragičnih događaja iz rata decenijama nakon oslobođenja. Srećom je 1972. zabeleženo i objavljeno sećanje nekolicine tada živih ili dostupnih savremenika i svedoka, inače bi naša znanja o tom događaju bila znatno slabija.

Savo Bojčić je 1972. svedočio o atmosferi straha i očaja koja je zahvatila preostale seljane, nakon vesti o tome da su poubijani skoro svi koji su odvedeni u Voćin. "Kad smo došli kući selo smo našli prazno, pusto. Te žene i djeca skupili su se u jednoj kući, dvije, tri. Čuo se samo jauk žena, plač. Djeca su plakala, jaukala. Također se čulo mukanje stoke, koje je bilo grozno čuti. Stoka nije hranjena dva dana. Sve je govorilo o jednom užasu."²⁴⁰ Na osnovu spiska stanovnika Kometnika ubijenih 13-14. januara 1941, iz 1946, znamo da su u tom selu nakon pokolja 102 žene ostale udovice, a preko 250 dece je ostalo bez očeva. U konsultovanom spisku žrtava za svakog oženjenog muškarca navodi se koliko je imao dece. Najmanje četvoro siročadi rođeno je 1942, nekoliko meseci nakon ubistva njihovih očeva. Posmrčad rođena 1942. nakon stradanja njihovih očeva u masovnom zločinu u Voćinu: Smilja (Nikole) Uglješić, Ilinka (Bože) Uglješić, Bojana (Jovana) Čevizović, Stevo (Steve) Jorgić. Dečak Stevo Jorgić je dobio ime po ubijenom ocu. Božo Uglješić, otac posmrčeta Ilinke, takođe je bio posmrče: dobio je ime po ocu koji je poginuo u Prvom svetskom ratu. Iza Bože Uglješića ostala je i kćerka Saveta (1939) koja takođe nije upamtila oca.²⁴¹

Dimenzije masovne grobnice koje je naveo Teodor Jorgić približno odgovaraju realnim dimenzijama grobnice. Naime, 7. aprila 1946. pokušana je ekshumacija masovne grobnice na lokalitetu Lipa kod nekadašnje železničke stanice u Voćinu. Tada je ustanovljeno "da je raka bila dugačka 18 metara, široka četiri i pol metra, a dubina se nije mogla točno ustanoviti, a mogla je biti oko dva i pol metra".²⁴²

240 Isto, str. 28.

241 Državni arhiv u Osijeku (dalje: DAO), 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 56, Spisak djece doma matera i djece u Prigrevici (Sv. Ivan). Dokument nije datiran, ali je svakako nastao marta 1945. U dokumentu je naveden spisak dece s područja kotara Podravska Slatina koja su nakon evakuacije početkom 1945, bila smeštena u Prigrevici kod Apatina. U spisku se navode godišta popisane dece i imena njihovih očeva.

242 HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7774, Zapisnik od 7.4.1946. spisan na licu mjesta zvanom Lipa u blizini Voćina. Predmet: Iskopavanje žrtava fašističkog terora izvršenog nad žrtvama sela Kometnik i Dobrić.

Broj žrtava januarskog zločina u Kometniku i Voćinu utvrđen je metodom poimenične identifikacije. Primarni savremeni izvori potvrđuju rezultate poimenične identifikacije, iako sastavljačima primarnih izvora nisu u potpunosti bile poznate brojčane razmere zločina. U izveštaju Kotarske oblasti Podravska Slatina od 24. januara 1942. navodi se da je prilikom čišćenja Kometnika ubijeno 205 ljudi. “Bilježnik općine Voćin izvijestio je oblast da je iz sela Kometnika prilikom toga čišćenja nestalo oko 160 osoba, dok ostali nijesu iz njegovog područja...”²⁴³ Jedan partizanski dokument, nastao mesec dana nakon zločina, navodi da su ustaše tom prilikom ubili 215 Srba.²⁴⁴ Međutim, navedene brojke nisu konačne, iako su približne. Dvodnevni pokolj u Kometniku, Voćinu i Dobriću odneo je 223 poimenice poznate žrtve. Jedan ustaški izvor s kraja 1942. indirektno potvrđuje da su ustaše 12–14. januara ubili najmanje 223 osobe. Naime, nakon prvog oslobođenja Voćina (12. decembar 1942) jedna stanovnica Voćina koja je izbegla u Slatinu tvrdila je da partizani navodno “namjeravaju izvršiti osvetu za poginule seljake iz Kometnika koji su bili streljani zbog napada na jednu ustašku obhodnju, te da će okupiti oko 230 Voćinčana i postreljati”.²⁴⁵

Dostupni izvori omogućavaju rekonstrukciju hronologije zločina. Dvanaestog januara, prvog dana upada OS NDH u Kometnik, u selu je ubijen jedan meštanim, dok su četvorica Kometničana, koji su se zatekli u Voćinu, zaklani u tom mestu. Sutradan su u Kometniku ubijene 23 osobe, a jedna u Dobriću. Među ubijenima u Kometniku bila je jedna majka s malim detetom. Narednog dana, 14. januara, u Dobriću je ubijena jedna žena. Istog dana u Voćinu se odigrala najma-

243 *Građa za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 16, str. 40: Izveštaj Župske redarstvene oblasti u Osijeku Ustaškoj nadzornoj službi, 27.1.1942. U izveštaju Župske redarstvene oblasti citiran je izveštaj Kotarske oblasti Podravska Slatina od 24.1.1942.

244 *Isto*, dok. 23, str. 52: Izveštaj Štaba Slavanskog NOP bataljona Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske, 16.2.1942.

245 VA, NDH, k. 17, f. 1, d. 18/33, Kotarska oblast Podravska Slatina Ustaškoj nadzornoj službi. Predmet: Zauzimanje Voćina po partizanima, Podravska Slatina, 16.12.1942.

Voćin, 7. april 1946. Ekshumacija masovne grobnice u koju su januara 1942. pokopani ubijeni stanovnici Kometnika i Dobrića.
(HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7774.)

sovnija likvidacija: ubijeno je 187 muškaraca. Toga dana u Voćinu je ubijen 151 muškarac iz Kometnika, 31 iz Dobrića, tri iz Sekulinaca i dva iz Lisičina. Najveći broj od 187 žrtava ubijen je streljanjem, dok se deo žrtava (najmanje oko 25) ugušio u podrumu u kome su žrtve držane uoči streljanja. Narednih dana ubijena je jedna žena iz Kometnika, a nakon nekoliko nedelja još jedna. Njihova smrt bila je direktna posledica događaja od 12–14. januara, stoga i njihova imena treba ubrojati u žrtve januarskog zločina. Najmlađe žrtve zločina u Voćinu, 14. januara, bili su 17-godišnjaci Dušan Zubić i Pane Jorgić, a najstarija žrtva bio je 75-godišnji Pajo Zubić. Sva trojica su bili stanovnici Kometnika. U događajima koje vezujemo za januarski zločin ubijene su četiri žene i jedno dete. Svi ostali, osim pomenute dvojice 17-godišnjaka, bili su punoletni muškarci. Ipak, u Voćinu je 14. januara ubijen nemali broj vrlo mladih ljudi. Primera radi, tog dana je ubijeno 11 mladića koji su imali 18 i sedam mladića koji su imali 19 godina.

Dostupna su četiri spiska žrtava masovnog zločina 13–14. januara. Sva četiri spiska su kompatibilna i ne razlikuju se mnogo u sadržini kada je reč o broju imena. Dva najstarija spiska potiču iz 1946. i sačuvana su u dokumentaciji ZKRZ. Prvi spisak iz 1946. sastoji se iz dva dela. Prvi deo je spisak pod nazivom “Lični podatci Kome[tni]čana potučenih u Voćinu i Kometniku” i predstavlja prilog uz izjave Nedeljka Jorgića i Nikole Zubića. U tom spisku navedeni su poimenični podaci za 175 stanovnika Kometnika koji su bili žrtve januarskog pokolja. U spisku su dva imena višak – ime jednog muškarca uneto je greškom, što je naznačeno od strane sastavljača spiska, dok je ime jednog osmogodišnjeg deteta, čiji upis nije naznačen kao greška, takođe višak jer se ne spominje kao žrtva januarskog pokolja u mlađim spiskovima, u kojima se navodi da je to dete ubijeno 1943, što je mnogo izvesnije. Drugi deo prvog spiska iz 1946. predstavlja prilog svedočenju Paje Dobrića iz Dobrića. Taj spisak sadrži 32 imena stanovnika tog sela ubijenih u januarskom pokolju. Drugi spisak iz 1946. predstavlja deo registra žrtava fašističkog terora i žrtava rata (spisak ne uključuje pale borce NOVJ/JA) koji je u septembra 1946. prikupila KKRZ Podravska Slatina. Reč je o spiskovima stradalih po naseljima. U tim spiskovima,

Voćin, 7. april 1946. Ekshumacija masovne grobnice u koju su januara 1942. pokopani ubijeni stanovnici Kometnika i Dobrića.
(HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7774.)

pored potvrde imena žrtava iz Kometnika i Dobrića evidentiranih u prvom spisku iz 1946, nailazimo i na imena stanovnika Sekulina i Lisičina ubijenih u Kometniku 14. januara. Treći spisak predstavlja deo saveznog popisa žrtava Drugog svetskog rata iz 1964–1965. za općinu Podravska Slatina, odnosno za SR Hrvatsku. On se takođe, poput drugog spiska iz 1946, sastoji od popisa žrtava po naseljima. Četvrti spisak je najpotpuniji i najpregledniji. Objavljen je 1972. u knjižici posvećenoj januarskom zločinu. Spisak je priredio Jovan Vuković, nastavnik istorije iz Voćina. Taj spisak obuhvata poimenične podatke za 223 žrtve.²⁴⁶

Kao što je prethodno pomenuto, 7. aprila 1946. pokušana je ekshumacija žrtava masovnog zločina u Voćinu. Toga dana otkopana je masovna grobnica koju su četiri godine pre toga iskopali pojedini stanovnici Kometnika, sahranjujući svoje rođake i komšije, poneki braću i sinove. Ekshumacija nije uspela zbog nemogućnosti identifikacije žrtava budući da su leševi bili u završnoj fazi raspadanja. Verovatno tada nisu postojali ni materijalni uslovi da zemni ostaci žrtava budu premešteni u Kometnik i Dobrić, pri čemu je bilo nemoguće odrediti koji su leševi pripadali žrtvama iz Dobrića, a koji žrtvama iz Kometnika. Sačuvane su dve fotografije s probne ekshumacije koje je načinio

246 Izvori za prvi spisak (1946): HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 18.2.1946. spisan pred GKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Nedeljka Jorgića iz Kometnika; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 22.2.1946. spisan pred GKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Paje Dobrića iz Dobrića. Izvori za drugi spisak (1946): HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Kometnik, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Dobrić, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Lisičine, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946. Izvor za treći spisak (1964–1965): MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselja Dobrić, Kometnik, Lisičine, Sekulinci, str. 1633–1668. Izvor za četvrti spisak (1972): *Četrnaesti januar*. Spomen knjiga u povodu 30-godišnjice stradanja nevinih seljaka Kometnika i okolice u Voćinu, (pr. Stevo Pupić), Podravska Slatina, 1972, str. 16–21. Osim toga, kao pomoćni izvor može poslužiti spisak žrtava uklesan na spomeniku u Kometniku iz 1955.

Đuro Hajster, fotograf iz Podravske Slatine.²⁴⁷ Čekalo se nekoliko godina da bi se rodila i realizovala ideja o premeštanju zemnih ostataka žrtava u novu zajedničku grobnicu u središtu Kometnika, na mestu gde se račvaju putevi između Jorgića i Zubića. U tu grobnicu premešteni su ostaci svih žrtava iz primarne grobnice u Voćinu. U istoj grobnici sahranjeni su i zemni ostaci 13 Kometničana ubijenih 8. aprila 1944. Iznad grobnice podignut je obelisk s ispisanim imenima žrtava. Spomenik je otkriven 27. jula 1955, na godišnjicu Dana ustanka naroda Hrvatske. U dvorištu općinske zgrade u Voćinu, na mestu gde je vršeno ubijanje stanovnika Kometnika i Dobića, 80-ih godina prošlog veka podignut je memorijal posvećen žrtvama zločina. Na spomeniku koji čini deo memorijala ispisana su imena žrtava. I ovaj spomenik je teško oštećen 1992, iako u manjoj meri nego spomenik u Kometniku. Za razliku od spomenika u Kometniku, memorijal u Voćinu nije podvrgnut sanaciji. U okviru memorijala nalazi se zapuštena i ruini-rana zgrada voćinske općine, ispred koje je vršeno ubijanje i u čijem podrumu je umrlo od gušenja oko 25 žrtava.

247 HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7774, Zapisnik od 7.4.1946. spisan na licu mjesta zvanom Lipa u blizini Voćina. Predmet: Iskopavanje žrtava fašističkog terora izvršenog nad žrtvama sela Kometnik i Dobrić.

Organizatori i počinioci zločina u Kometniku i Voćinu

Ko je odlučio da u Kometniku i Voćinu, u dva januarska dana, bude ubijeno preko 220 ljudi? I zašto je tako odlučio?

Činjenica je da su ustanici u Slavoniji nanosili gubitke OS NDH i pre 12. januara 1942. Činjenica je da do zločina ne bi došlo da naredbodavci i organizatori zločina nisu imali na raspolaganju velik broj pripadnika OS NDH koji su uspeli da pohapse većinu odraslih muškaraca iz Kometnika i nemali broj iz Dobrića. Činjenica je da su od 223 žrtve samo tri mlađe od 18 godina i da su među ubijenima bile samo četiri žene. Svi ostali bili su punoletni muškarci. Da je ubijanje Kometničana i Dobrićana bilo rezultat nekakve stihije i samovolje, broj ubijenih maloletnika i žena bio bi znatno veći. Neko je odlučio da u dva sela budu uhapšeni, izdvojeni i potom ubijeni punoletni muškarci. Sačuvani primarni izvori NDH ne daju neposredan odgovor na pitanje ko je naredio sprovođenje zločina. Na osnovu NDH izvora znamo da je najveću političku odgovornost za zločin imao veliki župan Velike župe Baranja Stjepan Hefer i da je najveću komandnu odgovornost za zločin imao ustaški stožernik Velike župe Baranja Ćiril Kralj, koji je 12. januara stigao u Voćin iz Osijeka. Zločin je izvršen na području Velike župe Baranja, nakon pristizanja većeg broja ustaša iz političkog i vojnog središta velike župe. Osim toga, župan Hefer u izveštaju ministru Artukoviću od 13. januara 1942. navodi da je on lično naredio za koje će potrebe biti iskorišćena opljačkana stoka iz Kometnika. Dakle, Hefer je tog 13. januara znao da je u selu ubijeno 25 osoba i opljačkan velik broj stoke, što je naveo u izveštaju Artukoviću, kao što je znao da je u Kometniku uhapšeno preko 190 muškaraca. Nisu sačuvani Heferovi izveštaji o navedenim događajima nastali nakon 13. januara. U svakom slučaju, Hefer je znao što se dogodilo u Voćinu 14. januara budući da je 17. januara boravio u Voćinu i video masov-

nu grobnicu. Sudeći po svedočenju jednog od stanovnika Kometnika koji su zakopavali mrtve komšije i rođake, Hefer je tada toj grupi preživelih stavio do znanja da je zločin izvršen kao opomena selima koja saraduju s partizanima, pri čemu im je uputio jasnu pretnju da će dalje pomaganje ustanicima podrazumevati još drastičnije korake. Nikola Zubić je u oba svedočenja o zločinu u Voćinu naveo da je nakon pokolja u Voćin iz Osijeka stigao veliki župan Stjepan Hefer. U prvom svedočenju (1946) naveo je precizan datum Heferovog dolaska (17. januar 1942) koji potvrđuje i recentna ustaška štampa. U drugom svedočenju (1972) prisetio se jednog detalja iz obraćanja velikog župana preživelim Kometničanima koji su zakopavali mrtve: "Kaže on: 'Dobili ste dobar primjer! Pazite dobro, ako se još jednom desi i maca pod krevetom bit će zaklana!'"²⁴⁸ Heferova metafora može se protumačiti kao jasna pretnja da sledeći put neće biti pošteđene žene i deca. Hefer se kod ministra Artukovića založio za to da nosioci ustaške vlasti u velikim župama dobiju "neograničene ovlasti postupanja u pobunjenim selima" u cilju neutralisanja ustaničkih aktivnosti. Župan naglašava da "potreba evakuacije" civilnog stanovništva iz sela koja podržavaju ustanike zahteva osnivanje logora, pri čemu naglašava da je "neminovna" potreba "obstanka logora baš u svrhu osujećenja akcije u tom kraju", zbog čega "treba jedan logor podržavati koji će biti prikladan da primi više stotina osoba".²⁴⁹ Stjepan Hefer je 4. februara 1942, nedugo nakon zločina u Kometniku i Voćinu, promovisan iz čina pričuvnog pješackog satnika u čin pričuvnog pješackog bojnika.²⁵⁰

248 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 26.2.1946. spisan pred GKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Zubića iz Kometnika; *Četrnaesti januar...*, str. 35.

Osječki *Hrvatski list* je u kratkoj vesti od 20.1.1942. potvrdio da je župan 17.1.1942. boravio u Voćinu, "u pratnji upravitelja Župske redarstvene oblasti u Osijeku g. Stanka Puratića". ("Veliki župan dr. Stjepan Hefer u Voćinu", *Hrvatski list*, XXIII, 18, Osijek, 20.1.1942, str. 4.) Stjepan Hefer je 15.1.1942. u Podravskoj Slatini prisustvovao sahrani petorice ustaša poginulih u Kometniku. ("Posmrtno počasti hrabrim ustašama", *Hrvatski list*, XXIII, 16, Osijek, 18.1.1942, str. 3.)

249 *Građa za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 13, str. 27.

250 *Vjestnik Ministarstva hrvatskog domobranstva*, II, 4, Zagreb, 11.2.1942, str. 82; HDA,

Ko je bio Stjepan Hefer? Taj osječki advokat, rođen 1897. u kroatiziranoj nemačkoj porodici u Čepinu, bio je jedan od najagilnijih političkih aktivista HSS u međuratnom razdoblju u istočnoj Slavoniji i poslanik te stranke u skupštini Kraljevine Jugoslavije za kotar Valpovo. Nije jasno kako se 1941. politički opredelio za pripadnost ustaškom pokretu budući da nema dovoljno podataka o njegovoj bliskosti s ustaškom organizacijom u prethodnom razdoblju.²⁵¹ Za velikog župana Velike župe Baranja sa sedištem u Osijeku postavljen je 3. juna 1941. Na toj dužnosti bio je do oktobra 1943. kada je postavljen na čelo Ministarstva seljačkog gospodarstva i prehrane. Heferov zemljak iz Čepina i porodični kum, pukovnik Ustaške vojnice Ivan Stier, tvrdio je da je Hefer postavljen za velikog župana zahvaljujući njegovom zalaganju. Stier je tada obavljao ulogu stožernika ustaškog stožera u Osijeku. Hefer je odlikovan na godišnjicu uspostavljanja NDH, 10. aprila 1944, Ordenom reda za zasluge – velered sa zvijezdom, od strane poglavnika Pavelića. Krajem 1944. promovisan je u čin pričuvnog intendantskog dopukovnika. Na dužnosti ministra u Zagrebu ostao je sve do evakuacije uoči oslobođenja grada. Uspeo je da emigrira najpre u Italiju, a potom u Argentinu. Pavelić ga je 1959. odredio za svog opunomoćenog naslednika. Nakon Pavelićeve smrti Hefer se do kraja života nalazio na čelu Hrvatskog oslobodilačkog pokreta (HOP), glavne ustaške političke organizacije u emigraciji. Takav izbor naišao je na neprihvatanje najekstremnije struje ustaške emigracije s Vjekoslavom Luburićem na čelu. Heferov izbor za člnika HOP probudio je postojeći sukob između njega i njegovog zemljaka Ivana Stiera, Luburićevog saradnika. Umro je u Buenos Airesu 1973.²⁵² Nisu prihvatljive

1561, Republička služba unutrašnjih poslova Socijalističke republike Hrvatske – Služba državne sigurnosti (dalje: SDS), dos. br. 301034 (Stjepan Hefer), str. 22.

251 Željko Klemen, advokat iz Osijeka, tvrdio je 1945. da je Hefer uoči rata preko Matije Kovačića, urednika osječkog *Hrvatskog lista*, čiji je Hefer bio suvlasnik, “bio povezan sa predstavnicima ustaškog pokreta u Zagrebu”. (AJ, 110, DKRZ, k. 285, str. 515, GKRZ Osijek: Zapisnik o saslušanju Klemen dr. Željka, Osijek, 18.12.1945.)

252 HDA, 1561, SDS, dos. br. 301034 (Stjepan Hefer); Ivan Štir, *Otvoreno pismo Dru Stjepanu Heffer[u]*, Buenos Aires, 1966, str. 3–6, 14; *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.–1945.*,

ocene da je Heferov ratni angažman karakterističan po protivljenju "nasilnim metodama ustaša",²⁵³ s obzirom na to da ne postoje dokazi da se Hefer protivio masovnoj internaciji i istrebljenju koje je režim NDH sprovodio na području Velike župe Baranja nad romskim i jevrejskim stanovništvom 1942. i nad srpskim stanovništvom 1942-1944. Hefer jeste uticao da budu spašeni pojedinci, ali to ne umanjuje njegovu ukupnu političku i moralnu odgovornost kao najznačajnije političke figure režima NDH u slavonskoj Podravini.²⁵⁴ Hefer je odlično znao da ustaše na području Velike župe Baranja vrše masovnu internaciju romskog, jevrejskog i srpskog stanovništva i da na terenu više neselektivne masovne zločine nad srpskim civilima. Stjepan Hefer je proglašen za ratnog zločinca zbog političke odgovornosti za masovnu internaciju Srba iz Osijeka u sabirni logor u Slavonskoj Požegi, septembra 1941, i njihovu deportaciju u Srbiju, kao i za masovnu internaciju Jevreja iz Osijeka u sabirni logor u Tenji, avgusta 1942, odakle su

(ur. Zdravko Dizdar i dr.), Zagreb, 1997, str. 153-154; Suzana Leček, "Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke i njegov kotar: djelovanje Stjepana Hefera u osječkom i valpovačkom području (1924.-1941.), *Scrinia slavonica*, 8, Slavonski Brod, 2008, str. 189-240.

253 Suzana Leček, "Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke...", str. 81.

254 Međutim, postoje ozbiljne tvrdnje koje terete Hefera da je želeo da ostavi utisak nekoga ko se protivi ustaškom nasilju, konkretno interniranju u logore, tako što je davao obećanja da će pojedince izbaciti iz logora ili uverenja da neće biti internirani, pri čemu je davao lažna uverenja, a obećanja nije ispunio. Primera radi, Marija Srnić iz Osijeka je 1945. tvrdila da je avgusta 1941. išla kod Hefera "moleći ga da mi se muž pusti iz logora". "Dr Hefer mi je rekao ako predem na katoličku vjeru zajedno sa djecom da će mi tada biti pušten muž iz logora." Marija je prešla na katoličku veru, ali Hefer "nije učinio ništa" da njen muž Čedomir bude pušten iz logora. Čedomir Srnić, tramvajski konduker u Osijeku pre rata, ubijen je u logoru Gospić-Jadovno. (AJ, 110, DKRZ, k. 285, str. 516, GKRZ Osijek: Zapisnik o saslušanju Marije Srnić, Osijek, 19.12.1945.) Milutin Dimitrijević, trgovac iz Osijeka, tvrdio je 1945. da ga je Hefer u leto 1941. obmanuo kada mu je obećao, prilikom Dimitrijevićevog obraćanja, da on i njegova porodica neće biti proganjani. "Međutim, istoga dana u 11 sati noću bio sam zajedno sa familijom po ustašama dignut i odpravljen u logor u Požegu." (AJ, 110, DKRZ, k. 285, str. 514, GKRZ Osijek: Zapisnik o saslušanju Milutina Dimitrijevića, Osijek, 18.12.1945.)

Stjepan Hefer, veliki župan Velike Župe Baranja.
(AJ, RZ, I-82.)

transportovani u logor Auschwitz.²⁵⁵ Međutim, to je samo deo zločina za koje Hefer snosi političku i moralnu odgovornost. Heferov rođeni brat Vilim tokom rata bio je načelnik općine u Čepinu. Ubijen je od strane partizana u Osijeku, aprila 1945. Stjepanov i Vilimov brat Joza živeo je u Čepinu nakon rata.²⁵⁶

Stožernik Ćiril Kralj rođen je 1906. u Ladanju Donjem kod Ivanca u Hrvatskom Zagorju. Predratni je pripadnik ustaške emigracije. Ustaškoj organizaciji pristupio je 1933. u Holandiji, gde je radio kao rudar. Naredne godine je pristupio ustaškoj grupaciji u Italiji. Od 1937. do 1941. bio je interniran na Liparima. Jedan je od 250 ustaša koji su činili Pavelićevu pratnju na putu od Trsta do Zagreba 12-16. aprila 1941. Postavljen je na dužnost stožernika Ustaškog stožera Baranja u Osijeku 17. septembra 1941, umesto dotadašnjeg stožernika Antuna Hamša. Na toj dužnosti ostao je do 6. jula 1943.²⁵⁷ Kralj je bio na poziciji jednog od glavnih dužnosnika ustaške vojne organizacije na području slavonske Podravine, naročito do formiranja 2. stajaćeg djelatnog zbora UV, što implicira njegovu komandnu odgovornost za ratne zločine na tom području, naročito tokom 1942. Kralj je početkom maja 1942. predlagao Glavnom stožeru Ustaške vojnice "čišćenje" 12

255 HDA, 1561, SDS, dos. br. 301034 (Stjepan Hefer), str. 98, 105, 109, 113, 118: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločinac: Hefer dr Stjepan. (U Heferovom dosijeu u fondu SDS sačuvano je šest odluka ZKRZ o proglašenju Stjepana Hefera za ratnog zločinca.)

256 HDA, 1561, SDS, dos. br. 301034 (Stjepan Hefer), str. 170. Tokom rata od strane fašističkih formacija, uglavnom od strane OS NDH, van borbe ubijeno je 98 srpskih, romskih, jevrejskih i hrvatskih stanovnika Čepina. (MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Osijek, naselje Čepin, str. 1365-1367). Ivan Stier je u emigraciji izneo tvrdnje da je Vilim Hefer početkom 1945. inicirao pregovore i započeo moguću saradnju s partizanima, ali taj podatak zahteva potvrdu u drugim izvorima. (Ivan Štir, *n. d.*, str. 25-29).

257 HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 1-4: Zapisnik sastavljen 12.2.1947. u Upravi državne bezbjednosti za grad Osijek. Saslušanje osumnjičenika Kralj Ćirila; HDA, 306, ZKRZ, k. 89, GUZ-2274/46, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača: Kralj Ćiril, Zagreb, 25.4.1946; "Životni put novih stožernika", *Hrvatski narod*, III, 226, Zagreb, 26.9.1941, str. 3.

Ćiril Kralj, stožernik Ustaškog stožera Velike župe Baranja.
(AJ, RZ, I-133a.)

srpskih sela na području Orahovice, Drenovca i Voćina.²⁵⁸ Stanovnici pojedinih naselja na tom području tokom narednih meseci delom su internirani u logore. Do povlačenja u Austriju, početkom maja 1945, bio je na dužnosti u Osobnom odjelu Poglavnikovog tjelesnog sdruga. Na trogodišnjicu osnivanja NDH promovisan je u čin ustaškog bojnika. Od strane savezničkih vlasti u Austriji, 28. decembra 1946. izručen je jugoslovenskim vlastima. Pogubljen je u Zagrebu 5. januara 1949. nakon osude na smrt.²⁵⁹ Ustaški izvori obaveštavaju da je stožernik Kralj bio prisutan u voćinskom kraju 13. januara 1942. prilikom upada OS NDH u Kometnik i Dobrić, kada je ubijeno 25 osoba. Kralj je u istrazi 1947. priznao da je bio u Kometniku uoči masovnog streljanja u Voćinu, iako je tendenciozno prećutao da je neposredno nakon njegovog dolaska u Kometniku i Dobriću ubijeno 25 i pohapšeno preko 200 civila.²⁶⁰ Kraljevo prisustvo u Kometniku 13. januara potvrdio je i

258 VA, NDH, k. 114B, f. 9A, d. 11, Hrvatski ustaški stožer Osijek Glavnom stožernom za povjedniku Ustaške vojnice g. pukovniku Sertiću, 7.5.1942.

259 HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 1-4: Zapisnik sastavljen 12.2.1947. u Upravi državne bezbjednosti za grad Osijek. Saslušanje osumnjičenika Kralj Ćirila.

260 Ćiril Kralj je u istrazi izneo netačnu tvrdnju da nije izdavao naredjenja za streljanja i hapšenja stanovnika Kometnika, kako bi umanjio vlastitu odgovornost za masovni zločin. "Ja taj puta nisam nikoga dao hapsiti, a niti sam dao naredjenje za strijeljanje." Međutim, ubistvo 25 i masovno hapšenje preko 200 civila 13. januara usledilo je nakon njegovog dolaska u Kometnik. Kralj je u istrazi izneo više nego diskutabilnu tvrdnju da je već otputovao u Osijek uoči izvršenja masovnog zločina u Voćinu: "Po mom dolasku u Osijek... dobio sam izvještaj da je u Voćinu izvršeno masovno strijeljanje. Ja sam tada poslao u Voćin satniku [Ustaške] pripreme bojne [Velike župe Baranja] Blaževiću da ispita čitav slučaj. Međutim, Blažević je bio tamo i za nekoliko dana se povratio, ali nije mogao ustanoviti ko je dotične ljude u Voćinu postrjeljao. Po njegovom mišljenju, tj. on smatra da su ista zlodjela izvršili ustaše pripadnici Ustaške pripreme bojne koja se tada nalazila u Podravskoj Slatini." (HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 11: Nastavak zapisnika o saslušanju Kralj Ćirila, sastavljen 29.4.1947. u Udbi za grad Osijek.) Budući da su istražni organi Udbe dokazali da Ćiril Kralj u istrazi nije govorio istinu kada je tvrdio da nije bio odgovoran ni prisutan prilikom masovnog represiranja (hapšenja, mučenja u zatvoru u Virovitici i internacije u logor Tenja) nekoliko stotina srpskih civila iz Jasenaša, Cremušine, Sibenika i Velike Pisanice, kod Grubišnog Polja, krajem avgusta 1942, tvrdnje Ćirila Kralja da nije bio prisutan prilikom streljanja u Voćinu ne mogu biti prihvaćene bez velike rezerve. Uostalom, dostupni izvori ne potvrđuju njegove tvrdnje. Logično je

jedan od njegovih pratilaca iz Đačke satnije Ustaške pripremljene boje Velike župe Baranja Vladimir Didolić.²⁶¹ Nema podataka o tome da li je stožernik Kralj bio prisutan u Voćinu 14. januara kada je organizovana i sprovedena najmasovnija likvidacija u okviru januarskog masovnog zločina u voćinskom kraju, iako se takva pretpostavka čini vrlo logičnom jer su snage koje su bile pod njegovom komandom učestvovala u likvidaciji. Kralj je u istrazi 1947. pokušao da demantuje da je bio prisutan u Voćinu toga dana, ali takvu tvrdnju prvenstveno treba posmatrati kao pokušaj umanjivanja vlastite odgovornosti, pogotovo jer je nesumnjivo utvrđeno njegovo prisustvo u Kometniku prethodnog dana kada su zabeležena ubistva dvadesetak meštana i hapšenja velikog broja stanovnika Kometnika i Dobrića. U svakom slučaju, čak i da nije bio prisutan na licu mesta prilikom streljanja u Voćinu 14. januara, stožernik Kralj snosi najveću komandnu odgovornost za taj zločin. Jedan od preživelih Kometničana Vladimir Jorgić svedočio je posleratnim sudskim istražnim organima, povodom sudskog procesa protiv Ćirila Kralja, kako mu je ratni općinski načelnik u Voćinu Antun Ćurčibašić kazao “da je htio nekoje spasiti, ali da mu je Ćiril Kralj odgovorio da se civilne vlasti u to nemaju miješati”. Ćiril Kralj je pred Okružnim sudom u Osijeku 16. juna 1947. osuđen na smrt streljanjem, između ostalog i zbog zločina u Kometniku i Voćinu, koji su u presudi istaknuti kao njegovo “najstrašnije djelo” u odnosu na ostale zločine za koje je snosio odgovornost.²⁶²

pretpostaviti da nije govorio istinu kako bi umanjio vlastitu odgovornost.

261 HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 16: Zapisnik od 6.12.1945. sastavljen kod Javnog tužioca Osječkog okruga. Ispitanik: Vladimir Didolić.

262 HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 44–45: Okružni sud u Osijeku, Presuda okrivljenom Ćirilu Kralju, Osijek, 16.6.1947. Izjava Vladimira Jorgića je parafrazirana u tekstu presude. Savka Jorgić, stanovnica Kometnika koje je bila među ženama i decom koji su pohvatani u Kometniku i sprovedeni u seosku školu 13.1.1942, svedočila je da je Ćiril Kralj toga dana bio prisutan u selu. Njeno svedočenje parafrazirano je u presudi protiv Kralja. (HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 37, 44: Okružni sud u Osijeku, Presuda okrivljenom Ćirilu Kralju, Osijek, 16.6.1947.)

Rudolf Švigel Lešić, kipar iz Osijeka, tokom rata vrlo blizak ustaškim vlastima u tom

Zajedno sa stožernikom Ćirilom Kraljem iz Osijeka je u Voćin, u noći 12-13. januara 1942, pristigao satnik Blažević, o čemu je Kralj 1947. svedočio u istrazi. Kralj ne navodi Blaževićovo ime. Satnikovo ime je ostalo upamćeno samo u nadimku. Naca Blažević (rođ. oko 1890) bio je učitelj iz Osijeka. Tokom 1942. bio je "zapovjednik stožera Ustaške pripremlne bojne u Osijeku u činu ustaškog satnika, organizator iste na cijelom području Velike župe Baranja. Kao zapovjednik stožera rukovodio je Ustaškom pripremlnom bojom, sam vodio operacije na području Papuka." Potom je stupio u Poglavnikov tjelesni sdrug. Navodno je uhvaćen 1945. i osuđen na smrt. Njegov zamenik je bio Tomislav Kočiš (rođ. 1910), privatni činovnik iz Osijeka. Kočiš je kasnije bio zapovjednik 18. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV. Njegova sudbina nije istražena.²⁶³ Naca Blažević i Tomislav Kočiš su dvojica najodgovornijih oficira, ako izuzmemo Ćirila Kralja, koji su zapovedali snagama pristiglim iz Osijeka koje su učestvovala u ubijanju u Kometniku i Voćinu.

gradu, budući da su mu ustaški dužnosnici ustupili atelje u istoj zgradi u kojoj su bile smeštene njihove kancelarije, u istrazi iz 1947. izneo je sledeću tvrdnju: "Često puta sam vidio Ćirila Kralja u društvu svojih ljudi kako automobilima odlaze u neke akcije. Jednom mi je netko iz njegovog društva po povratku rekao da je Ćiro poludio, da su se vozili autom kroz polja, a Kralj gdje god je vidjeo u polju seljaka iz čistog mira je iz šmajsera otvarao na njih vatru." Švagel Lešić je tvrdio da je bio svedok kako su Kralj i njegovi najbliži saradnici avgusta 1942. pljačkali dragocenosti od osječkih Jevreja prilikom njihove deportacije u logor Tenja. (HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 21-22: Zapisnik sastavljen 26.2.1947. u Odeljenju uprave državne bezbjednosti za grad Osijek. Osumnjičenik: Švagel Lešić Rudolf.) Postoje i drugi dokazi o umešanosti stožernika Kralja u pljačku imovine osječkih Jevreja, pri čemu je reč o imovini žrtava Holokausta: HDA, 306, ZKRZ, k. 89, GUZ-2274/46, Zapisnik sastavljen pred gradskom komisijom za ratne zločine u Osijeku 23.7.1945: Izjava Marka Špicera iz Osijeka; HDA, 306, ZKRZ, k. 89, GUZ-2274/46, Zapisnik sastavljen pred gradskom komisijom za ratne zločine u Osijeku 11.8.1945: Izjava Franje Dlouhija iz Osijeka.

263 HDA, 1561, SDS, dos. br. 321306, (Zlatko Dobričević), str. 76: Nastavak zapisnika o saslušanju Dobričević Zlatka, sastavljen 7.4.1950. u kancelariji Uprave državne bezbjednosti za NR Hrvatsku [u Zagrebu].

Zlatko Dobričević je početkom rata bio tabornik ustaškog tabora za općinu Nova Bukovica. Od leta 1942. do kraja rata bio je na službi u Osijeku gde je upoznao tamošnje vojne i policijske strukture.

Kada je reč o odgovornosti lokalnih ustaških snaga za učešće u masovnom zločinu 13–14. januara 1942. na području Voćina, najveću komandu odgovornost snosi Viktor Petrovicki, tabornik ustaškog tabora u općini i gradu Podravska Slatina i zapovednik dela snaga Ustaške pripremljene bojne Velike župe Baranja na području kotara. Ćiril Kralj je u istrazi iz 1947. pokušao da svu odgovornost za streljanje u Voćinu prebaci na slatinski deo Ustaške pripremljene bojne, što nije prihvatljivo budući da je on bio komandno najodgovorniji za taj zločin, ali i zbog toga što su u ubijanju učestvovali i ustaše koji su u Voćin pristigli iz Osijeka, Belišća i Valpova, pod Kraljevom komandom. U svakom slučaju, svi pripadnici Ustaške vojnice koji su ubijali u Kometniku i Voćinu bili su pod višom komandom stožernika Kralja. Ipak, logično je pretpostaviti da su u ubijanju učestvovali i ustaše s područja kotara Podravska Slatina. Prethodno je navedeno da je u ubijanju u Voćinu učestvovao jedan ustaša iz Huma koji je bio srpske nacionalnosti. Taj podatak potvrđuje učešće ustaša s područja logora Podravska Slatina u likvidaciji civila u Voćinu. Osim toga, voćinske ustaše su 12. januara u Voćinu ubili četvoricu Srba iz Kometnika. Zamenik Viktora Petrovickog bio je izvesni Rosić, gostioničar iz Slatine (rođ. oko 1890). Podaci o pobočniku zapovednika Petrovickog poznati su samo na osnovu jednog izvora. Reč je o svedočenju Zlatka Dobričevića koji je 1941–1942. bio ustaški tabornik za općinu Nova Bukovica, koji za Rosića, kao glavnog saradnika Viktora Petrovickog, navodi: “Uvijek je išao u njegovoj pratnji, tako je sudjelovao u svim akcijama protiv partizana na sektoru Papuk. Po ukinuću Ustaške pripremljene bojne [Velike župe Baranja], prešao [je] u Ustašku vojniciu, u 15. bojnu 2. stajaćeg zdruge, i vršio [je] dužnost zamjenika zapovjednika stožerne satnije. Prema pričanju Petrovicki Viktora, 1944. Rosić se razbolio i prevežen [je] u vojnu bolnicu u Zagrebu, gdje je umro.” Viktor Petrovicki, poput njegove braće Mirka i Josipa, takođe je kasnije bio angažovan u 15. bojni UV.²⁶⁴ Viktor Petrovicki je “nestao na Križnom putu 1945.”²⁶⁵

264 HDA, 1561, SDS, dos. br. 321306, (Zlatko Dobričević), str. 21, 39: Nastavak zapisnika o saslušanju Dobričević Zlatka, sastavljen 7.4.1950. u kancelariji Uprave državne bezbjednosti za NR Hrvatsku [u Zagrebu].

265 Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 177.

Tadašnji ustaški tabornik u Voćinu, prema podacima ZKRZ iz 1946, bio je Kazimir Korošić (rođ. 1920. u Voćinu), brijač iz Voćina.²⁶⁶ Korošić je u istrazi 1946. tvrdio da je početkom oktobra 1941. dužnost tabornika predao njegovom dotadašnjem pobočniku Dragutinu Lovoševiću. Korošić je nakon toga raspoređen u Domobranstvo, a potom u Oružništvo.²⁶⁷ Njegovu tvrdnju da nije bio tabornik od oktobra 1941. demantuju pojedini savremenici iz Voćina, stoga je ne možemo prihvatiti.²⁶⁸ Meštani Voćina i Kometnika koji su bili represirani 1941-1942. slažu se da je Josip Korošić, brijač iz Voćina i otac prvog voćinskog tabornika Kazimira Korošića, "bio glavna i najautoritativnija osoba u ustaškom pokretu u mjestu Voćin" i poznat u mestu "kao najviše ustaški nastrojen", kao što se slažu da je njegov sin Kazimir bio marioneta u očevim rukama i da je Josip Korošić donosio glavne odluke o postupcima prema lokalnim Srbima tokom 1941, što je podrazumevalo masovno prebijanje muškaraca, zastrašivanja, iseljavanja i pljačku najmanje šest porodica, pri čemu su dve porodice deportovane u Jasenovac. Međutim, preživeli ne pružaju podatke o njegovom prisustvu prilikom ubijanja u Voćinu, osim što tvrde da je toga dana bio u Voćinu, iako ne dovode u pitanje da je odobravao takav postupak prema pripadnicima srpskog naroda budući da su ga smatrali glavnim nosiocem terora u Voćinu tokom prethodne godine.²⁶⁹ Dostupni iz-

266 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37272, Odluka o otvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača: Zločinac Korošić Kazimir.

267 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 4: Zapisnik od 11.10.1946. sastavljen u kancelariji Odeljenja Udbe za okrug Daruvar, Izjava Kazimira Korošića.

268 Adam Ivičić iz Voćina tvrdio je da je uhapšen 1942. u vreme kada je Kazimir Korošić bio tabornik. (HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 14-15: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Ivičić Adama iz Voćina, 10.6.1953.) Prema svedočenju Stanka Todorovića iz Voćina, lokalna pravoslavna crkva je srušena januara 1942. u vreme kada je Kazimir Korošić bio ustaški tabornik u Voćinu. (HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 20.3.1946. sastavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Stanka Todorovića iz Voćina. Izjavu su istog dana potvrdili meštani Stevo Radošević i Đuro Todorović.)

269 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260, (Kazimir Korošić), str. 12: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Andrije Gecana iz Voćina, 10.6.1953; str. 14-15: Udba

vori ne pružaju detalje o biografiji Josipa Korošića nakon 1945, osim što je poznato da je bio uhapšen. Moguće je da nije sudski procesuiran jer je 1946. živio u Virovitici, na slobodi. Ukoliko Josip Korošić zaista nije bio sudski procesuiran i kažnjen, to je velik propust budući da je vlast imala podatke da je Korošić stariji odgovoran za slanje desetoro članova familije Radojević u Jasenovac krajem 1941, gde je većina Radojevića skončala, uključujući šestoro male dece, o čemu je bilo reči u prethodnom izlaganju. Kazimir Korošić je prilikom oslobođenja Banja Luke, 10. septembra 1944, zarobljen kao pripadnik 3. oružničke pukovnije, nekon čega je pristupio 8. krajiškoj brigadi NOVJ, u kojoj je dočeka kraj rata u činu vodnika.²⁷⁰ Nakon demobilizacije u leto 1945. nije smeo da se vrati u Voćin već se nastanio u Zagrebu, pokušavajući da kapitalizuje pripadnost NOVJ/JA. Zaposlio se u “otsjeku unutrašnjih poslova”. Međutim, neko ga je prepoznao i prijavio vlastima. Prvi put je uhapšen 20. septembra 1945. Nakon hapšenja zatvoren je u zatvoru u Staroj Gradiški, odakle je pobjegao 2. aprila 1946. kroz nekakav tajni tunel, zajedno s jednim zatvorenikom. Ponovo je uhapšen 7. septembra 1946. u Zagrebu.²⁷¹ Suđeno mu je u Daruvaru i osuđen je na četiri godine robije. Čini se da je s robije pušten pre vremena zbog čega su

Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Ivičić Adama iz Voćina, 10.6.1953; str. 16–17: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Pantelije Todorovića iz Voćina, 10.6.1953; str. 24–25: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Mije Jorgića iz Kometnika, 11.6.1953; str. 26–27: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Joce Radojevića iz Voćina, 11.6.1953; str. 28–29: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Laze Radojevića iz Voćina, 12.6.1953; str. 30: Udba Đakovo, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Luke Mustapića, 23.6.1953.

Meštanin Voćina Pantelija Todorović tvrdio je posle rata da se Josip Korošić “nalazio u Voćinu 1942. prilikom pokolja Srba iz Kometnika”. Adam Ivičić je u izjavi naveo sledeće: “Takode se sjećam kada je bilo ubistvo Komećana u mjestu Voćinu da je tad Josip [Korošić] govorio da će tako proći svaki onaj koji stane njima na put i koji im bude smetao u njihovom radu.”

270 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 3: Zapisnik o saslušanju Korošić Kazimira sastavljen u Odeljenju Udbe za grad Zagreb, 8.9.1946.

271 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260, (Kazimir Korošić), str. 37: Odjeljenje Udbe Daruvar, Javnom tužilaštvu za okrug Daruvar, 11.9.1946.

protestvovali pojedini stanovnici Voćina (“tražimo da se ponovo sudi kao narodni neprijatelj”).²⁷² Dokumentacija SDS, odnosno Korošičev dosije, ne pruža informacije o ponovnom krivičnom postupku protiv Korošića, stoga se čini da mu nije ponovo suđeno. Tokom 50-ih godina živeo je u Zagrebu, gde je držao brijačnicu i frizerski salon. Dragutin Lovošević (rođ. 1904. u Donjem Miholjcu), gostioničar iz Voćina i pomoćnik ustaškog tabornika u Voćinu, preuzeo je u prvoj polovini 1942. dužnost ustaškog tabornika u Voćinu od Kazimira Korošića, koji je otišao u Domobranstvo. Ustaše pod komandom Dragutina Lovoševića 24. septembra 1942. pohvatali su zbeg od 24 stanovnika Velike Klise. Na putu prema Voćinu zaklali su sedam pohvatanih Klišana, a ostali su sprovedeni u logor.²⁷³ Lovošević je streljan 10. januara 1943. od strane partizana nakon drugog oslobođenja Voćina.²⁷⁴

Teško je poverovati da je volja dvojice rukovodilaca ustaškog tabora u Voćinu i oca jednog od njih, kao “sive eminencije” ustaškog pokreta u Voćinu, bila presudna u donošenju odluke o likvidacijama u Kometniku i Voćinu, pogotovo jer su u ta dva dana na licu mesta bili prisutni mnogo autoritativniji predstavnici ustaške vlasti. Međutim, nema sumnje da su oni podržavali odluku viših vlasti da zločin bude izvršen. Ne postoji nijedan dokaz da su njih trojica pokušali spasiti makar jednu osobu. Nasuprot tome, postoje svedočenja da su najistaknutije voćinske ustaše igrali određenu ulogu u događajima 12–14. januara 1942.²⁷⁵

272 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 18–19: Izjava kapetana Todorovića Steve o Korošiću Kazimiru, Zagreb, 23.9.1949.

273 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37494, Zapisnik sastavljen kod Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 12.12.1944: Izjava Anke Barunac iz Velike Klise; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37494, Zapisnik spisan u uredu Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 6.9.1945: Izjava Sime Šavrljage iz Velike Klise.

274 VA, NDH, k. 79, f. 4. d. 24, Dopis Velike župe Baranja Ministarstvu unutrašnjih poslova i Ministarstvu Hrvatskog domobranstva, 21.1.1943; Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 234.

275 Stevo Todorović iz Voćina teretio je posle rata Kazimira Korošića da je 12.1.1942. učestvovao u napadu na pripadnike lisičinske grupe u Kometniku. Todorović čak tvrdi da je taj napad sproveden “pod njegovim rukovodstvom”. Međutim, na osno-

Na osnovu korišćenih izvora, nastalih radom Vojnog suda Vojne oblasti za Slavoniju (Osijek) i Okružnog suda u Osijeku, kao i dokumentacije nastale radom ZKRZ i Udbe, 1945–1947, moguće je utvrditi identitete 11 pripadnika Ustaške pripremne bojne Baranja koji su učestvovali u hapšenju i ubijanju u Kometniku i Voćinu. Nakon oslobođenja na smrt su osuđena najmanje šestorica ustaša s područja Osijeka koji su kao pripadnici Ustaške pripremne bojne Velike župe Baranja učestvovali u zločinu 13–14. januara 1942. Među njima su bili Martin Pleša iz Belišća, Stjepan Milković iz Bistrinaca kod Belišća, Andrija Šrefler iz Retfale (zapadno predgrađe Osijeka), Ivan Lopišić i Oskar Erdelji iz Valpova. Sva petorica su kasnije, nakon zločina u Kometniku i Voćinu, postali pripadnici 15. bojne UV. Uhapšeni su maja 1945. najverovatnije svi u Dravogradu i potom osuđeni na smrt.²⁷⁶

vu primarnih izvora znamo da je napad predvodio voćinski ustaša Tomo Pokrajac, što ne znači da Kazimir Korošić nije učestvovao u napadu. Takođe, Todorović je teretio Kazimira i Josipa Korošića i za izvesnu ulogu u streljanju u Kometniku: “Za streljanje je glavnu reč vodio on i njegov otac koji je bio u odboru koga treba streljati zajedno sa još nekoliko ustaša i Joškicom Stanekom čiji je sin [Karči (Dragutin)] tada isto teško ranjen kao ustaša.” Meštani Voćina Stjepan Carić tvrdio je posle rata da je Josip Korošić kao član tajnog “ustaškog odbora” u Voćinu imao uticaja na događaj u Voćinu 14.1.1942, ali ne nudi konkretne dokaze. (HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 18–19: Izjava kapetana Todorović Steve o Korošić Kazimiru, Zagreb, 23.9.1949; str. 22–23: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Carić Stjepana iz Voćina, 10.6.1953.) Nema sumnje da bi pohvatani Kometničani i Dobričani bili streljani i bez sugestija lokalnih ustaša, budući da su streljani svi koji su pohvatani osim 17 uhapšenika koji su zakopavali žrtve i nekolicine kojima su živote pošteđeli predstavnici lokalne vlasti. Život nije bio ugrožen jedino onim odraslim muškarcima iz Kometnika koji su uspeli da izbegnu hapšenje 13.1.1942.

276 HDA, 306, ZKRZ, k. 28, GUZ, (Z-2957), Vojni sud Vojne oblasti Slavonije JA, Vijeće za grad Osijek, 927/45: Presuda Martinu Pleši, 13.7.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 29, GUZ, (Z-2958), Vojni sud Vojne oblasti Slavonije JA, Vijeće Komande osječkog područja, 1313/45: Presuda Stjepanu Milkoviću, 26.7.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 28, GUZ, (Z-2957), Vojni sud Vojne oblasti Slavonije JA, 698/45: Presuda Andriji Šrefleru, 29.6.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 28, GUZ, (Z-2957), Vojni sud Vojne oblasti Slavonije JA, Vijeće za grad Osijek, 797/45: Presuda Ivanu Lopišiću, 9.7.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 29, GUZ, (Z-2958), Vojni sud Vojne oblasti Slavonije JA, Vijeće Komande osječkog područja, 1329/45: Presuda Oskaru Erdeljiju, 16.8.1945

U presudi Ivanu Lopišiću navodi se da je optuženik u leto 1942. učestvovao u hapšenju oko stotinu Roma iz sela Nard pokraj Valpova i nekoliko Jevreja iz Valpova, koji

Među ustašama pristiglim iz Osijeka koji su ubijali u Kometniku i Voćinu bio je i nepoznat broj pripadnika Đačke satnije Ustaške pripremne bojne Baranja. Jedan od njih, Vladimir Didolić, osuđen je na smrt početkom 1946. Sud nije izneo eksplicitne dokaze da je Didolić lično učestvovao u ubijanju u Kometniku i Voćinu, ali je dokazao da je bio pripadnik vojne jedinice koja je izvršila zločin. Osim toga, sud je teretio Didolića za učešće u hapšenju većeg broja stanovnika Osijeka različitih nacionalnosti koji su potom internirani u ustaške logore, gde su ubijeni.²⁷⁷ Zanimljiv je slučaj Antuna Pavlinušića (rođ. 1905. u Rožama kod Sinja), radnika iz Osijeka, za koga je Javno tužilaštvo okruga Osijek 1946, na osnovu izjava svedoka, tvrdilo da je učestvovao u hapšenju u Kometniku i ubijanju u Voćinu: "[P]avlinušić Antun je ubijao pucajući iz mitraljeza, a one koji još nisu bili mrtvi nožem je zaklao." Pavlinušić je, prema optužnici, prethodne godine učestvovao u ubijanju srpskih muškaraca u Petrovcu kod Slatine. U leto 1942. učestvovao je u Operaciji "Kozara", kada je navodno "u jednom selu ubio muža i ženu, a njihovo dijete odveo u Osijek i obukao ga u ustaše".²⁷⁸ Jedan od učesnika masovnog ubijanja u Kometniku bio je i Jozo Marjanović, predratni radnik iz Belišća, za vreme rata jedan od ustaških organizatora u Belišću, učesnik u progonu Roma, Jevreja i Srba na području kotara Valpovo. Nakon oslobođenja Marjanović je bio pripadnik jedne križarske grupe u srednjoj Slavoniji. Ta grupa je izvršila tri ubistva i nekoliko pljački. Marjanović je 1946. ili 1947. uspeo da

su oterani u Jasenovac gde su ubijeni. U bazi podataka beogradskog MŽG navode se imena 44 Roma iz Narda koji su ubijeni u Jasenovcu (MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Valpovo, naselje Nard, str. 2358-2359).

277 HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, (Z-2951), Okružni sud u Osijeku, 33/46: Presuda Vladimiru Didoliću, 31.1.1946.

278 HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7698, Javno tužilaštvo okruga Osijek, Optužnica protiv Antuna Pavlinušića, 21.6.1946. Antun Pavlinušić je zarobljen maja 1945. u okolini Dravograda. Najverovatnije je nakon toga interniran u neki od zarobljeničkih logora, gde je boravio do avgusta 1946, kada je protiv njega podignuta optužnica. Nisam našao presudu Antunu Pavlinušiću, ali nema sumnje da je osuđen na smrt imajući u vidu da su ustaše koje su manje od njega bile involvirane u zločine suđene na smrt pred istim sudom.

se ilegalno prebaci u Mađarsku, a potom u Austriju.²⁷⁹ Dokumentacija ZKRZ iz 1946. beleži ime još jedne osobe koja je bila sumnjivena za učešće u masovnoj likvidaciji u Voćinu. U pitanju je Slavko Pintarić, vodnik Ustaške pripremne bojne Velike župe Baranja iz Virovitice. “[I]menovani Pintarić se je prema izjavama svjedoka isticao klanjem ljudi [u Voćinu]... te se izdavao za Bosanca i govorio da se zove Martin. To svakako u svrhu da zametne svaki trag o sebi.”²⁸⁰ Okružni sud u Osijeku je 1946. osudio na 20 godina zatvora Antuna Cvenića, postolara iz Valpova, zbog toga što je kao pripadnik Ustaške pripremne bojne Baranja učestvovao u hapšenju stanovnika Kometnika i njihovom sprovođenju u Voćin. Sud nije imao dokaze da je Cveniće učestvovao u ubijanju u Kometniku i Voćinu. Cveniće je kasnije takođe bio pripadnik 15. bojne UV. Isti sud je 1946. osudio na 12 godina još jednog postolara iz Valpova koji je kao pripadnik iste jedinice boravio u Voćinu prilikom masovnog zločina. Reč je o Stjepanu Haudeku, koji je na sudu priznao da je toga dana boravio u Voćinu, ali je porekao da je učestvovao u ubijanju. “On samome pokolju nije prisustvovao, nego je samo čuo pucnjavu iz pravca podruma.” Sud nije uspeo prikupiti dokaze da je Haudek neposredno učestvovao u ubijanju.²⁸¹ Dakle, na osnovu dokumentacije Vojnog i Okružnog suda u Osijeku znamo da je na ta dva suda od juna 1945. do februara 1946. suđeno najmanje devetorici pripadnika Ustaške pripremne bojne Velike župe Baranja koji su

279 AJ, 110, DKRZ, k. 532, str. 2, Izjava Karla Silija, Valpovo, 3.10.1947.

280 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37208, Odluka o otvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača. Zločinac: Pintarić Slavko.

281 HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, (Z-2951), Okružni sud u Osijeku, 313/45: Presuda Antunu Cveniću, 26.1.1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, (Z-2951), Okružni sud u Osijeku, 71/46: Presuda Stjepanu Haudeku, 20.2.1946; Cveniće se maja 1945. kao pripadnik OS NDH povukao prema Dravogradu. Na osnovu teksta presude moguće je zaključiti da su ga jugoslovenski organi uhvatili krajem 1945. Nije navedeno gde je do tada boravio. Haudek je takođe zarobljen maja 1945. u Dravogradu, kao pripadnik 15. bojne UV, nakon čega je sproveden u zarobljenički logor u Slavonskoj Požezi da bi avgusta 1945. bio amnestiran i poslat na služenje vojnog roka u JA. Demobilisan je krajem 1945. i ubrzo nakon toga prepoznat kao pripadnik jedinice koja je činila masovne zločine, zbog čega mu je suđeno.

bili prisutni u Voćinu 14. januara 1942. Šestorica su osuđena na smrt, dvojica na visoke vremenske kazne, dok za jednog ne postoje podaci iako je logično pretpostaviti da je i on osuđen na smrt. Vojni sud, koji je presude donosio u leto 1945, bio je stroži u presuđivanju od Okružnog suda koji je presude donosio krajem 1945. i početkom 1946.

Na osnovu svedočenja preživelih Kometničana i svedočenja stanovnika Voćina, poznati su identiteti pojedinih stanovnika Voćina, predstavnika lokalne ustaške vlasti i pripadnika Ustaške vojnice koji su bili prisutni prilikom ubijanja seljana Kometnika i Dobrića u dvorištu općine u Voćinu. Nedeljko Jorgić navodi imena 12 stanovnika Voćina koji su kao pripadnici ustaškog pokreta, uniformisani i naoružani, prisustvovali ubijanju u Voćinu: Petar Peić, Đuro Oroz, Joza Dorić, Rudi Dorić, Šima Božičković, Ivan Božičković, Stevo Božičković, Toma Šimić, Đuro Zakanj, Đuka Kiš, Đuka Takač i Dragutin Stanek. Osim navedenih uniformisanih ustaša, Nedeljko Jorgić je prilikom zločina u Voćinu, među posmatračima ubijanja, prepoznao i Dragutina Muževića, općinskog bilježnika, koji nije bio uniformisan.²⁸² Većina navedenih voćinskih ustaša stradali su tokom rata. Neki od njih su poginuli u borbama protiv partizana, a neki su streljani od strane partizana nakon zarobljavanja.²⁸³ Općinski načelnik Antun Ćurčiba-

282 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-7031, Zapisnik od 18.2.1946. spisana pred GKRZ u Podraskoj Slatini. Izjava Nedeljka Jorgića iz Kometnika.

U presudi protiv Ćirila Kralja parafrazirana je izjava Nedeljka Jorgića zabeležena 1947: "Svjedok Nedeljko Jorgić posebno je iskazao da je on skidao cipele pobijenih i tako da nije bio ubijen. Kasnije je molio tadašnjeg općinskog bilježnika Muževića da ishodi da barem ne budu postrjeljani oni koji su iznosili mrtve i ovaj mu je bio rekao da će moliti stožernika [Ćirila Kralja] ako na to pristane." Ovo je indirektna potvrda stožernikovog prisustva u Voćinu na dan zločina. (HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 44: Okružni sud u Osijeku, Presuda okrivljenom Ćirilu Kralju, Osijek, 16.6.1947.)

283 Publicisti Mira Pelikan i Miroslav Gazda navode dvojicu ustaša koji su se zvali Stevo Božičković. Za jednog tvrde da je poginuo 1943, bez preciziranja datuma pogibije, iako je najverovatnije reč o borbama s početka januara 1943, a za drugog da je poginuo u Slatini 5.4.1944. Za Ivana Božičkovića navode da je stradao tokom rata, bez preciziranja. Šima Božičković je prema tvrđenju Nedeljka Jorgića 1946. radio u Zagrebu. Pelikan i Gazda tvrde da ga je ubila Udba 1947. Joza Dorić je prema njihovim

šić, kako se može zaključiti iz izjava preživelih, pokušao je da utiče na stožernika Ćirila Kralja da se poštede životi uhapšenika koji su učestvovali u zakopavanju tela žrtava. Prema fragmentarnim podacima, Ćurčibašić je nakon 1945. osuđen na 19 godina zatvora.²⁸⁴

tvrdnjama poginuo kao ustaša u Slatini 5.4.1944, što tvrdi i Nedeljko Jorgić. Pelikan i Gazda za Rudolfa/Rudija Dorića navode da su ga partizani ubili u Voćinu 6.1.1943, prilikom drugog oslobođenja mesta, čime aludiraju na to da je ubijen kao zarobljenik, dok Jorgić tvrdi da je Dorić poginuo u borbama za Voćin. Pelikan i Gazda navode da je Đuka/Đuro Kiš 31.5.1942. odveden od strane "četnika" u Zvečevo i tamo ubijen. Svakako da Kiša nisu ubili četnici već partizani. Za Petra Peića Pelikan i Gazda navode da je poginuo 5.4.1944, prilikom prvog oslobođenja Slatine. Nedeljko Jorgić je u izjavi zamenio Joškicu Staneka za njegovog sina, ustašu Dragutina (Karčija) Staneka koji nije mogao biti prisutan prilikom ubijanja u Voćinu jer je prethodno teško ranjen u Kometniku. Dragutin Stanek je kao pripadnik Ustaške vojnice nestao u proleće 1945. Njegov otac Joškica preživeo je rat. Nije poznato da li je pozvan na odgovornost. Znamo da je 1946. živio u Slatini. Pelikan i Gazda za Tomu Šimića tvrde da je streljan 1947. u Voćinu "bez suda". Za Đuru Zakanja tvrde da je bio civil i da su ga ubili "četnici kao Hrvata" 9.1.1943. u Voćinu, nakon drugog oslobođenja varoši. Zakanj svakako nije ubijen samo zbog etničke pripadnosti, niti je bio običan civil, niti su ga ubili "četnici". Autori potvrđuju ubistvo Dragutina Muževića, pri čemu navode da je ubijen kod Piškorevaca 1944. (Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 230–237).

284 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260, (Kazimir Korošić), str. 24: Udba Podravska Slatina, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Mije Jorgića iz Kometnika, 11.6.1953.

Razvoj partizanskog pokreta u Brdanskoj u prvoj polovini 1942.

Prvi primer masovnog zločina OS NDH nad srpskim seoskim stanovništvom u brdskoj Slavoniji dogodio se 5. decembra 1941. kada su, kako navodi jedan izveštaj oružništva, “ustaše iz Požege na svoju ruku ubili 12 pravoslavaca iz sela Šeovice”, između Kamenske i Bučja. Potom su ustaše i domobrani 25. decembra uhapsili 11 muškaraca u Kantrovcima kod Velike. Uhapšenici su zatvoreni u zatvoru u Požegi, odakle su sedmorica puštena nakon nekoliko meseci, a ostali su zadržani u zatvoru (kasnije je jedan pobjegao, jedan umro, a dvojica su ubijena). Nakon tri dana, 28. decembra, usledio još masovniji zločin u selima Gornji Vrhovci i Kantrovci u kotaru Slavonska Požega. Reč je o najzabačnijim selima u kotaru, smeštenim između Velike i Novog Zvečeva, na južnim obroncima Papuka. Ta dva sela održavala su komunikaciju sa partizanskim logorom u šumi Budanica kod Sekulinaca. Ustaše i domobrani su u Kantrovcima, kako navodi posleratni izvor, “pobili preko 70 osoba, opljačkali i zapalili selo te su u noći otišli prema Gornjim Vrhovcima. U Vrhovcima su pohvatali i pobili 29 staraca, žena i djece. Selo su zapalili i potpuno uništili.” Navedeni broj ubijenih meštana Kantrovaca nije potvrđen u arhivskim izvorima. Naime, posleratni popis žrtava navedenog zločina u Kantrovcima beleži imena 56 meštana, pri čemu su trojica stradalih meštana uhvaćeni 25. decembra i stradali naredne godine. Dakle, broj Kantrovčana ubijenih 28. decembra iznosio je najverovatnije oko 53. U Kantrovcima je toga dana zapaljena većina kuća. Broj ubijenih u Vrhovcima možda bi bio veći da se većina meštana nije na vreme evakuisala u šumu nakon što su doznali da ustaše pale i ubijaju u Kantrovcima. Istog dana, pripadnici iste grupacije ustaša koja je ubijala u Kantrovcima i Vrhovcima ubila je najmanje dve osobe (majku i njeno jednogodišnje dete) u Aleksandrovcu

pokraj Biškupaca. Za razliku od Vrhovaca, Kantrovci nisu imali naoružanu seosku četvu niti su prethodno pružili otpor ustašama. Naime, grupa ustaša je 24. decembra pokušala da upadne u Gornje Vrhovce da bi izvršila pljačku. Njima se suprotstavila grupa naoružanih meštana, pri čemu ni na jednoj strani nije bilo stradalih. Pošto su seljani pretpostavili da će ustaše ponovo pokušati da upadnu u selo, najverovatnije s jačim snagama, zatražili su od boraca Papučko-krndijskog partizanskog odreda da im pomognu u odbrani sela. Štab odreda uputio je u Vrhovce jednu četvu sa Dušanom Dakom Puačem, ustaničkim organizatorom iz obližnjeg Kruševa, Jovanom Ivom Marinkovićem i Slobodanom Iličem Čičom, komunistima i ustaničkim organizatorima iz Orahovice, na čelu. Ustaše i oružnici su ponovo napali selo 27. decembra. U borbi koja je vođena “od 13 sati do u noc” poginulo je navodno 14 ustaša, što je možda uveličan broj, a ranjen je nepoznat broj ustaša i dvojica oružnika. Partizani su zarobili i streljali šestoricu ustaša i općinskog bilježnika iz Stražemana koji je bio pripadnik ustaškog pokreta, odgovoran za prethodna stradanja srpskog stanovništva. Sutradan, 28. decembra, ustaše i domobrani pod komandom domobranskog satnika Zvonimira Petranovića sa jačim snagama nego prethodnog dana napali su na Kantrovce i Vrhovce i izvršili navedeni zločin. Nije jasno zašto partizani nisu bili u stanju da se suprotstave napadačima 28. decembra. Na osnovu posleratnih izvora moguće je zaključiti da se četa Papučko-krndijskog odreda koja je 27. decembra učestvovala u borbi kod Vrhovaca vratila u dubinu Papuka, najverovatnije prema Budanici, zajedno sa evakuisanim stanovništvom iz Gornjih Vrhovaca (“sve što je bilo sposobno za pokret”). Uslovi evakuacije iz Vrhovaca bili su vrlo teški zbog dubokog snega i izuzetno niskih temperatura. Ista ustaška grupa koja je izvršila masovni zločin u Kantrovcima i Vrhovcima, u Grđevici, malom selu između Kamenske i Bučja, 30–31. januara ubila je 35 ili 36 meštana, od toga osam žena i troje dece, i zapalila 42 od 49 kuća. Pre paljenja domaćinstva su opljačkana. Zločinu u Grđevici prethodi napad pripadnika čete Papučko-krndijskog partizanskog odreda na oružničko-domobransku patrolu kod Kamenske. Poginuo je jedan oružnik, a ranjena su dva domobrana

i jedan oružnik koji je u bolnici podlegao ranama. Napad kod Kamenške primarno je imao odbrambenu funkciju i bio je usmeren protiv snaga koje su saučestvovala u neselektivnom zločinu nad civilima na istom području, prethodnog dana, budući da oružnici i domobrani nisu stajali po strani prilikom kampanje protiv stanovništva Kantrovaca i Gornjih Vrhovaca. Zločin u Grđevici je još jedna potvrda ekstremizma požeške ustaške grupacije, o čemu je 1944. svedočio Ivan Pašić: "Oni su opkolili selo i upali u kuće mirnih stanovnika, koji nisu uopće imali oružja i, znam sigurno, da od strane stanovništva nije opaljen niti jedan hitac. Smjesta po upadu izveli su iz kuće i zaklali Anu Kukić, rođenu 1909, i njeno dvoje djece od 7 i 9 godina, Andriju Kukić i njegovu majku Jelu, staru 43 godine, a Ljubu Bjelan, 44-godišnju ženu, su silovali, a potom zaklali, te stavili u postelju, a ovu postelju zapalili." Tri dana nakon paljenja Grđevice, 2. januara 1942, ustaše su zapalili Cicvare, Cikote i Bjelajce, mala sela u blizini Bučja. Prethodno, 26. decembra, partizani su oslobodili kolonu pohapšenih seljaka iz obližnjih Rogulja, koju su ustaše navodno terali u logor. Ustaše i jedna satnija domobrana pod komandom satnika Petranovića upali su 5. januara 1942. u Kruševo, Vučjak Kamenski, Šušnjar i Mrkoplje, mala srpska naselja u okolini Kamenske. U Kruševu su ubili šestoricu, a u Šušnjaru jednog muškarca. U Kruševu su opljačkana i zapaljena skoro sva domaćinstva, a u ostalim selima zapaljena su pojedina domaćinstava. Iz ta četiri sela ustaše i domobrani internirali su u Slavonsku Požegu oko 40 muškaraca i 100 žena i dece. Prema sećanju savremenika, nakon dolaska u Požegu ubijena su četvorica muškaraca iz Šušnjara. Nakon tri dana žene i deca su pušteni iz internacije, a muškarci su internirani u Jasenovac.²⁸⁵ Nedugo nakon navedenih zločina, pogrom u

285 *Zbornik NOR-a*, V/2, Beograd, 1952, dok. 155, str. 439: Izvještaj Velike župe Livac-Zapolje o akcijama partizana u Slavoniji u vremenu od 6.8. do 31.12.1941; *Radnički i Narodno-oslobodilački pokret u Pakracu i okolini*, dok. 251, str. 264: Izvod iz izvještaja politkomesara 1. slavonskog bataljona GŠ NOPO Hrvatske, I 1942; *Zločini NDH*, Beograd, 1993, dok. 353, str. 893-894: Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Slavonski Brod, 5.12.1941; *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 10, str. 16: Izvještaj Zapovjedništva 1. oružničke pukovnije, 14.1.1942; HDA, 306, ZKRZ, k. 149,

Kometniku i Voćinu nadmašiće po masovnosti sve dotadašnje zločine ustaša nad srpskim seljacima u Slavoniji.

Kotarski predstojnik iz Podravske Slatine sazvaio je za 5. januar 1942. stanovnike Smuda “radi pripreme pučanstva grčkoistočnjaka za prelaz na katoličku vjeru”. “Odmetnici, da bi ovo spriečili”, izvršili su 4. januara u kasnim večernjim satima napad na malobrojnu ustašku posadu u Smudama “te tom prilikom ranili trojicu ustaša, a jednoga ubili”. Napad su izvršili partizani Papučko-krndijskog odreda, odnosno pripadnici potonje 2. čete Slavenskog partizanskog bataljona. Jedan ranjeni ustaša je umro na putu do bolnice. “Iste večeri jedan nepoznati odmetnik je u Smudama razoružao dvojicu ustaša pri čemu je jednog ranio.”²⁸⁶ Reč je o dvojici ustaša koji su bili stanovnici tog sela koje je u velikoj većini bilo nastanjeno Srbima. Njihovo razoružavanje i proterivanje ustaške posade, koja je bila sastavljena od ustaša iz drugih mesta, otklonilo je opasnost od potencijalnog hapšenja i interniranja porodica iz Smuda koje su podržavale partizane, pružajući im prenočište i dajući im hranu. Osim toga, partizani su očigledno smatrali da politika prekrštavanja ima za cilj da pasivizira i zastraši srpsko stanovništvo. Sprovođenje takve politike štetilo je razvoju partizanskog pokreta, između ostalog i zbog toga što je pogodovalo iskrivljenoj percepciji bezbednosne realnosti. Uostalom, istorija je dala za pravo partizanskim procenama budući da politika proterivanja, koju su

Zh-386, ZKRZ pri Predsjedništvu ZAVNOH-a, Zapisnik sastavljen u kancelariji ZKRZ dne 17.10.1944: Izjava Ivana Pašića iz Pakraca; HDA, 306, ZKRZ, GUZ-2624/45, k. 36, Popis žrtava lišenih života, mjesto Grdevica, kotar Pakrac, okrug Daruvar, 7.12.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 331, Zh-21940, Zapisnik od 27.8.1945. spisan u ime OKRZ Nova Gradiška, Izjava Stjepana Klasića iz Biškupaca; HDA, 306, ZKRZ, k. 400, Zh-30325, Zapisnik sastavljen kod GKRZ u Osijeku 26.3.1946: Izjava Stevana Carevića iz Šušnjara; HDA, 306, ZKRZ, k. 400, Zh-30325, Zapisnik od 11.4.1946. spisan u uredu GKRZ u Slavonskoj Požezi: Izjava Ivana Cimermana iz Slavonske Požege; HDA, 306, ZKRZ, k. 400, Zh-30325, Zapisnik od 26.4.1946. spisan u uredu GKRZ u Slavonskoj Požezi: Izjava Mate Deronića iz Kantrovaca; HDA, 306, ZKRZ, k. 400, Zh-30325, Popis žrtava [sela Kantrovci]; *Prilog gradi za historiju Narodno-oslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941*, (pr. Slavica Hrčkovski i dr.), Slavonski Brod, 1965, str. 82, 123–124.

286 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 6, str. 6: Izvještaj Župske redarstvene oblasti iz Osijeka, 6.1.1942.

iskusili stanovnici dobrovoljačkih naselja u Podravini i politika denacionalizacije, čija je realizacija otpočela na širem području Podravine i Papuka krajem 1941. praksom pokatoličavanja, ma koliko podrazumevale izostanak buntovnih reakcija srpskog stanovništva, nisu značile da politika istrebljenja, koja je realizovana na širem području NDH južno od Save tokom 1941, neće mimoići i srpsko stanovništvo u Slavoniji. Pogotovo ako imamo u vidu da je krajem 1941. otpočela internacija dela srpskog stanovništva iz slavonskih gradova u Jasenovac. Zločini u bučkom i kamenskom kraju, deportacije ustaničkih porodica iz potpapučkih sela u zatvore i privremene logore i forsiranje prekrštavanja, čija je realizacija uvek podrazumevala pojačano ustaško prisustvo u srpskim selima, nisu mogli učiniti spokojnim nikoga čije je etničko poreklo bilo glavni razlog izloženosti realnoj ili potencijalnoj državnoj represiji.

Nakon masovnog zločina u Kometniku i Voćinu, 12-13. januara 1942, u prvoj polovini 1942. na području kotara Podravska Slatina od strane ustaša izvršeno je hapšenje 72 muška stanovnika srpske nacionalnosti u osam sela. Od 72 uhapšenika, ustaše su na licu mesta ubili 43, a šestorica su kasnije ubijena u logorima.

Ustaše iz čeralijskog tabora, predvođeni Antunom Nagom i Gustavom Potočnikom iz Četekovca, među kojima je bio i Štefan Pospihalj iz Nove Bukovice, upali su 17. januara 1942. u Bokane. Ustaše su naredili petorici meštana "da pođu sa njima u šumu loviti kune". O tome šta se dogodilo uhapšenima svedočio je Jovan Bosanac iz susednih Čeralija, dva meseca nakon tog događaja, u izbeglištvu u Beogradu: "Oni su to kao Srbi morali učiniti. Vraćajući se istog dana iz šume kući, u šumi zvanoj Lužnjakovac ustaše su kazali Srbima da pošto nisu ništa ulovili da će Srbi biti zečevi, a oni lovci, pa su odmah počeli pucati na Srbe i ubili Cvijetić Nikolu i Matić Milu, a ostala trojica uspela su da pobegnu u šumu. Rakić Blagoje vratio se iz šume kući, a Matić Joco i Cvijetić Tanasija ostali su dalje u šumi jer se boje vratiti kućama. Leševi ubijenih ležali su tri dana u snegu jer ih nitko nije smeo dirati. Četvrtog dana naredili su ustaše Lukačić Radi iz Čeralija da ide leševe zatrpiti. Lukačić je otišao i nije se više vratio iz šume."

Isti počinioci su februara 1942. u Čeralijama ubili Savu i Stevu Bosanca. Ista grupa ustaša je prethodno, januara 1942, ubila Đuru Gvozdenovića, lugara iz Balinaca.²⁸⁷ Joco Matić i Tanasija Cvijetić jula 1941. brutalno su isprebijani od strane ustaša predvođenih Nagom i Potočnikom, koji su januara 1942. pokušali da ih pobiju kao lovinu. Matić i Cvijetić su se uskoro priključili papučkim partizanima. Obojica su poginuli tokom 1943.²⁸⁸

U selu Krajna, u općini Slatinski Drenovac, ustaše i pripadnici Nemačke narodne skupine ("kulturbundaši") iz Orahovice i Čačinaca 2. februara 1942. uhapsili su 21 muškarca srpske nacionalnosti. Uhapšenici su zlostavljani prilikom hapšenja. Istog dana ustaše su izvršili pljačku namirnica i stoke u 34 domaćinstva u selu. Uhapšenici su sutradan otpremljeni u Kokočak i Orahovicu. U oba ta mesta nastavljena je tortura nad uhapšenicima. Tri dana nakon toga, 6. februara, 13 uhapšenika je odvedeno prema manastiru Orahovica, u blizini sela Duzluk, gde su ubijeni. Osmorica preostalih uhapšenika odvedeni su u zatvor u Osijek, odakle su sprovedeni na prisilni rad u nemačke logore, od Srbije do Norveške, gde su dvojica smrtno stradala 1943. Ustaše koji su počinili hapšenje u Krajni i streljanje u Duzluku bili su pod komandom Rudolfa Niederländera iz Osijeka, koji je od sredine 1941. boravio u Čačincima. Ista grupa ustaša koja je 6. februara 1942. streljala 13 stanovnika Krajne, 16. juna 1941. učestvovala je u ubijanju 11 meštana Petrovca.²⁸⁹ U selu Pušina, u općini Slatinski Drenovac,

287 AS, G-2, KIP, k. 14, 331/1942, Izjava Jovana Bosanca općinskog pisara iz Čeralija, Beograd, 14.3.1942; HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34303, Zapisnik od 15.3.1946 spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini; Izjava Blagoja Rakića iz Bokana. Imena žrtava potvrđena su u bazi podataka: MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselja Bokane, Čeralije, str. 1626, 1631.

288 VA, NOVJ, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.

289 HDA, 306, ZKRZ, k. 549, Zh-44248, Odjeljenje Udbe za okrug Osijek Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, Osijek, 24.5.1947; HDA, 306, ZKRZ, k. 549, Zh-44248, Odluka o utvrđivanju zločina za Rudolfa Niederländera, Zagreb, 2.8.1946. Uz odluku naveden je spisak saučesnika Rudolfa Niederländera u ubijanju 13 i internaciji osam meštana Krajne: Kuzman Bušljeta, Andre Njegovan, Bartul Vukić, Marko Bušljeta, Ivan Zubčić, Ivan Bušljeta, Šime

ustaše iz Čaćinaca predvođeni Radom Kojićem tokom februara i marta 1942. uhapsili su i zlostavljali devetoricu srpskih muškaraca. Većina uhapšenika je sprovedena u zatvore, dok su dvojica ubijena nakon hapšenja. Krsto Mirković (52) ubijen je prilikom mučenja u seoskom združnom domu, a Srdija Milaković (46) prilikom deportacije u osječki zatvor skinut je s vlaka u Mislavcu kod Čaćinaca gde je zaklan.²⁹⁰ Bio je to nastavak sličnih postupaka koje su ustaše sprovodili nad stanovnicima Pušine tokom prethodne godine.

Nepoznatog dana marta 1942. pripadnici Pripremne bojne Baranja i ustaše iz tabora u Voćinu ubili su 15 muškaraca iz Sekulinaca, dok se jedan uhvaćeni meštatin, koji je uspeo da pobjegne, sutradan obesio iz straha. Iz Sekulinaca su u Voćin odvedena sedmorica meštana, među kojima su bili trojica očeva i trojica njihovih sinova, gde su zaklani. Istog dana uhapšena su devetorica muškaraca. “Od ovih p hapšeni’ utekao im je iz ruku Tomašević Pero [31], te se od straha da ne bi ponovo došao u ustaške ruke drugi dan objesio sam u štaglju, dočim su ostale otpremili k školi u Sekulince i u školskoj drvarnici zak-

Bušljeta, Stipe Zubčić, Franjo Zubčić. Niederländer je bio stanovnik Retfale kod Osijeka, a njegovi saučesnici stanovnici Čaćinaca i Bukvika, doseljeni u međuratnom razdoblju iz Starigrada i Tribnja. Uz “Odluku o utvrđivanju zločina za Rudolfa Niederländera” priložen je spisak žrtava. Imena žrtava potvrđena su u još jednom dokumentu ZKRZ iz 1946: HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Krajna, [1946]. Imena 11 od 13 streljanih u Duzluku potvrđena su u saveznom popisu žrtava rata iz 1964: MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Orahovica, naselje Krajna, str. 1350.

Žrtve ubijene 6.2.1942. u Duzluku: Marko Čavić (50), Milan Vukelić (23), Stevo Savić (40), Svetozar Savić (43), Luka Čavić (35), Tejo Milunić (40), Branko Pejčić (35), Slavko Pejčić (23), Pavao Tepičić (26), Petar Trninić (32), Ljuboja Vukojević (26), Đuro Vukojević (29), Milan Tepičić (30). Lica stradala u internaciji na prinudnom radu: Andrija Pejčić (35), Vid Vukelić (49). U bazi podataka beogradskog MŽG navodi se da je Andrija Pejčić stradao 1943. u logoru Borski rudnik, a Vid Vukelić iste godine u neimenovanom logoru u Norveškoj.

- 290 HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh-38421: Zapisnik od 10.7.1946. sastavljen kod Mjesne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Pušini o saslušanjju Milaković Sime iz Pušine. (Imena žrtava su potvrđena u popisu žrtava rata sela Pušina iz 1946: HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Prekoračani, [1946].)

lali su Luku Panića i Nenadović Jovu, a ostali su počeli bježati, te su u bjehu od pušaka ustaški' potučeni".²⁹¹ Ubistvo 15 meštana Sekulinaca predstavlja najmasovniji zločin u Brđanskoj počinjen nakon masovnog zločina u Kometniku i Voćinu 12–14. januara 1942. do septembra 1942.

Represija nije mimoišla ni stanovnike pojedinih naselja u podravskoj ravnici. Pripadnici Ustaške pripremljene bojne Baranja za kotar Podravska Slatina početkom aprila 1942. uhapsili su 12 srpskih muškaraca u Medincima. Uhapšeni su oterani u zatvor Župske redarstvene oblasti u Osijeku. Osmorica uhapšenika su nakon izvesnog vremena puštena kućama, a četvorica su prebačena u logor Stara Gradiška, gde su ubijena.²⁹² Prema sećanjima savremenika, uhapšeni

291 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34317: Zapisnik od 8.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Dragića Tomaševića iz Sekulinaca. Izjavu su potvrdili Savo Tomašević i Nikola Šimić iz Sekulinaca.

Stanovnici Sekulinaca zaklani marta 1942. u Voćinu: Božo Kovačić (48), Nikola (Bože) Kovačić (22), Nikola Tomašević (45), Miroslav (Nikole) Tomašević (18), Simo Kovačić, Milan (Sime) Kovačić, Milan Tomašević (22). Stanovnici Sekulinaca ubijeni u Sekulincima III 1942: Luka Panić (24), Jovo Nenadović (26), Jovo Radonić (22), Luka Panić (52), Ilija Panić (44), Pavle Gostimir, Nedo Radošević (23), Blagoja Radošević (21). Luka i Ilija Panić, Nedo i Blagoja Radošević bili su braća. Svi navedeni, osim Pavla Gostimira, potvrđeni su u saveznom popisu žrtava rata iz 1964–1965. Godine starosti žrtava navedene su prema podacima iz tog popisa, tamo gde su godine starosti pouzdane. U slučaju Sime Kovačića godine starosti nisu pouzdane, zbog čega taj podatak nije preuzet. Kada je reč o upisu njegovog sina Milana, u saveznom popisu navedeno je pogrešno ime oca. (MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Sekulinci, str. 1667.)

292 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 23.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Andrije Medića iz Medinaca. Izjavu je potvrdio Mladen Vejić iz Medinaca.

Stanovnici Medinaca uhapšeni aprila 1942. i stradali kao zatočnici logora Stara Gradiška: Marko Milojević (56) [57], Golub Milojević (26) [23], Petar Novaković (60) [52], Branko Novaković (14) [17]. Imena žrtava potvrđena su u bazama podataka JUSP Jasenovac i MŽG u Beogradu: Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, Jasenovac, 2007; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Medinci, str. 1645. Godine starosti u uglastim zagradama navedene su iz baze podataka MŽG, na osnovu popisa žrtava rata iz 1964–1965, i čine se verodostojnijim od podataka KKRZ Podravska Slatina iz 1946. Petar i Branko Novaković bili su otac i sin. Podaci MŽG sugerišu da je 1942. u Osijeku smrtno stradala beba Milosava Milojević, stara nekoliko meseci,

Medinčani bili su najbliži srodnici, očevi i braća, devetorice seoskih mladića koji su nekoliko dana pre toga otišli u partizane. Hapšenje u Medincima predstavljalo je odmazdu zbog odlaska omladine u partizane.²⁹³ Ustaška vlast je na taj način nastojala da zastraši lokalno stanovništvo kako bi stariji ukućani sprečavali omladinu da učestvuje u borbi protiv ustaškog poretka. Jedan od razloga odlaska medinačkih mladića u partizane bio je pokušaj izbegavanja ponižavanja i maltretiranja od strane ustaša. Prema sećanjima savremenika, ustaše su se, "često pijani, iz Čadavice vraćali pješke u Slatinu. Od Medinčana su zahtijevali da ih nose u Slatinu. Odbiti zahtjev, značilo je biti ubijen. Stanovništvo je bilo prestravljeno takvim nasilničkim ponašanjem. Desilo se da su marta 1942. pijani počeli da šenluče i pucaju po selu. Tom prilikom ranili su ženu koja je u naručju nosila malo dijete. Žena, izbjeglica iz Slovenije, stanovala je sa mužem u parohijskoj kući. Ranjena žena je odvežena u bolnicu u kojoj su joj amputirali nogu."²⁹⁴ Nepoznatog dana aprila 1942. ustaše iz tabora u Voćinu uhapsili su sedmoricu muškaraca iz Kuzme. Uhapšenici se nisu vratili u selo. Nepoznato je mesto njihovog stradanja.²⁹⁵

Navedeni primeri ustaškog terora govore o teškom položaju i ugroženosti srpskog stanovništva u potpapučkom kraju početkom 1942. Pojedinačni i masovni zločini nad srpskim civilima nastavljeni su i nakon masovnog zločina u Kometniku i Voćinu. Novi zločini su ukazivali na to da srpsko stanovništvo ne uživa nikakvu zaštitu po-

kćerka Goluba Milojevića. Ukoliko je to tačno, nameće se zaključak da je aprila 1942. uhapšena i Milojevićeva supruga. Nije jasno zbog čega se taj podatak, ukoliko je validan, ne pominje u svedočenju Andrije Medića. Ukoliko je reč o istinitom podatku onda je Milosava Milojević prvo poznato dete stanovnik kotara Podravska Slatina koje je stradao u ratu, ukoliko izuzmemo šestoro dece iz familije Radojević iz Voćina, koji su logorizovani krajem 1941. zajedno s roditeljima. Savo Milojević (1920), mlađi brat Goluba Milojevića, poginuo je kao partizan 1943.

293 Саво С. Лазвић, Радован М. Богојевић, *Мединци. Хроника*, Београд, 2013, стр. 61-62.

294 *Исто*, стр. 61.

295 "Jedno od mnogih sela", *Glas Slavonije*, II, 26, 25.7.1944, str. 3. (Izvor ne navodi poimenične podatke o sedmoricu uhapšenika.)

litičkih vlasti i da ne postoji elementarna sigurnost po Srbe u Brđanskoj. Budući da je oštrica terora u Brđanskoj još uvek bila okrenuta prvenstveno prema odraslim srpskim muškarcima, nije neobično što su mnogi srpski muškarci u potpapučkim selima slatinskog kotara počeli uviđati da odlazak u šumu i priključenje partizanima predstavlja najoptimalniju mogućnost preživljavanja u vremenu terora.

Partizanski pokret u Slavoniji početkom 1942. počeo je da se omasovljuje. Papučke šume u brdima iznad Sekulinaca i Slatinskog Drenovca bile su važno utočište slavonskih partizana. U šumi Budanica iznad Sekulinaca bila je smeštena glavnina partizana na području Papuka. U toj šumi smestile su se i izbeglice iz popaljenih sela s područja kotara Slavonska Požega (Kantrovci, Gornji Vrhovci, Šušnjari, Kruševo). Lisičinska gerilska grupa, koja je početkom januara 1942. imala 35 boraca, 12. januara, nakon okršaja s ustašama u Kometniku, smestila se u vojnom logoru u Budanici. Izveštaj štaba Slavenskog partizanskog bataljona iz sredine februara 1942. navodi: "Ova se je grupa priključila nama i svi su postali partizani osim trojice." Trojica pripadnika lisičinske grupe koji su odbili da se stave pod komandu štaba bataljona bili su pročetnički i nacionalistički orijentisani. U izveštaju se navodi da je bataljon počeo ubrzano da se popunjava: "Priliv partizana ide vrlo lako. Ogroman broj ljudi već sada želi da stupi u partizane i to mahom Srbi iz popaljenih sela. Poslije nestanka snijega imaćemo partizana po miloj volji, samo je pitanje nabavljanja oružja sada, usljed visokog snijega, koji onemogućuje akcije, vrlo ograničeno." Međutim, komunistički partijski kadrovi, koji su rukovodili partizanskom vojnom organizacijom na Papuku, ocenili su da "disciplina još uvijek ne zadovoljava, osobito u 2. četi, gdje je nacionalni, a osobito socijalni sastav vrlo loš". Druga četa je teritorijalno pokrivala područja Voćina. Lisičinska gerilska grupa svrstana je u sastav 2. čete Slavenskog partizanskog bataljona. "Već smo spomenuli da se je 2. četi priključila grupa od 32 'četnika'. To su ustvari samo tri četnika sa dva puškomitraljeza, dok su se ostali ljudi apsolutno saglasili da će ostatu bezuslovno partizani. Četnici su ih već pokušali odvući od nas, ali nijedan od spomenutih ljudi neće ni da čuje o bilo kakvom odlaže-

nju ili o četnicima. Oni sebe smatraju partizanima-komunistima.”²⁹⁶

Lisičanska gerilska grupa odstupila je nakon borbe u Kometniku u pravcu Loma, što je bio cilj njenog prethodnog pokreta kako bi se integrisala u okvir Slavenskog partizanskog bataljona koji je tih dana bio u osnivanju.²⁹⁷ Bataljon je nastao komandnim objedinjavanjem tri partizanske grupe u Slavoniji: psunjske, papučko-krndijske i moslavačke, pri čemu su sve tri grupe i dalje najčešće delovale samostalno. Bataljon su činile tri istoimene čete. Maja 1942. slavonskim partizanima su se priključili ostaci Proleterskog bataljona Bosanske Krajine i Banijska proleterska četa, jačine preko stotinu iskusnih boraca. Lisičanska gerilska grupa integrisana je u 2. (papučko-krndijsku) četvu u kojoj su objedinjene sve gerilske i partizanske grupe u potpapučkim selima oko Vočina, Zvečeva i Drenovca. Za komandira 2. čete postavljen je Slobodan Ilić Čiča, učitelj i najaktivniji član KPJ iz Orahovice, a za komesara Dušan Brkić, pravnik i član KPJ koji je u jesen 1941. poslat iz Beograda u Slavoniju s zadatkom organizovanja partizanskog pokreta. Lisičanska grupa, sastavljena od 35 boraca, pojavila se u partizanskoj bazi u podnožju Loma 12. januara donoseći sa sobom 38 pušaka i pet puškomitraljeza, što ju je činilo najbolje naoružanom grupom koja je sjedinjena u 2. četvu Slavenskog partizanskog bataljona. Do dolaska Lisičana, cela 2. četa raspolagala je samo jednim puškomitraljezom. Isto tako, Lisičani, za razliku od ostalih grupa, nisu bili prinuđeni da koriste lovačko naoružanje. Lisičanska grupa je uoči pokreta na Lom ideološki najvećim delom bila nekomunistička, uz trojicu članova KPJ i dvojicu pročetničkih antikomunista. Među pročetničkim pojedincima najviše se isticao Jovo Kosanović, lugar iz Nove Krivaje i predratni član četničkog udruženja. Prema sećanjima

296 *Zbornik NOR-a, V/3*, dok. 50, str. 160: Izveštaj štaba Slavenskog partizanskog bataljona Glavnom štabu NOPO Hrvatske, 16.2.1942; *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 23, str. 51–53: Izveštaj štaba Slavenskog partizanskog bataljona Glavnom štabu NOPO Hrvatske, 16.2.1942.

297 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 9, str. 15: Naredba komande Slavenskog narodno-oslobodilačkog bataljona o osnivanju 1. NOP bataljona u Slavoniji, 13.1.1942; *Zbornik NOR-a, V/3*, Beograd, 1955, dok. 16, str. 63–64.

protagonista ustaničkog pokreta na području Papuka zabeleženim nedugo nakon rata, Jovo Kosanović je pokušao da odvoji Lisičane od partizanskog uticaja insistirajući na striktnoj samostalnosti lisičinske grupe čije bi aktivnosti bile usmerene isključivo na zaštitu Lisičina. Takvo shvatanje je odbačeno od većine Lisičana jer je postalo očigledno da će izolovana grupa gerilaca pre ili kasnije postati plen ustaških napadača budući da je bilo izvesno da neće brojčano jačati i da će uskoro biti suočena s nedostatkom municije. Jovo Kosanović je početkom 1942. likvidiran zajedno s istomišljenikom Stojanom Dobrojevićem iz Lisičina od strane partizana. U posleratnim sećanjima partizanskih veterana kao glavni razlog likvidacije navodi se Kosanovićeva sklonost pljački, iako to svakako nije bio jedini, verovatno ni glavni razlog likvidacije.²⁹⁸

Nacionalni i socijalni sastav 2. čete, sredinom februara 1942, poznat je na osnovu statističkog priloga u navedenom izveštaju. Četa je imala 120 boraca od čega 115 Srba i pet Hrvata. Među njima petorica su bili radnici, trojica pripadnici intelektualnih profesija, a svi ostali seljaci (112). Poređenja radi, 1. (Psunjska) četa imala je u stroju 107 Srba, 17 Hrvata i dva Mađara, odnosno 47 radnika, 67 seljaka, pet intelektualaca, sedam slobodnih zanimanja, tri oficira, pet podoficira. Ceo bataljon je imao 292 borca, od čega 237 Srba, 49 Hrvata i šest pripadnika drugih naroda. Druga četa je raspolagala s četiri laka puško-mitraljeza, 67 mauzerki, jednom manliherkom i 16 dvocevki. Dakle, oko 30 boraca u tom razdoblju nije bilo naoružano dugim cevima.²⁹⁹

Dotad najozbiljniju akciju protiv papučkih partizana OS NDH sprovele su 7. februara. U akciji je angažovano oko 400 pripadnika Ustaške pripremne bojne Velike Župe Baranja, oko 100 oružnika i nepoznat broj domobrana, ali se na osnovu angažovanih domobranskih jedinica zna da je reč o tri doknadne satnije (4. i 5. satnija Požeške dok-

298 HDA, 1372, MG-7/V-6, "Kotar Podravska Slatina 1941."

299 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 24, str. 54–55: Pregled brojnog stanja boraca Slavanskog NOP bataljona po nacionalnosti, socijalnom sastavu i vojničkoj obrazovanosti, 16.2.1942.

nadne bojne i 1. satnija Osječke doknadne bojne), pri čemu je u akciji bila angažovana i cela 2. bojna 5. pješadijskog puka Domobranstva, što sugerije da je u akciji bilo angažovano možda i do 1.000 domobrana. Dakle, na 120 partizana krenulo je do 1.500 pripadnika OS NDH. I pored te činjenice akcija je bila neuspješna jer su partizani uspjeli da se izvuku pre nego što su bili opkoljeni, pri čemu, ako je verovati partizanskom izveštaju, nisu imali gubitaka. Napad je bio usmeren na šumarske barake iznad Sekulinaca, u šumi Budanica, gde se nalazio vojni logor 2. čete Slavenskog partizanskog bataljona. Domobranski i partizanski izvori koji govore o borbi prilično su nedorečeni kada je reč o detaljima i kontradiktorni kada je reč o ishodu borbe. Na osnovu sačuvanih izvora može se zaključiti da su napadači zahvaljujući velikim snagama uspjeli da zauzmu vojni logor u Budanici, iz koga su se partizani povukli na obližnji papučki vrh Lom (887 m). Glavna borba se odigrala na Lomu. Partizanski izvor navodi da su borbe trajale ceo dan. Domobranski izvor navodi da je "poginulo 10-15 ljudi koji su bježali iz baraka". Najverovatnije je reč o civilima iz popaljenih Gornjih Vrhovaca i Kantrovaca koji su utočište pronašli u partizanskom logoru u Budanici. Diskutabilno je da li su oni, kako sugerije domobranski izvor, poginuli od unakrsne vatre ili su zarobljeni jer nisu uspjeli da umaknu na Lom, nakon čega su streljani. Partizanski izveštaj iz nepoznatog razloga ne pominje stradanje civila. Domobranski izvor navodi da su "gubici odmetnika [partizana] nepoznati" i da su gubici napadača iznosili dvojicu poginulih i dvojicu ranjenih domobrana i jednog ranjenog domobranskog poručnika. Nasuprot tome, partizanski izvor navodi: "Mi nemamo nikakvih gubitaka. Neprijatelj ima znatne gubitke; na licu mjesta oko 10 ubijenih, a prema izvještaju gubici neprijatelja iznose oko 95 što mrtvih što ranjenih. Neprijatelj je silno dezorganiziran. Dobijeno je pet pušaka." Navedeni broj poginulih i ranjenih napadača nije prihvatljiv jer se ne uklapa u broj zaplenjenog oružja. Ipak, to ne isključuje mogućnost da je poginulo nešto više pripadnika OS NDH od broja zaplenjenih dugih cevi, ali i dalje je broj poginulih i ranjenih protivničkih vojnika iz partizanskog izveštaja bez sumnje uveličan nekoliko puta. Takođe, diskutabilno je da partizani

zaista nisu imali nikakve gubitke, kao što je tvrdio štab Slavenskog partizanskog bataljona. Nema sumnje da je napadač bio “silno dezorganizovan” jer nemoguće je drugačije objasniti da višestruko brojniji napadač nije mogao da nanese ozbiljnije gubitke partizanima. Jedini uspeh koji su napadači postigli bilo je paljenje partizanskog logora, ali je taj gubitak bilo lako nadoknaditi.³⁰⁰

Petočlana grupa pripadnika 2. čete Slavenskog partizanskog bataljona, predvođena Lazom Tihomirovićem i Mirkom Fiketom, krenula je u noći 1–2. marta 1942. iz partizanskog vojnog logora u Budanici iznad Sekulinaca prema Levinovcu, rodnom selu Mirka Fiketa, kako bi obezbedila pomoć u hrani i dopremila određenu količinu municije koju je Fiket zakopao tokom Aprilskog rata. Ustaše iz Levinovca primetili su petočlanu grupu partizana i opkolili je u šumi Mitrovica između Levinovca i Pecke, u predelu Ciganska dolina. Tokom dana levinovačkim ustašama pridružili su se ustaše iz Huma i Đulovca i oružnici iz Voćina. U razmeni vatre koja je trajala od podne do ponoći, poginula su četvorica ustaša iz Levinovca, dvojica iz Huma i jedan iz Krčevina, dok su trojica ranjena. Od petorice partizana dvojica su uspela da probiju obruč i pobjegnu, a trojica su poginula: Lazo Tihomirović, učitelj iz Slatinskog Drenovca i jedan od organizatora ustanka na papučkom području, Đuro Skender, komunista hrvatske nacionalnosti iz Jugovog Polja i Stojan Šakić, gerilac iz Lisičina.³⁰¹ Kod poginulog Tihomirovića pripadnici OS NDH pronašli su spisak boraca 2. čete. Spisak sadrži nadimke 112 boraca. Redakcija zbornika *Grada*

300 *Zbornik NOR-a*, V/3, Beograd, 1952, dok. 50, str. 160: Izveštaj štaba Slavenskog NOP bataljona Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske, 16.2.1942; *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji* (dalje: *Grada za historiju*), 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 23, str. 52: Izveštaj štaba Slavenskog NOP bataljona Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske, 16.2.1942; *Zbornik NOR-a*, V/32, Beograd, 1964, dok. 69, str. 192: Izveštaj Glavnog stožera Ministarstva domobranstva NDH, 28.2.1942.

301 *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 34, str. 65: Izveštaj Zapovjedništva oružničkog krila Osijek, 5.3.1942. U izveštaju je pogrešno utvrđen identitet poginulog Laze Tihomirovića jer se navodi da je u pitanju Mirko Fiket iz Levinovca.

za historiju NOP-a u Slavoniji uspjela je da identifikuje 98 boraca, utvrdivši njihova puna imena i mesta iz kojih su poticali. Najveći broj boraca poticao je iz sledećih naselja: Gornji Vrhovci (22), Lisičine (19), Sekulinci (6), Kantrovci (4), Gornja Pištana (4), Bokane (3), Kokočak (3), Svrzigaće (3), Gazije (3), Duboka (2), Kruševo (2), Sažije (2), Orahovica (2), Sapna (2). Iz voćinskih sela u 2. četi bio je po jedan borac iz Kometnika, Huma i Čeralija.³⁰²

Navedena teritorijalna struktura 2. (Papučko-krndijske) čete Slavenskog partizanskog bataljona nepotpuna je jer je četa sredinom februara imala 120 boraca. Identiteti boraca koji nisu identifikovani od strane redakcije *Grada za historiju NOP-a u Slavoniji* ustanovljeni su od strane preživelih boraca bataljona, u organizaciji SUBNOR općine Orahovica. Jedan nedatirani posleratni spisak boraca 2. čete Slavenskog partizanskog bataljona evidentira 174 pripadnika čete. Spisku je pridodata i poimenična struktura 5. voda 2. čete (47 boraca uglavnom s područja kotara Slavonski Brod) koji je četi priključen u proleće 1942, tako da spisak evidentira ukupno 221 borca i petoricu rukovodilaca za koje nije naznačeno odakle potiču. Za razmatranje teritorijalne strukture pripadnika 2. čete, u kontekstu razvoja partizanskog pokreta u papučkom kraju u prva tri meseca 1942, treba uzeti u obzir sastav čete pre priključenja 5. voda. Analiza sastava četiri voda 2. čete iz nedatiranog spiska SUBNOR dopunjava podatke iz dokumenta nađenog kod poginulog Laze Tihomirovića. Posleratni spisak sugerise da je najviše boraca poticalo iz kotara Podravska Slatina (72), zatim iz kotara Slavonska Požega (55), potom iz kotara Našice (30), pri čemu je s područja posleratne općine Orahovica (tada u sastavu kotara Našice) poticalo 25 boraca. U sastavu čete bili su i borci s područja kotara Virovitica (8), Daruvar (7) i Pakrac (2). Posleratni spisak koriguje prethodne podatke jer navodi da je najveći broj boraca iz jednog sela poticao iz Lisičina (25), iako je broj boraca iz Gornjih Vrhovaca (24) bio skoro identičan. Takođe, posleratni spisak dopunjava broj bora-

302 Isto, dok. 34, str. 65-69: Izveštaj Zapovjedništva oružničkog krila Osijek, 5.3.1942.

ca iz Sekulinaca (8), Kokočaka (6) i Kruševa (5) i navodi broj boraca iz Pušine (11) i Kuzme (6), što je dragoceno jer prethodni spisak nije evidentirao nijednog borca iz ta dva sela. Isto tako, posleratni spisak dopunjava prethodne podatke jer navodi dotad nepoznata saznanja o participaciji meštana Prekoračana (3), Krajne (2), Slatinskog Drenovca (2), Vočina (1), Gornjih Meljana (1) i Rijenaca (1) u prvoj partizanskoj jedinici na području Papuka. S područja Orahovice najmasovnija participacija meštana u 2. četi zabeležena je iz Donje Pištane (14) i Gornje Pištane (7). Posleratni spisak pruža informacije o komandnoj strukturi 2. čete. Za nas je najzanimljivija informacija da je Nikola Miljanović Karaula već u prvoj polovini 1942. imenovan za komandira 3. voda 2. čete. Treći vod je u tom razdoblju imao 43 borca od kojih su 22 bila stanovnici Lisičina, a šestorica su poticala iz Kuzme.³⁰³ Jedan ratni dokument navodi imena dvojice prvoboraca s područja kotara Podravska Slatina koja nisu evidentirana ni u jednom od dva poznata spiska boraca 2. čete Slavonskog partizanskog bataljona. Reč je o Boži Vučkoviću (1913) iz Macuta, koji je stupio u partizane 3. decembra 1941. i Andriji Hmeciku (1913) iz Bakića, koji je stupio u partizane 2. oktobra 1941.³⁰⁴ Vučković je prvi poznati partizan iz Macuta, a Hmecik je prvi poznati stanovnik kotara Podravska Slatina hrvatske nacionalnosti koji je stupio u partizane.

Prvi značajniji uspeh papučkih partizana početkom 1942. bio je napad na Velike Bastaje, pretežno nemačko selo u kome su lokalni pripadnici Nemačke narodne skupine bili naoružani. Osim toga, u selu se nalazila oružnička stanica. Napad je izvršen 15. marta s ciljem zaplene veće količine oružja. U napadu je smrtno stradao jedan stanovnik

303 Spisak boraca 2. čete Slavonskog partizanskog boraca koji su priredili preživeli borci – članovi SUBNOR-a iz Orahovice – objavio je orahovički publicista Miroslav Gazda. To je najkorisniji segment njegove naučno trivijalne i radikalno revizionističke knjige. Autor, odnosno priređivač, pripadnike 2. čete Slavonskog partizanskog bataljona pogrešno i ideološki tendenciozno naziva “četnicima”. Videti: Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 32–40.

304 VA, NOVJ, k. 1756/1, f. 7, d. 8: Komanda Slatinskog vojnog područja, Spisak partizana koji su stupili u NOV 1941. godine, 19.8.1944.

Bastaja, dok partizani nisu imali gubitaka. Zaplenjene su 42 puške.³⁰⁵

Druga četa Slavonskog partizanskog bataljona najozbiljnije gubitke u jednom danu u prvoj polovini 1942. pretrpela je 29. marta prilikom neuspelog pokušaja zauzimanja Vilić Sela, zapadno od Slavonske Požege. Domobrani, oružnici i lokalna ustaška milicija naneli su partizanima gubitke od 12 do 14 poginulih, pri čemu su poginula četvorica pripadnika OS NDH. Odbranu Vilić Sela predvodio je Vjekoslav Maks Luburić, zapovednik Ustaškog obrambenog zdruga. Napad je izvršen na inicijativu Slobodana Ilića, komandira 2. čete, bez znanja i odobrenja štaba Slavonskog partizanskog bataljona. Ilić je nakon toga smenjen, a kasnije streljan. Četvorica poginulih partizana bila su stanovnici Lisičina. Sva četvorica bila su borci od 1941, odnosno pripadnici lisičinske gerilske grupe: Rade Šakić (1917), Đuro Jorgić (1920), Branko Jorgić (1922), Božo Dželajlija (1902). Đuro i Branko Jorgić su bili braća. Njihovi roditelji, Vid (1888) i Kata (1899), ubijeni su u logoru Stara Gradiška krajem 1942. Božo Dželajlija je rođen u Velikim Bastajima, ali je živio u Lisičinama.³⁰⁶

Partizani su 7. maja izvršili napad na vlak na uskotračnoj pruzi kod Slatinskog Drenovca. Tom prilikom ubijena su trojica ustaša, dvojica oružnika i neimenovani ustaški tabornik (najverovatnije je reč o Anti Dragičeviću, taborniku iz Slatinskog Drenovca). Zaplenjeno je pet karabina. Sličan napad na vlak na uskotračnoj pruzi kod Drenovca izvršen je 27. maja. Partizanski izvor navodi da su tom prilikom ubijena petorica ustaša, trojica oružnika, neimenovani ustaški tabornik i “poznati bandit Đuro Ambruš iz Pušine”. Broj zaplenjenih karabina

305 *Zbornik NOR-a*, V/6, Beograd, 1954, dok. 61, str. 264: Izveštaj štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 27.8.1942.

306 *Zbornik NOR-a*, V/4, Beograd, 1954, dok. 100, str. 387: Izveštaj zapovjedništva 1. oružničke pukovnije, 14.4.1942; *Zbornik NOR-a*, V/6, Beograd, 1954, dok. 61, str. 265: Izveštaj štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 27.8.1942; HDA, 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH, I-33, Pregled političkih događaja u Požegi od 10.4.1941. do 15.1.1943; VA, NOVJ, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Lisičine, str. 1648–1650.

(8) potvrđuje istinitost navoda o broju smrtno stradalih ustaša i oružnika. Partizanska zaseda je na drumu Voćin–Pivnica kod Huma 31. maja sačekala domobransku patrolu koju su činila petorica domobrana iz posade u Voćinu. U napadu je ubijen jedan domobran, dvojica su teže ranjena, a dvojica su razoružana. Zaplenjeno je pet vojničkih karabina.³⁰⁷

Najznačajnija akcija partizana severno od bila Papuka i Ravne gore odigrala se 5. juna prilikom ponovnog napada na Velike i Male Bastaje. Napad je izvršilo ljudstvo 2. bataljona Slavenskog partizanskog odreda. Partizanski protivnici imali su ozbiljne gubitke. Glavna borba odigrala se u Malim Bastajima, gde su se partizanima suprotstavili pripadnici lokalne Nemačke narodne skupine. U napadu na Bastaje zabeležena su dotad najmasovnija streljanja zarobljenika u Slavoniji od strane partizana. “Na strani neprijatelja poginulo je 16, što žandara, što kulturbundaša i ustaša; 12 kulturbundaša i 10 žandara stavljeno je pred sud od kojih je 12 bundaša i devet žandara strijeljano. Na našoj strani jedan mrtav i jedan lakše ranjen.” Napadači su zaplenili 38 vojničkih pušaka. Izvor NDH potvrđuje nestanak 19 stanovnika Bastaja koji su odvedeni u šumu od strane partizana. To su nepotpuni podaci jer partizanski izvor navodi odvođenje 22 zarobljenika od kojih je 21 streljan. Isti izvor navodi da je “od žitelja ubijeno 15 ljudi (Srba)”.³⁰⁸ Taj podatak se odnosi na lokalne srpske stanovnike ubijene od strane antipartizanskih snaga nakon povlačenja partizana iz Bastaja.

Priliv u partizanske jedinice intenziviran je u proleće 1942. Fragmentarno sačuvani izvori delom ilustruju navedenu pojavu. U noći 14–15. maja sedmorica srpskih mladića iz Rijenaca kod Čeralija, u dobi

307 *Zbornik NOR-a, V/6, Beograd, 1954, dok. 61, str. 268–269: Izveštaj štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 27.8.1942; Grada za historiju, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 110, str. 219: Prilog izveštaju Vrhovnog oružničkog zapovjedništva za prvu polovinu juna 1942.*

308 *Zbornik NOR-a, V/6, Beograd, 1954, dok. 61, str. 269–270: Izveštaj štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 27.8.1942; Zbornik NOR-a, V/32, Beograd, 1964, dok. 121, str. 335: Izveštaj Državne šumarije bivše brodske imovne občine u Daruvaru, 23.6.1942.*

od 19 do 24 godine, priključili su se partizanima. Isto su u noći 19–20. maja učinila devetorica srpskih muškaraca, u dobi od 21 do 35 godina, iz Kraskovića kod Slatinskog Drenovca. Na osnovu godina starosti pojedinih "odmetnika" možemo zaključiti da je jedan od motiva za odlazak u šumu bio strah od mobilizacije u Domobranstvo.³⁰⁹ U narednom razdoblju povećan je priliv u partizane i mladića iz sela koja su bila udaljenija od masiva Papuka. Sredinom juna iz Malog Popovca u partizane su se "odmetnula" četvorica mladića.³¹⁰ Krajem juna osmorica srpskih mladića iz Čeralija i dvojica iz Bokana odbili su da se odazovu pozivu u Domobranstvo i pristupili su partizanima.³¹¹ Početkom jula u podravskom selu Bakić je od strane lokalnog ustaše Mirka Dlaba uhapšen mladić Dragoljub Lalić. Dlab je tukao Lalića dok nije "prebio kundak". Nakon privremenog boravka u ustaškom zatvoru u Slatini i puštanja na slobodu, Lalić je pobjegao u partizane.³¹²

Partizani su 19. juna postavili zasedu domobranskoj patroli koja je bila deo manje domobranske posade u Popovcu, srpskom selu smeštenom nekoliko kilometara severno od Voćina. U partizanskom napadu poginuo je jedan domobranski poručnik i teže su ranjena trojica domobrana, od kojih je jedan kasnije umro, dok su šestorica domobrana uspela da pobjegnu. "Istoga dana oko 19 sati zapalili su partizani zgradu pučke škole u selu Popovcu. Potjera domobranske posade iz Voćina, ustaša i oružnika ostala je bez uspjeha. Prema izvješću Kotarske oblasti, u Podravskoj Slatini je 20. lipnja doznato, da se iz sela Po-

309 VA, NDH, k. 181, f. 5, d. 37, Velika župa Baranja Redarstvenoj oblasti za grad Zagreb i dr. prenosi izvještaj Kotarske oblasti Podravska Slatina od 26.5.1942, Osijek, 8.6.1942; HDA, 1515, Velika župa Baranja, k. 1, br. 16993, Velika župa Baranja Redarstvenoj oblasti za grad Zagreb i dr. prenosi izvještaj Kotarske oblasti Podravska Slatina od 26.5.1942, Osijek, 8.6.1942.

310 *Zbornik NOR-a*, V/32, Beograd, 1964, dok. 125, str. 348–349: Izvještaj velikog župana Velike župe Baranja od 27.6.1942. Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH.

311 VA, NDH, k. 191/I, f. 6, d. 55: Velika župa Baranja Redarstvenoj oblasti za grad Zagreb, Osijek, 30.7.1942.

312 HDA, 306, ZKRZ, k. 434, Zh-34132, Zapisnik od 4.2.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Milana Mihaljevića iz Bakića.

povca svi seljaci sele u Lisičine, gdje se nalazi komunistički logor.”³¹³ Napad je izvršila grupa partizana 2. bataljona Slavenskog partizanskog odreda. Tadašnji zapovednik čete bio je Nikola Miljanović Karaula, nekadašnji istaknuti pripadnik lisičinske gerilske grupe. U napadu je učestvovao Anton Karl, mladić nemačke nacionalnosti iz Voćina, “koji je sa strojnicom polovicom svibnja utekao iz Voćina iz njemačke grupe u partizane”. Domobranski poručnik Josip Vuković poginuo je upravo od vatre iz Karlovog puškomitraljeza. Karlovo bekstvo iz Voćina 6. maja 1942. predstavlja prvi poznati primer odlaska u partizane nekog stanovnika tog mesta koji nije bio srpske nacionalnosti. Izvor NDH, zasnovan na svedočenju jednog mladića koga su partizani zarobili i potom pustili, navodi podatke o oružničkom naredniku Mustapiću iz Voćina kao partizanskom saradniku. “Partizani su ga često hvalili i izjavljivali da je dobar čovjek i da je njihov.” Izvor navodi da je Mustapić bio u dobrim odnosima sa Savom Miljanovićem Jaranom, bratom Nikole Miljanovića.³¹⁴ Mustapić od 1. juna 1942. nije boravio u Voćinu. Nije poznato da li je terećen i gonjen za saradnju s partizanima. Preživio je rat i posle rata je živio u Đakovu.³¹⁵ Antun Karl je 21. septembra 1942. dezertirao iz partizana. Nakon predaje vlastima NDH izneo je mnoga saznanja o rukovodećoj strukturi i logistici Slavenskog partizanskog odreda.³¹⁶

313 *Zbornik NOR-a*, V/32, Beograd, 1964, dok. 125, str. 348–349: Izveštaj velikog župana Velike župe Baranja od 27.6.1942. Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH; *Grada za historiju*, 2, Slavonski Brod, 1963, dok. 118, str. 239–240: Izveštaj velikog župana Velike župe Baranja od 27.6.1942. Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH.

314 VA, NDH, k. 65, f. 3, d. 37: Glavni stožer Domobranstva, primljeno dne 31.8.1942. Saslušanje Josipa Babića odžačara iz Gornje Garešnice (1924) koji je uhvaćen dne 16.5.1942. po partizanima na Popišanom Brdu.

315 HDA, 1561, SDS, dos. br. 221260 (Kazimir Korošić), str. 30: Udba Đakovo, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Luke Mustapića, 23.6.1953.

316 *Grada za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 45, str. 82–84: Dopis Velike župe Baranja Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 24.9.1942.

Interniranje romskog stanovništva sredinom 1942.

Prema podacima iz popisa stanovništva iz 1931. na području kotara Podravska Slatina živela su 804 stanovnika kojima je romski jezik bio maternji. Među njima je bilo 427 osoba muškog i 377 ženskog pola. Od toga je bilo 471 pravoslavnih i 333 katolika. Najviše govornika romskog jezika živelo je u općini Gornji Miholjac (303), zatim u općinama Slatina (175), Sopje (139), Nova Bukovica (134), Čeralije (24), Slatinski Drenovac (15) i Voćin (8). Osim toga, sedmero stanovnika kotara navelo je u popisu rumunski kao maternji jezik.³¹⁷ Postoji velika verovatnoća da su i oni bili romske nacionalnosti, kao što postoji određena verovatnoća da se je manji broj Roma naveo srpskohrvatski kao maternji. Prema istom izvoru, 60 stanovnika općine Čadavica, tada u sastavu kotara Donji Miholjac, navelo je romski kao maternji jezik.³¹⁸ Dakle, prema popisu iz 1931, na slatinskom području, u granicama koje su se podrazumevale nakon rata, živеле su najmanje 874 osobe romske nacionalnosti. Realno je pretpostaviti da je 1942. na istom području živelo preko 1.000 Roma.

O internaciji romskog stanovništva sa slatinskog područja sačuvan je vrlo mali broj primarnih izvora. Najznačajniji izvor za rekonstrukciju strukture stradalih Roma iz grada Podravska Slatina potiče iz 1945. Reč je o popisu 29 romskih domaćinstava, odnosno poimeničnom popisu 103 lica romske nacionalnosti iz Podravske Slatine koja

317 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, IV, Prisutno stanovništvo po maternjem jeziku, Srez Slatina; HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, V, Prisutno stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku, Srez Slatina.

318 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, IV, Prisutno stanovništvo po maternjem jeziku, Srez Donji Miholjac.

su kolektivno uhapšena 3. juna 1942. i deportovana u Jasenovac. To je jedini spisak stradalih Roma s područja kotara koji je priložen zasebno, dakle ne u okviru šireg spiska žrtava rata za pojedina naselja. U spisku stradalih navode se poimenični podaci za 34 lica mlađa od 16 godina. Kako se može zaključiti iz izvora, glavni organizatori hapšenja i deportacije Roma iz Slatine bili su pojedini lokalni ustaški dužnosnici s logornikom Rudolfom Frankom i kotarskim predstojnikom Florijanom Kosnicom na čelu.³¹⁹ Nije poznato da li je spisak stradalih Roma iz Podravske Slatine konačan, iako je moguće pretpostaviti da je približan. Za druga naselja s područja kotara u kojima je živelo romsko stanovništvo, naročito u velikim selima u slatinskoj Podravini, retko su sačuvani poimenični spiskovi stradalih iz 1945–1946, kada je nastajala dokumentacija KKRZ posvećena zločinima fašističkih formacija na području kotara. Štaviše, i kada takvi spiskovi postoje za pojedina naselja, oni su najčešće nepotpuni.³²⁰ Spiskovi stradalih Roma iz

319 HDA, 306, ZKRZ, k. 331, Zh-22002, Zapisnik od 11.10.1945. spisan pred Komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Tine Kovačić iz Podravske Slatine; AJ, 110, DKRZ, k. 496, str. 83–85, Zapisnik od 11.10.1945. spisan pred Komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Tine Kovačić iz Podravske Slatine (prepis, 16.4.1947); HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života, mjesto Podravska Slatina, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar, 8.10.1946; Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941.–1945.*, Zagreb, 2015, str. 315–320; Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, str. 349.

320 O manjkavosti ukupnog broja stradalih Roma s područja kotara Podravska Slatina i okruga Daruvar, svedoči dokumentacija OKRZ Daruvar iz 1946. Naime, saradnici OKRZ Daruvar bili su svesni nepotpunosti podataka o stradalim Romima: “Osim toga nisu kotarevi uzimali u svoje popise Cigane pa smo ih morali ponovo upozoravati da nam dostave nadopunu popisa sa imenima Cigana koji su otjerani u logor.” (HDA, 306, ZKRZ, k. 35, GUZ-5449, Izvještaj OKRZ Daruvar upućen ZKRZ Zagreb, 20.8.1946). Štaviše, podaci OKRZ Daruvar sugerišu da je KNOO Podravska Slatina, kao organ koji je nastavio prikupljanje podataka o žrtvama rata nakon ukidanja KKRZ Podravska Slatina, načinio spiskove stradalih po naseljima u razdoblju koje je trajalo samo dve nedelje: “Napominjemo da je Kotarski NOO Podravska Slatina počeo sa popisom tek 1.9.1946. tj. u vrijeme kada je taj popis morao već biti dostavljen naslovu. To je uslijedilo tek na višekratno ugriranje ove komisije preko Okružnog

seoskih naselja na području kotara (općine) Podravska Slatina, nastali 1964-1965. u okviru saveznog popisa žrtava Drugog svetskog rata, potpuniji su u odnosu na spiskove KKRZ iz 1946. Međutim, spiskovi iz 1964-1965. također nisu obuhvatili stradanje Roma u svim naseljima u kotaru u kojima je živelo romsko stanovništvo. Osim toga, u spiskovima žrtava za pojedina naselja, nastalim 1964-1965, za velik broj romskih žrtava nije navedena etnička pripadnost (imenovani su kao "ostali"), dok je za manji broj romskih žrtava greškom navedena srpska ili hrvatska etnička pripadnost.

Na osnovu primarnih izvora iz 1942. može se zaključiti da je iz Čađavice i Čađavičkog Luga, dva hrvatska sela na krajnjem severoistoku slatinske Podravine, u Jasenovac deportovano 25 odnosno 11 romskih obitelji, bez preciziranja o broju članova.³²¹ Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Daruvar (OKRZ) u leto 1946. posredstvom mjesnih narodnooslobodilačkih odbora (MNOO) nekoliko slatinskih sela uspela je da evidentira romske žrtve u Čađavici i nekoliko drugih sela u kotaru. Ovi podaci su poimenični, ali nepotpuni. Spisak stradalih Roma iz Čađavice, zabeležen 1946, sadrži podatke za 101 romsku žrtvu, među kojima je bilo 24 dece mlađe od 16 godina. Broj dece u odnosu na ukupan broj žrtava ukazuje na nepotpunost spiska. Žrtve su poticale iz pet romskih familija: Goman (26), Nikolić (15), Štefanović/Stevanović (32), Šain/Šajn (26), Horvat (2). Božo Milisavljević, predsednik KKRZ Podravska Slatina, u izjavi iz 1946. naveo je da je prema njegovim saznanjima, na osnovu razgovora sa seljanima Čađavice, iz tog sela u Jasenovac deportovano 114 Roma. Iako je reč o nepotpunim podacima, Milisavljevićeva tvrdnja ukazuje na nepotpunost poimeničnih podataka MNOO Čađavica. Savezni popis žrtava Drugog svetskog rata iz 1964-1965. u spisku stradalih stanovnika Čađavice registrovao je 138 lica romske nacionalnosti, 43 lica

NOO Daruvar" koji je "pokrenuo disciplinski ostupak protiv šefa personala Kotarskog NOO Podravska Slatina". (HDA, 306, ZKRZ, k. 35, GUZ-5449, Izveštaj OKRZ Daruvar upućen ZKRZ Zagreb, 30.9.1946.)

321 D. Vojak, B. Papo, A. Tahiri, *n. d.*, str. 194-203.

za koje se osnovano može pretpostaviti da su bili Romi (navedeni su u popisu kao "ostali"), četiri lica koja su greškom navedena kao Hrvati i dva lica koja su greškom navedena kao Srbi iako su pripadali velikoj romskoj porodici Šain/Šajn. Dakle, prema tom izvoru, reč je o najmanje 187 žrtava romske nacionalnosti iz Čađavice. Za sva ta lica navodi se da su ubijena u Jasenovcu pretežno 1942. Popis iz 1964–1965. beleži stradanje i romskih porodica Bogdan (2), Đurđević (4) i Todorović (10), čije stradanje nije zabeleženo u spisku iz 1946, kao što potvrđuje stradanje porodice Goman (54), Horvat (3), Nikolić (20), Šain/Šajn (56), Štefanović/Števanović (38), pri čemu navodi veće brojeke stradalih nego spisak iz 1946. U popisu je navedeno 49 dece (lica mlađa od 16 godina). Taj broj svakako nije konačan, budući da su romske porodice iz Čađavice i drugih podravske sela bile mnogočlane i imale mnogo dece. Primera radi, od 38 Števanovića evidentiranih u popisu iz 1964–1965, 17 je bilo mlađe od 16 godina. S druge strane, od 56 Šaina evidentiranih u istom spisku, evidentirano je takođe 17 dece, što su očigledno nepotpuni podaci. Naročito je upadljivo odsustvo dece najmlađe dobi, koja najvećim delom nisu popisivana budući da ta deca nisu bila poznata ili nisu upamćena u sećanju meštana drugih nacionalnosti koji su učestvovali u rekonstrukciji identiteta stradalih.³²² U popisu stradalih stanovnika Čađavičkog Luga iz 1964–1965. nisu registrovana lica romske nacionalnosti. U spisku stradalih stanovnika kotara Podravska Slatina iz 1946. nema podataka za stradale meštane Čađavičkog Luga.

Podaci NOO Starin iz 1946. beleže poimenične podatke za 15 romskih porodica i numeričke podatke za 61 stradalog Roma

322 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Čađavica, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Čađavica, 15.11.1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3450, Zapisnik od 2.5.1946. spisan pred Kotarskom komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini: Izjava Bože Milisavljevića iz Podravske Slatine; AJ, 110, DKRZ, k. 496, str. 80, Zapisnik od 2.5.1946. spisan pred Kotarskom komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini: Izjava Bože Milisavljevića iz Podravske Slatine (prepis, 16.6.1947); MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Čađavica, str. 1627–1630.

iz Starina, što se numerički poklapa s poimeničnim podacima iz saveznog popisa žrtava Drugog svetskog rata sprovedenog 1964-1965. Stradali starinski Romi prezivali su se Bogdan i Stevanović/Stefanović. Međutim, Božo Milosavljević, predsednik KKRZ Podravska Slatina, u izjavi iz 1946. navodi da je u Jasenovcu, prema njegovim saznanjima zasnovanim na terenskom istraživanju, stradalo 185 Roma iz Starina. On ne navodi poimenične podatke kojima bi potkrepio navedenu tvrdnju.³²³ Broj od 61 romske žrtve iz Starina svakako nije konačan jer su, na osnovu popisa iz 1964-1965, poznati poimenični podaci za samo 17 dece među žrtvama. Realan broj dece, odnosno lica mlađih od 16 godina, u 15 romskih porodica iz Starina, bio je nekoliko puta veći od 17. Ukoliko je numerička procena o 185 žrtava validna onda je možda podatak o 15 istrebljenih romskih porodica manjkav kada je reč o broju porodica.

U Jasenovcu je stradao i velik broj romskih stanovnika Sopja, velikog sela nedaleko od Drave, pretežno nastanjenog hrvatskim stanovništvom. O stradanju sopjanskih Roma sačuvan je jedan lapidaran, ali vredan izvor koji navodi precizan datum deportacije. "Na ciganskom naselju u Sopju je bilo oko 15 obitelji s 80-85 osoba. Jedna obitelj je postojala na ime Kovač Ivan, a sve ostale obitelji spadale su u neku družinu Bogdan Pero i ostali. Drugih podataka nema jer je bivša općinska arhiva za vrijeme rata i okupacije nešto nestala, a nekoliko sedam kola odvezeno kao stari papir među kojima je bila i evidencija svakog Cigana sa slikom. Drugih podataka nemamo. Cigane su otjerali ustaše 12.6.1942. u nepoznatom pravcu."³²⁴ Citirani izvor ne navodi poimenične podatke, a numerička pretpostavka koja je navedena u

323 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Starin, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Starin, 17.10.1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3450, Zapisnik od 2.5.1946. spisan pred Kotarskom komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini: Izjava Bože Milisavljevića iz Podravske Slatine; MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Starin, str. 1672-1673.

324 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Sopje, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Sopje, 4.10.1946.

izvoru, sudeći prema saveznom popisu iz 1964–1965, upola je manja od realne brojke stradalih sopjanskih Roma. Savezni popis navodi poimenične podatke za 202 Roma iz Sopja koji su ubijeni u Jasenovcu. Baza podataka Spomen-područja Jasenovac beleži poimenične podatke za 193 stanovnika Sopja koji su ubijeni u logoru Jasenovac, od čega se 190 upisa odnosi na Rome. Od 202 upisa sopjanskih Roma stradalih u Jasenovcu, u bazi podataka beogradskog MŽG, za 90 se navodi da su se prezivali Bogdan, 48 Stevanović/Stefanović/Štefanović, 20 Oršoš, osam Čanka, osam Nikolić, pet Juhas, pet Kalanjuš, četiri Đurđević, tri Baloga/Bologa, dva Kardaš, dva Kovač i po jedna osoba koja se prezivala Gani, Garaj, Đanija, Jovanović, Nemet i Virag. Od 202 evidentirana Roma iz Sopja za 67 je navedeno da su bili Romi, za četvoro je greškom navedeno da su bili srpske nacionalnosti, dok se za 131 kao nacionalnost navodi “ostalo”. Za sve njih je navedeno da su ubijeni u Jasenovcu 1942. To je ujedno i najmasovnije stradanje meštana nekog slatinskog sela u Jasenovcu. Od 202 Roma iz Sopja za koje se navodi da su stradali u logoru 81 je bio mlađi od 16 godina. Među njima je evidentirano nekoliko dece rođene 1941. i 1942.³²⁵

U Jasenovcu su stradali i Romi iz Gornjeg Predrijeva, hrvatskog sela u sastavu općine Sopje. Prema podacima MNOO Gornje Predrijevo iz 1946, iz tog sela u Jasenovcu je stradao 41 Rom, koji se prezivao Stevanović. Među njima je bilo 20 dece, deset žena i 11 muškaraca. U spisku iz 1946. nedostaju poimenični podaci za 35 osoba, budući da se navode samo imena šestorice domaćina obitelji. Savezni popis žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964–1965. registruje devet romskih žrtava iz Gornjeg Predrijeva, što su nepotpuni podaci.³²⁶

U Jasenovcu su stradali i Romi iz Kapinaca, pretežno srpskog sela

325 MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Sopje, str. 1699–1702; Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, Jasenovac, 2007, v. m.

326 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Gornje Predrijevo, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Gornje Predrijevo, 11.10.1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Gornje Predrijevo, str. 1643.

u Podravini u općini Sopje. Prema podacima MNOO Kapinci iz 1946, u Jasenovcu je iz tog sela stradalo 30 Roma, koji su se prezivali Stevanović. Među njima je bilo 13 dece, devet žena i osam muškaraca. U spisku iz 1946. nedostaju poimenični podaci za desetoro dece. Savezni popis žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964-1965. registruje 19 romskih žrtava iz Kapinaca, što su nepotpuni podaci.³²⁷

Na području općine Nova Bukovica deportacije romskog stanovništva u Jasenovac zabeležene su u naseljima Nova Bukovica, Donje Bazije i Gornja Bukovica. Podaci KKRZ Podravska Slatina, odnosno OKRZ Daruvar iz 1946. beleže poimenične podatke za 15 odraslih Roma (osam žena i sedam muškaraca) iz Nove Bukovice koji su stradali 1942. u Jasenovcu. Svi su nosili prezime Stevanović. U spisku se ne navode lica mlađa od 18 godina. Spisak je svakako nepotpun jer ne navodi poimenične podatke za decu. U svakom slučaju, to je najstariji sačuvani popis stradalih Roma iz tog sela, ma koliko bio manjkav. Božo Milisavljević u izjavi iz 1946. naveo je da je prema njegovim saznanjima, na osnovu razgovora sa seljanima Nove Bukovice, iz tog sela u Jasenovac deportovano 30 Roma. Milisavljević navedenu brojku nije potkrepio poimeničnim spiskom žrtava. Savezni popis žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964-1965. registruje 45 romskih žrtava iz Nove Bukovice ubijenih u Jasenovcu, pri čemu se za 22 žrtve navodi da su bile romske nacionalnosti, a za 23 se kao nacionalnost navodi "ostalo", iako su i te žrtve bili članovi dve bukovičke romske familije, Šajn (3) i Stevanović (41). Među bukovičkim Romima evidentiranim u popisu iz 1964-1965. navedena su imena samo četvoro dece, što ukazuje na nepotpunost i tog spiska.³²⁸ Realan broj

327 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Kapinci, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Kapinci, 16.10.1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Kapinci, str. 1643.

328 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Nova Bukovica, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Nova Bukovica, [1946.]; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3450, Zapisnik od 2.5.1946. spisan pred Kotarskom komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini: Izjava Bože Milisavljevića iz

Roma iz Nove Bukovice ubijenih od strane ustaša veći je za nekoliko desetina od broja evidentiranog u popisu.

Poimenični spisak žrtava fašističkog terora iz 1946. koji je KKRZ Podravska Slatina uputila OKRZ Daruvar, sadrži podatke za 21 stanovnika Donjih Bazija romske nacionalnosti koji su stradali u Jasenovcu 1942. Među njima je bilo desetoro dece, šest žena i pet muškaraca. Žrtve su nosile prezimena Todorović, Đurđević i Bogdan i bile su pravoslavne vere.³²⁹ Međutim, to nisu potpuni podaci o broju Roma iz tog sela koji su stradali u Jasenovcu. Registar MŽG iz Beograda, baziran na popisu žrtava rata iz 1964–1965, ima 67 imena stanovnika Donjih Bazija (selo je greškom u registru imenovano kao Donje Brezje, ali selo pod tim imenom ne postoji na slatinskom području). Za 64 žrtve iz tog sela, stradale u Jasenovcu, navodi se da su bili Srbi, a za samo tri žrtve da su bili Romi.³³⁰ Međutim, reč je o nesumnjivo romskim žrtvama jer su iste familije evidentirane u oba izvora. Do greške u etničkoj identifikaciji došlo je najverovatnije zbog toga što je većina romskih familija iz Donjih Bazija imala srpska prezimena i što su Romi iz tog sela, kao i većina Roma u ravničarskim selima kotara Podravska Slatina, bili pravoslavne vere. Svedočenje Ivana Dolinca, Roma iz Donjih Bazija koji je rat preživeo u nemačkom zarobljeništvu kao pripadnik VKJ zarobljen u Aprilskom ratu, potvrđuje pretpostavku o nepotpunom spisku stradalih Roma u spisku KKRZ Podravska Slatina. Naime, Ivan Dolinac tvrdi da su u Donjim Bazijama, u zaseoku van sela, postojale 22 romske kuće i da je iz sela u Jasenovac, najverovatnije 3. juna 1942, oterano 85 Roma, od kojih se iz logora niko nije vratio. “Sve su ove naše [romske] kuće razvaljene, a građevinski materijal razvukle su obitelji iz okolnih sela... Sva imovina koja je ostala

Podravske Slatine; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Nova Bukovica, str. 1656.

329 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Donje Bazije, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Kapinci, [1946].

330 MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Donje Brezje, str. 1634–1635.

u zgradama našeg sela po izgonu naših ljudi, opljačkana je po žiteljima okolnih sela... Pri dolasku kući [1. maja 1945], nisam kuće našao u cjelini već u ruševinama. Od mojih [romskih] seljana nikoga nisam našao već sam saznao od ljudi [iz] susjednih sela da su svi Cigani koji su se nalazili u ovom selu po ustašama tabora Nova Bukovica pohapšeni i otpremljeni na kolodvor u Novu Bukovicu i odatle za sabirni logor Jasenovac."³³¹ Ivan Dolinac je jedini Rom s područja kotara Podravska Slatina za koga je na osnovu raspoloživih izvora moguće utvrditi da je nakon rata svedočio o stradanju lokalne romske zajednice. Osim toga, Ivan Dolinac je, zasad, jedan od svega šestoro poznatih Roma koji su preživeli rat a da su 1941. živeli na području kotara Podravska Slatina. Pored njega rat su preživela još dvojica Roma iz Donjih Bazija: Adam Jovanović (rođ. 1922) i Stevo Jovanović (rođ. 1918), koji su takođe bili zarobljeni u Aprilskom ratu 1941, nakon čega su boravili u zarobljeništvu u Nemačkoj. Isto se odnosi i na Đorđa Stevanovića iz Medinaca. Prema lokalnoj predaji, rat je preživela jedna Romkinja nepoznatog imena iz Gornjeg Predrijeva, koju je lokalno stanovništvo upamtilo po nadimku Bandarica. Ona se 12. juna 1942, kada su hapšeni Romi iz Gornjeg Predrijeva, nalazila u susednim Noskovicima. Stanovnici Sopja su upamtili da je jedan Rom iz tog sela izbegao hapšenje i internaciju tako što je preplivao Dravu, prebacivši se u Mađarsku. "Svirač je bio i svirao je u svatovima u Sopju 1969." Moguće je pretpostaviti da to nisu jedini Romi s područja kotara koji su preživeli rat, ali u dostupnim i korišćenim izvorima nema podataka o drugim preživelim Romima.³³²

331 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3438, Zapisnik od 19.4.1946. spisan pred Komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini: Izjava Ivana Dolinca iz Donjih Bazija.

332 Podatke o identitetima dvojice Roma Jovanovića iz Donjih Bazija i jednoj neimenovanoj Romkinji iz Gornjeg Predrijeva, kao i o prebacivanju jednog Roma iz Sopja u Mađarsku, ustupio mi je Joza Šantak, odličan poznavalac lokalne istorije iz Sopja. Stevo i Adam Jovanović su umrli u Donjim Bazijama početkom ovog veka. "Te podatke mi je dao Antun Puškarić (rođ. 1951) iz Gornjeg Predrijeva. Antun je majstor za popravak tambura i Stevo i Adam su bili svirači te su bili često kod njega." Romkinja Bandarica je nakon rata nekoliko puta dolazila u Gornje Predrijevo, ali je nepozna-

Poimenični spisak žrtava fašističkog terora iz 1946. koji je KKRZ Podravska Slatina uputila OKRZ Daruvar, sadrži podatke o sedam stanovnika Gornje Bukovice romske nacionalnosti koji su stradali u Jasenovcu 1942. Svi su se prezivali Stevanović. U spisku je greškom navedeno da je reč o pripadnicima srpskog naroda. Među navedenim imenima evidentirana su tri bračna para. Spisak svakako nije konačan budući da se u njemu ne navode imena lica mlađih od 18 godina.³³³

U “Odluci o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača” za Zlatka Dobričevića, koju je 1946. donela ZKRZ, navodi se da je Dobričević kao ustaški tabornik u općini Nova Bukovica 3. juna 1942. “dao otjerati 135 Cigana u logor Jasenovac odakle se niti jedan nije povratio”.³³⁴ Navedeni broj logorizovanih Roma donekle se uklapa u broj od 45 poimenice poznatih Roma iz Nove Bukovice i u podatak koji je izneo Ivan Dolinac o 85 Roma iz Donjih Bazija koji su logorizovani u Jasenovcu.

Savezni popis žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964–1965. registruje 34 romske žrtve iz Gornjeg Miholjca. Od tog broja 16 žrtava je bilo mlađe od 16 godina. Sve žrtve su pripadale porodici Stevanović. U spisku stradalih stanovnika tog sela iz 1946. navode se poimenični podaci za 27 meštana koji su se prezivali Stevanović i za koje se tvrdi da su ubijeni u Jasenovcu 1942, pri čemu je greškom navedeno da su žrtve bile srpske nacionalnosti. Božo Milisavljević, predsednik KKRZ Podravska Slatina, u izjavi iz 1946. naveo je da je prema njegovim saznanjima, na osnovu terenskog prikupljanja podataka, iz

to gde je živela. (Pisma Joze Šantaka autoru, 31.12.2017, 18.1.2018.) Podaci o Đorđu Stevanoviću iz Medinaca preuzeti su iz seoske hronike: Саво С. Лазих, Радован М. Богојевић, *Мединци. Хроника*, Београд, 2013, стр. 87–88. Prema tvrdnjama autora, Đorđe Stevanović je nakon rata živeo i radio u Belišću.

333 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Gornja Bukovica, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Nova Bukovica, [1946.];

334 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37503, Federalna država Hrvatska, ZKRZ, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločinac: Dobričević Zlatko, [1946.]

tog sela u Jasenovac deportovano 50 Roma. Milisavljević navedenu brojku nije potkrepio poimeničnim spiskom žrtava.³³⁵

Romi su živeli i u Medincima, pretežno srpskom selu severno od Slatine. Prvi posleratni popis žrtava rata kotara Podravska Slatina (1946) manjkav je jer registruje samo deset romskih žrtava iz Medina. Drugi popis (1964–1965) registruje 22 žrtve.³³⁶ Prema sećanju meštantina Rajka Kokanovića (rođ. 1927), u Medincima su živele 54 osobe romske nacionalnosti pravoslavne veroispovesti. Čini se da su se skoro svi prezivali Stevanović, dok se manji broj prezivao Goman. Kokanović je ostavio dragoceno svedočenje o hapšenju medinačkih Roma. Reč je o jedinstvenom svedočenju o hapšenju Roma u slatinskom kotaru: “Odvedeni su na prevaru. Ustaše su došle sa dva kamiona i rekli im da se lijepo obuku i da ponesu samo najnužnije stvari jer je za njih formirana posebna država. NDH će im pomoći u svemu, dok ne stanu na vlastite noge. Obavezno ponesite sve glazbene instrumente, saopštili su im. Cigani su prolazili kroz Medince svirajući i pevajući, kao da idu u svatove. Nekoliko ustaša je ostalo nakon odlaska kamiona. Pobili su sve što se zateklo oko kuća: pse, mačke, kokoši i patke, kažu da ništa živo nije ostalo.” Jedini medinački Rom koji je preživeo Drugi svetski rat bio je Đorđe Stevanović, koji je kao zarobljeni vojnik VKJ preživeo rat u nemačkom zarobljeništvu. On je pole rata živeo u Belišću.³³⁷

335 MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Gornji Miholjac, str. 1639; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života, mjesto Gornji Miholjac, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar, 8.9.1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3450, Zapisnik od 2.5.1946. spisan pred Kotarskom komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini. Izjava Bože Milisavljevića iz Podravske Slatine.

336 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života, mjesto Medinci, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar, [1946.]; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Medinci, str. 1653–1654.

337 Саво С. Лазих, Радован М. Богојевић, и. д., стр. 87–88. Mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan (Pavlović), koji je rođen u Medincima, svedočio je da je u njegovom selu živelo oko 50 Roma i da su svi pobijeni u logoru. (Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I–II,

Savezni popis iz 1964–1965. registruje lica romske nacionalnosti koja su ubijena u Jasenovcu, i u drugim mestima kotara, za koja ne postoje podaci o stradalim Romima u spiskovima stradalih koje je KKRZ Podravska Slatina 1946. uputila OKRZ Daruvar: Bakić (11), Vaška (9), Vranješevci (6), Donji Meljani (5), Gornje Kusonje (4), Smude (6).³³⁸ Božo Milisavljević u izjavi iz 1946. navodi da je prema njegovim istraživanjima iz Bakića stradalo desetoro, a iz Vaške 15 Roma. Milisavljević ne navodi podatke za Gornje Predrijevo, Vranješevce, Donje Meljane, Gornje Kusonje i Smude. S druge strane, Milisavljević navodi numeričke podatke o stradanju Roma iz sela za koja ne postoje podaci ni u spiskovima stradalih koje je KKRZ Podravska Slatina 1946. uputila OKRZ Daruvar, ali ni u saveznom popisu iz 1964–1965: Mikleuš (20), Voćin (12), Novi Senkovac (9), Đuričić (8), Šaševo (2).³³⁹

Dakle, na osnovu navedenih izvora možemo zaključiti da je najmanje 952 Roma sa slatinskog i čađavičkog područja ubijeno u Jasenovcu, od čega je 807 poimenice identifikovano. Broj od 952 nije konačan budući da ne raspoložemo poimeničnim podacima za stradale romske stanovnike Čađavičkog Luga (11 porodica), dok su spiskovi stradalih za Medince, Novu Bukovicu i Gornju Bukovicu manjkavi za nekoliko desetina imena. U svakom slučaju, može se realno pretpostaviti da je juna 1942. s područja kotara Podravska Slatina i iz dva sela s područja kotara Donji Miholjac, koja su posle rata pripala slatinskom kotaru, u Jasenovac deportovano preko hiljadu Roma.³⁴⁰

Beograd, 1988, str. II/133–134.)

338 MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Bakić, Donji Meljani, Gornje Kusonje, Gornje Predrijevo, Medinci, Smude, Vaška, Vranješevci, str. 1635–1676.

339 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3450, Zapisnik od 2.5.1946. spisan pred Kotarskom komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini: Izjava Bože Milisavljevića iz Podravske Slatine.

340 Istoričar Filip Škiljan navodi da Spomen područje Jasenovac raspoložuje poimeničnim podacima za 594 žrtve romskog porekla koje su bile stanovnici kotara Podravska Slatina, a da su ubijeni u Jasenovcu. (Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, str. 349.)

Nema podataka da je neko od njih preživeo boravak u logoru. Na taj način istrebljene su celokupne romske zajednice u nekoliko naselja. Naročito se po masovnosti izdvaja stradanje Roma iz Sopja.

Upoređujući s drugim etničkim grupama izloženim uništenju, Romi su srazmerno najveće žrtve u kotaru Podravska Slatina. Genocid nad Romima uglavnom je izvršen u logoru Jasenovac, gde su gotovo svi Romi deportovani juna 1942. Bila je to sudbina ogromne većine Roma s područja Slavonije i severozapadne Hrvatske koju su podelili i romski stanovnici kotara Podravska Slatina.

Interniranje jevrejskog stanovništva sredinom 1942.

O stradanju Jevreja s područja kotara Podravska Slatina sačuvano je više izvora nego izvora o stradanju lokalnih Roma. Sačuvani su i neki dragoceni primarni izvori nastali u vreme masovnog interniranja.

Kotarski predstojnik Florijan Kosnica, "shodno primljenim usmenim uputama od g. Velikog Župana Dra Hefera i stožernika g. Kralja", 6. juna 1942. doneo je odluku o iseljenju "svih Židova iz svih nastanjenih mjesta ovog kotara" na nekadašnje imanje grofa Draškovića u Noskovačkoj Dubravi. Privremeni logor u Noskovačkoj Dubravi nije bio jedinstven logor na području Velike župe Baranja. Sličan privremeni logor za izolaciju lokalnih Jevreja osnovan je u istom razdoblju i u susednom kotaru Donji Miholjac. Za oba logora, kao i za sabirni logor za Jevreje u osječkom prigradskom naselju Tenja, u kome su nakon prvobitne izolacije u privremenim logorima bili logorizovani Jevreji s područja Velike župe Baranja, zajedničko je to što su bili finansirani prodajom konfiskovane jevrejske imovine. U izveštaju velikom županu Heferu, predstojnik Kosnica navodi da je za "zapovjednika logora" u Noskovačkoj Dubravi postavljen Ivan Tomašević, ustaški tabornik iz Sopja. Iz "odluke o izseljenju" bili su izuzeti "Židovi potrebni priradnim preduzećima, liečnici i mješoviti brakovi", čiji je broj bio zanemarljiv u odnosu na broj onih koji su podlegali odluci. U odluci se navodi da su "razlozi donošenja odluke tajne prirode te se pojedinačno uobće ne navadaju". Ova napomena demistifikuje tvrdnju iz pisma kotarskog predstojnika Kosnice velikom županu Heferu, od 14. juna, u kome se navode izmišljeni razlozi lišenja slobode i internacije lokalnih Jevreja: "Razlog donošenja odluke je sljedeći: Poznato je da se u brdskom predjelu ovog kotara kriju partizani i odmetnici. Židovi su bili raštrkani po svima većim mjestima, savjestan i potreban nadzor nad njima nije se mogao voditi. Obćenito je poznato da Židovi ni-

esu skloni današnjem poredku, nego da pomažu one koji aktivno djeluju terorističkim djelima protiv državnih ustanova i uređaja. Dana 3.6. o.g. uhvatila je ustaška posada sela Četekovca Ferber Eduarda, Židova iz Mikleuša, občina Nova Bukovica, koji je išao da se priključi partizanima.”³⁴¹ Ne postoje dokazi da je iko od Jevreja s područja kotara pomagao partizanski pokret, pogotovo ne u situacijama kada su partizani izvodili oružane akcije, osim što se može pretpostaviti da je Eduard Felber imao kontakte s partizanima budući da je njegov mlađi polubrat Marko Scheiber bio partizan.³⁴²

Adam Neiman i Ljudevit Kern, dvojica slatinskih Jevreja koji su preživeli rat, u svedočenju iz 1945. ukratko su potvrdili najznačajnije navode iz navedenih primarnih izvora o hapšenju svih gradskih Jevreja u leto 1942, o privremenoj internaciji u logoru na pustari Noskovačka Dubrava, o internaciji u logor Tenja i transportu za Treći Reich.³⁴³ Neiman i Kern su uoči kolektivne internacije Jevreja izbegli

-
- 341 HDA, 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek (dalje: RUR), k. 15, inv. br. 29836, Kotarska oblast u Podravskoj Slatini, br. 477/1942, Odluka, Predmet: Izseljavanje Židova kotara Podravska Slatina, 6.6.1942; HDA, 252, RUR, k. 15, inv. br. 29836, Kotarska oblast u Podravskoj Slatini, br. 493/1942, Velikoj Župi Baranja, Predmet: Riešenje židovskog pitanja na području kotara Podravska Slatina, 14.6.1942. O osnivanju privremenog logora za Jevreje u Donjem Miholjcu, videti: HDA, 252, RUR, k. 15, inv. br. 29835, Kotarska oblast Donji Miholjac, br. 5255/1942, Naredba, Predmet: Izselenje Židova, 27.5.1942; HDA, 252, RUR, k. 15, inv. br. 29835, Kotarska oblast Donji Miholjac, br. 5891/1942, Ministarstvu unutarnjih poslova, Predmet: Naredba o izseljavanju Židova, 15.6.1942.
- 342 Nije poznato kada se i gde Marko Scheiber priključio partizanima, ali se može pretpostaviti da se to dogodilo u prvoj polovini 1942. Na taj način Marko je izbegao sudbinu svoje porodice. Juna 1942. u privremeni logor u Noskovačkoj Dubravi internirani su Markova i Eduardova majka Ana Scheiber (52), njen suprug i Markov otac (Eduardov očuh) Ljudevit Scheiber (53) i Eduardova sestra, Anina kćerka iz prvog braka, Emilija Ferber (25). Svi oni su ubijeni septembra 1942. u logoru Auschwitz. Prethodno su bili zatočeni u sabirnom logoru Tenja kod Osijeka. Eduard Ferber (29), električar iz Nove Bukovice, verovatno je takođe bio zatočen u Osijeku. Izvori navode da je takođe ubijen u Auschwitzu. Imena Eduarda i Emilije Ferber ne navode se u spisku Jevreja interniranih u Noskovačku Dubravu iz 1942, već samo u spisku jevrejskih žrtava kotara Podravska Slatina iz 1945: HDA, 306, ZKRZ, k. 698, Obiteljski listovi za kotar Podravska Slatina, br. 39, [1945].
- 343 AJ, 110, DKRZ, k. 285, str. 457: Zapisnik od 29.6.1945. spisan pred komisijom Grad-

na italijansku okupacionu teritoriju. Šteta je što njihova svedočenja nisu narativnija, odnosno što saradnici KKRZ Podravska Slatina nisu na zadovoljavajući način ispitali i zabeležili ratno iskustvo dvojice preživelih slatinskih Jevreja. Zbog toga smo uskraćeni za više detalja o iskustvu malobrojnih slatinskih Jevreja koji su na razne načine uspeali da izbegnu stradanje tokom Holokausta.³⁴⁴

skog NOO u Podravskoj Slatini: Izjava Adama Neimana. Izjavu je potvrdio Ljudevit Kern.

Adam Neiman tvrdi da je 1944. doznao da se sinovi slatinskog Jevrejina Lavoslava Willera nalaze u Jasenovcu, dok je Emil Izrael “bez obitelji” zatočen u Staroj Gradiški. Nije jasno da li je Adam Neiman bio zatočen u Jasenovcu. Kada je reč o sinovima Lavoslava Willera, izvori govore da je samo Andrija (Andor) bio jasenovački logoraš. On je uhapšen i sproveden u Jasenovac još 1941, gde je stradao 1944. U spisku slatinskih Jevreja interniranih u logor u Noskovačkoj Dubravi navode se imena Lavoslava Willera (66), njegove supruge Zlate (61) i njihovog sina Hermana (24). Uz ime Hermana Willera dopisano je “12.6. odpraćen u Slatinu”. Time se otvara mogućnost da je Herman možda, za razliku od njegovih roditelja, potom interniran u Jasenovac. U bazi podataka beogradskog MŽG navodi se da su Andrijini roditelji, tri brata i sestra ubijeni u Auschwitzu: otac Lavoslav (1877), majka Zlata (1879), braća Mirko (1908), Dragutin (1911) i Herman (1915) i sestra Ružica (1913). U bazi podataka JUSP Jasenovac ne navodi se ime Emila Izraela, dok se u bazi podataka MŽG u Beogradu navodi da je Emil Izrael ubijen 1942. u Auschwitzu, zajedno sa suprugom Dianom (1902), i decom Bertom (1921) i Vladom (1924). Ne treba isključiti mogućnost da je Emil Izrael zaista ubijen u Staroj Gradiški ili Jasenovcu. (*Zločini NDH*, Beograd, 1993, dok. 371, str. 938; Spisak iz 1941. godine 1.189 zatočenika koncentracionog logora Jasenovac; Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, Jasenovac, 2007; MŽG, *Popis žrtava rata 1941–1945*, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Podravska Slatina, str. 1659, 1663.)

- 344 Ljudevit Kern, rođen 1910. u Podravskoj Slatini, bio je trgovački pomoćnik u Slatini u međuratnom razdoblju. Uoči internacije slatinskih Jevreja uspeo je da izbegne na Hrvatsko primorje, na područje pod kontrolom italijanskog okupatora. Od strane okupatora najpre je interniran u logor u Kraljevicima, a potom u logor u Kampor na Rabu. Nakon pobune logoraša 9.9.1943, postao je borac Jevrejskog rapskog bataljona, privremene partizanske jedinice, a zatim borac 7. banijske divizije NOVJ. Ranjen je u borbi tokom 1944. Krajem 40-ih uhapšen je kao navodni pristalica Rezolucije Informbiroa. Umro je 1951. u logoru na Golom otoku. (Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd, 1980, str. 408; Драгослав Михаиловић, *Голу оток*. Књига четврта, Београд, 2011, стр. 292.) Adam Neiman, trgovac iz Podravske Slatine, zajedno sa suprugom Olgom i dve maloletne kćerke krajem 1941. uspeo je preći na italijansku okupacionu teritoriju u Sušaku. Svi su preživeli rat. Nakon njihovog odlaska u porodičnu kući u Slatini živela je Adamova tetka Leopoldina Reich (79), koja je juna 1942. internirana u Dubravu, da bi ubrzo po-

U spisku interniranih Jevreja kotara Podravska Slatina koji je 6. juna kotarski predstojnik Kosnica uputio velikom županu Heferu, navode se poimenični podaci za 123 osobe. Reč je o stanovnicima šest naselja: Slatina (99), Voćin (7), Drenovac (3), Bukovica (9), Mikleuš (2), Bakić (3). U spisku je navedeno 63 žene, 30 muškaraca i 30 dece (lica mlađa od 16 godina). Među 123 internirane osobe bilo je 14 starijih od 70 godina. Za Mariju Glück (75) navedeno je da je slepa, dok je za Richardta Bauera (54) navedeno da je ratni vojni invalid bez noge. Četrnaestoro dece sa spiska bilo je rodom iz Sarajeva, s privremenim mestom boravka u Slatini, a 17 dece je bilo rodom s područja kotara (14 su bili stanovnici Slatine, dvoje Bukovice, a jedno Mikleuša).³⁴⁵ Četrnaestoro sefardske dece iz Sarajeva prethodno je zajedno s majkama internirano u logor Đakovo. Jevrejskim općinama u Slavoniji bilo je dozvoljeno da preuzmu deo jevrejske sarajevske dece iz logora Đakovo.

U spisku se navodi ime jedne devojke iz Zagreba i jedne žene iz Osijeka koje su se sklonile u Slatinski Drenovac, pri čemu izvor ne navodi da nisu imale stalno boravište u Drenovcu. Reč je o Maji Bošković (Boskowitz), posle rata poznatoj etnološkinji i istoričarki književnosti, i njenoj tetki Jelki Krešić iz Osijeka, koja je poput Maje takođe preživela rat. Njih dve su se zajedno s Majinom majkom Ivankom i drugom tetkom Šarikom Šurbatović sklonile kod Majinog dede Konrada Szarvasa, seoskog lekara u Drenovcu. Iz nepoznatih razloga, u spisku interniranih Jevreja ne navode se imena dede Szarvasa, Ivanke Bošković i Šarike Šurbatović, iako su i oni internirani kada i Maja Bošković i Jelka Krešić. Maja Bošković i Jelka Krešić jesu dve od tri osobe sa spiska od 123 Jevreja interniranih u logor u Noskovačkoj Dubravi za koje se zasigurno može utvrditi da su preživele rat. Maja Bošković je nakon

tom bila ubijena u Auschwitzu. (HDA, 306, ZKRZ, k. 698, Obiteljski listovi za kotar Podravska Slatina, br. 16, [1945].)

345 HDA, 252, RUR, k. 15, inv. br. 29836, Kotarska oblast u Podravskoj Slatini, Izkaz nastanjenih na židovskom naselju "Dubrava", 6.6.1942.

rata ostala živeti u Jugoslaviji, a Jelka Krešić se iselila u Izrael.³⁴⁶ U spisku se greškom navodi ime devojčice Mire Kohn (10). Prema podacima iz 1945, Mira i njeni roditelji, Vlado i Ružica, uspeli su decembra 1941. izbeći na italijansku okupacionu teritoriju, a potom, nakon internacije u logor Kraljevica-Rab, u Italiju, gde su dočekali kraj rata.³⁴⁷

Jevrejski zatočenici logora u Noskovačkoj Dubravi nakon određenog zadržavanja u tom privremenom logoru najverovatnije tokom narednog meseca transportovani su za Osijek, nakon čega su postali logoraši sabirnog logora za Jevreje u Tenji. U logoru Tenja nalazilo se sabiralište za nekoliko hiljada pohapšenih Jevreja s prostora Velike župe Baranja. Krajem avgusta, zajedno s ostalim jevrejskim zatočenicima, slatinski Jevreji su prebačeni u logor Lobor kod Zlatara u Hrvatskom Zagorju, gde su se zadržali kraće vreme, nakon čega su 26–27. avgusta transportovani u logor smrti Auschwitz-Birkenau.

Ukoliko iz spiska interniranih iz 1942. oduzmemo 14 sefardske dece iz Sarajeva i tri osobe za koje znamo da su preživele rat, dolazimo

346 Maja Bošković rođena je u Osijeku 1922. Pre rata je živela u Zagrebu zajedno s roditeljima i starijom sestrom Magdom. Magda je uhapšena kao komunistkinja u leto 1941. nakon čega je internirana u logor Danica kod Koprivnice, odakle je premeštena u logor Stara Gradiška, a zatim u logor Đakovo, gde je ubijena 1942. Njihov otac Dragutin uspeo je da prebегne na italijansku okupacionu teritoriju. Maja, njena majka Ivanka i tetke Šarika i Jelka (Ivankine sestre) prešle su 1942. u majčino rodno mesto Slatinski Drenovac, kod dede Konrada Szarvasa, seoskog lekara, koji je živio kao samac. Prilikom internacije Jevreja, juna 1942, svi oni su sprovedeni u zatvor u Podravskoj Slatini, a odatle u logor u Noskovačkoj Dubravi, zatim u logor Tenja, odakle ih je izbavio suprug Majine tetke Šarike, Rade Šurbatović, koji je kao Crnogorac bio pošteđen progona. Nakon puštanja iz Osijeka, Maja, njena majka, tetka Jelka i deda Konrad sklonili su se u Dubrovnik odakle su internirani u italijanski logor na Rabu. U logoru na Rabu umro je Konrad Szarvas. Nakon kapitulacije Italije, Maja, njena majka i tetka prebacile su se na partizansku teritoriju u Lici, gde su se susrele s Majinim ocem Dragutinom. Maja je nakon toga postala partizanka, a njeni roditelji i tetka našli su se u kritičnoj situaciji u kojoj im je zapretilo hvatanje od strane nemačke vojske, nakon čega su tetka i majka ispile otrov koje su nosile sa sobom u nameri da se ubiju ukoliko budu uhvaćene. Majka je umrla, a tetka je preživela pošto se probudila iz kome nakon nekoliko dana (to ju je ujedno spasilo hvatanja i internacije). Majin otac je uhvaćen i interniran u Jasenovac, gde je smrtno stradao. (Maja Bošković Stulli, *Moje priče iz davnine*, Zagreb, 2007, str. 55–59.)

347 HDA, 306, ZKRZ, k. 698, Obiteljski listovi za kotar Podravska Slatina, br. 21, [1945].

do zaključka da spisak ukazuje na to da je broj interniranih Jevreja s područja slatinskog kotara koji su smrtno stradali u Auschwitzu iznosio 106 žrtava. Na osnovu izvora iz 1945. znamo da je jedan stanovnik Slatine, čije se ime navodi u spisku interniranih iz 1942, "iz očaja" izvršio samoubistvo nakon internacije u logor Noskovačka Dubrava, tako što je skočio u Dravu. Reč je o trgovcu Vatroslavu Leipniku (63).³⁴⁸ To bi značilo da je broj jevrejskih stanovnika kotara koji su internirani juna 1942. i ubijeni u logoru iznosio 105. Međutim, to nisu konačni podaci. U "obiteljskim listovima" stradalih Jevreja iz kotara Podravska Slatina, koji su nastali krajem 1945, navode se imena 31 osobe koja nisu navedena u spisku iz 1942, za koje se tvrdi da su uhapšene te godine, internirane u logor Noskovačka Dubrava i potom deportovane u Auschwitz gde su ubijene. Dakle, poznata su imena najmanje 136 Jevreja s područja kotara koji su stradali u navedenim okolnostima. Među njima su bili stanovnici sledećih naselja: Podravska Slatina (107), Nova Bukovica (11), Voćin (7), Noskovci (4), Sladojevci (3), Bakčić (2), Mikleuš (2). Navedeni podaci su rezultat ukrštanja spiskova iz 1942. i 1945.³⁴⁹ Nijedan od dva spiska nije potpun. Najpotpuniji je

348 HDA, 306, ZKRZ, k. 698, Obiteljski listovi za kotar Podravska Slatina, br. 9, [1945].

349 Postoje još dva spiska stradalih Jevreja kotara Podravska Slatina. Prvi je nastao 1946. U pitanju su podaci koje je Kotarski NOO 10.10.1946. uputio Okružnoj ZKRZ Daruvar. Taj spisak je izraženo manjkav jer sadrži podatke za samo 54 žrtve. (HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Podravska Slatina, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Podravska Slatina, 10.10.1946.) Drugi spisak je potpuniji, iako je i on nepotpun, a donekle i nepouzdan. Reč je o spisku beogradskog MŽG koji je zasnovan na podacima prikupljenim 1964-1965. prilikom popisivanja žrtava rata na tlu Jugoslavije. Taj spisak sadrži 140 imena, ali taj broj podrazumeva čak 20 duplikata. Za razliku od spiska iz 1945, spisak MŽG sadrži podatke i o Jevrejima iz Čadavice. (MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Podravska Slatina, str. 1657-1663.) U spisku iz 1946. navodi se da je Mihajlo Klein, koji nije evidentiran u popisu žrtava rata iz 1964-1965, što znači da njegovog imena nema u registru MŽG, ubijen 23. oktobra 1941. u Osijeku. Međutim, on godinama uoči rata nije bio stanovnik kotara Podravska Slatina i njegovo ime je u saveznom popisu s pravom uvršteno u spisak stradalih za grad Osijek. Mihajlo Klein je rođen 1911. u Podravskoj Slatini. Studirao je agronomiju na Poljoprivrednom fakultetu u Zemunu. Angažmanom u studentskom pokretu na Beogradskom univerzitetu postao je član KPJ. Od 1939. bio je zaposlen u

spisak iz 1945. koji sadrži 116 imena žrtava Holokausta, uključujući osam imena žrtava koje nisu bile internirane u Noskovačku Dubravu i Auschwitz. Navedenih 136 žrtava Holokausta nisu jedini jevrejski stanovnici kotara koji su tokom rata stradali kao žrtve fašizma. U navedenom spisku iz 1945. navode se poimenični podaci za osam osoba jevrejske nacionalnosti koje su tokom rata ubijene u ustaškim zatvorima i logorima i nepoznatim nemačkim logorima: Podravska Slatina (5), Nova Bukovica (2), Sladojevci (1).³⁵⁰ Prethodno su u poglavlju koje se odnosi na zločine nad stanovnicima kotara tokom 1941. navedena imena trojice slatinskih Jevreja koja su smrtno stradala u logoru Jasenovac krajem 1941. Isto tako, Konrad Szarvas iz Slatinskog Drenovca, koji je juna 1942. interniran u logor Noskovačka Dubrava, umro je 1943. u italijanskom logoru Rab. Dakle, tokom Holokausta stradalo je najmanje 148 jevrejskih stanovnika kotara Podravska Slatina. Tom broju treba pridodati i 11 Jevreja iz Čađavice, općinskog središta u tadašnjem kotaru Donji Miholjac, koje je nakon rata priključeno velikoj

Osijeku. Nedugo nakon okupacije Jugoslavije izabran je za člana OK KPH u Osijeku. Ustaška policija je otkrila njegov rad i Klein je 21.9.1941. bio uhapšen. Ustaški preki sud osudio ga je na smrt zbog organizovanja sabotaža i vršenja pripreme za stvaranje ustaničkih grupa. Streljan je 22.10.1941. Njegovo ime treba uvrstiti u spisak stradalih stanovnika Osijeka. (Jaša Romano, *n. d.*, str. 410.)

- 350 Podravska Slatina: Josip Weiss (42), uhapšen je 9.5.1942. kao simpatizer komunista, “odveden u Osijek u zatvor, a zatim u Njemačku, sudbina nepoznata”; Anica Weiss (35), supruga Josipa Weissa, “odvedena 1942. u nepoznat logor”, oboje su stradali u nepoznatim logorima; Vlado Izrael (18), “pobjegao u Zagreb gdje su ga ustaše ubili u Maksimiru”, Vladini roditelji Emil i Diana i sestra Berta/Beta Izrael internirani su juna 1942. u logor Noskovačka Dubrava i zatim ubijeni u logoru Auschwitz; Žiga Heinrich (73), vlasnik električnog mlina u Slatini, i njegova supruga Ilonka Heinrich (65), “koncem 1941. odvedeni po ustaškim vlastima u nepoznatom pravcu prema Zagrebu”, oboje su stradali, ali nije poznato gde i kad; Nova Bukovica: Ljudevit Herzog (32), odveden u Jasenovac novembra 1941, u Auschwitzu je septembra 1942. ubijena njegova supruga Alamka/Zlata Herzog i Amalkina majka Adela Kohn, Adelin muž i Amalkin otac Bernard Kohn umro je prirodnom smrću u Novoj Bukovici januara 1942; Mirko Beck (19), juna 1942. interniran je u logor Noskovačka Dubrava, avgusta 1942. odveden u logor Jasenovac, “javljao se do 1944, navodno ubijen 1945. u aprilu”; Sladojevci: Joco Korein (23), uhapšen 9.5.1942. kao simpatizer komunista, odveden u zatvor u Osijeku, gde je ubijen. (HDA, 306, ZKRZ, k. 698, Obiteljski listovi za kotar Podravska Slatina.)

općini Podravska Slatina. Internacija Jevreja koji su u malom broju naseljavali pojedina seoska naselja govori o svesnoj nameri vlasti NDH da izoluje sve Jevreje koji su živeli na području kotara u kontekstu sprovođenja politike istrebljenja evropskih Jevreja koju je ustaško rukovodstvo sprovodilo po ugledu na Treći Reich i u saradnji s njim. Ekstremistička ideološka intencija dodatno dolazi do izražaja ukoliko podsetimo da je deo slatinskih i bukovičkih Jevreja do kraja 1941. prešao na rimokatoličku veru. Ne postoje podaci da je verska konverzija spasila život bilo kom jevrejskom stanovniku kotara, osim možda Hugu Izraelu iz Bakića.

Dvojica slatinskih Jevreja, Joco Korein, električar iz Sladojevaca, i Josip Weiss, činovnik iz Slatine, uhapšeni su 9. maja 1942. u okviru hapšenja grupe od desetak navodnih pripadnika ilegalne prokomunističke organizacije u Slatini. Uhapšenici su sprovedeni u Osijek, gde su isleđivani. Do januara 1943. svi uhapšenici su pušteni na slobodu osim Koreina i Weissa, kojima se gubi trag. Prema podacima MŽG, Korein je ubijen u Osijeku 1942, a Weiss iste godine u Jasenovcu. Familija Korein je bila jedina jevrejska obitelj u Sladojevcima, selu smeštenom na zapadnom prilazu Slatini. Roditelji Joce Koreina, Nikša (62) i Katica (58), i brat Šandor (19) juna 1942. internirani su u logor Noskovačka Dubrava. Ubijeni su u Auschwitzu.³⁵¹

Slatinska jevrejska zajednica nije bila mnogobrojna, ali je društveno bila vrlo vidljiva. U porodičnoj kući u Zagrebačkoj ulici u Slatini živela je višečlana jevrejska porodica Willer. Kuća je bila vlasništvo licitara i poslastičara Lavoslava Willera (65). On, njegova supruga Zlata (63) i njihova deca Ružica (29), Mirko (34), Dragutin (31) i Herman (27) internirani su u logor u Dubravi. Rat su "vjerovatno preživjeli" Lavoslavova i Zlatina mlađa kćerka Hermina i njen muž Drago

351 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 27.4.1946. spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača o ispitu Tuturić Žarka, Ulica Zvonimirova 50 iz Podravske Slatine; MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselja Podravska Slatina, Sladojevci, str. 1663, 1668.

Satler, koji su takođe živeli u kući Willerovih. Juna 1942. internirani su Arnold Bauer (60), vlasnik tvornice ulja smeštene na zapadnoj periferiji grada, najznačajnijeg industrijskog objekta u gradu, njegova supruga Margita (56), bratić Richardt (50), trgovac, sestrična Frida (38) i unuka Mirjana (10). Bauerovi su stanovali u stambenoj zgradi u okviru tvornice. U istom navratu internirani su Dragutin Weiss (45), trgovac, njegova majka Fanika (78), supruga Ilonka (38) i njihova deca Ruben (14), Berislava (12) i Ninko (9). Slatinski hotelijer Dezi-der Frank (70) živeo je u domaćinstvu s porodicom njegove kćerke Ele (37), njenog muža Ise Altheima (42), trgovca, i njihove kćerke Erike (12). Oni su takođe internirani u privremeni logor u Dubravi. Vatroslav Leipnik (63), za koga je navedeno da je izvršio samoubistvo u logoru Dubrava, interniran je zajedno sa šest članova domaćinstva: suprugom Selenom (58), kćerkom Ernom/Irenom Brucker (38), njenim suprugom Ljudevitom Bruckerom (40), fotografom, i njihovom decom Verom (18), Alicom (15) i Vladom (5).³⁵² Članovi navedenih pet porodica podelili su sudbinu oko 32 jevrejske porodice i dvadesetak osoba jevrejske nacionalnosti koje su same živеле (najčešće su to bile udovice i starije žene) koje su sa slatinskog područja internirane u logor u Noskovačkoj Dubravi, a nakon toga u logor Auschwitz, gde su pobijeni.

Dokumenta ZKRZ omogućavaju relativno detaljnu rekonstrukciju okolnosti stradanja Jevreja iz Čađavice. U Čađavici su živеле dve jevrejske familije. Reč je o porodicama trgovca Adolfa Löbla (rođ. 1890. u Čađavici) i gostioničara Adolfa Kestenbauma (rođ. 1891. u Gornjem Miholjcu). Supruga gostioničara Kestenbauma, Ema Kestenbaum, bila je sestra Adolfa Löbla, i takođe je rođena u Čađavici, što znači da su obe porodice bile vezane za slatinski kraj ne samo mestom boravka već i poreklom. U Čađavici je živelo i brat Adolfa Löbla, Emanuel Löbl, zemljoradnik, koji nije bio oženjen niti je imao potomstvo. Uhapšeni-

352 HDA, 306, ZKRZ, k. 698, Obiteljski listovi za kotar Podravska Slatina, br. 7, 9, 23, 28, 34, [1945].

ci su najpre sprovedeni u privremeni logor u Donjem Miholjcu, odande u logor Tenja, zatim u logor Lobor, odakle su 26-27. avgusta sprovedeni u logor Auschwitz, gde su ubijeni 2. septembra 1942. Stradanje su preživele supruga i kćerka Adolfa Löbla, koje su pre leta 1942. uspele da izbegnu na italijansku okupacionu teritoriju. Njih dve su privremeno internirane u Kraljevicu, nakon čega su 1. novembra 1942. zatočene u italijanskom logoru na Rabu. Nakon kapitulacije Italije i pobune logoraša, izbegle su na partizansku teritoriju. Posle rata, makar privremeno, živele su u Čađavici. Fanika Löbl-Krivokapić tvrdila je posle rata, na osnovu tvrdnji meštana Čađavice, da su njen otac Adolf i brat Ladislav, uoči masovne internacije Jevreja u Velikoj župi Baranja pokušali da pobegnu u Mađarsku, "ali su bili izdani i pohapšeni na Dravi prije samog prelaza, a pohapsila ih je finansijska straža koja je bila tamo na dužnosti". Njen drugi brat Marko bio je uhapšen nešto ranije i nalazio se na prinudnom radu u Donjem Miholjcu. Ladislav i Marko Löbl nisu bili oženjeni. Sedmočlanu porodicu Kestenbaum i Emanuela Löbla uhapsili su 21. jula 1942. ustaše iz Donjeg Miholjca pod komandom logornika Rajka Belanovića. Svi čađavički Jevreji su nakon toga sakupljeni u logoru u Donjem Miholjcu i sprovedeni u logor Tenja. Imovina čađavičkih Jevreja opljačkana je od strane lokalnih ustaša. Trojica Jevreja iz Donjeg Miholjca, koji su zajedno s čađavičkim Jevrejima 26. avgusta 1942. transportovani iz logora Lobor u Poljsku, a koji su preživeli boravak u logoru Auschwitz, svedočili su posle rata da su čađavički Jevreji ubijeni u Auschwitzu ubrzo nakon dolaska u logor. Josip Polgar, mlinar iz Donjeg Miholjca, svedočio je da je Marko Löbl 2. septembra 1942. "pred mojim očima utovaren u kamion i odveden u gasne ćelije gdje je ugušen gasom". Dragutin Glasner i Željko Perlstein potvrdili su da su Kestnerbaumovi takođe ubijeni u Auschwitzu.³⁵³

353 HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37635, Zapisnik od 3.8.1946. spisan u Otsjeku unutrašnjih poslova pri Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izjava Fanike Löbl-Krivokapić; HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37635, Zapisnik od 9.9.1946. spisan u Otsjeku unutrašnjih poslova pri Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izjava Fanike Löbl-Krivoka-

Dragutin Glasner je 1945. svedočio o transportu osječkih i drugih slavonskih Jevreja, uključujući i Jevreje iz slatinskog kotara, iz logora Lobar prema Auschwitzu. Logoraši su 27. avgusta 1942. ukrncani u vagonu u Zlataru. Na granici NDH i Trećeg Reicha transport su preuzeli Nemci. Istoričarka Zlata Živaković-Kerže opisala je na osnovu Glasnerovog svedočenja uslove u kojima su logoraši transportovani: “Odmah su zatvorili sva vrata i prozore na stočnim vagonima. Počela je nečuvena muka. Put od Zlatara do Auschwitza trajao je tri dana i tri noći. Samo jednom su ‘putnici pušteni na nekoj poljani da obave nuždu’. Samo jedan put su dobili vodu za piće. Zbog tih neuvjetnih uvjeta te zbog nesnosne vrućine mnoge osobe, posebice starci i djeca, umirali su tijekom puta. Transportni je vlak 1. rujna 1942. oko 9.00 sati

pić; HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37635, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača. Zločinac: Rajko Belanović; HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37635, Zapisnik od 12.7.1946. načinjen kod Kotarskog narodnog suda u Donjem Miholjcu, Izjava Josipa Polgara iz Donjeg Miholjca; HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37635, Zapisnik od 22.5.1946. načinjen kod Kotarskog narodnog suda u Donjem Miholjcu, Izjava Dragutina Glasnera i Željka Perlsteina iz Donjeg Miholjca; HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37635, Zapisnik od 21.11.1946. sastavljen u uredu Mjesnog NOO Čadavica.

U dve izjave iz 1946. Fanika Löbl-Krivokapić navodi imena devet žrtava: Adolf Löbl (52), Marko Löbl (24), Ladislav Löbl (22), Emanuel Löbl (48), Adolf Kestenbaum (51), Ema Kestenbaum (50), Ljubica Kestenbaum (24), Marko Kestenbaum (28), Armin Kestenbaum (26). U popisu žrtava rata iz 1946. koji je sastavio Mjesni NOO Čadavica navode se imena još dve žrtve: Ema Kestenbaum (34), koja je bila supruga Marka Kestenbauma, i Hela Kestenbaum (28), koja je bila supruga Armina Kestenbauma. (HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Čadavica, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Čadavica, 15.11.1946.) Marko Kestenbaum je bio slikar, a njegov brat Armin precizni mehaničar.

U spisku stradalih stanovnika Čadavice iz 1946. navodi se da su čadavičke Jevreje pohapsili Nemci 26.8.1942. i 2.9.1942, ali taj podatak nije tačan budući da se ne odnosi na hapšenje, već na datum transportovanja žrtava iz logora Tenja za Poljsku i na datum smrti žrtava u Auschwitzu. Takođe je netačno da su čadavički Jevreji pohapšeni od strane Nemaca. Uporediti: HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Čadavica, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Čadavica, 15.11.1946. Spisak članova porodica Löbl i Kestenbaum iz baze podataka beogradskog MŽG nije u potpunosti precizan budući da sadrži 15 imena, među kojima su četiri duplikata. U registru MŽG navodi se da je većina Jevreja iz Čadavice ubijena u Jasenovcu što je takođe netačno. Uporediti: MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Čadavica, str. 1628.

stigao na stanicu u Auschwitz. Epilog 'putovanja u smrt' bio je stravičan: od oko 3.000 Židova iz Osijeka i osječke okolice (s područja Velike župe Baranja, *nap. aut.*) upućenih 'na rad u Njemačku', vratilo se svega desetak. Ostali su usmrćeni u plinskim komorama koncentracijskog logora u Auschwitzu, i to neposredno nakon dolaska transportnih vlakova.³⁵⁴ Korišćeni izvori ne ukazuju na to da je iko od jevrejskih stanovnika kotara Podravska Slatina preživio internaciju u Auschwitz.

Prema popisu iz 1931. na području kotara Podravska Slatina, uključujući i seosku općinu Slatinski Drenovac, koja je posle rata bila deo općine Orahovica, živelo je 169 stanovnika jevrejske veroispovesti.³⁵⁵ Ukupan broj Jevreja na području kotara verovatno je bio nešto veći jer je logično pretpostaviti da se nisu svi Jevreji izjasnili kao pripadnici jevrejske verske zajednice. Broj Jevreja na području kotara 1941. svakako je bio veći zbog prirodnog priraštaja, i pored realne mogućnosti iseljavanja dela slatinskih Jevreja tokom 30-ih van kotara i Kraljevine Jugoslavije. Prema istraživanju Melite Švob, svega 28 jevrejskih stanovnika kotara preživelo je Drugi svetski rat. Moja istraživanja potvrđuju taj broj.³⁵⁶ Realno je pretpostaviti da je ukupan broj žrtava

354 Zlata Živaković-Kerže, “Od židovskog naselja u Tenji do sabirnog logora”, *Scrinia slavonica*, 6, Slavonski Brod, 2006, str. 512.

355 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, V, Prisutno stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku, Srez Slatina.

356 Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, Zagreb, 2004, str. 454, 585. Moja istraživanja vrlo su približna broju koji navodi Melita Švob. Naime, u “obiteljskim listovima” Jevreja sa slatinskog područja, nastalim krajem 1945, navode se imena 22 osobe jevrejske nacionalnosti koje su preživjele rat. Ako tom broju dodamo dve Jevrejke koje su juna 1942. uhapšene u Slatinskom Drenovcu, gde su se sklonile bežeći iz Zagreba, da bi nakon toga bile puštene iz logora u Tenji, i dve Jevrejke iz Čadavice, čija imena nisu navedena u “obiteljskim listovima”, dolazimo do broja od 26 preživelih. Tom broju treba dodati i šest imena koje je evidentirao Jaša Romano u registru jugoslovenskih Jevreja pripadnika partizanskog pokreta, koja se ne navode u drugim izvorima. Dakle, time bi broj preživelih iznosio 32. Od toga je u partizanima preživelo najmanje 12. Đuro Ekstein (1908), mehaničar iz Slatine, poginuo je kao partizan pred kraj rata, maja 1945, u Sloveniji. Ukoliko zanemarimo imena dve Jevrejke koje nisu bile stalne stanovnice Slatinskog Drenovca i imena dve Jevrejke koje su bile stanovnice Čadavice, sela koje se tada nalazilo u sastavu kotara Donji Miholjac, dolazimo do istog broja (28) preživelih Jevreja s područja kotara Podravska

Holokausta na slatinskom i čađavičkom području iznosio između 160 i 170.

Poznati su identiteti sedmoro slatinskih Jevreja koji su bili pripadnici jedinica ili pozadinskih organa NOVJ. Reč o dva mlada brač-na para i troje mlađih pojedinaca koji su napustili Podravsku Slatinu 1941. ili početkom 1942. i domogli se Hrvatskog primorja, odnosno italijanske okupacione zone. Svih sedmoro su potom internirani u italijanski logor Kampor na Rabu, da bi nakon kapitulacije Italije bili evakuisani na partizansku teritoriju.³⁵⁷

Poznat je identitet samo jednog jevrejskog stanovnika kotara Podravska Slatina koji je, makar privremeno, izbegao stradanje, a da je ostao živeti na području kotara pod ustaškom vlašću. U pitanju je Hugo Izrael, stanovnik Bakića. On je bio oženjen Hrvaticom Evicom Šljivac iz Bakića. Moguće je pretpostaviti da je Hugo pošteđen internacije jer je bio u etnički mešovitim braku. Ipak, prema posleratnim podacima, njegova 16-godišnja kćerka Juliška ubijena je u Jasenovcu 1942. Ustaša Mirko Dlab iz Bakića pokušao je 10. septembra 1943. ubiti Huga i Evicu Izrael. On je uleteo u Hugovu kuću i pucao u njegovom pravcu. Hugo Izrael je uspeo pobeći i sakriti se kod Marka Žalca, Hrvata iz Bakića. Dlaba su u nameri da ubije Evicu Izrael sprečili ustaša Jozo Stipanić i seoski knez Stjepan Metelko.

Slatina. Ukoliko je rat preživio i Hugo Izrael iz Bakića, onda ukupan broj preživelih iznosi 29.

357 HDA, 306, ZKRZ, k. 698, Obiteljski listovi za kotar Podravska Slatina, br. 7, 9, 23, 28, 34, [1945]; Jaša Romano, *n. d.*, str. 356–438.

Politička i vojna struktura odgovorna za interniranje Roma i Jevreja

Istorijski izvori beleže da su Romi i Jevreji s područja kotara hapšeni u prvoj polovini juna 1942. u mestima u kojima su živeli, odakle su železnicom transportovani u logore gde su ubijeni.³⁵⁸ Prema dostupnim podacima, u logorima su ubijena najmanje 952 romska stanovnika iz 23 naselja i najmanje 159 jevrejskih stanovnika iz devet naselja na slatinskom području, pri čemu su svi Romi ubijeni u Jasenovcu, a Jevreji najvećim delom u Auschwitzu, a manjim delom u Jasenovcu i drugim logorima. Istrebljenja nisu pošteđene ni najmanje romske i jevrejske zajednice na području kotara Podravska Slatina, koje su imale svega nekoliko osoba odnosno jednu ili dve porodice. Žrtve su hapšene, transportovane i zatočene u logorima, gde su nemilosrdno ubijane, bez obzira na starost i pol. Navedene činjenice jasno ukazuju na nameru inspiratora, naredbodavaca, organizatora i izvršilaca zločina da istrebe sve Rome i Jevreje na poručju kotara Podravska Slatina. Kada se uzme u obzir i činjenica da se isto dogodilo sa svim romskim i jevrejskim zajednicama na području Slavonije, ali i na širem području NDH (s napomenom da su istrebljenja bili pošteđeni muslimanski Romi u Bosni, iako i tu ima izuzetaka), nameće se zaključak o genocidnom karakteru zločina nad romskim i jevrejskim stanovništvom u kotaru, odnosno o tome da su tamošnji Romi i Jevreji bili žrtve namernog i unapred osmišljenog kolektivnog istrebljenja. U slučaju istrebljenja Roma isključivu odgovornost snose režim NDH i lokalne ustaške

358 Maja Bošković Stulli je posvedočila da su Jevreji koji su početkom juna 1942. zatvoreni u zatvoru u Slatini tamo zatekli zatočene domaće Rome. "Jednu ili dvije noći bili smo u zatvoru, zajedno sa Ciganima, koje su tada isto masovno kupili i odvodili." (Maja Bošković Stulli, *n. d.*, str. 86.)

vlasti, dok u slučaju istrebljenja Jevreja odgovornost snose vlasti NDH i organi Trećeg Reicha, budući da je većina lokalnih Jevreja ubijena u nemačkim logorima, dok su vlasti NDH odgovorne za hapšenja svih lokalnih Jevreja i ubistva manjeg dela u Jasenovcu.

Direktive za masovna i kolektivna hapšenja i internaciju Roma i Jevreja ustaškim političkim i vojnim vlastima u velikim župama dostavila je Ustaška nadzorna služba.³⁵⁹ Potom su predstavnici najviše političke i vojne vlasti u velikim župama prosledili naređenje o hvatanju i internaciji predstavnicima lokalne vlasti po kotarima. Lokalni ustaški civilni i vojni organi su uoči hapšenja i internacije romskog i jevrejskog stanovništva dobili direktive od velikog župana Velike župe Baranja Stjepana Hefera i stožernika Ustaškog stožera Baranja u Osijeku Ćirila Kralja o postupanju prema Romima i Jevrejima, o čemu je Kralj svedočio u posleratnoj istrazi: “Direktive o progonu Srba, Jevreja i Cigana je uglavnom dobivao veliki župan Hefer, koji je izdao naređenje svim kotarskim i okružnim upravnim vlastima o progonu. Ustaškom stožeru [Baranja] je uglavnom bio zadatak da dade čitavu ustašku bojnu na raspolaganje, a koja je i vršila izseljavanja s upravnim vlastima.”³⁶⁰ Stožernik Kralj je 1947. u istrazi potvrdio da su hapšenja i interniranja Jevreja s područja Velike župe Baranja sproveli pripadnici Ustaške pripremljene bojne Velike župe Baranja po kotarskim oblastima. “Nakon par dana počeli su se hapsiti Jevreji sa svih kotara Velike župe Baranja, a tako i iz Virovitice, a progone su vršili pripadnici ustaške pripremljene bojne koji su iste Jevreje dotjerali u Osijek, a iz Osijeka u logor Tenje.”³⁶¹ U prethodnom poglavlju je navedeno da je kotarski predstojnik u Slatini Florijan Kosnica odluku o internira-

359 Danijel Vojak, “Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u NDH, 1941.–1945.,” *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, (ur. A. Benčić, S. Odak, D. Lucić), Jasenovac, 2018, str. 261.

360 HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 7: Nastavak zapisnika o saslušanju Kralj Ćirila, sastavljen 28.4.1947. u Upravi državne bezbjednosti za grad Osijek.

361 HDA, 1561, SDS, dos. br. 300036, (Ćiril Kralj), str. 10: Nastavak zapisnika o saslušanju Kralj Ćirila, sastavljen 29.4.1947. u Upravi državne bezbjednosti za grad Osijek.

nju Jevreja s područja kotara doneo "shodno primljenim usmenim uputama od g. Velikog Župana Dra Hefera i stožernika g. Kralja".³⁶² Kosničino pismo Heferu od 14. juna 1942, u kome se navodi ko mu je uputio direktive da započne hapšenje i internaciju lokalnih Jevreja, nedvosmisleno potvrđuje da su veliki župan i stožernik imali najveću odgovornost za stradanje Jevreja na području Velike župe Baranja, odnosno slavonske Podravine. Jedan posleratni izvor iz 1946. potvrđuje tvrdnje Ćirila Kralja o načinu izvođenja hapšenja Jevreja, konkretno u Čadavici.³⁶³ Budući da na osnovu tog izvora znamo da su čadavičke Jevreje uhapsili pripadnici Ustaške pripremne bojne Baranja za kotar Donji Miholjac, na osnovu analogije i tvrdnji Ćirila Kralja možemo zaključiti da su Jevreje u ostalim mestima slatinskog kotara uhapsili i sproveli u privremeni logor u Noskovačkoj Dubravi pripadnici Ustaške pripremne bojne Baranja za kotar Podravska Slatina.

O biografijama i generalnoj odgovornosti za ratne zločine dvojice ličnosti najodgovornijih za sprovođenje hapšenja i transportovanje u logore Roma i Jevreja s područja Velike Župe Baranja, Hefera i Kralja, bilo je reči u poglavlju posvećenom zločinu u Kometniku i Voćinu, 13-14. januara 1942. U rekonstrukciji političke i represivne strukture s područja kotara Podravska Slatina, odgovorne za organizovanje i izvršenje hapšenja i deportacije u logore lokalnih Roma i Jevreja suočavamo se s nedostatkom ili nepostojanjem primarnih izvora. Najznačajniji izvor za rekonstrukciju te strukture predstavlja dosije Zlatka Dobričevića, ustaškog tabornika u Novoj Bukovici, osobito zapisnici s njegovih saslušanja u kojima on govori o strukturi ustaške organizacije u kotaru 1941-1942.

Najveću pojedinačnu odgovornost za organizovanje hvatanja i logorizovanja Roma i Jevreja na području kotara snose logornik Ru-

362 HDA, 252, RUR, k. 15, inv. br. 29836, Kotarska oblast u Podravskoj Slatini, br. 493/1942, Velikoj Župi Baranja, Predmet: Riešenje židovskog pitanja na području kotara Podravska Slatina, 14.6.1942.

363 HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37635, Zapisnik od 21.11.1946. sastavljen u uredu Mjesnog NOO Čadavica.

dolf Frank, pod čijom je komandom bio deo snaga Ustaške pripreme bojne Baranja koji je bio stacioniran na području kotara, budući da je ta postrojba izvršila hapšenja Roma i Jevreja, i kotarski predstojnik Florijan Kosnica, koji je kao najviši predstavnik vlasti u kotaru prosledivao direktive velikog župana Hefera, izveštavao ga o sprovođenju mera protiv Roma i Jevreja i učestvovao u organizovanju hapšenja i drugih oblika progona Roma i Jevreja.

Rudolf Frank je rođen 1912. u Podravskoj Slatini. Kao student prava hapšen je pre rata i osuđivan na robiju zbog pripadništva frankovačkoj organizaciji. U proleće 1941. postavljen je za logornika ustaškog logora Podravska Slatina. Na tom mestu zamenio je mlađeg brata Božidara koji je postavljen za Rudolfovog pobočnika. Božidar Frank je na dužnosti pobočnika logornika ostao kratko i verovatno je tokom 1941. otišao u Zagreb na nastavak studija. Potom je za pobočnika imenovan Šime Marinić, koji takođe snosi odgovornost za stradanje slatinskih Roma i Jevreja. Rudolf Frank se tokom rata bavio "trgovačkim poslom vodeći ciglanu u Podravskoj Slatini". Nije poznato na koji način je došao u posed ciglane. Na dužnosti logornika u Slatini ostao je do početka 1943, "kada je otišao u Zagreb u državnu knjižaru 'Velebit' kao namještenik". "Prema pričanju drugih, u proljeće 1944. došao je iz Zagreba sa sestrom Zorom Frank u Podravsku Slatinu svojoj kući i tom prilikom su ih oboje uhvatili partizani, odveli [sa] sobom i ubili." Zora Frank je bila logornica ženske loze Ustaške mladeži u Podravskoj Slatini.³⁶⁴ Rudolf Frank i njegova sestra Zora uhvaćeni su od strane partizana 5. aprila 1944, prilikom prvog oslobođenja Podravske Slatine i odvedeni najverovatnije u Slatinski Drenovac gde su streljani. O životu i sudbini Florijana Kosnice ne postoje podaci u korišćenim izvorima. Odgovornost za hapšenje Roma i Jevreja u gradu Podravskoj Slatini imao je i općinski i gradski tabornik Viktor Petrovički, o čijoj biografiji takođe postoji vrlo malo podataka, iako je o njegovoj

364 HDA, 1561, SDS, dos. br. 321306, (Zlatko Dobričević), str. 71–72: Nastavak zapisnika o saslušanju Dobričević Zlatka, sastavljen 7.4.1950. u kancelariji Uprave državne bezbjednosti za NR Hrvatsku [u Zagrebu].

odgovornosti za zločine, prvenstveno za teror nad srpskim civilima 1941-1942, sačuvano više podataka nego o generalnoj odgovornosti kotarskog predstojnika Kosnice.³⁶⁵

Prema podacima ZKRZ iz 1946, tabornik ustaškog tabora u Čađavici u vreme masovnog hapšenja i deportacije lokalnih Roma iz Čađavice u Jasenovac i lokalnih Jevreja iz Čađavice u Tenje, bio je Jozo Sokačić, lokalni krojač. Hapšenje Roma iz Čađavice, Čađavičkog Luga i Starina sproveli su pripadnici Ustaške pripremne bojne Baranja u zajednici s ustašama iz tabora u Čađavici, dok su hapšenje čađavičkih Jevreja izvršili ustaše iz Donjeg Miholjca. Izvor iz 1946. konstatuje da se Sokačić "sada nalazi u Čađavici",³⁶⁶ što upućuje na zaključak da je slobodno živio u mestu u kome je tokom rata bio glavni ustaški organizator. Nije jasno zbog čega Sokačić nije pozvan na odgovornost. Možda odgovor leži u pretpostavci da je Sokačić u dokumentaciji iz 1946. greškom označen kao tabornik u Čađavici u vreme hvatanja i internacije Roma i Jevreja, odnosno u pretpostavci da je bio na tom položaju u nešto kasnijem razdoblju. Naime, jedan partizanski dokument s početka 1945. navodi da su partizani krajem 1944. streljali Stjepana Kokorića, za koga se tvrdi da je bio "tabornik ustaškog tabora u selu Čađavica 1942. godine i aktivni ustaša od 1941. do 1944".³⁶⁷ Jedan posleratni izvor zasnovan na konstataciji koju su potpisali sedmorica stanovnika Čađavice ističe da je ustaški tabornik u Čađavici u vreme internacije lokalnih Jevreja zaista bio Stjepan Kokorić. U tom doku-

365 HDA, 306, ZKRZ, k. 331, Zh-22002, Zapisnik od 11.10.1945. spisan pred Komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Tine Kovačić iz Podravske Slatine.

366 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3450, Zapisnik od 2.5.1946. spisan pred Kotarskom komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini: Izjava Bože Milisavljevića iz Podravske Slatine.

367 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, (pr. Zdravko Dizdar i dr.), Slavonski Brod, 2005, dok. 11, str. 84: Odsjek Ozne za oblast 6. korpusa III. odsjeka Ozne za Hrvatsku, 25.1.1945; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti: Slavonija, Baranja i Srijem*, (pr. Vladimir Geiger i dr.), Slavonski Brod, 2006, dok. 24, str. 116: Odsjek Ozne za oblast 6. korpusa III. odsjeka Ozne za Hrvatsku, 25.1.1945.

mentu se navodi da su hvatanje Jevreja iz Čađavice izvršili ustaše iz Donjeg Miholjca pod komandom logornika Rajka Belanovića. Marko Ivanković, ratni načelnik općine Čađavica, tvrdio je da se ustaše iz Miholjca “nama uopće nisu javili kada su ih došli dizati u logor, nego sam to saznao od ljudi naknadno”. Mjesni NOO Čađavica je 21. novembra 1946. konstatovao da “nijedno lice iz Čađavice nije sudjelovalo u tom dizanju, nego su to dizanje familija izvršili ustaše iz Donjeg Miholjca s logornikom Belanović Rajkom, jer kada su došli po njih nisu se ondašnjim vlastima uopće javili”. Izvor navodi da je tabornik Stjepan Kokorić “nestao prilikom zadnje ofanzive u Drenovcu i za njegovu se sudbinu ne zna”.³⁶⁸ U dokumentu se ne razmatra odgovornost lokalnih vlasti za hapšenje Roma iz Čađavice i Čađavičkog Luga. Logornik Rajko Belanović je odlukom ZKRZ proglašen za ratnog zločinca. Čađavički Jevreji su najpre internirani u privremeni logor za Jevreje u Donjem Miholjcu. Upravnik tog logora bio je Zlatan Čop, ravnatelj Građanske škole u Donjem Miholjcu, a “nadzor nad logorom” vršio je Antun Skelvo, školski nadzornik iz istog mesta i zapovednik Ustaške pripremlne bojne Velike župe Baranja za kotar Donji Miholjac.³⁶⁹ Jedan od učesnika u hapšenju i internaciji Jevreja iz Čađavice Franjo Gašparac, pre rata krojač iz Donjeg Miholjca, osuđen je 1945. na smrt zbog saučestvovanja u nekoliko zločina, uključujući i masovna hapšenja i internacije, među kojima i internaciju Jevreja iz Čađavice.³⁷⁰

Tabornik ustaškog tabora Sopje u vreme hapšenja i deportacije lokalnih Roma u Jasenovac, i zapovednik privremenog logora za Jevreje u Noskovačkoj Dubravi bio je Ivan Tomašević, za koga se u jednom izvoru iz 1946. navodi da je tada živio u Sopju.³⁷¹ Nije jasno

368 HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37635, Zapisnik od 21.11.1946. sastavljen u uredu Mjesnog NOO Čađavica.

369 HDA, 252, RUR, k. 15, inv. br. 29835, Kotarska oblast Donji Miholjac, br. 5255/1942, Naredba, Predmet: Izselenje Židova, 27.5.1942.

370 HDA, 306, ZKRZ, k. 28, GUZ, (Z-2958), Vojni sud Vojne oblasti za Slavoniju, 1286/45, Presuda Franji Gašparcu, Osijek, 22.7.1945.

371 HDA, 252, RUR, k. 15, inv. br. 29836, Kotarska oblast u Podravskoj Slatini, br.

zašto Tomašević nije kažnjen zbog odgovornosti za stradanje velikog broja ljudi, koja ne uključuje samo stradale Rome iz Sopja već i odgovornost za stradanje Roma iz susednih Kapinaca, sela koje je bilo pod ingerencijom seoske općine, odnosno tabora Sopje, ali i za izolaciju preko 120 Jevreja u Noskovačkoj Dubravi i nadzor nad njima. Ukoliko je Tomašević bio upravnik logora u Dubravi u leto i jesen 1942, kada je u logoru bilo izolovano nekoliko stotina srpske dece iz Potkozarja, pri čemu je nekoliko desetina dece umrlo od bolesti i neuhranjenosti, odgovornost Ivana Tomaševića poprima dodatnu dimenziju. Zlatko Dobričević je posle rata u istrazi izneo sledeću tvrdnju o Ivanu Tomaševiću: "Po oslobođenju 1945, po pričanju drugih, bio je uhapšen od narodnih vlasti u Podravskoj Slatini i pušten na slobodu kao suradnik NOP-a."³⁷² Dostupni izvori ne daju odgovor na pitanje ko i zašto je odlučio da Tomašević ne odgovara za saučesništvo u stradanju velikog broja ljudi.

U vreme deportacije Roma iz Gornjeg Miholjca tabornik ustaškog tabora u tom selu bio je Franjo Bošnjak koji je poginuo kao ustaša 1944.³⁷³

Kao što je pomenuto, tabornik ustaškog tabora u Novoj Bukovici tokom 1942. bio je Zlatko Dobričević. On snosi najveću odgovornost za hapšenje najmanje 45 romskih i najmanje 21 jevrejskog stanovnika Nove Bukovice i za hapšenje najmanje 67 romskih stanovnika Donjih Bazija (prema drugom izvoru reč je o 85 uhapšenih Roma iz tog sela). Sačuvano je nekoliko izjava i zapisnika sa saslušanja Zlatka

493/1942, Velikoj Župi Baranja, Predmet: Riešenje židovskog pitanja na području kotara Podravska Slatina, 14.6.1942; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3450, Zapisnik od 2.5.1946. spisan pred Kotarskom komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini: Izjava Bože Milisavljevića iz Podravske Slatine.

372 HDA, 1561, SDS, dos. br. 321306, (Zlatko Dobričević), str. 71-72: Nastavak zapisnika o saslušanju Dobričević Zlatka, sastavljen 7.4.1950. u kancelariji Uprave državne bezbjednosti za NR Hrvatsku [u Zagrebu].)

373 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3450, Zapisnik od 2.5.1946. spisan pred Kotarskom komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini: Izjava Bože Milisavljevića iz Podravske Slatine.

Dobričevića nakon rata. Dobričević je uhvaćen maja 1945. u Sloveniji od strane JA, prilikom evakuacije OS NDH, nakon čega se pod nejasnim okolnostima obreo u Novoj Bukovici, gde se predao organima vlasti. Na osnovu sačuvane dokumentacije moguće je rekonstruisati njegovu biografiju. Ni u jednom dokumentu od stotinjak stranica Dobričevićevog dosijea koji je vodila Udba ne pominje se njegova odgovornost za hapšenje Roma i Jevreja iz Nove Bukovice i Roma iz Donjih Bazija, uprkos činjenici da je Dobričević u istrazi priznao da je boravio na području Nove Bukovice do kraja juna 1942,³⁷⁴ dokad je već bilo obavljeno hapšenje bukovičkih Jevreja i bukovičkih i bazijskih Roma. Ipak, Dobričević je 1945. osuđen na 20 godina robije. Međutim, stiče se utisak da su bezbednosni organi u Podravskoj Slatini i Zagrebu i sudski organi u Virovitici površno istražili njegov ratni angažman, pri čemu su se prvenstveno oslanjali na njegova vlastita priznanja. Nije lako prihvatiti da oficiri Ozne koji su isleđivali Zlatka Dobričevića 1945. u Podravskoj Slatini nisu baš ništa znali o kolektivnom stradanju Roma i Jevreja s područja općine i tabora Nova Bukovica, što bi moglo biti donekle razumljivo za republičke bezbednosne organe u Zagrebu. U svakom slučaju, neterećenje Dobričevića za stradanje romskog i jevrejskog stanovništva na području ustaškog tabora Nova Bukovica predstavlja još jednu ilustraciju odsustva saradnje između bezbednosnih organa i vojnih sudova, s jedne strane, i ZKRZ, s druge strane, u ustupanju informacija. Ipak, u vreme kada je Ozna za kotar Podravska Slatina isleđivala Zlatka Dobričevića, KKRZ jedva da je započela rad na utvrđivanju ratnih zločina na području kotara. Osim toga, Udba u narednim godinama, kada su sakupljeni izvesni podaci koji su mogli ukazati na Dobričevićevu odgovornost, nije pokazala interes za podatke ZKRZ.

374 HDA, 1561, SDS, dos. br. 321306, (Zlatko Dobričević), str. 15–16, 86. Dobričevića kao tabornika u vreme internacije Jevreja i Roma navodi još jedan dokument: HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-3450, Zapisnik od 2.5.1946. spisan pred Kotarskom komisijom za ratne zločine u Podravskoj Slatini: Izjava Bože Milisavljevića iz Podravske Slatine.

Zlatko Dobričević je rođen 1918. u Zagrebu kao "nezakoniti sin" župnika Josipa Selaka iz Stražemana kod Požege. Dobričević je u istrazi prilično detaljno rekonstruisao strukture u okviru kojih je bio angažovan na području kotara i kasnije u Osijeku. Islednici Ozne/Udbe zadovoljili su se tim podacima budući da je reč o desetinama osoba angažovanih na njima neprijateljskoj strani. Dragičević je u istrazi ukazao na pojedina lica angažovana u okviru ustaškog tabora u Novoj Bukovici. Nedugo po osnivanju NDH Dragičević i njegov sumeštatinin Adam Fischer zaputili su se u Slatinu, gde su od strane tabornika Viktora Petrovickog, jednog od dvojice glavnih ustaških organizatora u gradu (drugi je bio logornik Rudolf Frank), i Florijana Kosnice, kotarskog predstojnika, postavljeni na dužnosti: Dragičević na mesto ustaškog tabornika u Novoj Bukovici, a Fischer na mesto njegovog pobočnika. Adam Fischer (rođ. oko 1918. u Novoj Bukovici), student agronomije na Zagrebačkom sveučilištu, nije dugo ostao na mestu pobočnika budući da je krajem juna otišao u Zagreb na školovanje za domobranskog oficira. Fischera je na dužnosti pobočnika tabornika zamenio Rudolf Demmelmaier. Demmelmaier je rođen oko 1916. u pretežno srpskom selu Dobrović kod Nove Bukovice u nemačkoj porodici. Aprila 1941. postavljen je za pobočnika tabornika, ujedno je obavljao dužnost zapovednika ustaške straže na području tabora. Demmelmaier je bio jedan od najodgovornijih dužnosnika za pljačku imovine proteranih Srba iz dobrovoljačkih naselja Petrovac i Aleksandrovac i starosedelačkih naselja Dobrović i Nova Bukovica. Prema Dobričevićevim tvrdnjama, Demmelmaier je 1942. stupio u nemačku policiju (Einsatzstaffel, kasnije SS-policija) i kao pripadnik te formacije učestvovao u borbama protiv partizana u Slavoniji. U borbama za Viroviticu 1944. izgubio je ruku. Uspeo je da emigrira u Austriju. Rudolf Demmelmaier je obavljao dužnost pobočnika ustaškog tabornika u općini Nova Bukovica u vreme hvatanja i internacije lokalnih Roma i Jevreja u logore, samim tim uz tabornika Dobričevića snosi najveću odgovornost za saučešće u njihovom stradanju, kada je reč o lokalnoj ustaškoj strukturi.³⁷⁵

375 HDA, 1561, SDS, dos. br. 321306, (Zlatko Dobričević), str. 15-16, 74, 86, 88-89.

Interniranje srpskog stanovništva u okolini Voćina avgusta i septembra 1942.

Ukoliko analiziramo dostupne izvore o internaciji srpskog stanovništva iz okoline Voćina u ustaške logore, koncem leta 1942, možemo zaključiti da su ovi zločini, kao i u prethodnim slučajevima masovnih ubistava i internacije srpskog stanovništva u delu brdske Slavonije južno od bila Papuka i Ravne gore, rezultat vojnih poduhvata OS NDH protiv NOVJ. Naime, u leto i početkom jeseni 1942. na području brdske Slavonije zabeležena su masovna stradanja srpskog stanovništva u 13 kotara i preko stotinu seoskih naselja. U delu Brđanske koji tokom 1942. nije bio izložen vojnim poduhvatima OS NDH nisu zabeleženi primeri internacije, osim u prvoj polovini avgusta u Popovcu i manjim delom u Lisičinama. S druge strane, kada su OS NDH u prvoj polovini septembra pokrenuli vojnu akciju na području općina Voćin, Pivnica i Đulovac, internirano je stanovništvo devet naselja na tom području (Lisičine, Kuzma, Hum, Hum Varoš, Nova Krivaja, Stara Krivaja, Puklica, Katinci, Potočani). Internacija stanovništva navedenih sela sprovedena je uprkos činjenici da prilikom upada domobrana u navedena sela, kako beleže domobranski izvori, nije bilo pružanja oružanog otpora. Srpska sela koja su smeštena u podnožju Papuka istočno od Voćina koja su najbliža teritoriji pod kontrolom partizana ili su bila deo partizanske slobodne teritorije (Dobrić, Sekulinci, Gornji Meljani, Đuričić, Slatinski Drenovac, Prekoračani, Pušina, Krasković, Krajna), nisu bila izložena internaciji zbog toga što ta sela nisu bila predmet vojne akcije OS NDH u tom navratu. Srbi u selima u dolini Voćinske rijeke (Macute, Bokane, Čeralije, Smude, Lipovac, Rijenci), koja su sve do kraja 1942. bila pod kontrolom vlasti NDH, nisu internirani u logore tokom 1942. godine – iz istog razloga, iako je i iz ovih sela znatan broj srpskih muškaraca prišao partizanima, mada u manjoj meri nego u susednim selima koja su bliža Papuku.

U leto i jesen 1942. zabeleženi su najmasovniji zločini OS NDH nad srpskim civilima u Slavoniji. Masovni zločini NDH nad srpskim stanovništvom u Slavoniji u tom razdoblju ne razlikuju se mnogo od sličnih zločina OS NDH nad srpskim stanovništvom u drugim delovima NDH. Tokom letnje i jesenje kampanje terora u Slavoniji je ubijeno i internirano više hiljada srpskih seljaka, pri čemu je zabeleženo nekoliko desetina masovnih zločina u selima koja su bila meta napada OS NDH. Žene, deca, starci i nenaoružani muškarci ubijani su bespoštedno i neselektivno. U pojedinim slavonskim selima ubijeno je nekoliko stotina ljudi, dok su svi ostali koji su pohvatani bili izloženi kolektivnoj internaciji u ustaške logore iz kojih se većina nije vratila. Na području općine Voćin tokom septembra, kada je zabeležena najmasovnija internacija srpskog stanovništva, nisu beleženi primeri masovnih ubistava, za razliku od avgustovske kampanje terora u kotarima Pakrac, Slavonska Požega i Daruvar, pre i tokom Operacije "Psunj", i oktobarske kampanje terora u kotarima Grubišno Polje i Virovitica, tokom i nakon Operacije "Bilogora" ili u pojedinim izolovanim masovnim zločinima kakav je bio zločin nad stanovnicima sela Kukunjevac kod Lipika, 11. oktobra 1942. U većini srpskih sela u Slavoniji u kojima su tokom leta i jeseni 1942. zabeleženi masovni zločini beležene su i deportacije meštana u logore, pri čemu nisu postojali nikakvi kriterijumi koji bi odredili ko će biti izložen ubijanju, a ko internaciji. Meštani i izbeglice s Kozare ubijani su stihijski i neselektivno. Izostanak masovnih ubistava na licu mesta tokom kampanje internacije stanovnika nekoliko sela, u vreme "poduhvata kod Voćina" OS NDH u prvoj polovini septembra, ne ublažava prirodu zločina: onaj ko je odredio da lokalno stanovništvo, bez obzira na pol i uzrast (neretko su u pitanju bile cele porodice), bude internirano u logore, odredio je i njihovu konačnu sudbinu. Put u logore većini je značio smrt, slično prethodnom iskustvu internacije lokalnih Roma i Jevreja. Naravno, odnos prema logorizovanim Romima i Jevrejima bio je nemilosrdniji – zanemarljivo mali broj slavonskih Roma i Jevreja preživeo je internaciju. S druge strane, stotine interniranih slavonskih Srba preživele su rat zahvaljujući činjenici da su iz ustaških

logora internirane u Nemačku na prinudni rad u ratnoj industriji ili su se spasili na druge načine. I pored toga, većina pohvatanih i/ili interniranih slavonskih Srba nije preživela. Ubijani su u ustaškim logorima bez obzira na pol i uzrast, isključivo zbog etničkog porekla. Zbog svega navedenog masovni zločini nad slavonskim Srbima u leto i jesen 1942. imaju karakter genocidnih radnji. Nekoliko stotina stanovnika brđanskih sela koji su pohvatani i internirani avgusta i septembra 1942. nisu odmah ubijeni, odnosno nisu ubijeni tokom upada OS NDH u njihova sela, prvenstveno zahvaljujući činjenici da su uhapšeni od strane Domobranstva, a ne od strane Ustaške vojnice. Internacija u jasenovački sistem logora, pod kontrolom ustaša, značila je smrt većini. Internirci iz Brđanske smrt nisu dugo čekali budući da je većina pobijena već 1. novembra 1942. Upadi Ustaške vojnice u brđanska sela i hvatanje onih koji su begom u šumu avgusta i septembra 1942. izbegli hapšenje i internaciju, značili su sigurnu smrt na licu mest svima onima koji su ustaše zatekli u mestima u koja bi iznenada upali, bez obzira na starost i pol uhvaćenih meštana. To potvrđuju masakri ustaša nad 29 meštana Nove Krivaje (29. oktobar 1942) i 36 meštana Popovca (20. decembar 1942), kao i zločini iste formacije u skoro svim selima Brđanske tokom 1943–1944. Razvoj partizanskog pokreta onemogućio je OS NDH da vrše masovne internacije i masovne likvidacije stanovnika brđanskih sela koja su podržavala partizane. Tokom naredne dve i po godine evakuacije stanovništva uoči dolaska antipartizanskih snaga bile su mnogo efikasnije nego tokom 1942.

Iako je internacija stanovnika nekoliko srpskih ili pretežno srpskih sela u voćinskoj općini bila neselektivna (internirani su svi koji su pohvatani, cele porodice), internacija nije zahvatila sve Srbe u kotaru. Tada nisu internirani stanovnici pretežno srpskih sela u općini Čeralije i Slatinski Drenovac ili stanovnici nekoliko pretežno srpskih sela u ravničarskom delu kotara (Medinci, Vraneševci, Kapinci, Dobrović, Donja Bukovica) i etnički mešovito sela Gornji Miholjac. Ipak, tokom septembarske kampanje nisu internirani samo stanovnici sela koja su bila pod kontrolom partizana ili su imala znatan broj meštana u partizanima budući da je tada zabeležena internacija i srpskih poro-

dica iz Hum Varoši, Gornjih Kusonja i Bistrice, naselja koja nisu bila deo partizanske teritorije, dok je broj onih koji su iz tih mesta otišli u partizane bio zanemarljiv. Da participacija lokalnog stanovništva u partizanima i smeštaj sela nisu igrali primarnu ulogu u određivanju za internaciju svedoči i interniranje 86 meštana ravničarskog sela Suha Mlaka, 28. avgusta 1942. To selo, u sastavu kotara Donji Miholjac, smešteno na tromeđi miholjačkog, slatinskog i našičkog kotara, bilo je prilično udaljeno od partizanske teritorije.

Tokom septembarske ofanzive OS NDH, na području kotara Podravska Slatina masovnom teroru bilo je najviše izloženo stanovništvo četiri sela severno i severozapadno od Voćina: Lisičine, Kuzma, Hum i Hum Varoš, dok su stanovnici Popovca internirani prethodnog meseca. U manjoj meri teroru su bili izloženi stanovnici Voćina, Bistrice i Gornjih Kusonja. Istovremeno, teror je obuhvatio i susedna srpska sela u kotaru Virovitica (Nova Krivaja, Stara Krivaja, Velika Klisa, Pivnica) i kotaru Daruvar (Puklica, Katinac, Potočani, Veliki Bastaji). Međutim, u pojedinim selima u dolini Voćinske rijeke, čije stanovništvo nije bilo izloženo interniranju septembra 1942, tokom leta zabeleženi su zločini nad srpskim stanovništvom koji su bili pojedinačni ili manjeg obima. Zločini u Macutama i Smudama, jula 1942, svedoče o radikalizaciji odnosa OS NDH prema srpskom stanovništvu na području kotara budući da je u ta dva sela ubijeno četvoro dece i petoro žena. Ipak, još uvek nije reč o krajnje neselektivnim zločinima budući da su kao meta zločina birane porodice partizana, a ne celokupno srpsko stanovništvo u tim selima. U oba slučaja žrtve su isključivo žene i deca, što daje za pravo tezi o radikalizaciji odnosa OS NDH prema lokalnom srpskom stanovništvu, što će konačno doći do izražaja početkom septembra, kada je internirano nekoliko stotina civila srpske nacionalnosti i 20. decembra, kada su pripadnici 15. bojne UV ubili 43 stanovnika Popovca i Kometnika, uglavnom žene, decu i starce.

Intenzitet i masovnost stradanja srpskog stanovništva u Brđanskoj tokom leta 1942, ali i kasnije, bili su tesno povezani s nemogućnostima ustaničkog pokreta da spreči pripadnike OS NDH u hva-

tanju srpskog civilnog stanovništva. U leto 1942. partizanski pokret još uvek nije imao snagu koja bi adekvatno onemogućila sprovođenje masovnih zločina nad stanovništvom u brdskom delu Slavonije. Ipak, većina srpskog stanovništva u brđanskim selima, kako u voćinskom kraju tako i u drugim delovima brdske Slavonije, uspela je da umakne poterama OS NDH zahvaljujući zaštiti partizana.

Ustaše iz tabora u Ćeralijama pod vodstvom Karla Hergovića, trgovca iz Ćeralija, upali su 10. jula u Macute, gde su poklali petoro članova porodice partizana Marka Čevizovića. Ubijeni su Markova majka Stana (50), supruga Milka (23), njihovi blizanci Stevo i Ilija (2) i Markova snaha Smilja (28), supruga Markovog brata. Posleratni izvor kao motiv za zločin navodi Markovo priključenje partizanima.³⁷⁶ Marko Čevizović je poginuo 1943. Nepoznatog datuma početkom jula 1942. na području Voćina izvršen je još jedan zločin ustaša iz tabora u Ćeralijama nad srpskim civilima. Ustaše pod vodstvom Zvonka Tomca, ustaškog rojnika iz Bokana, upali su u Smude i u kući Nikole Popadića izvršili četverostruko ubistvo. Ubijeni su Ilija Popadić (12), Ana Popadić (14), Jela Vukadinović (35) i Marica Živković (40). Ilija i Ana Popadić bili su deca Nikole Popadića, u čijoj je kući izvršen zločin.³⁷⁷ Iako posleratni izvor to ne navodi, može se zaključiti da je zločin izvršen zbog toga što se Nikola Popadić priključio partizanima. Budući da se njegovo ime ne navodi u spiskovima stradalih, realno je pretpostaviti da je preživeo rat.

Početkom avgusta zabeleženo je nekoliko zločina koje su izvršili pripadnici Ustaške pripremljene bojne Baranja za kotar Podravska Slatina i 15. bojne UV. Najpre su 1. avgusta ustaše iz Slatine, Voćina i Čaćinaca upali u Kuzmu, spalili 25 od 52 kuće, koliko ih je bilo u selu,

376 HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37548, Zapisnik od 19.3.1946. spisan pred Kotarskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Panteliča iz Macuta.

377 HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37548, Zapisnik od 5.3.1946. satavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Petra Desančića iz Smuda; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života, mjesto Smude, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar, [1946].

opljačkali veći broj domaćinstava i 80 komada krupne i sitne marve. Ubistva nisu zabeležena. Ustaše je navodno predvodio Karlo Hergović, ustaški tabornik iz Čeralija.³⁷⁸ Istog dana u susjednim Lisičinama ustaše su ubili šest muškaraca. Toga dana je iz Lisičina od strane ustaša internirano 18 žena i dece za koje posleratni izvor tvrdi da su ubijeni u logoru Tenja kod Osijeka.³⁷⁹ Dostupni izvori ne pružaju podatke o tome da li je toga dana u Lisičinama bilo paljevina i pljačke. Paljenje Kuzme 1. avgusta 1942. predstavlja prvi primer tako masovnog razaranja nekog srpskog sela na području kotara. Do kraja godine selo je u potpunosti spaljeno.

Nekoliko dana nakon upada ustaša u Lisičine i Kuzmu partizani su navodno napali železničku postaju Čeralije, kako se ističe u jednom izveštaju Velike župe Baranja. "U noći između 3. i 4. kolovoza jedna skupina partizana preko sela Rijenci napala je željezničku postaju Čeralije i tamošnju ustašku zasedu, ali je nakon borbe koja je potrajala tri sata odbijena. Od strane ustaša i domobrana nije u ovoj borbi nitko nastradao dok se za partizane nije moglo ništa saznati, ali je pri toj

378 HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37548, Zapisnik od 15.3.1946. satavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Bože Ratića iz Kuzme.

379 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, OKRZ Daruvar, Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica u vremenu od aprila 1941. do 20.12.1942, 9.8.1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Lisičine, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946.

Osobe ubijene 1.8.1942. u Lisičinama: Nikola Zubović (34), Svetko Stojnović (27), Pero Stojnović (21), Ljubomir Šljivić (43), Dragutin Makarić (40), Jovo Ivančević (66). Osobe internirane u logor Tenja, gde su ubijene: Stana Dobrota (45), Petra Zubović (34), dvoje neimenovane dece Petre Zubović, Ljubica Stojnović (52), Luka Žutić (74), Kata Žutić (40), dvoje neimenovane dece Kate Žutić, Petra Žutić (32), dvoje neimenovane dece Petre Žutić, Stojan Dobrojević (68), Cvijeta Dobrojević (28) Gojko Dobrojević (5), Milica Šljivić (50), Smilja Šljivić (27), Kata Jorgić (50).

Jedan ustaški dokument potvrđuje da je tokom avgusta, nenaznačenog datuma, "to selo [Lisičine] s okolnim naseljima... evakuirano". To je indirektna potvrda internacije 18 meštana Lisičina 1. avgusta i 113 meštana Popovca 20. avgusta. Izvor navodi da je avgusta 1942. "izvršeno bombardiranje sela Lisičine". (HDA, 237, Glavno ravnateljstvo za promičbu pri Predsjedništvu Vlade NDH, Izvještaj promičbenog izvestitelja kod Velike župe Baranja Državnom izvještajnom i promičbenom uredu kod Predsjedništva Vlade, Osijek, 31.8.1942.)

borbi od građanskih osoba poginuo Petar Vučković (45) i Mirka Borković (35), a ranjena su Jovanka Radovanović (15) i Dragica Radovanović (14) svi iz Rijenaca... [P]rilikom ove borbe u Rijencima je nastao požar u kojem je nastradalo oko 10 domaćinstava pošto su im izgorjele što kuće što gospodarske zgrade.”³⁸⁰

Podaci Velike župe Baranja nisu u potpunosti pouzdani. Dokumentacija KKRZ Podravska Slatina iz 1946, koja obrađuje zločin u Rijencima 4. avgusta 1942, demantuje tvrdnje o borbama kod Čeralija i Rijenaca, pogotovo navode o borbi koja je trajala tri sata. Meštani Rijenaca su 1946. svedočili da su ustaše iz Čeralija upali u Rijenice, pri čemu “nisu imali nikakova razloga za napad jer u ono doba još nije bilo partizana u našoj okolini, a niti je vršen partizanski napad na ustaške postrojbe u našoj okolini”. Na osnovu svedočenja meštana može se zaključiti da je pucnjava prilikom upada ustaša u selo bila deo inscenacije sukoba s partizanima i da je napad na Rijenice realizovan u cilju zastrašivanja i pljačkanja meštana. Prilikom upada ustaša u selo zaista su ubijena i ranjena navedena lica, ali njihova smrt i ranjavanje, kao i požar koji se pominje u citiranom izveštaju Velike župe Baranja, nisu bili rezultat nekakve borbe ustaša i partizana, već posledica organizovanog napada ustaša na selo. Posleratni izvor navodi da su ustaše prilikom upada u Rijenice izvršili paljevinu u 14 domaćinstava, pri čemu su pretežno zapaljene ekonomske zgrade. “Paljenje su vršili rukama i upaljivim bombama.” Ustaški izvor je prećutao stvarnu dimenziju zastrašivanja meštana, a posleratni izvor rasvetljava ono što prećutkuje izveštaj Velike župe Baranja. “Kada su se ispucali onda su pristupili hapšenju seljana te su pohapsili 40 lica”, među njima bile su i žene i muškarci. Uhapšenici su većim delom oterani u Voćin, a manjim delom u Čačince. Sutradan su svi pušteni. “Mrcvarenja nije bilo.” Posleratni izvor navodi da su napad, dvostruko ubistvo i paljevine izvršili pripadnici Ustaške vojnice iz Osijeka, pristigli iz pravca

380 VA, NDH, k. 65, f. 3, d. 56, Velika župa Baranja Ministarstvu unarnjih poslova, Ministarstvu hrvatskog domobranstva, Ustaškoj nadzornoj službi. Predmet: Komunističko-partizanski napadaji i pojave na području Velike župe Baranja, Osiek, 28.8.1942.

Ćeralija, pri čemu su im se pridružili i pripadnici ustaškog tabora iz Ćeralija. Nema sumnje da je reč o pripadnicima 15. bojne UV čije prisustvo na području kotara Podravska Slatina je moguće registrovati od sredine jula 1942. Petnaesta bojna je nastala odvajanjem dela ljudstva Ustaške pripremljene bojne Velike župe Baranja. Posleratni izvor navodi imena trojice lokalnih Nemaca, članova Kulturbunda, jednog iz Bokana i dvojice iz Rijenaca, koji su navodno davali upute ustašama koja domaćinstva treba spaliti.³⁸¹ Budući da se u Ćeralijama početkom avgusta 1942. nalazilo između 50 i 70 pripadnika 15. bojne i određen broj pripadnika lokalnog ustaškog tabora, nije ubedljiva tvrdnja da su partizani izvršili slabo organizovani napad na Ćeralije jer bi to bilo skopčano s visokim rizikom, pogotovo jer ustaški izvor navodi da ustaše nisu imali gubitaka. Partizani nisu vršili napade na protivnika ukoliko nisu imali izgleda da ga iznenade i nanesu mu gubitke. Uostalom, kako objasniti da tokom trosatne borbe, kako navodi izvor, nije poginuo ili ranjen nijedan ustaša i domobran? Podatak o napadu na Ćeralije i o borbi u Rijencima nije prihvatljiv jer ga ne potvrđuju partizanski izvori i jer ga demantuje citirani posleratni izvor. Iz svega se može zaključiti da izveštaj Velike župe Baranja navodi izmišljene podatke o partizanskom napadu na Ćeralije i borbi u Rijencima kako bi opravdao zločin 15. bojne u tom selu.

Snage Ustaške vojnice na području kotara Podravska Slatina krajem jula 1942. sastojale su se od dve vojničarske jedinice: 15. bojne UV koja je imala 350 vojničara i bila stacionirana u Podravskoj Slatini, Ćeralijama, Voćinu, Slatinskom Drenovcu, Čačincima i Đurđenovcu (u svakom od ovih mesta u jačini od nekoliko desetina pripadnika, maksimalno do 70) i od dela snaga Ustaške pripremljene bojne Velike župe Baranja, nepoznate jačine. Na osnovu činjenice da je Ustaška pripremljena bojna Baranja na području kotarskih oblasti Našice, Podravska Slatina i Virovitica u istom razdoblju imala 751 vojničara može se izvesti

381 HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37548, Zapisnik od 28.2.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Save Bosanca iz Rijenaca.

zaključak da je pripremna bojna na području slatinskog kotara imala oko 250 vojnika.³⁸² Dakle, ukupne snage Ustaške vojnice na području kotara iznosile su oko 550 pripadnika (ukoliko oduzmemo oko 50 vojnika koji su činili posadu 15. bojne u Đurđenovcu, budući da je reč o području kotara Našice). Do kraja godine najveći deo pripadnika Ustaške pripremljene bojne Baranja stacioniranih u slatinskom kotaru integrisan je u okvir 15. bojne UV.

Pripadnici 15. bojne UV i ustaše iz tabora u Voćinu izvršili su 20. avgusta upad u Popovac, srpsko selo koje je pomagalo partizane. Prema posleratnim podacima, ustaše su toga dana uhvatili 113 meštana. Pohvatani meštani su internirani. Na osnovu jednog drugog posleratnog izvora znamo da je internaciju izbeglo najmanje 113 stanovnika Popovca.³⁸³ To najverovatnije nije konačan broj meštana koji nisu uhvaćeni i internirani od strane ustaša. Moguće je pretpostaviti da su se meštani koji nisu internirani prilikom upada ustaša u selo uspeli domoći šume. Posleratni izvor koji obaveštava o datumu upada ustaša u selo i o broju interniranih meštana pruža podatke o tome gde su Popovčani internirani i koliko ih je preživelo internaciju. Na prinudni rad u Nemačku internirano je 38 žena, od kojih su 32 preživele rat i vratile se u selo. Dvadeset dvoje dece je “predano na prehranu u okolicu Ivanić Grada, od kojih se 20 vratilo, a dvoje je ondje umrlo”. “U logor Staru Gradišku otjerano je i nije se povratilo natrag 53 osobe.”³⁸⁴

382 VA, NDH, k. 114c, f. 6, d. 17, Zapovjedništvo 2. domobranskog zbora Glavnom stožeru Ustaške vojnice. Predmet: Podatci o ustaškim postrojbama na području 2. domobranskog zbora, 26.7.1942.

383 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-6162, Zapisnik od 19.2.1946. spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Đure Marinića iz Popovca.

Broj od 113 meštana koji su izbegli internaciju u ustaške logore podrazumeva 77 Popovčana čija se imena navode u spisku prekrštenih meštana (u spisku prekrštenih su, kao što je ranije navedeno, evidentirana samo lica koja su preživela rat) i 36 meštana koji su ubijeni 20.12.1942.

384 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, OKRZ Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica u vremenu od aprila 1941. do 20.12.1942, 9.8.1946.

Navedeni podaci nisu dovoljno precizni, budući da ne govore o starosnoj i rodnoj strukturi žrtava stradalih u ustaškim logorima, niti su konačni. Takođe, navedeni podaci ne konstatuju da su svi Popovčani najpre bili internirani u ustaške logore, prvo u privremeni logor Donji Miholjac, zatim u logor Tenja, potom u logor Stara Gradiška, odakle je deo žena interniran u Nemačku, a deo dece (možda i deo žena) u logor Sisak i u prihvatilišta za decu u Zagrebu, odakle su ih prihvatile odnosno privremeno usvojile hrvatske porodice u Prigorju.³⁸⁵ Prema popisu žrtava rata kotara Podravska Slatina iz 1946, krivicom ustaša tokom 1942. stradalo je 115 stanovnika Popovca, koji su pretežno (110) bili logoraši. Naime, petoro stanovnika Popovca ubijeno je nenaznačenog dana u Lisičinama tokom 1942, a ostali su stradali kao logoraši ustaških logora: 60 u Jasenovcu, 41 u Staroj Gradiški, petoro u Osijeku/Tenji, dok je četvoro dece, koja su prethodno bila logoraši, umrlo u Zagrebu od posledica boravka u logoru. Od 110 stanovnika Popovca koji su stradali kao zatočeni u ustaških logora (ili su, u slučaju četvoro dece umrle u Zagrebu – neposredno pre smrti bili logoraši), 51 su bili muškarci, 29 žene i 30 deca. Savezni popis žrtava rata, sproveden 1964–1965, beleži imena 135 stanovnika Popovca koji su stradali u ustaškim i četvoro meštana koji su stradali u nacističkim logorima, pri čemu se može pretpostaviti da su Popovčani koji su stradali u nacističkim, prethodno bili zatočeni u ustaškim logorima. Od 135 žrtava stradalih u ustaškim logorima, 56 su bili muškarci, 36 žene i 43 deca. U spisku iz 1946. nedostaju poimenični podaci za pet muškaraca, sedam žena i 13 dece koji su stradali u ustaškim logorima, a koji su evidentirani u

385 Dokumentacija Diane Budisavljević evidentira 12 dece iz Popovca koja su se oktobra 1942. nalazila u Zagrebu. Za devetoro dece navodi se da su stigla septembra 1942. iz Donjeg Miholjca, a za troje se navodi da su stigla iz sabirnog logora u Sisku. (HDA, 1012, Osobni fond Budisavljević Diane, k. 2, "Iskaz djece za koje roditelji ne znaju, a iz sabirnog logora u Sisku".) Tekst presude Josi Brkiću, ustaškom stražaru u logoru Tenja, koji je pre rata bio mesar u Osijeku, potvrđuje da su meštani Popovca bili privremeno internirani u logor Tenja: HDA, 306, ZKRZ, k. 23, GUZ, (Z-2951), Okružni sud u Osijeku, 1/1946, Presuda Josi Brkiću, 3.1.1946. (Brkić je osuđen na 15 godina zatvora.)

saveznom popisu žrtava rata. Međutim, ni spisak iz 1964–1965. nije potpun budući da se u njemu ne nalaze imena 12 dece stradale u ustaškim logorima i/ili umrle u prihvatilištima za decu, čija su imena evidentirana u spisku iz 1946. Dakle, u ustaškim logorima i od posledica boravka u logorima stradalo je 55 dece iz Popovca. To nije konačan broj popovačke dece stradale te godine. Naime, 20. decembra 1942. pripadnici 15. bojne UV ubili su devetoro dece u Popovcu, o čemu će više reći biti u narednom poglavlju. Popovac je mesto u kotaru Podravska Slatina s najviše ubijene dece srpske nacionalnosti tokom rata. U ustaškim logorima ubijeni su Savo Petković i njegovo petoro dece (verovatno i njihova majka, ali na osnovu spiskova nije moguće utvrditi njeno ime), zatim troje dece Stanka Stojkovića, troje dece Steve Maričića i dvoje dece Nikole Ivičića (njegov stariji sin, 17-godišnji Lazo, poginuo je 1945. kao partizan). Njihova imena su jedini pokazatelj njihovog postojanja.³⁸⁶

Uoči septembarske internacije srpskog stanovništva općine Voćin, ustaše su pohvatili i izvršili hapšenje i slanje u logor Tenja, zatim u logor Jasenovac, 85 ili 86 stanovnika srpskog sela Suha Mlaka, smeštenog na tromeđi kotara Donji Miholjac, Našice i Podravska Sla-

386 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Popovac, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 9.11.1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Popovac, str. 1663–1666. U popisu žrtava rata iz 1964–1965, koji je dostupan u bazi podataka beogradskog MŽG, navodi se 12 duplih upisa meštana stradalih u ustaškim logorima. Duplikate nisam uvrstio u broj od 135 stradalih. Poimenični podaci JUSP Jasenovac o stradalim stanovnicima Popovca u logorima Jasenovac i Stara Gradiška nepotpuni su budući da se odnose samo na 87 meštana. Videti: Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, Jasenovac, 2007, v. m.

Deca stradala u logoru Jasenovac (9) i prihvatilištu za decu u Zagrebu (3) prema podacima KKRZ Podravska Slatina iz 1946. koja nisu evidentirana u bazi podataka beogradskog MŽG nastalog na osnovu saveznog popisa iz 1964–1965: (logor Jasenovac): Dragutin (Petra) Stojanović (5), Pajo (Dimitrija) Majstorović (9), Luka (Jove) Stojković (9), Ana (Luke) Ivičić (9), Savka (Luke) Ivičić (11), Ilija (Pere) Ivičić (10), Vuka (Steve) Mutavdžić (10), Joco (Steve) Mutavdžić (12), Milka (Pavla) Stojković (14); (prihvatilište u Zagrebu): Smilja (Ignje) Petković (2), Milan (Ignje) Petković (5), Svetozar (Nikole) Branković (4).

tina. Prema sećanju savremenika, interniranju nije prethodio napad partizana na selo ili neka borba između partizana i OS NDH na tom području, budući da je selo dosta udaljeno od tadašnje partizanske teritorije. "Na 25. avgusta 1942. napali su po noći neki nepoznati ljudi na pustaru Krivaju i izvršili pljačku novca i drugih stvari. Za ovo su okrivljeni Srbi, pa je na 28. avgusta 1942. došlo oko 200 ustaša iz sreza Donji Miholjac u Suhomlaku gdje su pokupili 86 Srba i oterali u logor u Jasenovac", navodi se u svedočenju meštana Jove Radosavljevića iz 1943. Sećanja drugih savremenika iz 1946. navode da su ustaše tom prilikom pohvatale i veći broj žena i dece koje su nakon kraćeg vremena pustili dok su uhapšeni muškarci zadržani. Isti izvor iz 1946. navodi da je od 85 uhapšenika u logoru Jasenovac stradao 81 uhapšenik. Među njima su bile najmanje dve žene.³⁸⁷

387 *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944. Svedočanstva*, (pr. Vladimir Dedijer, Antun Miletić), [Izjava Jove Radosavljevića iz Suhe Mlake, 14.1.1943.], Beograd, 1989, str. 208-210; HDA, 306, ZKRZ, k. 28, GUZ, (Z-2958), Vojni sud Vojne oblasti za Slavoniju, 1286/45: Presuda Franji Gašparcu, Osijek, 22.7.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 23, GUZ, (Z-2951), Okružni sud u Osijeku, 348/45: Presuda Joži Kupanoviću, 25.12.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 382, Zh-28683, Zapisnik sastavljen kod MKRZ Osijek o saslušanju Marić Đure iz Kućanaca, 19.2.1946. (Izjavu su potvrdili Mišo Kosović i Milan Škorić iz Kućanaca. Uz izjavu je priložen spisak 81 stanovnika Suhe Mlake koji su uhapšeni 28.8.1942. i internirani u logor Jasenovac, gde su smrtno stradali.) Drugi popis žrtava rata sela Suha Mlaka iz 1946. beleži imena 80 meštana srpske nacionalnosti koji su smrtno stradali 1942. u logoru Jasenovac, bez navođenja kada su uhapšeni, iako se može pretpostaviti da su svi ili skoro svi uhapšeni 28.8.1942. Među njima je bilo 75 punoletnih muškaraca i pet žena. (HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Suha Mlaka, [1946].) Baza podataka beogradskog MŽG na osnovu saveznog popisa žrtava rata iz 1964-1965. beleži imena 120 stanovnika Suhe Mlake stradalih u Jasenovcu. Među njima je bilo 94 Srba, 18 Roma i petoro Jevreja. Romi i Jevreji iz Suhe Mlake internirani su juna 1942, a većina Srba 28.8.1942. Osim hapšenja koje je izvršeno tog datuma, 13 meštana srpske nacionalnosti su uhapšeni nepoznatog datuma 1942-1943. (MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Orahovica, naselje Suha Mlaka, str. 1357-1359.) Franjo Gašparac, krojač iz Donjeg Miholjca, osuđen 22.7.1945. na smrt, kao pripadnik ustaškog logora u Donjem Miholjcu, bio je jedan od glavnih organizatora hapšenja i deportacije meštana Suhe Mlake. U njegovoj presudi se navodi da je avgusta 1942. imenovan za "tabornika" u Donjem Miholjcu, što je neprecizno budući da je mogao biti izabran za logornika u tom gradu ili za tabornika u nekoj seoskoj općini kotara Donji Miholjac. Gašparac je osuđen i zbog učešća u hapšenju i internaciji Jevreja iz

Uoči septembarske, najmasovnije internacije srpskog stanovništva općine Voćin, u privremenom logoru u Noskovačkoj Dubravi, u stajama na napuštenom vlastelinstvu, izolovano je oko 250 logoraša, uglavnom mladih majki i njihove male dece. Reč je o stanovnicima iseljenih srpskih sela s područja Potkozarja. Nije poznato kada su novi logoraši izolovani u Noskovačkoj Dubravi, ali može se pretpostaviti da je do toga došlo nakon što su dotadašnji jevrejski logoraši transportovani u logor Tenja kod Osijeka, što bi značilo da je do internacije kozaračkih žena i dece došlo početkom ili sredinom avgusta 1942. Na osnovu “Knjige umrlih sela Noskovačka Dubrava” znamo da je u logoru u tom selu od 24. avgusta do 1. decembra 1942. umrlo 69 poimenično poznate dece uzrasta od četiri meseca do sedam godina. Od 69 umrle dece samo je petoro bilo starije od tri godine. Dvadeset dvoje dece među žrtvama nije napunilo godinu dana. Nije jasno da li su deca umrla od gladi, zaraznih bolesti ili od kombinacije gladi i bolesti. U svakom slučaju, krivicu za njihovu smrt snose ustaški logor i kotarska oblast u Podravskoj Slatini i, generalno, ustaški režim koji je odgovoran za internaciju tih žena i dece. Prema sećanju jedne žene hrvatske nacionalnosti, stanovnice susednih Noskovaca, zatočenice i njihova deca vrlo su slabo hranjeni. Ustaške vlasti iz Podravske Slatine nisu osigurale hranu za zatočenike. Logorska straža je dopuštala zatočenim ženama da napuštaju logor i prose hranu u Noskovicima. Hrvatsko stanovništvo tog sela davalo je hranu logorašicama. Decembra 1942. iz nepoznatog razloga straža je napustila logor i dan ili dva nakon toga “zatočene žene pokupile su svoju djecu i pješice su krenule u planine Papuk i Krndija”.³⁸⁸

Nije poznato da li su u hvatanju i interniranju Popovčana 20. avgusta 1942. uzeli učestvovali domobrani iz posade u susednom Humu,

Čadavice. Krivaja Pustara je naselje salašarskog tipa s nekoliko kuća, udaljeno tri do četiri kilometra od Suhe Mlake prema Milanovcu.

388 *Podravskaoslatinski kraj*, (pr. Tomo Bačani), Podravska Slatina, 1981, str. 196–198. U knjizi je priložen faksimil stranice iz “Knjige umrlih sela Noskovačka Dubrava” za 1942. s imenima umrle dece u logoru u tom selu.

niti je jasno da li je upad OS NDH u Popovac i internacija oko polovine meštana bio jedan od povoda za napad partizana na posadu u Humu 28-29. avgusta. Uoči napada na Hum partizani su izvršili nekoliko napada na posade OS NDH u potpapučkom kraju. Pripadnici 3. bataljona Slavenskog partizanskog odreda 12. jula su savladali domobransko uporište u Pušini kod Slatinskog Drenovca. Domobrani su imali dvojicu poginulih, dok partizani nisu imali gubitaka. Zaplenjeno je 36 pušaka i dva puškomitraljeza. "U tom uporištu bili su sve sami domobrani s kojima smo održali miting i uputili ih kući." Slično je ponovljeno 24. jula prilikom napada dve čete 2. bataljona Slavenskog partizanskog odreda na domobransku posadu u Gazijama kod Našica. Partizani su zaplenili 35 karabina i dva puškomitraljeza, a zarobljena domobranska posada puštena je kućama nakon političkog govora.³⁸⁹ Nekoliko manjih grupa papučkih partizana prodrlo je sredinom avgusta duboko u teritoriju pod kontrolom OS NDH. Grupa od petnaestak partizana je uveče 13-14. avgusta upala u Medince i Senkovic, mesta smeštena četiri do pet kilometara severoistočno od Slatine. Šest dana kasnije, grupa od desetak partizana upala je u Sladojevce, selo udaljeno svega dva kilometra zapadno od grada. U svim tim mestima partizani su izvršili pljačke blagajni državnih ustanova.³⁹⁰ O smelosti i drskosti koju su iskazivali partizani svedoči priča koju je ustaški obavешtajac Stjepan Ileš sredinom jula čuo u Podravskoj Slatini. Tih dana su na gradskoj pijaci viđena sedmorica nepoznatih seljaka kako kupuju namirnice i toware ih u kola. Slatinjani, među kojima i logornik Rudolf Frank, tvrdili su Ilešu da su nepoznati muškarci zapravo bili partizani prerušeni u seljake.³⁹¹

389 *Zbornik NOR-a*, V/6, Beograd, 1954, dok. 61, str. 275: Izvještaj štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 27.8.1942.

390 VA, NDH, k. 52, f. 2, d. 1, Vrhovno oružničko zapovjedništvo, Dnevno izvješće za 26.8.1942; *Zbornik NOR-a*, V/6, Beograd, 1954, dok. 97, str. 374-375: Izvještaj Velike župe Baranja Ministarstvu unutarnjih poslova, 28.8.1942.

391 VA, NDH, k. 75, f. 8, d. 43/4, Ustaški stožer Osiek: Izvješće tajnog agenta Stjepana Ileša, 16.7.1942.

Krajem avgusta izvršeni su napadi slavonskih partizana na Đulovac³⁹² i Hum. Ta dva napada za posledicu su imala organizovanje vojnog poduhvata OS NDH u prvoj polovini septembra. Vojni poduhvat rezultirao je hvatanjem i interniranjem više stotina srpskih civila na području Voćina i Đulovca.

Napad na Đulovac u noći 27–28. avgusta izvele su jedna četa 1. bataljona 1. partizanskog odreda, jedna četa 1. bataljona 2. partizanskog odreda 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske, Banijska proleterska četa i ostatak (u jačini čete) bivšeg Proleterskog bataljona Bosanske Krajine. “Zarobljen je 31 domobran i devet kulturbundovaca. Oslobođeno je poslije preslušanja 28 domobrana dok su trojica zadržana. Likvidirano je sedam kulturbundovaca, jedan [je] zadržan, a jedan oslobođen. Naši su gubitci pet mrtvih i 15 ranjenih. Kod neprijatelja oko 40 mrtvih.” Plen je bio bogat: tri puškomitraljeza i 48 pušaka. “Popaljeno je desetak [nemačkih] kuća odakle je neprijatelj davao otpor.”³⁹³ Trojica domobrana za koje se u dva partizanska dokumenta navodi da su “zadržana”, zapravo su dobrovoljno pristupili partizanima. Isto se odnosi i na jednog “kulturbundovca”. Najveći broj poginulih partizana (3) bili su borci Proleterskog bataljona Bosanske Krajine. Po svemu sudeći, krajiški proleter i su se najviše istakli u napadu.³⁹⁴ Navedeni broj poginulih protivničkih vojnika (40) svakako je

392 Đulovac je osnovan 1865. od strane nemačkih i mađarskih doseljenika. Selo je najpre ponelo ime Julovac, da bi 1886. izvršena promena imena mesta u Đulovac. Kasnije, nepoznato koje godine, u svakom slučaju pre 1918, selu je promenjen naziv u Đulaves (Gjulaves). Odlukom opštinskih vlasti iz 1934. selu je promenjeno ime u Miokovićevo. Za ovu odluku glasali su općinski odbornici srpske nacionalnosti, ali ne i odbornici nemačke, mađarske i hrvatske nacionalnosti. Vlasti NDH su na traženje meštana nemačke i mađarske nacionalnosti dozvolile povratak prethodnog naziva Đulaves. Nakon 1945. vraćen je naziv Miokovićevo. Od 1992. selo se ponovo zove Đulovac. (HDA, 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, k. 98, Općinsko poglavstvo u Miokovićevo Kotarskoj oblasti u Daruvaru, 22.4.1941.)

393 *Zbornik NOR-a*, V/6, Beograd, 1954, dok. 63, str. 282: Izveštaj štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, kraj VIII 1942; *Isto*, dok. 64, str. 283: Izveštaj štaba 1. NOP odreda [Slavonije] štabu 3. operativne zone, 28.8.1942.

394 Savo Trikić, Dušan Repajić, *Proleterski bataljon Bosanske krajine*, Beograd, 1982, str. 206.

preteran jer se ne uklapa u broj zarobljenih domobrana i "kulturbundovaca" i broj zaplenjenog oružja. Sudeći prema broju zaplenjenog naoružanja, u borbi za Đulovac poginulo je do 15 pripadnika posade. Izveštaj 3. oružničke pukovnije OS NDH navodi da je prilikom napada na Đulovac poginulo 11 pripadnika posade: dva domobrana, četiri nemačka vojna policajca (ES), jedan ustaša i "četiri građanina njemačke narodnosti". Izveštaj navodi da su partizani zarobili 30 domobrana, 15 pripadnika nemačkog ES, nakon čega je pušteno 26 domobrana, streljan jedan pripadnik ES, "a ostali su zadržani".³⁹⁵

Ustaška posada u Humu, jačine nekoliko desetina legionara i domobrana i pripadnika seoske ustaške milicije, predstavljala je smetnju pokretima partizana i razvoju oslobodilačke borbe jer se nalazila na komunikaciji Voćin-Pivnica i neposredno pokraj ustaničkog sela Lisičine. Neprijateljsko uporište na jednom takvom mestu moglo je potencijalno ugroziti živote civila u okolnim selima, naročito u kontekstu nedavne internacije 113 meštana susednog Popovca i nedavnog ubistva šestorice i internacije 18 meštana susednih Lisičina. Štab 3. operativne zone odlučio je da odmah posle Đulovca napadne posadu u Humu. Naređenje za napad dobila je Banijska proleterska četa, jačine 60 boraca. Napad na Hum izvršen je "već sutradan poslije napada na Đulaves, gotovo bez odmora". Posada u Humu se sastojala od "70 muslimana-legionara i 30 domobrana". Banijska proleterska četa je u napad krenula oko ponoći 29-30. septembra iz pravca Lisičina. "Neprijatelj se, međutim, nije pokušao oduprijeti. Umjesto otpora, počeo je odstupati, a kada je dočekan s druge strane, pošao je na proboj u pravcu Voćina. Borba je trajala svega pola sata. Neprijatelju je pošlo za rukom da se probije ostavivši osam mrtvih. Tako smo iz Huma protjerali neprijatelja i oslobodili komunikaciju Voćin - Pivnica i rajon Hum. Zaplijenili smo osam karabina, jedan puškomitraljez i hiljadu i sedamsto metaka." U napadu na Hum poginula su dvojica banijskih proletera.³⁹⁶ Podaci o gubicima OS NDH u Humu su validni.

395 VA, NDH, k. 52, f. 2, d. 11, Vrhovno oružničko zapovjedništvo: Dnevno izvješće za 12.9.1942.

396 *Zbornik NOR-a*, V/8, Beograd, 1955, dok. 18, str. 94: Izvješčaj GŠ NOP odreda Hrvatske VŠ NOP i DV Jugoslavije, 7.10.1942; Miloš Crnobrnja, *Banijska proleterska četa*,

Napadi na Đulovac i Hum svakako su učvrstili uverenje u stozerima OS NDH i organima ustaških vlasti da je razvoj partizanskog pokreta na tromeđi kotara Podravska Slatina, Virovitica i Daruvar moguće sprečiti ukoliko se lokalno stanovništvo, koje je podržavalo partizane, ukloni s navedenog žarišta, kao što je učinjeno na pakračkom, daruvarskom i požeškom području tokom avgusta 1942. Metode uklanjanja nelojalnog stanovništva podrazumevale su interniranje svih srpskih stanovnika sela koja su podržavala partizane, bez obzira na dob i pol, te stvarno ili nepostojeće pomaganje antifašističkom pokretu, neretko i likvidacije na terenu. Internaciju i stradanje izbegli su jedino oni koji su na vreme uspeali da se evakušu van dometa OS NDH, iako ponekad ni beg u šumu nije bio garancija bezbednosti. Realno je pretpostaviti da znatan broj srpskih civila u selima Brđanske iz straha nije pružao aktivnu ili bilo kakvu podršku partizanima. Međutim, ustaške vlasti su odlučile da i u selima Brđanske primene brutalne mere kolektivnog kažnjavanja srpskog stanovništva za stvarno ili navodno pomaganje NOVJ.

Opisujući događaje u brdskom delu Velike župe Baranja uoči partizanskog napada na Đulovac i Hum, neimenovani podžupan u izveštaju Ministarstvu unutaršnjih poslova NDH sugerisao je da je područje koje se pobunilo protiv ustaške vlasti potrebno "što žurnije smiriti". "Ovi događaji i pojavljivanje partizana na područjima slavonskog gorja u kotarima Podravsko-slatinskom, Našičkom i Đakovačkom te delom u kotaru Virovitičkom, pokazuju neprestano djelovanje partizanskih skupina te potrebu da se ovi predjeli što žurnije smire i uspostavi na čitavom području ove župe potreban red i javna sigurnost."³⁹⁷

Sisak, 1979, str. 163; HDA, 487, Ministarstvo OS NDH, k. 4, Dnevna izvješća za IX 1942, Dnevno izvješće br. 244 po podacima primljenim 1.9.1942. Dnevni izveštaj Ministarstva OS NDH za 1.9.1942. navodi: "Noću 30-31.8. u s. Hum raspršena su tri naša voda. Gubitci su veliki, ali nisu još točno ustanovljeni." Inače, sva tri izvora navode različite datume napada, u rasponu od 29. do 31.9.1942. Dokumenta Vrhovnog oružničkog zapovjedništva, koja konstatuju napad na Đulovac, ne navode podatke o napadu na Hum.

397 Zbornik NOR-a, V/6, Beograd, 1954, dok. 97, str. 376: Izveštaj Velike župe Baranja Mi-

Sličnu, ali još eksplicitniju sugestiju Glavnom stožernom zapovjedniku Ustaške vojnice pukovniku Sertiću uputio je stožernik Velike župe Baranja Ćiril Kralj još 7. maja 1942. U tom pismu stožernik Kralj ističe da će OS NDH u sukobima sa slavonskim partizanima imati velikih poteškoća sve dok se "na neki način ne očisti" 12 srpskih sela na području kotarskih oblasti Našice i Podravska Slatina koja su podržavala partizane. Kralj navodi sela koja bi trebalo "očistiti": Popovac, Lisičine, Kuzma, Sekulinci, Gornji Meljani, Đuričić, Pušina, Krajna, Kokočak, Gornja Pištana, Duzluk, Gazije. "Ta sela treba ili nekuda razseliti i u ista naoružane Hrvate naseliti, ili ih pak podpunoma uništiti tako da banda u njima ne će moći dobiti živežne namirnice... Na neki drugi način uništavati komunističku hordu u spomenutim selima bit će veoma teško jer bi se u tom slučaju moralo po vojsci zaposjesti svako spomenuto selo i držati posade, što bi bilo skopčano sa velikim troškovima, a i naporima, tim više što u zadnje vrijeme partizani obilaze pravoslavna sela čak u okolini Podravske Slatine... Jer sa pokrštavanjem, da otvoreno kažemo, nije se ništa postiglo i vlah će ostati još dugo vremena samo Srbin i neprijatelj Države Hrvatske."³⁹⁸

Nakon napada na Đulovac i Hum stožerima OS NDH još izraziti je se nametnula potreba za što hitnijom i radikalnijom reakcijom na području severno od hrbata Ravne gore i Papuka. Poduhvat OS NDH protiv partizana na tromeđi kotarskih oblasti Podravska Slatina, Virovitica i Daruvar nije trebalo dugo čekati. Postojeći izvori vrlo šturo obaveštavaju o tom poduhvatu. Nije lako odrediti datum kada je vojna akcija otpočela, iako se može zaključiti da je otpočela najkasnije 8. ili 9. septembra i da je trajala do 13. septembra. Neposredno uoči, tokom i neposredno nakon poduhvata, OS NDH su izvršile hvatanje više stotina srpskih civila, stanovnika 13 sela na tromeđi kotarskih oblasti Podravska Slatina, Virovitica i Daruvar. Sva ta naselja nalazila su se u

nistarstvu unutarnjih poslova NDH, 28.8.1942.

398 VA, NDH, k. 114B, f. 9A, d. 11, Hrvatski ustaški stožer Osijek Glavnom stožernom zapovjedniku Ustaške vojnice g. pukovniku Sertiću, 7.5.1942.

neposrednoj blizini Đulovca i Huma. Hronološki okvir i teritorijalni obuhvat vojne akcije jasno ukazuju na to da je poduhvat sproveden kao odmazda za prethodne partizanske napade na Đulovac i Hum. Pohvatani civili su potom transportovani železnicom za Osijek nakon čega su izolovani u logoru Tenja. Neposredno uoči i tokom izvođenja vojnog poduhvata hvatano je srpsko stanovništvo sedam sela u kotaru Podravska Slatina: Bistrica, Hum Varoš, Gornje Kusonje, Hum, Lisičine, Kuzma i Voćin. U svim tim selima, osim u Kuzmi, prethodno je izvršeno kolektivno prekrštavanje srpskog stanovništva. Promena vere ipak nije bila garancija slobode i mirnog života. Postojeća dokumentacija omogućava rekonstrukciju okolnosti hvatanja, interniranja i stradanja stanovnika Bistrice i Hum Varoši, donekle i Lisičina, Kuzme, Huma, Gornjih Kusonja i Voćina.

Uoči početka vojne akcije pripadnici Ustaške vojnice, najverovatnije pripadnici Ustaške pripremne bojne Baranja logora Podravska Slatina, pod rukovodstvom slatinskog tabornika Viktora Petrovickog i općinskog bilježnika iz Slatine Martina Kopića, 5. septembra su pohvatili 18 srpskih porodica odnosno 52 stanovnika etnički mešovitog sela Bistrica, smeštenog između Cabune i Slatine, udaljenog od partizanske teritorije. Uhapšenici su tri dana boravili u zatvoru na kolodvoru u Slatini da bi 9. septembra bili transportovani u logor Tenja kod Osijeka. U logoru su ostali do 29. septembra, kada su pušteni. “Kada smo pušteni na slobodu nismo se smjeli vratiti našim kućama jer su sve naše kuće bile naseljene sa ustaškim familijama te smo se razišli svojoj rodbini i znancima i tamo smo se nalazili do 1.1.1943. kada smo se vratili svojim kućama, u kojima nismo našli nikoga.” Sva pokretna imovina privremeno interniranih meštana Bistrice bila je opljačkana.³⁹⁹ Recentni izvori NDH potvrđuju da je iz Bistrice “izseljeno” upravo 18 porodica i da su imanja interniranih meštana naseljena kolonistima. “Na izseljene posjede sela Bistrica smješteni su budući ko-

399 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Laze Horvata iz Bistrice, 1946. (Izjavu je potvrdio Stevo Arbutina iz Bistrice.)

lonisti čuvari."⁴⁰⁰ Iskustvo stanovnika Bistrice znatno se razlikuje od iskustva stanovnika ostalih sela koji su logorizovani nakon nekoliko dana. Logična pretpostavka koja objašnjava različito iskustvo Bistričana sugerije da je ono rezultat činjenice da Bistrica nije bila pod kontrolom partizana i da meštani nisu hvatani u zbegovima, poput stanovnika pojedinih voćinskih sela. Međutim, ni meštani Hum Varoši, a najverovatnije ni meštani Huma, nisu hvatani u zbegovima, niti su se ta dva sela, poput Bistrice, nalazila u okviru partizanske teritorije. Izgleda da je blizina Hum Varoši i Huma partizanskoj teritoriji bila presudna u donošenju odluke o interniranju i istrebljenju stanovnika, a da je relativna udaljenost Bistrice i Gornjih Kusonja od ustaničkog žarišta bila glavni razlog puštanja meštana iz internacije. Ipak, Gornje Kusonje bilo je podjednako udaljeno od partizanske teritorije kao i Hum Varoš.

Neutvrđenog dana početkom septembra 1942. pripadnici Ustaške pripremljene bojne Baranja za kotar Podravska Slatina, prema izvoru iz 1946, pod komandom Viktora Petrovickog upali su u Gornje Kusonje i pohapsili oko 200 meštana. Pohapšeni meštani bili su zatvoreni pet dana u Cabuni. Većina meštana je nakon petodnevnog boravka u Cabuni bila puštena kućama. Ipak, petorica meštana su iz Cabune odvedena u Jasenovac, gde su ubijena, a 28 seljana Gornjih Kusonja deportovano je iz Cabune u logor Tenja kod Osijeka gde je ubijen jedan meštanin, a ostali su pušteni kućama nakon dva meseca. Prilikom interniranja meštana ustaše su izvršili pljačku 150 grla stoke i sve zalihe hrane.⁴⁰¹

Tri dana nakon hapšenja u Bistrici, 8. septembra, pripadnici 15. bojne UV, pod komandom satnika Zdenka Delije uhapsili su oko 60

400 *Grada za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 102, str. 269: Izveštaj Povjerenstva za obradu zemljišta Velike župe Baranja Ministarstvu narodnog gospodarstva u Zagrebu, 4.11.1942.

401 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34317, OKRZ Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica u vremenu aprila 1941. do 20.12.1942, 9.8.1946.

punoletnih srpskih stanovnika Hum Varoši, oba pola. Uhapšeni su svi punoletni meštani koji su prilikom ulaska ustaša zatečeni u selu. Uhapšenici su sprovedeni u Cabunu, gde su žene razdvojene od muškaraca i puštene. U Cabuni je zadržano 37 meštana koji su zatim transportovani za Osijek, odnosno logor Tenja. Među njima su bila 35 muškaraca, jedna žena i jedno dete. Meštani Hum Varoši su za indirektno saučestvovanje u represiranju njihovih rođaka i komšija optužili Matu Dlaba, tadašnjeg seoskog kneza i “ekspONENTA ustaških vlasti”, koji je neposredno uoči dolaska ustaša u selo i masovnog hapšenja otišao u Slatinu “bojeći se od [traženja] intervencije [od strane] naših ljudi da ih spašava od teranja u logor”. Mato Dlab je bio rodom iz Bakića i oko 1935. doselio se u Hum Varoš. Posle rata živio je u Bakiću. Među uhapšenima su bili jedna žena, dvoje dece (Radinka Milinović [11], Stevo Pavković [14]) i 32 mladića i muškarca. U logoru Tenja jedna uhapšenica je puštena na slobodu, a ostali su transportovani u logor Stara Gradiška. Svi oni su, kako su 1946. tvrdili njihovi rođaci i komšije, izvedeni iz logora, prebačeni preko Save i 1. novembra 1942. ubijeni u Jablanici u Potkozarju. Nije jasno zbog čega su ustaše uhapsili dvoje dece i jednu ženu budući da nisu hapsili ostale žene i decu srpske nacionalnosti u selu. Takođe, treba istaći da su ustaše uhapsili nekolicinu mladića starosti od 18 do 20 godina zajedno s njihovim očevima, ali da nisu hapsili njihovu mlađu braću. Savremenici ističu da su svi uhapšeni prethodno prešli na katoličku veru.⁴⁰² Prema sećanju Đorđa Urva-

402 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 24.1.1946. spisan pred Komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Laze Burmaje iz Hum Varoši; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 4.2.1946. spisan pred Komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Milana Jankovića i Stanka Poznića iz Hum Varoši; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 23.2.1946. spisan pred Komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Stanka Poznića iz Hum Varoši; Đorđe Urvan, Zapis o masovnom hapšenju mještana Hum Varoši 1942, Zagreb, 2.5.2013. (Đorđe Urvan, poznati zagrebački modni krojač, rođen u Hum Varoši 1928, bio je svedok hvatanja meštana 8.9.1942.)
Žrtve: Milan Žunić (39), Miško Čokeša (52), Milutin Čokeša (20), Joco Milinović (34), Ljuban Pavković (45), Jovo Pavković (60), Rade Pavković (26), Stevo Žunić (55), Savo

na (rođ. 1928. u Hum Varošu), iz nepoznatog ustaškog logora pušten je još jedan meštatin, mladić Pero Poznić. Urvan se seća da je Poznić nakon dolaska iz logora izgledao kao “kost i koža”. Njegov otac Stanko Poznić izbavio je sina uz pomoć jednog Hrvata iz sela, kome svedok nije upamtio ime. “Obećao mu je zaprežna paradna kola sa dva mlada konja, ako mu izvadi sina Peru.” Pero Poznić je “kada se oporavio, otišao u šumu u partizane: preživio je rat”.⁴⁰³

Pominjanje prebacivanja logoraša preko Save i ubijanje u Jablanici, selu smeštenom između Prosare i Kozare, vrlo je diskutabilno. Naime, prema svedočenjima većeg broja zatočenika logora Stara Gradiška ustaše su 1. novembra 1942. zaista ubili velik broj logoraša srpske nacionalnosti, ali ne u Jablanici u Potkozarju, već u Jablancu, srpskom selu smeštenom uzvodno od Stare Gradiške prema Jasenovcu na levoj, slavonskoj obali Save.⁴⁰⁴ Očigledno je u sećanju meštana Hum Varoši došlo do permutacije naziva mesta u kome je izvršena masovna likvidacija njihovih komšija. Ukoliko je Pero Poznić u istom razdoblju bio zatočen u Staroj Gradiški, on je bio izvor informacije o datumu i

Đurić (39), Mile Đurić (46), Jovo Đurić (55), Petar Đurić (46), Tomo Pavković (53), Ranko Pavković (18), Stevo Pavković (49), Stevo Pavković (14), Ljuboja Milinović (44), Lazo Milinović (20), Dušan Milinović (18), Stojan Milinović (55), Stanko Ilić (55), Savo Njemčević (36), Dušan Njemčević (27), Petar Vuković (56), Tadija Vuković (18), Pero Vuković (36), Stevo Vuković (52), Rade Vuković (18), Stevo Janković (65), Simo Radanović (48), Milan Urvan (44), Ljuban Janković (39), Rade Milinović (56), Vaso Bogojević (32), Radinka Milinović (11).

403 Đorđe Urvan, Zapis o masovnom hapšenju mještana Hum Varoši 1942, Zagreb, 2.5.2013.

404 HDA, 306, ZKRZ, k. 175, br. 4448, Zapisnik sastavljen 13.1.1945. u prostorijama Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Šibeniku: Izjava Lidije Zlatić iz Zagreba; AJ, 110, DKRZ, k. 279, str. 648–649, Zapisnik sastavljen 13.1.1945. u prostorijama Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Šibeniku: Izjava Lidije Zlatić iz Zagreba; AJ, 110, DKRZ, k. 279, str. 625, Zapisnik sastavljen pred Centralnom gradskom komisijom u Zagrebu 9.6.1945: Izjava Branka Ivančevića iz Zagreba. (Lidija Zlatić navodi: “Dne 1. studenog 1942. vidjela sam ogroman transport muškaraca i žena kako kreću iz logora. Svi su oni istog dana pobijeni izvan logora, a njihova su odijela dopremljena u logorski magazin.” Likvidacija te grupe logoraša, za koju većina bivših logoraša navodi da je imala oko 900 logoraša, izvršena je u šumi Međustrugovi istočno od sela Jablanac.)

mestu stradanja meštana Hum Varoši koji su ubijeni kao zatočenci tog logora. Među onima koji su 1946. svedočili o internaciji i stradanju meštana bio je i njegov otac Stanko, što je indikativno imajući u vidu navedenu pretpostavku. U razdoblju kada je izvršena navedena masovna likvidacija upravnika logora u Staroj Gradiški bio je Miroslav Filipović Majstorović. On snosi najveću odgovornost za stradanje logoraša u tom razdoblju, uključujući i nekoliko stotina stradalih interniraca iz srpskih sela u okolini Voćina i Đulovca.

Dodatnu nepoznanicu stvara činjenica da je saveznim popisom iz 1964–1965. popisano 68 stanovnika Hum Varoši koji su stradali kao logoraši ustaških logora, uglavnom krajem 1942, od toga 56 u Staroj Gradiški, deset u Jasenovcu i po jedna osoba u logorima Tenja i Sisak.⁴⁰⁵ Nije jasno zašto u dokumentaciji ZKRZ koja obrađuje internaciju stanovnika Hum Varoši nema pomena o hapšenju 33 meštana koji su, prema podacima iz 1964–1965, takođe stradali u ustaškim logorima. Podatak o stradanju dodatna 33 stanovnika Hum Varoši u ustaškim logorima zahteva potvrdu u drugim izvorima i, ukoliko je reč o autentičnim podacima, detalje o okolnostima i razdoblju njihovog hapšenja. Postoji mogućnost da su 33 meštana koja su navodno takođe stradala u ustaškim logorima uhapšena u nekom narednom navratu u odnosu na hapšenje 8. septembra 1942. Dodatnu konfuziju unosi podatak s početka 1944. koji navodi da su ustaše i “Gestapo” dotad internirali 44 stanovnika Hum Varoši, pri čemu se tvrdi da su svi internirani 1942.⁴⁰⁶

Dnevni izveštaj Ministarstva OS NDH za 15. septembar 1942. navodi: “Pothvat kod Voćina završen je. Zarobljeno je oko 700 partizana, među kojima nekoliko političkih komesara i članova seoskih odbora... Ovaj podhvat završen je prije vriemena uslied jakog pritiska partizana

405 MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Hum Varoš, str. 1640–1641.

406 HDA, 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju, k. 10, KP-121/1387-14, Okružni komitet KPH Našice: Popis ratnih razaranja za kotar Podravska Slatina (selo Hum Varoš), 22.2.1944.

na području Našice-Orahovica, gdje su upućene naše snage iz podhvata kod Voćina. Ove snage sastavljene su od novaka konjaničkog sklopa iz Virovitice, novačke pukovnije iz Osijeka, pa čak je sastavljen jedan sat iz Obkoparske bojne iz Osijeka za borbu pješke."⁴⁰⁷ Nije jasno da li su u navedenom zarobljavanju osim jedinica Domobranstva učestvovali i snage Ustaške vojnice. Dokumentacija 15. bojne UV i Ustaške pripremljene bojne Baranja, dve ustaške jedinice koje su delovale na području slatinskog kotara, nije sačuvana za razmatrano razdoblje. Prema partizanskim izvorima od 26. avgusta, u Voćinu se krajem avgusta nalazilo 170 domobrana i 80 ustaša, a u Pivnici 60 "domaćih ustaša", dok se na području Slatinskog Drenovca u četiri sela nalazilo 100 ustaša.⁴⁰⁸ Osim posada u navedenim mestima, na području slatinskog kotara 15. bojna UV imala je posade u Slatini i Čeralijama. Kao što je navedeno u citiranom domobranskom izveštaju, vojna akcija OS NDH kod Voćina završena je pre vremena zbog otpočinjanja partizanskog napada na Orahovicu, 13. septembra. To potvrđuju i drugi domobranski izvori.⁴⁰⁹ Može se pretpostaviti da je "pothvat kod Voćina" okončan istog dana. U napadu na Orahovicu i u postavljanju zaseda na komunikacijama koje vode prema toj varoši učestvovala je većina snaga 2. bataljona Slavonskog partizanskog odreda koji je prethodno delovao na području Voćina. Napad je najverovatnije osmišljen kako bi se područje na kome je prethodnih dana beležena znatna koncentracija i aktivnost protivničkih snaga rasteretilo njihovog pritiska, kao i zbog zaplene naoružanja i municije. Posadu OS NDH u Orahovici činilo je 45 domobrana, 60 ustaša, 15 oružnika i 12 članova Nemačke narodne skupine. Napadačima je zbog brojčane premoći i iznenađenja bio garantovan značajan ratni plen (blizu stotinu boraca 2. bataljona bilo je

407 HDA, 487, Ministarstvo OS NDH, k. 4, Dnevna izvješća za IX 1942: Dnevno izvješće br. 258 po podacima primljenim 15.9.1942.

408 *Grada za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 1, str. 2-3: Izvještaj štaba 3. operativne zone GŠ NOPO Hrvatske, 1.9.1942.

409 *Isto*, dok. 29, str. 55: Izvještaj Inženjerijskog odsjeka u Orahovici Ravnateljstvu slavonske podravske željeznice, 14.9.1942.

nenaoružano početkom septembra). Partizani su u Orahovici zarobili 40 domobrana koje su pustili. Isto je učinjeno s 20 domobrana koji su 16. septembra zarobljeni u Slatinskom Drenovcu. Prema podacima 3. oružničke pukovnije OS NDH, partizani su u Orahovici ubili “Pavla Vilića starog 72 godine i ženu mu Anicu zato što im je sin ustaša.”⁴¹⁰ Napad na Orahovicu je s vojničkog stanovišta bio potpuno opravdan, ali se postavlja pitanje da li je u papučkim šumama u okolini Voćina i Đulovca, gde su se krili zbegovi iz nekoliko sela, ostavljen dovoljan broj partizana za zaštitu zbegova. Na ovo pitanje nemoguće je odgovoriti zbog nedostatka izvora.⁴¹¹ Prezime ubijenih staraca u Orahovici glasilo je, zapravo, Vulić. Njihov sin Paško bio je pomoćnik ustaškog tabornika u Orahovici. Paško Vulić je odgovoran za veći broj zločina pre i posle 13. septembra 1942. Prema nemačkim izvorima, on je početkom oktobra 1942. u Orahovici lično ubio 11 civila.⁴¹²

410 VA, NDH, k. 52, f. 2, d. 18, Vrhovno oružničko zapovjedništvo: Dnevno izvješće za 25.9.1942; *Zbornik NOR-a*, V/8, Beograd, 1955, dok. 74, str. 310: Izvještaj GŠ NOP odreda Hrvatske VŠ NOP i DV Jugoslavije, 25.10.1942.

Prema sećanju Stjepana Mesića, koji je tada kao dete živeo u Orahovici, ubistvo bračnog para Vilić (Mesić njihovo prezime navodi ispravno kao Vulić) počinio je jedan partizan kome je Paško Vulić, sin ubijenih, ubio roditelje. Mesić potvrđuje da su Paško Vulić i njegov mlađi brat Jozo ubili veći broj stanovnika Orahovice. (Ivica Đikić, *Domovinski obrat. Politička biografija Stipe Mesića*, Zagreb, 2004, str. 151–152.)

411 Antun Karl, partizanski dezertjer, izneo je u istrazi pred organima OS NDH da je u vreme “pothvata kod Voćina” partizanskom teritorijalnim snagama na području Voćina zapovedao izvesni Dušan, “bivši jugoslavenski oficir, a sektor mu je više Voćina, Lisičine, Kuzma, Krivaja”. Dostupni izvori ne daju više podataka o identitetu navedenog oficira. (*Grada za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 45, str. 83: Velika župa Baranja Ministarstvu unutrašnjih poslova, Predmet: Zapisnik o saslušanju odbjeglog partizana Karl Antuna, 24.9.1942.)

412 HDA, 1521, Hans Helm – policijski izaslanik pri poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu, k. 28, Dosije Paška Vulića: Huebner Podiebratzky Njemačkom poslanstvu (političko odjeljenje), Predmet: zamjenik ustaškog tabornika Paško Vulić, 6.10.1942. Imena žrtava koje navodi nemački izvor: Lazo Ristić (50), Mitar Bajić, Ilija Šeberdžija (50), Miloš Šeberdžija (55), Vićo Jović (65), Pavle Jović (45), Ignjo Tutić (30), udova Galinović-Čokić, kćerka Galinović-Čokić (12), kćerka Galinović-Čokić (16). Izvor ne navodi ime jedanaeste žrtve. Registar MŽG potvrđuje imena prvih sedam žrtava.

U citiranom izveštaju Ministarstva OS NDH za 15. septembar 1942. iznosi se tvrdnja o zarobljavanju "oko 700 partizana" tokom "pothvata kod Voćina". To je ključni primarni izvor koji ukazuje na približan broj pohapšenih stanovnika srpske nacionalnosti na tom području. Taj broj potvrđuje analiza dokumentacije ZKRZ iz 1946. koja dokumentuje stradanje srpskog stanovništva općine Voćin u ustaškim logorima nakon septembra 1942. Očigledno je da se termin "partizana" u izveštaju odnosi na civile, pogotovo jer partizanski izvori ne pominju veći broj zarobljenih boraca u vreme "pothvata kod Voćina", niti izvori NDH pružaju druge podatke o velikom broju zarobljenih partizana na tom području. Naime, partizani na celom području na kome je delovao 2. partizanski odred 3. operativne zone NOPO Hrvatske, koje je bilo veće od područja općine Voćin (jer je obuhvatalo i područje Zvečeva, Drenovca i Orahovice), nisu imali 700 boraca. Ceo 2. odred imao je početkom septembra 583 naoružana i 88 nenaoružanih boraca.⁴¹³ Ukupan broj partizana u celoj Slavoniji krajem septembra 1942. iznosio je oko 1.700.⁴¹⁴

Dokumentacija ZKRZ iz 1946. ukazuje na to da su pripadnici OS NDH od 5. do 19. septembra 1942. uhapsili oko 700 srpskih meštana Bistrice, Gornjih Kusunja, Hum Varoši, Lisičina, Kuzme, Voćina i Huma. Od toga je u logore internirano oko 530 uhapšenika, budući da su od oko 200 uhapšenih meštana Gornjih Kusunja u logore internirana 33. Od oko 530 interniranih u logorima je smrtno stradalo najmanje 315 osoba. Ukoliko uzmemo u obzir i prethodnu internaciju meštana Popovca, možemo zaključiti da je za mesec dana, od 20. avgusta do 19. septembra 1942. internirano oko 650 srpskih seljaka s područja kotara, od kojih je u logorima stradalo najmanje 376. Smrtno stradali internirci ubijeni su najvećim delom u logorima do kraja 1942. U nastavku ću analizirati okolnosti hapšenja, internacije i stradanja meštana svakog navedenog sela.

413 *Građa za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 12, str. 29: Pregled brojnog stanja i naoružanja 2. odreda 3. operativne zone NOPO Hrvatske, 5.9.1942.

414 *Isto*, dok. 61, str. 140: Izvod iz izveštaja GŠ NOPO Hrvatske VŠ NOP i DV Jugoslavije, 7.10.1942.

Jedan dokument NDH s početka novembra 1942. indirektno potvrđuje internaciju stanovnika nekoliko sela na području Voćina krajem leta 1942. "U kotaru Slatina vršena su izseljavanja ovih sela: Mali Popovac, općina Voćin, izseljeno oko 16 obitelji... Veliki Popovac, općina Voćin, selo sasvim izseljeno. Lisičine, općina Voćin, selo je izseljeno.... Hum sasvim izseljen, iz Kuzme izseljeno 25 obitelji... Gornje i Donje Kusonje, te Humski Varoš, općina Voćin, izseljena su sela premda su naseljena Hrvatima iz taktičkih razloga."⁴¹⁵ Mali Popovac je, zapravo, zaselak Popovca. Gornje Kusonje, Donje Kusonje i Hum Varoš bili su etnički mešovita sela s izvesnom srpskom većinom. Već je ukazano na to da u izvorima NDH nastalim 1942. termin "izseljenje" označava internaciju sprovedenu od strane OS NDH najčešće tokom vojnih akcija i vojnih operacija.

Na osnovu podataka OKRZ Daruvar iz 1946. moguće je vremenski locirati internaciju meštana Lisičina, Kuzme, Voćina i Huma. U pregledu stradanja civilnog stanovništva općine Voćin iz 1946. navodi se da su meštani Lisičina internirani 12. septembra. Izvor ne navodi ukupan broj interniranih meštana, ali konstatuje da se iz ustaškog logora, odnosno iz Stare Gradiške, nije vratila 41 internirana osoba.⁴¹⁶ Međutim, to nisu konačni podaci. Prema podacima KKRZ Podravska Slatina iz 1946, tokom 1942. krivicom ustaša stradalo je 67 stanovnika Lisičina, koji su pretežno (62) stradali kao logoraši. Petoro stanovnika Lisičina ubijeno je tokom 1942. u selu, a ostali su stradali kao logoraši ustaških logora: 30 u Staroj Gradiški, pet u Jasenovcu, 13 Osijeku/Tenji i 14 u neimenovanom logoru. Od 62 stanovnika Lisičina koji su stradali kao zatočenci ustaških logora 29 su bili muškarci, 24 žene i devetoro deca. Savezni popis iz 1964–1965. evidentirao je imena 57 stanovnika Lisičina koji su stradali u ustaškim logorima 1942, što zna-

415 *Isto*, dok. 102, str. 269: Izveštaj Povjerenstva za obradu zemljišta Velike župe Baranja Ministarstvu narodnog gospodarstva u Zagrebu, 4.11.1942.

416 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34317, OKRZ Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica u vremenu aprila 1941. do 20.12.1942, 9.8.1946.

či da u bazi podataka beogradskog MŽG nedostaju imena tri muškarca i troje dece iz Lisičina stradalih kao žrtve ustaških logora, koja su evidentirana u spisku iz 1946, pri čemu baza podataka MŽG beleži jedno žensko ime koje nije zabeleženo u spisku iz 1946. Baza podataka JUSP Jasenovac beleži poimenične podatke za 49 stanovnika Lisičina ubijenih u Jasenovcu i Staroj Gradiški, budući da ne obuhvata podatke o meštanima stradalim u logoru u Tenji i umrlim u dečjem prihvatilištu u Zagrebu. Jedan sekundarni izvor s početka jula 1944. potvrđuje interniranje 75 meštana Lisičina tokom rata. Taj broj se uklapa u prethodne brojke i indirektno potvrđuje broj od 62 meštana stradala u ustaškim logorima.⁴¹⁷

Prema citiranom dokumentu OKRZ Daruvar iz 1946, koji govori o internaciji meštana Lisičina sprovedenoj 12. septembra, ustaše su 13. septembra internirali 186 osoba iz susednog sela Kuzme u logor Stara Gradiška. Prema izvoru, iz logora se nije vratilo 68 interniranih seljana. Od 186 meštana sprovedenih u logore, u neimenovanom ustaškom logoru, najverovatnije u Staroj Gradiški ili Sisku, odvojeno je 38 žena iz Kuzme koje su odvedene na prinudni rad u Nemačku. One su sve preživjele rat. Izvor navodi da je rat preživjelo i 80 dece iz Kuzme "koja su predana na prehranu u Zagorje".⁴¹⁸ Jedan novinski napis nastao tokom rata dopunjuje arhivski izvor iz 1946. i pruža nam celovitiju sliku stradanja stanovnika Kuzme tokom septembarske ofanzive OS NDH. U članku objavljenom 1944. u *Glasiu Slavonije*, "glasilu Narodno-oslobodilačke fronte u Slavoniji", navodi se da je najpre

417 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Lisičine, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Lisičine, str. 1649-1651; Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis*, v. m; Državni arhiv u Virovitici (dalje: DAV), 113, Kotarski NOO Podravska Slatina (dalje: KNOO-PS), (nesređeno), Općinski NOO Voćin, Izvještaj po Socijalnom otsjeku za vrijeme 1-30.6.1944.

418 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34317, OKRZ Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica u vremenu aprila 1941. do 20.12.1942, 9.8.1946.

“10.9. za vrijeme velike ofanzive otjerano iz sela 13 ljudi, za koje se ništa ne zna”, što ukazuje na internaciju. Izvor potvrđuje internaciju meštana sprovedenu 13. septembra, pri čemu navodi da je toga dana “banda otjerala u logor sve seljane izuzev 80”. Nije jasno da li broj od 186 interniranih 13. septembra 1942, koje navodi izvor iz 1946, podrazumeva i internaciju 13 meštana tri dana ranije. Budući da se u članku navodi da je Kuzma uoči rata imala 315 stanovnika, može se pretpostaviti da 13 meštana uhvaćenih 10. septembra nisu uračunati među meštane internirane 13. septembra. Ostatak (35–36 meštana) najvećim delom odnosio se na meštane koji su bili u partizanima, pri čemu je taj broj sredinom 1944. iznosio 25, dok su četvorica seoskih partizana u međuvremenu poginula. Sedmorica seljana, “od kojih se nitko nije povratio”, odvedena su aprila 1942. od strane ustaša iz tabora Voćin.⁴¹⁹ Očigledno je da je u ta dva dana interniran najveći deo stanovnika, što Kuzmu čini naseljem s najvećim procentom interniranih meštana na području kotara Podravska Slatina i jednim od mesta s najvećim procentom interniranih meštana u celoj brdskoj Slavoniji. Popis iz 1946. beleži imena 80 stanovnika Kuzme koji su tokom 1942. smrtno stradali krivicom ustaša. Jedan stanovnik Kuzme ubijen je 1942. u selu, dvojica su iste godine ubijeni u Donjem Miholjcu, a ostali (77) stradali su kao logoraši ustaških logora: 33 u Staroj Gradiški, 29 u Jasenovcu, dok je 15 dece umrlo u Zagrebu nedugo nakon transporta iz logora. Od 77 stradalih u logorima i prihvatilištima za decu 39 su bili muškarci, 23 žene i 18 deca. Savezni popis iz 1964–1965. evidentirao je 84 stanovnika Kuzme koji su stradali u ustaškim logorima i prihvatilištima za decu-logoraše. Među evidentiranimima bilo je 37 muškaraca, 23 žene i 25 dece. Na osnovu spiska iz 1964–1965. znamo da je u ustaškim logorima stradalo i/ili umrlo u prihvatilištima za decu četvoro dece Proke Dragojevića (Proko i njegova supruga Vida ubijeni su kao zatočenici logora Stara Gradiška), zatim četvoro dece Save Dragojevića, četvoro

419 “Jedno od mnogih sela”, *Glas Slavonije*, II, 26, 25.7.1944, str. 3.

dece Nikole Ratića i troje dece Milana Čevizovića.⁴²⁰ Dokumentacija Diane Budisavljević evidentira 13 dece iz Kuzme koja su oktobra 1942. boravila u Zagrebu, gde su stigla prethodnog meseca iz sabirnog logora u Sisku. Troje dece je umrlo krajem oktobra u Zagrebu, a ostala deca su se nalazila u domu na Josipovcu ili, u nekoliko slučajeva, kod hraniteljskih porodica. Dvoje dece iz te grupe umrlo je naknadno, do kraja 1942. Među decom iz Kuzme koja su od posledica boravka u logoru umrla u Zagrebu do kraja 1942. bilo je troje dece Milana i Savke Čevizović: Marinko (5), Mirjana (4) i Milovan (beba od tri meseca).⁴²¹

420 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Kuzma, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Kuzma, str. 1647-1649; Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis*, v. m.

Nikola Ratić je zarobljen u Aprilskom ratu, nakon čega je boravio u zatočenju u zarobljeničkom logoru u Nemačkoj. Njegova supruga Stana internirana je zajedno s četvoro dece 13.9.1942. Stana je potom boravila na prinudnom radu u Nemačkoj. Nikola i Stana su 1943. preko Crvenog krsta u Ženevi pokušavali da saznaju gde im se nalaze deca Savo (7) i Bosiljka (3). (HDA, 1012, Osobni fond Budisavljević Diane, k. 2, Dopis Hrvatskog Crvenog križa Diani Budisavljević, Zagreb 15.11.1943.) Jedan partizanski dokument iz leta 1944. potvrđuje da je manji deo meštana nakon privremenog boravka u ustaškim logorima transportovan u nemačke logore, što je bila uobičajena pojava kada je reč o logorima Jasenovac i Stara Gradiška. "Prije deset dana došlo je pet žena u Kuzmu kući iz Njemačke." (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03.219, RDS za kotareve Podravska Slatina - Donji Miholjac OK KPH za Slavoniju, 3.6.1944.) Tokom 1944. iz internacije se u Kuzmu, na nepoznat način, vratilo najmanje osam žena i osmoro dece. ("Jedno od mnogih sela", *Glas Slavonije*, II, 26, 25.7.1944, str. 3.)

421 HDA, 1012, Osobni fond Budisavljević Diane, k. 2, "Iskaz djece za koje roditelji ne znaju, a iz sabirnog logora u Sisku".

Prema podacima iz dokumentacije Diane Budisavljević krajem oktobra 1942. u Zagrebu su od posledica prethodnog boravka u ustaškim logorima umrla sledeća deca iz Kuzme: Jovo (Mile) Dragojević (4); Mirjana (Milana) Čevizović (4); Milovan (Milana) Čevizović (3 meseca). Prema podacima MNOO Voćin iz 1946, u Zagrebu je do kraja 1942. umrlo još dvoje dece iz Kuzme: Spasoje Ratić (3), Marinko (Milana) Čevizović (5). Među decom iz Kuzme koja su septembra 1942. prebačena u Zagreb iz sabirnog logora u Sisku bilo je četvoro dece Miloša i Ruže Ratić: Pane (11), Prokop (9), Vukosava (6) i Spasoje (3). Najmlađi Spasoje je umro u Zagrebu do kraja 1942. Njegova majka Ruža (35) ubijena je iste godine u Jasenovcu. Ostala deca i njihov otac nisu evidentirani u spisku žrtava rata sela Kuzma iz 1946. što znači da su najverovatnije preživeli rat. (HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Kuzma, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946.)

Meštani Kuzme koji nisu pohvatani i internirani 10. i 13. septembra 1942. povukli su se u dubinu Papuka, gde su živeli u zbegu (“logor”). “Hranu su spremili u bunkere. Hranili su se na jednom kazanu. Samo su noću dolazili u selo. 20.10.1942. ustaše su napali i razorili logor. Od seljana nije nitko stradao. Ni to ih nije zbunilo. Izgradili su novi logor. Iako pod veoma teškim okolnostima zasijali su 17 katastarskih jutara pšenice. U zimu su se ljudi povratili u selo. Nastanili su se u jednoj kući i hranili s jednog kazana.” Izvor navodi da je selo i uoči rata bilo siromašno i da su seljaci imali velikih muka sa državom: “Nisu imali dovoljno pašnjaka, radi čega su dolazili u sukob sa zakonom, nema seljaka koji nije bio zbog ’šumske štete’ u zatvoru.” Selo je uoči rata imalo samo jednog pismenog stanovnika.⁴²² Kuzma je do kraja godine u potpunosti spaljena, što je čini prvim potpuno uništenim selom u kotaru tokom rata.

Prema citiranom dokumentu OKRZ Daruvar iz 1946, ustaše su 15. septembra internirali nepoznat broj meštana Voćina od kojih se 11 nije vratilo iz logora. Prema istom izvoru, ustaše su 19. septembra, dakle u danima nakon okončanja “pothvata kod Voćina”, internirali nepoznat broj osoba iz Huma u ustaške logore. Iz logora se nije vratilo 80 interniraca iz Huma.⁴²³ Popis iz 1946. beleži imena 32 stanovnika Huma koji su tokom 1942. smrtno stradali kao zatočnici ustaških logora. Taj spisak nije konačan budući da savezni popis iz 1964–1965. beleži ime 61 osobe iz Huma koja je stradala u ustaškim logorima (45 muškaraca, deset žena i šestoro dece) i imena dve osobe koje su stradale u nemačkim logorima, pri čemu se može pretpostaviti da su prethodno boravili u ustaškim logorima. Podaci JUSP Jasenovac najpotpuniji su budući da beleže imena 64 stanovnika Huma koji su smrtno stradali u logorima Stara Gradiška i Jasenovac. Jedan sekundarni izvor s početka jula 1944. potvrđuje interniranje 63 meštana Huma

422 “Jedno od mnogih sela”, *Glas Slavonije*, II, 26, 25.7.1944, str. 3.

423 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34317, OKRZ Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica u vremenu aprila 1941. do 20.12.1942, 9.8.1946.

tokom rata. Taj broj se u potpunosti uklapa u prethodne brojke i dodatno ih potvrđuje.⁴²⁴ Iz navedenog možemo zaključiti da je navod o 80 meštana Huma koji su internirani 19. septembra 1942. i koji se nisu vratili iz logora najverovatnije nepouzdan.

U istom razdoblju kada je izvršeno hvatanje većeg broja civila u nekoliko sela u okolini Voćina i Huma pripadnici OS NDH izvršili su hvatanje oko 800 srpskih civila u selima u okolini Đulovca. Dokumenta Domobranstva NDH kazuju da su hvatanja srpskih civila u selima u okolini Đulovca 10. septembra izvršile postrojbe koje su krenule iz Voćina. U bojnoj relaciji 2. domobranskog zbora navodi se da je 4. bojna 5. pješačke pukovnije Domobranstva “pošla iz Voćina prema Cabuni, a zatim pravcem Pecka–Hum, Pustara–Hum. Na ovom putu nije naišla na neprijatelja. Odred 2. konjaničkog sklopa upućen je u selo Pčelić u sastav Cabunske udarne grupe sa zadaćom čišćenja terena od pobunjenika i evakuacije stanovništva i stoke na prostor oko Đulavesa. Postavljena zadaća je izvršena sa uspjehom u selima: Katinci, Puklice, [Nova i Stara] Krivaja i Potočani. Za cijelo vrijeme odred nije naišao na nikakav odpor... Uhićeno oko 300 mužkaraca i 500 žena i djece, a sakupljeno je oko 1.000 komada stoke.”⁴²⁵ Od oko 800 uhvaćenih meštana šest navedenih sela, većina je internirana u ustaške logore. U logorima su smrtno stradala najmanje 394 internirca, sudeći prema dokumentaciji ZKRZ.

Dokumentacija ZKRZ pruža precizne podatke o broju stanovnika Puklice, Katinca, Potočana, Nove Krivaje i Stare Krivaje, koje su 10. septembra uhvatili pripadnici Domobranstva. U Puklici su pohvatana

424 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Hum, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Hum Voćinski, str. 1641–1642; Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis*, v.m.; DAV, 113, KNO-OPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin, Izvještaj po Socijalnom otsjeku za vrijeme 1–30.6.1944.

425 VA, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/14–22, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942. “Kod Slavonskog zdruga”.

242 stanovnika, svih uzrasta i oba pola. Među uhvaćenim meštanima bila su 84 muškarca od kojih se nijedan nije vratio iz logora, dok se od pohvatanih meštanki iz logora vratilo 38. One su, po svemu sudeći, bile deportovane u nemačke logore gde su preživjele rat. Izvori ne navode koliko dece iz Puklice je preživelo boravak u logoru. U spisku žrtava sela Puklica iz 1946. navode se poimenični podaci za 97 meštana koji su stradali u ustaškim logorima 1942–1943, pri čemu se za 94 navodi da su ubijeni u Jasenovcu 1942. U spisku nema upisa o maloletnim licima. U Potočanima je uhapšeno oko 200 stanovnika, pri čemu se navodi da je između 150 i 200 uhapšenika oterano u logor, dok je nekoliko desetina meštana privremeno zadržano u Đulovcu, ali nisu internirani, zbog nemogućnosti transporta za Osijek. Kasnije su pojedini meštani koji su bili mobilisani u domobrane izbavili nepoznat broj dece iz logora u Tenji. Iz logora se nije vratilo 56 meštana Potočana. U Katincima su domobrani uhvatili 62 osobe od kojih je nakon privremenog zadržavanja u Đulovcu pušteno 20, zbog nemogućnosti transporta za Osijek. Naime, kao i u slučaju interniranja stanovnika Puklice, ali i Velikih Bastaja, manji deo meštana nije interniran jer nije bilo mesta u pretrpanim vagonima u kojima su transportovani za logor.⁴²⁶ Međutim, prema jednom drugom izvoru, takođe iz 1946, poznati su poimenični podaci za 59 Katinčana koji su 1942. ubijeni u Jasenovcu (57) i Staroj Gradiški (2).⁴²⁷ Interniranje meštana Nove Krivaje u ustaške logore sprovedeno je 12. septembra. U interniranju su učestvovali domobrani, lokalne ustaše i pripadnici ES iz Đulovca. Savremenici i svedoci navode imena nekoliko đulovačkih Nemaca

426 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 30.3.1946. sastavljen pred KKRZ Daruvar; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Zapisnik od 26.3.1946. sastavljen u Puklici pred članom KKRZ Daruvar: Izjava Savete Bjelobrč iz Puklice; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života, mjesto Katinac, kotar Daruvar, okrug Daruvar, [1946.]; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2965), Mjesni NOO Puklica, Popis žrtava lišenih života, mjesto Katinac, kotar Daruvar, okrug Daruvar, 29.8.1946.

427 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Mjesni NOO Katinac: Popis žrtava lišenih života, 24.8.1946.

koji su učestvovali u hapšenju i interniranju meštana Nove Krivaje. Toga dana internirana su 204 stanovnika iz 52 porodice, od toga 46 muškaraca, 70 žena i 88 dece. Meštani su najpre sprovedeni u Đulovac, gde su žene i deca odvojeni od muškaraca. Nakon tri dana žene i deca su transportovani železnicom za Osijek, o čemu su posle rata svedočile pojedine internirane žene. Zatočenice i njihova deca boravili su u logoru Tenja tri dana, nakon čega su transportovani u logor Stara Gradiška odakle su nakon nekoliko dana prebačeni u logor u Sisku. Na osnovu sačuvanog svedočenja jedne zatočenice nije jasno da li su sve meštanke i sva njihova deca prebačeni u Sisak. To se najverovatnije odnosilo samo na mlađe žene i njihovu decu, dok su starije žene ostale u Staroj Gradiški. Četrnaest dana nakon dolaska u Sisak 42 meštanke su transportovane "u razna mjesta u Njemačku na razne radove". U Sisku je ostao deo žena s decom. Nije jasno kakva je bila njihova sudbina, ali se može zaključiti da je deo dece preživeo rat tako što je bio "razmješten po raznim selima". Nema sumnje da su u pitanju hrvatska sela u severozapadnoj Hrvatskoj. Većina interniranih muškaraca je stradala u logorima. Od 204 internirana stanovnika Nove Krivaje iz logora se "nije povratilo svojim kućama 131 duša – ne zna se za njihovu sudbinu". Isti izvor navodi da je istog dana kada su ustaše i domobrani pohvatali meštane Nove Krivaje izvršeno i hvatanje 150 meštana susedne Stare Krivaje "od kojih se 51 nije vratilo do danas kući".⁴²⁸ Ustaše su 29. oktobra 1942. u Novoj Krivaji izvršili ubistvo 28 meštana, oba pola i svih uzrasta, o čemu će biti reči u narednom poglavlju. Reč je o ubijanju meštana koji su 12. septembra uspe li da izbegnu internaciju, verovatno bekstvom u šumu, ili su jednim delom pušteni iz logora jer su imali nekoga iz porodice u domobranima.⁴²⁹ Nova Krivaja je najstradalnije selo na tromedi daruvarskog,

428 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34274, Zapisnik sastavljen kod komisije za ratne zločine u Pivnici dne 26.8.1945: Izjave Jule Milekić, Tejke Šarić i Petre Milekić iz Nove Krivaje. (Izvor sadrži poimenične podatke za 204 internirana stanovnika Nove Krivaje.)

429 Puštanje dela interniranih stanovnika Nove Krivaje iz logora, zbog toga što su im ukućani bili u domobranima, potvrđuje sledeći izvor: HDA, 306, ZKRZ, k. 177, Zh-

virovitičkog i slatinskog kotara. Stanovnici tog sela tokom rata delili su sudbinu stanovnika susednih voćinskih sela Lisičine i Kuzma.

Osječki *Hrvatski list* je 13. septembra 1942. obavestio da je veliki župan Velike župe Baranja Stjepan Hefer boravio na području Voćina, Podravske Slatine, Cabune i Orahovice.⁴³⁰ Da li je slučajno što je župan Hefer boravio na slatinskom i voćinskom području upravo u vreme vojne akcije OS NDH koja je rezultirala masovnim hapšenjem i deportacijom civilnog stanovništva? Svakako da nije budući da su uhapšeni transportovani upravo u logor u neposrednoj blizini Osijeka. Pohvatani civili i opljačkana stoka iz sela u okolini Voćina i Đulovca transportovani su preko železničke stanice u Cabuni. Otud je Heferov boravak u Cabuni vrlo indikativan.

U korišćenim izvorima nije sačuvano nijedno svedočenje stanovnika Popovca, Hum Varoši, Lisičina, Kuzme i Huma o logoraškom iskustvu, naročito o uslovima boravka u Staroj Gradiški i Jasenovcu. Najveći broj stanovnika navedenih sela uoči smrti boravio je u Staroj Gradiški. Sreto Popović, stanovnik Osijeka, bio je zatočen u Staroj Gradiški krajem 1942. i početkom 1943, u vreme kada su u logoru boravili stanovnici kotara Podravska Slatina logorizovani septembra 1942. "Za vreme mojega boravka u logoru u Staroj Gradiški nalazilo se je oko 500 srpskih žena i dece. Oni su bili smešteni u posebnom odeljenju. Njih su ustaše mučili strahovitom glađu. Davali su im jesti jedanput dnevno na vodi kuhanu repu bez hleba. Retko kada su dobijali neku drugu hranu. Ja sam gledao ove žene i decu. Bili su kao živi kosturi i vukli su se po logoru kao senke ili sablasti. Bilo je strašno gledati ih. Osim toga ustaše su ih još tukli i na sve druge načine mučili. Umirali su u masama."⁴³¹ Na osnovu analogije, u kontekstu prethodno pomi-

4550, Općinski NOO Pivnica (komisija za ratne zločine), Zapisnik sastavljen kod komisije za ratne zločine u Novoj Krivaji dne 23.11.1944: Izjava Božidara Lazića iz Nove Krivaje.

430 "Nadzorno putovanje velikog župana Velike župe Baranja", *Hrvatski list*, XXIII, 217 (7664), Osijek, 13.9.1942, str. 2.

431 AS, G-2, KIP, k. 13, 117/1943, Izjava Srete Popovića iz Osijeka, Beograd, 12.7.1943; AS, G-2, KIP, k. 17, 378/1943, Izjava Srete Popovića iz Osijeka, Beograd, 12.7.1943.

njanog masovnog zločina u Jablancu, 1. novembra 1942, kada je likvidiran velik broj zatočenika logora Stara Gradiška, među kojima su bili i meštani Hum Varoši, moguće je pretpostaviti da su u tom navratu ubijeni i zatočenici iz Lisičina, Huma i Kuzme.

Pripadnici Domobranstva su 25-26. septembra izveli još jedno "čišćenje" u okolini Voćina. Cilj akcije bio je pronalaženje partizanskog vojnog logora i civilnog zbega u šumama iznad Kuzme, prema Papuku. Bojna relacija 2. domobranskog zbora za 25. septembar navodi detalje o akciji OS NDH izvedenoj toga dana u okolini Voćina: "Bombardirali su naši krilaši logore partizana Zaile, Zvečevo i Ljutoč sa uspjehom. Poduzeto je čišćenje na prostoru Voćin - Lisičine - Kuzma - Pijetlova noga. Do s. Kuzme nije se naišlo na partizane. Na k. 460 nađen je primitivan logor seljaka koji su izbjegli iz raznih logora, a čuvan po partizanima koji su naše jedinice dočekali sa vatrom. Jedan dio naseljenika je pobjegao. Za vrijeme prikupljanja napadnut je logor partizana koji je bio udaljen 200 m. Usljed naše jake vatre partizani su isti napustili i pobjegli."⁴³² Navedene podatke dopunjuje dnevno izvješće Ministarstva OS NDH za 25. septembar: "25.9. u blizini s. Kuzma pronaden je partizanski logor sa 20 građana i dosta stoke. Logor je rasturen. Gubitci partizana: devet mrtvih i jedan ranjen."⁴³³ Bojna relacija 2. domobranskog zbora pruža podatke o aktivnostima OS NDH na voćinskom području i za 26. septembar: "Produžen je napad na Pijetlovu nogu gdje su naši dočekani jakom vatrom iz utvrde koju su tokom noći izradili. Vatra je bila otvorena iz jedne teške strojnice i strojopušaka. Po jačini vatre i prostoru može se zaključiti da je bilo 600-800 naoružanih partizana koji su dali žestok otpor sa utvrđenog položaja. Civilni logor i dio partizanskog logora zapaljeni su. Gubitaka

432 VA, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/14-22: Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942. "Kod Slavonskog zdruha".

433 HDA, 487, Ministarstvo OS NDH, k. 4, Dnevna izvješća za IX 1942: Dnevno izvješće br. 271, 28.9.1942.

nije bilo. Neprijateljski gubitci nepoznati.”⁴³⁴

Navedeni domobranski izvori ne navode odakle su poticali civili pohvatani 25. septembra u šumi iznad Kuzme. Na osnovu izvora s kraja 1944. znamo da su pripadnici OS NDH 25. septembra u zbegu iznad Kuzme uhvatili 24 stanovnika Velike Klise, sela u kotaru Virovitica smeštenog nedaleko od Lisičina, i da su u akciji “čišćenja” zajedno s domobranima učestvovali i ustaše iz Voćina pod komandom voćinskog tabornika Dragutina Lovoševića. Precizan broj pohapšenih koji navode preživeli svedoci uklapa se u približan broj pohapšenih koji navodi citirani domobranski izvor. Preživeli stanovnici Klise koji su toga dana bili uhvaćeni svedočili su da se zbeg od 30 klisanskih porodica nalazio u šumi “poviše Kuzme”. Zbeg je nastao nakon što su ustaše 15. septembra u Pivnici ubili četvoricu meštana Velike Klise i petoricu stanovnika Pivnice i Gvozdanske. Ustaše pod Lovoševićevom komandom uspeali su 25. septembra da pohvataju 24 Klisana, uglavnom sredovečne i starije dobi, među kojima je bilo najmanje troje dece. Preživeli meštani su svedočili da je najveći deo zbeга uspeo pobeći dublje u šumu čime je izbegao hvatanje, što se uklapa u tvrdnje iznesene u domobranskom izvoru. Ustaše su na putu za Voćin zaklali sedmoro uhvaćenih Klisana koji zbog iznemoglosti nisu bili u stanju da brzo pešače. Simo Šavrljuga je 1945. svedočio da je gledao kako mu ustaše kolju oca Stevu. “Kada su mi oca klali gledao sam to, ali nisam smijo ništa da kažem.” Anka Barunac je krajem 1944. svedočila da je pitala ustaše, kada je primetila da u koloni koju su ustaše sprovodile prema Voćinu nema njenih starijih rođaka, da li su oni možda ubijeni: “Meni su rekli ustaše kad sam pitala za strica Glišu [Barunca] i Jelenu [Legen] da li su ih ubili, da što pitam za stare da su se oni naživjeli. Kad

434 VA, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/14–22, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942. “Kod Slavenskog zdruga”.

Pijetlova noga je brdo iznad Kuzme, prema Crnom vrhu odnosno prema bilu Papuka. Pijetlova noga, s najvišim brdom Kuzminski kamen (k. 730), obrasla je gustom šumom, kao i celo okolno područje Papuka.

sam mu rekla da nismo čuli puške, oni su rekli da ima smrti i bez puške.” Preostali pohvatani Klisani sutradan su transportovani u logor Tenja. U Tenji su Klisani ostali zatočeni nekoliko meseci nakon čega su pušteni. Najpre su, nakon 14 dana zatočenja, pušteni Anka Barunac i njeno troje male dece.⁴³⁵ Zločin nad stanovnicima Velike Klise 25. septembra 1942. najbolje je dokumentovani zločin OS NDH na području Brđanske u tom razdoblju. Tokom 1942, nepoznatog datuma, ustaše su srušili pravoslavnu crkvu u Velikoj Klisi.⁴³⁶

Nekoliko prethodno citiranih dokumenata Domobranstva NDH potvrđuju da su pripadnici 2. domobranskog zbora septembra 1942. učestvovali u hvatanju nekoliko stotina civila na području Vočina i Đulovca, nakon čega su pohvatani civili sprovedeni u logore, odakle se većina nije vratila. Sačuvan je partizanski dokument s kraja oktobra 1942. koji govori o postupku snaga NOVJ prema zarobljenim pripadnicima Domobranstva NDH u tom razdoblju na području brdske Slavonije. Štab 1. bataljona 1. (12.) slavonske brigade NOVJ 27. oktobra izdao je “propusnicu za 10 drugova domobrana koji se puštaju svojim kućama od strane partizana”. Dokument su potpisali komandant Vic-

435 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2964), Mjesni NOO Velika Klisa, Spisak žrtava, 9.12.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37494, Zapisnik sastavljen kod Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 12.12.1944: Izjava Anke Barunac iz Velike Klise; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37494, Zapisnik sastavljen kod Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 15.1.1945: Izjava Dušanke Egić iz Velike Klise; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37494, Zapisnik sastavljen kod Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 15.1.1945: Izjava Latinke Crnobrnje iz Velike Klise; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37494, Zapisnik spisan u uredu Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 6.9.1945: Izjava Sime Šavrljuge iz Velike Klise; HDA, 306, ZKRZ, k. 37, GUZ-2624/45, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesta Velika Klisa, Gvozdan-ska, Pivnica, kotar Virovitica, okrug Daruvar, 31.7.1946. Stanovnici Velike Klise ubijeni 25.9.1942. na putu od Kuzme prema Vočinu: Đuro Barunac (31)[33], Glišo Barunac (80)[72], Jelena Legen (57)[54], Stevo Rupić (58)[55], Stevo Šavrljuga (63)[50], Nikola Egić (24)[20], Nikola Vljajnić (51)[40]. Stanovnici Velike Klise ubijeni 15.9.1942. u Pivnici: Stanko Samardžić (33), Lazo Bjelajac (45), Tadija Bjelajac (51), Nikola Šavrljuga (57). Stanovnici Gvozdan-ske ubijeni 15.9.1942. u Pivnici: Đoko Danić (55), Jovo Crnobrnja (66), Kamenko Crnobrnja (26). Stanovnici Pivnice ubijeni 15.9.1942. u Pivnici: Tomo Uskoković (54), Stanko Carević (48).

436 Александра Кучековић, н. д., стр. 144.

ko Antić i komesar brigade Mirko Bulović Zet. “Mole se sve partizanske vlasti i narodnooslobodilački odbori da im ne čine nikakove smetnje za vreme njihovog putovanja već da im izađu u susret u svakom pogledu, ako im to potrebe budu zahtevale.”⁴³⁷

437 HDA, 1194, Zbirka dokumenata Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (dalje: ZDNOVJ), k. 13, NOV-16/2212, Štab 1. bataljona 1. slavonske NOU brigade, 24.10.1942.

Prvo oslobođenje Voćina (12–20. decembar 1942) i zločini 15. bojne UV (20. decembar 1942)

Partizanske snage u Slavoniji sve do sredine oktobra 1942. sastojale su se od manjih jedinica koje zbog nedovoljne jačine nisu bile u stanju da kontinuirano vrše ozbiljnije vojne akcije, iako u Slavoniji tokom 1942. nije manjkalo dobrovoljaca u partizanskim redovima. Potreba za izvođenjem ozbiljnijih vojnih akcija usloвила je formiranje prve partizanske brigade u Slavoniji. Ozbiljnije akcije i vojne operacije nisu mogle biti izvođene bez brojne i mobilne vojne jedinice koja bi posedovala najznačajniji deo postojećeg naoružanja, posebno artiljerije, minobacača i teških mitraljeza. Naime, 11. oktobra 1942. u Budiću kod Bučja formirana je 1. slavonska partizanska brigada, koja će kasnije biti preimenovana u 12. slavonsku brigadu NOVJ. Osnivanje brigade bio je glavni preduslov za sprovođenje uspešnih napada na snažnija i dobro branjena uporišta OS NDH. Prvo oslobođenje Voćina predstavljalo je potvrdu uspešnosti nove strategije slavonskih partizana.

Razvoj NOVJ u Slavoniji bio je otežan sve do početka 1943, između ostalog i zbog neiskustva i grešaka partizanskih štabova. Iznenađni napad ES i nemačke avijacije Luftwaffe na snage 1. (12) slavonske brigade NOVJ u Gradištu 28. oktobra 1942. predstavlja ilustrativni primer slabosti partizanskog pokreta u Slavoniji u prvim mesecima njegovog ozbiljnijeg razvoja. Toga dana u Gradištu, srpskom selu u istočnom delu Požeške kotline, prvom selu južno od gorskog prevoja koji preko Krndije povezuje Našice i Požegu, slavonski partizani su pretrpeli do tada najveće gubitke u jednom danu: 19 poginulih i 28 ranjenih boraca. Zahvaljujući dobroj obaveštajnoj mreži, nemačka oružana sila uspela je doznati neposredno po prispeću brigade u Gradište za njen dolazak i razmeštaj u selu. Nakon saznanja o prisustvu brigade, odnosno njenih 600 boraca u Gradištu, nemačka vojna komanda

iz Zagreba naredila je poletanje pet aviona u cilju bombardovanja sela. Uporedo s pokretom nemačke avijacije, pripadnici ES iz susjednih nemačkih sela Baktež i Kula izvršili su pokret prema Gradištu. Partizani su bili potpuno iznenađeni vazдушnim napadom, kakav prethodno nisu doživeli, pri čemu ih je iznenađenje iz zraka učinilo nespremim da adekvatno odgovore na napad nekoliko teških mitraljeza i minobacača ES. Većina partizana poginula je i ranjena od dejstva avijacije. Zanimljivo je da je partizanski puškomitraljezac uspeo da obori jedan avion. Među ranjenima bili su komandant Bogdan Crnobrnja i načelnik štaba brigade Milan Stanivuković.⁴³⁸ U Gradištu su poginula četvorica boraca iz voćinskog kraja. Iz Lisičina su poginula trojica: Savo Šakić (20), partizan od 1941. (pripadnik Lisičinske grupe), Čedomir Rajić (22) i Savo Rosić (17). Iz Huma je poginuo Pero Lukić (20).⁴³⁹ Očevi trojice poginulih partizana iz Lisičina ubijeni su u logorima 1942–1943, a dvadesetak dana pre Save Rosića poginuo je njegov stariji brat Stevo (35), takođe pripadnik brigade.⁴⁴⁰ Jedan neobjavljeni partizanski izvor beleži hrabrost jednog zaboravljenog partizana iz voćinskog kraja u borbi u Gradištu. Reč je o Stevi Jajiću (rođ. 1914) iz Gornjih Kusonja, partizanu od 16. septembra 1942, borcu 3. čete 4. bataljona 1. (12) slavonske brigade. Njegova četa je imala najveće gubitke u Gradištu. Prilikom bombardovanja Gradišta, Jajić je, iako “ranjen od bombe na nekoliko mjesta i tako ležeći u krvi... hrabrio ostale ranjene drugove da izdrže, dižući im na taj način moral, iako je banda nadirala

438 Jovan Kokot, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, Beograd, 1987, str. 49–53.

439 VA, NOVJ, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.

440 Stanko Šakić (1903), otac poginulog partizana Save Šakića, ubijen je u logoru Stara Gradiška krajem 1942. Mitar Rajić (1894), otac poginulog partizana Čedomira Rajića, stradao je u logoru Tenja krajem 1942. Stojan Rosić (1887), otac poginulog partizana Save Rosića, ubijen je u logoru Stara Gradiška krajem 1942. (HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Lisičine, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946.) Stariji brat Save Rosića, Stevo Rosić (1906) poginuo je kao pripadnik 1. (12) slavonske brigade NOVJ u napadu na ustaško uporište u Španovici, 4–5. oktobra 1942. (VA, NOVJ, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.)

sa velikim snagama i kamionima prema tome selu, dok se naša vojska povukla u panici. Govorio je ostalim ranjenim drugovima (oko 22): ‘Ne bojte se, neće nas ostaviti naši drugovi!’”⁴⁴¹

Dva dana pre poraza 1. (12) slavonske brigade u Gradištu, 4. bojna 5. pješačke pukovnije i 1. satnija 15. bojne UV vršile su “premetačinu sela Lisičina gdje su sa partizanima došli u sukob. Ubijeno je 16 partizana među kojima i jedna žena. Na našoj strani lakše je ranjen jedan domobran.”⁴⁴² Partizanski izvori ne pominju navedeni događaj, niti je jasno koja je partizanska jedinica učestvovala u sukobu. Verovatno je reč o nekoj od lokalnih četa koje nisu postale deo novoformirane brigade. Sutradan partizan Lazo Radošević iz Voćina “na mjestu sv. Linišće (treba: Laništa, *nap. aut.*), 3 km zapadno od Voćina, pripucao je na čarkara, pripadnika [15.] bojne Stjepana Oremovića iz Voćina koji je sa volovima na svojoj njivi orao. Oremoviću je uspjelo pobjeći, ali je partizan iz puške ubio njegovog 12-godišnjeg sina Ivana i obadva vola otjerao u šumu.”⁴⁴³

Dan nakon poraza 1. (12) slavonske brigade u Gradištu 29. oktobra ustaše su izvršili masovni zločin u Novoj Krivaji, selu u kotaru Virovitica koje teritorijalno graniči s Lisičinama i Kuzmom. Prema pomeničnim podacima s kraja 1944, koji su potvrđeni 1946, toga dana je ubijeno 28 meštana. Žrtve su najvećim delom zaklane i potom pobacane u bunar u dvorištu Đure Lazića (kućni broj 77). Među žrtvama je bilo 13 dece i osam žena i devojaka. Jedan deo ubijenih bili su povratnici iz logora, internirani 12. septembra 1942. i pušteni zbog toga što su im se sinovi i braća nalazili u Domobranstvu. Među ubijenima bili su Mijo Crnobrnja, njegova supruga Savka i njihovi sinovi Vinko,

441 DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 26, Općinski NOO Podravska Slatina Kotarskom NOO Podravska Slatina, 28.7.1944. Predmet: Popis članova NOO i bivših boraca.

442 *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 98, str. 262: Izvještaj Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu u Zagrebu o akcijama partizana na teritoriju pukovnije, 2.11.1942.

443 *Isto*, dok. 151, str. 388: Izvještaj Velike župe Baranja Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu, 26.11.1942.

Milan i Momir. Ubijena je i supruga Mijinog najstarijeg sina Jela i njen šestogodišnji sin Rajko. Latinka Crnobrnja je ubijena zajedno sa sinom Savom i kćerkama Dušankom i Nevenkom. Korišćeni izvori ne ukazuju na to koja je postrojba Ustaške vojnice izvršila zločin, osim što su meštani Nove Krivaje tvrdili da su među ustašama prepoznali nekolicinu ustaša iz Đulovca i jednog “kulturbundaša” iz istog mesta. Bunar su sutradan pokušali da otkopaju preživeli meštani. U bunar su spuštene Savo Ševrljuga (poginuo 1943. kao borac 12. slavonske brigade NOVJ u napadu na Pakrac) i Dragutin Lazić, koji je krajem 1944. svedočio o tom iskustvu: “Naišli smo najprije na drva, onda kamen, dok nismo došli do zemlje kojom je bunar bio zatrpan. Iz bunara je jako zaudaralo pa nismo mogli dalje kopati od smrada.”⁴⁴⁴

Noću 15–16. novembra 1942. pripadnici dve čete 1. (12) slavonske brigade izvršili su napad na Čeralije, u kojima se nalazio manji domobranski garnizon kao deo spoljne odbrane Podravske Slatine. Zarobljen je nepoznati broj domobrana koji su razoružani i pušteni. Zaplenjen je 31 karabin. Obe strane nisu imale gubitaka. Železnička stanica i nekoliko zgrada u selu u kojima su boravili domobrani i ustaše zapaljeno je, a pruga je razrušena. Partizani su opljačkali trgovinu lokal-

444 HDA, 306, ZKRZ, k. 177, Zh-4550, Općinski NOO Pivnica (komisija za ratne zločine), Zapisnik sastavljen kod komisije za ratne zločine u Novoj Krivaji dne 23.11.1944: Izjave Božidara Lazića i Dragutina Lazića iz Nove Krivaje; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2964), Mjesni NOO Nova Krivaja, Spisak žrtava, 9.12.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 37, GUZ-2624/45, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Nova Krivaja, kotar Virovitica, okrug Daruvar, 31.7.1946. Sva tri izvora sadrže spiskove žrtava. Imena žrtava potvrđena su u saveznom popisu žrtava rata iz 1964–1965: MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Daruvar, naselje Nova Krivaja, str. 201–203.

Žrtve: Mijo Crnobrnja (60) [62], Savka Crnobrnja (60), Jela Crnobrnja (28) [33], Vinko Crnobrnja (19) [20], Milan Crnobrnja (16) [19], Momir Crnobrnja (14), Rajko Crnobrnja (6) [7], Stevo Kundak (41) [42], Jelica Crnobrnja (40), Anetelija Crnobrnja (60), Milka Crnobrnja (14), Milan Crnobrnja (10), Latinka Crnobrnja (48) [54], Dušanka Crnobrnja (22) [23], Nevenka Crnobrnja (16) [19], Savo Crnobrnja (21), Čedo Crnobrnja (8), Jela Lazić (30), Nada Lazić (6) [7], Ruža Milekić (Crnobrnja) (25) [28], Bojana Milekić (Crnobrnja) (6), Jovo Milekić (13) [12], Dragić Crnobrnja (36) [35], Bosiljka Crnobrnja (14) [12], Ljubiško Crnobrnja (10), Nada Crnobrnja (6) [4], Milka Crnobrnja (6), Ivanka Crnobrnja (12).

nog ustaškog tabornika Karla Hergovića. Na taj način onemogućena je železnička veza Voćina sa Slatinom i Osijekom. Prethodne večeri grupa partizana se spustila do istočne periferije Čačinaca, zarobila, razoružala i pustila domobransku stražu, pri čemu je zaplenjeno 15 vojničkih karabina. Partizani su sredinom novembra kontrolisali Slatinski Drenovac dok je Pušina, veliko srpsko selo istočno od Drenovca, još uvek bila pod kontrolom OS NDH.⁴⁴⁵ Srpska sela između Voćina i Drenovca takođe su bila pod kontrolom partizana.

Dva bataljona 1. (12) slavonske brigade 3. decembra 1942. napali su na vlak koji je krenuo iz Voćina prema Čeralijama s namerom da popravi porušene železničke pruge. Posadu vlaka činio je deo domobranske posade iz Voćina – pripadnici 2. bojne 6. pješačke pukovnije. U napadu na vlak kod Macuta poginula su šestorica domobrana, a dvojica su ranjena. Zarobljena su 42 domobrana, među kojima i jedan oficir. Lakše su ranjena dvojica partizana. Napad je bio izuzetno uspješan, prvenstveno zbog bogatog plena. Zaplenjeno je celokupno lično naoružanje poginulih i zarobljenih domobrana, uključujući tri minobacača, dva teška mitraljeza, četiri puškomitraljeza, dva automata i 36 pušaka.⁴⁴⁶ Zarobljeni domobrani su najverovatnije pušteni nakon određenog vremena budući da nema podataka o njihovoj likvidaciji. Može se pretpostaviti da je zaplenjeno naoružanje, prvenstveno zaplenjeni minobacači, ohrabrilо partizanske štabove da donesu odluku o prvom napadu na Podravsku Slatinu.

Uoči prvog oslobođenja Voćina, delovi 1. (12) slavonske brigade proterali su ustašku posadu iz Bokana (4. decembar) i izvršili iznenađni napad na Podravsku Slatinu (6. decembar). Napad na Slatinu predstavljao je prvi ozbiljnije organizovani napad slavonskih partizana

445 VA, NDH, k. 16, f. 1, d. 15/19; *Zbornik NOR-a*, V/9, Beograd, 1955, dok. 77, str. 234: Izvještaj štaba 3. operativne zone GŠ NOP odreda Hrvatske, 20.11.1942; *Zbornik NOR-a*, V/10, Beograd, 1955, dok. 102, str. 373, 375: Izvještaj Vrhovnog oružničkog zapovjedništva, XII 1942; Jovan Kokot, *n. d.*, str. 57–58.

446 *Zbornik NOR-a*, V/10, Beograd, 1955, dok. 15, str. 57: Izvještaj štaba 3. operativne zone od 5.12.1942; *Isto*, dok. 117, str. 401: Izvještaj stožera 1. gorske divizije od 9.12.1942.

na neko gradsko naselje u Slavoniji. Poređenja radi, prvi organizovani napad na Pakrac usledio je 1. februara 1943. Grad nije oslobođen jer nisu zauzeta sva uporišta OS NDH, ali zahvaljujući neutralisanju pojedinih protivničkih uporišta u gradu zarobljena su, kako navode partizanski izvori, 64 domobrana, uključujući četvoricu oficira. Reč je o vojnicima 4. pješadijskog puka 4. gorskog zdruga Domobranstva. Podaci Velike župe Baranja sugerišu da je u borbama koje su trajale do svitanja 7. decembra poginula dvojica ustaša i trojica domobrana, dok su četvorica ustaša i nekolicina domobrana bili ranjeni. Izvor potvrđuje zarobljavanje četvorice domobranskih časnika i da su partizani “razoružali veći broj domobrana”. Zaplenjeno je osam puškomitraljeza, tri automata i 70 pušaka. Partizani su imali male gubitke: jednog poginulog i trojicu ranjenih. Izvori NDH sugerišu da je zarobljeno stotinjak domobrana, od kojih se do 8. decembra oko 80 vratilo u garnizon, “dočim se za sudbinu 20 domobrana ne zna”. Preostalih 20 domobrana su najverovatnije privremeno dezertirali, ali ne treba isključiti ni mogućnost ostanka nekolicine u partizanima ili, pak, streljanje pojedinih zarobljenih oficira. Budući da izveštaj Velike župe Baranja od 21. decembra 1942. pominje razoružavanje domobrana, a ne njihovo streljanje ili represiranje, može se pretpostaviti da su svi razoružani domobrani pušteni.⁴⁴⁷ S obzirom na to da se u konsultovanim izvorima koji govore o napadu na Slatinu pominju samo zarobljeni domobrani, može se zaključiti da su u uporištima u gradu koja nisu neutralisana prilikom partizanskog napada položaje držali pripadnici 15. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV, čije prisustvo u Slatini izvori beleže od leta 1942.

Prema partizanskim izvorima, u Voćinu se početkom decembra 1942. nalazilo između 440 i 550 pripadnika OS NDH, pretežno domo-

447 Isto, dok. 47, str. 176: Izveštaj štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske, 17.12.1942; Isto, dok. 114, str. 397: Izveštaj zapovjedništva 2. domobranskog zbora, 8.12.1942; *Grada za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 203, str. 521–522: Izveštaj Velike župe Baranja Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 21.12.1942; Jovan Kokot, *n. d.*, str. 65–67.

brana, pripadnika 2. bojne 6. pješačke pukovnije, pri čemu se u voćinskom garnizonu nalazilo oko 65 pripadnika 15. bojne UV, oko 30 slabo naoružanih pripadnika ustaške seoske milicije, "40-50 pripadnika bosanske legije", 14 oružnika i oko 30 pripadnika nemačke policije regrutovane iz redova slavonskih Nemaca. Voćin je bio opasan rovovima, rovovski položaji bili su ukopani na Kalvariji i Turskom gradu, a domobrani i ustaše su se utvrdili u desetak tvrdih zgrada u mestu (Hrvatski dom, žandarmerijska stanica, ustaški tabor, šumarija, nova i stara zgrada općine, elektirična centrala, Kosanovićeve i Hrešičeva kuća, zvonik katoličke crkve).⁴⁴⁸

Štab 1. (12) slavonske brigade naredio je napad na Voćin 10. decembra. Glavna svrha napada podrazumevala je neutralisanje jakog protivničkog uporišta u dubini slobodne ili poluoslobođene teritorije, pri čemu bi poluoslobođena teritorija nakon neutralisanja domobransko-ustaškog garnizona u Voćinu, prerasla u slobodnu teritoriju. Ujedno, neutralisanje protivničkog garnizona imalo je u izgledu relativno bogat ratni plen. Nakon neutralisanja garnizona i zaplene novog oružja perspektiva omasovljenja brigade bila bi više nego realna: "To je akcija koja treba da poveća našu Narodnooslobodilačku vojsku za nekoliko stotina boraca." Štab brigade dao je uputstva o postupku prema zarobljenicima: "Iz svake kuće iz koje se bude davao žestok otpor treba je zapaliti... Nitko ne smije na svoju vlastitu ruku ubijati zarobljenike koji se predaju. Njih treba sprovesti do štaba brigade koji će o svakom pojedincu donijeti odluku." Planirano je da plen bude evakuisan preko Kometnika za Sekulince, u šumu povrh sela. Brigadno previjalište bilo je smešteno u Kometniku. Teži ranjenici su iz previjališta slati za bolnicu u Gudnogi. Zapovest izdao komandant brigade Vicko Antić.⁴⁴⁹

448 HDA, 1194, ZDNOVJ, k. 13, NOV-16/2329, Izveštaj obavještajnog oficira 1. bataljona 1. slavonske brigade o planu Voćina, 24.11.1942; *Grada za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 120, str. 308; Izveštaj informativnog oficira 1. bataljona 1. odreda 3. operativne zone NOPO Hrvatske Štabu bataljona, 11.11.1942.

449 *Zbornik NOR-a*, V/10, Beograd, 1955, dok. 25, str. 102-109; Zapovijest štaba 1. sla-

Napad na Voćin, izvršen je u noći 11–12. decembra 1942. “[P]oslije duge i teške borbe koja je trajala 16 časova”, protivnik je bio prinuđen na povlačenje. Partizanski izvor navodi da je zarobljeno 176 domobrana i sedam domobranskih oficira i “ubijeno je oko 20 bandita”. Sintagma “ubijeni banditi” odnosi se na poginule ustaše i domobrane. Izvor NDH potvrđuje pogibiju jednog oficira, deset ustaša i deset domobrana i nestanak 155 domobrana, uključujući pet oficira. Ostatak 2. bojne probio se iz obruča prema Pivnici. Zarobljeni domobrani su nakon višednevne političke indoktrinacije pušteni na slobodu. “Šest dana se sa njima politički radilo i oni su pušteni kućama.” Zarobljeni oficiri su zadržani u zarobljeništvu zbog razmene. Brigada je imala gubitke od sedam poginulih i 21 ranjenog borca. Zaplenjeno je 15 puškomitraljeza, jedan teški mitraljez, osam automata i 190 pušaka. Zahvaljujući dvema velikim zaplenama s početka decembra, brigada je mogla da zameni lovačko i trofejno naoružanje s modernim vojnim karabinima i da naoruža nove borce. Nakon zauzimanja Voćina popaljena su uporišta iz kojih je protivnik davao otpor kako tvrde zgrade ne bi ponovo bile korišćene od strane OS NDH jer partizani još uvek nisu bili u mogućnosti da trajno zadrže Voćin. Razumljivo je da Crkva Djeve Marije, na čijem se zvoniku nalazilo mitraljesko odeljenje, nije stradala iako su je pripadnici OS NDH koristili u odbrani njihovih pozicija. U Voćinu je 12. decembra formiran Narodnooslobodilački odbor (NOO) “u koji su ušli kako Srbi tako i Hrvati i jedan Njemac”. Nakon zauzimanja Voćina, jedan vod 12. slavonske brigade upućen je u “ustaško selo Četekovac”. Ustaše su se prethodno povukle iz Četekovca u Čačince. “U selu je održan uspješni miting.” Vicko Antić, komandant 12. slavonske brigade, u izveštaju o zauzimanju Voćina konstatovao je da su akcije na Podravsku Slatinu i Voćin “natjerale neprijatelja da napusti manja uporišta i da se skoncentriše u gradove. Tako su iz ovog kraja [ustaše] pobjegli iz Slatinskog Drenovca, Slane Vode, Četekovca i Pušine. Skoro u svim selima gdje se neprijatelj do skoro zadržavao

vonske NOU brigade, 10.12.1942.

održani su politički mitinzi i narodu dokazan je cilj naše borbe."⁴⁵⁰ Izvori NDH navode da su partizani nakon zauzimanja Voćina streljali nekoliko pljačkaša koji su pljačkali u varoši.⁴⁵¹

Slatinski župnik Julije Bürger obavestio je Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu o prilikama u Voćinu tokom osmodnevne partizanske kontrole: "S Voćinom smo odmah drugi dan [nakon pada] imali vezu po ljudima koji su dolazili ovamo [u Slatinu], a koje su partizani u glavnom nesmetano propuštali. Oplijenili su u glavnom sve katoličke kuće, i oni i okolni bivši pravoslavci, ali su ubili samo jednog bivšeg legionara s ruskog ratišta. Počeli su organizirati mladež da ih privedu k sebi, no katolička mladež je uglavnom pobjegla. Iz župnog stana su odnijeli radio i nekoje manje stvari. Kapelanu su naložili da mora držati misu, te su dali i proglas, da ne brane vjeru i ne ruše crkve niti ubijaju svećenike, a taj je proglas kapelan morao i u crkvi pročitati. U župnom dvoru bili su dva dana na hrani."⁴⁵² Plenidba u većini ka-

450 Isto, dok. 43, str. 157-159: Izvještaj štaba 1. slavonske NOU brigade od 16.12.1942; Isto, dok. 47, str. 179: Izvještaj štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske, 17.12.1942; Isto, dok. 125, str. 414: Izvadak iz izvještaja zapovjedništva 2. domobranskog zbora, 13.12.1942; *Grada za historiju NOP-a u Slavoniji*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 203, str. 525: Izvještaj Velike župe Baranja Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 21.12.1942; Isto, dok. 208, str. 535: Izvještaj štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske, 23.12.1942.

451 VA, NDH, k. 17, f. 1, d. 18/33: Kotarska oblast Podravska Slatina Ustaškoj nadzornoj službi. Predmet: Zauzimanje Voćina po partizanima, Podravska Slatina, 16.12.1942. Navedeni izveštaj je kontradiktoran jer navodi sledeće: "Svaki dan dolaze pojedinačno izbjeglice te uvijek nešto nova donose o daljim postupcima partizana u Voćinu. Tako je danas došla supruga narednika oružničkog Marija Vučko koja je izjavila da su partizani počeli po Voćinu vršiti pljačku i po privatnim kućama, a tu pljačku dozvoljavaju i okolnim selima koja sa čitavim kolonama kola dolaze u Voćin te pljačkaju i to u prvom redu kuće ustaških dužnosnika i ustaša, te kratko rečeno uobće svih Hrvata. Nadalje je ista priopćila da partizani namjeravaju izvršiti osvetu za lani (*sic!*) poginule seljake iz Kometnika koji su bili streljani zbog napada na jednu ustašku obhodnju, te da će okupiti oko 230 Voćinčana i [is]te postreljati." Citirani izvor nije pouzdan u tvrdnji da su partizani dozvolili pljačku svih hrvatskih kuća u Voćinu jer se u izveštaju navodi da su partizani pljačku kažnjavali streljanjem. Osim toga, nepouzdanost izvora potvrđuje navođenje proizvoljne tvrdnje o planiranim merama odmazde.

452 Stjepan Kožul, "Voćinska stradanja tijekom II. svjetskog rata", *Voćin. Crkva i svetište*,

toličkih domaćinstava u Voćinu, koju pominje Bürger, nije dokazana budući da je dovode u pitanje recentni izvori NDH, iako je bila realna u mnogim hrvatskim domaćinstvima u Voćinu, ali prvenstveno u domaćinstvima iz kojih su poticali pripadnici ustaškog pokreta.⁴⁵³ Plenidba je najverovatnije predstavljala rekviziciju hrane i odeće za potrebe vojske. Masovnije učešće “okolnih pravoslavaca” u plenidbi, odnosno pljački, ostaje upitno zbog toga što se u citiranom izveštaju Kotarske oblasti Podravska Slatina navodi da su partizani streljali nekoliko pljačkaša. Uostalom, nastojanje da pridobiju hrvatsku mladež, što pominje Bürger, ne bi bilo svrsishodno da su partizanske vlasti dozvolile neselektivnu pljačku hrvatskih kuća.⁴⁵⁴ Realnije je pretpostaviti da je rekvizicija izvršena u kućama onih porodica čiji su članovi bili u redovima OS NDH, prvenstveno u Ustaškoj vojnici, o čemu takođe svedoči izveštaj Kotarske oblasti. U svakom slučaju, tokom prvog ulaska partizana u Voćin nije zabeležena odmazda nad porodicama lokalnih ustaša koji su saučestvovali u zločinu u Kometniku i pljački i uništavanju domaćinstava logorizovanog stanovništva nekoliko sela u okolini Voćina, pri čemu je moguće pretpostaviti da su i lokalne ustaše participirali u represiji nad stanovništvom tih naselja.

Zahvaljujući uspešnim akcijama na području Voćina, Čeralija, Zvečeva i Orahovice, odnosno zapleni naoružanja dovoljnog za na-

Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Požega-Voćin, 9. i 10. prosinca 2011, (ur. Ivica Žuljević), Požega, 2013, str. 169.

- 453 Izveštaj Velike župe Baranja navodi da, “prema pričanjima nekih izbjeglica iz Voćina, partizani ne vrše pljačku i po privatnim kućama, dok po pričanjima drugih isti vrše pljačku i po privatnim kućama, a u prvom redu pljačkaju kuće ustaških dužnosnika i ustaša i Hrvata”. (*Grada za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 208, str. 535: Izveštaj Velike župe Baranja od 21.12.1942.)
- 454 Pored rekvizicije, izvori NDH kao najkarakterističniji oblik prinude kojim su partizani podvrgli lokalno hrvatsko stanovništvo navode obaveznost prisustvovanja “pučkim svečanostima”. “Partizani u Voćinu održavaju govore, na koje moraju doći svi Voćinčani, a nakon zborova održavaju neke vrsti pučke svečanosti, na kojoj je morala svirati glazba Ustaške mladeži iz Voćina.” (*Isto*, dok. 208, str. 535: Izveštaj Velike župe Baranja od 21.12.1942.) Iz navedenog je vidljivo da partizani nakon prvog oslobođenja Voćina nisu nautili ili pripadnicima Ustaške mladeži.

oružavanje dva nova bataljona, osobito zapleni teških oruđa kojima su slavonski partizani oskudevali (samo u akcijama na Slatinu i Voćin zaplenjena su tri minobacača, tri teška mitraljeza i 33 puškomitraljeza), i proterivanju protivničkih snaga iz manjih uporišta, omogućeno je formiranje dve nove brigade: 16. i 17. slavonske brigade, a uskoro potom, krajem decembra, i nove divizije (4. divizija NOVJ) koju su činile tri slavonske brigade. Šesnaesta brigada je formirana odvajanjem jednog bataljona 12. slavonske brigade, 2. bataljona Kalničkog partizanskog odreda i inkorporacijom 2. slavonskog partizanskog odreda, kao i potpunom novim ljudstvom. Sedamnaesta brigada je nastala spajanjem 1. slavonskog partizanskog odreda s 1. bataljonom Kalničkog partizanskog odreda i jednim bataljonom Moslavačkog partizanskog odreda i dodatnim popunjavanjem novim ljudstvom. Uspešan napad na Voćin predstavlja prvu vojnu akciju slavonskih partizana u kojoj su sinhronizovane napadne aktivnosti sve tri jedinice "po jedinstvenom planu, s jednim unapred postavljenim jedinstvenim ciljem", kako se izrazio Petar Drapšin, komandant 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske. "Tek u akciji na Voćin u tome smo uspjeli i možemo smatrati to kao početak."⁴⁵⁵

Aktivnosti slavonskih partizana počev od napada na Voćin podignute su na viši nivo. To je uskoro potvrđeno napadom na Orahovicu, 20. decembra, kada se još jednom pokazalo da je neiskustvo delova OS NDH na području Slavonije vešto iskorišćeno od strane partizanskih štabova. Relativno uspešan napad na Slatinu, zauzimanje Voćina i Orahovice i bogat plen koji su partizani zaplenili u tim mestima glavni su razlozi za smenu u ustaškom stožeru za Podravinu. Uoči Nove godine za zapovednika ustaških snaga u Podravini postavljen je satnik Ivan Stier, koji je ujedno postao i zapovednik 15. bojne UV.⁴⁵⁶ Umesto da budu uništeni tokom nekoliko vojnih pohoda ustaško-nemačkih

455 *Zbornik NOR-a*, V/10, Beograd, 1955, dok. 46, str. 171: Izveštaj štaba 3. operativne zone od 17.12.1942.

456 Ivan Štir, *Otvoreno pismo Dru Stjepanu Heffer[u]*, Buenos Aires, 1966, str. 15, 17.

snaga krajem leta i početkom jeseni, papučki partizani su nastupanjem zime dodatno osnažili, započevši prvi put ozbiljno da ugrožavaju garnizone OS NDH.

Voćin je ostao u partizanskim rukama svega osam dana. OS NDH pokrenule su 20. decembra napad na nekoliko sela pod partizanskom kontrolom u Brđanskoj, pri čemu je najveći deo snaga koncentrisan prema Voćinu. U napadu na Voćin učestvovalo je oko 800 pripadnika OS NDH i nemačkih policajaca (ES) regrutovanih iz redova domaćeg nemačkog stanovništva. Tokom prvog dana napada glavnina 12. slavonske brigade vodila je borbe za zauzimanje Orahovice,⁴⁵⁷ dok su se snage 1. slavonskog partizanskog odreda nalazile na području Pakraca. U Voćinu je bila jedna četa 2. bataljona 12. slavonske brigade, odnosno nekoliko desetina boraca. Nakon završene akcije u Orahovici, prema Voćinu, koji je već bio zauzet od strane OS NDH, upućene su dve čete 2. bataljona 12. slavonske brigade.

Najnarativniji sačuvani izvor o napadu antipartizanskih snaga na Voćin i okolna partizanska sela predstavlja jedan partizanski izveštaj od 23. decembra: “20.12.1942 neprijateljske snage u jačini od oko 800 vojnika sa tri tenka i nekoliko bacača krenule su na Voćin gdje se je nalazila jedna naša četa 2. bataljona 12. brigade. Na svome putu do Voćina neprijatelj je popalio u nekim selima (Kuzma, Lisičine, Popovac) oko 30 kuća i zgrada. Ušavši u Voćin, banda je sutradan produžila prema jugu i doprla do sela Kometnik, gdje je zapalila dvije kuće. U svom pohodu banditi su zaklali oko 12 osoba. Poslije završene akcije

457 Privremeno zauzimanje Orahovice 20.12.1942. predstavljalo je jednu od najznačajnijih dotadašnjih pobjeda slavonskih partizana. Orahovica je prvo gradsko naselje (varoš) u Slavoniji koje su zauzeli partizani tokom rata, pri čemu je varoš tokom 1942. zauzimana dva puta. Partizani su zarobili 70 domobrana i 20 ustaša, dok je oko 30 pripadnika OS NDH poginulo tokom borbi. Zaplenjeno je 11 puškomitraljeza i 120 pušaka. Poginulo je sedam pripadnika 12. slavonske brigade, a 15 ih je ranjeno. (*Zbornik NOR-a*, V/10, Beograd, 1955, dok. 77, str. 298: Izveštaj Štaba 3. operativne zone Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 23.12.1942.) Ipak, oružje zaplenjeno prilikom prvog oslobođenja Voćina bilo je brojnije nego prilikom prvog oslobođenja Orahovice. Zapravo, oružje zaplenjeno u Slatini i Voćinu omogućilo je zauzimanje Orahovice.

na Orahovicu, dvije čete 2. bataljona upućene su na sektor Voćina. U jednom snažnom naletu naši neustrašivi brigadisti očistili su bandu iz Kometnika, rovova koji su bili na južnoj strani Voćina i iz samoga Voćina. Banda je pobjegla sa tenkovima i kamionima u pravcu Đulovca, dok je jedan dio ostao opsjednut na Turskom gradu. Sa opsjednutim banditima borba se nastavlja.”⁴⁵⁸ Jedan drugi partizanski izvor nadopunjuje prethodni citat: “Pošto naše snage nisu bile dovoljne da svagdje efikasno intervenišu... to je neprijatelju uspjelo da izvijestan broj sela opljačka, a posljednjih nekoliko dana, pohodom na Voćin, spaljeno je u nekim našim selima priličan broj kuća. Većina seljaka iz okoline Voćina pobjegla je na naš oslobođeni teritorij, a neprijatelj je ipak uspio da neke seljake pohvata, pa su neki od njih zaklani.”⁴⁵⁹

Podatak o klanju 12 osoba nije potpun budući da su ustaše samo u Popovcu 20. decembra ubili 36 osoba, od kojih je 12 zaklano, dok su ostali ubijeni iz pušaka.⁴⁶⁰ Zločine ustaša potvrđuju i izvori NDH: “Dvije satnije ustaša podpuno demoralizirane pljačkaju i ubijaju u okolini te nepotrebno izazivaju partizanske napade.”⁴⁶¹

Navedene zločine počinili su pripadnici 15. bojne UV pristigli iz Slatine i Čeralija, gde su se od početka decembra nalazile njene dve satnije, kao i ustaše iz tabora u Voćinu.⁴⁶² Po svemu sudeći, bojna se

458 *Zbornik NOR-a*, V/10, Beograd, 1955, dok. 77, str. 298: Izvještaj Štaba 3. operativne zone Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 23.12.1942; *Grada za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 209, str. 536: Izvještaj Štaba 3. operativne zone Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 23.12.1942.

459 *Zbornik NOR-a*, IX/2, Beograd, 1961, dok. 86, str. 433: Izvještaj političkog komesara 3. operativne zone od 22.12.1942.

460 Nepotpuni podaci o broju stanovnika Popovca ubijenih 20. decembra 1942. navedeni su i u publikaciji posvećenoj istorijatu slatinskog kraja u 20. stoleću, gde se takođe navodi broj od 12 žrtava. Uporediti: *Podravskoslatinski kraj*, str. 117.

461 *Zbornik NOR-a*, V/32, Beograd, 1964, dok. 198, str. 537: Izvještaj Zapovjedništva 2. domobranskog zbora od 26.12.1942. Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva NDH.

462 Petnaesta bojna UV početkom decembra 1942. imala je oko 400 vojničara i bila je pod komandom nepoznatog oficira. Stožer i stožerna satnija nalazili su se u Osijeku. Od početka decembra 1942, 1. satnija nalazila se na području Voćina i Čeralija, a 2. satnija na području Slatine. Brojnost 15. bojne jeste više nego udvostručena do kraja marta

tada sastojala iz samo dve satnije, što bi značilo da su njene celokupne operativne snage bile raspoređene na području kotara Podravska Slatina. Nije jasno ko je u tom razdoblju bio zapovednik 15. bojne UV. Postoje indicije da je to bio vojnik Ivan Vilhar, koga je na tom položaju, svega nekoliko dana nakon pokolja u Popovcu i Kometniku, zamenio vojnik Ivan Stier, dotadašnji zapovednik 13. bojne UV. Vilharova smena je dovođena u vezu sa njegovom nesposobnošću da vodi uspešnu borbu protiv partizana.⁴⁶³ Ivan Vilhar je 1944. bio zapovednik mesta u Sušaku u činu dopukovnika.

Ustaše su u Popovcu zapalili većinu kuća koje su bile pošteđene tokom avgustovskog pogroma i internacije meštana u logore. Nakon letnjeg pustošenja u selu nije preostalo mnogo stoke, tako da su ustaše uhvatile samo pet grla marve koju su povelili sa sobom prilikom nastupanja prema Voćinu. Zahvaljujući radu KKRZ tokom 1946. nastala su dva dokumenta koji su ključni izvori za rekonstrukciju pokolja u Popovcu. "Ovaj palež i pljačku vršila je jedna posebna grupa ustaša pomenute bojne, a druga grupa ustaša pomenute bojne vršila je hapšenje po selu te je uhapsila 36 žitelja koje su tog istog dana nekoje poklali, a nekoje iz pušaka potukli. Najgrozniji prizor toga ubijanja i klanja bio je u kući Steve Ivičića, u koju su naterali 14 duša. U kuću su unišle ustaše i počeli su sa klanjem... Kod ovog pokolja pukim slučajem ostale su žive djevojčice Stojković Rada, kći Rade, stara 18 godina, i Ljuba Radojević, kći Pere, stara 12 godina."⁴⁶⁴ Poznati su poimenični podaci za 13 muškaraca, 12 žena, devetoro dece i dvoje staraca (supružnici Pavo i Vida Kardoš) koji su ubijeni u Popovcu 20. decembra 1942. Najmlađa žrtva, Milna Dakić, imala je tri godine, a najstarija, Pavo

1943, kada je imala 17 oficira, 103 podoficira i 964 vojničara. Od kraja 1942. bojna se stalno nalazila na području kotara Podravska Slatina. (*Ustaška vojnica 1, Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945, prva knjiga: travanj 1941. - rujan 1943.*, Zagreb, 2013, str. I/218, 241-242.)

463 Ivan Štir, *Otvoreno pismo Dru Stjepanu Heffer[ul]*, Buenos Aires, 1966, str. 15, 17.

464 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Zapisnik od 19.2.1946. spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Đure Marinića iz Popovca.

Kardoš, 73 godine. Ubijeno je četvoro dece iz familije Dakić i troje dece iz familije Ivičić.⁴⁶⁵ Stevo Ivičić, u čijoj kući je izvršeno klanje 14 žrtava, prethodno je interniran u Jasenovac, gde je stradao. U Jasenovcu je stradao i njegov otac Vid. U pokolju u kući Ivičića ubijen je Stevin sin Vid, a verovatno i njegova majka nepoznatog imena. Na žalost, spiskovi stradalih Popovčana retko omogućavaju da odredimo rodbinske veze među žrtvama zbog čestog ponavljanja istih ličnih imena u velikim seoskim familijama. Ubistvo 36 meštana Popovca 20. decembra 1942. predstavlja jedan od najmasovnijih zločina (u jednom danu) na teritoriji kotara Podravska Slatina tokom rata, nakon zločina u Kometniku i Voćinu, 12-14. januara 1942. Istog dana kada i u Popovcu, ustaše su u Kometniku, u zaseoku Jorgići, ubili sedam osoba, među kojima tri majke i njihovo četvoro dece. U istom navratu stradala je i Kuzma. Prema podacima iz 1946, ustaše su tokom upada u Kuzmu "spalili gotovo cijelo selo, tj. 98 zgrada, dok je pošteđeno ostalo samo pet zgrada, a opljačkali su 230 komada stoke krupne i sitne i spalili su sve žito i stočnu hranu".⁴⁶⁶ Budući da je u selu bilo 52 kuće,

465 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37202, Žrtve ratnog zločina koje su poklane i potučene dana 20.12.1942. u Popovcu, 19.7.1946.

Muškarci: Adam Mutavdžić (42), Gavro Mutavdžić (37), Nikola Muselinović (29), Joco Stojković (50), Milan Radojević (42), Branko Ivičić (25), Tomo Ivičić (37), Mile Ivičić (28), Savo Ivičić (17), Stevo Marinčić (54), Stojan Mutavdžić (33), Tomo Kardoš (57), Savo Marinčić (39). Žene: Dragica Dakić (32), Mileva Dakić (26), Ljuba Dakić (58), Stana Majstorović (65), Soka Radojević (44), Draginja Žarković (50), Jula Ivičić (44), Saveta Mutavdžić (19), Anka Ivičić (65), Ruža Ivičić (33), Pava Ivičić (45), Milka Ivičić (26). Deca: Tomo Dakić (6), Sena Dakić (4), Milna Dakić (9), Jovanka Dakić (6), Lazo Popović (13), Vid Ivičić (15), Jovanka Ivičić (4), Radojka Ivičić (7), Jovan Stojković (10). Starci: Pavo Kardoš (73), Vida Kardoš (70).

Imena žrtava najvećim delom potvrđena su u dva izvora. Jedan izvor takođe potiče iz dokumentacije ZKRZ iz 1946, a drugi je savezni popis žrtava Drugog svetskog rata iz 1964-1965: 1) HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Popovac, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946; 2) MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Popovac, str. 1663-1666.

466 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-37202, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica od aprila 1941. do 20.12.1942, 9.8.1946.

broj od 98 zgrada odnosi se i na gospodarske zgrade. Ipak, čini se da je navedena brojka donekle uvećana jer je prethodno navedeno da su ustaše 1. avgusta 1942. spalili 25 kuća u selu. Moguće je da su pojedine kuće donekle obnovljene i potom ponovo spaljene. Kuzma je prvo selo u kotaru Podravska Slatina koje je u potpunosti zapaljeno i uništeno. Izvor ne navodi da je tom prilikom ubijen iko od meštana Kuzme, iz čega se može zaključiti da su meštani uspešno evakuisani u šumu. Pokolji u Popovcu i Kometniku 20. decembra 1942. dosad nisu bili navođeni u istoriografskoj literaturi, čak ni u publikacijama koje nemaju naučni karakter.

Nedugo nakon pokolja u Popovcu nemačka vojna policija je 2. januara 1943. u Pušini ubila nepoznat broj meštana. Nije poznata pozadina represivnog postupka nemačke policije u tom selu. Podatke o tom događaju sakupilo je ustaško kotarsko predstojništvo u Podravskoj Slatini: "Kada je ta vojska nadolazila, seljaci iz Pušine počeli su bježati, a na njih je vojska otvorila puščanu i strojopuščanu vatru. Tu ih je mnogo poginulo, kako muškaraca, tako i žena i djece. Koliko ih je poginulo još se ne zna jer nису prikupljeni o tome podatci već je naloženo seoskom knezu da sve popiše koji su poginuli... Njemačka vojska je iz Pušine otjerala mnogo blaga, hrane, odjeće i siena."⁴⁶⁷ Ovo je jedini poznati izvor o tom događaju. Nisu poznata imena stradalih meštana.⁴⁶⁸

467 VA, NDH, k. 79, f. 4. d. 24: Dopis Velike župe Baranja Ministarstvu unutarnjih poslova i Ministarstvu Hrvatskog domobranstva, 21.1.1943; *Grada za historiju*, 4, Slavonski Brod, 1965, dok. 35, str. 75: Dopis Velike župe Baranja Ministarstvu unutarnjih poslova i Ministarstvu Hrvatskog domobranstva, 21.1.1943.

468 Popis žrtava rata za selo Pušinu iz 1946. beleži imena 19 seljana za koje se tvrdi da su ubijeni 1943. od strane Nemaca u Pušini. Među njima je bilo 15 muškaraca, tri žene i jedno dete. U spisku se ne navode precizni datumi stradanja tako da izvor ne pruža podatke o tome koliko meštana je ubijeno 2.1.1943. U broj od 19 ubijenih nisam uračunao pet meštana Pušine koji su ubijeni u Prekoračanima 17.7.1943. takođe od strane Nemaca, čija imena se navode u istom popisu. U spisku se navode i imena šestoro meštana, od toga pet žena, koji su smrtno stradali u logoru Tenja 1943. Nisu poznati datum i okolnosti njihovog interniranja. (HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Pušina, [1946].)

Drugo oslobođenje Voćina (5–11. januar 1943)

Drugi napad jedinica 4. (12) slavonske divizije NOVJ na Voćin, od 5. do 11. januara 1943, predstavlja najdužu neprekidnu borbu koju su u dotadašnjem toku rata vodile jedinice divizije, napose jedinice 12. slavonske brigade. Voćin je neprekidno opsedan sedam dana, uključujući svakodnevne napade na protivničke položaje, po vrlo teškim uslovima kakve nameće januarska zima. Partizanski štabovi procenjivali su da se u Voćinu utvrdilo 280 pripadnika OS NDH i 80 naoružanih civila. Ova procena nije bila realna. Nemački izvori sugerišu da se u Voćinu nalazilo oko 550 pripadnika OS NDH.⁴⁶⁹ Pripadnici OS NDH utvrdili su se u bunkerima na Turskom gradu, Kalvariji i brdskim kosama iznad Prevende. Domobrani u Voćinu pripadali su 1. bojni 5. pješačke pukovnije, a ustaše 1. satniji 15. bojne 2. stajaćeg zdruga UV, formiranoj prethodne godine od Ustaške pripremne bojne Velike župe Baranja i lokalne ustaške milicije.

Napad na ustaško-domobranske položaje izvršili su pripadnici 2. i 4. bataljona 12. slavonske brigade, dok su ostala dva bataljona 12. slavonske, zatim dva bataljona 16. slavonske i jedan bataljon 17. slavonske brigade postavili zasede na pravcima iz kojih se moglo očekivati pristizanje pojačanja protivničkoj posadi. Borci 16. brigade držali su položaje u šumama zapadno od ceste Voćin–Hum, odnosno neposredno južno od Lisičina i između Kuzme i Lisičina. Štab 16. brigade

469 *Zbornik NOR-a*, V/11, Beograd, 1955, dok. 11, str. 47–48: Zapovijest štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske 4.1.1943; *Isto*, dok. 153, str. 405: Dnevni izvještaj Njemačke grupe za vezu pri Višoj komandi oružanih snaga “Slovenija-Dalmacija”, 15.1.1943. Posleratna propartizanska istorijska publicistika potvrđuje manjkavost partizanske procene o jačini garnizona u Voćinu, navodeći da je u mestu bilo utvrđeno “400 legionara i 150 ustaša”. Uporediti: Jovan Kokot, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, Beograd, 1987, str. 103.

bio je smešten u Kuzmi. Partizani nisu uspjeli da zadrže Lisičine pod svojom kontrolom. Nije poznato da li je tokom borbi na tom pravcu bilo zločina u tom selu. Stanovništvo Lisičina je sasvim sigurno evakuisano prema Kuzmi. Borci 17. brigade držali su položaje neposredno južno od Huma, na brdu Bogdanovac iznad mosta na potoku Čađavica, odakle se očekivao prodor protivničke oklopne kolone. Štab brigade nalazio se u Popovcu. Selo Hum se tokom svih sedam dana borbi nalazilo pod kontrolom pripadnika Domobranstva i ES. Artiljerijski napad na ustaško-domobranske položaje otpočeo je u jutarnjim časovima 5. januara. Kada je uočeno da su protivnici odlično utvrđeni, štab 4. slavonske divizije odlučio je da dva bataljona 12. brigade izvrše juriš na neprijatelja u večernjim satima. Pre toga je ustaško-domobranskoj posadi upućen poziv na predaju na koji nije bilo odgovora ("Mi od vas tražimo samo oružje, ništa više... I pred tri tjedna pao je Voćin u naše ruke i pušteni su svi domobrani..."). Poziv je ostao bez odjeka. Tokom 5–6. januara partizani su izvršili nekoliko napada koji su odbijeni. Partizani nisu raspolagali dovoljnim količinama artiljerijske municije. Višestruku napadi bombaša na bunkere od strane završavali su se bez rezultata jer su otvori na bunkerima bili zaštićeni čeličnim mrežama. U međuvremenu 6. januara kod Huma 1. bataljon 17. slavonske brigade osujetio je prodor 1. bojne 4. gorskog zdruga Domobranstva (ojačane jednom oklopnom satnijom), koja je bila stacionirana na širem području Daruvara, i jedne satnije 3. bataljona Vojnice nemačke narodne skupine u NDH (Einsatzstaffel der Deutschen Mannschaft, ES) sastavljene od Folksdojčera iz Đulovca i okoline. Partizani su u tom okršaju uništili dve tankete i jedan kamion, pri čemu su poginula trojica nemačkih vojnika i dvojica domobrana, dok je jedan domobran zarobljen. U borbi je ranjen zapovednik oklopne satnije, nadporučnik Sokolaj. Istog dana jedan bataljon 16. slavonske brigade odbio je pokušaj prodora neprijatelja kod Lisičina pri čemu su partizani imali sedmoricu ranjenih boraca.⁴⁷⁰ U napadu na oklopno-mehanizovanu

470 *Isto*, dok. 11, str. 47–48: Zapovijest štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske, 4.1.1943; *Isto*, dok. 16, str. 59–60: Obaviještenje štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske, 5.1.1943; *Isto*, dok. 20, str. 69–70: Upozorenje štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske štabu 16. NO brigade, 6.1.1943; *Isto*, dok. 24, str. 82: Izvještaj štaba 16. NO brigade, 7.1.1943; *Isto*,

kolonu kod Huma učestvovao je i zamenik komandanta 17. slavonske brigade Nikola Demonja (komandant brigade Radojica Nenezic bio je na lečenju u bolnici Gudnoga). "Kada su jurišači pošli na tenkove (tankete, *nap. aut.*), Demonja i Zet [Mirko Bulović, politički komesar 1. bataljona] nisu mogli izdržati nego su i oni jurnuli naprijed. Jedan tenk je odmah počeo bježati, a ostala dva su zarobljena pošto je posada prethodno pobijena bombama i iz pušaka... Poslije zauzeća tenkova naši borci bili su neobično veseli i konačno su se uvjerali da se i tenkovi mogu zarobiti. Mi smo iskoristili taj momenat i politički objasnili drugovima da kada se beskrajno mrzi neprijatelj da se onda i najjače njegovo oružje može uništiti."⁴⁷¹ Borci 16. i 17. brigade nastavili su i narednih dana da sprečavaju prodor protivničkih snaga prema Voćinu. Njihov angažman, van naseljenog mesta, neprestano pod vedrim nebom u šumi, tokom svih sedam dana opsade Voćina jednako je doprineo pobjedi kao i zalaganje boraca 12. brigade u direktnom napadu na voćinski garnizon.

Opsada ustaško-domobranskih položaja nastavljena je i 7. januara. "Čvrsto blokiran [u bunkerima] neprijatelj je ožednio i izglednio. Videći i ocjenjujući po vatri da mu pomoć koja mu je poslana nikako ne stiže, izgubio je potpuno moral i odlučili su se na posljednje: jurišem sletjeti sa svojih položaja u selo i ugrabiti nešto hrane i vode. To im naravno nije uspjelo, nego su ostavivši oko 20 mrtvih morali ponovo da se vrate u svoje duplje nad Voćinom. Naših drugova je 17 ranjeno u tom okršaju."⁴⁷² Toga dana poginuli su roditelji jednog voćinskog ustaše, pripadnika 15. bojne UV, koji je bio stražar u jednom od bunkera. Naime, Josip i Marija Kovač pokušali su da dopreme sinu korpu sa hranom i vodom u jedan od ustaških bunkera na Kalvariji, nedaleko od njihove kuće. Iako su bili upozoreni od partizana da to ne čine jer

dok. 133, str. 352: Izvještaj zapovjedništva 1. gorske divizije Domobranstva NDH, 6.1.1943; *Grada za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1965, dok. 10, str. 26-28: Proglas štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske kojim se poziva na predaju ustaško-domobranska posada u Voćinu, 5.1.1943; Jovan Kokot, *n. d.*, str. 105-111.

471 *Zbornik NOR-a*, V/11, Beograd, 1955, dok. 27, str. 86: Izvještaj štaba 17. NO brigade, 7.1.1943.

472 *Isto*, dok. 28, str. 88: Naređenje štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske štabu 16. NO brigade, 7.1.1943.

je vrlo rizično, nisu poslušali i krenuli su uz strminu prema bunkeru. Oboje su pokošeni mitraljeskim rafalom iz bunkera. Njihov sin Đuro uspeo je da se probije iz Voćina sa delom voćinske posade. Poginuo je 19. oktobra 1943. prilikom borbi za Đulovac, u sukobu s pripadnicima 12. slavonske brigade.⁴⁷³

Borci 2. i 4. bataljona 12. slavonske brigade, ojačani borcima 3. bataljona 16. slavonske brigade, držali su neprijatelja u blokadi sve do 11. januara, kada su ustaše i domobrani pokušali proboj prema teritoriji pod kontrolom OS NDH. "Proboj je kombinovan sa dvije strane, iz opsjednutog uporišta s jedne strane, a s druge strane od Slane Vode, Pivnice, Đulovca i Krivaje. Jedan manji dio (oko 1/4) uspio je da pobjegne. Ostali su pobijeni ili zarobljeni. Zarobljen je također komandant posade u Voćinu bojnik Franjo Stanković." Pokušaj prodora antipartizanskih snaga sa severa i severozapada praćen je podrškom avijacije. Jedna satnija 15. bojne UV napadala je iz Slatine u pravcu Popovca, ali su delovi 16. i 17. slavonske brigade uspeli da odbrane selo i spreče prodor ustaša prema opkoljenom garnizonu u Voćinu. Istovremeno su ustaše i domobrani iz Voćina izvršili proboj prema Slatini. Pretpostavlja se da ih je na prodor naterala nestašica vode, hrane i municije, kao i nemogućnost antipartizanskih snaga da se iz severnog pravca probiju u Voćin i deblokiraju opkoljeni garnizon. U Slatinu se iz Voćina, prema izvorima NDH, probila grupa od 178 domobrana i ustaša, uključujući dvojicu oficira, a prema Čačincima se probila grupa od 60 domobrana. U sedmodnevnim borbama u Voćinu i okolnim selima partizani su zarobili 192 protivnička vojnika i petoricu oficira. Nema pouzdanih podataka o broju poginulih pripadnika OS NDH u Voćinu 11. januara (izvori NDH priznaju gubitak 25 poginulih i 51 ranjenog domobrana i ustaše, ali to najverovatnije nisu konačni podaci, pogotovo ako uračunamo zarobljene i streljane ustaše). Napadna kolona, sastavljena od pripadnika Domobranstva, Ustaške vojnice i ES, koja je 11. januara pokušala neuspeli proboj ka Voćinu preko Lisičina i

473 Jovan Kokot, *n. d.*, str. 109. Autor kao izvor navodi sećanje dvojice boraca 2. bataljona 12. proleterske brigade iz Voćina, inače učesnika borbe i očevidaca Steve Todorovića i Pere Dobričića.

Huma, imala je, kako navode izvori NDH, gubitke od osam poginulih i oko 40 nestalih domobrana, deset poginulih i osam nestalih ustaša, uključujući nestanak jednog ustaškog oficira. U borbama kod Lisičina i Huma ranjeno je 56 domobrana, ustaša i nemačkih vojnika. Bojnik Stanković i ustaše zarobljene u Voćinu su streljani, dok su zarobljeni domobrani sprovedeni u privremeno zarobljeništvo i, sudeći prema prethodnoj i potonjoj partizanskoj praksi, pušteni. Dvojica domobranskih oficira zarobljenih u Voćinu, Antun Mihalj i Marijan Vidović, ostali su u redovima partizana, ali su dezertirali početkom marta. Treći bataljon 16. slavonske brigade zarobio je najviše protivničkih vojnika – oko stotinu domobrana koji su pokušali proboj iz Voćina. Tokom borbi od 5. do 11. januara snage 4. slavonske divizije imale su na širem području Voćina gubitke od 31 poginulog i 75 ranjenih boraca. U borbama u Voćinu, 12. slavonska brigada imala je gubitke od deset poginulih i 37 ranjenih boraca, pretežno tokom prva dva dana opsade. Plen je bio dovoljan da naoruža bataljon prosečne jačine, čime je omogućeno novo popunjavanje jedinica: zaplenjena su dva minobacača, šest teških mitraljeza, deset puškomitraljeza, 20 automata i 320 pušaka.⁴⁷⁴ U borbama u Voćinu i okolini učestvovali su i vrlo mladi partizani. U jednom izveštaju 17. slavonske brigade navodi se da su se u borbama kod Lisičina i Huma istakli jedan neimenovani 15-godišnji borac koji je zarobio teški mitraljez i jedan godinu dana stariji neimenovani borac koji je zarobio puškomitraljez. Čak oko 80% boraca, koji su početkom 1943. bili u sastavu 12. slavonske brigade nije služilo vojstvu, što znači da su u proseku imali od 18 do 22 godine.⁴⁷⁵

Opsada garnizona u Voćinu predstavljala je najznačajnije borbeno iskustvo slavonskih partizana u dotadašnjem toku rata kada je reč o opsadi utvrđenog uporišta. Istrajnost i izdržljivost u teškim uslovima, dobra koordinacija između jedinica koje napadaju uporište i

474 *Zbornik NOR-a*, V/11, Beograd, 1955, dok. 44, str. 125–129; Izveštaj štaba 12. NO brigade, 13.1.1943; *Isto*, dok. 80, str. 222–223; Izveštaj štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske, 23.1.1943; *Isto*, dok. 141, str. 376–377; Izveštaj 1. gorske divizije 11.1.1943; *Isto*, dok. 145, str. 387–388; Dnevni izveštaj Glavnog stožera domobranstva, 13.1.1943.

475 *Grada za historiju*, 4, Slavonski Brod, 1965, dok. 29, str. 65; Izveštaj zamjenika kome-sara 17. slavonske brigade, 13.1.1943; *Isto*, dok. 40, str. 87; Izveštaj političkog kome-sara 4. divizije NOV i PO Hrvatske, 22.1.1943.

jedinica koje učestvuju u sprečavanju protivničkih snaga da priteknu u pomoć opsednutom garnizonu pokazali su da su slavonski partizani postali kadri zauzeti dobro branjena i utvrđena protivnička uporišta. Drugo oslobođenje Voćina predstavljalo je najznačajniju pobjedu partizanskog oružja u Slavoniji dotad. Može se pretpostaviti da su partizani nakon drugog oslobođenja Voćina povratili kontrolu nad Lisičinama i ostvarili kontrolu nad Humom i Macutama.

Partizani su u Voćinu streljali nekoliko predstavnika vlasti NDH: “donačelnika [i ustaškog tabornika Dragutina] Lovoševića, učitelja [Branka] Stipetića i pomoćnog učitelja [Josipa] Heinzla te župskog manipulativnog vježbenika [Velimira] Anđelića i još neke mještane”. Izvori NDH sugeriraju da su partizanski napad od 5. januara i streljanja predstavnika vlasti NDH u Voćinu posledica zločina nemačke vojske u Pušini, gde je 2. januara ubijen nepoznat broj civila (“kako muškaraca, tako i žena i djece”). “Prigodom prvog zauzeća Voćina po partizanima, naime nije bilo ubijanja i pljačkanja, kakovo je izvršeno prigodom ovog drugog zauzeća Voćina.”⁴⁷⁶ Međutim, mnogo je logičnije da glavni motiv za streljanje zarobljenih pripadnika 15. bojne UV u Voćinu treba tražiti u želji za kažnjavanjem pripadnika jedinice koja je 20 dana pre toga u obližnjem Popovcu ubila 36 civila, pretežno dece, žena i staraca. Motiv za streljanje predstavnika vlasti NDH nakon drugog oslobođenja Voćina treba tražiti u potrebi da se ispune očekivanja naroda za kažnjavanjem predstavnika vlasti koji su odgovorni za pokolj u Kometniku i Voćinu 13–14. januara, i za druge zločine nad stanovništvom voćinskog kraja.

476 VA, NDH, k. 79, f. 4. d. 24: Dopis Velike župe Baranja Ministarstvu unutarnjih poslova i Ministarstvu Hrvatskog domobranstva, 21.1.1943; *Grada za historiju*, 4, Slavonski Brod, 1965 dok. 35, str. 76: Dopis Velike župe Baranja Ministarstvu unutrašnjih poslova i Ministarstvu Hrvatskog domobranstva, 21.1.1943.

Nijedan od navedene četvorice streljanih predstavnika ustaške vlasti u Voćinu nije bio rodom iz tog mesta. Ustaški tabornik i donaćelnik općine u Voćinu Dragutin Lovošević, rodom iz Donjeg Miholjca, živio je u Voćinu pre rata, gde je držao gostionicu. Uporediti: Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 230–235.

Primeri pljačke zabeleženi nakon drugog oslobođenja Voćina bili su posledica samoinicijativnih postupaka pojedinaca. Takvi postupci su oštro sankcionisani, čak preoštro, što je ostavilo gorčinu među borcima. Partizanski izvori navode streljanje jedne partizanke “koja je nekom građaninu u Voćinu ukrala sat”, a posleratni hroničar 12. slavonske brigade navodi da su “još u toku borbe neki meštani, a i [okolni] seljaci, pljačkali radnje, a da su dvojica zbog toga platila glavom. Jedan komandant ih je streljao na samom mestu pljačke.”⁴⁷⁷

Jedan partizanski dokument nastao nedugo nakon drugog oslobođenja Voćina, konstatuje da “u mjestu Voćinu koje su naše jedinice po drugi put oslobodile veći dio hrvatskog stanovništva držao se rezervisano. Mi smo nastojali takovo stanje popraviti. Održali smo tri narodna zbora (svaka brigada po jedan) a štab 12. brigade organizirao je sijela po kućama.”⁴⁷⁸

Nedugo nakon drugog oslobođenja Voćina, u obližnjim Čeralijama odigrao se događaj na marginama istorije koji je ilustrativan primer kako se narod opredeljivao za borbu protiv fašizma, posebno omladina, ali i zanimljiv primer međuetničke solidarnosti. Čeralije su kao etnički mešovito selo sa srpskom većinom i dalje bile pod kontrolom OS NDH. U selu je bila smeštena 1. satnija 15. bojne Ustaške vojnice. Ustaše su bili smešteni u zgradi seoske škole. U blizini škole nalazila se kuća Luke Bosanca (rođ. 1897), siromašnog seljaka koji je živio u domaćinstvu sa suprugom i dvoje dece. Njegova 18-godišnja kćerka Persa bila je prinuđena da pobjegne u partizane jer je uskratila simpatije jednom pripadniku 15. bojne. Kako navodi jedan posleratni izvor, taj ustaša je navodno zbog tog uskraćivanja odlučio da se osveti

477 Isto, dok. 40, str. 86: Izvještaj političkog komesara 4. divizije NOV i PO Hrvatske, 22.1.1943; Milan Kavgić, *Verna brda. Dvanaesta slavonska proleterska brigada*, Beograd, 1990, str. 82–83.

Kavgić navodi da se streljana partizanka zvala Anica Kremer (25) i da je bila rodom iz Nove Jošave pokraj Orahovice. Kao razlog streljanja navodi opijanje u toku borbe. Njeno streljanje je ostavilo mučan utisak na borce.

478 *Građa za historiju*, 4, Slavonski Brod, 1965, dok. 40, str. 65: Izvještaj političkog komesara 4. divizije Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 22.1.1943.

mladoj devojci. Ukoliko su podaci navedeni u izvoru pouzdani, ustaša je 18. januara 1943. uhapsio Persu i njenu vršnjakinju Ljubu Srijemac i poveo ih u atar sela, zajedno sa trojicom zarobljenih partizana, navodno na pogubljenje. Persu i Ljubu su spasili komšije Hrvati, Katica i Ivan Jelić, a trojica nepoznatih partizana su ubijeni naočigled nekoliko meštana. Persa je iste večeri odlučila da ode u partizane. Postala je borkinja 2. bataljona 17. slavonske brigade. Poginula je nakon šest meseci, 13. juna 1943, u napadu na Sirač kod Pakraca. Tokom tog kratkog razdoblja više puta je iskazala hrabrost i požrtvovanost zbog čega je 1953. posthumno odlikovana Ordenom narodnog heroja kao jedna od dve slavonske partizanke koje su odlikovane tim najvećim jugoslovenskim odlikovanjem.⁴⁷⁹ Iako istoričnost ove priče nije izvesna u svakom detalju, vredni je navesti zbog rečene ilustrativnosti. Tokom 1943. stradalo je 14 partizana iz Čeralija, što tu godinu čini najstradalnijom kada je reč o pripadnicima partizanskog pokreta iz tog sela. Prethodne godine poginuo je prvoborac Nikola Bosanac. Za većinu poginulih čeralijskih partizana navodi se da su pristupili NOVJ novembra ili decembra 1942, dakle uoči ili neposredno nakon prvog oslobođenja Voćina.⁴⁸⁰

479 *Podravskoslatinski kraj*, str. 125–126.

Izvor navodi da je porodica Perse Bosanac u proleće 1943. odvedena u logor, a porodično domaćinstvo spaljeno. Kako se može zaključiti iz registra MŽG u Beogradu, Persin otac, Luka Bosanac, ubijen je 1944, ali nije poznato u kom mestu. Za majku Anu i Persinog mlađeg brata Rajka nema podataka u registru, što navodi na zaključak da su preživeli rat.

480 Nikola L. Bosanac (1911), b. XI 1941, p. 1942, n.; Stevo V. Jelača (1921), b. VII 1942, p. XI 1943, Motičina (Orahovica); Golub J. Golubović (1912), b. XII 1942, p. 1943, sz Hrvatska; Nikola M. Zeba (1921), b. XII 1942, p. 1943, Đakovo; Milan S. Golubović (1916), b. IV 1943, p. X 1943, sz Hrvatska; Stevo J. Živković (1906), b. XII 1942, p. IV 1943, Radlovac (Orahovica); Stojan S. Živković (1921), b. II 1943, p. XI 1943, Bosna; Marko S. Vukadinović (1909) b. II 1943, p. XI 1943, Đulovac; Pero S. Vukadinović (1909), b. II 1943, p. IV 1943, sz Hrvatska; Nikola S. Vučićević (1916), b. XI 1942, p. 1943, u. bolnica III/1 (Papuk); Stevo S. Golubović (1924), b. XI 1942, u. IV 1943, bolnica III/3 (Papuk); Marko N. Crnobrnja (1926), b. XI 1942, p. 1943, Fruška gora; Lazo V. Buzadžić (1924), b. XI 1942, p. 1943, sz. Hrvatska; Savka P. Vukadinović (1926), b. XI 1942, p. 1943, sz. Hrvatska. (VA, NOVJ, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.)

Operacija “Braun” (19. mart – 8. april 1943)

Prema partizanskim obaveštajnim izvorima s kraja januara 1943, nakon drugog oslobođenja Voćina najbliži garnizoni OS NDH i OS Trećeg Reicha nalazili su se u Đulovcu (550 “kulturbundaša”), Malim Bastajima (250 “kulturbundaša”), Levinovcu (120 domobrana i 40 ustaša), Slatini (150 ustaša, sto domobrana i sto naoružanih civila) i Čačincima (“200 Nijemaca, 120 kulturbundaša i 400 domobrana”).⁴⁸¹ Sva sela od Voćina prema Levinovcu, Đulovcu i Slatini i od Drenovca prema Čačincima bila su deo slobodne ili poluoslobođene teritorije. Naselja najbliža garnizonima bila su nezvanično deo poluoslobođene teritorije, ali već na nekoliko kilometara od garnizona započinjala je teritorija pod kontrolom partizana. Partizani nakon drugog oslobođenja Voćina bez bojazni od zaseda i straža od strane dotadašnjih jedinica koje su činile garnizon u Voćinu, mogli su da se kreću do granice brdskog i ravničarskog dela kotara. Budući da se Slatina nalazi na toj granici, izvođenje napada na grad 2. februara 1943. nije iznenađujuće.

U ostalim naseljima u ravničarskom delu kotara Ustaška vojnica nije bila prisutna, makar ne u ozbiljnijem broju. Iako je propartizanski pokret početkom 1943. u hrvatskim selima kotara Podravska Slatina bio gotovo nepostojeći, osim na nivou individualnih primera, u većini hrvatskih sela u slatinskom kotaru u navedenom razdoblju ni ustaški pokret se nije isticao brojnošću. Jedan partizanski dokument s početka februara 1943. konstatuje broj ustaša u pojedinim selima u Podravini: “Tako imamo u selu Sopju šest ustaša koji za sada još nisu aktivni, u Gornjem Predrijevu jedan i taj nije u selu, negdje je povu-

481 *Grada za historiju*, 4, Slavonski Brod, 1965, dok. 49, str. 118: Izvještaj Štaba 3. operative zone Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 25.1.1943.

čen u ustašku bojnu, u Noskovicima tri, u Dobroviću jedanajst (to su Slovaci), a i tih jedanajst nisu u selu, u Adolfovcu dva koji vrše dužnost u Čađavici, u G. Viljevu dva koji su formalno ustaše i u Čađavici ima tri ustaše koji su kod kuće. U ostalim selima, osim Bukovačke općine [seoska općina Nova Bukovica] za kojih još nema tačnih izvještaja, nema ustaša.” U hrvatskom selu Adolfovac (Zvonimirovac) postojao je NOO, što je bio prvi odbor partizanskog pokreta u nekom hrvatskom selu u slatinskoj Podravini. “Banda je osjetila da se u selo dolazi i izvršila je premetačinu u cijelome selu, međutim seljaci nisu rekli niti jedne riječi u vezi sa partizanima.” Pored Adolfovca, u Podravini su osnovani NOO u pretežno srpskim selima Vraneševci i Medinci, a inicijativne grupe su postojale u hrvatskim selima Čađavica i Noskovići. Isti izvor navodi da su šestorica Srba iz Gacišta, sela između Vaške i Suhopolja, “otišli u ustaše”, i da mladići iz Vraneševaca, srpskog sela između Slatine i Čađavice, dobijaju poziv da stupe u domobransku vojsku.⁴⁸² Srpska sela u Brđanskoj, koja su sva bila u sastavu slobodne i poluoslobođene teritorije, bila su pošteđena prinudne mobilizacije za OS NDH samom činjenicom masovne participacije meštana u an-

482 HDA, 1852, Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske Virovitica (dalje OK KPH Virovitica), k. 1, Izvještaj Kotarskog komiteta KPH (dalje: KK KPH) Podravska Slatina OKKPH Virovitica, 4.2.1943; *Građa za historiju*, 4, Slavonski Brod, 1965, dok. 69, str. 153; Izvještaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 4.2.1943.

Adolfovac je 1922, nakon agrarne reforme, naseljen doseljenicima iz Hrvatskog Zagorja. Selo je osnovano u 19. stoleću od strane Nemaca, ali je nakon 1922. najveći broj stanovnika poticao iz redova hrvatskih doseljenika. Nakon Drugog svetskog rata naziv sela je preimenovan u Zvonimirovac, po Zvonimiru Cecelji, prvom poginulom partizanu iz sela. Iz Adolfovca je tokom Drugog svetskog rata poginulo 11 partizana, uglavnom tokom 1944. i 1945. (MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Zvonimirovac, str. 1676.)

“Mnogim našim partizanima nije jasno da nam je u hrvatskim krajevima reakcionarno vodstvo HSS-a opasnije nego ustaški pokret. To se opažalo prilikom našeg puta kroz hrvatska sela. Tamo gdje su HSS-ovske organizacije prije bile jake i gdje gotovo nema ustaša, a ima koji HSS-ovac koji je povezan sa Mačekom, često su nas dočekivali vrlo hladno, dok tamo gdje seljaci nemaju veze sa Mačekom tj. gdje nema kojeg od istaknutijih HSS-ovaca koji bi s njime podržavao veze – dočekivao nas je narod vrlo radosno.” (Isto, dok. 92, str. 199; Izvještaj zamjenika političkog komesara 17. NO brigade CK KPH, 20.2.1943.)

tifašističkom pokretu. Počev od 1943. sve više je postajalo očigledno da rat koji se vodi na prostoru Slavonije nije rat između Srba i Hrvata, iako su Srbi i dalje činili natpolovičnu većinu među slavonskim partizanima. To je naročito postalo očigledno nakon prva dva oslobođenja Voćina, kada je postalo jasno da partizani ne vrše neselektivne i etnički motivisane zločine nad hrvatskim stanovništvom, već da represivnu oštricu usmeravaju ka lokalnim nosiocima ustaškog režima i terora. Prema partizanskim izvorima, početkom 1943. na pijaci u Slatini ustaše su pohapsili 105 lica hrvatske nacionalnosti, pri čemu se ne navodi pozadina tog događaja, odnosno razlog hapšenja.⁴⁸³

Od januara 1943. pa do kraja rata operativna dejstva partizanskih divizija u Slavoniji bila su usaglašavana sa naredbama Vrhovnog štaba NOVJ. Prvo naređenje kojim je Vrhovni štab od štabova u Slavoniji zahtevao delovanje predstavlja naređenje od 5. januara 1943. u kome vrhovni komandant zahteva dejstva na pruži Zagreb-Beograd i na oslabljene garnizone u Slavoniji "u cilju spriječavanja neprijateljske koncentracije i izvođenja Operacije 'Weiss-1'".⁴⁸⁴ Uskoro zatim usledili su napadi na Okučane (22. januar), Pakrac (1. februar), Podravsku Slatinu (2. februar), Viroviticu (11. februar), Veliku Pisanicu (19. februar), Garešnicu (22. februar), Veliku (16. mart), Vetovo, Kutjevo (18. mart) u cilju vezivanja što većeg broja nemačkih snaga, ugrožavanja glavne železničke komunikacije i napada na garnizone. Osobito su značajni bili napadi NOVJ na Okučane i neka okolna sela na pruži krajem januara i napadi na više manjih garnizona u Požeškoj kotlini sredinom marta, neposredno uoči početka antipartizanske ofanzive. Napadi su podrazumevali rušenje pruge na većim dužinama i obustavljanje prometa za čak sedam dana, što je prouzrokovalo velika kašnjenja pojedinih nemačkih jedinica na putu za Bosansku Krajinu gde je u toku bila Operacija "Weiss-1". "Ni jedna vojna akcija

483 *Grada za historiju*, 4, Slavonski Brod, 1965. dok. 143, str. 336: Izveštaj Oblasnog komiteta KPH za Slavoniju Centralnom komitetu KPH, 17.3.1943.

484 Jovan Kokot, *n. d.*, str. 115.

koju su do tada izveli slavonski partizani nije tako i toliko iznenadila neprijatelja.”⁴⁸⁵ Ugrožavanje pruge Zagreb–Beograd i druge aktivnosti slavonskih partizana, napose napadi na pojedine garnizone, glavni su uzrok pokretanja antipartizanske Operacije “Braun”. Neposredno uoči početka operacije partizani su započeli pripreme za napad na Slavonsku Požegu, ali su od napada odustali zbog vesti o koncentraciji velikih protivničkih snaga spremnih za otpočinjanje vojne operacije.

Napadi jedinica 4. (12) slavonske divizije na garnizone OS NDH u Virovitici i Slatini predstavljaju najznačajnije borbe vođene u Hrvatskoj februara 1943. Istog dana kada je izvršen napad na Viroviticu, 11. februara 1943, u Mijačima kod Kamenske formirana je 18. slavonska brigada NOVJ. Zapravo, od početka februara pa sve do sredine septembra 1943, odnosno do događaja izazvanih kapitulacijom Italije, najznačajnije borbe koje su vođene u Hrvatskoj odigravale su se u Slavoniji. Ni u jednoj drugoj oblasti u Hrvatskoj snage NOVJ nisu u tom razdoblju uspele da napadnu toliki broj garnizona OS NDH, što je ponekad rezultiralo privremenim oslobođanjem većih mesta, a uvek je za posledicu imalo zaplenu velikih količina naoružanja. U tom razdoblju protiv slavonskih partizana organizovane su dve vojne operacije nemačkih i ustaško-domobranskih snaga (Operacija “Braun” i Operacija “Paula”), što Slavoniju takođe izdvaja u odnosu na druga ratišta u Hrvatskoj, u vremenu nakon Operacije “Weiss 1”, koja je teško pogodila Kordun, delove Banije i zapadni deo Bosanske Krajine, pa sve do jesenje nemačke kontraofanzive nakon kapitulacije Italije.

Kao što je konstatovano, garnizon u Slatini nije bio snažan – brojao je oko 350 vojnika, pri čemu se samo oko 150 pripadnika 15. bojne UV, odnosno jedna satnija, moglo smatrati kvalitetnim u vojničkom smislu. O partizanskom napadu na Slatinu predstavnici Velike župe Baranja izvestili su Ministarstvo unutarnjih poslova. “U noći od 2. na 3. veljače 1943. jedna skupina od oko 600-700 naoružanih partizana izvršila je napadaj na Podravsku Slatinu, koji je trajao od 7.30 h. u ve-

485 *Isto*, str. 121.

čer do 6.00 h u jutro. Partizani su napali sa raznih strana, a naročito su napadali na zgradu Kotarske oblasti, Ustašku vojniciu, željezničku postaju i električnu središnjicu, ali im nije uspjelo zauzeti ni jednu od ovih branjenih zgrada, nego su jedino presjekli žice električnog voda, tako da je čitavo mjesto od 10 sati u večer ostalo bez rasvjete. U ovoj borbi sa naše strane poginuo je ustaški nadporučnik Viktor Pravdić, koji je došao u pomoć sa pripremnom bojom iz Čačinaca, a ranjena su tri vojničara i dva građana. Gubitci partizana nisu poznati." Narednih dana partizanske grupe upale su u Pivnicu, Mikleuš, Humljane i Miljevce s ciljem uništavanja imovine upravnih vlasti i saobraćajnica.⁴⁸⁶

Nedugo nakon prvih značajnih uspeha u napadima na protivničke garnizone koje su ostvarili slavonski partizani, 11. februara je zabeležen krupan neuspeh prilikom prodora u Viroviticu i pokušaja savlađivanja tamošnjeg garnizona, u cilju zaplene novih količina oružja, municije i vojne opreme. Napad je zamišljen realistično s obzirom na to da je virovitički garnizon bio malobrojan u odnosu na snage tri slavonske partizanske brigade. U gradu je boravilo 400-450 vojnika od čega 250-300 domobrana, 50 pripadnika 3. bataljona ES i stotinjak ustaša i oružnika (žandara). U napadu na Viroviticu učestvovala su 12. i 16. slavonska brigada, dok je 17. brigada učestvovala u obezbeđivanju napada. U prvoj etapi napada, do zore, partizani su uspjeli da osvoje četiri od sedam protivničkih uporišta. Međutim, napadni bataljoni su se bez naređenja štaba 4. divizije povukli na početne položaje, ne nastavivši prodor u grad. Potom je usledio ponovni napad, ali u njemu je učestvovao deo prethodnih snaga. "Katastrofa je došla od 16. brigade. Štab 16. brigade izdao je naređenje svome 2. bataljonu da se povrati na željezničku stanicu na izvršenje zadatka, jer se dotični bataljon povukao bez naređenja." Željezničku stanicu je napala četa od 60 boraca 2. bataljona 16. brigade. U jeku borbe četa se našla između dve vatre

486 *Grada za historiju*, 4, Slavonski Brod, 1965. dok. 76, str. 180-182: Izviještaj Velike župe Baranja Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH, 11.2.1943. (Nadporučnik Viktor Pravdić bio je oficir 15. bojne UV rodom iz Osijeka.)

budući da su im s leđa prišla čak tri oklopna vlaka Ustaške vojnice, pristigla iz Slatine. Proboj oklopnih vlakova omogućen je greškom komandanta 3. bataljona 16. brigade Zijada Čamdžića, koji nije naredio rušenje pruge i postavljanje zasede između Suhopolja i Virovitice. Osim toga, Čamdžić nije obavestio ili nije bio u prilici da obavesti štab brigade i štab divizije, zbog loše organizovane telefonske i radio veze u diviziji, o prodoru oklopnih vlakova. “Herojskom smrću poginula su 44 druga 2. bataljona 16. brigade koji su vodili borbu na život i smrt sa tri oklopna vlaka na brisanom prostoru.” Izginula je skoro cela četa i izgubljeno je nekoliko puškomitraljeza (verovatno sva četiri, koliko je četa ponela u akciju na stanicu). Zijad Čamdžić je osuđen na smrt, a ostali rukovodioci 3. bataljona 16. brigade degradirani su i poslani kao borci u četu. Ukupno su u napadu na Viroviticu poginula 54 partizana, a osam ih je ranjeno. Zarobljeno je 56 “neprijateljskih vojnika”, verovatno domobrana, i zaplenjeno je 111 dugih cevi, uključujući dva puškomitraljeza i sto kompleta uniformi.⁴⁸⁷ U borbama za Viroviticu poginula su osmorica boraca 12. slavonske brigade. Pretežno je reč o borcima iz voćinskog kraja. Među njima su bile tri partizanke.⁴⁸⁸

Nakon drugog oslobođenja (11. januar 1943) Voćin je ostao slobodan sve do otpočinjanja Operacije “Braun”, kada su ga 20–21. marta zauzele nemačke i domobranske snage. U Voćinu je do 15. marta bila stationirana glavnina 4. (12) slavonske divizije NOVJ – sve do otpočinjanja akcija na ustaško-domobranska uporišta u Požeškoj kotlini.

487 *Isto*, dok. 128, str. 285: Izvještaj Štaba 4. divizije Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 12.3.1943; Jovan Kokot, *n. d.*, str. 128–132.

488 Milan Kavgić, *n. d.*, str. 92–93. Poznata su imena nekoliko stanovnika voćinskog kraja koji su kao borci 12. slavonske brigade poginuli prilikom neuspelog napada na Viroviticu, 11. februara 1943: borkinja Simica Brezanović (19) iz Voćina, i borci Mile Gostimir (20) iz Sekulinaca i Pero Radulović (20) iz Rijenaca. (*Isto*, str. 93.) “Knjiga palih drugova”, registar poginulih partizana sa područja Podravske Slatine i Orahovice, nastao sredinom 1945, beleži da je Mile Gostimir “umro od rana u bolnici na Ljutoču decembra 1942.” Mile Gostimir je u partizane stupio 1941, verovatno kao prvi partizan iz Sekulinaca ili, makar, kao prvi poznati partizan iz tog sela. Isti izvor navodi imena još nekoliko boraca iz voćinskog kraja koji su poginuli istog dana u Viroviticu, ne navodeći kojoj brigadi su pripadali (verovatno 12. brigadi): Petra Miljanović (16), iz Rijenaca, borkinja od decembra 1942; Boja Bojanić (25), iz Voćina, borkinja od 1942; Rajko Ivičić (20) iz Popovca, borac od juna 1942. (VA, NOVJ, k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.)

Istočno od Voćina, prema Slatinskom Drenovcu, u selima u dolinama Voćinske rijeke i Vojlovice, do sredine marta bili su smešteni delovi 12. slavonske i celokupna 17. slavonska brigada. Istočno od Drenovca, prema Orahovici, bila je stacionirana 18. slavonska, a na području Kamenske i Bučja 16. slavonska brigada. Razdoblje od 11. januara do 13. marta, uoči otpočinjanja Operacije "Braun", predstavlja jedan od retkih dužih ratnih predaha, kada su stanovnici voćinskog kraja i susjednih delova brdske Slavonije bili pošteđeni aktivnosti vojski koje su im pretile fizičkim uništenjem i ujedno ih egzistencijalno upropašćavale, pljačkajući i paleći njihovu sirotinjsku imovinu.

Prva ponovna stradanja civilnog stanovništva Brđanske zabeležena su uoči otpočinjanja Operacije "Braun", u okviru izviđačkih i pripremnih aktivnosti osovinskih snaga. Voćin je bombardovan 13. marta, kada su smrtno stradale dve starije žene, srpske i hrvatske nacionalnosti. Tom prilikom ranjeno je šestoro meštana, različitih nacionalnosti. Bombe su srušile ili teško oštetile 11 zgrada. Potom su 18. marta pripadnici 15. bojne UV upali u Čeralije gde su zaklali jednog i uhvatili dvoje meštana koje su zatim internirali u nepoznati logor, gde im se "trag zameo". Prilikom upada u Čeralije ustaše su spalili 12 zgrada.⁴⁸⁹

Odluka o izvođenju Operacije "Braun" doneta je 28. decembra 1942. u Vrhovnoj komandi Wehrmachta. Tada je odlučeno da operacija bude realizovana na proleće naredne godine. U operaciji su angažovane snage 187. rezervne divizije Wehrmachta, 1. gorskog zdruga 2. domobranskog zbora i manje postrojbe Ustaške vojnice. Najintenzivnije borbe odigrale su se južno od hrbata Ravne gore i Papuka. Antipartizanske snage nisu zaposele znatnim snagama voćinski i drenovački kraj, iako su privremeno zaposele Voćin i Drenovac, kao i komunikacije Đulovac - Voćin - Drenovac i Pivnica - Voćin - Zvečevo, ali zbog

489 HDA, 306, ZKRZ, k. 590, Zh-46059, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Daruvar: Zločinačka djelatnost ustaša i Nijemaca na kotaru Podravska Slatina od 13.3. do 14.12.1943, 31.7.1946. Stanovnici Voćina poginuli u bombardovanju 13.3.1943: Petra Ojkić (52), Fanika Špehar (55). Stanovnik Čeralija ubijen 19.3.1943: Pero Starijaš (37). Stanovnici Čeralija uhvaćeni istog dana i potom internirani u logor gde su smrtno stradali: Dragić Bosanac (44), Ana Bosanac (20).

nedostatka većih snaga nisu detaljnije pretraživale područje između bila Papuka i ceste Đulovac – Voćin – Drenovac.

Operacija “Braun” bila je neuspješna u ishodu. Snage NOVJ ne samo da nisu uništene nego su i nanele teške gubitke protivniku. Najznačajnija borba tokom operacije odigrala se 16. aprila u blizini sela Šušnjar između Kamenske i Zvečeva (“Šušnjarska bitka”). Reč je o najvećoj pobedi koju su partizani postigli u Slavoniji u dotadašnjem toku rata. Zahvaljujući obaveštajnim podacima dobijenih od Mladena Vrsalovića, načelnika radio-centra 1. gorske divizije Domobranstva u Daruvaru, partizanski štabovi su bili obavješteni o pohodu četiri bojne Slavonskog zdruga, sastavljene najvećim delom od domobrana i neznatnim delom od ustaša. Snage 12. slavonske divizije imale su dovoljno vremena da pripreme zasede u blizini sela Šušnjara, na terenu vrlo pogodnim za napad. Najpotpuniji i najpouzdaniji izvor koji govori o porazu Domobranstva kod Šušnjara predstavlja saslušanje domobranskog oficira Franje Pavleka, sastavljeno u zapovedništvu 2. domobranskog zbora u Slavonskom Brodu: “Naši gubitci bili su: 50–100 mrtvih, oko 500 zarobljeno, oko 50–70 što lakše što teže ranjenih i nepoznat broj razbjeglih po šumama. Ja znam za neprijateljskih 11 mrtvih i 9 ranjenih, to sam vidio, a vjerovatno su im i mnogo veći gubitci.” Pavlek takođe navodi gubitke u naoružanju: “[T]ri haubice sa streljivnim kolima, šest teških bacača, 15–20 malih bacača, teških strojnica 12–15 komada, oko 50 strojopušaka, oko 120 strojosamokresa i oko 400–500 pušaka.”⁴⁹⁰ Partizanski izvori navode da je 12. slavonska brigada u borbi kod Šušnjara imala dvojicu poginulih i četvoricu ranjenih boraca.⁴⁹¹ Zaplenjeno naoružanje u borbi kod Šušnjara i nekim prethodnim borbama tokom Operacije “Braun” bilo je dovoljno da naoruža nekoliko novih jedinica. “Kako je prilikom uspješnih akcija naših jedinica dobivena ogromna količina oružja, pristupili

490 *Grada za historiju*, 5, Slavonski Brod, 1966, dok. 65, str. 147–148: Preslušanje pričuvnog natporučnika Pavlek Franje, 20.4.1943.

491 Jovan Kokot, *n. d.*, str. 163–164.

smo širokoj mobilizaciji... S obzirom na oružje, moći ćemo da formiramo još dve brigade, tako da ćemo morati formirati još i diviziju, pa prema tome i korpus.”⁴⁹²

Saslušanje natporučnika Franje Pavleka predstavlja dragocen narativni izvor koji govori o postupku partizana prema zarobljenim domobranima. “Na postavima vidio sam oko 60 mrtvih domobrana, a možda ih ima i više, koji su pokopani kod sela Šušnjari i na ostalim mjestima od strane domaćih ljudi. Zarobljene dočastnike i domobrane komunisti su svukli i pustili ih istoga dana svojim kućama. Prije nego su ih pustili, održali su im govore pozivajući ih da se ne bore. Dobrovoljno su ostali kod partizana: vodnik dr. Lamza iz 3. bojne, narednik iz Stožera Slavenskog zdruga imena mu ne znam, desetnik Bešlagić iz 4. obkopske bojne i još nekoliko domobrana, koje ne poznam. Zarobljeno je devet častnika, od kojih su oduzeta nalivpera i satovi, zatim su presvučeni u partizanska podrpana odijela i nalaze se pod stražom, a odpraćeni su negdje u Jankovac ili kod sela Vrhovci... Po izjavama partizana dešavalo se da su ustaše ubili jedno četiri domobrana sa namjerom da [im] skinu odjeću i da tako [kao] domobrani budu pušteni kućama. Ja to vidio nisam. Prilikom odpuštanja domobrana iz zarobljeništvu liečnik dr. Lamza izjavio je za jednoga, da je to ustaša, koji je ubio domobrana i presvukao njegovo odijelo, našto je taj bio izveden iz stroja i politički komesar ga je ustrelio. Znam da su streljani još tri domobrana, radi toga što su se borili do krajnjih mogućnosti i do zadnjeg naboja.”⁴⁹³

Nakon pobeđe kod Šušnjara “moral i simpatije kod stanovništva Požeškog kraja se naročito podigao”. Otvorene simpatije prema partizanima u hrvatskim selima u Požeškoj kotlini, u kojima je partizanski pokret prethodno bio slabo podržavan, postale su uobičajena pojava, kako se konstatuje u jednom izveštaju najvišeg partizanskog foruma

492 *Grada za historiju*, 5, Slavonski Brod, 1966, dok. 60, str. 131: Izveštaj Štaba 3. operative zone Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 19.4.1943.

493 *Isto*, dok. 65, str. 147–148: Preslušanje pričuvnog natporučnika Pavlek Franje, 20.4.1943.

za Slavoniju: “To važi ne samo za srpska, nego i za hrvatska sela. Prilikom ofanzive, neprijatelj je bombardovao hrvatsko mjesto Veliku, gdje je ubio katoličkog sveštenika i razrušio crkvu, radi čega je zavladalo veliko ogorčenje hrvatskog naroda toga kraja prema ustaškim vlastima. Poslije bombardovanja, u Veliku je dolazio veliki župan, gdje se izgovarao da hrvatske vlasti za to nisu krive, nego njemački avijatičari, koji su se zabunili. Međutim, hrvatsko stanovništvo tog kraja u to ne vjeruje i mjesta Radovanci, Kaptol, Vetovo vrlo lijepo primaju partizane.”⁴⁹⁴ Sličan zaključak konstatovan je i u štabovima operativnih jedinica. “Uopće u hrvatskim selima dobro smo bili primani i simpatije naroda su na našoj strani. Politički smo u tim selima iskoristili bombardiranje hrvatskih sela Velike i Vetova kao i Voćina, baš u vrijeme kada u istima nije bilo partizana. Osobito bombardovanje Velike je teško odjeknulo u redovima Hrvata, jer je tom prilikom oštećena crkva, porušen župni dvor i ubijen župnik pred crkvom. Ustaškoj vlasti je ta stvar vrlo neugodna i žele da ju nekako zataškaju, ali im to ne uspijeva.” Ipak, u istom izveštaju konstatuje se da “mobilizacija Hrvata iz hrvatskih sela nam dosta slabo uspijeva i najviše Hrvata nam dolazi iz gradova Zagreba, Siska itd.”⁴⁹⁵

Tokom i neposredno nakon Operacije “Braun” u nekoliko sela u Brđanskoj zabeleženi su masovni zločini nad civilnim stanovništvom. Izvori navode da su zločine počinili ustaše i “Gestapo”, što upućuje na zaključak da su počinio bili pripadnici 15. bojne UV i nepoznatog bataljona SS-policije. Izvori ne preciziraju koja je formacija izvršila konkretan zločin. Prvog dana operacije, 19. marta, ustaše i nemačka policija upali su u Bokane i Macute iz pravca Čeralija. U Bokanama je zapaljeno devet, a u Macutama deset zgrada. Tom prilikom u Bokanama su ubijene dve osobe, među kojima jedna žena, dok je u Macutama ubijeno sedam stanovnika, među kojima dvoje dece i tri žene. Istog dana u Voćinu su nemački bombarderi srušili 13 zgrada. Pripadnici nepoznate antipartizanske jedinice ubili su 22. marta “u

494 Isto, dok. 60, str. 131: Izveštaj Štaba 3. operativne zone Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 19.4.1943.

495 Isto, dok. 81, str. 176: Izveštaj zamjenika političkog komesara 16. NO brigade CK KPH, 29.4.1943.

jednoj šumi" pokraj Dobrića sedam stanovnika tog sela. Među žrtvama su bili dve žene, dva muškarca i troje dece, pri čemu je jedan od ubijenih muškaraca (Simo Dobrić) bio otac ubijene dece. Posleratni izvor navodi da su "poslije martovske ofanzive došli ustaše u Čeralije i napravili ondje posadu, a narod je pobjegao u šumu i dolazio od vremena do vremena kući. Ustaše su svakog takovoga kad su ga uhvatili ubili. U aprilu su tako ubili 20 [mještana] u razmaku više dana." Među žrtvama je bilo šestoro maloletnika, od toga dvoje dece. Ubištva u Čeralijama najverovatnije su počinili pripadnici 15. bojne UV, koja je tada bila pod komandom Ivana Stiera. Tokom aprila u Kuzmi je nepoznata antipartizanska jedinica ubila jednog meštana i trojicu nepoznatih partizana "koji su bile na liječenju, odnosno bolesni od tifusa". Antipartizanske snage su 24. aprila u Gornjim Meljanima spalili veći broj zgrada, opljačkali 50 grla stoke i ubili šestoricu meštana. Nepoznata antipartizanska jedinica upala je u Lisičine 28. aprila i ubila deset meštana, među kojima dve žene. Tom prilikom u selu je zapaljeno 46 zgrada. Krajem aprila bombardovani su Sekulinci. Koncizni posleratni izvor beleži da je u tom razdoblju u Sekulincima "ubijeno ili poginulo od bombardovanja" osam osoba, među kojima jedno dete i četiri žene.⁴⁹⁶ Dakle, tokom i neposredno nakon Operacije "Braun"

496 HDA, 306, ZKRZ, k. 590, Zh-46059, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Daruvar: Zločinačka djelatnost ustaša i Nijemaca na kotaru Podravska Slatina od 13.3. do 14.12.1943, 31.7.1946.

Žrtve. Bokane: Stevo Matić (39), Jula Obradović (40); Macute: Ljubica Gračić (50), Stanko Gračić (5), Stanka Gračić (32), Đuro Mačković (50), Jela Pavlović (8), Nanika Viola (45), Sep Miler (45); Dobrić: Boja Zubić (20), Petra Dobrić (52), Tejo Todorović (58), Simo Dobrić (33), Vid S. Dobrić (10), Kata S. Dobrić (8), Jovo S. Dobrić (3); Čeralije: Mile Živković (56), Marko Bosanac (52), Stevo Crnobrnja (45), Milan Nenadović (45), Lazo Bosanac (60), Stevo Golubić (48), Lazo Crnobrnja (60), Ana Obradović (16), Smilja Živković (50), Čedomir Živković (40), Rade Starijaš (40), Milna R. Starijaš (14), Slavka R. Starijaš (15), Božo Golubović (42), Pero Golubović (70), Pero B. Golubović (17), Mirko Golubović (17), Soka Bosanac (20), Dušan Bosanac (17), Mile Novaković (39); Kuzma: Mile Popović (35); Gornji Meljani: Trivun Smiljanić (56), Savo Smiljanić (21), Vid Čaglić (30), Vid S. Bolić (16), Vid D. Bolić (46), Mile Bolić (17); Lisičine: Đuro Grubišić (52), Dušan Grubišić (20), Nikola Stojnović (56), Vaso Zubović (31), Đula Nikolić (70), Đula Šljivić (30), Đuro Grkinić (52), Joco Dobrota (52), Ćiro Ćuća (72), Stevan Grkinić (37); Sekulinci: Petra Orozović (50), Petar Tomašević (58), Mihajlo Tomašević (60), Anda Tomašević (52), Stanko Tomašević (20), Dragoljub Tomašević (6), Savka Tomašević (46), Dragica Tomašević (?).

na području Brđanske nasilnom smrću je umrlo 65 osoba, najvećim delom usled direktnog terora. Među žrtvama je bilo 15 žena, osmoro dece i 40 muškaraca. Među žrtvama su 63 osobe bile srpske, a dve nemačke nacionalnosti.

Partizani su 22. marta 1943. ubili voćinskog župnika Josipa Martinca. On je uhapšen 10. marta i držan osam dana u pritvoru u župnom stanu, da bi nakon toga bio odveden u Slatinski Drenovac, gde je isleđivan. Ubijen je četiri dana nakon odvođenja iz Voćina. Slatinski župnik Julije Bürger u izveštaju Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu, 3. aprila 1943, navodi da su partizani okrivili Martinca "da je tobože skovao ustanak proti njima i da imade skrivenoga oružja". "Oni su tražili ma i lažni uzrok da mu se mogu osvetiti što je prije prvoga pada Voćina, na 10.12.1942. išao s jednom deputacijom u Osijek da traži pojačanje vojne posade." Orahovački župnik Ivan Đanić je 13. aprila u pismu Nadbiskupskom duhovnom stolu naveo da su partizani teretili Martinca da je "organizirao omladinski sastanak protiv 'šume' i da je u vezi s time pronađeno u župnom dvoru lakog i teškog oružja. Izdala ga je, navodno, neka djevojka. Strijeljan je iza preslušanja i osude, neprimjetno u hodu, samokrijesom u zatiljak. Prema tome, nije mučen."⁴⁹⁷ Nije do kraja izvesno koliko su partizanske optužbe protiv Martinca bile utemeljene. Postoji još jedan izvor koji tereti Martinca da je navodno radio na organizovanju pobune u Voćinu, koja je, prema tom navodnom planu, trebalo da izbije u momentu kada mesto budu napale antipartizanske snage. Reč je o svedočenju meštana Voćina Ivana Jankovića i Milice Dobrijević koje je objavljeno 1946. Svedoci optužuju Martinca da je učestvovao u stvaranju antipartizanske organizacije koja je sakupila 25 karabina, od kojih su pojedini komadi bili skriveni kod župnika.⁴⁹⁸ Postojanje tri nezavisna izvora koji posredno

497 Stjepan Kožul, "Voćinska stradanja tijekom II. svjetskog rata", *Voćin. Crkva i svetište*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Požega-Voćin, 9. i 10. prosinca 2011, (ur. Ivica Žuljević), Požega, 2013, str. 171-173.

498 *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946, str. 63-64.

terete Martinca, od kojih su dva crkvene provenijencije, ne mogu se olako odbaciti. U svakom slučaju, Martinec nije ubijen samo zbog toga što je bio katolički svećenik budući da partizani prilikom prodora u Gornji Miholjac i Cabunu, kako izveštava župnik Bürger, nisu naudili lokalnim svećenicima. Isto tako, partizani "nijesu nikada napadali", kako tvrdi Bürger, svećenika Jakoba Kosija, izbeglicu iz Slovenije, koji je bio na privremenoj službi u Voćinu. Indikativno je da je Martinec ubijen neposredno nakon otpočinjanja Operacije "Braun". Postoji mogućnost da su partizani odlučili da ubiju župnika, iako možda nisu imali dovoljno dokaza protiv njegovog antipartizanskog rada, zbog toga što su morali da napuste Drenovac usled napada na to mesto. Nisu ga mogli povesti sa sobom niti su ga mogli držati zatočenog van naseljenih mesta, jednako kao što ga nisu želeli pustiti na slobodu jer se verovatno nametnulo stajalište da je župnik isuviše znao i video i da ga treba sprečiti da ta saznanja podeli sa protivničkom stranom, u čije su ga redove partizani nesumnjivo svrstavali, kako zbog učešća u masovnom prekrštavanju, tako i zbog bliskosti sa vlastima NDH (odlazak u Osijek radi traženja pojačanja). Međutim, navedene pretpostavke moraju biti dokazane da bi bile prihvaćene kao realne. Župnikovo ubistvo predstavlja nesumnjiv ratni zločin budući da ne postoje dokazi da je on skrivio nečije stradanje. Njegova tragična smrt ne umanjuje njegovo nečasno držanje u vremenu koje je bilo tragično po brojne njegove susede.⁴⁹⁹

499 Župnik Josip Martinec učestvovao je u prinudnom prekrštavanju srpskog stanovništva u devet sela voćinske i čeralijske općine, od januara do aprila 1942, o čemu je bilo reči u prethodnom delu knjige. Jedna od glavnih ulica u Voćinu početkom 90-ih godina prošlog veka preimenovana je u Ulicu Josipa Martinca. Ličnost poput Martinca, koji se nije časno poneo u teškim i dramatičnim momentima istorije voćinskog kraja, naročito tokom 1942, ne zaslužuje tu vrstu počasti.

Treće oslobođenje Voćina (8–19. maj 1943)

Tokom Operacije “Braun” OS NDH ponovo su se utvrdile u Voćinu. Treći napad slavonskih partizana na Voćin otpočeo je 8. maja 1943. Mesto je privremeno oslobođeno nakon dvodnevni borbi. Anti-partizanske snage su 11. maja ponovo zauzele Voćin, ali su 19. maja, nakon prinudne evakuacije nemačkog i znatnog dela hrvatskog stanovništva, napustile Voćin, koji je ostao slobodan sve do 15. jula 1943, kada je privremeno zauzet od strane Ustaške vojnice i Wehrmachta u okviru Operacije “Paula”. Nakon okončanja te operacije, odnosno od kraja jula 1943, pa sve do 26. aprila 1944, odnosno do otpočinjanja Operacije “Ungewitter” (“Oluja”), Voćin je bio slobodan. Sve do 4. aprila 1944, kada je privremeno oslobođena Podravska Slatina, u Slavoniji nije oslobođeno nijedno mesto veće od Voćina, ako izuzmemo jednodnevno zauzimanje Našica 4. juna 1943. i privremeno oslobođenje Čačinaca 3. oktobra 1943. Borbe za Voćin, maja 1943, predstavlja ju najznačajnije borbene aktivnosti NOVJ na tlu Hrvatske tokom tog meseca. Zapravo, od Šušnjarske bitke (16. april 1943) pa do napada jedinica 10. (28) slavonske divizije NOVJ na Našice i Donju Motičinu (4. jun 1943) nisu vođene značajnije borbe na području cele Hrvatske. Voćin se našao u središtu borbe slavonskih partizana, stoga nije neobično što je nakon trećeg oslobođenja Voćina došlo do formiranja još jedne brigade NOVJ u Slavoniji: 17. maja u Slatinskom Drenovcu formirana je 21. slavonska brigada. Štaviše, u rejonu Ljutoča 27. maja od 17. slavonske brigade i novoformirane 21. slavonske brigade formirana je 10. slavonska divizija NOVJ, kasnije (oktobar 1943) preimenovana u 28. slavonsku diviziju. Istog dana, po naređenju VŠ NOV i PO Jugoslavije, od postojeće 12. slavonske divizije i novoformirane 10. slavonske divizije zasnovan je 1. (6) slavonski korpus. U recentnom razdoblju, OS NDH i OS Trećeg Reicha nisu bile u prilici da koncentrišu znatni-

je snage kojima bi onemogućile dejstva i razvoj partizanskih snaga u Slavoniji. Početkom maja delovi 114. lovačke divizije Wehrmachta i 2. domobranskog zбора OS NDH vodili su neuspešnu Operaciju "Ulrich" protiv partizana na Kozari. OS NDH i Wehrmacht više nisu bili u stanju da koncentrišu znatan deo trupa protiv izolovanih žarišta partizanske borbe u Potkozarju i Slavoniji, udaljenih od glavnine operativnih jedinica NOVJ, kako su to uspešno činili prethodne godine. Aktivnosti kozaračkih i, naročito, slavonskih partizana postale su 1943. nerešiv problem po protivnike, iako su prethodne godine kozarački partizani pretrpeli teške gubitke, a slavonski partizani dovedeni u vrlo tešku situaciju. Slavonski partizani su uspešno koristili zauzetost najkvalitetnijih delova protivničkih snaga na drugim ratištima u Jugoslaviji usmerenih protiv glavnine snaga NOVJ, koristeći predahe između neprijateljskih ofanziva za širenje slobodne teritorije i omasovljenje pokreta. Uprkos povremenom angažovanju znatnih snaga partizanski protivnici nisu uspeli da nanesu nijedan ozbiljni poraz slavonskim partizanima ne samo u tom razdoblju već i do kraja rata, niti da u vojnom smislu trajnije integriraju područja koja su predstavljala slobodnu partizansku teritoriju. Naprotiv, partizani su postepeno širili teritoriju pod svojom kontrolom. Slabosti koje su ispoljavane prethodne godine bile su sve ređe prisutne. Organizacija NOVJ u gorskoj Slavoniji izrasla je u ozbiljnog protivnika OS NDH. Zapravo, delovi OS NDH koji su bili prisutni severno od Save nisu bili dovoljni ne samo da ugroze snage 1. (6) slavonskog korpusa NOVJ, već i da osiguraju vlastite garnizone u većim mestima. Stoga su u antipartizanskim operacijama protiv slavonskih partizana, počev od marta 1943. do kraja rata, bili angažovani delovi nemačkog Wehrmachta.

Ponovno oslobođenje Voćina potvrdilo je ključni značaj voćinskog i papučkog kraja za razvoj NOVJ u Slavoniji. Bez uspostavljanja partizanskog uporišta u potpapučkim selima ne bi došlo do stvaranja oslonca za partizanska dejstva u susednim delovima Slavonije, poput uspešnog napada na Našice (4. juna 1943), čime su Našice postale prvo gradsko mesto u Slavoniji u kome je neutralisan garnizon OS NDH. Srpska sela u Brđanskoj bila su mnogoljudnija i ekonomski napredni-

Nakon trećeg oslobođenja Voćin je u proleće 1943. bio centar partizanske teritorije u Slavoniji. Ovaj prizor je zabeležen na nekom od partizanskih mitinga u Voćinu u tom razdoblju. Takav prizor je bilo teško ili nemoguće videti na opustošenim partizanskim područjima južno od Save, na kojima su vođene teške borbe tokom proteklih godinu i po dana. Slavonija se izdvajala u odnosu na sva druga partizanska područja prvenstveno po odsustvu gladi. Ipak, ovakvi prizori su nestali u voćinskom kraju kada su Voćin i sva okolna sela spaljeni u proleće 1944. (HPM, MRNH, N-2202-913.)

ja od srpskih sela na ostatku slobodne teritorije u Slavoniji. Njihovo kontinuirano uključivanje u okvir slobodne teritorije predstavljalo je važnu osnovu za postojanje ekonomske baze partizanskog pokreta u Slavoniji. Sve do Operacije "Oluja", krajem aprila 1944, glad nije bila problem na partizanskoj teritoriji u Brđanskoj i ostatku slobodne Slavonije. Zapravo, partizanska teritorija u Slavoniji tokom 1943. bilo je verovatno jedino područje pod kontrolom NOVJ na kome nije bilo ozbiljne nestašica hrane.

Treće oslobođenje Voćina povratilo je donekle poljuljanu veru u pozitivan ishod rata u dobrom delu lokalnog srpskog stanovništva i učvrstilo je partizansku pozadinu u voćinskom, drenovačkom i čeralijskom kraju koja je bila u krizi nakon Operacije "Braun": "Raspoloženje [stanovništva] na oslobođenom teritoriju poslije ofanzive dosta [je] loše. Neka su sela opljačkana i popaljena, te narod ozlojeđen ovim stanjem nasjeda raznim šovinističkim elementima... Ovakvo raspoloženje bilo je i u [narodnooslobodilačkim] odborima što se najbolje vidjelo na sastanku Općinskog NOO za Drenovac i Općinskog [NOO] za Čeralije. Sami odbornici koji su partijci kao i pretsjednik Kotarskog NOO također kritikuju i napadaju naša rukovodstva. Svi odbornici iznosili su neke od parola, i žestoko se prepirali u njihovoj pravilnosti ('izginuće svi Srbi', 'ostaće ustaške žene i djeca jer ih partizani štite'). Naročito se nastrojenje osjeća u Đuričićima, Drenovcu i Meljanima... Stanje je uopće bilo loše, narod nije volio partizane ni da vidi jer im je banda rekla da će zapaliti selo ako budu dolazili partizani. Ipak poslije prvih sastanaka općinskih odbora... stanje se počelo popravljati."⁵⁰⁰ Dakle, lokalno stanovništvo, naročito u selima koja 1942. nisu znatno stradala, bilo je zaplašeno pretnjama antipartizanskih snaga o represalijama zbog pomaganja partizanima. Kada su u proleće 1944. sva sela na tom području bila opljačkana i spaljena od strane ustaša i nemačke policije, lokalno stanovništvo nije gubilo veru u pobedu

500 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-124/1599, Izvještaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 27.4.1943.

NOVJ, iako je preživljavalo najteže trenutke u dotadašnjem toku rata. U proleće 1944. snaga NOVJ u Slavoniji bila je tolika da je svima bilo jasno da su partizani neuništivi. U proleće 1943. mnogi se još uvek nisu usuđivali da veruju u relativno brz i neminovno pozitivan ishod rata. Treće oslobođenje Voćina predstavlja prekretnicu u tom smislu. Osim toga, navedeni citat predstavlja ilustraciju mnogo više demokratskog nego autoritarnog karaktera organizacije partizanske vlasti na slobodnoj teritoriji.

U Voćinu se tokom Operacije “Braun” stacionirala i utvrdila 4. bojna 1. gorskog zdruga “Ante Pavelić” pod komandom Stožera 1. gorske divizije Domobranstva NDH. Ona je 1. maja 1943. zamenjena ljudstvom 1. bojne 1. gorskog zdruga.⁵⁰¹ Ta bojna je bila poznata kao “Begićeva bojna”. Bila je to jedna od vojnički najkvalitetnijih domobranskih bojni, u jačini od šest satnija, odnosno 600–660 vojnika. Zapovednik bojne bio je nadsatnik Josip Dujić. Postoje tvrdnje da je deo posade u Voćinu činilo i ljudstvo nepoznate ustaške jedinice.⁵⁰²

Partizanska obaveštajna služba bila je dobro obaveštena o snazi i razmeštaju protivničkih snaga u Voćinu. Glavni informator partizanske obaveštajne službe bio je domobranski oficir Mladen Vrsalović, šef odeljenja za radio-vezu pri Stožeru 1. gorske divizije u Daruvaru. Zahvaljujući podacima koje je ustupio vezistima Štaba 4. (12) slavonske divizije NOVJ, partizanski vezisti su bili u mogućnosti da prate rad radio-stanica pri stožerima 1. i 4. gorskog zdruga i dešifruju depeše koje su domobranski radisti primali i slali iz stožera dva zdruga.⁵⁰³ Navedeno dovoljno govori o značajnom razvoju partizanskog pokreta, napose partizanske obaveštajne službe u Slavoniji u prvoj polovini 1943.

Detaljni podaci o jačini i razmeštaju protivničkih snaga u Voćinu, mogućnost da u napadu angažuje brojnije i bolje naoružane snage

501 VA, NDH, k. 59, f. 4, d. 15, Obća bojna relacija 1. gorskog zdruga “Poglavnik Dr. Ante Pavelić” za mjesec svibanj 1943, Kutina, 14.6.1943.

502 Ivan Šibl, *Ratni dnevnik*, Zagreb, 1966, str. 246–251.

503 *Grada za historiju*, 4, Slavonski Brod, 1965, dok. 73, str. 162–174; *Isto*, dok. 118, str. 265–267; Milan Kavgić, *n. d.*, str. 126–127; Jovan Kokot, *n. d.*, str. 93.

od protivničkih i nedavni uspeh u Šušnjarskoj bici predstavljali su realnu osnovu za izvođenje vojne operacije koju je naredio Štab 4. slavonske divizije NOVJ s Petrom Drapšinom na čelu. Ponovno oslobođenje Voćina ulilo bi dodatno poverenje lokalnog stanovništva u NOVJ i demoralisalo protivnika. Neutralisanje uporišta OS NDH u srcu teritorije koju su partizani smatrali oslobođenom i poluoslobođenom, omogućilo bi “slobodan rad i kretanje seljaka po svojim selima, da bi se oslobodili stalne ugroženosti iz tih uporišta. Isto tako ove akcije u mnogome će popraviti naš vojnički i ekonomski položaj.”⁵⁰⁴ Zauzimanje domobranskog garnizona obezbedilo bi bogat ratni plen u naoružanju, municiji i vojnoj opremi. Naoružanje koje bi bilo zaplenjeno zauzimanjem garnizona trebalo je iskoristiti za naoružavanje novih boraca koji su stalno pristizali na Papuk iz slavonskih sela, a municija, naročito deficitarna municija za topove i minobacače, bila je garancija razvoja i dalje uspešnosti vojne organizacije. Pri svemu tome, nije bila nimalo beznačajna ideja da će nakon zauzimanja garnizona nekoliko stotina boraca zameniti obuču raskvašenu na proletnjim kišama.⁵⁰⁵

504 *Grada za historiju*, 5, Slavonski Brod, 1966, dok. 98, str. 220: Izveštaj Štaba 4. divizije NOV Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 5.5.1943.

505 U prvoj polovini maja 1943. u Brđanskoj i na Papuku svaki dan je padala kiša, što je doprinelo povećanju bosonogih boraca s obzirom na to da je raskvašen i blatnjav teren uništavao vojničku obuču, koja je često bila nekvalitetna. Prema jednom partizanskom izvoru nastalom tri dana uoči napada na Voćin, 16. brigada je imala preko 200, a 17. brigada oko 60 bosonogih boraca. “Borci i starešine [16] brigade spremni su za borbu i zahtevaju da ih se šalje na uporišta, kako bi mogli svuci neprijateljsku vojsku i obući se.” (*Isto*, dok. 98, str. 219.) Dvanaesta brigada je imala samo dvadesetak bosonogih boraca, i to novajlija, budući da su pripadnici te jedinice nakon borbe kod Šušnjara dotrajalu obuču “zamenili” sa zarobljenim domobranima ili su upotreбили obuču poginulih domobrana. Problem nedostatka vojničke obuće bio je prisutan i u kasnijem razdoblju i znatno je uticao na motivaciju potencijalnih dobrovoljaca. Primera radi, kada su partizani januara 1944. vršili dobrovoljnu mobilizaciju u hrvatskim selima u istočnom delu virovitičkog kotara, u Staroj Brezovici su mladići koji su vrbovani za partizane govorili: “Idem u vojsku, samo mi dajte čizme.” Većina mobiliziranih su vrlo loše odjeveni, a obuveni su u drvenu obuču, najviše u klompe. Uopće, sva ta sela su siromašna, naročito Stara Brezovica.” (HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 2, KP-125/1850, Izveštaj OK KPH Virovitica OblK KPH za Slavoniju, 17.1.1944.)

Žene iz potpapučkih sela na mitingu AFŽ u Voćinu u kasno proleće ili rano leto 1943. (HPM, MRNH, N-2202-919.)

Domobranska posada u Voćinu bila je dobro utvrđena na Prevenđi i Turskom gradu i snabdevena sa dva topa, dva teška bacača, nekoliko teških mitraljeza, oko 40 puškomitraljeza i oko 500 karabina.⁵⁰⁶ “Banda je raspoređena po rovovima koji opasuju uporište, a pored toga nalaze se u Dunkovića kući na Prevenđi, u kući Grebena Joze, u kući doktora Brkljačića, [kući] Tomaš[ev]lića, u staroj i novoj općini, vatrogasnom spremištu i geodetskoj kancelariji kod parka.” U samom naselju domobrani su izgradili devet bunkera, pri čemu su partizani znali za precizan raspored svih devet. Oficiri iz štaba 17. slavonske brigade, predvođeni s komandantom brigade Radojicom Nenezićem i zamenikom komandanta brigade Nikolom Demonjom, dan uoči napada izvršili su osmatranje Voćina s južne strane budući da je 17. brigadi naređeno da izvrši proboj u središte mesta. Nenezić i Demonja su Voćin osmatrali u društvu komandanata dva brigadna bataljona: Milana Joke, komandanta 2. bataljona i Branka Vukovića, komandanta 3. bataljona.⁵⁰⁷ Štab 4. slavonske divizije, s Petrom Drapšinom na čelu, procenio je da snage pod njegovom komandom imaju odlične izgleda za uspeh. Štab divizije je raspolagao brojnijim snagama nego protivnik u Voćinu, a prisluškivanje radio-veze Domobranstva omogućilo

506 *Zbornik NOR-a*, V/15, Beograd, 1956, dok. 14, str. 55–61: Zapovijest Štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske za napad na Voći, 5.5.1943.

507 *Isto*, dok. 18, str. 74: Zapovijest Štaba 17. NO brigade podređenim jedinicama za napad na Voćin, 7.5.1943.

Radojica Nenezić (1921–1995), Nikola Demonja (1919–1944) i Milan Joka (1922–1991) proglašeni su za narodne heroje, a Branko Vuković (1916–1997?), Radojica Nenezić i Milan Joka su nakon rata postali general-pukovnici JNA. Upadljiva je mladost sve četvorice u vreme kada su postali partizanski komandanti, naročito Radojice Nenezića, koji je kao 21-godišnjak, krajem 1942. postao zamenik komandanta i potom vršilac dužnosti komandanta 12. slavonske brigade, a uskoro zatim i prvi komandant 17. slavonske brigade.

Milovan Đilas je početkom septembra 1943. kao delegat CK KPJ i VŠ NOVJ posetio Štab 6. slavonskog korpusa kod Zvečeva i imao je priliku da sretne borce 17. slavonske brigade. “Ja sam obišao i jednu brigadu: u toj brigadi je bio Demonja, mlad, onizak, u širokim nemačkim čizmama, postideno osmehnut što je predmet naše pažnje. Nigde naša vojska nije izgledala tako krepka i tako orna.” (Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 328–329.)

je da partizani konstantno budu upoznati s namerama i slabostima protivnika.

Sedamnaesta brigada, koja je do 7. maja boravila u selima severozapadno od Požege, dobila je zadatak da iz šume Kragojevina (Kragovina), jugoistočno od Voćina, i iz pravca Kometnika napadne na domobranske položaje na Turskom gradu i u parku kako bi se stvorio otvor kroz koji bi, zaštićene parkom, upala u središte mesta. Osim toga, brigada je dobila zadatak da s delom snaga likvidira bunker u istočnom delu Voćina, prema Macutama, i da odatle takođe nadire prema centru sela. U napadu su bila angažovana tri bataljona 17. brigade. Šesnaesta brigada, koja je do tad boravila u selima istočno od Daruvara, dobila je zadatak da u mesto prodre s zapadne strane, iz pravca šume Rakovac i Voćinskih brda, i da samostalno neutrališe neprijateljsku posadu na brdu Prevenda, a u zajednici s delovima 17. brigade da napadne i zauzme utvrđene položaje na Turskom gradu. Trebalo je da deo brigade obezbedi cestu prema Humu. U napadu su bila angažovana dva bataljona 16. brigade. Snage 12. brigade (tri bataljona) nisu bile namenjene direktnom udaru na protivničke položaje u Voćinu, već su dobile zadatak da zauzmu položaje između Voćina i Popovca, Voćina i Lisičina i Voćina i Kuzme, u slučaju prodora protivničkih snaga iz Pivnice i Đulovca. Kuzma, Lisičine i Popovac nalazili su se pod kontrolom partizana, a Hum i Hum Varoš pod kontrolom ustaške milicije. Snage 12. brigade boravile su do 7. maja na području Zvečeva i u bazama u šumama ispod Ljutoča. Tri bataljona 18. brigade dobila su zadatak da obezbede široko šumsko područje severno od ceste Macute – Čeralije, kako bi predupredili prodor neprijatelja iz Slatine. Jedan od tri angažovana bataljona brigade postavio je zasedu kod Bokana kako bi sprečio prodor neprijateljskog pojačanja iz pravca Čeralija (to selo je bilo pod kontrolom nemačke vojne policije ES, sastavljene iz redova seoskih Nemaca). Taj bataljon je dobio zadatak da prekopa put na nekoliko mesta i poruši sve mostove između Voćina i Čeralija. Brigada se do 7. maja nalazila u selima između Drenovca i Orahovice, gde je bila njena matična teritorija. Minobacački divizion 4. (12) slavonske divizije bio je raspoređen na nekoliko tačaka oko Voćina sa zadatkom

da tuče po Prevendu i Turskom gradu kako bi se 17. brigadi omogućio prodor u središte Voćina. Minobacački divizion se sastojao od osam teških i nepoznatog broja lakih minobacača. Osim toga, partizani su bili snabdeveni s dva topa čije posade su imale zadatak da tuku po istim ciljevima kao i minobacačka odeljenja. "Minobacači i haubica treba da strogo paze da ne tuku civilna naselja." Štabovi 4. divizije, pod komandom Petra Drapšina, i 17. brigade, pod komandom Radojice Nenezića, bili su smešteni u Kometniku, u zaseoku Jorgići. Štab 16. brigade, pod komandom Rade Kneževića, bio je smešten između Voćina i Huma, štab 12. brigade, pod komandom Josipa Antolovića, bio je smešten u Popovcu, a štab 18. brigade, pod komandom Uroša Popare, bio je smešten u Smudama.⁵⁰⁸

Partizanske jedinice nisu uspele da zauzmu Voćin prvog dana napada. Prvi bataljon 16. brigade uspešno je potisnuo domobrane iz bunkera i rovova na Prevendu, odakle je prodro do katoličke crkve. Međutim, domobranci su se pregrupisali i vatrom s uzvišenja na putu prema Humu uspeali da potisnu 1. bataljon prema polaznim položajima. Drugi bataljon 16. brigade, koji je dobio zadatak da s 1. bataljonom 17. brigade napadne na Turski grad nakon likvidacije domobranske posade na Prevendu, bio je prinuđen da se povuče usled nemogućnosti

508 *Zbornik NOR-a*, V/15, Beograd, 1956, dok. 14, str. 55-61: Zapovijest Štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske podređenim jedinicama za napad na Voćin, 5.5.1943; *Isto*, dok. 16, str. 64-67: Zapovijest Štaba 12. NOU brigade od podređenim jedinicama za napad na Voćin, 6.5.1943; *Isto*, dok. 17, str. 68-72: Zapovijest Štaba 18. NO brigade podređenim jedinicama za napad na Voćin, 6.5.1943; *Isto*, dok. 18, str. 73-78: Zapovijest Štaba 17. NO brigade podređenim jedinicama za napad na Voćin, 7.5.1943.

"Na čelu [minobacačkog] divizona nalazi se bivši domobranski natporučnik drug Franjo Kofler, koji se u najtežim momentima pokazao dostojan poverenja. S druge strane, njegovom ličnom zaslugom osposobljeni su teški bacači za borbu i pokret, kao i drugovi, koji će njima rukovati... Haubicama rukuju bivši domobranski satnik Lovrenčević Mate i bivši domobranski dočasnik Gajo Ivanković." (*Grada za historiju*, 5, Slavonski Brod, 1966, dok. 98, str. 217: Izvještaj Štaba 4. divizije NOV GŠ NOV i PO Hrvatske, 5.5.1943.) Ovo su zanimljivi podaci s obzirom na to da su navedeni minobacači i topovi, kojima su rukovali zarobljeni domobranski oficiri koji su se priključili NOVJ, tukli po domobranskim položajima.

zadržavanja 1. bataljona u centru sela.⁵⁰⁹ Sedamnaesta brigada prvog dana napada takođe nije uspjela da trajno potisne neprijatelja: “8. maja 1943. tačno u 5 sati naše jedinice odpočele su sa napadom na uporište Voćin. Drugovi su vrlo lijepo nastupali. Kad su došli na samu žicu [Turskog grada] bili su dočekani vrlo jakim vatrom. Tu su pale prve žrtve. Jedinice 1. bataljona uspjele su da se probiju čak do gostionice ‘Kod Žirafe’. Jedna četa 16. brigade također se je probila do centra grada. Međutim ta se je četa morala povući i banda je svu vatru skoncentrisala na naše borce. Kontranapadom banda je uspjela da potisne naše jedinice sa zauzetih položaja. Jedinice 2. bataljona su uspjele da se probiju u park. I njih je banda dočekala jakim mitraljeskom, topovskom i minobacačkom vatrom. Jedinicama ovoga bataljona nije uspjelo da prođu u grad.”⁵¹⁰ Četvrti bataljon 12. brigade uspeo je 8. maja da potisne ustaše iz bunkera na južnim prilazima Humu, koji su obezbeđivali komunikaciju Voćin–Pivnica. Četvrti bataljon 18. brigade vodio je 8. maja trosatnu borbu protiv pripadnika 3. bojne Poglavnikovog tjelesnog sdruga (PTS) i redarstvenika koji su iz Slatine krenuli u deblokadu Voćina. Borba se odigrala u blizini Ivanbrijega. Prema partizanskim izvorima, u borbi je poginulo 12 ustaša i nekoliko redarstvenika.⁵¹¹

509 *Zbornik NOR-a*, V/15, Beograd, 1956, dok. 34, str. 125–126: Izvještaj Štaba 16. NO brigade, 11.5.1943.

510 *Isto*, dok. 44, str. 154: Izvještaj Štaba 17. NO brigade, 14.5.1943. Domobranski izvor opisuje navedeni kontranapad: “Na dijelu postava 3. sati istu ulogu izvršio je pobočnik bojne, zastavnik Adermach Stjepan, sa stožernim narednikom Marincem Karlom i stožernim narednikom Majerom Josipom. Po vraćanju postava 2. i 3. sati, trebalo je istjerati odmetnike iz istočnog dijela Voćina. Po zapoviedi nadporučnika Vračića Ivana, krenuo je stožerni narednik Majer Josip sa 15 domobrana i jednom strojopuškom prema izlazu iz sela Voćina, južno od Voćinske rijeke krenuo je zapovjednik 6. sati nadporučnik Vračić Ivan, sa dvije strojopuške i jednom grupom domobrana, zauzimajući kuću po kuću jer su bile posjednute od strane odmetnika. Za ovo vrijeme povraćanja postava 2. i 3. sati kao i čišćenja samoga sela vatra iz naših topova i bacača bila je savršena te je usljed toga bio cio podhvata olakšan.” (VA, NDH, k. 59, f. 4, d. 15, Obća bojna relacija 1. gorskog zdruga “Poglavnik Dr. Ante Pavelić” za mjesec svibanj 1943.)

511 *Isto*, dok. 26, str. 104: Pismo Štaba 4. divizije Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 8.5.1943; *Građa za historiju*, 5, Slavonski Brod, 1966, dok. 145, str. 322: Pismo Štaba 4.

Sutradan, u ranim jutarnjim časovima, 2. bataljon je koristeći mrak uspeo neopaženo da se preko parka približi domobranskim položajima na Turskom gradu. U osvit dana, sinhrono s 1. bataljonom 17. brigade, koji je donekle zaostajao, 2. bataljon 16. brigade uspeo je da zauzme Turski grad. Gotovo istovremeno, 1. bataljon 16. brigade ponovo je zauzeo Prevenu, ali nije uspeo da prodre u centar sela. Međutim, ubrzo nakon toga delovi 17. brigade uspeali su da zauzmu brdo Kalvarija, što je dovelo do organizovanog proboja domobrana. Domobrane koji su pokušali proboj sačekali su delovi 12. brigade i naneli im velike gubitke.⁵¹² Domobrani su iz Voćina pokušali proboj u

divizije Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 21.5.1943.

Navedeni protivnički gubici jesu realni jer se uklapaju u broj zaplenjenog naoružanja. Treća bojna PTS UV stigla je na područje Podravske Slatine aprila 1943, ali se nije duže zadržala na tom području. Njen zadatak se sastojao u obezbeđivanju komunikacije između Virovitice i Slatine i izvidanju u brdima južno od Cabune i Slatine u cilju sprečavanja koncentracije partizanskih snaga. Videti: *Grada za historiju*, 5, Slavonski Brod, 1966, dok. 88, str. 193: Naređenje Zapovjedništva 1. gorske divizije, 1.5.1943.

Poznati su identiteti petorice poginulih pripadnika 12. satnije 3. bojne PTS UV koji su poginuli u borbi protiv 4. bataljona 18. slavonske brigade NOVJ, 8.5.1943. Njihova tela su sahranjena 13.5.1943. u Podravskoj Slatini. Reč je o ustašama rođenim u okolini Sinja, Imotskog, Ljubuškog i Šipova. (HDA, 250, Ustaška vojnica, knj. 1, Matica umrlih Poglavnikove tjelesne bojne i Poglavnikovog tjelesnog sdruga.) Moguće je da je 3. bojna PTS u toj borbi imala veće gubitke jer nije poznato da li su zdrugovci uspeali izbaviti tela svih poginulih saboraca, budući da navedeni dokument evidentira samo sahranjene ustaše. Nemački izvor koji govori o borbama oko Voćina u prvoj polovini maja 1943. navodi da su “prilikom napada komunista na dva kamiona Poglavnikove tjelesne garde iz Podravske Slatine, južno od tog mjesta... naši gubici [iznosili]: 8 mrtvih, 5 ranjenih”. Verovatno je u pitanju navedena borba kod Huma. (*Zbornik NOR-a*, XII/3, Beograd, 1977, dok. 66, str. 294: Izveštaj Borbene grupe “Zapad” od 14.5.1943. nemačkom opunomoćenom generalu u NDH.)

- 512 O borbama u Voćinu pisao je jedan od učesnika, Ivan Šibl, tada komesar u jednom od bataljona 17. slavonske brigade, posle rata nosilac Ordena narodnog heroja. Autor je opisao jednu vrlo upečatljivu scenu: “Ulične borbe su već bile pri kraju, no u ovu zgradu očito još nitko od naših nije ulazio. Sve je zaudaralo onim posebnim zadahom joda, karbola, kasarnskog znoja i krvi. U prostranoj sobi na podu ležali su teški nepokretni ranjenici. Napustili su ih i liječnici i bolničari i vjerovatno svi lakši ranjenici koji su još mogli hodati. Svi su bili u pokislim i rasparenim zelenim ustaškim uniformama, s rukama, nogama, glavama, grudima u krvavim zavojima. Neki su jaukali. Naokolo su ležale puške i ustaške kape. Ugledali su nas i tog časa, kao

četiri pravca: prema Humu u kome se nalazila nemačko-domobranska posada utvrđena u bunkerima,⁵¹³ prema Popovcu, prema Bokanama i prema Đulovcu. Treća grupa, koja se probijala preko Bokana, oko podneva stigla je u Slatinu. Četvrta koja se pod zapovedništvom nadporučnika Ivana Vračića, zapovednika 6. satnije 1. bojne, probijala preko Kuzme prema Đulovcu stigla je u to mesto oko 14 sati. Ta grupa je prilikom proboja naletela na zasede 2. bataljona 12. slavonske brigade pri čemu je imala manje gubitke – nekoliko poginulih i pet zarobljenih domobrana, kako navodi partizanski izvor.

Prva i druga grupa domobrana, među kojima je bio i zapovednik bojne, nadsatnik Dujić, prilikom proboja prema Popovcu i Humu naletela su na zasede 3. i 4. bataljona 12. brigade. Prilikom proboja na tom sektoru, prema podacima štaba 12. brigade, poginula su 22 domobrana, dok ih je 107 zarobljeno. Izvori NDH navode da se ranih jutarnjih sati 10. maja do garnizona u Đulovcu i Slatini probilo devet oficira, 24 podoficira i 261 domobran. Isti izvor navodi da je “Voćinska bojna” u borbama u Voćinu imala gubitke od 28 poginulih i 34 ranjena vojnika.⁵¹⁴ To nisu bili konačni gubici. Zapovedništvo 1. bojne 1. gorskog zdruga u bojnoj relaciji za maj 1943. navodi da je bojna 8–9. maja imala gubitke od 13 poginulih, 35 ranjenih i 151 nestalog pripadnika. Među nestalima bila su četvorica oficira i 11 podoficira.⁵¹⁵ Navedeni broj poginulih je umanjen.

po dogovoru, njih nekoliko upale defanzivne bombe. Držali su ih u pripremi. Brzo se povučemo s ulaza u prostoriju i zaklonimo iza zida. Uslijedilo je više detonacija, jedna za drugom, i sve se smirilo.” (Ivan Šibl, *n. d.*, str. 251.)

513 Posada u Humu je bila sastavljena od jednog voda 3. rezervnog bataljona ES “Max Emanuel von Bayern” i jednog voda domobrana 1. bojne 1. gorskog zdruga iz Voćina. Navedeni bataljon nemačke vojne policije popunjavali su folksdojčeri iz kotara Daruvar. Pored Huma, bataljon je imao posadu u Đulovcu, Bastajima i Pivnici. Videti: *Građa za historiju*, 5, Slavonski Brod, 1966, dok. 88, str. 192–193: Naređenje Zapovedništva 1. gorske divizije, 1.5.1943.

514 *Zbornik NOR-a*, V/15, Beograd, 1956, dok. 141, str. 386: Izvještaj zapovedništva 1. gorske divizije o borbi kod Voćina, 10.5.1943.

515 VA, NDH, k. 59, f. 4, d. 15, Obća bojna relacija 1. gorskog zdruga “Poglavnik Dr. Ante Pavelić” za mjesec svibanj 1943, Kutina, 14.6.1943.

Ukupni gubici Domobranstva u dvodnevним borbama za Voćin iznosili su, prema partizanskim izvorima, 60 poginulih, 180 zarobljenih i preko stotinu ranjenih. Broj ranjenih je neproverljiv, dok je broj poginulih najverovatnije uvećan, a donekle i broj zarobljenih domobrana jer isti izvor navodi da su partizani u Voćinu zaplenili oko 175 dugih cevi. Plen je bio bogat i podrazumevao je dva topa, pet minobacača, četiri teška mitraljeza, 14 puškomitraljeza, pet mašinki, 150 karabina i velike količine municije, uključujući deficitarnu municiju za topove i minobacače. Zaplenjena je i celokupna komora 1. bojne 1. gorskog zdruga.⁵¹⁶

Podaci GS Domobranstva od 15. maja navode da je "od posade Voćin nestalo oko 150 momaka, dok se ostatak vratio". Dva dana nakon toga GS izveštava: "Naknadno je javljeno da ukupni gubitci posade Voćina iznose: 40 mrtvih (među njima jedan častnik), 33 ranjena, 63 zarobljena (među njima zapovjednik bojne i dva častnika) i 51 nestao (među njima dva častnika)."⁵¹⁷ Izveštaj GS Domobranstva od 13. maja navodi da su partizani nakon zauzimanja Voćina "streljali 37 domobrana voćinske posade, a 42 domobrana sa zapovjednikom posade [nad]satnikom Dujićem i jednim nadporučnikom partizani su odveli".⁵¹⁸ Sve navedeno ukazuje na to da su podaci iz izveštaja od 15. maja umanjeni. Umanjeni su jer su podaci o 63 zarobljena domobrana kontradiktorni u odnosu na podatke iz prethodnog izveštaja, u kome se vidi da su partizani zarobili najmanje 79 domobrana (od kojih su 37

516 *Zbornik NOR-a*, V/15, Beograd, 1956, dok. 36, str. 130: Pismo Štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske Štabu 3. operativne zone o rezultatima napada na Voćin, 12.5.1943.

517 *Isto*, dok. 152, str. 407: Izveštaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 15.5.1943; *Isto*, dok. 156, str. 417: Izveštaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 17.5.1943.

518 *Isto*, dok. 148, str. 399: Izveštaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 13.5.1943.

Nemački izvor navodi da su partizani prilikom zauzimanja Voćina "ubili 37 ljudi, a 60 zarobili". "Ostali, oko 100-110 ljudi, među njima i komandant bataljona, nestali su." Broj "ubijenih" odnosi se na streljane zarobljene domobrane. (*Zbornik NOR-a*, XII/3, Beograd, 1977, dok. 66, str. 294: Izveštaj Borbene grupe "Zapad" od nemačkom opunomoćenom generalu u NDH, 14.5.1943.)

streljali). I taj broj (79) sasvim sigurno je umanjen u odnosu na realan broj zarobljenih, koji je opet manji od broja zarobljenih koji navode partizanski izvori (180). Broj zarobljenih domobrana iznosio je verovatno oko 130, budući da je broj poginulih domobrana, ako uskladimo domobranske i partizanske izvore, iznosio 40–50. Broj od 154 poginula, zarobljena i nestala domobrana, iz domobranskog izvora od 15. maja, umanjen je za nekoliko desetina, verovatno za 30–40, kada ga sravnimo s brojem zaplenjenog ličnog naoružanja iz partizanskog izvora od 12. maja.

Streljanje 37 domobrana zarobljenih u Voćinu predstavlja pre-sedan u dotadašnjem odnosu jedinica pod komandom Štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske prema zarobljenim pripadnicima Domobranstva budući da dotad nije zabeležen primer tako masovnog streljanja zarobljenih domobrana od strane slavonskih partizana.

Podaci o broju domobrana streljanih nakon pada Voćina variraju od 30 do 40. Partizanska strana je priznala streljanje 30 domobrana i time potvrdila istinitost navoda o streljanju zarobljenika, ali je demantovala broj od 40 streljanih i tvrdnje o streljanju domobranskog oficira Josipa Dujića. Priznanje je zabeleženo u dopisu Štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije Domobranstva, pod komandom pukovnika Matije Čanića. “Mi smo streljali 30 vaših vojnika, koji su činili zverstva, ali nismo ubili ni jednoga časnika. Odbijamo da je i jedan od tih streljanih masakriran. Ostale domobrane iako su oni pucali na nas, pustili smo svojim kućama.” Iz navedenog se može zaključiti da streljanje nije bilo neselektivno i da su streljani oni za koje su partizani, verovatno na osnovu prethodne istrage, smatrali da su počinili zločine.⁵¹⁹ Dostupni izvori ne govore o

519 *Grada za historiju*, 5, Slavonski Brod, 1966, dok. 139, str. 308: Dopis Štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije, 19.5.1943.

Dostupni izvori ne govore o daljoj sudbini Josipa Dujića. Nije jasno da li je streljan ili razmenjen. Dokument su potpisali Pavle Vukomanović, komandant 3. operativne zone, i Marijan Stilinović, politički komesar 3. operativne zone. Jedan partizanski dokument navodi da su u Voćinu zarobljena trojica domobranskih oficira. Pored nad-satnika Josipa Dujuća, zarobljeni su nadporučnik Antun Iflek, zapovednik 5. satnije

zločinima 1. gorske divizije Domobranstva NDH na području Voćina u proleće 1943. Međutim, Štab 3. operativne zone u dopisu pukovniku Čaniću optužuje jedinice 1. gorske divizije da su počinile zločine na području Kamenske i Vučjaka, tokom Operacije “Braun”. “Poznato je da su strahovite masakre po našim selima vršile ne samo ustaške jedinice, nego čak i domobranske. Da Vam navedemo samo jedan od mnogih primjera takvog zvjerstva: 23. i 24. ožujka o. g., kad su Vaše jedinice upale u selo Vučjak, zaklale su oko 60 nevinih seljaka, među kojima je bilo žena, staraca i djece, koje smo mi pronašli u jamama, koje su načinile avionske bombe, a unakaženi leševi bili su zatrpani sa 10 cm zemlje. Najgroznije zvjerstvo počinjeno je nad tifusnim bolesnicima u bolnici kraj Vučjaka, gdje su Vaše jedinice zaklale 18 nemoćnih bolesnika, koji su bili u visokoj temperaturi i nisu se mogli kretati.”⁵²⁰

1. bojne 1. gorskog zdruga, i pričuvni poručnik Krunoslav Fištrović, zapovednik 1. voda 2. satnije 1. bojne 1. gorskog zdruga. Štab 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske, predložio je trojicu zarobljenih oficira za razmenu. (Isto, dok. 127, str. 294: Dopis Štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije Domobranstva, 15.5.1943.)

520 Isto, dok. 139, str. 308: Dopis Štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije, 19.5.1943.

Domobrani, najverovatnije i ustaše, u Vučjaku Kamenskom 23.3.1943. ubili su najmanje 15 meštana tog sela i, ako je verovati citiranom dopisu Štaba 3. operativne zone, još oko 45 meštana okolnih sela. Poznati su poimenični podaci za 15 meštana Vučjaka ubijenih u tom navratu. Žrtve su bile u dobi od 16 do 60 godina. Među njima je bila jedna žena. U istom navratu pripadnici OS NDH uhvatili su petoro meštana Vučjaka koji su potom, prema posleratnim tvrdnjama meštana i savremenika, internirani u logor u Zemunu (Staro sajmište), što bi značilo da su ustupljeni nemačkom okupatoru. (HDA, 306, ZKRZ, k. 551, Zh-44592, Podaci o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vučjaku 23.3.1943.) Zabeleženo je svedočenje Nikole Velića, domobranskog intendanta koji je 22–24.3.1943. boravio u Vučjaku i bio svedok zločina nad civilima. Velić je tvrdio da je u Vučjaku ubijeno 70 civila koji su pokopani u dve jame. Među ubijenima bilo je žena i dece. Tih dana u Vučjaku nalazio se stožer 4. gorskog zdruga. Velić je izneo tvrdnju da je pukovnik Stjepan Grlić u pijanom stanju naređivao ubistva civila. U ubijanju civila, prema Velićevom svedočenju, učestvovali su domobrani iz Bosne koji su bili pod neposrednom Grlićevom komandom. “Od Grlićevih kurira koji su vršili ova strijeljanja bilo ih je tri do četiri, većinom Bosanci, među kojima je najkrvaviji bio Brkić, također Bosanac, koji su se upravo jagmili kada bi vidili nekog čovjeka da je bolje obučen ili da ima sat, ko će ići ubiti i mrtvog opljačkati.” (HDA, 306, ZKRZ, k. 383, Zh-5871, Okružni NOO Psunjski: Izjava Niko-

“Voćinska bojna” bila je u sastavu 1. gorske divizije. Prisustvo 1. gorske divizije na području Vučjaka 22–28. marta potvrđeno je u domobranskim izvorima.⁵²¹ Navod da su partizani pustili nekoliko desetina domobrana (“iako su pucali na nas”) izgleda da osporava moguću zaključak o streljanju kao odmazdi za partizane poginule u napadu na domobranske položaje u Voćinu. Za razliku od pripadnika Domobranstva, koji su na licu mesta streljali zarobljene partizane, učesnike u borbi, snage NOVJ u Slavoniji nisu, makar dotad, vršili streljanja zarobljenih domobrana koji su uoči zarobljavanja učestvovali u borbi. Jedan partizanski izvor navodi da je jedan deo domobrana zarobljenih u Voćinu odlučio da oстане u partizanima: “Iako smo u borbi protiv te najbolje i najkrvavije Paveličeve vojske imali vrlo velike gubitke naši borci su sa velikim razumijevanjem primili one koji su ostali kod nas (njih oko 30) iako među njima zacijelo imade i bandita koji su ostali u našoj vojsci samo zato da bi sačuvali živote jer su vjerovali da ćemo ih ubiti ako ne ostanu kod nas.”⁵²²

Osam dana uoči trećeg partizanskog napada na Voćin pukovnik Matija Čanić izdao je naređenje jedinicama 1. gorske divizije u kome

le Velića, 16.11.1944.) Grličevići domobrani su 15.3.1943. ubili peto stanovnika Gornje Šumetlice kod Bučja. (HDA, 306, ZKRZ, k. 383, Zh-5871, Zapisnik od 7.5.1946. spisan u ime KKRZ Pakrac u Glavici, općina Bučje.) Poznati su poimenični podaci za 42 stanovnika Orljavca (1), Lipe (1), Soboštine (1), Gornjih Vrhovaca (10), Podsreća (2), Mrkoplja (14), Milivojevaca (1), Oljasa (1) i Mijajlija (11) koji su u tom navratu “odvedeni u Vučjak i u jednoj jami postreljani”. Izvor navodi da je u Vučjaku u navedenim okolnostima ubijeno oko 150 osoba. Izvor takođe navodi da su domobranskim postrojbama koje su hvatale civile koji su potom ubijani navodno zapovedali pukovnici Stjepan Kerečin i Dragutin pl. Somogy, koji su kasnije prešli u NOVJ. (HDA, 306, ZKRZ, k. 126, Zh-6351, Dopis ZKRZ Zagreb Upravi državne bezbjednosti NR Hrvatske, 1.10.1946.) Čini se da dokumentacija ZKRZ demantuje tvrdnje posleratne publicistike o masakriranju navodno 320 civila u Vučjaku Kamenskom 23.3.1943.

521 *Zbornik NOR-a*, V/13, Beograd, 1956, dok 169, str. 636: Izvještaj Glavnog stožera domobranstva od 24. ožujka 1943; *Isto*, dok. 171, str. 639: Izvještaj Zapovjedništva 1. gorske divizije od 24. ožujka 1943; *Grada za historiju*, 4, Slavonski Brod, 1965, dok. 154, str. 358: Izvadak iz izvještaja Glavnog stožera Domobranstva, 29.3.1943.

522 *Grada za historiju*, 5, Slavonski Brod, 1966, dok. 125, str. 289: Izvještaj sekretara KPH u 17. slavonskoj brigadi Centralnom komitetu KPH, 15.5.1943.

se naglašava postupak prema zarobljenim partizanima: "Partizani zarobljeni s oružjem u ruci, boreći se protiv naših četa, imaju se po zapoviedi zapovjednika dotične bojne (sklopa) strijeljati na licu mjesta. Ostali partizani, uhvaćeni bez oružja, ili sa oružjem no izvan borbe, ili su se dobrovoljno predali bez odpora, imaju se sa sprovodnicima dopratiti u stožer divizije, uz točnu naznaku okolnosti, pod kojima su uhvaćeni. Dalji postupak narediti će stožer divizije. Isto tako ima se postupiti sa sumnjivim muškarcima i sumnjivim ženama. Nenaoružane građane, seljake, a osobito žene, djecu i starce ne dirati i najstrožije spriječiti svako nasilje protivu njih. Za prestupe po ovome, biti će mi odgovorni, osobno, dotični zapovjednici. Isto tako se ima spriječiti svaka pljačka i paljevina pod osobnom odgovornošću dotičnog zapovjednika."⁵²³ Nije poznato da li je deo naređenja u kome se zabranjuje nasilje prema civilima u toku vojnih operacija posledica zločina 1. gorske divizije u Vučjaku i okolnim selima između Kamenske i Zvečeva, u drugoj polovini marta 1943, ali svakako da je taj segment indikativan.

Štab 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske bio je upoznat s Čanićevim naređenjem i u dopisu Zapovjedništvu 1. gorske divizije jasno je naznačio kakva je razlika u postupcima prema zarobljenicima između NOVJ i OS NDH: "Vi znate vrlo dobro da je naša stalna praksa da sve domobrane puštamo svojim kućama, jer smatramo da oni nisu dobrovoljno pošli da liju bratsku krv, dok naprotiv sve one koji su poznati kao koljači i zvjeri mi bez daljnje, nakon što smo kupili i provjerili sve informacije o njihovim zlodjelima, streljano. Vaša praksa je sasvim obrnuta, što dokazuje najbolje Vaše naređenje od 1. svibnja o. g., Op. br. 1228 potpisano po Vama, gospodine pukovniče Čaniću, a u tom naređenju stoji doslovno ovo: 'Partizani, zarobljeni oružjem u ruci, boreći se protiv naših četa, imaju se po zapovjedi zapovjednika dotične bojne (sklopa) strijeljati na licu mjesta.' Vaše na-

523 Isto, dok. 88, str. 192-194: Naređenje Zapovjedništva 1. gorske divizije, 1.5.1943.

ređenje jasno govori.”⁵²⁴ Uostalom, puštanje velikog broja zarobljenih domobrana nakon Šušnjarske bitke najbolje govori o istinitosti navoda partizanskog štaba. Uprkos jednom takvom primeru korektnog odnosa prema zarobljenim domobranima, pripadnici Domobranstva NDH samo nekoliko dana kasnije izvršili su masakr nad civilima i partizanskim ranjenicima. Na osnovu svega navedenog čini se verovatnim da je streljanje zarobljenih domobrana nakon oslobođenja Voćina predstavljalo kažnjavanje učesnika zločina. Takav zaključak je, ipak, neophodno potvrditi drugim izvorima.

Stožer 1. gorske divizije Domobranstva NDH, 9. maja u popodnevnom satima, uputio je iz pravca Pivnice šest satnija kao ispomoć domobranima koji su se probijali iz Voćina prema Humu i Pivnici. Ove snage su u borbama kod Huma i Lisičina imale sedam poginulih, sedam nestalih i 14 ranjenih vojnika. Međutim, to nisu konačni podaci. Nemački izvor navodi da su nemačke i ustaško-domobranske “jedini- ce za deblokadu [Voćina] imale sledeće gubitke: Nemci: 6 mrtvih, 14 ranjenih; Hrvati 12 mrtvih, 28 ranjenih i 9 nestalih”. Uskoro potom, u večernjim satima 9. maja, u Pivnicu je pristigao nemački potpukovnik Vukić s pojačanjem iz Zagreba i Bjelovara.⁵²⁵ Pod njegovu komandu stavljene su sve antipartizanske snage na sektoru Đulovac–Hum koje su 10. maja započele napad na snage 12. slavonske brigade pokušavajući da izvrše proboj prema Voćinu, što im je uspelo u popodnevnom satima 11. maja. Bilogorski NOP odred, koji je bio pod komandom Štaba 4. slavonske divizije NOVJ, u noći 9–10. maja izvršio je demonstrativne napade na Viroviticu i Grubišno Polje kako bi vezao deo protivničkih postrojbi.⁵²⁶ Antipartizanske snage pod komandom potpukov-

524 *Isto*, dok. 139, str. 308: Dopis Štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Zapovjedništvu 1. gorske divizije, 19.5.1943.

525 *Zbornik NOR-a*, V/15, Beograd, 1956, dok. 141, str. 386: Izveštaj zapovjedništva 1. gorske divizije o borbi kod Voćina, 10.5.1943; *Zbornik NOR-a*, XII/3, Beograd, 1977, dok. 66, str. 294: Izveštaj Borbene grupe “Zapad” od 14.5.1943. nemačkom opunomoćenom generalu u NDH.

526 *Zbornik NOR-a*, V/15, Beograd, 1956, dok. 142, str. 388: Izveštaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 10. 5.1943.

nika Vukića u borbama protiv 12. slavonske brigade tokom 10. maja kod Huma i Lisičina, imale su gubitke koji su bili nimalo zanemarljivi: 36 poginulih i 59 ranjenih. Toliko priznaju domobranski izvori. Od 36 poginulih 35 su bili domobrani, a poginuo je i jedan nemački vojnik. Pripadnici 12. slavonske brigade u noći 10-11. maja pokušali su i privremeno uspeli da zauzmu dva brda neposredno pokraj Huma: Ramljane, brdo koje odvaja Lisičine od Huma, smešteno zapadno od Huma, i Budim, brdo istočno od Huma. Međutim, snage pod komandom potpukovnika Vukića uspele su da odbrane Hum i da sutradan krenu u proboj južno od Huma, prema Voćinu. Grupa Vukić, "nakon što je slomila ogorčeni neprijateljski odpor pred ciljnim frontom, upala je u Voćin gdje su se vodile ulične borbe." Antipartizanske snage su u Voćinu pronašle osmoricu ranjenih domobrana "koje je pučanstvo bilo prikrilo".⁵²⁷ Gubici domobranskih snaga 11. maja nisu poznati budući da ih domobranski izvori prikrivaju.⁵²⁸ O prodoru Grupe Vukić prema Voćinu izvori NOVJ pružaju nešto više detalja od izvora OS NDH. "Toga dana banda je ponovo počela da nadire nakon jake artiljerijske pripreme, ali naši borci su ih pustili sasvim blizu te su izvršili odmah juriš i neprijatelja progonili do samoga Huma. Na sektoru Lisičina, gdje se nalazio naš 1. i 2. bataljon. Neprijatelj je također posle

527 *Isto*, dok. 144, str. 391: Izveštaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 12.5.1943; *Isto*, dok. 148, str. 399: Izveštaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 13.5.1943.

528 Izveštaj GS Domobranstva od 13. maja prikazuje ukupne gubitke Domobranstva angažovanog u trokutu Pivnica-Voćin-Đulovac manjim čak u odnosu na gubitke za samo jedan dan (10. maj), navodeći da su snage 1. gorske divizije od 9. do 11. maja imale gubitke od 21 poginulog, 28 ranjenih i devet nestalih, što je očigledno umanjnjen broj. U navedene gubitke nisu uračunati gubici 1. (voćinske) bojne u borbama u Voćinu i prilikom proboja iz Voćina. Isti izveštaj navodi da su nemačke snage na tom području imale gubitke od pet poginulih i 12 ranjenih, što je prihvatljivo. U naknadnom izveštaju od 15. maja GS Domobranstva dodatno je umanjio gubitke domobrana 1. gorske divizije navodeći da su oni navodno iznosili 12, a ne 21, poginulih, dok broj ranjenih i nestalih nije izmenjen. Uporediti: *Isto*, dok. 152, str. 407: Izveštaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 15.5.1943. Reč je o tendencioznom umanjivanju gubitaka kako bi se zataškala eventualna odgovornost pojedinih stožera.

artiljerijske pripreme počeo da nastupa iz više pravaca prema Kuzmi i prema Lisičinama. Naši su stupili u borbu sa kolonom koja je nastupala od Huma prema Lisičinama, ali su se morali povući, pošto je banda već prošla između Kuzme i Lisičina i ugrožavala leđa našima. Naši su se povukli do ispod Pijetlove noge, a banda je oko 2 sata poslije podne uzašla na Turski grad. Treći i 4. bataljon koji su se nalazili na položaju kod Huma povukli su se, nakon ulaska bande u Voćin, u sela Rijenci i Đurišić.⁵²⁹ Budući da nema podataka o zločinima OS NDH u Lisičinama, može se pretpostaviti da je stanovništvo tog sela uspešno evakuisano u šumu. Dvanaesta slavonska brigada je u vrlo intenzivnim četverodnevnom borbama imala 20 mrtvih, 49 ranjenih i 29 nestalih boraca. Može se pretpostaviti da je većina nestalih preživela. Poginuli pripadnici brigade sahranjeni su u Popovcu, Lisičinama i Kuzmi, a ranjenici su evakuisani u bolnice u Gudnogi i na Lomu.⁵³⁰

Šesnaesta brigada je, prema proceni štaba brigade, u borbama za Prevendu i Turski grad, domobranima nanela gubitke od oko 20 poginulih. To je realna procena s obzirom na to da je brigada imala 14 poginulih i 48 ranjenih. Sedamnaesta brigada imala je još teže gubitke: 29 poginulih i 65 ranjenih. Štab 17. brigade izvestio je Štab 4. (12) divizije da su pripadnici te jedinice nakon zauzimanja neprijateljskih položaja pronašli desetak leševa protivničkih vojnika. Štab brigade je izneo pretpostavku da su gubici brigade bili veliki jer se bataljoni 16. brigade

529 *Isto*, dok. 46, str. 162–165: Izvještaj Štaba 12. NOU brigade, 15.5.1943.

530 Jovan Kokot, *n. d.*, str. 178.

Jovan Kokot, autor monografije o 12. slavonskoj brigadi i politički komesar u jednoj od četa brigade u vreme borbi za Voćin, ispravno konstatuje da je štab 4. (12) slavonske divizije pogrešio u proceni kada je odlučio da celu 18. slavonsku brigadu uputi prema Drenovcu i Čačincima iako protivnik nije intervenisao na tom pravcu, već prvenstveno na pravcu Pivnice–Voćin, preko Huma, i Đulovac–Voćin, preko Lisičina, gde je položaje držala 12. brigada. Njen položaj dodatno je bio ugrožen kada su domobrani pokušali proboj iz Voćina prema Humu. Zbog toga je brigada imala velike gubitke, veće nego brigade koje su napadale na Voćin. Međutim, 12. brigada je uspela da zaustavi prodor domobranskih i nemačkih snaga prema Voćinu (čak da krene u napad prema Humu) i nanese jednako ozbiljne gubitke “Voćinskoj bojni” kao i brigade koje su napadale Voćin.

nisu uključili u napad oko 21 sat 8. maja, za kada je bio naređen ponovni napad obema brigadama, već šest sati nakon toga. "Po našem mišljenju i to je doprinijelo da naši gubici budu ovako veliki. Neprijatelj je bio svu vatru skocentrisao na naše položaje... Broj mrtvih i ranjenih drugova nije uticao na naše borce. Moral se nije pokolebao, nego je naprotiv u porastu. Po našim bataljonima čuje se pjesma i uopće drugovi su raspoloženi. To dolazi od tuda što je banda iz Voćina potjerana i drugovi su vidjeli plodove svoga truda. Velika količina zaplijenjenog ratnog materijala vrlo lijepo je djelovala na naše borce."⁵³¹

Navedeni gubici nisu bili nimalo zanemarljivi s obzirom na ukupno brojno stanje brigada koje su imale najveće gubitke. Budući da su se snage 4. (12) slavonske divizije povećale za preko 1.000 boraca u drugoj polovini aprila, logično je pretpostaviti da je uvećana brojnost i 17. brigade. Nepovratni gubici bili bi znatno veći da 4. slavonska divizija, odnosno novoformirani slavonski korpus NOVJ, nije imao odlično organizovanu medicinsku službu.

531 *Isto*, dok. 34, str. 126-127: Izvještaj Štaba 16. NO brigade, 11.5.1943; *Isto*, dok. 36, str. 130: Pismo Štaba 4. divizije NOV i PO Hrvatske, 12.5.1943. Štabu 3. operativne zone o rezultatima napada na Voćin; *Isto*, dok. 44, str. 154-155: Izvještaj Štaba 17. NO brigade, 14.5.1943; *Isto*, dok. 46, str. 162-165: Izvještaj Štaba 12. NOU brigade, 15.5.1943.

Hrvatsko, nemačko i mađarsko stanovništvo Brđanske nakon Operacije “Braun”

Obaveštajni podaci KK KPH Podravska Slatina izveštavali su krajem aprila 1943. o stepenu naklonosti prema partizanima među hrvatskim stanovništvom u ravničarskom delu kotara. Partizanima je ozbiljnu smetnju stvarala potajna politička aktivnost Pere Matovine iz Sladojevačkog Luga, nekadašnjeg predsednika HSS za kotar Podravska Slatina i privremenog zastupnika u Hrvatskom državnom saboru početkom 1942. Partizanski izvor navodi da Matovina organizuje “neke haesesovske sastanke” i da “ide u srpska sela [gdje] govori o slozi Srba i Hrvata, da se čuvaju partizana, da nemaju veze šnjima jer tako neće nastradati”. “Hrvatska sela do sada uglavnom pasivno promatraju borbu. Tek što je aktivnije selo Adolfovac, ali ni ovi ne idu još u partizane. Zagorci kolonisti su dosta dobri i ima izgleda da ćemo se uskoro povezati sa najboljima kako bi ih mogli okupiti. Mađara što ima u nekoliko sela, uglavnom su neutralni posmatrači, partizane nikada ne izdaju.”⁵³² Zanimljivo je da su upravo Sladojevački Lug i Adolfovac tokom 1944. najviše važili za propartizanska sela, naspram ostalih hrvatskih sela u kotaru. Navedeni “Zagorci kolonisti” bili su stanovnici Hrvatskog Zagorja naseljeni u srpskim dobrovoljačkim selima prinudno iseljenim u leto 1941. Iako je navedena populacija profitirala od osnivanja NDH, dobivši imanja proteranih Srba, proustaški sentiment očigledno je sporo prodirao među doseljene Zagorce. Mađarsko stanovništvo, koje se pominje u izvoru, živelo je u selima na obodu Brđanske, severno od Voćina. Već u narednom izveštaju KK

532 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-124/1599, Izveštaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 27.4.1943.

KPH Podravska Slatina konstatuje se da "dosta HSS-ovaca iz okolice Sladojevačkog Luga traži saradnju sa našom organizacijom, ali mi do sada nismo imali mogućnosti da nekog od naših radnika pošaljemo među njih. Pero Matovina, zastupnik u Saboru, sada se izjasnio u gostioni pred nekim našim ljudima da su partizani narodna vojska i da spašavaju hrvatski narod. Zašto je to govorio, ne znamo, vjerovatno iz straha pred partizanima." U izveštaju se dalje navodi da "ustaške organizacije ne postoje na terenu, jedino posada i garnizon u Slatini. Hrvati su loše raspoloženi prema ustaškoj organizaciji, simpatišu ju samo oni čiji su sinovi zagrezli u ustaški pokret." U novom izveštaju je potvrđen korektan odnos lokalnog mađarskog stanovništva prema NOVJ: "Prema našem pokretu su ravnodušni, kad partizani dođu oni ih nahrane i ne pričaju nikome."⁵³³ Između drugog i trećeg oslobođenja Voćina, dakle u proleće 1943, osnovan je seoski NOO u hrvatskom selu Čađavica. Jedan partijski izveštaj na indirektan način govori o jačanju propartizanskog sentimenta u tom selu: "Predsednik odbora u Čađavici učinio je grešku i po selu sa spiskom počeo popisivati one koji su za partizane. Popisao je oko stotinu ljudi, a onda su za to saznali ustaši i povelili istragu."⁵³⁴

Ipak, za razliku od susednog virovitičkog kotara, gde je velik broj Hrvata aktivno podržavao partizanski pokret, što je podrazumevalo i znatan priliv lokalnih Hrvata u partizane, na slatinskom području i dalje je malo Hrvata participirao u NOVJ, čak i iz mesta koja su bila deo partizanske teritorije. Prema jednom neobjavljenom dokumentu, u partizane je s područja kotara Virovitica od 5. maja do 15. juna 1943. stupilo 155 osoba. "Od toga je 113 Hrvata, 36 Srba, 3 Mađara, 2 Nijemca, 1 Čeh, 18 žena (17 Hrvatica). Svi su potpuno dobrovoljno došli u našu vojsku." U ravničarskom delu kotara Podravska Slatina, koji

533 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-124/1602, KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, Izveštaj sa sastanka KK Podravska Slatina, 23.5.1943.

534 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 2, KP-125/1805, Izveštaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 1943. Dokument nije precizno datiran već je samo naznačena godina. Analizom sadržaja može se zaključiti da je nastao u proleće 1943.

se nalazio pod kontrolom OS NDH, organizacija KPH/KPJ imala je 14 članova i četiri kandidata za članstvo. Svi su bili srpske nacionalnosti osim jednog Hrvata. Najbrojnije ćelije KPH/KPJ postojale su u Vraneševcima i Donjim Meljanima, s po četiri člana srpske nacionalnosti. Najbrojnija antifašistička organizacija u kotaru bila je Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije koja je imala 388 aktivista. Među njima je bilo 384 aktivista srpske nacionalnosti.⁵³⁵ Navedeni podaci sugerišu da je partizanski pokret na području kotara Podravska Slatina još uvek percipiran kao napose “srpski” pokret.

Prilikom napuštanja Voćina 19. maja pripadnici OS NDH i OS Trećeg Reicha izvršili su “prisilnu evakuaciju njemačkog i većeg dijela hrvatskog stanovništva”. Evakuacija Folksdojčera iz Voćina u organizaciji Nemačke narodne skupine predstavlja prvu organizovanu masovnu evakuaciju nemačkog stanovništva s područja Brđanske. Naredna evakuacija usledila je prilikom ustaško-nemačke ofanzive u proleće 1944, kada je iseljeno nemačko stanovništvo iz Čeralija, Bokana, Macuta i Ivanbrijega.⁵³⁶

U Voćinu je nakon trećeg oslobođenja uspostavljena Komanda mjesta Voćin, koja je imala nadležnost nad seoskim partizanskim stražama u Voćinu, Kometniku, Popovcu, Humu, Hum Varošu, Lisičinama, Kuzmi, Staroj Krivaji, Novoj Krivaji, Velikoj Klisi, Gornjim Kusionjama i Donjim Kusionjama. Jedan partizanski dokument od 19. juna 1943. konstatuje da je zauzimanje Voćina od strane NOVJ “popravlilo stanje” u Kometniku, Đuričiću i Gornjim Meljanima, “gdje je ranije bilo najlošije”. Đuričić je istaknut kao selo koje je “ranije bilo jako pasivno i pod uticajem domaćih špekulanata”, a Gornji Meljani kao selo u kojem “još uvijek postoje neke šovinističke tendence i mo-

535 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-124/1612, Izvještaj OK KPH Virovitica OblK KPH za Slavoniju, 19.6.1943.

536 *Grada za historiju*, 5, Slavonski Brod, 1966, dok. 145, str. 323; Izvještaj Štaba 4. divizije Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 21.5.1943; *Grada za historiju*, 6, Slavonski Brod, 1968, dok. 145, str. 403; Izvještaj Okružnog odbora Njemačke narodne skupine Okruga Srednja Drava-Ilova za razdoblje od 15.6. do 15.7.1943.

narhističke težnje kod pojedinaca". U jednom drugom partizanskom izvoru konstatuje se da je "banda iz Voćina iselila Hrvate koji sada žele nazad se povratiti, ali ih banda ne pušta". U dokumentu se ističe da razvoj NOP u selima van kontrole partizana otežava činjenica da "na oslobođenom teritoriju vlada velik strah pred Stierom", što se može tumačiti kao strah od postupaka 15. bojne Ustaše vojnice, kojom je zapovedao Ivan Stier, u kontekstu zločina tokom Operacije "Braun".⁵³⁷ Do početka juna u Voćin se vratilo nekoliko iseljenih hrvatskih porodica. "Nekoliko se je familija vratilo koje su bile iselile kada je banda napuštala Voćin. U samome varošu sada ima samo nekoliko familija. Svima onima koji su se iselili, a nisu se ogriješili o NOB stavljeno je do znanja da se vrate svojim kućama [te] da im se neće ništa dogoditi." Isti izvor navodi da su se prilikom povlačenja OS NDH iz Voćina iz susjednih Macuta iselili pojedini Nemci i Mađari, koji se još nisu vratili u selo.⁵³⁸ Povratak iseljenih hrvatskih porodica nastavljen je narednih meseci. Jedan partizanski dokument iz oktobra 1943. navodi da se "stalno vraćaju iz Slatine izbjeglice u Voćin koje su Nijemci izselili i govore kako tamo nemaju od čega živjeti".⁵³⁹

Jedan od razloga slabijeg povratka hrvatskog i nemačkog stanovništva u Voćin bila je izloženost tog mesta napadima avijacije OS NDH i OS Trećeg Reicha. Krajem juna zabeležena su dva napada s ozbiljnijim posledicama. Najpre su bombarderi 21. juna zasuli bombama voćinski park i okolne kuće, prilikom svečanosti proglašenja 12. slavonske brigade za udarnu brigadu. Vojska nije imala trajne gubitke osim nekolicine ranjenih boraca, ali avioni su "porušili i zapalili desetak kuća u kojima su stradale nedužne porodice, među kojima je bilo

537 *Grada za historiju*, 6, Slavonski Brod, 1968, dok. 33, str. 88; Izveštaj Komande Papučko-krndijskog područja Štabu 3. operativne zone NOV i POH, 10.6.1943; HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-124/1612, Izveštaj OK KPH Virovitica Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 19.6.1943.

538 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Zapisnik održane sjednice svih NOO sa teritorije sreza Slatinskog, 7.6.1943.

539 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-124/1649, Izveštaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 13.10.1943.

mrtvih i ranjenih”.⁵⁴⁰ Voćin je ponovo bombardovan 24. juna kada je “dosta kuća porušeno”.⁵⁴¹

Hrvatsko, nemačko i mađarsko stanovništvo najvećim delom nastavilo je da živi u selima pod partizanskom kontrolom. U leto 1943, uoči Operacije “Paula”, gotovo ceo brdski prostor u zaleđu Podravske Slatine bio je pod kontrolom partizana. Od trećeg oslobođenja Voćina, maja 1943, pa do kraja rata sela Brđanske su, osim u kraćim navratima u proleće 1944. i proleće 1945, bila pod partizanskom kontrolom. Hrvatsko i mađarsko stanovništvo je većim delom nastavilo da živi u selima u Brđanskoj koja su činila slobodnu partizansku teritoriju (Hum, Čeralije) ili su bila smeštena na “ničijoj zemlji”, pod povremenom partizanskom kontrolom (Mačkovac, Slana Voda, Pecka, Golenić). Partizani su tokom leta 1943. uspeli obezbediti podršku i u nekim nesrpskim selima na poluoslobođenoj teritoriji. “Održan je miting i formiran NOO u čisto mađarskom selu Slana Voda. Tu se dalo vidjeti da na njih još dovoljno vrše uticaj mađarske fašističke organizacije, a koje im sada preporučuju suradnju sa ostalim narodima, a u isto vrijeme produžuju sa liferovanjem u Mađarsku, da tobože ne bi služili ‘Hrvatsku vojsku’... Pecka, ranije banditsko selo, inače hrvatsko, znatno se popravilo od kako smo u njemu održali miting, a isto tako stvoren je teren za osnivanje NOO. Iz toga sela javilo se dobrovoljno u partizane šestoro [mještana] od toga tri žene.”⁵⁴² Bili su to verovatno prvi partizani iz Pecke, sela iz koga je poticao veći broj pripadnika 15. bojne Ustaške vojnice. Neimenovani partizanski obaveštajni izvor početkom oktobra 1943. izvestio je da je “iz Pecke pobjeglo dosta ljudi i žena u Slatinu i Čačince, ostavili su žita, kukuruza, rakije, debelih svinja, marve, krumpira itd. To su slijedeći: Luka

540 Jovan Kokot, *n. d.*, str. 191–192.

541 *Građa za historiju*, 6, Slavonski Brod, 1968, dok. 100, str. 300: Izvještaj Štaba 2. korpusa Glavnom štabu NOV i POH, 1.7.1943.

542 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, KP-124/1622: Izvještaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 28.7.1943; *Građa za historiju*, 6, Slavonski Brod, 1968, dok. 184, str. 505: Izvještaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 28.7.1943.

Smolčić, Ivo Hodak, Kata Butka, Tonka Skrobot, Ivka Špoljarić, Mara Prpić, Tonka Vaclavek, Anka Kozina, Manda Boca i Ivka Tomljanović. Iz Gornjih Kusonja su pobjegli neprijatelju: Ivan Krpan, Ivan Pandur, Franjo Vukelić, Stevo Krojim, Andrija Krezner i Stevo Šler."⁵⁴³

Rezultati agitacije u selima nastanjenim mađarskim stanovništvom bili su приметni, iako skromni, budući da su ponekad lokalni Mađari odbijani pogrešnim postupcima partizana: "Mađarske manjine sve više simpatišu našu borbu no još uvijek u malom broju dolaze u partizane. Najviše ih dolazi iz Virovitičkog kotara. Na Slatinskom kotaru žale se na netaktičnost Mađarskog bataljona [25. brodske brigade NOVJ] (grub postupak i prijetnje) i vele 'da će radije u srpske brigade nego među Mađare'. Fašistička propaganda povukla je Mađare da se sele, no kad su ti Mađari vidjeli da su na mjesto u Mađarsku stigli u Srijem na prazna srpska imanja, mnogi su pobjegli nazad (kotar Slatina)."⁵⁴⁴

Nemačko stanovništvo u Čeralijama, Bokanama i Macutama, u etnički mešovitim selima takođe pod kontrolom partizana, najvećim delom je nastavilo da živi u zavičaju, bez smetnji od strane partizanskih vlasti. Čini se da su tokom 1943. stanovnici Ivanbrijega, malog sela smeštenog između Čeralija i Slatine, gotovo isključivo naseljenog Nemcima, takođe živeli nesmetano u njihovom selu smeštenom na području pod povremenom kontrolom partizana. Nemci iz navedenih sela preseljeni su od strane nemačkih organa u prvoj polovini aprila 1944, pri čemu su pripadnici SS-policije i 15. bojne Ustaške vojnice zapalili sva tri sela, uključujući i nemačke kuće, o čemu će biti opširnije pisano u nastavku.

O stavu lokalnog nemačkog stanovništva prema partizanima govori jedan partizanski izveštaj. "Na periferiji oslobođenog teritorija

543 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 24.9. do 2.10.1943.

544 *Grada za historiju*, 8, Slavonski Brod, 1973, dok. 48, str. 128: Izveštaj Okružnog komiteta KPH Virovitica Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 13.10.1943.

imade sela u kojima ima Švaba koji su neprijateljski nastrojani prema našoj borbi, a to je u Macutama, Bokanama i Čeralijama. Ti Švabe izgleda da iskorišćavaju našu dobrotu, trebalo bi protiv [njih] poduzeti neki ozbiljniji stav. Oni služe neprijatelju kao špijuni i osjeća se čisto mržnja prema našoj vojsci, to sam lično ja [Mitar Dančilović] osjetio kad sam išao držati miting u Čeralije i Bokane, u Čeralijama na miting svega se skupilo oko 5–6 Švaba i gledaju na nas kao neprijatelja, tako i u Bokanama.”⁵⁴⁵ Bitno je napomenuti da je ovaj izvještaj nastao nakon Operacija “Paula”, u kojoj su nemačke snage izvršile zločine nad lokalnim stanovništvom. Partizanski dokumenti nastali u jesen 1943. konstatuju sličan odnos nemačkog stanovništva u selima Brđanske prema partizanima: “[I]ma takovih sela koja se nalaze na oslobođenom teritoriju a iz kojih ima gotovo svi koji su sposobni za vojsku u njemačkoj vojsci (Bokane, Macute, Čeralije), to njihove porodice drže stalno vezu sa njima i ujedno vrše špijunažu u korist bande.”⁵⁴⁶

U Lisičinama je 8. avgusta 1943. održan “veliki međuselski miting” u organizaciji partizanskih vlasti. Prema podacima KK KPH Podravska Slatina, na mitingu su učestvovali stanovnici 15 sela, odnosno oko 800 ljudi. “Miting su posjetili pored lijepog broja Hrvata i narodne manjine: Mađari, Njemci. Narod je na mjesto dolazio u povorkama, na čelu sa zastavama i transparentima. Naročito su se dobro pokazali Mađari sela Slana Voda i Hum koji su došli s mađarskom zastavom te pjevali naše borbene pjesme... Na mjestu su se javili dva mlada druga Hrvati stari 16 godina dobrovoljno u našu vojsku te su odmah ostali u 18. brigadi... [Hrvatski] stanovnici Voćina (Prevanda) koji su bili otišli, sada se sami vraćaju zajedno sa familijama. Do sada se vratilo 17 obitelji, a novi još uvijek pristiju.”⁵⁴⁷

545 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, KP-124/1620: Drugu sekretaru OK KPH Virovitica, 21.7.1943; *Grada za historiju*, 6, Slavonski Brod, 1968, dok. 165, str. 469: Izvještaj člana OK KPH Virovitica, 21.7.1943.

546 *Grada za historiju*, 8, Slavonski Brod, 1973, dok. 143, str. 398: Izvještaj Okružnog komiteta KPH Virovitica Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 9.11.1943.

547 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, KP-124/1627: Izvještaj KK KPH Podravska Slatina OK

U Ćeralijama i Lipovcu u jesen 1943. primećeno je intenziviranje propagande Adventističke crkve ("subotari"), što su partizanske vlasti tumačile kao pokušaj podrivanja i pacifikovanja partizanske pozadine u interesu režima NDH. "[N]a slatinskom kotaru na općini Ćeralije, pojavilo se svetopismaštvo. Ti pristalice govore da suradnja sa partizanima znači i rad protiv boga, a da ustaše nisu krivi što su takovi, nego da su oni zavedeni i da treba za njih da se moli da bi se obratili. Zna se da oni dobivaju knjižice iz Slatine od nekog učitelja, a njemu nose u zamjenu mast. Taj pokret je obuhvatio srpsko stanovništvo više nego hrvatsko, čak su i neki pioniri imali knjižice koje su čitali. Međutim, kada je došla brigada i održala u tome smislu miting ljudima, onda su mnogi pobacali knjižice (pioniri isto), ali još uvijek neki čitaju. Tako se pet omladinki nikako ne daju odvići čitanja i kažu, da možda i nije sve skupa pametno, možda ih i varaju, ali one će i dalje čitati. Mi smo im odgovorili da oni mogu i čitati ako hoće, ali da ne smiju ništa govoriti protiv partizana i u korist ustaša."⁵⁴⁸

Pripadnici 1. bataljona 12. slavonske brigade 21. juna 1943. streljali su bračni par Sekereš iz Macuta. Partizanski obaveštajni izvor koji konstatuje ovaj zločin navodi da su supružnici Sekereš ubijeni zbog toga što su kao roditelji trojice sinova koji su bili u redovima ustaša odbili da daju hranu partizanima.⁵⁴⁹

KPH Virovitica, 11.8.1943

548 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-125/1674, Izvještaj OK SKOJ Virovitica OK KPH Virovitica, 1.11.1943.

549 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja Pomoćnom obavještajnom centru za Slavoniju, Vanredni izvještaj, 29.6.1943.

Zločini u Brđanskoj tokom Operacije “Paula” (1–20. jul 1943)

Nakon neuspešnog pokušaja nanošenja poraza partizanima u Slavoniji tokom Operacije “Braun” nemačka komanda u NDH shvatila je da je partizanske jedinice u Slavoniji nemoguće uništiti trenutno raspoloživim snagama. Nemačka komanda je ocenila da su partizanske snage u Slavoniji tokom 1943. znatno ojačale te da su OS NDH u borbama protiv slavonskih partizana od aprila do jula imale preko 2.000 vojnika izbačenih iz stroja i da su partizani zaplenili 15 artiljerijskih oruđa, 14 teških bacača, 118 puškomitraljeza i mitraljeza, 3.000 pušaka i velike količine municije. Nakon Operacije “Braun” slavonski partizani su uspeli da nanesu ozbiljan poraz garnizonu OS NDH u Našicama (4. jun) savladavši skoro sve otporne tačke protivnika, nanevši mu velike gubitke od oko 50 poginulih i 190 zarobljenih. Osim toga, partizani su sve više ugrožavali magistralnu prugu Zagreb – Zemun – Beograd i otežavali vršenje žita u ravničarskom delu Slavonije, a i jedno i drugo bilo je od ključne važnosti za nemačkog okupatora u Slavoniji.⁵⁵⁰ Nova operacija bila je posledica svesti da partizanima nije naneta ozbiljnija ili makar nenadoknativa šteta tokom prethodne Operacije “Braun” i da ojačani partizani sve više ugrožavaju glavne nemačke interese u Slavoniji.

Tokom operacije nemačke i ustaško-domobranske snage nastupale su komunikacijama Pakrac – Bučje – Zvečevo – Voćin – Slatinski Drenovac, Daruvar – Đulovac – Voćin i Našice – Čačinci – Voćin. Voćinski kraj je bio u epicentru napada, a glavni cilj napada bile su partizanske baze oko Zvečeva. Operacija “Paula” je poput Operacije “Bra-

550 Jovan Kokot, *n. d.*, str. 186-187, 192-193.

un” završila neuspehom jer antipartizanske snage nisu uspele da nanesu ozbiljnije gubitke partizanskim brigadama i odredima. Sedamnaesta slavonska brigada NOVJ izvršila je prebacivanje preko Save na Baniju, a ostale brigade i odredi uspeli su da izbegnu opasnije susrete sa neprijateljem zahvaljujući manevrisanju po šumskom i brdovitom terenu.⁵⁵¹ Nemačka strana je u operaciji angažovala delove 187. divizije Wehrmachta, a OS NDH delove 1. gorskog zdruga Domobranstva i manje ustaške snage.

Najozbiljnije borbe s nemačkim snagama vodila je 18. slavonska brigada koja se našla u okruženju na Bilogori. Snage 18. brigade su 13. jula započele proboj prema Papuku. Istog dana su se sukobile s nemačkim snagama kod Velike Klise, prilikom prelaska ceste i pruge Daruvar-Pivnica. Partizani su zadali ozbiljne gubitke Nemcima. Izveštaj štaba 10. (28) slavonske divizije navodi da je 18. slavonska brigada toga dana kod Velike Klise “potukla dosta Nijemaca i 21 zarobila, te i njih poslije dotukla”.⁵⁵² Brigada se potom, najverovatnije istog dana, prebacila na Pijetlovu nogu.

Tokom Operacije “Paula” nemačke i ustaške snage izvršile su zločine u desetak sela između Đulovca i Orahovice. Kako se može zaključiti iz jednog partizanskog dokumenta, početkom ofanzive pozadinske partizanske vlasti uspele su da organizuju evakuaciju stanovništva u šume. “Ovoga puta banda se služila i sa ovim trikovima: predhodnica koja je ulazila u selo imala je na glavi partizanke, a na lijevom rukavu oznake naših komandanata i politkomesara.”⁵⁵³ Zločini

551 *Isto*, str. 212.

552 *Zbornik NOR-a*, V/17, Beograd, 1956, dok. 48, str. 181-182; Izveštaj Štaba 10. (28) divizije NOV Štabu 2. korpusa NOV i POH, 18.7.1943; *Grada za historiju*, 6, Slavonski Brod, 1968, dok. 157, str. 437; Izveštaj Štaba 10. (28) divizije NOV Štabu 2. korpusa NOV i POH, 18.7.1943. (U *Zborniku NOR-a* V/17 izostavljen je deo rečenice iz izveštaja koji je objavljen u *Gradi za historiju* 6: “te i njih poslije dotukla”).

553 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, KP-124/1622; Izveštaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 28.7.1943; *Grada za historiju*, 6, Slavonski Brod, 1968, dok. 184, str. 504; Izveštaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 28.7.1943.

“Prilog tome je što je okupator ponovo počinio zverstva nad nemoćnim starcima

osovinskih snaga tokom Operacije “Paula” u Slavoniji dosad nisu bili navođeni u literaturi.

Jedan neobjavljeni partizanski dokument pruža podatke o zločinu nemačke vojske u Velikoj Klisi, 13. jula 1943. Dokument navodi poimenične podatke za 26 stanovnika tog sela koje su ubili nemački vojnici. Svi ubijeni bili su srpske nacionalnosti. Pored toga, nemački vojnici su internirali deset meštana (sedam muškaraca i tri žene) i “spalili 25 kuća, 36 štagljeva, 22 komore, 8 ambara i 5 svinjaca”. Nemački vojnici su opljačkali ili pobili svu stoku u selu. Među ubijenima bilo je 16 muškaraca (devet sredovečnih muškaraca, dva mladića i pet staraca), devet sredovečnih žena, jedna devojčica od 14 i jedan dečak od 15 godina. Najstarija žrtva imala je 85 godina. Među ubijenima bili su otac i sin, Ilija (40) i Čedomir Legen (19) i majka i kćerka, Milica (38) i Savka Kolundžić (14).⁵⁵⁴ Sačuvana su svedočenja, zabeležena krajem 1944, nekoliko Klisana koji su bili očevici zločina, pri čemu se izdvaja svedočenje Mile Kolundžića koji je bio svedok ubistva svoje majke, supruge i kćerke. “Došli su Nijemci u moju kuću, tražili su od mene šibica, a kad sam ja njima dao, zapalili su stog. Nakon toga je jedan od njih bacio kroz prozor bombu koja je teško ranila moju ženu

koji nisu mogli da ispred njega umaknu... Važno je napomenuti da je sva omladina iz Voćina spašena jer ona nema povjerenja u bandu.”

554 HDA, 1194, ZDNOVJ, k. 16, NOV-19/2711, Komanda Papučko-krndijskog područja Štabu 2. korpusa NOV i POH [6. korpusa NOVJ] (Političko-obavještajni odsjek), 6.8.1943. U dokumentu se navode imena žrtava. Žrtve: Petar Benak (46), Maksim Rupić (60), Gavro Vlainić (66), Luka Uzelac (46), Ilija Legen (40), Čedomir Legen (19), Danilo Kličković (56), Luka Kličković (43), Mile Plavšić (55), Luka Radojčić (57), Ljuban Legen (37), Milan Preradović (15), Luka Rađevac (65), Proko Kolundžić (60), Stojan Samardžija (70), Petar Preradović (67), Milka Šavrljuga (24), Jula Kolundžić (60), Milica Kolundžić (38), Savka Kolundžić (14), Soka Kličković (39), Ana Legen (57), Julka Plavšić (57), Ana Radojčić (47), Jovo Janić (85), Savica Legen (45). Imena svih 26 žrtava potvrđena su u dva popisa žrtava rata: HDA, 306, ZKRZ, k. 35, GUZ-2624/45, Mjesni NOO Klisa, Spisak žrtava, 9.12.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 37, GUZ-2624/45, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Velika Klisa, kotar Virovitica, okrug Daruvar, 31.7.1946. Takođe, imena žrtava su potvrđena u svedočenjima šestoro meštana zabeleženim krajem 1944: HDA, 306, ZKRZ, k. 177, Zh-4556, Zapisnik sastavljen kod Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 19.12.1944

Milicu, a mene samo lakše. Iza toga sam se sakrijo u krušnu peć u kuhinji. Nakon nekog vremena čuo sam kako su došli opet Nijemci u kuću te pitali kćerku Savetu za mene i da li sam partizan. Nakon toga čuo sam nekoliko hitaca kojima su ubili moju majku Julu i kćer. Iza toga sam čuo kako vuku njihova mrtva tijela. Pobacali su ih u svinjac koji su zapalili i one su tamo sve tri izgorjele.”⁵⁵⁵

Na osnovu dostupnih izvora nije jasno da li je ubistvo 26 civila u Velikoj Klisi rezultat navedenog streljanja 21 zarobljenog nemačkog vojnika ili su partizani streljali protivničke vojnike u znak odmazde za pobijene meštane Klise i spaljivanje dela sela. Budući da nigde drugde na području između Đulovca i Slatinskog Drenovca nisu zabeleženi zločini tolikog obima kao u Velikoj Klisi, nameće se zaključak da ubistvo 26 meštana Velike Klise možda ima nekakvu pozadinu, logično je pretpostaviti – prethodno streljanje zarobljenih nemačkih vojnika, ali nedostaju dokazi za takav zaključak. Štab 3. operativne zone uputio je 14. aprila 1943. štabovima potčinjenih jedinica sledeće naređenje: “Njemce vojnike, kao i kulturbundaše, zabranjuje se likvidirati, već se moraju isti samo razoružati i slati u [komande] područja pošto postoji mogućnost zamjene za naše drugove. Također, njemačkim vojnicima ne smije se oduzimati njihovo vojno odijelo, nego samo oružje.”⁵⁵⁶ Nije jasno da li je ovo naređenje bilo samo privremeno. Ukoliko je važno i u vreme streljanja 21 zarobljenog nemačkog vojnika, onda je reč o njegovom kršenju. U svakom slučaju, bio je to najmasovniji zločin tokom rata nad stanovništvom tog sela smeštenog na tromeđi virovitičkog, daruvarskog i slatinskog kotara, usko povezanog s Humom i Lisičinama. Velika Klisa je jedno od retkih sela u zapadnom delu Slavonije u kom najmasovnija stradanja nisu zabeležena 1942. ili 1944. Istog dana kada se dogodio zločin u Velikoj Klisi nepoznata nemačka ili ustaška jedinica izvršila je dvostruko ubistvo

555 HDA, 306, ZKRZ, k. 177, Zh-4556, Zapisnik sastavljen kod Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 19.12.1944: Izjava Mile Kulundžića iz Velike Klise.

556 *Građa za historiju*, 5, Slavonski Brod, 1966, dok. 41, str. 91.

u etnički mešovitom selu Hum Varoš ubivši dvojicu srpskih muškaraca.⁵⁵⁷

Partizani su u prvoj polovini jula, u dva navrata, neposredno uoči iznenadnog prodora nemačkih i ustaških motorizovanih snaga u Drenovac, streljali ukupno 18 zatočenika koje su držali zatočene u tamošnjem zatvoru. Većina likvidiranih zatvorenika bili su hrvatske i nemačke nacionalnosti osumnjičeni za špijunažu pri čemu se za neke od njih navodi da im je špijunaža dokazana. Dvojica likvidiranih, Stevo Radošević i Pero Čanaglić, partizani srpske nacionalnosti, okrivljeni su za pljačku i pročetnički sentiment. Među streljanima bio je i Nikola Strapka, ustaša okrivljen za ratne zločine. Takođe, streljan je i jedan pripadnik SS-policije (Franjo Beker). Od sredine 1943. do 10. avgusta 1943. obavestajna služba Komande Papučko-krndijskog područja uhapsila je 48 lica koja su nakon istrage puštena na slobodu.⁵⁵⁸

Narednih dana, od 15. do 17. jula, nepoznate antipartizanske snage, neizvesno da li nemačke, ustaške ili kombinovane, upale su u desetak partizanskih sela u seoskim općinama Voćin, Čeralije i Slatinski Drenovac, i počinili zločine. Nepoznata nemačka jedinica je najpre 15. jula upala u Voćin, gde je ubila dvojicu muškaraca srpske i jednu

557 HDA, 1194, ZDNOVJ, k. 16, NOV-19/2711, Komanda Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOV i POH [6. korpusa NOVJ] (Političko-obavještajni odsjek), 6.8.1943. Žrtve: Tomo Pavković (52), Ljuban Panković (43).

558 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOV i POH (Polit. obavješt. centru za Slavoniju), 9.7.1943; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOV i POH (Polit. obavješt. centru za Slavoniju), 16.7.1943; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOV i POH (Polit. obavješt. centru za Slavoniju), 30.7.1943; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Komande Papučko-krndijskog područja: Izvještaj o provedenim istragama kod ROC-a Komande Papučko-krndijskog područja od dana njegovog osnutka do 10.8.1943.

Imena streljanih lica: Božo Stojaković, Tomo Sentivanac, Ivan Đurošević, Nikola Krupa, Jelka Tomić, Franjo Beker, Nikola Strapka, Grga Mesić (Orahovica/Zagreb), Matija Đikić (Orahovica), Elizabeta Knobloh (Donja Pištana), Stanislav Kiš (Orahovica), Ivan Riđan (Slavonski Brod), Katica Čakalić (Čaglin), Katica Pintar (Kutjevo), Josip Huber (Donja Pištana), Stevo Radošević (Kapelna), Pero Čanaglić (Kapelna), Anton Kauder (Ljeskovica).

staricu nemačke nacionalnosti, opljačkala 107 konja, goveda i svinja i poterala sa sobom 78 meštana (70 srpske i osam hrvatske nacionalnosti), pretežno odraslih muškaraca, o čemu izveštava jedan recentni partizanski izvor. Na osnovu dokumentacije Ministarstva unutrašnjih poslova NDH znamo da je najmanje 22 stanovnika Voćina internirano u nemački Prihvatni logor Zemun. "Prilikom čišćenja teritorija oko Voćina po njemačkoj vojsci od partizana oko 16. lipnja o.g. (treba: 16. srpnja, *nap. aut.*) većina se žitelja razbježala dok su akcije trajale. Nekoji žitelji, većinom Hrvati i nekoliko prielaznika za koje se smatra da su odani NDH ostali su u svojim domovima u uvjerenju da protiv njih ništa ne predleži, pa da im se neće ništa dogoditi. Međutim je njemačka vojska pokupila i ove mirne žitelje i odvela sa sobom, te su ih odpremili, kako smo mogli ustanoviti u sabirni logor u Zemun." Nemački izvor potvrđuje internaciju 22 stanovnika Voćina u logor Zemun, pri čemu se za njih 13 (devet Hrvata i četiri Srbina) navodi da su se od 20. avgusta 1943. nalazili na prinudnom radu u Beču.⁵⁵⁹ Među Voćinčanima koji su internirani u Prihvatni logor Zemun bilo je 16 lica hrvatske i šest lica srpske nacionalnosti. Vlasti NDH tražile su njihovo oslobađanje. Dvanaest interniraca hrvatske nacionalnosti koje pominje ustaška i nemačka dokumentacija ne navode se u partizanskom dokumentu koji beleži imena 78 uhapšenika, što znači da je nemačka vojska u Voćinu uhapsila 90 poimenice poznatih stanovnika od kojih je najmanje 22 internirala u logor. Nijedno od tih 90 imena ne navodi se u posleratnim spiskovima žrtava što znači da su najverovatnije svi preživeli rat.

Istog dana, 15. jula, pripadnici nepoznate antipartizanske jedinice upali su u Hum gde su načinili štetu u deset domaćinstava (pet nemačkih, tri srpska, jednom hrvatskom i jednom mađarskom). Ta-

559 HDA, 223, Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH, k. 203, Velika župa Baranja Državnog ministru Mladenu Lorkoviću, Predmet: Voćin – žitelji Hrvati odvedeni po njemačkoj vojsci, Osiek, 31.7.1943; HDA, 1194, ZDNOVJ, k. 16, NOV-19/2711, Komanda Papučko-krndijskog područja Štabu 2. korpusa NOV i POH [6. korpusa NOVJ] (Političko-obavještajni odsjek), 6.8.1943.

kođe, pokušali su jedno silovanje. Istog dana nepoznata jedinica ubila je dvojicu muškaraca srpske nacionalnosti u Kuzmi. Međutim, jedan posleratni izvor (31. jul 1946) navodi poimenične podatke za sedam meštana Kuzme koji su ubijeni u tom navratu, među kojima su i dvojica muškaraca koje imenuje partizanski izvor iz 1943. Toga dana u Kometniku je opljačkano deset domaćinstava, odnosno 16 volova. Ubistava nije bilo. Narednog dana nepoznati nemački ili ustaški vojnici ubili su četvoro meštana srpske nacionalnosti (dve starice, jednog starca i jednog dečaka) i ranili tri žene i jednog muškarca u Staroj Krivaji, selu u virovitičkom kotaru koje se naslanja na Lisičine, Kuzmu i Veliku Klisu. Sutradan, 17. jula, nemački ili ustaški vojnici upali su u Macute i sa sobom povelu šestoro meštana srpske nacionalnosti. Svi su preživeli rat. Istog dana nepoznata antipartizanska vojska ubila je po jednog muškarca u Kometniku i Dobriću i dvojicu staraca u Sekulincima. "Sekulinci, upalili jednu kuću i još dvije zgrade, a ubili dva starca, jedan slijep i gluhi, a drugi gluhonjem. Dobrić, ubili starca gluhog i umno poremećenog. Kometnik, ubijen jedan starac, dva oterana i nešto stoke." U Lisičinama je istog dana ubijen jedan meštanin. Zanimljivo je da je nemačka vojska istog dana prošla kroz partizanska sela Novu Krivaju, Rijence i Smude, ali nije počinila zločine ili "načinila štete". Istog dana nepoznata vojska, najverovatnije nemačka, prošla je kroz Bokane, Čeralije i Gornje Meljane. U svakom selu uhvatili su po jednog srpskog muškarca, pri čemu je u Bokanama uhvaćen predsednik seoskog NOO, ali je "na intervenciju tamošnjih Švaba" pušten kući.⁵⁶⁰

560 HDA, 1194, ZDNOVJ, k. 16, NOV-19/2711, Komanda Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOV i POH [6. korpusa NOVJ] (Političko-obavještajni odsjek), 6.8.1943; HDA, 1852, OK KPH Virovitica, KP-124/1620: Drugu sekretaru OK KPH Virovitica, 21.7.1943; HDA, 1852, OK KPH Virovitica, KP-124/1622: Izvještaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 28.7.1943; *Grada za historiju*, 6, Slavonski Brod, 1968, dok. 184, str. 504: Izvještaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 28.7.1943; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOV i POH (Polit. obavješt. centru za Slavoniju), 23.7.1943; HDA, 306, ZKRZ, k. 35, GUZ-2624/45, Mjesni NOO Stara Krivaja: Spisak žrtava, 9.12.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 590, Zh-46059, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovo-

U Prekoračanima, srpskom selu istočno od Đuričića, nepoznata antipartizanska vojska je 17. jula zaklala petoro meštana susednog, pretežno srpskog sela Pušina, posle rata u sastavu općine Orahovica, a tada u sastavu seoske općine Slatinski Drenovac. Tom prilikom zaklan je i jedan stanovnik Mikleuša. Među zaklanim stanovnicima Pušine bili su Jovo Nikolić (50) i njegov sin Stevo (21), koji je kao partizan bio na bolovanju, te brat i sestra Slavko (15) i Branka Nikolić (13), deca Save Nikolića. Savo Rakić (60), peti stanovnik Pušine lišen života u Prekoračanima, ubijen je na naročito svirep način. "Rakić Savi su povadili oči, odrezali mu polni organ i potpuno ga iskasapili." Zaklani stanovnik Mikleuša zvao se Stevo Jovanović. Istog dana isti počinioci su u Pušini zapalili sedam kuća. Među vlasnicima spaljenih kuća bili su petorica Srba, jedan Mađar i jedan Nemač. Toga dana "banda je prolazila kroz selo Prekoračane te popalila svo selo."⁵⁶¹ Nije poznato da li je toga dana ubijen neko od stanovnika Prekoračana, ali postoji verovatnoća da je tada zapaljena najmanje jedna stanovnica.⁵⁶² Na osno-

vih pomagača Daruvar: Zločinačka djelatnost ustaša i Nijemaca na kotaru Podravska Slatina od 13.3. do 14.12.1943, 31.7.1946. (Svi navedeni izvori sadrže spiskove žrtava za pojedina naselja. Najpotpuniji podaci nalaze se u prvom navedenom izvoru.)

Zrtve. Voćin: Tomo Grubić (25), Stevan Brezanović (53), Reza Huel (80); Kuzma: Miško Dragojević (50); Stanko Dragojević (36), Stanka Dragojević (20), Stoja Crnobrnja (38), Tomo Dragojević (28), Stevo Antić (33), Stevo Dragojević (44); Stara Krivaja: Tejo Popović (80)[82], Mara Popović [Uskoković] (81), Savo Lazić [Crnobrnja] (12), Ljubica Lazić [Pokorna] (70); Dobrić: Simo Radmilović (45); Sekulinci: Petar Tamašević (70); Lazo Panić (50). Lisičine: nedostaju poimenični podaci. (U uglastim zagradama su podaci Mjesnog NOO Stara Krivaja od 9.12.1944. Nije jasno zašto se u izvorima iz 1943. i 1944. pominju različita prezimena za tri žrtve iz Stare Krivaje. Budući da se u oba izvora pominju ista imena i iste ili približne godine starosti, izvor iz 1944. predstavlja potvrdu izvora iz 1943.)

- 561 HDA, 1194, ZDNOVJ, k. 16, NOV-19/2711, Komanda Papučko-krndijskog područja Štabu 2. korpusa NOV i POH [6. korpusa NOVJ] (Političko-obavještajni odsjek), 6.8.1943; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOV i POH (Polit. obavješt. centru za Slavoniju), 23.7.1943; HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Pušina, [1946]. Sva tri izvora navode imena žrtava.
- 562 Popis žrtava rata iz 1946. za Prekoračane beleži tri žrtve ubijene 1943. od strane Nemaca, bez preciziranja datuma, pri čemu se za Draginju Nikolić navodi da je "izgorjela", što navodi na zaključak da je najmanje jedan stanovnik Prekoračana najve-

vu svega navedenog može se pretpostaviti da su zločin nad stanovnicima Pušine izvršili pripadnici Ustaške vojnice, najverovatnije 15. bojna, koja je operisala na tom području i bila pod komandom Ivana Stiera. Jedan objavljeni partizanski izvor, iz istog razdoblja potvrđuje i donekle dopunjuje navedene podatke, iako je manje narativan i ne navodi poimenične podatke. U tom dokumentu se navode podaci i o zločinu u Slatinskom Drenovcu, gde su tokom operacije “ubijena dva starca od kojih je jedan Hrvat, šepav, sakat i koji je vjerovao da mu banda neće ništa. Drugi starac je Srbin koga su uhvatili u šumi kod marve. Osim toga je banda u Drenovcu u divljačkom bijesu pucala u katoličku crkvu.” Drugi partizanski izvor, nastao nekoliko dana ranije, navodi da su tada zapravo ubijena četvorica starijih meštana Drenovca od kojih su trojica bila teško bolesna. Zločin u Drenovcu je najverovatnije počinila nemačka vojska. “G.[ornje] Kusionje, banda je došla u selo i pošto su se seljaci razbježali, nešto su u selu pljačkali i uspjeli uhvatiti jednog omladinca od 15 godina i dvije žene koje su nakon što su ih isprebijali pustili na intervenciju nekih Hrvata iz istog sela preko kojih su odmah uputili ultimatum seljacima da još istog dana izaberu seoskog kneza, te da na taj način uspostave odnose sa njihovim vlastima. Seljaci su istog dana izabrali kneza, međutim mi smo iste noći došli u selo, probudili narod i pozvali na miting, objasnili im namjere okupatora i da knez nije cilj nego sredstvo za postignuće pljačke naše žetve, mobilizacije u banditsku vojsku i ropski rad u Njemačku. Narod je zatim bio jednodušan za zbacivanje kneza i ponovo dao povjerenje NOO. U tom selu uspjelo se ponovo mobilisati nekoliko dezertera.” Antipartizanske snage su vršile zločine i u selima oko Orahovice. Pripadnici nepoznate formacije su 17. jula u Gornjoj Pištani “zarobili tri druga, a jednog ubili” te zapalili 20 kuća. Nepoznata jedinica je sutradan u Duzluku ubila jednog meštana. U oba sela je izvršena pljačka stoke i namirnica.⁵⁶³

rovatnije ubijen 17.7.1943. prilikom spaljivanja sela. (HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Prekoračani, [1946].) Žrtve: Draginja Nikolić (32), Lazo Bukvić (65), Stevo Jovanović (54).

563 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, KP-124/1622: Izvještaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 28.7.1943; *Grada za historiju*, 6, Slavonski Brod, 1968, dok. 184,

Većina prethodno citiranih podataka o zločinima tokom Operacija "Paula" navedena je iz pomenutog neobjavljenog partizanskog dokumenta nastalog 6. avgusta 1943. Nije sačuvan nijedan stariji partizanski dokument koji na tako detaljan način, poimeničnim navođenjem žrtava i oštećenika, uz precizno datiranje, rekonstruiše neki zločin antipartizanskih vojski u Brđanskoj.

Tokom Operacije "Paula" jedinice 28. divizije NOVJ bile su najvećim delom van matičnog područja. Dvanaesta i 16. slavonska brigada bile su angažovane u borbama u severozapadnoj Hrvatskoj, oko Lepoglave i Ludbrega. Sedamnaesta slavonska brigada je u toku operacije prebačena na Baniju kako bi izbegla veće gubitke. Štab 28. divizije i 21. slavonska brigada ostali su na području Papuka gde su uspešno manevrisali i izbegli izlaganje gubicima. Osamnaesta brigada bila je isprva sprečena da se prebaci iz okruženja na Papuku na područje na kome nije bilo antipartizanskih snaga, ali je takođe uspela da izbegne teže sudare s protivnikom i da se podeljena na bataljone prebaci u različite delove brdske Slavonije, bez beleženja ozbiljnijih gubitaka. Borci Podravskog NOP odreda, manje partizanske jedinice teritorijalnog tipa koja je delovala na poluoslobođenoj teritoriji između Mikleuša i Cabune oslanjajući se na sela Brđanske, i pripadnici lokalnih partizanskih straža u brđanskim selima, uspeali su da organizuju evakuaciju stanovništva, ukoliko je ona bila nužna, pred naletom ustaša i nemačkih vojnika i da pritom ne budu locirani i uništeni tokom ofanzive. S prestankom ofanzive ponovo je uspostavljena teritorijalna organizacija Podravskog odreda.

Krajem Operacije "Paula", 18. jula, pripadnici antipartizanskih snaga "napravili su još jedan krvavi zločin nad mirnim stanovništvom". Zločin je počinjen u srpskom ravničarskom selu Suha Mlaka, najzapadnijem naselju kotara Našice, na samoj granici našičkog i

str. 504: Izveštaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 28.7.1943; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOV i POH (Polit. obavješt. centru za Slavoniju), 23.7.1943; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOV i POH (Polit. obavješt. odsjeku za Slavoniju), 30.7.1943.

Žrtve iz Slatinskog Drenovca: Jozo Gribel, Mijo Lazić, Stevo Grubač, Nikola Ivković. Nisu poznata imena ubijenih stanovnika Gornje Pištane i Duzluka.

slatinskog kotara (selo je posle rata pripadalo općini Orahovica). Jedan partijski izvor od 26. jula 1943. navodi da su zločin počinili “ustaše iz Čaćinaca, iz 15. Stierove bojne”. Partizanski obaveštajni izvor od 30. jula 1943. navodi da je zločin počinila nepoznata nemačka jedinica. Partijski izvor navodi da su pripadnici 15. bojne UV u selu “poubijali i poklali” 32 meštana, opljačkali mnoga domaćinstva i zapalili nekoliko kuća. “Posle toga klanja našoj vojsci je dobrovoljno pristupilo 20 ljudi.” Obaveštajni izvor je precizniji i narativniji: “Dana 18.7.1943. u 17 sati i 30 minuta došla su u Suhu Mlaku dva tenka i dvoja borna kola te jedan kamion njemačke vojske. Podmuklo ušavši u selo otvorili su paklenu vatru iz mitraljeza na civilno stanovništvo i djecu, koji su se nalazili na putu. Narod vidjevši to pojurio je u bašte, međutim i tamo ih je dočekala unakrsna vatra. Banditi su ulazili sa svih strana u selo i kao šintari hvatali ljude. Koga god su uhvatili ubili su ga ili zaklali. Pored mještana u selu se nalazilo i stranaca koji su kosili na ris, a bili su Hrvati. Nisu im pomogle ni legitimacije, niti molba ni plač. Nisu ih slušali samo su ih ubijali i klali redom. Ukupno je ubijeno 36 osoba od kojih je bilo sedam stranaca Hrvata. Među njima su zaklali jednu ženu na najbestijalniji način, a koja je bila u drugom stanju i imala jedno dijete u kolijevci. Četvoro ljudi je teško ranjeno. Zapalili su sve štale i štagljeve, a topovima iz tenkova, bombama i vatrom uništili su 105 seljačkih domova. U selu je ostalo samo 10 čitavih kuća. Izgorelo je 40 konja, pet krava i mnogo svinja. Dana 19.7. o.g. u isto selo došla je jedna satnija ustaša da pljačka. Našli su tri konja i troja kola. Ispod porušenih kuća izvlačili su mast, meso, brašno i drugo. Nakon toga su pijani zapjevali pjesmu ‘Za dom spremni’, i vratili se u svoje uporište.⁵⁶⁴ Iz navedenog proizilazi da su zločin počinile nemačke vojne ili vojno-policijske snage. Budući da jedan partizanski obaveštajni izvor od

564 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, KP-124/1621: Izvještaj KK KPH Donji Miholjac OK KPH Virovitica, 26.7.1943; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOV i POH (Polit. obavješt. odsjeku za Slavoniju), 23.7.1943; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOV i POH (Polit. obavješt. odsjeku za Slavoniju), 30.7.1943.

23. jula 1943. navodi da je u zločinu učestvovala “njemačka policija” postoji više izgleda da je za zločin odgovorna SS-policija nego Wehrmacht. Zločin u Suhoj Mlaci predstavlja najmasovniji zločin počinjen tokom Operacije “Paula”. U izvorima se ne navode poimenični podaci o žrtvama niti koliko je među njima bilo muškaraca, žena i dece. U bazi podataka beogradskog MŽG, nastalog na osnovu saveznog popisa žrtava rata, navode se poimenični podaci za 31 civilnu žrtvu sela Suha Mlaka stradalu 1943. Budući da nisu poznati drugi zločini nad stanovnicima tog sela tokom 1943. s velikom verovatnoćom moguće je zaključiti da je reč o meštanima ubijenim 18. jula 1943. Međutim, podaci MŽG jesu manjkavi jer ne samo što ne obuhvataju 29 odnosno 36 imena već se među imenima uz koja je upisana 1943. kao godina stradanja navodi pet duplikata. Među preostalih 26 upisa navedeno je 14 žena i troje dece. Većina žrtava imala je preko 50 godina.⁵⁶⁵

Operacija “Paula” je bila poslednja operacija ustaško-nemačkih snaga koju su partizanski protivnici bili u stanju da organizuju do proleća 1944. Postupci ustaša i nemačke vojske, pripadnika SS-policije iz redova domaćeg nemačkog stanovništva, tokom prolećne ofanzive 1944. bili su znatno brutalniji nego tokom Operacije “Paula”. U proleće 1944. u potpunosti je opljačkano i zapaljeno svako srpsko selo pod prethodnom kontrolom partizana u koje je kročila ustaška i nemačka vojska i pobijeno je preko 200 civila u Brđanskoj. Tokom Operacije “Paula” tek u manjem broju sela zabeležena su paljenja većeg broja kuća i pljačke većeg dela stanovnika.

565 MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Orahovica, naselje Suha Mlaka, str. 1357-1360. U nepotpunom i aljkavo urađenom spisku žrtava rata sela Suha Mlaka iz 1946. navode se imena 21 meštana za koje se tvrdi da su ubijeni 1943. u selu od strane ustaša. Među njima se navode imena 12 muškaraca, sedam žena i dvoje dece. Osim toga, u spisku se za pet žrtava navodi da su ubijene 1942. u selu od strane ustaša (tri muškarca, jedna žena i jedno dete). Verovatno je u pitanju permutacija godine budući da drugi izvori ne navode ubistva meštana tokom 1942. počinjena u selu. (HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Suha Mlaka, [1946].)

Do kraja 1943. zajedničke snage Ustaške vojnice i Wehrmachta izvršili su još jedan zločin na području Brđanske, ali nije poznato da li su tom prilikom ubijani meštani, osim jednog ubistva. Reč je o paljenju Gornje Pištane, Kokočaka, Slatinskog Drenovca i Rijenaca 28. novembra 1943. O paljenju ta četiri sela znamo na osnovu dva dokumenta NDH provenijencije, pri čemu paljenje Rijenaca potvrđuje jedan recentni partizanski izvor. Izvor NDH navodi da su “komunistička sela” zapaljena jer su u njima partizani pružili otpor 9. tenkovskom grenadirskom nastavnom puku (jedinica Wehrmachta koja se krajem novembra “iznenada pojavila u Našicama”, čija komandna potčinjenost nije jasna).⁵⁶⁶ Dokumenta NOVJ iz tog razdoblja navodi samo spaljivanje Rijenaca. Dokumentacija Okružnog komiteta KPH Našice, koja je nastala tri meseca nakon paljevine četiri navedena sela, pominje koliko je kuća i drugih zgrada zapaljeno u navedenim selima u dotadašnjem toku rata: Gornja Pištana (60 stambenih i 67 gospodarskih zgrada), Kokočak (27 stambenih, 70 gospodarskih i jedna javna zgrada), Slatinski Drenovac (88 stambenih, 167 ekonomskih i dve javne zgrade), Rijenci (57 stambenih i 56 gospodarskih zgrada).⁵⁶⁷ Navedene brojke ne odnose se isključivo na broj zapaljenih kuća i drugih zgrada tokom upada nemačkih snaga i snaga NDH snaga 28. novembra budući da na osnovu recentnog partizanskog izveštaja znamo da su u Rijencima toga dana zapaljene 32 kuće i da je u jednoj kući izgorela jedna bolesna starica. Taj izvor navodi da su nemački vojnici imali nameru da zapale i srpske kuće u Čeralijama, ali da su ih čeralijski Nemci odgovorili od te namere.⁵⁶⁸ Rijenci su spaljivani još dva puta, oba puta u potpunosti: 29. aprila 1944, od strane Ustaške vojnice

566 VA, NDH, k. 41D, f. 1, d. 3; VA, NDH, k. 55, f. 1, d. 13.

567 HDA, 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju, k. 10, KP-121/1387-15: Podaci o ratnim razaranjima u kotaru Podravska Slatina (sela Slatinski Drenovac i Rijenci), 22.2.1944; HDA, 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju, k. 10, KP-121/1387-17: Podaci o ratnim razaranjima u općini Orahovica (sela Gornja Pištana i Kokočak), 9.3.1944.

568 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 28.11. do 4.12.1943, 13.12.1943.

i SS-policije, nakon čega su meštani podigli nove, skromnije kuće, i 21. marta 1945, kada je selo ponovo zapaljeno od strane SS-policije. Ni jedno drugo selo u Brđanskoj, osim Kuzme, nije imalo slično iskustvo. Selo je uoči rata imalo 104 domaćinstva.

Jačanje partizanskog pokreta u hrvatskim selima u srednjoj Podravini krajem 1943.

Partizanski izvori iz septembra 1943. beleže primere nezadovoljstva hrvatskog stanovništva slatinskog kotara prema antipartizanskim snagama i primere pomaganja partizanima u hrani od strane stanovništva hrvatskih sela našičkog kotara. Hrvati u ravničarskom delu slatinskog kotara bili su nezadovoljni zbog rekviviranja žita od strane nemačkih vojno-policijskih snaga i prisilne mobilizacije. U pomaganju partizanima u hrani od strane hrvatskih sela u našičkom kotaru u to vreme najviše su se isticali stanovnici Zdenaca, Jošave, Crkvara i Donjeg Predrijeva, smeštenih u zapadnom delu kotara prema slatinskim selima.⁵⁶⁹

Partizani su sredinom septembra 1943. uhvatili dvojicu ustaša iz Dobrovića koji su 1941. učestvovali u ubijanju, pljačkanju i proterivanju Srba iz Petrovca i Dobrovića. Reč je o Franji Weberu (37) i Živku Pokupiću (43). Njih dvojica su 18. septembra osuđena na smrt.⁵⁷⁰

Najznačajnije borbe krajem 1943. na širem slatinskom području vođene su za Čačince, u dva navrata. Najpre su partizani 3. oktobra oslobodili to veliko i strateški značajno selo smešteno na pruzi Zagreb – Virovitica – Osijek. Posada u Čačincima imala je oko 200 naoružanih pripadnika. Najveći deo posade činili su pripadnici jedne od satnija 15. bojne UV (160), zatim se u selu nalazilo 30 “kulturbunda-

569 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, Izveštaj obaveštajca “Mirka” ROC Papučko-krndijskog područja, 9.9.1943.

570 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOVH (Polit. obavještajni odsjek), 17.9.1943; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOVH (Polit. obavještajni odsjek), 24.9.1943.

ša" (domaći pripadnici SS-policije), 12 domobrana Željezničke bojne i oko 70 naoružanih civila (ustaška milicija). Napad na uporište izvršili su pripadnici 18. slavonske i 25. brodske brigade NOVJ. Borci 18. brigade direktno su napali na položaje protivnika, a borci 25. brigade su zaposeli zasede oko mesta u cilju sprečavanja prodora protivničkih snaga. Partizani su bili nekoliko puta brojniji od čačinačke posade, a bili su i kvalitetnije naoružani. Ipak, borba je potrajala duže od jednog dana jer je čačinačka posada bila dobro utvrđena. Osim toga, posada Čačinaca branila se iz dva oklopna vlaka na čačinačkoj železničkoj stanici. I pored veće brojnosti napadača najveći deo posade uspeo je da se probije zbog neadekvatno postavljenih zaseda 25. brigade. Prema izvorima OS NDH čačinačka posada imala je deset mrtvih i najmanje 20 ranjenih vojničara (pripadnici 15. bojne), dok su gubici esesovaca i ustaške milicije nepoznati. Oko 40 pripadnika 15. bojne UV uspeo je da se probije do Podravske Slatine, a ostali vojničari probili su se do Donjeg Miholjca. Brodska brigada nije imala gubitaka, a 18. slavonska brigada je imala najmanje četiri poginula i nepoznat broj ranjenih boraca.⁵⁷¹ Prema podacima KK KPH Podravska Slatina, pripadnici 15. bojne UV koji su se iz Čačinaca probili prema Slatini, prolazeći kroz Kozice zaklali su trojicu meštana: dva Srbina i jednog Hrvata.⁵⁷² Operativne jedinice koje su izvršile napad na Čačince povukle su se s tog područja u druge delove brdske Slavonije na izvršenje novih zadataka, ali su teritorijalne partizanske snage zadržane u mestu.⁵⁷³ Čačinci

571 *Zbornik NOR-a*, V/20, Beograd, 1957, dok. 13, str. 49-52: Zapovijest štaba 12. NOU brigade podređenim jedinicama za napad na Čačince, 1.10.1943; *Isto*, dok. 199, str. 703: Izveštaj zapovjedništva GS Domobranstva, 4.10.1943; *Isto*, dok. 203, str. 713: Izveštaj zapovjedništva GS Domobranstva, 6.10.1943; Rade Roksandić, Zdravko B. Cvetković, *18. slavonska brigada*, Beograd, 1974, str. 86; Nail Redžić *Jamba, 25. brodska brigada*, Beograd, 1976, str. 24-26.

572 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, KP-124/1645: Izveštaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 8.10.1943.

573 Partizanski obaveštajni izvori pružaju podatke o posledicama netaktičnosti partizanskih štabova prema meštanima pojedinih sela nakon akcije na Čačince: "Pušina: Posle pada Čačinaca vučene su konfiskovane stvari kroz Pušinu gdje su pratioci ostajali da piju, a narod je grabio iz kola šta god je mogao. Taj dan u Pušini rijetko je bilo

su bili pod kontrolom partizana sve do 28. novembra. Činjenica je da antipartizanske snage skoro dva meseca nisu bile u stanju da organizuju akciju protiv partizanskog uporišta. Kontrola nad Čačincima bila je od velikog značaja za širenje partizanskog uticaja u Podravini. Nakon zauzimanja tog mesta partizanske grupe učestalije i smelije su se otiskivale u dubinu podravske ravnice. Prisustvo partizana, kao nikad dotad, postalo je uobičajeno u pojedinim selima u općini Nova Bukovica i kotaru Donji Miholjac. Novina je bila u tome što su nakon oslobođenja Čačinaca partizani nailazili na gostoprimstvo i podršku ne samo u srpskim selima već i u mnogim hrvatskim selima u ravnici.

Pripadnici Ustaške vojnice (najverovatnije 18. bojna 2. stajaćeg djelatnog zdruga) i ljudstvo nepoznate jedinice SS-policije upali su 19. oktobra u Kapelnu, srpsko selo u kotaru Donji Miholjac koje je aktivno pomagalo partizane i čija je omladina masovno participirala u NOVJ. Zbog izolovanosti sela i njegove udaljenosti od teritorije pod kontrolom partizana meštani koji su participirali u operativnim partizanskim jedinicama borili su se relativno daleko od sela. U selu je delovao NOO, a meštani su pomagali partizane u hrani. Delovi Podravnog partizanskog odreda povremeno su ulazili u selo kako bi sakupili pomoć u namirnicama namenjenu pokretu. Upad ustaša i esesovaca u selo imao je za cilj da zastraši stanovnike i iskoristi njihovu radnu snagu za seču šume za garnizon u Donjem Miholjcu. "Banda je brzinom ušla u selo, opkolila, te otvorila vatru na narod koji je bježao iz sela u šumu te su ranili četiri [mještana]." Prilikom upada ubijena je neimenovana sedmogodišnja devojčica, najverovatnije pri begu iz

vidjeti trijeznog partizana. Videći šta se radi mi smo pokušali da to spriječimo kod štabova 25. i 18. brigade koji su bili u Pušini. Na žalost uspeha nije bilo jer su i oni bili pijani... Prekoračani: Narod je htjeo da dobije nešto od konfiskovanih stvari iz Čačinaca, pošto je ta ista banda odnijela i sve njihovo, ali u slagalištu im nisu dali, već se derali na njih nazivajući ih bandom. To je nepovoljno uticalo na njih i oni kažu da se više nitko ne usuđuje doći u selo da šta traži za partizane jer će biti ne samo istjeran već i isprebijan. Isti slučaj je i sa Đuričićem i [Gornjim] Meljanima gdje narod okreće glavu kad partizan prođe kroz selo." (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Politički obavještajni odsjek 2. korpusa NOVH Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni obavještajni izvještaj, 9.10.1943.)

sela, dok je 65-godišnji Božo Grozdanić, član kotarskog NOO, verovatno ubijen nakon hvatanja. "Opljačkali su par kuća, ostale za sad nisu dirali, a narodu koji nije uspio pobjeći u šumu banda je govorila: doćićemo [ponovo] i sve ćemo vas poklati, a drugi tješe narod da im se ništa neće desiti, [već] da oni traže partizane. Narod je uplašen i ne spava kod kuće. Tako je i u Kućancima, očekuju svaki dan bandu i ne spavaju kod kuće. Na više mjesta je prekopana cesta oko sela i drže patrole. Traže našu vojsku da ih čuva. Iz sela Kapelne ima u NOV 170 boraca."⁵⁷⁴ Ustaše su vršili upade u Kapelnu i u narednom razdoblju pri čemu su terorisali meštane. Najdrastičnije nasilje zabeleženo je 14-15. januara 1944. kada su pripadnici 5. satnije 15. bojne, 4. satnije 18. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruza UV i Stražarske satnije 1. bojne 2. pukovnije PTS UV u selu ubili 29 meštana, dok je oko stotinu meštana internirano u logore, odakle se petorica interniraca nisu vratila. Istog dana u selu je opljačkana većina domaćinstava i zapaljeno 60 kuća i 45 ekonomskih zgrada. Zločin se dogodio zbog napada Podravske čete Osječkog partizanskog odreda na ustašku patrolu iz Donjeg Miholjca, koja je pokušala da upadne u selo, što je činila u nekoliko prethodnih navrata. Partizani su spremili zasedu i u borbi ubili najmanje 16 ustaša. Naime, toliko su zaplenili dugih cevi. Partizanski izvori navode da su ustašama naneli gubitke od 22 poginula vojničara, a ustaški izvori tvrde da su ustaše imali 11 poginulih i sedam nestalih vojničara, odnosno 13 poginulih, dva nestala i pet ranjenih. Nakon što je stožer 2. stajaćeg djelatnog zdruza UV obezbedio kamione i tenkove, partizani su se povukli iz sela. Tom prilikom zajedno s partizanima iz sela na partizansku teritoriju na Krndiji evakuisane su 83 srpske porodice, a deo meštana ili nije želeo da se evakuise ili je u tome bio osujećen od napadača.⁵⁷⁵

574 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-125/1661, Izvještaj KK KPH Donji Miholjac OK KPH Virovitica, 23.10.1943.

575 *Zbornik NOR-a*, V/23, Beograd, 1958, dok. 83, str. 365-368; Izvještaj štaba Istočne grupe odreda štabu 6. korpusa NOVJ; *Isto*, dok. 166, str. 703; Izvještaj Zapovjedništva GS Domobranstva, 19.1.1944; *Građa za historiju*, 10, Slavonski Brod, 1984, dok. 84,

Partizani su se prvi put formacijski pojavili u hrvatskim selima u kotaru Donji Miholjac 18. jula 1943. U narednih šest dana borci Podravnog partizanskog odreda održali su mitinge u četiri hrvatska sela: Šljivoševci, Beničanci, Lacić i Brezovica. Mitinzima je prisustvovalo od 120 do 250 seljana u zavisnosti od sela. "U početku narod se je držao rezervisano, no pri samom govoru narod je uzvikivao i odobravao tako da je na kraju bilo pravo veselje... Poslije svakog mitinga vojska je sakupljala hranu, a narod je dosta davao."⁵⁷⁶ Partizanska politička agitacija rezultirala je masovnim odzivom hrvatskih mladića u partizane. Krajem oktobra, preciznije 30. oktobra, formirana je nova četa u okviru Podravnog partizanskog odreda. Ta jedinica je nazvana Miholjačka četa zbog činjenice da su njeni pripadnici poticali iz naselja u kotaru Donji Miholjac. I prethodno su stanovnici miholjačkog kotara odlazili u partizane, međutim to su uglavnom ili gotovo isključivo činili stanovnici nekoliko srpskih sela. Većinu pripadnika Miholjačke čete činili su Hrvati. Miholjačka četa je brojala isprva tačno stotinu boraca od čega su 85 bili dobrovoljci s područja kotara Donji Miholjac, najvećim delom iz hrvatskih sela Šljivoševci i Golinci. Među 85 dobrovoljaca pridošlih 30. oktobra bilo je 69 Hrvata, devet Srba, pet Slovenki (izbeglice) i dva Slovaka. Ostalih 15 boraca bili su iskusni borci pripojeni četi iz drugih jedinica Podravnog partizanskog odre-

str. 256: Izvještaj OK KPH Našice OblK KPH za Slavoniju, 18.1.1944; *Isto*, dok. 95, str. 293: Izvještaj politkomesara Istočne grupe odreda politkomesaru 6. korpusa NOVJ, 21.1.1944; *Isto*, dok. 142, str. 475: Izvještaj zapovjednika Ustaške stražarske satnije iz Donjeg Miholjca zapovjedniku Poglavnikovog tjelesnog zdruga, I 1944; HDA, 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH, Izvještaj zapovjednika I/2 pukovnije PTS Zapovjedništvu PTS, 22.3.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7790, MUP, Opućništvo Udbe za kotar Donji Miholjac Odeljenju Udbe za okrug Osijek, 7.10.1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh-29794, Spisak žrtava (oštećenika) [iz sela Kapelna]; HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh-29794, Zapisnik sastavljen kod MKRZ u Kapelni o saslušanju Slavka Jokića iz Kapelne, 16.6.1946; HDA, ZKRZ, 306, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Donji Miholjac, mjesto Kapelna. (Najmanje 34 meštana Kapelne romske nacionalnosti, iz familija Đurđević, Nikolić i Šajin, ubijeni su 1942. u logoru Jasenovac.)

576 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-124/1621, Izvještaj KK KPH Donji Miholjac OK KPH Virovitica, 26.7.1943.

da, kako bi nova četa dobila vojnički karakter. Četa je bila teritorijalno razmeštena na oslobođenoj teritoriji Brđanske, ali je operativno delovala na poluoslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji Podravine. Znatno broj njenih pripadnika činili su dezerteri iz Domobranstva. Zajedno s njima u partizane su pošli i neki istaknuti lokalni aktivisti HSS i pojedini predstavnici civilne vlasti. "Sa njima su došli dva predsjednika mjesnih organizacija HSS-a i obćinari iz obćine Šljivoševci, i to bilježnik, blagajnik i ostalo pomoćno osoblje." Među istaknutim predratnim članovima HSS-a koji su 30. oktobra prešli na partizansku teritoriju bili su Žiga Azenić (Šljivoševci), Luka Miličić i Imro Filaković, a stranački aktivista Jozo Radatović je uoči njihovog odlaska u partizane uhapšen i sproveden u ustaški zatvor u Donjem Miholjcu.⁵⁷⁷

Ako uzmemo u obzir da je partizanski pokret u Brđanskoj tek decembra 1942. realizovan kao ozbiljnija snaga u vojnom smislu, pozitivan doček papučkih i krndijskih partizana (još uvek pretežno Srba) u selima u miholjačkoj Podravini i odziv lokalnih hrvatskih mladića, nakon samo sedam do osam meseci, može se smatrati priličnim političkim uspehom tog pokreta.

Navedeni podaci govore o znatnom porastu propartizanskog sentimenta među hrvatskim stanovništvom u kotaru Donji Miholjac. Slično je bilo i u virovitičkom kotaru, gde je još veći broj Hrvata odlazio u partizane ili je aktivno sarađivao s NOVJ. Pojedina hrvatska sela u kotaru Virovitica, koja su masovno podržavala partizane, bila su na udaru antipartizanskih snaga. Primera radi, nepoznata jedinica SS-policije upala je 14. decembra 1943. uz pucnjavu u hrvatsko selo Turanovac, smešteno severno od Virovitice, prema Dravi. "Narod su satjerali pred školu, a nakon toga počeli su sa pljačkom po svim kućama, pljačkali su sve do čega su došli, počam od blaga, masti, mesa, veša, itd. sve do pilića i jaja. Svega je iz spomenutog sela odveženo napljačkanih stvari oko 40 kola." Esesovci su potom zapalili kuće trojice članova se-

577 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-125/1678, Izvještaj KK KPH Donji Miholjac OK KPH Virovitica, 1.11.1943; HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-125/1685, Izvještaj OK KPH Virovitica OblK KPH za Slavoniju, 9.11.1943.

oskog NOO. Dvadesetoro meštana je uhapšeno i oterano u Viroviticu. Izvor ne navodi njihovu dalju sudbinu. Prethodno su, krajem oktobra, u istom selu esesovci iz Virovitice “uhapsili preko 100 ljudi, zbog suradnje sa partizanima, ali su onda došli ljudi iz nekih okolnih njemačkih sela da intervenišu kod njemačke vlasti u Virovitici, pa su odmah sve pustili kućama”.⁵⁷⁸ Sve veća participacija hrvatskog stanovništva virovitičkog kotara u partizanima i represivne mere nemačke pomoćne policije nad partizanskim simpatizerima u hrvatskim selima imali su za posledicu stvaranje distance između lokalnog hrvatskog i nemačkog stanovništva. “[O]no što je najviše krivo Njemcima kod nas, tako govore u Cabuni i Budanici da su se oni borili zajedno sa Hrvatima protiv Jugoslavije i Srba dvadeset godina, a sada najednom Hrvati se složiše sa Srbima i bore se protiv njih.”⁵⁷⁹

U slatinskom delu Podravine masovnog učešća Hrvata u partizanskom pokretu još uvek nije bilo. Participacija hrvatskog stanovništva u NOVJ iz ravničarskih sela slatinskog kotara svodila se i dalje na pojedinačne primere – sve do druge polovine 1944, kada dolazi do prvih primera masovnijeg učešća. Odlazak u partizane sve do početka 1944. među hrvatskim seljaštvom u Slavoniji prvenstveno je percipiran kao pridruživanje Srbima u borbi protiv ustaša, kao manifestovanje solidarnosti s onima koji su progonjeni i ubijani zbog njihove etničke pripadnosti. Strah od represalija paralizovao je onaj deo hrvatske populacije koji se nije slagao s politikom ustaškog režima prema progonjenim etničkim grupama i antifašistima iz redova hrvatskog naroda. Upravo je strah od represalija bio glavna smetnja za masovniji razvoj antifašističkog pokreta među hrvatskim seljaštvom u Podravini. Međutim, kao što je napomenuto, u pojedinim hrvatskim seli-

578 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-125/1674, Izvještaj OK SKOJ Virovitica OK KPH Virovitica, 1.11.1943; HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 2, KP-125/1780, Izvještaj KK KPH Virovitica OK KPH Virovitica, 16.12.1943; HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 2, KP-125/1781, Izvještaj KK KPH Virovitica OK KPH Virovitica, 17.12.1943.

579 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 2, KP-126/1927, Izvještaj KK KPH Virovitica OK KPH Virovitica, 8.2.1944.

ma na širem području slavonske Podravine partizanski pokret je od druge polovine 1943. počeo da pridobija sve veću naklonost lokalnog stanovništva, u nemalom broju seoskih naselja – pretežnu naklonost. Zašto to već tada nije bio slučaj s hrvatskim selima u ravničarskom delu slatinskog kotara? Na to pitanje nije lako odgovoriti. Jedan od razloga svakako leži u činjenici da su lokalne ustaše uspeli da pacifikuju potencijalni otpor među hrvatskim stanovništvom pokazivanjem spremnosti za sprovođenjem najbrutalnijih oblika terora uključujući masovne likvidacije i deportaciju u logore tokom prethodnog razdoblja. Bilo je očigledno da su oni koji su spremni da vrše masovne zločine nad Srbima, Romima i Jevrejima takođe spremni da vrše i pojedinačne zločine nad Hrvatima. Štaviše, ustaše nisu morali da ubijaju apolitične ili ideološki nenaklonjene Hrvate da bi ih zastrašili ili pacifikovali. Za tako nešto bio je dovoljan strah od hapšenja, premlaćivanja, pljačke ili uništavanja (paljevine) skromnog imanja, što je dovelo do opasne i teško podnošljive egzistencijalne ugroženosti. Strah od represiranja ukućana i rođaka najviše je ometao odlazak u partizane, ne samo kod Hrvata, nego isprva i kod Srba. Osim toga, deo hrvatskog stanovništva bio je lojalan ustaškom režimu, naročito porodice čiji su članovi participirali u Ustaškoj vojnici i "saputnici" koji su se materijalno okoristili o pljačku srpske, jevrejske i romske imovine. Takođe, već je naglašeno da su strukturni uslovi za razvoj borbenog antifašističkog pokreta u slatinskom kraju bili nepovoljni zbog nepostojanja organizovanog levičarskog pokreta, što nije bio slučaj u virovitičkom ili brodskom kotaru. Komunisti su najmanje razmišljali o riziku političke akcije usmerene protiv fašističkog režima i okupacije, budući da su nakon napada Trećeg Reicha na Sovjetski Savez postali meta progona i terora. Nekomunistički pojedinci koji intimno nisu odobravali postupke ustašskog režima smatrali su da aktivno suprotstavljanje ustašama realno dovodi u opasnost njihove najbliže rođake. Tamo gde je ustaški pokret imao kapilarnije izgrađenu organizaciju onde je i pritisak prema nenaklonjenom delu hrvatskog stanovništva bio izraženiji. Slatinski kraj je u tome prednjačio u odnosu na neke susedne mikroregione.

Nedugo nakon što su pojedini istaknuti aktivisti HSS s područja Donjeg Miholjca pristupili partizanima, u Sladojevačkom Lugu, 8. novembra, ubijen je Pero Matovina, nekadašnji lider HSS na području kotara Podravska Slatina. Njegovo ubistvo su počinili pripadnici nepoznate antipartizanske jedinice nakon kraće borbe s partizanima u selu. Na Matovinu su, nepoznato da li greškom ili iz obesti, pucali partizanski protivnici dok je radio u dvorištu. Njegova smrt dodatno je učvrstila indignaciju prema ustašama među stanovnicima Sladojevačkog Luga. Nakon ubistva Pere Matovine zabeleženo je da ustaše u selu "teroriziraju narod i pljačkaju stričeviće zastupnika Matovine... Uzimali su im razne stvari... Govorili su im da su partizani i da imaju vezu s partizanima." Početkom novembra s područja općine Nova Bukovica u partizane su otišla osmorica dobrovoljaca hrvatske nacionalnosti, prethodno aktivista ili simpatizera HSS. Pripadnici 15. bojne su početkom novembra u nekoliko sela u kotaru Podravska Slatina, na poluoslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji, ubili šestoro seljaka, srpske i hrvatske nacionalnosti, i dvojicu zarobljenih partizana. U Peckoj, hrvatskom selu na obodu Brđanske koje su neformalno kontrolisali partizani i iz koga je poticalo nekoliko desetina pripadnika 15. bojne UV, ustaše su prilikom upada ubili jednog lokalnog odbornika seoskog NOO hrvatske nacionalnosti. "Isti je bio na njivi i sijo žito, a banda ga je na zvjerski način ubila tako da je rezala mu nos i uva." U Sopju, hrvatskom selu u blizini Drave, ustaše su ubili jednog odbornika NOO i dvojicu zarobljenih partizana. "Izveli su ga izvan sela i na zvjerski su ga način ubili, isti je bio Srbin, i još s njim dva partizana u istom selu koji su tamo konfiskovali od jednog ustaše neke stvari." Istovremeno, ustaše su u Gornjim Kusionjima uhvatili šest žena i jednog starca i oterali ih za Slatinu. Izvor ne navodi kakva je bila njihova dalja sudbina. Upadi u Pecku i Gornje Kusionje najverovatnije su se dogodili 5. novembra. "Prilikom upada bande u Pecku i Gornje Kusionje straža iz Hum Varoši se prije povukla u šumu nego narod. Narod veli oni su kao vojna bezbednost, da su zapucali bar par metaka ne bi banda imala vremena da pljačka i hara po selima, pošto bande nije bilo puno, bilo ih je samo 30." Jedan partijski izvor od 19. novembra 1943. navodi

razloge nerazvijenosti pokreta u ravničarskom delu kotara: "Dole u selima prema Dravi nismo nešto uspeli naročito, pošto banda je svakog dana u tim selima, i danju i noću, tako da je natjerala narodu strah u kosti, stoga se narod teško upušta u aktivan rad."⁵⁸⁰ U navedenom dokumentu se ističe da bi pojačane aktivnosti partizanskih jedinica u Podravini popravile stanje jer bi usled njihovog prisustva u ravnici ustaše morali da se povuku iz podravskih sela i da se zatvore u nekoliko većih uporišta. Prisustvo ustaša u selima u ravnici i retki upadi partizana sprečavali su otvorenije pomaganje seljana partizanskom pokretu.

Partizanski obaveštajni izvor s kraja novembra 1943. navodi da u Čađavici borave dve satnije ustaša iz Slatine. "Čađavica se može napadati uvijek. Sav narod je protiv ustaša. Šuma je u blizini (3 km) samoga mjesta. Vodića ima dovoljno koji se javljaju dobrovoljno."⁵⁸¹ Ustaše su u Čađavici početkom decembra 1943. izvršili prinudnu mobilizaciju: "2.12. o.g. bili su ustaše iz Donjeg Miholjca u zasjedi u Čađavici u jačini od jedne satnije... Istoga dana ustaše su došli sa kamionima i koga su sreli na putu strpali u kamion i odveli u Donji Miholjac i tu ga obukli u ustašku uniformu. U samoj Čađavici uhvatili su 16 mladića." U Čađavici su ustaše uhapsili dve žene i jednog muškarca hrvatske nacionalnosti najverovatnije iz političkih razloga. "Sa ustašama je također bio ustaški narednik Šado Žužanić, rodom iz Čađavice." Partizani su povremeno upadali u sela na obodu slobodne teritorije u cilju političke agitacije. Tako su 28. novembra održali miting u pretežno nemačkom selu Radosavci. "Pošto je to selo oko 4 km od Slatine, to narod

580 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-125/1689, Izvještaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 9.11.1943; HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-125/1701, Izvještaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 15.11.1943; HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 1, KP-125/1713, Izvještaj KK KPH Podravska Slatina OK KPH Virovitica, 19.11.1943. (Napomena: ekavica je korišćena u originalu.)

Žrtve. Pecka: Petar Marić; Sladojevci: nepoznata žena i njeno dete; Gornje Kusonje: Savo Stančić; Sopje: Stevo Šimić; Miljevci: nepoznato.

581 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.02.01, ROC Papučko-krndijskog područja štabu 2. korpusa NOVH (Polit. obavještajni odsjek), 20.11.1943.

baš nije imao velike mogućnosti da mitingu prisustvuje. Ali kada je miting počeo narod se je skupio i gotovo iz svake kuće prisustvovao je po jedan član. Miting je u potpunosti uspio." Istog dana održan je miting u susednom Lukavcu, najbližem srpskom selu kotarskom središtu koje se nalazilo na poluoslobođenoj teritoriji – u tom selu, kao i u Radosavcima, nije bilo ustaške posade, ali ni partizana. "To selo još od prvih dana bilo je za nas i razumije se da je [mitingu] prisustvovalo cijelo selo." S druge strane, u pretežno hrvatskim selima Balinci i Četekovac, u općini Čeralije, koja su bila pod kontrolom partizana nakon trećeg oslobođenja Voćina, jedan deo meštana iskazivao je otvoreni antipartizanski sentiment. "Ustaške familije u Balincima i Četekovcu vrše jaku propagandu i uticaj na cijelo selo. Odvoze bandi hranu i na sve načine sabotiraju NOB. Tako je Josip Butorac iz Balinaca odvezao u Slatinu oko 800 kg hrane, a Jure Starčević iz istog sela otišao je u Slatinu u ustaše i sad se prijeti našim saradnicima u selu... Da bi se popravila politička situacija, naročito u selima Balinci i Četekovac, trebaće čistiti ta sela."⁵⁸²

Intenzivnije učešće SS-policije u upadima na partizansku teritoriju donelo je zločine nad partizanskim saradnicima hrvatske i mađarske nacionalnosti, što dotad nije zabeleženo. Prvi takav masovni zločin dogodio se u noći 26–27. novembra 1943. u Humljanima, selu većinski naseljenom Mađarima i Hrvatima, smeštanom između Slatinskog Drenovca i Čaćinaca. U selo su upali "gestapovci" (pripadnici SS-policije) iz Našica i Osijeka i 4. satnija 15. bojne UV (ukupno oko 200 ljudi), pod zapovedništvom satnika Ive Karlovića, iz pravca Čaćinaca u nameri da izvrše rekviziciju namirnica. "[N]a prokazivanje" Martina Denga, pripadnika SS-policije iz Humljana, "koji je lično pojedinačno zvao" suseljane "da izađu iz kuća", izvršeno je hapšenje desetak meštana. Nemački policajci su nakon hapšenja ubili sedam lica hrvatske, dva lica srpske i jedno lice mađarske nacionalnosti, osu-

582 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Obavještajni izvještaj za mjesec studeni 1943, 10.12.1943.

mnjičene da podržavaju partizane. Najviše je stradala hrvatska porodica Župan (Bolić). Ubijeni su supružnici Mijo i Gizela Župan i njihovo dvoje maloletne dece. Meštani Humljana su 1946. svedočili da su ustaše bili prisutni u selu prilikom izvršenja zločina, ali da su ubistva izvršili nemački policajci.⁵⁸³

583 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnog obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 28.11. do 4.12.1943, 13.12.1943; HDA, 306, ZKRZ, k. 478, Zh-38091, Mjesna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Humljanima: Izjava Franje Navratila iz Humljana, 7.7.1946. Formacijsku strukturu koja je upala u Humljane potvrđuje jedan domobranski izvor: VA, NDH, k. 55, f. 1, d. 13: Obće bojne relacije zapovjedništva 2. zbornog područja za mjesec studeni 1943.

Žrtve: Mijo [Miško] Župan [Bolić] (37), Gizela Župan [Bolić] (34), Marija [Margita] Župan [Bolić] (16), Stjepan [Pišta] Župan [Bolić] (17), Mijo Zrelić [Zrilić] (67), Đuro Zrelić [Zrilić] (33), Božidar Petković (35), Janko Poljak (39), Andrija Dorić (37), Josip Kočiš (40). Imena žrtava koja su navedena u dokumentu Ozne iz 1943. i dokumentu ZKRZ iz 1946, potvrđena su u još jednom izvoru iz 1946: HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Humljani, [1946.]

Partizanski izvor iz 1943. navodi da su nemački policajci toga dana u Humljanima ranili Grgicu Zrilić. Postoje tvrdnje da je zločin sticajem okolnosti preživeo Josip Župan (1938), najmlađi sin Mije i Gizele Župan, koji je ranjen prilikom streljanja. Streljanje je izvršeno na katoličkom groblju u Humljanima. (Nikola Kaloper, *Budenje naroda*, Orahovica, 1991, str. 193.) U knjizi Nikole Kalopera navode se imena svih deset žrtava. Imena i prezimena u uglastim zagradama navode se u tom obliku u partizanskom izvoru iz 1943. Publicisti Mira Pelikan i Miroslav Gazda, bez navođenja izvora, uvrstili su osmoro humljanskih žrtava u spisak stradalih stanovnika Humljana koji su izgubili život krivicom partizana i posleratnih vlasti, pri čemu samo za jednu žrtvu (Josip Kočiš) navode da su je "ubili partizani 26.11.1943. u Humljanima", dok za ostalih sedam žrtava ne navode formaciju koja je odgovorna za njihovo stradanje. Budući da su u njihovoj knjizi tendenciozno izostavljene žrtve ubijene od strane fašističkih formacija, neupućenom čitaocu indirektno se sugerise da su i osmoro humljanskih žrtava, ubijenih u istom danu, likvidirano od strane partizana. Pri tome su autori sebi dozvolili krupne faktografske greške. Miju/Miška Bolića navode dva puta, iako je reč o istoj osobi, pri čemu za Miju tvrde da je bio pripadnik Hrvatskog domobranstva, a za Miška da je bio "pripadnik vojske Wehrmachta, SS trupe" (sic!), ne razlikujući te dve formacije. Međutim, nema dokaza da je Mijo Bolić (Župan) u vremenu kada je bio ubijen bio pripadnik neke od navedenih formacija (nije imao godište koje je podlegalo mobilizaciji u Domobranstvo), pogotovo ne pripadnik SS-policije koja je ubila njega i njegovu porodicu. Za Josipa Kočiša autori tvrde da je bio "pripadnik Ustaške vojnice, SS jedinice" (sic!), što navodi na pogrešan zaključak da je pripadao formaciji koja ga je ubila. Autori Gizelu Bolić (Župan) pogrešno navode kao Gizelu Progli. Autori tvrde da je 26.11.1943. u Humljanima ubijen i sedmogodišnji

Jedna nepoznata antipartizanska jedinica, verovatno iz sastava SS-policije, upala je 28. novembra u Čeralije i Rijence iz pravca Čaćinaca. “Domaći Njemci iz Čeralija izašli su pred njih donoseći im vina. No ovaj puta domaći Njemci ustali su, po kazivanju cijeloga sela, u odbranu pravoslavaca toga sela. Oni su govorili ako popale pravoslavne kuće da onda i oni moraju nekuda iseliti. Tako je banda iz Čeralija otišla ne počinivši ništa. Ista ta banda zapalila je selo Rijence iz tenkova pomoću bacača plamena. Izgorjelo je potpuno šest kuća, 13 štagljeva i štala. Djelomično je izgorjelo 26 kuća. Također je izgorjela jedna starica od 60 godina.”⁵⁸⁴ Upadljivo je da je postupak pripadnika SS-policije u Čeralijama bitno različit nego u Humljanima, iako su stanovnici Čeralija aktivnije pomagali partizane nego stanovnici Humljana. Svakako da je tome presudno doprinelo zalaganje lokalnih Nemaca. Nakon što je nemačka vojna policija početkom aprila 1944. iselila meštane Čeralija nemačke nacionalnosti, u selu nije bio više onih koji bi se založili za pošteđu meštana srpske nacionalnosti koji nisu uspjeli da izbegnu u šumu. Tada su ustaše i esesovci u Čeralijama ubili 25 meštana srpske nacionalnosti.

Partizanski obaveštajni izvori govore o tolerantnom odnosu partizanskog pokreta prema pojedinim pripadnicima hrvatskog naroda koji prema oceni izvornika nisu zavređivali toleranciju. Karakterističan je primer etnički mešovitog sela Hum Varoš, iz kojeg je početkom septembra 1942. nekoliko desetina Srba oterano u logor Stara Gradiška gde su ubijeni. “Kod Mate Glaba u selu Hum Varoš održavaju se svake noći neki sastanci gdje dolaze sami Hrvati. Na tim sastancima riješeno je da kada dođe banda u Hum Varoš da će svi iseliti u Slatinu.

dečak Stjepan Hekli, bez navođenja formacije koja ga je ubila. Međutim u primarnim izvorima koji govore o zločinu u Humljanima ne pominje se takvo ime. Indikativno je da autori u spisak nisu uvrstili dvojicu ubijenih meštana srpske nacionalnosti, iako su obojica stradala istog dana, u istim okolnostima. Uporediti: Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 143–144.

584 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnim obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 28.11. do 4.12.1943, 13.12.1943.

To je rekao Radak Miško, koji imade dva sina u gestapovcima, pred Janković Petrom iz Hum Varoši. Predloženo vojnom sudu da se Radak Miško protjera sa naše teritorije. Član NOO sela Hum Varoš Milnović Stevo do sada je bio član ustaškog pokreta i on veli ako dođe banda da on ne može bježati od kuće. Tako isto govori i Poznić Stanko koji je s njime skupa plaćao članarinu ustaškog pokreta. Kada je trebalo da stupe u NOV oni su se izvukli i ostali u NOO dok su za ostale seljane koji su odlazili u NOV govorili da su budale."⁵⁸⁵

Čačinci nisu vezani samo za jedan od najznačajnijih uspeha NOVJ na slatinskom području krajem 1943. već i za najznačajniji poraz. Antipartizanske snage uspele su 28. novembra da preotmu Čačince i da snagama 12. slavonske divizije NOVJ nanesu velike gubitke, najveće gubitke koje su partizani dotad pretrpeli na području Velike župe Baranja: "Jedinice 12. divizije imale su u toj borbi, prema dosada prikupljenim podacima oko 110 izbačenih drugova, što mrtvih, ranjenih i izgubljenih. Taj se broj svakoga dana smanjuje jer drugovi koji su zalutali ponovo se vraćaju u svoje jedinice." Najveće gubitke imala je nemačka partizanska četa "Ernst Thälmann", koja je tada bila u sastavu 18. slavonske brigade (ubrzo potom pripojena je 25. brodskoj brigadi). Četa je izgubila više od polovine boraca. "Slučaj je htio da su njemački tenkisti okrenuli topovske i mitraljeske cijevi iz 14 tenkova [i oklopnih kola] na svoje sunarodnike koji su se borili u redovima boraca NOV."⁵⁸⁶ Taj događaj nije rasvetljen na adekvatan način u posleratnoj vojnoj historiografiji, budući da se o njemu u pojedinim publikacijama pisalo vrlo šturo i konfuzno.⁵⁸⁷

Prilikom druge borbe za Čačince pripadnici SS-policije pod komandom Rudolfa Niederländera, stanovnika Retfale kod Osijeka, izvršili su "ubistvo familije koloniste Kojića Kuzmana". Izvor ne navodi

585 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.429, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj [I 1944.]

586 *Zbornik NOR-a*, V/21, Beograd, 1958, dok. 169, str. 589: Izvještaj štaba 6. korpusa NOVJ od 30.11.1943. GŠ NOV i PO Hrvatske; Nail Redžić Jamba, *n. d.*, str. 56.

587 Upporediti: Rade Rokсандić, *n. d.*, str. 86.

koliko je članova hrvatske porodice Kojić tom prilikom ubijeno. Rudolf Niederländer je prethodno bio pripadnik Ustaške pripremne bojne Velike župe Baranja i 16. juna 1941. predvodio je ubijanje deset Srba iz Petrovca. Žrtve su streljane u Čačincima. Takođe, Niederländer je 6. februara 1942. predvodio ubistvo 13 srpskih muškaraca iz Krajne kod Slatinskog Drenovca. Žrtve su streljane u Duzluku kod Orahovice.⁵⁸⁸

Pojedini predstavnici pozadinskih organa NOP, samovoljom i zloupotrebom pozicija na koje su bili imenovani nanosili su štetu partizanskom pokretu. “Dušan Čakardić iz Bokana kaže da je politički radnik i da održava mitinge. 17.12. o.g. došao je u kuću Jozе Fogla iz Lukavca čija je sna[ha] Desanka naša saradnica i tu prekopao svu kuću. Tu je vikao i htjeo ukućane tući i odnio im je nešto šećera i šibica. Milica Radošić iz Lukavca koja se slučajno tamo nalazila zauzela se za iste jer nikada nisu ništa radili protiv interesa NOB, no Dušan ju je puškom izgurao iz kuće. Predsjednik NOO tužio je istog sutra dan, ali ovaj je došao i rekao: ‘Pa šta ste napravili, tužili ste Boga Bogu.’ Istog dana došao je kod drugarice Drage Živković i počeo ju štipati i napadati i tražio da mu proda petroleja. Kod iste je napravio premetačinu i odnio joj neke stvari. Nakon dva dana došao je opet i tražio neki cilindar. Opet je počeo vršiti premetačinu i na tavanu je našao 6 kg soli koju je htio odnijeti. Kada mu drugarica nije htjela dati svu sol, on je prosto pobjesnio i počeo ju tući i vikati da će joj dijete razguliti. 17.12. o.g. došao je u kuću Petra Kuzmića i htjeo da siluje njegovu ženu. Napao ju je i skinuo sve sa sebe. Petrov otac videći s kim ima posla uzeo je sjekiru i istjerao ga iz kuće. Kod istoga se primjećuje izvjesna četnička nastrojenost. Komentar: Izdan je nalog da se imenovani uhapsi i predaju sudu.” Straža u Donjim Kusionjama uhapsila je domobrana Andriju

588 HDA, 306, ZKRZ, k. 549, Zh-44248, Odjeljenje Udbe Osijek Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zagreb, Osijek, 24.5.1947.

U dokumentaciji ZKRZ sačuvan je spisak žrtava rata za mesto Čačinci iz 1946. U tom spisku se navode dvojica muških članova porodice Kojić za koje se tvrdi da su ubijena od strane ustaša u Čačincima 1943: Nikola Kojić (20), Mile Kojić (52). (HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Čačinci, 10.2.1946.)

Kišasondija, dovela ga u stražu, ispitala i uputila za Voćin. "On nije htio da ide za Voćin i psovao je partizanima majku i stražar koji ga je sprovodio ga je ubio. Izvještena je komanda područja da pomenutoga stražara pozove na odgovornost i kazni jer tako što se ipak ne smije dešavati... 11.12. o.g. Jovo Filipović iz Rijenaca nosio je kao kurir poštu iz Četekovca. No on se u Balincima napio i tek drugi dan krenuo dalje. Tamo je išao od kuće do kuće i tražio soli. Tko mu nije dao soli toga je upitao koji mu je kućni broj i da li oni znaju sa kime imaju posla i na taj način plašio ovaj već ionako zaplašen narod. Izdan je nalog da se Jovo Filipović uhapsi... U selu Adolfovcu bila je neka diverzantska grupa u kojoj su bili partizani Branko iz Kućanaca i Savo iz Lisičina. Oni su napali Hranić Matu, otjerali ga izvan sela i tako jako istukli i uboli nožem u leđa, te ga hvatali zubima za vrat. Istukli su ga tako da ga se moralo voziti kući. Radi toga se cijelo selo uzbudilo i narod tvrdi da isti nikada nije ništa radio protiv interesa NOB."⁵⁸⁹

589 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 18-25.12.1943, 30.12.1943.

Pomenuti Dušan Čakardić (rod. 1914. u Bokanama) bio je jedan od petorice pripadnika jezgra Lisičinske gerilske grupe koja je osnovana 12.7.1941. Preživio je rat, ali nije obavljao značajne dužnosti. Koliko je za njegovu marginalizaciju odgovorno njegovo negativno ponašanje, teško je odgovoriti zbog nedostatka podataka.

Preseljavanje Nemaca iz slatinske Podravine, borbe i zločini u Brđanskoj početkom 1944.

Uoči otpočinjanja prolećne antipartizanske ofanzive nemački okupator je posredstvom Nemačke narodne skupine krajem januara i krajem marta 1944. izvršio preseljavanje nemačkog stanovništva s područja kotara Podravska Slatina. Najpre je krajem januara upadima SS-policije i 15. bojne UV, u selima Brđanske pod partizanskom kontrolom koja su najbliža Slatini (Golenić, Ivanbrijeg, Lukavac), omogućeno preseljavanje familija iz kojih su poticali muškarci koji su bili deo tih formacija. Potom je krajem marta iz Podravske Slatine i velikih ravničarskih sela u srednjoj Podravini prinudno i, kako se može zaključiti, nevoljno iseljeno gotovo celokupno nemačko stanovništvo. Treća faza iseljavanja nemačkog stanovništva usledila je nakon potiskivanja partizana iz privremeno oslobođene Slatine, odnosno u razdoblju od 7. do 10. aprila 1944, kada su od strane Ustaške vojnice i SS-policije iseljeni, opljačkani i spaljeni Čeralije, Bokane i Macute. Iz ta tri sela okupator prethodno nije bio u mogućnosti da iseli nemačke porodice jer su sva tri mesta bila pod kontrolom partizana.⁵⁹⁰

Krajem 1943. i početkom 1944. od prethodnog ljudstva Vojnice nemačke narodne skupine u NDH (Einsatzstaffel der Deutschen

590 Prvo poznato iseljavanje Nemaca iz nekog naselja na području kotara Podravska Slatina od strane nemačkih oružanih snaga dogodilo se krajem 1942. u selu Krajna u općini Slatinski Drenovac. U tom pretežno srpskom selu živjele su dve nemačke porodice: Josipa Kreznera i Franjeka Platzeca. Prilikom iseljavanja te dve porodice, pripadnici nemačke pomoćne policije uhvatili su seoskog partizana Simu Vukmanovića, koji je kao ranjenik boravio kod kuće. Vukomanović je predat ustašama nakon čega je ubijen. Navodno ga je ubio ustaša Pero Tankosić iz Čaćinaca. (HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, Okružni sud u Osijeku, 286/45: Presuda Josipu Krezneru, 8.4.1946.)

Mannschaft, ES), koju je sačinjavalo domicilno nemačko stanovništvo, formirano je pet vojno-policijskih pukova koji su delovali u Slavoniji i Sremu u okviru SS-policije. Ove snage su u partizanskim i posleratnim dokumentima ZKRZ najčešće nazivane Gestapo. Na osnovu dostupnih izvora može se zaključiti da je glavna nemačkih snaga koje su uzele učešće u borbama i zločinima na području kotara Podravska Slatina u proleće 1944. poticala iz redova vojno-policijskih pukova, koji su najpre bili deo ES-a, a potom SS-policije. Obe formacije su popunjavane iz redova slavonskih Nemaca. Veći deo ljudstva ES s područja Slavonije stavljen je aprila 1943. pod komandu Dopunske komande Waffen-SS za Jugoistok (Ersatzkommando Südost der Waffen-SS). U drugoj polovini 1943, od ostatka nemačkog muškog stanovništva u NDH, koje je moglo da nosi oružje, uključujući najmlađa i najstarija godišta, od 14 zaključno s 65 godina, formirana je Domovinska straža (Heimatwacht). Time su za potrebe nemačkog okupatora mobilisani skoro svi domicilni nemački muškarci u Slavoniji i Sremu. Glavni organizator navedenih prestrukturiranja bio je SS-Brigadennführer Konstantin Kammerhofer, opunomoćenik SS-Reichsführera, Heinricha Himmlera, za prostor NDH.⁵⁹¹

591 Antun Miletić, "Vojne formacije Folksdojčera u borbi protiv NOP-a na njemačkoj okupacionoj teritoriji NDH (1941-1944)", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 11, Slavonski Brod, 1974, str. 96-98, 113.

Konstantin Kammerhofer (1899-1958), istaknuti austrijski nacista, najpre vođa štajerskog Heimatschutza (Domovinska zaštita) i SA-brigade Gornje Štajerske. Nakon neuspelog nacističkog puča u Austriji 1934. privremeno je emigrirao u Jugoslaviju i bio je interniran u Varaždinu. Tokom privremene emigracije u Nemačkoj (1935), stupio je u SS. Još tada je važio za Himmlerovog prijatelja. Nakon povratka u Austriju učestvovao je u političkom životu kao pripadnik vladajuće Nacional-socijalističke partije. Tokom 1941. postavljen je za SS-Brigadennführera. Krajem 1941. poslat je u Belgiju gde je učestvovao u osnivanju flamanskog SS-a, a naredne godine bio je vođa SS-a u Azerbejdžanu. Od 13. marta 1943. obavljao je dužnost zastupnika SS-Reichsführera Heinricha Himmlera u NDH. Nakon nekoliko meseci unapređen je u SS-Gruppenführera i policijskog general-potpukovnika. Tokom 1945. bio je zatvoren u Nürnbergu, zatim u Grazu, odakle je pobjegao 1948. Nakon toga živio je pod lažnim identitetom u Nemačkoj. Za najveći deo navedenih podataka o Kammerhoferu posluzio je sledeći izvor: HDA, 306, ZKRZ, k. 89, GUZ-2274-V/46, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača: Konstantin Kammerhofer, Zagreb,

Na području kotara Podravska Slatina većina nemačkih muškaraca sposobnih za vojnu službu bila je mobilisana u nemačku vojsku. Partizanski obavještajni izvor s kraja 1943. dostavio je nadležnoj komandi informaciju o nezadovoljstvu Nemaca s područja Slatine koji su prethodno bili mobilisani u nemačku vojsku. “Njemci iz okolnih sela koji su služili u SS trupama u Bosni došli su u Slatinu i upisali se u domobrane jer neće da budu u njemačkoj vojsci. Imade ih oko 20. Isti su odmah po dolasku u Slatinu pohapšeni i sada se nalaze u zatvoru. Izgleda da će biti prebačeni u Osijek i uvršteni u SS trupe.”⁵⁹²

Prvog januara 1944. oko 200 pripadnika 15. bojne UV iz uporišta u Podravskoj Slatini krenulo je preko Brežića i Popišanog brda ka nemačkom selu Ivanbrijegu “jer se tamo [od strane partizana] vršila konfiskacija imovine i istjerivanje obitelji čiji se članovi nalaze u neprijateljskoj vojsci”. Borba je trajala kratko bez gubitaka po obe strane. Ustaše su se povukli u Slatinu. U noći 2–3. januara pripadnici Ustaške vojnice iz Podravske Slatine zaposeli su hrvatsko selo Sladojevce, pretežno hrvatsko selo Donje Meljane i pretežno nemačko selo Radosavce, naselja u kojima nisu imali stalnu posadu, iako ta sela nisu bila deo partizanske teritorije. Sladojevce i Donje Meljane su od partizanske teritorije delili brdo Kupres i šuma Živkovac. Stanovnici Sladojevaca su u odnosu na okolna sela aktivnije participirali u okviru Ustaške vojnice, što je vezivalo njihove porodice za režim NDH.⁵⁹³ Radosavci su se nalazili najbliže partizanskoj teritoriji, budući da je to selo smeš-

22.5.1946.

592 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnim obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 4–11.11.1943, 15.12.1943.

593 Poznati su poimenični podaci za 39 stanovnika Sladojevaca koji su bili pripadnici 15. bojne UV. Od tog broja 13 ih je izginulo u borbama za Podravsku Slatinu, 5.4.1944. Toga dana su u Slatini poginuli jedan oružnik i jedan domobran iz Sladojevaca. (Miroslav Gazda, “Krvavi slatinski Uskrs”. *Ratna zbivanja u Slatini za II. svjetskog rata*, Zagreb, Slatina, 2015, str. 147, 161.) Ovakvo iskustvo je dodatno vezivalo meštane Sladojevaca za ustašku vlast. Partizani su od 4–6.4.1944. kontrolisali Sladojevce, pri čemu nisu zabeležena ubistva hrvatskih civila.

teno odmah pokraj većinski srpskih sela Lukavac i Donje Kusunje koja su najveći deo druge polovine 1943. bila pod kontrolom NOVJ. Partizani su povremeno ulazili u sva tri navedena sela, naročito u Radosavce. Ustaše su u rano jutru iz Radosavaca krenuli ka Lukavcu i Goleniću. "[Partizanske] patrole koje su se nalazile na terenu primile su borbu i postepeno se povlačile, a s njima i straža koja se nalazila u Donjim Kusunjima... Zadatak bande bio je opkoljavanje naših drugova i hvatanje živih... Banda je opljačkala neke stvari, uglavnom živežne namirnice od seljana. Dva druga, stražara koja su išla do Radosavaca, dočekala je banda, ubila ih i izmrcvarila." Upadi ustaša iz Slatine na partizansku teritoriju i na sela na "ničijoj zemlji" nisu zabeleženi do 29. januara kada je oko 200 ustaša upalo u Lukavac i Golenić radi iseljavanja porodica koje su bile antipartizanski orijentisane. Iz Lukavca su uspeli iseliti deset nemačkih porodica, dok broj hrvatskih porodica koje su u tom navratu iseljene iz Golenića nije poznat.⁵⁹⁴ Jedan drugi partizanski izvor dopunjava nevedene podatke: "Dana 28.1. bio je u selu Goleniću izvršen popis mladića radi mobilizacije u NOV. Predsjednik NOO [Golenić] poslao je popis po kuriru u Voćin, a odbornik Degoricija Karči otišao je istu noć u Slatinu i javio bandi da će kod njih biti mobilizacija od strane NOV i pozvao bandite da dođu i da ih isele u Slatinu. Na taj poziv banda je došla 29.1. i s njim skupa ih iselila u Slatinu... Dana 29.1. naišla je banda iz Slatine u Lukavac, Golenić i Ivanbrijeg. Iz sela Lukavca su otišli svi Foglovi, ali nisu mogli sve iseliti, pa je ostalo nešto stvari. Također su tom prilikom iselile još dvije familije, a ostala je samo jedna stara žena i njen nesposobni sin. Iz Golenića su također počeli da sele, ali je to primjetila straža iz Lukavca, pripucala i otela sedam kola plijena. U selu Lukavcu ranjena je kći Ilije Kuzmića, dok su ostali [Srbi] blagovremeno izbjegli. Iz Golenića je uspjelo da izbjegne 18 [hrvatskih] kuća sa stvarima, a sedam kuća je otišlo bez ičega... Kada je banda toga dana išla u sela Ivanbrijeg, Luka-

594 *Građa za historiju*, 10, Slavonski Brod, 1984, dok. 135, str. 437: Izvještaj Komande pučko-krdnijskog područja Štabu 6. korpusa NOV i POJ, 31.1.1944.

vac i Golenić, prilikom nailaska u [južno slatinsko predgrađe] Jova Rijeku u jednoj kući su zatekli svijetlo (to je bilo oko 3 sata ujutro). U pomenutoj kući bila su petorica izbjeglica iz Golenića koji su krenuli prema Slatini. Banda došavši kod kuće do prozora mislila je da se u kući nalaze partizani, pa je povikala: 'Tko se nalazi u kući?' Ovi su ućutali misleći da viču partizani. Banda se maši bomba i baci ih u kuću te potuče svu petoricu." Stanovništvo Golenića je u najvećem broju iseljeno tokom Operacije "Oluja", krajem aprila 1944. Isti izvor pruža podatke o iseljavanju nemačkog stanovništva iz Ivanbrijega. "Kada je 29.1. došla banda u Ivanbrijeg pozvali su sve da sa njima ise u Slatinu. Neki su otišli, a neki su rekli da neće nikuda seliti dok ih NOV ne bude tjerala, jer su ovdje zadovoljni. Banda je odvezla nešto sijena, dok ostalo nije dirala... Dana 29.1. na večer kada su stigle [njemačke] izbjeglice iz Lukavca sa bandom u Slatinu i vidjeli da nemaju niti gdje da spavaju, niti da žive, počeli su plakati i kukati videći se u nevolji. Ostali, koji su već prije iselili u Slatinu, a koji su baš morali jer su od naše strane protjerani, pitali su ove novopridošle tko ih je istjerao i kada su ovi odgovorili da su sami svojom voljom iselili, dobili su odgovor da ih nije ni šteta i da će još bolje da plaću kada budu vidjeli da nitko o njima ne vodi računa."⁵⁹⁵ Jedan drugi partizanski obavještajni izveštaj iz istog razdoblja precizira da je 29. januara, prilikom upada SS-policije u Ivanbrijeg, iseljeno skoro sve nemačko stanovništvo, osim 16 nemačkih porodica, koje su očigledno odbile da budu iseljene. "[I]seljene familije žive sada u Slatini, hrane se na kazanu, a njihova hrana [koju su ponijeli sa sobom] je sva oduzeta, odvežena za Osijek." Isti izvor konstatuje da su Nemci iz Radosavaca, Lukavca i Ivanbrijega

595 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.429, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj [s kraja januara 1944.]

Karlo (Karči) Degoricija iz Golenića osuđen je 25.10.1944. na 25 godina prisilnog rada i 20 godina gubitka građanskih prava od strane Vojnog suda virovitičke oblasti. U izvoru se navodi da je osuđen jer je bio ustaša i zbog borbe protiv NOVJ. (*Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti: Slavonija, Baranja, Srijem*, (pr. Vladimir Geiger), Slavonski Brod, 2006, dok. 96, str. 320)

“gotovo svi ljuti neprijatelji naše borbe i svaka familija imade bar po jednog člana u neprijateljskoj vojsci”.⁵⁹⁶

Prema podacima partizanskih obeveštajaca s terena, u Golenić je 7. februara iz slatinskog garnizona upala grupa od “oko 20 ustaša, većinom [matično] iz sela Golenića, bez da su pucali”. “Kurir partizanske straže Lipovac, Bogdan Starijaš, vraćao se iz Lukavca za Lipovac i u Goleniću naiđe na bandu koja ga je ubila. Ubio ga je [ustaša] Pero Bićanić iz istoga sela i to pred svojom kućom. Banda je taj dan pohvatala četiri čovjeka [iz sela] koje su otjerali u Slatinu, dok im je jedan koga su tukli uspio pobjeći. Ustaša [Antun] Nago iz Četekovca, koji je toga dana bio u Goleniću, svukao je mrtvog druga Bogdana Starijaša. Napisao je pismo da će svi tako proći koji se ne pokoravaju ustaškim vlastima i to pismo metnuo kraj mrtvoga druga.”⁵⁹⁷ Ubijeni kurir Bogdan Starijaš (17) živio je u Smudama, a u Lipovcu je boravio na dužnosti.⁵⁹⁸

Izbeglice iz Golenića su 11. februara 1944. došli iz Slatine u Golenić radi iseljavanja pokretne imovine. Pratilo ih je 20 do 30 pripadnika 15. bojne kojima su platili prasnju. Grupa pripadnika 15. bojne ponovo je upala u Golenić 18. februara. Među njima je, kako tvrdi nepoznati partizanski obaveštajac, bio i Pero Bićanić “koji je govorio da će poklati sve Srbe koji su u okolini sela Golenića”. Upadi ustaša u Golenić radi seljenja pokretne imovine izbeglica i prinudno iseljenih stanovnika

596 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Obavještajni izvještaj za mjesec siječanj 1944.

597 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.474, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 6–12.2.1944, 17.2.1944.

Pero Bićanić iz Golenića bio je podoficir Ustaške vojnice, odnosno zapovednik 3. roja 1. satnije 15. bojne UV. Njegova sudbina nije poznata. Antun Nago iz Četekovca bio je podoficir u istoj satniji 15. bojne. Poginuo je krajem 1944. u blizini Donjeg Miholjca. (Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 147, 161.) Antun Nago je učestvovao i pljački i paljenju Đurčića i Gornjih Meljana početkom maja 1944. Prethodno, tokom 1941–1942, istakao se u pljački, maltretiranju i zastrašivanju većeg broja i ubistvima pojedinih Srba na području općine Čeralije. Zapovednik 1. satnije 15. bojne UV u proleće 1944. bio je satnik Robert Boranić.

598 VA, NOVJ, k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.

Golenića nastavljani su u nekoliko navrata do kraja meseca.⁵⁹⁹

Partizanske vlasti su krajem januara i početkom februara 1944. proterale određeni broj nemačkih porodica iz pretežno srpskih sela Rijenci i Bokane. Nije poznato ko je i zbog čega odlučio da do toga dođe. Nije jasno da li je proterivanje Nemaca iz Rijenaca posledica napada nemačke vojske na Rijenice, 28. novembra 1943, kada su u selu zapaljene 32 kuće. Prilikom tog napada izgorela je jedna starica.⁶⁰⁰ Poznato je da je iz ta dva sela jedan broj nemačkih mladića participirao u nemačkim policijskim pukovima. Proterivanje nemačkih komšija izazvalo je negodovanje kod srpskih suseda. "Miloš Filipović iz sela Rijenaca kaže da nije pravo što se protjeruju Švabe jer da partizani time prave samo [dodatni broj] ustaša. Tako govori i NOO sela Rijenaca... Kada su protjerivani Švabe iz Rijenaca rekao je Vid Bosanac iz Rijenaca, koji je bio određen da vozi konfiskovane stvari, da bi radije volio da ga streljaju nego da seli konfiskovane stvari." U susednim Bokanama, odakle su pojedine nemačke porodice proterane 25. januara, "narod se jako buni što su iseljeni Švabe i govori: 'Sada nas može sve avion stučić, a da su oni sa nama ne bi se trebalo bojati.'" Prilikom proterivanja nemačkih porodica iz Bokana "rekao je učitelj iz Čeralija predsjedniku NOO Jozi Petroviću da 'oni' neće dozvoliti da se protjera niti jedan Švabo iz Čeralija."⁶⁰¹ Svakako da je reakcija učitelja iz Čeralija bila posledica činjenice da su Nemci iz Čeralija 28. novembra

599 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.476, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 13.19.2.1944, 23.2.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.582, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 20.26.2.1944, 18.2.1944.

600 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 28.11. do 4.12.1943, 13.12.1943.

601 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.476, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 6-12.2.1944, 17.2.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.287, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 23-29.1.1944.

1943. sprečili represalije esesovaca nad čeralijskim Srbima, o čemu je bilo reči u prethodnom poglavlju. U Rijencima je od ukupno 104 kuće, koliko je uoči rata bilo domaćinstava u selu, bilo 10 nemačkih domova.⁶⁰² U Bokanama je živelo više Nemaca nego u Rijencima, preko trećine ukupnog stanovništva, ali je nepoznat precizan broj nemačkih žitelja početkom 1944.⁶⁰³ Većina Nemaca je ostala da živi u Bokanama nakon što su 25. januara iseljene pojedine nemačke porodice. Oni su prinudno raseljeni od strane SS-policije 8-9. aprila 1944, kada je selo u potpunosti uništeno.

Zbog učestalih napada jedinica 28. slavonske divizije NOVJ na prugu Virovitica-Slatina, ustaško-nemačke snage su u prvoj polovini marta 1944. nastojale da ugroze položaje partizana u brđanskim selima u trokutu Suhopolje – Slatina – Voćin. Pripadnici 17. slavonske brigade boravili su do 15. marta, kada su se prebacili na područje Đulovca, u Lisičinama, Humu, Hum Varošu, Mačkovcu i Levinovcu.⁶⁰⁴ Nema podataka o tome da li su borci 17. brigade tada držali pod kontrolom etnički mešovita sela Donje i Gornje Kusonje, smeštena istočno od Mačkovca, prema Slatini, u blizini Cabune, koja je bila važno uporište ustaško-nemačkih snaga na navedenoj pruzi. Kako se može zaključiti iz sekundarnih izvora, 3. bataljon 25. brodske brigade takođe je boravio u Hum Varošu, a verovatno privremeno i u Gornjim i Donjim Kusionjama, gde se bataljon povukao posle neuspelog napada na Pčelić. Bataljon je u borbama u Kusionjama, 8-9. marta, imao najmanje devetoricu poginulih boraca. Postojeći izvori ne pružaju dovoljno

602 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Zapisnik od 24.4.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Ljuboje Bosanca iz Rijenaca.

603 Bokane su bile etnički izrazito heterogeno naselje. Prema popisu iz 1910. u selu je živelo 43,14% Srba, 38,05% Nemaca, 9,07% Hrvata, 7,30% Mađara, 2,20% Slovaka i Čeha. Uoči izbijanja Drugog svetskog rata selo je imalo nešto više od 600 stanovnika. Može se pretpostaviti da etnička slika iz 1941. nije bila znatno drugačija u odnosu na etničku sliku iz 1910. U prvom posleratnom popisu (1948) zabeleženo je samo 176 stanovnika Bokana, gotovo isključivo Srba, pri čemu je broj Srba u odnosu na 1941. skoro prepolovljen.

604 Zdravko B. Cvetković, *Sedamnaesta slavonska NOU brigada*, Beograd, 1979, str. 148.

podataka koji bi poslužili za rekonstrukciju borbi kod Kusonja. Anti-partizanske trupe su 9. marta iz pravca Slane Vode izvršile pokret prema Hum Varošu, gde se nalazio štab 25. brodske brigade. Napadačka kolona je bila snabdevena s tri manja tenka. Napadači najverovatnije nisu prodrli u Hum Varoš jer, za razliku od Gornjih i Donji Kusonja, u tom selu tada nisu zabeleženi zločini. Snage napadača se nisu zadržale na rubnom području Brđanske, i ceo taj kraj, uključujući mađarsko selo Slanu Vodu i mešovito hrvatsko-mađarsko selo Mačkovac, već 10. marta bio je pod kontrolom partizana.⁶⁰⁵ Očigledno je da je cilj napadača bio obezbeđivanje komunikacije Virovitica–Slatina, zbog čega je preduzet kratkotrajni prodor u dubinu partizanske teritorije. U svakom slučaju, u Donje i Gornje Kusonje su 8. marta 1944. prodrle ustaške i nemačke trupe, nanele gubitke 3. bataljonu 25. brodske brigade i izvršile pljačku i paljevinu u oba sela.

Prema podacima ZKRZ iz 1946, pripadnici 15. bojne UV pod zapovedništvom satnika Viktora Caka (verovatno je u pitanju tadašnji zamenik komandanta 15. bojne) i pripadnici nepoznate jedinice SS-policije upali su 8. marta 1944. u Gornje Kusonje iz pravca Cabune, zapalili 13 kuća i 22 ekonomske zgrade, opljačkali 72 komada krupne i sitne stoke, “zajedno sa hranom, masti, tekstilom, pićem i ostalim stvarima što su u kućama našli, te sijeno, slamu...” Tom prilikom ubijen je jedan muškarac hrvatske nacionalnosti.⁶⁰⁶ Sutradan je oko 300 nemačkih vojnika, pripadnika neutvrđene jedinice, upalo u Donje Kusonje, gde su ubili jednu ženu srpske nacionalnosti i zapalili sedam kuća i 30 gospodarskih zgrada. Isti počinioci su u selu izvršili pljačku 176 komada krupne i sitne marve i veće količine hrane.⁶⁰⁷ Partizanski

605 Nail Redžić *Jamba, 25. brodska brigada*, Beograd, 1976, str. 101.

606 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-1993, Zapisnik od 11.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Steve Nikolića iz Gornjih Kusonja.

Žrtva: Jozo Špoljarić (52). Prema navedenom izvoru Gornje Kusonje je početkom rata imalo 72 kuće i 216 gospodarskih zgrada.

607 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, Ratna dopisna služba Glavni ured za Slavoniju (dalje: RDS-GUS) Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 27.3.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-1993, Zapisnik od 16.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Ive Benka iz Donjih Kusonja.

izvor iz sredine juna 1944. navodi da je za pljačku i paljenje Gornjih i Donjih Kusionja odgovoran Gestapo, pri čemu se navodi da je zločin u Gornjim Kusionjima izvršio "6. bataljon Gestapoa" [SS-policije], bez preciziranja gde je matično locirana ta jedinica, pri čemu se pominje ime zapovednika "3. čete 6. bataljona", Karla Michla, navodno komandno odgovornog za zločin u tom selu.⁶⁰⁸ Na osnovu dostupnih izvora možemo zaključiti da je sedište 6. bataljona SS-policije bilo u Virovitici i da je ta jedinica bila sastavljena od domaćih Nemaca.⁶⁰⁹ Prethodno, 7. marta, pripadnici domaće SS-policije upali su u Čađavicu i Čađavički Lug, dva ravničarska sela prema Dravi i Donjem Miholjcu naseljena pretežno hrvatskim stanovništvom. U Čađavici su ubili jednog 30-godišnjeg muškarca hrvatske nacionalnosti, a u Čađavičkom Lugu zapalili su 13 kuća i 20 gospodarskih zgrada. Spaljena imanja pripadala su meštanim hrvatske i srpske nacionalnosti.⁶¹⁰ Nemačka policija i ustaše upadali su u dva navrata u Čađavički Lug tokom aprila 1944, vršeći zločine, o čemu će biti reči u nastavku.

U Slanoj Vodi, naselju na obodu Brđanske, naseljenom pretežno Mađarima, ustaše 15. bojne su 16. marta 1944. ubili dvojicu stanovnika susednih Radosavaca, sela udaljenog nekoliko kilometara zapadno od Slatine, u kome je pretežno živelo nemačko stanovništvo. Ubijeni su Franjo Magdalek (36) i njegov sin Josip (8). Žrtve su bile slovačke nacionalnosti.⁶¹¹ Sutradan je SS-policija u Slanoj Vodi sprovela iselja-

Žrtva: Angelina Vasiljević (33), predsednica AFŽ u Donjim Kusionjama. Prema navedenom izvoru Donje Kusionje je početkom rata imalo 63 kuće i 195 gospodarskih zgrada.

608 DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 26, Dopis Okružnog NOO Našice Oblasnom NOO za Slavoniju, 15.6.1944.

609 VA, NOVJ, k. 1754/2, f. 7, d. 28, Komanda požeškog područja NOVJ, Saslušanje nadstavnika Kune Rohrbachera, 17.4.1944.

610 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2535, Zapisnik od 20.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Šimuna Cidrovskog iz Čađavice.
Žrtva: Andrija Pečić.

611 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života: Podaci MNOO Podravska Slatina, 8.9.1946. Imena žrtava potvrđena su u saveznom popisu žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964-1965: MŽG, Popis žrtava rata

vanya nemačkih porodica, u okviru šireg iseljavanja nemačkog stanovništva s prostora kotara. Može se pretpostaviti da je tada iseljeno i celokupno nemačko stanovništvo iz Radosavaca.⁶¹² Prilikom iseljavanja Nemaca iz Slane Vode, pripadnici SS-policije izvršili su pljačku i nasilje nad ženama u susednom pretežno srpskom Lukavcu. “Dana 17.3. kad su Njemci iseljavali Švabe iz sela Slane Vode, te su tom prilikom noćili u Lukavcu sa tenkovima, i po noći su [u Lukavcu] išli od kuće do kuće i pljačkali, te su sa narodom vrlo strogo postupali. Ignjatić Peru iz Lukavca su natjerali da nosi neke stvari u Slatinu i tako strogo su s njim postupali da je isti od straha umro... Dana 17.3. kad su Njemci došli u selo Lukavac i tamo noćili, došli su u kuću Mačković Angele i Perse i htjeli ih silovati. One se nisu dale i Persa je pobjegla, a Angelu su istukli.” Isti partizanski obavještajni izvor iz Lukavca koji je izvestio o navedenom nasilju ostavio je zapažanje o raspoloženju među pripadnicima SS-policije: “Kada su se ranjeni Njemci vozili kroz Lukavac, psovali su majku Hitleru i Paveliću što su zavadili narod, a oni da se za njih gladni bore.”⁶¹³

Pripadnici 15. bojne su 27. marta ubili dvojicu stanovnika Adolfovca (Zvonimirovca), hrvatskog sela u Podravini.⁶¹⁴ Adolfovca je naj-

1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Radosavci, str. 1666.

- 612 “U selu Radosavicima većina naroda je u Kulturbundu, dok su im sinovi i muževi u njemačkoj vojsci. Može se reći da je to selo pod potpunim uticajem bande i da su svi naklonjeni bandi.” (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.243, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Mjesečni izvještaj za prosinac 1943.)
- 613 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 27.3.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.4.733, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 19–25.3.1944, 30.3.1944.
- 614 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.871, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme 26.3.–9.4.1944, 17.4.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2535, Zapisnik od 4.5.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Hećimovića iz Čađavice. Žrtve iz Adolfovca ubijene 28.3.1944: Ivan Kontak (34), Josip Gašparić (17). Ustaše 15. bojne, među kojima i Đuro Zaradić iz Podravske Slatine, 2.3.1944. pretukli su dvojicu hrvatskih muškaraca iz Adolfovca. Prebijanja stanovnika tog sela od stra-

većim delom naseljen posle 1922, u okviru agrarne reforme, od strane doseljenika iz Hrvatskog Zagorja. Selo je većinski pomagalo partizane, u čemu se izdvajalo od ostalih hrvatskih sela u ravničarskom delu kotara.

Neposredno uoči partizanskog napada na Slatinu, pripadnici 15. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV, napali su u Čačincima, 29. marta 1944, Podravski bataljon Osječkog NOP odreda. Čačinci su od 3. oktobra 1943, kada su prvi put oslobođeni, u više navrata bili pod kontrolom partizana. To veliko i bogato selo između Našica i Slatine, imalo je važan strateški značaj jer je smešteno na pruzi Zagreb-Osijek. Osim toga, u Čačincima je pored većinskog hrvatskog živelo i nešto nemačkog stanovništva koje je u planovima Nemačke narodne skupine trebalo iseliti. Ustaše su Podravskom bataljonu naneli gubitke od deset mrtvih i 15 ranjenih boraca.⁶¹⁵ Partizanski obaveštajni izvor navodi da su ustaše toga dana u Čačincima ubili najmanje 11 civila. "Banda je izvršila strašan pokolj civilnog stanovništva i još uvijek nije ustanovljen točan broj poginulih. Ustanovljeno je do sada

ne ustaša nastavljena su i narednih meseci kada su pretučena trojica muškaraca iz sela. U navedenom izvoru pominju se imena petorice pretučenih seljana. (HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2535.) To hrvatsko selo bilo je na udaru ustaša jer je većina meštana simpatizirala partizane. Prethodno, početkom februara 1944, u Adolfovcu su "došle navodno dvije satnije ustaša i gestapovaca. Jednoga su čovjeka isprebijali i uhapsili su 26 ljudi, koje su otjerali u Slatinu, gdje se stariji i sada nalaze, dok su mladi otjerani u Osijek u banditsku vojsku." (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.476, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 6-12.2.1944, 17.2.1944.)

615 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961, dok. 73, str. 364: Izvještaj štaba 6. korpusa od 18.4.1944. GŠ NOV i PO Hrvatske o borbama od 10.3. do 10.4.1944.

Izvori NDH navode da su partizani u Čačincima 29.3.1944. imali gubitke od 83 poginula i šest zarobljenih boraca, što su netačni i višestruko uveličani podaci. Uporediti: *Zbornik NOR-a*, V/25, Beograd, 1961, dok. 152, str. 797-798: Izvještaj zapovjedništva GS domobranstva, 2.4.1944. Jedan neobjavljeni dokument partizanske provenijencije potvrđuje navod iz izvještaja štaba 6. korpusa o gubicima u Čačincima. "29.3.[1944.] Neprijatelj opkolio Čačince i tada je poginulo 11 i ranjeno 6 drugova iz jedinice ove komande." (VA, NOVJ, k. 1756/1 f. 2, d. 11: Komanda slatinskog područja Korpusnoj vojnoj oblasti štaba 6. korpusa NOVJ: Izvještaj za vrijeme od 29.3. do 29.4.1944, 21.5.1944.)

da imade 11 mrtvih među civilnim stanovništvom, među njima ima i nekoliko odbornika [NOO] i naših povjerenika. Kakova je zvjerstva počinila banda najbolje govori ovaj slučaj: u kući Marinković Marka banda je zaklala jednog druga i u njegovu krv zamakala jabuke i onako krvave jela. Također su tako krvavih ruku jeli i jednu opljačkanu šunku.” Istog dana iz Čačinaca je iseljeno 12 nemačkih familija. Nemać Andrija Hok, “koji je prije kratkog vremena došao iz Njemačke i koji tamo dobro poznaje prilike”, odbio je da bude iseljen, “pa su ga Njemci ispremlatili i gazili po njemu, ali on unatoč toga nije htjeo da ide”.⁶¹⁶

Iseljavanja domicilnih Nemaca u kotaru Podravska Slatina bila su najmasovnija krajem marta 1944. Iz Podravske Slatine iseljeno je 38 nemačkih katoličkih obitelji (153 člana) i nepoznat broj obitelji evangelika, pri čemu je broj evangelika verovatno bio nekoliko puta manji.⁶¹⁷ Nemačko stanovništvo je krajem marta prinudno iseljeno i iz velikih ravničarskih sela u srednjoj Podravini o čemu nema dovoljno sačuvanih podataka. Do 1. aprila iz zapadne i centralne Slavonije u istočnu Slavoniju i Srem preseljeno je oko 20.000 Nemaca. Prema planu štaba Nemačke narodne skupine u NDH, od 23. marta 1944. iz kotara Podravska Slatina planirano je preseljenje oko 800 nemačkih porodica, odnosno 4.084 lica. Preseljavanje Nemaca iz zapadne i srednje Slavonije delovalo je poražavajuće na moral ustaša na područjima zahvaćenim iseljavanjem. Glavni organizator iseljavanja Nemaca iz zapadne i srednje Slavonije bio je SS-Gruppenführer Konstantin Kammerhofer.⁶¹⁸

616 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.4.870, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme 26.3.–9.4.1944, 17.4.1944. Izvor ne navodi poimenične podatke o žrtvama.

617 Vladimir Geiger, “Nijemci Slatine i slatinskog kraja u Drugom svjetskom ratu i poraću”, *Svećenik Julije Bürger (1885.–1944.) i njegovo vrijeme*. Zbornik radova znanstvenog skupa, (ur. Dragica Šuvak), Slatina, 2017, str. 48–49.

618 Zdravko Krnić, “O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme Drugog svjetskog rata”, *Zbornik – Historijski institut Slavonije*, 4, Slavonski Brod, 1966, str. 82–83; Antun Miletić, “Preseljavanje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942–1944. godine”, *Zbornik – Historijski institut Slavonije i Baranje*, 12, Slavonski Brod, 1975, str. 18.

Osnovni cilj iseljavanja nemačkog stanovništva značio je ostvarivanje apsolutne kontrole nad nemačkom zajednicom u Slavoniji od strane nacista i instrumentalizovanje tog stanovništva u interesu nemačkog okupatora. Nacisti iz redova domaćih Nemaca odano su služili tom cilju, iako je on bio protivan interesu zajednice iz koje su poticali. Ljudski resursi nemačke zajednice u NDH korišćeni su od strane nemačkog okupatora bez obzira na očiglednu činjenicu da je reč o nanošenju nenadoknadive štete sunarodnicima. Ta vrsta bezobzirne instrumentalizacije imala je katastrofalne posledice po domaće Nemce. Najpre su nemački mladići iz Slavonije vrbovani ili naterani da obuku uniforme kako bi bili iskorišćeni za vojne i političke interese okupatora, a potom je zajednica zbog angažmana znatnog dela vojnosposobnih muškaraca u okviru okupacione sile antagonizovana s zajednicama koje su bile pogođene okupacijom i uspostavam novog poretka, naročito sa srpskom zajednicom koja je bila spremna da u zaštiti egzistencijalnih interesa i fizičkog opstanka pruži otpor okupaciji i novom poretku u delovima Jugoslavije koji su integrisani u okvir NDH. Nemačka okupaciona uprava nije želela dozvoliti da na partizanskoj teritoriji žive Nemci koji će pasivno posmatrati razvoj događaja. Bilo je nužno angažovati sve nacionalne, odnosno nacionalizovane ljudske resurse u interesu okupacije. Zbog toga je odlučeno da se svi Nemci s područja od Ilove do istočnih obronaka slavonskog gorja presele u istočnu Slavoniju i zapadni Srem, kako bi nemačka zajednica na novonaseljenom prostoru postala dodatni ulog okupacione vlasti i njenih planova. Odluka o preseljenju bila je suštinski iracionalna i, u krajnjoj liniji, štetna po interese lokalnog nemačkog stanovništva, što je ubrzo postalo očigledno. Osim toga, okupator je računao da će izmeštajući nemačke porodice s teritorije koja je pod kontrolom partizana ili u njenoj neposrednoj blizini, ubediti mobilisano nemačko stanovništvo da Reich brine o porodicama vojnika tako što ih spašava od potencijalne odmazde.

Istoričar Vladimir Geiger u radu o Nemicima slatinskog kraja u Drugom svetskom ratu iznosi mišljenje da "osnovni uzroci preseljavanja i iseljavanja" nemačkog stanovništva u NDH, uključujući i sla-

tinsko područje, podrazumevaju “ugroženost i nesigurnost njemačkih naselja od strane partizanskog pokreta i tijek rata”, odnosno “razvoj partizanskog pokreta u Slavoniji”, tj. “razvoj događaja”.⁶¹⁹ Međutim, takvo tumačenje je samo delom prihvatljivo budući da nemačko stanovništvo u selima pod partizanskom kontrolom nije bilo životno ugroženo, što ne znači da su Nemci u selima pod partizanskom vlašću bili zadovoljni nastalim stanjem niti znači da nije bilo primera nasilja prema nemačkom stanovništvu od strane partizana. Nasilje koje su povremeno sprovodile partizanske vlasti prema Nemcima na slobodnoj teritoriji bilo je dvostruko uzrokovano. Ono je ponajpre bilo rezultat velikog nepoverenja partizanskih vlasti prema nemačkom stanovništvu s obzirom na to da je većina nemačkih familija u selima Brđanske u kojima su živeli Nemci imala muške članove u nemačkoj vojsci, pogotovo jer su jedinice u kojima su se borili lokalni Nemci (SS-policija) relativno često vršile ispade i napade na partizansku teritoriju. Osim toga, povremeno partizansko nasilje ponekad je bilo posledica samovolje pojedinaca.⁶²⁰

Iseljavanja Nemaca iz Čeralija, Bokana i Macuta, 7–10. aprila 1944, sprovedena su kao posledica nemačko-ustaške ofanzive nakon potiskivanja partizana iz Slatine, a ne kao posledica partizanskog pritiska budući da je većina Nemaca u ta tri sela živela u njihovim mestima i nakon uspostavljanja partizanske vlasti u Brđanskoj, odnosno

619 Vladimir Geiger, “Nijemci Slatine i slatinskog kraja...”, str. 47–48.

620 Partizanski obavestajni izvori kritički pominju nekoliko takvih primera. U prethodnom poglavlju već je konstatovano nasilno ponašanje Dušana Čakardića iz Bokana, terenskog političkog radnika i jednog od petorice prvih gerilaca u voćinskom kraju. On se nasilno ponašao u kući Nemca Joze Fogela u Lukavcu. Oficir iz Pomoćnog obavestajnog centra za Slavoniju koji je pročitao izveštaj o Čakardićevim postupcima naredio je njegovo hapšenje i predaju vojnom sudu. (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavestajni centar za Slavoniju Glavnom obavestajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 18–25.12.1943, 30.12.1943.) Franjo Fajdetić, aktivista pozadinskih organa NOP-a, pokušao je u Lukavcu krajem januara 1944. da siluje jednu devojkicu nemačke nacionalnosti iz Ivanbrijega. (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavestajni centar za Slavoniju Glavnom obavestajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 23–29.1.1944.)

tokom druge polovine 1943. i u prvim mesecima 1944. Isto se odnosi i na većinu Hrvata u tri navedena sela. SS-policija je u zajednici s Ustaškom vojniciom prodrila u ta tri sela kako bi se tamošnje nemačko i hrvatsko stanovništvo iselilo, a sela opljačkala i spalila do temelja. Preseljavanje Nemaca iz Slatine i ravničarskog dela kotara sprovedeno je nešto ranije, krajem marta 1944, iako nije pretila nikakva opasnost po to stanovništvo od strane NOVJ, osim za one koji su u očima partizana bili prepoznati kao aktivni neprijatelji. U prethodnom delu knjige navedeni su primeri tolerancije partizana prema nemačkim porodicama čiji su muški članovi bili u redovima SS-policije (a to se odnosilo na većinu vojnosposobnih muškaraca) u selima pod partizanskom kontrolom na području između Voćina i Slatine. Na iseljavanje Nemaca iz zapadne i srednje Slavonije, odnosno na "razvoj događaja" u tom smeru, presudno je uticala odluka nemačkih okupacionih organa, a ne prethodni "razvoj događaja". Preseljavanje je organizovano planski i u kratkom razdoblju, što svedoči da je postojala namera da se svi Nemci s područja zapadne i centralne Slavonije ise u interesu strateških ciljeva nemačkog okupatora, a ne u interesu tog stanovništva. To ne znači da nemačko stanovništvo ne bi bilo obespravljivano i proterivano nakon okončanja rata. Međutim, progon, internacija, stradanje i izgon nemačkog stanovništva u Slavoniji mnogo je više posledica odluka centralnih državnih, partijskih i vojnih organa Jugoslavije nego želje i volje lokalnog stanovništva koje je ratovalo protiv nemačke vojne sile i bilo izloženo njenom nasilju. Sudbina nemačkog stanovništva s područja kotara bila je tegobna i opterećena nametanjem kolektivne krivice, kao što je bila sudbina svih nemačkih mikrozajednica u Slavoniji i Vojvodini. Nemački civili koji su iseljeni sa slatinskog područja u srpska i nemačka sela u istočnoj Slavoniji i zapadnom Sremu bili su prinuđeni da se ponovo sele krajem 1944, uoči formiranja Sremskog fronta. Većina Nemaca se nije vratila u zavičaj već su se iselili u Nemačku krajem 1944. i početkom 1945. Jedan broj onih koji su se vratili i onih koji prethodno nisu bili iseljeni bio je zatočen u radnim logorima, gde su imali teška iskustva. Među njima je bilo i onih koji su umrli u logorima. Vojnosposobno muško stanovništvo učestvovalo je u bor-

bama protiv NOVJ/JA do kraja rata. Nije poznato koliko ih je izginulo, zarobljeno ili evakuisano u Austriju i Nemačku.⁶²¹

Pripadnici OS NDH i OS Trećeg Rajha krajem marta i početkom aprila 1944. izvršili su raseljavanja i paljenja nekoliko etnički mešovitih sela s hrvatskom većinom između Huma i Suhopolja, u kotaru Virovitica, kako bi NOVJ bila sprečena da koristi ta sela za napade na Suhopolje i Viroviticu i komunikaciju Virovitica-Slatina. Može se pretpostaviti da je deo stanovnika tih sela raseljen u okviru akcije iseljavanja nemačkog stanovništva koju je SS-policija sprovela krajem marta 1944. na širem području zapadne i srednje Slavonije. "Iz sela Trapinske odselila je u bandu 31 obitelj, iz Pepelana je otišlo 45 osoba, iz Borove 100 obitelji, a iz Rezovačkih Krčevina 80 obitelji. U selu Pčeliću imade 180 kuća koje su gotovo sasvim uništene tako da naseljenog naroda u tom selu imade vrlo malo." Jedan kamion SS-policije naleteo je početkom aprila na minu koju su postavili partizanski diverzanti u Pivnici. Poginula su dvojica SS policajaca ("gestapovci"). Ostali esesovci "došli su u kuću Grge Miškulina i sve imanje mu popalili i htjeli cijelu obitelj da postreljaju, ali im je isti dokazao da imade dva sina u njihovoj vojsci, te su ih tako ostavili na životu."⁶²² Pripadnici nepoznate antipartizanske jedinice upali su 8. maja, poslednjeg dana Operacije "Oluja", u Pčelić gde su zapalili 18 kuća, tri javne zgrade i deset

621 Opširnije: Vladimir Geiger, "Nijemci Slatine i slatinskog kraja...", str. 53–83.

622 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.871, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnim obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme 26.3.–9.4.1944, 17.4.1944.

Ustaše i nemački policajci iz Virovitice upali su 1.9.1943. u Borovu, etnički mešovito selo kod Suhopolja, gde su uhapsili 19 lica srpske i jedno lice hrvatske nacionalnosti. Uhapšeni su osumnjičeni za saradnju s partizanima. Nekoliko uhapšenika je isledivano u jednom seoskom podrumu gde su ih tukli nemački policajci i ustaše. Šesnaestoro uhapšenika je potom sprovedeno u zatvor u Viroviticu, a četvorica su ubijena u selu od strane ustaša, "poslije su ih ustaše zatrpali u đubre za štagljem". Žrtve: Jovo Bjelić (42), Vladimir Knežević (42), Mito Knežević (40), Marko Krilović (52). (HDA, 306, ZKRZ, k. 300, Zh-17799, Zapisnik rađen 13.7.1945. kod komisije za utvrđivanje ratnih zločina NOO Suhopolja: Izjava Ane Bjelić iz Borove.)

Rano proleće 1944. na jednom od vrhova Papuka, verovatno na Vranom kamenu. Nikola Miljanović Karaula, komandant 18. slavonske brigade NOVJ (u sredini), Savo Miljanović Jaran, zamenik komandanta 12. slavonske divizije NOVJ (levo), i nepoznati borac. Nakon pogibije Nikole Miljanovića 1. jula 1944, na mestu komandanta brigade nasledio ga je rođeni brat Savo. Bio je to jedan od retkih takvih primera u istoriji partizanskog pokreta. (HPM-MRNH-N-2202-1481.)

gospodarskih zgrada u seoskim domaćinstvima.⁶²³ Nema podataka da li je u proleće 1944. zapaljen Levinovac, veliko hrvatsko selo najbliže Humu, odnosno partizanskoj teritoriji, iz koga je poticalo nekoliko desetina pripadnika 15. bojne UV.⁶²⁴

U Pčeliću, etnički mešovitom selu na obodu Brđanske, u virovitičkom kotaru, osim pljački, paljevina i prisilnog raseljavanja hrvatskog i nemačkog stanovništva od strane ustaša i SS-policije, zabeležena su i dva zločina nad meštanima srpske nacionalnosti od počinitelaca koji su takođe bili ustaše i/ili nemački pomoćni policajci. Na tom području je od početka februara do početka aprila 1944. ubijeno 26 osoba. Najpre su 5–6. februara ustaše u Pčeliću zaklali 17 osoba. Žrtve su bili civili i zarobljeni partizani. “Tako je banda ušla i u Pčelić bez ikakvog otpora s naše strane, opkolivši selo, tako da se i sama komanda mjesta jedva izvukla. U samom Pčeliću pobijeno je 17 ljudi i žena, dok su dva partizana streljana u Suhopolju. Iz samog mjesta Pčelić banda je iselila oko 30 Švaba, dok su ostale opljačkali, zapalili su tri kuće”, navodi se u izveštaju KK KPH za Viroviticu od 8. februara 1944.⁶²⁵ Nakon neuspe-

623 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.1048, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme 7–20.5.1944, 25.5.1944.

624 Poznati su poimenični podaci za 37 pripadnika 15. bojne UV iz Levinovca. Osmorica ustaša iz Levinovca su poginuli 5.4.1944. u borbama na zapadnoj periferiji Slatine, a jedan levinovački ustaša je ubrzo posle toga likvidiran u Slatinskom Drenovcu, nakon zarobljavanja u Slatini. (Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 145–179.)

625 HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 2, KP-126/1927, Izvještaj KK KPH Virovitica OK KPH Virovitica, 8.2.1944; HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 2, KP-126/1935, Izvještaj OK KPH Virovitica OblK KPH za Slavoniju, 11.2.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 35, GUZ-2624/45, Popis poubijanih osoba na području Općinskog NOO Suhopolje od 10.4.1941. do danas, [XII 1944.]

U oba partijska izveštaja, nastala nekoliko dana nakon zločina u Pčeliću, navodi se da su pripadnici nepoznate antipartizanske jedinice u tom selu ubili 17 osoba, pri čemu stariji izveštaj pominje da su još dvojica partizana, koji su zarobljeni u Pčeliću, streljani u Suhopolju. Najstariji spisak stradalih stanovnika općine Suhopolje, nastao u prvoj polovini decembra 1944, registruje poimenične podatke za deset žrtava navedenog zločina. Nije jasno zbog čega je spisak nepotpun. Ubijeni civili: Mito Trbojević, Kojo Trbojević, Tomo Novaković, Nikola Šejatović, Stanko Škorić, Nikola Čavić. Zarobljeni i ubijeni partizani: Mile Uskoković, Nikola Bata, Mara Banović,

Mileva Jorgić, borkinja 17. slavonske brigade NOVJ, 1943.
(HDA, 1718, Zbirka fotografija NOVJ, inv. br. 1474.)

log napada 3. bataljona 25. brodske brigade NOVJ na Pčelić ustaše su 9. marta 1944. ubili tri ženske osobe srpske nacionalnosti, među kojima dve maloletne devojke.⁶²⁶ Nemački policajci su 2. marta 1944. ubili dvojicu muškaraca srpske nacionalnosti iz Male Klise.⁶²⁷ Ustaše su u Pivnici marta 1944. zapalili jednu staricu srpske nacionalnosti, a nemački policajci su u susjednom Sovjaku narednog meseca ubili jednog muškarca hrvatske nacionalnosti.⁶²⁸

Savka Filipović.

626 HDA, 306, ZKRZ, k. 35, GUZ-2624/45, Rimokatolički župni ured u Suhopolju: Spisak osoba pobijenih u vremenu od 10.4.1941. do danas od strane okupatora i njihovih pomagača pokopanih po župnom uredu Suhopolje, 12.12.1944.

Žrtve: Đuka Lužajić (44), Marica Teodorović (15), Savka Lužajić (17).

627 HDA, 306, ZKRZ, k. 35, GUZ-2624/45, Mjesni NOO Velika Klisa: Spisak žrtava, 9.12.1944.

Žrtve: Marko Mamula (34), Dmitar Banak (69).

628 HDA, 306, ZKRZ, k. 35, GUZ-2624/45, Mjesni NOO Pivnica: Spisak žrtava, 8.12.1944.

Žrtve: Kata Carević (73), Stevo Horvat (44).

Prvo oslobođenje Podravske Slatine (4–7. april 1944)

Oslobođenje Slatine 5–6. aprila 1944. jedan je od najvećih uspeha NOVJ u borbi protiv Ustaške vojnice u dotadašnjem toku rata u Slavoniji. Prethodno, 22–23. januara 1944, jedinice 6. korpusa NOVJ nanele su težak poraz 6. bojni UV u Čaglinu kod Slavonske Požege, kada su, prema partizanskim izvorima, ustaški gubici iznosili 264 poginula vojničara. Gubici 15. bojne UV u borbama za Slatinu 4–7. aprila bili su manji od gubitaka 6. bojne u Čaglinu, ali su jedinice 6. korpusa imale manje gubitke u borbama za Slatinu nego u borbama za Čaglin, gde su partizani pretrpeli znatne gubitke: 114 poginulih i 227 ranjenih boraca.⁶²⁹ Gubici 6. bojne u Čaglinu predstavljaju do tad nezabeležen poraz Ustaške vojnice u borbama u Slavoniji. Obe bojne, i čaglinska i slatinska, bile su pod komandom stožera 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV kojima je tada zapovedao pukovnik Ivan Stier. Nijedan ustaški zdrug

629 Gubici 6. bojne u Čaglinu nisu posve istraženi. Prema partizanskim izvorima u Čaglinu se uoči napada NOVJ nalazilo 540 pripadnika, odnosno tri satnije 6. bojne, što se čini realnom pretpostavkom. Prema izvorima NDH, “predmieva se da se je ukupno probilo iz Čaglina oko 150 ustaša”, što bi značilo da su ostali smrtno stradali ili nestali. “Ustaški častnici posade Čaglina poslie junačke obrane izcrpivši sva sredstva obrane ubili su sebe i članove obitelji, a zarobljeni su na najgrozniji način ubijeni i dijelom spaljeni od partizana.” Izvori NDH priznaju gubitke od 98 smrtno stradalih i 69 ranjenih. Navedeni broj smrtno stradalih (98) svakako je tendenciozno umanjen. (*Zbornik NOR-a*, V/23, Beograd, 1958, dok. 129, str. 568–569, Izvještaj štaba 28. divizije, 30.1.1944; *Isto*, dok. 174, str. 731; Izvještaj Zapovjedništva GS Domobranstva, 26.1.1944; *Isto*, dok. 177, str. 739–740; Izvještaj Zapovjedništva GS Domobranstva, 26.1.1944; *Zbornik NOR-a*, V/24, Beograd, 1958, dok. 47, str. 236; Izvještaj štaba 6. korpusa NOVJ, 12.2.1944.) Sačuvan je redak dokument – iskaz rojnika Stanka Horvatića, preživelog pripadnika 6. bojne o borbama u Čaglinu: VA, NDH, k. 114B, f. 7, d. 51, Opis događaja u Čaglinu sastavljen po pripadniku 6. ustaške bojne, rojniku Stanku Horvatiću, a na postavljena pitanja 2. ustaškog stajaćeg zdruga.

u borbama na tlu Hrvatske nije pretrpeo tako velike gubitke, kakvi su bili gubici 2. stajaćeg djelatnog zdruge u prvoj polovini 1944, naročito ako uzmemo u obzir da su slavonski partizani u tom razdoblju dva puta zauzimali Feričance (2. marta i 22. aprila), nanosivši gubitke 16. bojni 2. stajaćeg djelatnog zdruge. Prethodno je Hrvatsko domobranstvo, kao deo OS NDH, pretrpelo teške poraze u Slavoniji i drugim delovima Hrvatske, ali Ustaška vojnica, kao vojno najkvalitetniji deo OS NDH, nije dotad u Slavoniji doživela poraze kakvi su zabeleženi u Čaglinu i Slatini.⁶³⁰ Pretposlednju ratnu godinu u Slavoniji obeležili su upravo porazi Ustaške vojnice u utvrđenim garnizonima, ali i zločini te formacije koji su bili najintenzivniji nakon 1942.

Sve do početka oktobra 1944. najznačajnije pobeđe NOVJ u Hrvatskoj u dotadašnjem toku te godine odigrale su se u Slavoniji. Partizani su od kraja januara do kraja septembra 1944. zauzeli 13 garnizona OS NDH u Slavoniji, pri čemu su od početka aprila do kraja septembra

630 U napadu na Čaglin učestvovao je i znatan broj partizana s voćinskog područja. Izvori sporadično kazuju o nekima od njih. Prilikom napada na ustaško uporište u Čaglinu istakla se Mileva Jorgić iz Kometnika, borkinja 1. bataljona 17. slavonske brigade. "Prilikom juriša ubila je petoricu ustaša, izvukla njihovo oružje, kao i svu ratnu spremu, koja se nalazila sa njima. Osim toga izvukla je puške ranjenih drugova, koji su bili ranjeni prilikom istoga juriša i na koncu je i ona ranjena u ruku. (*Zbornik NOR-a*, V/23, Beograd, 1958, dok. 129, str. 570.) Mileva Jorgić je preživela rat. Njeno ime je potpuno zaboravljeno u kolektivnoj memoriji lokalnog i iseljenog stanovništva Brdanske, iako je reč o istaknutoj borkinji. Koliko je poznato, Mileva Jorgić nije zabeležila ratne uspomene, koje su svakako bile vrlo dramatične, od ubijanja najbližih rodaka u Kometniku i Voćinu 13-14. januara 1942, do brojnih borbi tokom rata. Izvori pominju i ime Svetozara Ratića Lovca, komandira 2. čete 4. bataljona 21. slavonske brigade, rodom iz Macuta. On je u Čaglinu ubio dvojicu ustaša. Prilikom borbi u tom mestu, Ratić je ranjen i potom je prenet u Macute na lečenje. Prema sećanju saboraca, kada je brigada u aprilu prolazila kroz Macute, Ratić joj se pridružio iako nije bio zalečen. (Bogdan Bosiočić, *21. slavonska udarna brigada*, Beograd, 1981, str. 126.). Među partizanima sa slatinskog područja, koji su poginuli u Čaglinu, istakao se Luka Subotić iz Gornjeg Miholjca, "zamjenik komandira 3. čete 2. bataljona [17. brigade], rođen 1919, došao u partizane 28.11.1943, član KPJ. Isti drug pokazao se je u ovoj borbi kao dobar rukovodilac i neustrašivo [je] uzeo mitraljez u svoje ruke kada mu je pao mitraljezac i tukao [je] neprijatelja sve dok ga neprijatelj nije pogodio." (*Zbornik NOR-a*, V/23, Beograd, 1958, dok. 128, str. 566.)

oslobodili četiri kotarska središta.⁶³¹ Ni u jednom drugom delu Hrvatske tokom te godine, do početka operacije za konačno oslobodjenje Dalmacije, snage NOVJ nisu postizale tako krupne rezultate kao u Slavoniji. Pobjeda u Čaglinu 23. januara 1944. prekinula je niz gubitaka NOVJ u Podravini, Hrvatskom Zagorju i Lici.⁶³² Porazi koje su pretrpele bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV u Čaglinu i Slatini na određeni način nadomestili su težak poraz snaga 12. slavonske divizije NOVJ, odnosno 25. brodske i 18. slavonske brigade, u Čačincima kod Orahovice, 28. novembra 1943.

Borbe za prvo oslobođenje Podravske Slatine, aprila 1944, u vojnom smislu imale su sličan značaj kao i borbe za treće oslobođenje Voćina, maja 1943. Oba ova vojnoistorijska događaja predstavljaju najznačajnija operativna dejstva NOVJ ne samo u Slavoniji nego i u Hrvatskoj u tim razdobljima. Slavonsko ratište je od početka marta do kraja septembra 1944. bilo najznačajnije ratište u Hrvatskoj. Čak i pre marta 1944, zapravo od kraja januara te godine, kada snage NOVJ doživljavaju poraze u Lici i severozapadnoj Hrvatskoj, snage 6. (slavonskog) korpusa NOVJ nižu pobjede: od zauzimanja Čaglina (23. januar 1944) do drugog oslobođenja Podravske Slatine (26. septembar 1944).

Partizani su se u Slatini zadržali nepuna dva dana. Bili su prinuđeni da se povuku iz grada zbog naleta ustaških i nemačkih snaga iz pravca Našica i Donjeg Miholjca. Antipartizanska ofanziva u proleće 1944. na području kotara imala je dve etape. Prva etapa (6-10. april)

631 Garnizoni OS NDH u Slavoniji zauzamani su ovim redosledom: Čaglin (23.1), Feričanci (2.3), Feričanci (22.4), Podravska Slatina (5.4), Veliki Grđevac (14.6), Velika Pisanica (15.6), Podgorač (20.6), Jakšić (7.7), Grubišno Polje (19.8), Vrpolje (8.9), Slavonska Požega (12.9), Lipik (14.9), Pakrac (14.9), Podravska Slatina (26.9). Oružane snage NDH imale su snažnija uporišta i u većim seoskim naseljima u blizini partizanske teritorije. Zbog veće koncentracije i utvrđenosti OS NDH u tim naseljima, termin "garnizoni" jeste adekvatan.

632 Januara 1944. snage NOVJ izgubile su privremenu kontrolu nad nizom kotarskih središta i varošica u Hrvatskoj: Varaždinske Toplice (4.1), Lički Osik, Perušić (16.1), Otočac (18.1), Senj (19.1), Plaški (31.1), a tokom Operacije "Dubrovnik 1-2" (21.1.-12.3) partizani su izgubili kontrolu nad Koprivnicom, Ludbregom, Ivancem i Pitomačom. Većina tih mesta ponovo je oslobođena tek 1945.

podrazumevala je kontraofanzivna dejstva južno od Slatine u cilju potiskivanja partizana od grada i sprovođenja prinudnog iseljavanja nemačkog stanovništva iz tri sela koja su se nalazila na partizanskoj teritoriji (Čeralije, Bokane, Macute). U toj etapi masovni ratni zločini zabeleženi su 8–9. aprila u pet sela Brđanske, a pojedinačni zločini u nekoliko ravničarskih sela, od 6. do 10. aprila. Druga etapa vremenski se podudara s Operacijom “Ungewitter” (“Oluja”), koju su snage NDH i Trećeg Reicha sprovele na širem području brdske Slavonije od 26. aprila do 8. maja 1944. Operacija “Oluja” je zahvatila celokupno područje brdske Slavonije, odnosno sva područja u Slavoniji pod prethodnom partizanskom kontrolom, uključujući i Brđansku. Ratni zločini su počinjeni na području Voćina i Slatinskog Drenovca gde su spaljena sva sela kroz koja su prošli Ustaška vojnica, SS-policija i Wehrmacht, pri čemu je pobijen velik broj civila. U toj fazi, razaranja su zabeležena u 13 sela. Povremeni upadi 15. bojne UV u nekoliko brđanskih sela trajali su od 12. maja do 16. jula 1944. pri čemu su tri takva upada rezultirala masovnim ubistvima civila. U Lukavcu i Lipovcu zabeleženi su zločini u sve tri etape prolećne ofanzive.

Antipartizanska ofanziva u proleće 1944. predstavlja najdramatičnije kolektivno iskustvo stanovništva Brđanske tokom celog rata, ukoliko izuzmemo masovnu internaciju srpskog stanovništva u šest sela u okolini Voćina u leto 1942. i pokolj stanovnika Kometnika i Dobrića početkom 1942. Pojedina sela Brđanske, napose ona koja su najbliže Slatini, do tad nisu imala tako tragična iskustva. U proleće i leto 1944. dva partizanska sela najbliža Slatini (Lukavac, Lipovac) stradala su u nekoliko navrata. Oba sela su gotovo potpuno uništena tokom prolećne ofanzive. Sve dotad u Lukavcu i Lipovcu nije bila zapaljena nijedna kuća. Glavni nosilac zločina nad stanovništvom kotara Podravska Slatina u proleće 1944. bile su jedinice 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV, prvenstveno njegova 15. bojna, uz povremeno učešće delova 18. bojne koja je takođe bila pod komandom stožera 2. stajaćeg djelatnog zdruga. Na čelu stožera 2. stajaćeg djelatnog zdruga bio je ustaški pukovnik Ivan Stier. Zapovednik 15. bojne u tom razdoblju bio je nadsatnik Tomo Masarini. Njih dvojica snose najveću komandnu

odgovornost za zločine antipartizanskih snaga u kotaru tokom 1944.

Na području Voćina, Čeralija i Slatinskog Drenovca tokom prolećne ofanzive 1944. spaljeno je 18 sela, većinom potpuno, a van borbe ubijeno je 212 poimenice poznatih stanovnika, gotovo isključivo civila. Uoči aprilske ustaško-nemačke ofanzive, pripadnici antipartizanskih formacija ubili su u kotaru sedam civila, a početkom leta u dva sela u Brđanskoj likvidirali su još 17 civila. Pored toga, u proleće i leto 1944. od strane ustaša i nemačke policije, u Podravskoj Slatini i pojedinim ravničarskim selima ubijeno je 20–30 stanovnika. Dakle, od početka marta do početka jula 1944, antipartizanske snage na području kotara ubile su preko 260 civila. Većina ubijenih bili su muškarci iznad 50 godina i žene različitih dobi. Među stanovnicima kotara Podravska Slatina ubijenim u tom razdoblju od strane antipartizanskih snaga, van borbe, bilo je 81 žena (devojaka, sredovečnih žena i starica) i 14 dece (osobe mlađe od 16 godina).

Uprkos navedenim činjenicama, događaji s proleća 1944. nisu opstali u kolektivnom istorijskom pamćenju, iako su masovna ubistva zabeležena u desetak sela, a blizu 20 naselja doživelo je razaranja kakva nisu upamćena u istoriji tog područja. Kada je reč o razaranju naselja, dovoljno je pomenuti da je do aprila 1944. u Voćinu bilo uništeno sedam kuća, dve javne zgrade i pet gospodarskih zgrada.⁶³³ Većina tih zgrada stradala je u bombardovanjima tokom 1943. S druge strane, tokom Operacije “Oluja” u mestu je zapaljeno 345 od 370 stambenih i 1.194 od 1.212 gospodarskih zgrada.⁶³⁴ Istorijska nauka, i pored obilja sačuvanih izvora, nije istražila prolećnu ofanzivu 1944. i njene posledice, osim što je donekle rekonstruisan tok vojnih operacija.⁶³⁵

633 HDA, 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju, k. 10, KP-121/1387-15: Podaci o ratnim razaranjima u kotaru Podravska Slatina (selo Voćin), 22.2.1944.

634 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2205, Zapisnik od 20.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Stanka Teodorovića iz Voćina.

635 Posledice prolećne ofanzive 1944, napose potpuno uništenje većeg broja naselja i masovni zločini, nisu pomenuti u jedinjoj publikaciji koja obrađuje događaje na po-

Štab 6. slavonskog korpusa NOVJ krajem marta 1944. izdao je naređenje štabovima 12. i 28. slavonske divizije za zauzimanje Slatine. Bila je to do tad najozbiljnije i najambicioznije pripremljena vojna akcija koju je sprovela NOVJ u Slavoniji.

Glavni zadatak u zauzimanju Slatine poveren je jedinicama 28. divizije, pri čemu je borcima 25. brodske brigade poveren zadatak prodora u grad. U organizovanju napada na Slatinu i obezbeđenjima na širem području Slatine učestvovalo je 16 bataljona, dva konjička eskadrona i artiljerijski divizion, odnosno glavnina snaga i sva oruđa korpusa. Četiri bataljona 25. brodske i jedan bataljon 21. slavonske brigade 28. slavonske divizije, naoružani s četiri topa i dva odeljenja teških bacača, dobili su naređenje da zauzmu grad direktnim udarima na utvrđena protivnička uporišta. Artiljerijski divizion 28. slavonske divizije, koji je u sastavu imao šest topova i jedno odeljenje teških bacača, pružao je pomoć snagama pod komandom štaba 25. brodske brigade prilikom prodora u grad, dejstvujući po utvrđenim tačkama protivničke odbrane. Preostala tri bataljona 21. slavonske brigade dobila su zadatak da napadnu položaje 3. satnije 15. bojne u tvornici ulja na zapadnoj periferiji Slatine, da zauzmu Sladojevce i da posluže kao divizijska rezerva. Jedinice 17. slavonske brigade dobile su zadatak da postave zasede prema Suhopolju, zapadno od Orešca i Cabune, i izviđačke delove prema Dravi (konjički eskadron 17. brigade u izviđanju je dosegao Brezovicu i Detkovac, sela u neposrednoj blizini granice s Mađarskom). Njima su bili pridruženi borci Bilogorskog NOP odreda s zadatkom da motre na cestu Virovitica–Suhopolje, kako bi napali protivničke snage u slučaju pokušaja prodora iz Virovitice. Borci Daruvarskog NOP odreda dobili su sličan zadatak na cesti Daruvar–Slatina, kod Koreničana i Bastajskih Brđana, u slučaju prodora

dručju kotara Podravska Slatina tokom Drugog svetskog rata. Primera radi, u hronologiji događaja, koja je zastupljena u publikaciji, ne pominju se stradanja naselja i stanovništva tokom prolećne ofanzive, što se može objasniti jedino neobjašnjivim zaboravom i nepoznavanjem istorijskih izvora od strane priređivača. Uporediti: *Podravsko-slatinski kraj...*, str. 120–122.

domobranskih snaga iz Daruvara.⁶³⁶ Jedinice 12. slavonske divizije, odnosno snage 18. slavonske brigade, Osječke brigade i Osječkog NOP odreda, od ukupno sedam bataljona, naoružane protivtenkovskim puškama i teškim bacačima, dobile su zadatak da postave zasede prema Donjem Miholjcu, Našicama i Đurđenovcu, s težištem kod Čadavice i Orahovice. Snage 18. brigade, pod komandom Lisičanca Nikole Miljanovića Karaule, zauzele su položaje na levoj obali Novodravskog kanala, od Drave do Dobrovića, uključujući i položaje u dotad neprijateljskim uporištima u Čadavici i Adolfovcu (Zvonimirovac). Osječka brigada držala je položaje oko Mikleuša i Orahovice, uključujući oba mesta, a Osječki NOP odred zaposeo je položaje između Donje Motičine i Našica kako bi sprečio prodor neprijateljskih snaga iz tog grada.⁶³⁷

Napad na Slatinu predstavljao je dobro promišljen potez štaba 6. korpusa NOVJ s obzirom na činjenicu da je položaje u gradu branila posada koja je bila slabija po brojnosti i naoružanju od snaga pod komandom 6. korpusa. Prema podacima koje je nakon zarobljavanja saopštio nadsatnik Kuno Rohrbacher, zapovednik 2. satnije 19. željezničke stražarske bojne Domobranstva, u Slatini su se uoči partizanskog napada nalazile četiri satnije 15. bojne UV, u brojnosti od 120 do 150 vojničara po satniji, 2. satnija 19. željezničke bojne Domobranstva, u brojnosti između 80 i 90 domobrana i 20 do 25 redarstvenika. Krajem marta oko 200 pripadnika SS-policije premešteno je iz Slatine u Viroviticu. Ta činjenica je svakako imala težinu u donošenju odluke o izvođenju napada. Domobrani su bili naoružani isključivo puškama i bombama, a 15. bojna je osim vojnih karabina bila naoružana s dva teška mitraljeza i dva do tri puškomitraljeza po satniji i s jednim protivkolskim topom za celu bojnu.⁶³⁸ Jedan recentni partizanski iz-

636 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961, dok. 3, str. 15-26: Zapovijest štaba 28. divizije od 1.4.1944.

637 *Isto*, dok. 4, str. 27-33: Zapovijest štaba 12. divizije od 2.4.1944.

638 VA, NOVJ, k. 1754/2, f. 7, d. 28, Komanda požeškog područja: Saslušanje nadsatnika Kune Rohrbachera, 17.4.1944.

Rohrbacher 15. bojnu naziva "Stierova bojna", po prethodnom komandantu bojne,

vor navodi da je položaje u gradu branilo 450 vojnika 15. bojne UV, 80 domobrana i 60 oružnika.⁶³⁹ Dakle, snage NDH u Slatini imale su između 600 i 700 pripadnika. Odnos snaga u teškom naoružanju bio je znatno povoljniji po partizane, a domobrani u Slatini imali su vrlo nizak borbeni moral.

Štab 2. djelatnog zdruga UV, koji se nalazio u Našicama, nije imao drugih mogućnosti u osujećivanju potencijalnog napada partizana osim da naredi utvrđivanje pojedinih tačaka u gradu i ograđivanje grada žicom. Još krajem 1943. partizanska obavještajna služba de-

dopukovniku Ivanu Stieru, koji je u to vreme bio zapovednik 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV. Od sve tri bojne pod komandom Stiera, 15. bojna je bila vojnički najkvalitetnija. Rohrbacher potvrđuje da je zapovednik bojne bio Tomo Masarini i navodi prezimena ustaških oficira koji su bili zapovednici četiri satnije 15. bojne: [Franjo] Gregurić, [Karlo] Ciprijanović, [Robert] Boranić, [Josip] Petrovički. Prema podacima publiciste Miroslava Gazde, Gregurić je poginuo u borbama za Slatinu, 4–5.1944, Petrovički je streljan kao zarobljenik nakon drugog oslobođenja Slatine, krajem septembra 1944, a Ciprijanović i Boranić su likvidirani nakon zarobljavanja maja ili juna 1945. (Miroslav Gazda, "Krvavi slatinski Uskrs". *Ratna zbivanja u Slatini za II. svjetskog rata*, Zagreb, Slatina, 2015, str. 147–163.) Gazdine podatke o komandnoj strukturi treba prihvatiti s oprezom budući da su njegovi podaci neretko netačni. Uostalom, Gazda daje drugačije podatke o zapovednicima satnija 15. bojne, uoči borbi za Slatinu aprila 1944, pri čemu ne navodi izvore. Karlo Ciprijanović je bio rodom iz Orahovice (1915), učitelj po zanimanju, ujedno rezervni podoficir VKJ. Stupio je u Ustašku vojnici 27.9.1941, a u 15. bojnu 10.3.1943. (VA, NDH, k. 11/I, f. 9, d.1: Matični list Karla Ciprijanovića, 11.3.1943.) Josip Petrovički, trgovac iz Podravske Slatine, rođen oko 1910, bio je brat Viktora Petrovičkog prvog zapovednika Ustaške pripremljene bojne za kotar Podravska Slatina, odgovornog za brojne zločine tokom 1942. Braća Petrovički su u drugoj polovini 1942. pristupila 15. bojni UV. (HDA, 1561, SDS, dos. br. 321306, (Zlatko Dobričević), str. 73; Nastavak zapisnika o saslušanju Dobričević Zlatka, sastavljen 7.4.1950. u kancelariji Udbe za NR Hrvatsku [u Zagrebu]). Robert Boranić je u istrazi sprovedenoj 1945. tvrdio da je u vreme borbi za Podravska Slatinu bio zapovednik 1. satnije 15. bojne UV. Na toj dužnosti bio je od marta 1943. Boranić je potvrdio da je Tomo Masarini bio zapovednik 15. bojne u vreme borbi za Slatinu. Ta potvrda je važna budući da Miroslav Gazda pruža konfuzne i kontradiktorne podatke o zapovednoj strukturi 15. bojne u prvoj polovini 1944. Od februara 1944. Boranić je ujedno bio i zapovednik kotara Podravska Slatina. (HDA, 1561, SDS, dos. br. 301754, (Robert Boranić), str. 4; Zapisnik sastavljen kod Ozne za Hrvatsko primorje, dne 13.12.1945, Saslušanje Boranić Roberta; str. 10: Robert Boranić, Izjava, 14.1.1946.)

639 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961, dok. 41, str. 184: Izvještaj štaba 28. udarne divizije od 11.4.1944.

taljno je izvestila o razmeštaju protivničkih snaga u gradu i protivničkim uporišnim tačkama. "Bunkera imade 21 i u svakome bez razlike imade po jedan mitraljez, a u većim imade ih i više. Bunkereri su povezani telefonima i šančevima za povlačenje. Svi bunkereri su opkoljeni žicom i minirani." Partizani su znali za lokaciju svakog bunkera i svih posada i patrola u gradu i njegovoj neposrednoj okolini. Dva najveća bunkera, nazvana Moskva, na groblju, i Staljingrad, u Vinogradima, ("dakle, neprijatelj ih je smatrao neosvojivim"), bila su naročito dobro utvrđena i naoružana. Upravo je savlađivanje posada ova dva bunkera predstavljalo ključ partizanskog napada budući da su se nalazili na južnim, brdovitim prilazima gradu koji su zbog konfiguracije terena bili najosetljiviji deo odbrane garnizona. "Sam 'Staljingrad' je bio neobično tvrd, tako da su od desetak direktnih pogodaka protukolskog topa 47 mm i brdskih haubica 75 mm samo dvije granate uspjele da razbiju puškarnice. Pored toga, taj bunker bio je ključ ne samo vanjske odbrane, nego i cijelog mjesta. Bunkereri su oko čitavog grada bili povezani saobraćajnicama i telefonskom linijom, a ispred bunkera nalazila se i bodljikava žica, a mjestimično i minska polja."⁶⁴⁰

Napad na Slatinu započeo je u jutarnjim satima 4. aprila 1944.

640 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnog obavještajnog centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 4-11.11.1943, 15.12.1943; Zbornik NOR-a, V/26, Beograd, 1961, dok. 41, str. 184: Izvještaj štaba 28. udarne divizije od 11.4.1944.

"U Slatini imade 21 bunker i to na pravoslavnom groblju, to je najveći i u njemu se nalazi oko 70 ustaša sa dva teška mitraljeza i jednom radio stanicom. Isto tako veliki nalazi se pred kotarom, a u kotaru imade nešto ustaša i domobrana, četvrti je na pola pijace pred Karačićevim dućanom, peti je pred poštom, šesti je pred Radinovićevim dućanom, a u kući se nalaze domobrani. Sedmi je niže kuće nadzornika pruge od želj. postaje prema Kozicama, deveti je kod Bajera, deseti je kod ciglane, 11-i kod mlina, mitraljesko gnijezdo nalazi se pored pruge, 12-i je pred logorom, 13-i u bašči Bizovski, 14-i pred vojarnom, 15-i u vrtu kod vojarnice, 16-i u bašči kod pravoslavnog popa, 17-i na velikoj ćupriji, 18-i kod uljare, 19-i kod Horaka pustarom pred kućom, 20-i u pustari kod magazina, i 21-i u vrtu kod Horaka prema Vinogradima." (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.145.) Budući da je izvještaj nastao krajem 1943. i da se u njemu ne pominje veliki bunker u Vinogradima i još jedan bunker kod tvornice ulja, može se zaključiti da su u odbrambenom sistemu u Slatini postojala najmanje 23 bunkera.

Borba za zauzimanje grada trajala je 36 sati. Partizani su privremeno oslobodili grad u popodnevnim časovima 5. aprila. Grad nije zauzet prvog dana napada, kako je to očekivao štab 28. slavonske divizije, zbog slabog sadejstva artiljerije i pešadije, odnosno neadekvatne sinhronizacije pokreta boraca s vatrom iz teškog naoružanja tokom prvog dana borbi, zatim nedovoljne iskorišćenosti dostupnih minobacača i teških mitraljeza i neodlučnosti da se prema centru grada prođe tako što bi se upadalo iz jedne u drugu zgradu, kako je planirano.⁶⁴¹ Pripadnici 15. bojne UV izvršili su 5. aprila s delom snaga proboj prema Dravi, a manjim delom ostali su opkoljeni u uporištu u tvornici ulja na zapadnoj periferiji grada, prema Sladojercima. Pojačanje koje je iz pravca Našica i Donjeg Miholjca uputio stožer 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV nije se uspelo probiti do Slatine jer su ga zaustavile snage 18. slavonske brigade u Dobroviću i Čađavici.⁶⁴²

Partizani su boravili u Slatini svega dva dana. Usled ponovljenog pritiska OS NDH, znatno ojačanim nemačkim trupama koje su koristile tenkove, tešku artiljeriju i avijaciju, snage 6. korpusa NOVJ bile su prinuđene da se u noći 7–8. aprila povuku na crtu Levinovac-Lukava-Ćeralije. Uspešno potiskivanje partizana iz Slatine i čišćenje područja južno do grada bili su uvod u Operaciju "Ungewitter" ("Oluja") koju su snage NDH i Trećeg Reicha sprovele na području Papuka i Podravine od 26. aprila do 8. maja 1944.

641 *Isto*, dok. 41, str. 183–188: Izveštaj štaba 28. udarne divizije od 11.4.1944. štabu 6. korpusa o toku i rezultatima napada na garnizon u Podravskoj Slatini; *Isto*, dok. 70, str. 322–323: Pismo štaba 28. udarne divizije od 17. aprila 1944. štabu 6. korpusa i potčinjenim jedinicama o greškama koje su zapažene prilikom napada na Podravsku Slatinu; *Zbornik NOR-a*, V/27, Beograd, 1961, dok. 76, str. 306–318: Izveštaj štaba 6. korpusa od 16.5.1944. GŠ NOV i PO Hrvatske o oslobođenju Podravske Slatine.

642 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961, dok. 157, str. 813–814: Izveštaj zapovjedništva GS domobranstva od 7.4.1944.

“Krvavi slatinski Uskrs”

Poslednjih dvadesetak godina u lokalnoj, slatinskoj, ali i široj, hrvatskoj javnosti opstaje revizionistička mitologema o “Krvavom slatinskom Uskrsu” koja označava navodno etnički motivisane zločine partizana u Slatini prilikom prvog oslobođenja grada. Iako su partizani prilikom i nakon zauzimanja Slatine streljali određeni broj, najverovatnije nekoliko desetina lica, pretežno zarobljenih pripadnika 15. bojne UV, ali i određeni broj osoba koje su razumevane kao nosioci ustaške politike u gradu i kotaru, postoji realna osnova da revizionističku interpretaciju navedenih događaja svrstamo u domen ideološke mitologeme. Imenovanje narativa o “Krvavom slatinskom Uskrsu” mitologemom zasniva se na nekoliko činjenica. Naime, događaji vezani za prvo oslobođenje Slatine, od 4. do 7. aprila, hronološki se ne podudaraju s katoličkim Uskrsom 1944, budući da je Uskrs te godine proslavljan od 9. do 11. aprila. Sintagma “Krvavi slatinski Uskrs” predstavlja tendencioznu metaforu osmišljenu u cilju viktimizacije formacije (Ustaška vojnica) kojoj su naklonjeni oni koji koriste tu metaforu. Vezivanje stradanja ustaša i proustaških civila u Slatini za najznačajniji hrišćanski verski praznik predstavlja tendenciozan pokušaj sakralizacije stradanja pripadnika jednog fašističkog pokreta. Nadalje, insistiranje na uveličanim brojkama stradalih, napose na višestruko uveličanim brojkama onih koje su partizani lišili života van borbe, predstavlja pokušaj difamacije i kriminalizacije NOVJ. Manipulisanje uveličanim brojkama stradalih podrazumeva apelovanje na emotivnu indignaciju i poistovećivanje sa stradalima.

Publicista Dragutin Pelikan, autor jedne nenaučne i izrazito ideološki tendenciozne knjige o prošlosti slatinskog kraja, uneo je zabunu tvrdnjom da je tokom i nakon borbi za oslobođenje grada “na

'Krvavi slatinski Uskrs' poginulo ili ubijeno 396 osoba".⁶⁴³ Pelikan insinuira da su partizani napali Slatinu "s namjerom da likvidiraju što veći broj Hrvata". Zatim, bez navođenja izvora, iznosi tvrdnju da su partizani ubijali sve one koji su pokušali da pobjegnu iz grada, bez obzira na to da li su bili vojnici ili civili: "Bježali su civili i djeca, ali nitko nije bio pošteđen. U tom napadu zarobljavanja nije bilo." Ova tvrdnja spada u domen ideološki motivisane propagande, budući da nije potvrđena u istorijskim izvorima. Štaviše, istorijski izvori osporavaju tu tvrdnju.

Pelikan je razradio apokaliptični mit o nemilosrdnom ubijanju građana hrvatske nacionalnosti nakon ulaska partizana u Slatinu: "Poslije zauzeća Slatine, počeo je pravi lov na vojnike i uglednije i imućnije Hrvate. Tijekom ta dva dana izvršen je pravi pokolj nad slatinskim Hrvatima. U tome su partizanima zdušno pomagali dojučerašnji susjedi Srbi prokazujući Hrvate, i zajedno s njima tražeći preživjele vojnike, koje su partizani masakrirali, a potom likvidirali. Uhićene su odvodili u zatvor (sadašnji Hrvatski dom i Poreznu upravu), gdje je bilo glavno mučilište. Partizani se nisu zadovoljili samo ubijanjem Hrvata, nego su ih prije ubijanja masakrirali. U zgradi sadašnje Porezne uprave zidovi su bili cijeli poprskani krvlju, a na jednom zidu nađeno je čavlom pribijeno ljudsko srce. (Izjava žena koje su morale čistiti prostorije). Zato nikada nećemo znati koliko je Slatinčana poginulo u borbi, a koliko ih je ubijeno poslije... Dana 5. travnja vođene su borbe za povrat Slatine, a 6. travnja osloboditelji su ušli u Slatinu. Toga dana pronađeno je u Slatini 396 leševa. Za 229 poznata su

643 Dragutin Pelikan, *Slatina u vjetrovima povijesti*, Slatina, 1997, str. 126.

Dragutin Pelikan (rođ. 1922, Bjelovar) nakon Drugog svjetskog rata robijao je deset godina kao pripadnik OS NDH. Tokom rata nije boravio u Slatini, gde se doselio nakon izdržavanja zatvorske kazne. Pelikan je 1992. osnovao udruženje Hrvatski domobran u Slatini. To udruženje je 1993. podiglo spomenik u obliku križa na slatinskom groblju, posvećen ustašama stradalim u borbama za Slatinu početkom aprila 1944. U natpisu na križu koristi se sintagma "hrvatskim vojnicima", kako bi se izbeglo pominjanje Ustaške vojnice. Korišćenjem navedene sintagme etnizira se i normalizuje jedna fašistička formacija koja je ostavila neizbrisivo krvav trag u lokalnoj prošlosti. Podizanje križa podržala je lokalna vlast.

imena, njih je prepoznala njihova rodbina i sahranila ih u obiteljskim grobovima. Ostalih 167 izmasakriranih i do gola svučenih leševa, koje nitko nije znao, a to su bili vojnici iz Bosne i Srijema, Slatinčani su sahranili u tri zajedničke grobnice na ulazu u katoličko groblje."⁶⁴⁴

Mit o "Krvavom slatinskom Uskrsu" prihvatio je i reprodukovao Miroslav Gazda, publicista iz Orahovice, autor nekoliko nenaučnih istorijskih knjiga koje su karakteristične po antikomunističkom i antisrpskom diskursu. Njegova najnovija knjiga karakteristična je po otvorenom favorizovanju Ustaške vojnice. Reč je o knjizi "*Krvavi slatinski Uskrs*" (Zagreb, Slatina, 2015),⁶⁴⁵ u kojoj je autor reprodukovao nepotkrepljene i proizvoljne tvrdnje Dragutina Pelikana o navodnom broju (396) osoba hrvatske nacionalnosti likvidiranih od strane partizana navodno prvenstveno zbog njihovog etničkog porekla. Jednako kao i Pelikan, Gazda nije naveo izvore za tvrdnje na kojima insistira.⁶⁴⁶ Gazdina knjiga predstavlja svojevrsnu kompilaciju već objavljenih izvora i nekoliko svedočenja sumnjive sazajne vrednosti budući

644 Dragutin Pelikan, *n. d.*, str. 129.

645 Miroslav Gazda, "*Krvavi slatinski Uskrs*". *Ratna zbivanja u Slatini za II. svjetskog rata*, Zagreb, Slatina, 2015. Franjo Gazda, otac Miroslava Gazde, rojnik (desetar) u 15. bojni UV, poginuo je 5.4.1944. u Slatini. Istog dana nastradao je četvorogodišnji Ivica Gazda, Franjin sin i Miroslavov brat. Miroslav Gazda ne navodi kako je njegov brat izgubio život osim što ističe da je stradao "u divljačkom napadu komunista na Slatinu", što upućuje na pretpostavku da je stradao nesrećnim slučajem.

646 Koliko neodgovorni pristupi dramatičnim događajima iz prošlosti, naročito iz lokalne istorije, doprinose stvaranju istorijskih stereotipa i konfuzije u tumačenju događaja, svedoči novinski tekst koji za temu ima promociju Gazdine knjige. Naslov teksta referiše na Gazdinu neutemeljenu i netačnu tvrdnju da je nakon potiskivanja partizana iz Slatine 6-7.4.1944. u gradu pronađeno 396 leševa onih koji su stradali od partizanske ruke. Autor teksta o promociji Gazdine knjige tvrdi da je na "Krvavi slatinski Uskrs" ubijeno 229 građana Podravske Slatine i 167 "bojovnika", pri čemu se prikriva kojoj formaciji su pripadali "bojovnici". Tekst novinara Petra Žarkovića, napose naslov teksta, ilustruje kako revizionistički mitovi u medijima dobijaju dodatno manipulativnu dimenziju budući da čak ni tvorci mita o "Krvavom slatinskom Uskrsu", Pelikan i Gazda, nisu tvrdili da su partizani u Slatini likvidirali "229 građana". Uporediti: Petar Žarković, "Na Krvavi slatinski Uskrs 1944. ubijeno je 229 građana i 167 bojovnika", *Glas Slavonije*, Osijek, 28.3.2015.

<http://www.glas-slavonije.hr/265046/4/Vlc-Nikola-Jusic-Istina-je-najveca-osuda-s-vake-nepravde>

da je reč o svedocima koji otvoreno zastupaju proustaški sentiment i ne pružaju relevantna saznanja o istorijskom događaju kome je posvećena knjiga.⁶⁴⁷ Jedan od Gazdinih sagovornika, čije je sećanje autor predstavio kao važno istorijsko svedočenje jeste upravo Dragutin Pelikan. Njegova izjava je važna utoliko što iz nje proizilazi da Dragutin Pelikan tokom aprila 1944, a verovatno ni tokom celog rata, uopšte nije boravio u Podravskoj Slatini. Gazda, poput Pelikana, namerno i tendenciozno prećutkuje zločine ustaškog pokreta na području kotara Podravska Slatina, što uključuje i namerno prećutkivanje zločina 15. bojne UV u proleće 1944. O toj jedinici Gazda piše s neskrivenim uvažavanjem, stoga ne čudi što prećutkuje njene zločine.⁶⁴⁸ U kraj-

647 Primera radi, jedna od Gazdinih sagovornica Mira Pelikan, inače supruga Dragutina Pelikana i koautorica jedne knjige s Miroslavom Gazdom, koja je 1944. kao desetogodišnja devojčica živela u Slatini, iznosi sledeću konstataciju kada govori o stradalim ustašama u Podravskoj Slatini, 4–6. aprila 1944: “Ti mrtvi su bili zalog našeg života i slobode. Sada u poznim godinama svojega života još sam svjesnija tih žrtava i molim se za njih.” (*Isto*, str. 206.) Iz navedenog se očituje naklonost prema pripadnicima Ustaške vojnice i sklonost ka njihovoj viktimizaciji. Naklonost prema pripadnicima 15. bojne i njihova viktimizacija podrazumeva normalizaciju i afirmaciju onih koji su pripadali jednoj fašističkoj vojnoj jedinici koja je počinila velik broj ratnih zločina nad civilnim stanovništvom upravo na području kotara Podravska Slatina. Istoričar Vladimir Geiger je vrlo kritički i prilično oštro pisao o knjizi Mire Pelikan i Miroslava Gazde, ukazujući na neke njene krupne nedostatke. Videti: Vladimir Geiger, “Mira Pelikan i Miroslav Gazda, Spomenar hrvatskim žrtvama Virovitičko-podravske županije stradalim od 1941–1945. i 1991–1995. godine (Osijek: Državni arhiv Osijek, 2003).”, *Scrinia slavonica*, 5, Slavonski Brod, 2005, str. 545–548. Kada se uzme u obzir da Geiger nije primetio, budući da nije istraživao temu, da su autori proizvoljno unosili u spisak stradalih osoba koje su ubijene od strane ustaša i SS policajaca, proglašavajući ih za navodne žrtve partizanskog terora, onda se može zaključiti da je njihova knjiga zaslužila još kritičniji i oštrij osvrst. Objavljivanje knjige s toliko propusta ne služi na čast uglednoj instituciji kakav je Državni arhiv u Osijeku.

648 Do koje mere je autorov pristup jednoj osetljivoj istorijskoj temi banalan, neozbiljan, pristrasan, antinaučan i opterećen nacionalističkim predrasudama govori poslednji pasus knjige: “Držimo da sadržaj knjige nije povijesni revizionizam. Njime smo ukazali na neistine i objede pisane i izgovorene o Hrvatskoj i njenoj obrambenoj sili, koja se borila na svom prostoru od tuđinskih i domaćih napadača. Stoga ne bismo trebali, bez razmišljanja i spoznaje, prihvatiti dosadašnju nametnutu istinu, niti o prošlosti niti sadašnjosti. Ona mora biti prikazana kakva je bila. Hrvatski čovjek je ubijan na hrvatskoj zemlji. To je bila naša povijest. Hrvatski vojnik nije palio niti je razarao srpska sela, nije ubijao srpske građane u okolici Niša ili Kragujevca, ali Srbi

njoj liniji, Gazdina knjiga predstavlja vulgarnu razradu proizvoljnih i nenaučnih teza Dragutina Pelikana bez novih i naučno relevantnih saznanja o glavnoj temi.⁶⁴⁹

Podatak o pronalazačenju 396 leševa u Slatini nakon što su ustaše, nemački vojnici i policajci, ili “osloboditelji” kako ih naziva Pelikan, potisnuli pripadnike NOVJ iz grada, u suprotnosti je s primarnim izvorima NDH i NOVJ provenijencije. Partizanski izvori navode da su OS NDH tokom borbi za oslobođenje grada, što podrazumeva kako borbe u gradu tako i borbe na području između Slatine i Drave, imale gubitke od 220 ubijenih ustaša (među njima bila su navodno trojica oficira) i 70 zarobljenih ustaša, domobrana i oružnika. Isti izvor navodi da su partizani u borbama za Slatinu zaplenili 172 puške, jedan top, šest mitraljeza i pet puškomitraljeza.⁶⁵⁰ Podaci o zaplenjenom naoružanju

su to radili po cijeloj Hrvatskoj.” (Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 265.) Citiranom pasusu u knjizi prethodi pasus posvećen 15. bojni UV, kako ne bi bilo zabune na koga je Gazda mislio kada je pisao o “hrvatskoj obrambenoj sili” koja “nije razarala srpska sela”. U Gazdinoj knjizi nema ni reči o razaranju srpskih sela na području kotara Podravska Slatina aprila i maja 1944, iako je reč o razaranju bez presedana na području Slavonije tokom Drugog svetskog rata. Nigde u Slavoniji nije do temelja razoren toliki broj sela kao u kotaru Podravska Slatina, i to neposredno nakon “Krvavog slatinskog Uskrsa”.

- 649 Miroslav Gazda kao autor nije dorastao istoriografskom istraživanju, elementarno prihvatljivoj interpretaciji izvora i izvođenju naučno relevantnih i činjenički prihvatljivih zaključaka, budući da nije savladao osnove istoriografske metodologije. Nije prihvatljiva ocena recenzenta, istoričara Josipa Jurčevića, da je rukopis Gazdine knjige “stručno utemeljen” i da je pisan na “stručan, ilustrativan i veoma čitak način, pa će knjiga biti primjenjiva u obrazovne svrhe u lokalnoj povijesti, te za upoznavanje šireg čitalačkog kruga s ratnim događajima u Podravskoj Slatini”. (*Isto*, str. 1.) Gazdina knjiga nije stručna budući da ne poštuje najosnovnija pravila metodologije istorijske nauke, niti je čitljiva jer autor neretko u istom poglavlju govori o događajima koji nisu izravno, ponekad ni indirektno povezani, niti je preporučljiva širem krugu čitalaca budući da je bremenita dezinformacijama, poluinformacijama, brojnim faktografskim greškama, tendencioznim netačnostima koje podrazumevaju i grube neistine i, naročito, jer se ne oslanja na brojne dostupne istorijske izvore i zbog toga što prećutkuje mnoge važne događaje koji ne idu u prilog strani koju autor favorizuje. Gazdina knjiga unosi nepotrebnu konfuziju i dezinformacije u saznanja savremenika o događajima kojima je posvećena.
- 650 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961, dok. 41, str. 186: Izvještaj štaba 28. udarne divizije od 11.4.1944.

jesu važni jer sugerišu da je podatak o 220 poginulih i 70 zarobljenih protivničkih vojnika uvećan za trećinu. Može se pretpostaviti da broj od 220 “ubijenih” ustaša podrazumeva i poginule i streljane ustaše, pri čemu su ustaše poginuli u borbi činili većinu. Taj zaključak proizilazi iz činjenice da se u izveštaju navodi podatak o 70 zarobljenih “ustaša, domobrana i oružnika”, pri čemu je na osnovu drugih izvora poznato da su skoro svi zarobljenici bili pripadnici 2. satnije 19. željezničke bojne Domobranstva NDH. Podatak o 70 zarobljenika uklapa se u broj zarobljenih domobrana. Na osnovu tih izvora znamo da su domobrani pušteni nakon zarobljavanja, najverovatnije već u drugoj polovini aprila.

Izveštaj Glavnog stana Domobranstva o padu Slatine demantuje tvrdnje o pronalaženju 396 leševa u Slatini nakon povlačenja partizana: “5. travnja uvečer napustila je ustaška posada (350 vojničara) Podravsku Slatinu i probivši se kroz partizanski obruč povukla se preko mađarskog područja u D. Miholjac, gdje se 6. travnja u jutro javila jednoj podhvatnoj skupini. Prema izjavi zapovjednika ustaške posade, u tim borbama poginulo je oko 200 vojničara. 7. travnja u jutro ušla je jedna njemačka borbena skupina u Podravsku Slatinu bez borbe. Neprijatelj se noću 6–7. travnja povukao u smjeru juga i silom odveo oko 200 građana. Oko 50 građana navodno je poubijano od partizana. Izvan borbenih postava kod željezničke postaje u Podravskoj Slatini nađeno je 50 ustaša poginulih, opljačkanih i dielom ubijenih nabojem u potiljak.”⁶⁵¹

Nema dokaza da je “oko 50 građana navodno poubijano od strane partizana”. Taj podatak odnosio bi se na potencijalni broj streljanih civila. Nema sumnje da su partizani nakon oslobođenja Slatine streljali određen broj hrvatskih civila. Partizanski izvori potvrđuju ubistvo trojice civila iz Golenića i jednog iz Gornjih Kusonja, zaro-

651 *Isto*, dok. 159, str. 820: Izvještaj zapovjedništva Glavnog stana Domobranstva od 9.4.1944.

bljenih u Slatini i streljanih uoči 7. aprila.⁶⁵² Spisak “civilnih žrtava u obrani Slatine” koji je objavio Miroslav Gazda demantuje tvrdnju o streljanju “oko 50 građana”. U tom spisku navedeni su poimenični podaci za 63 stradala civila, bez navođenja izvora.⁶⁵³ Međutim, taj spisak je nastao na osnovu proizvoljnih i naučno neprihvatljivih metodoloških kriterijuma. U spisku se samo za osam osoba navodi da su ubijene od strane partizana u Slatini u vreme kada su partizani kontrolisali grad. Među njima su šestorica muškaraca i dve žene. Za trojicu muških stanovnika Slatine navodi se da su streljani u Sladojevcima, Voćinu i Drenovcu nakon što su partizani zauzeli grad. U istim okolnostima u Sladojevcima je streljan jedan muškarac iz Levinovca. Za šest muškaraca se navodi da su streljani u Slatini 1944, a za jednog da je streljan u Drenovcu iste godine, takođe bez preciziranja datuma. Nije jasno da li su ova lica streljana nakon prvog ili drugog oslobođenja grada. Mogućnost da je neko od tih sedam lica streljan nakon drugog oslobođenja grada potvrđuje činjenica da se u Gazdinom spisku navode imena dve osobe za koje se tvrdi da su streljane 1945. Za dve osobe se navodi da su streljane 8. aprila, odnosno 25. aprila 1944, bez navođenja lokacije. Dakle, prema ovim podacima partizani su streljali između 14 i 20 građana Podravske Slatine nakon prvog zauzimanja grada. Za jednu ženu navodi se da je streljana 8. aprila 1944. u Slatini od strane partizana, iako partizani tog dana nisu kontrolisali grad. Za tri osobe koje su ubijene od strane nemačke vojske u Čadavičkom Lugu 6. aprila 1944. Gazda proizvoljno tvrdi da su ubijene od strane partizana prethodnog dana.⁶⁵⁴ Za tri člana porodice Batričević (otac,

652 HDA, 1491, OZNA, k. 12, 03.11.01, RDS za kotareve P.Slatina – D.Miholjac RDS GUS, Mjesečni izvještaj za travanj 1944, 16.5.1944.

653 Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 178–179.

654 U Čadavičkom Lugu jedan nemački vojnik ubio je 5.4.1944. sledeća lica: Lovro Jagić, Im(b)ro Uj, Julka Uj. O njihovom stradanju i počiniocu zločina na istovetan način govore tri izvora iz epohe: HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 20.4.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.925, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9–15.4.1944, 26.4.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 471,

majka i njihovo dvogodišnje dete) Gazda navodi da su poginuli 5. aprila u Slatini bez navođenja izvora. Međutim, dokumentacija ZKRZ iz 1946. navodi da su Danilo (Dane) Batričević i njegovo dete ubijeni od strane ustaša u Slatini 20. aprila 1944.⁶⁵⁵ Šest proizvoljnih upisa u Gazdin spisak “civilnih žrtava u obrani Slatine” upućuju na to da možda postoje i drugi sporni i proizvoljni upisi u spisku. Ostatak imena iz Gazdinog spiska “civilnih žrtava u obrani Slatine” odnosi se na lica za koja se navodi da su poginula 5. aprila 1944, bez preciziranja, iz čega se može zaključiti da je reč o civilima koji su poginuli od unakrsne vatre sukobljenih strana ili od dejstva avijacije NDH i partizanskih minobacača (partizanski topovi su korišćeni isključivo za dejstva na utvrđene vojne ciljeve).

Među onima koje su partizani ubili nakon zauzimanja Slatine bili su Rudolf Frank (32) i njegova sestra Zora (24). Oni su odvedeni od strane partizana iz Slatine nakon potiskivanja partizanskih snaga iz grada i ubijeni na nepoznatom mestu. Može se pretpostaviti da su streljani u Slatinskom Drenovcu.⁶⁵⁶ Rudolf Frank je 1941–1942. bio logornik ustaškog logora Podravska Slatina. Odgovoran je za hapšenja više desetina Srba u Podravskoj Slatini, sprovedena tokom 1941, pri čemu je deo uhapšenika interniran u logore gde je ubijen. Takođe je odgovoran za hapšenje najmanje 103 Roma i najmanje 120 Jevreja koji

Zh-2523, Zapisnik od 20.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Šimuna Čidrovskog iz Čadavičkog Luga.

655 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Podravska Slatina, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Podravska Slatina, 10.10.1946.

Miroslav Gazda i Mira Pelikan u jednoj prethodnoj publikaciji naveli su da je porodica Batričević, za koju proizvoljno tvrde da su bili Hrvati, stradala 8. aprila 1944. u Slatini, što znači da su ih tada mogli ubiti isključivo pripadnici 15. bojne UV jer partizana toga dana nije bilo u gradu i njegovoj blizini. Uporediti: Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 161.

656 HDA, 1561, SDS, dos. br. 321306, (Zlatko Dobričević), str. 71–72: Nastavak zapisnika o saslušanju Dobričević Zlatka, sastavljen 7.4.1950. u kancelariji Uprave državne bezbjednosti za NR Hrvatsku [u Zagrebu]; Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 164. Mira Pelikan i Miroslav Gazda tvrde da je Zora Frank imala bebu od deset meseci kada je uhvaćena i ubijena.

su potom ubijeni u ustaškim i nacističkim logorima. Zora Frank je poput braće Rudolfa, Božidara i Vlade bila istaknuta pripadnica ustaškog pokreta u Slatini (logornica ženske loze Ustaške mladeži).

Podatak iz citiranog izvora NDH da je "izvan borbenih postava kod željezničke postaje u Podravskoj Slatini nađeno 50 ustaša poginulih, opljačkanih i dielom ubijenih nabojem u potiljak" odgovara istorijskoj realnosti. Reč je o pripadnicima 3. satnije 15. bojne koji su činili posadu u dva bunkera kod tvornice ulja, na zapadnoj periferiji grada. Miroslav Gazda je zabeležio svedočenje Slavice Krmpotić koja je za vreme rata živela u blizini tvornice ulja i bila svedok borbi za grad 5. aprila 1944. Ona tvrdi da je posada dva bunkera imala oko 50 ustaša. Nakon što su partizani opkolili ta dva bunkera i odsekli posade od glavnine 15. bojne u gradu, ustaše su se iz bunkera prebacili u uljaru, odakle su pokušali proboj prema železničkoj pruzi "kako bi se spojili sa stalnom vojskom u Slatini". "Čim su naši dečki [ustaše] izašli iz zgrada [uljare] na njih je otvorena mitraljeska i puščana vatra sa svih strana i sve su ih poubijali. Od svih 50 ustaša koji su bili u toj smjeni na uljari, spasilo ih se samo dva." Svedokinja tvrdi da je većina ustaša koji su činili posadu u bunkerima kod uljare poticala iz Pecke, Trnave Cabunske, Levinovca, Sladojevaca i Slatine.⁶⁵⁷ Na osnovu dva citirana izvora može se pretpostaviti da je većina ustaša koji su držali položaje u bunkerima kod uljare poginula prilikom pokušaja proboja, a da je manji deo likvidiran nakon zarobljavanja. Na osnovu partizanskih i posleratnih izvora znamo da su otpor ustaša kod uljare savladali delovi jednog bataljona 21. slavonske brigade NOVJ i nemačka partizanska četa "Ernst Thälemann" iz sastava 2. bataljona 25. (brodske) brigade.⁶⁵⁸

657 Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 203–204. Autor u spisku pripadnika 15. bojne UV navodi imena 13 ustaša iz Sladojevaca, 13 iz Pecke i osam iz Levinovca koji su poginuli u borbama za Slatinu. Verovatno su svi oni izginuli u borbama oko uljare, 5.4.1944. Istog dana u Slatini su poginuli jedan oružnik i jedan domobran iz Sladojevaca. Sva ta sela gravitiraju prema zapadnoj periferiji Slatine.

658 Hroničar čete "Ernst Thälemann" tvrdi da su upravo "telmanovci" najzaslužniji za neutralisanje ustaša koji su pokušali da se probiju iz uljare: "Ubrzo poslije toga tel-

Prethodno je navedeno kako partizanski izvori ističu da je položaje u gradu branilo 450 vojnika 15. bojne UV, 80 domobrana i 60 oružnika.⁶⁵⁹ Ukoliko sravnimo partizanski podatak o 450 vojnika 15. bojne s domobranskim izvorom o evakuaciji 350 vojnika prema Mađarskoj, nameće se zaključak da je preko polovine od prepostavljenih 200 poginulih ustaša poginulo prilikom evakuacije. Dakle, njihovi leševi nisu mogli biti pronađeni u gradu, kako insinuira Pelikan. Kada se uzme u obzir domobranski izvor koji navodi da su pripadnici OS NDH nakon ponovnog zaposedanja Slatine u gradu pronašli leševe 50 poginulih i delom streljanih ustaša, nameće se zaključak da je velika većina (oko 150) stradalih ustaša poginula prilikom proboja, van naseljenog mesta. Osim toga, ukoliko sravnimo partizanski izvor koji pominje 220 “ubijenih ustaša” i domobranski izvor o 200 “poginulih vojnika” odnosno pripadnika Ustaške vojnice, nameće se zaključak da su partizani streljali najmanje 20 zarobljenih ustaša. Moguće da je broj ustaša streljanih nakon zarobljavanja bio nešto veći, ali konsultovani izvori ne pružaju mogućnost utvrđivanja približnog broja.

Ipak, najrelevantniji izvor za utvrđivanje približnog broja stradalih pripadnika 15. bojne (pretežno poginulih u borbi i manjim delom streljanih nakon zarobljavanja) i građana Podravske Slatine (delom streljanih zbog podrške ustaškom režimu i potencijalnog učešća u zločinima tokom 1941–1942, a delom stradalih nesrećnim slučajem tokom borbi za grad)⁶⁶⁰ jeste zapis slatinskog župnika Julija Bürgerera nastao sredinom 1944.

manovci su držali položaje na ivici grada nedaleko od uljare. Jedna jača grupa ustaša pokušala je da se probije baš na tom pravcu i naletjela je na telmanovce i druge jedinice Brodske brigade, koje su joj nanijele osjetne gubitke. Tom prilikom su pomogli jednom poluvodu boraca 21. brigade da se povuče ispred nadmoćnije ustaške jedinice.” Nail Redžić, *Telmanovci: zapisi o njemačkoj partizanskoj četi “Ernst Telman”*, Beograd, 1984, str. 51.

659 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961; dok. 41, str. 184.

660 Domobranski nadsatnik Kuno Rohrbacher, koji je zarobljen u Slatini 5. aprila 1944, u istrazi je naveo da je grad tokom partizanskog napada bio bombardovan, ne precizirajući da li je reč o avijaciji NDH ili Trećeg Reicha. Rohrbacher precizira da je do bombardovanja došlo u popodnevним časovima 5. aprila kada je grad padao u ruke partizana i navodi da je tom prilikom greškom bombardovan najmanje jedan položaj OS NDH. Ova tvrdnja navodi na zaključak da su avioni koji su greškom pogodili položaj OS NDH mogli greškom pogoditi i neki civilni cilj. (VA, NOVJ, k. 1754/2, f. 7, d. 28, Komanda požarog područja, Saslušanje nadsatnika Kune Rohrbachera, 17.4.1944.)

“Nu 4. aprila u jutro počeli su partizani s napadom na Slatinu. Borba je trajala do 5. aprila oko 15 [ati] kada se ustaška posada počela povlačiti jer su svi bunkereri po partizanskom topništvu bili razbijeni. Nu tom uzmaku po bijelom danu imali su ustaše teške gubitke jer su partizani imali oko Slatine do Medinaca svoje zasjede. Prema do sada ustanovljenim podacima palo je 167 ustaša i oružnika. Nesretnim slučajem je ubijeno 11 osoba. Nu 7. aprila (Veliki petak) su sva mrtva tjelesa pokopana uglavnom u velikom zajedničkom grobu, a Slatinčani su svoje pokojnike pokopali u posebnim grobovima. Bili su na groblju strašni prizori, kada su pojedine obitelji u pokojnicima prepoznali svoje članove. Kada su partizani osvojili Slatinu pregledali su sve kuće da nije zaostao koji ustaša. Obitelji koje su imale koga među ustašama bile su teško pogođene jer im je odnešeno odijelo, rublje, obuća, sve stvari koje su za partizane za uporabu. Isto tako iz trgovina i poduzeća odnijeli su sve predmete koje trebaju. I u župnom stanu su pregledali sve sobe, a ponašali su se vrlo učtivo. Poslije je u župnom stanu bio smješten glavni štab, pa je cijela kuća bila podpuno pošteđena.”⁶⁶¹

Slatinski župnik pominje ustaše i oružnike stradale u borbi i ne pominje da su partizani u Slatini vršili likvidaciju civila i zarobljenih domobrana. Zapis Julija Bürgera potvrđuje da je većina ustaša stradala u partizanskim zasedama neposredno nakon proboja iz Slatine, van grada. Takođe, taj izvor konstatuje da je većina ustaša pala u borbi, budući da ne pominje streljanja zarobljenika. Nema sumnje da su partizani tokom i nakon borbi za grad streljali određen broj zarobljenih ustaša, o čemu govori izveštaj Glavnog stana Domobranstva (9. april 1944). Streljanje zarobljenih pripadnika 15. bojne UV treba posmatrati u svetlu prethodnih postupaka ove postrojbe prema civilnom stanovništvu na području kotara. Kada je reč o streljanju civila, nije poznato koliki broj ih je streljan i zbog čega. Tvrdnje o etnički motivisanim

661 Vladimir Geiger, “Nijemci Slatine i slatinskog kraja...”, str. 48.

Zagrebački kanonik Milan Balenović (1926–2009), rodom iz Slatine, koji je tokom aprila 1944. boravio u gradu, navodi da je prilikom partizanskog zauzimanja Slatine “poginulo 167 ljudi, a obitelji čiji su članovi bili u hrvatskim vojnim formacijama – opljačkane su.” (Stjepan Kožul, “Voćinska stradanja tijekom II. svjetskog rata”, *Voćin. Crkva i svetište*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Požega–Voćin, 9. i 10. prosinca 2011. (ur. Ivica Žuljević), Požega, 2013, str. 166.) Balenovićeva tvrdnja predstavlja potvrdu Bürgerovog zapisa i demanti Pelikanovih tvrdnji.

zločinima nad hrvatskim civilima treba odbaciti kao nenaučne i ideološki tendenciozne. Dalja istraživanja će ukazati na motive streljanja pojedinih građana. Motivi mogu varirati od kažnjavanja onih koji su učestvovali u masovnom stradanju srpskog, romskog i jevrejskog stanovništva tokom proteklih godina do odmazde za davanje podrške režimu koji je odgovoran za sprovođenje masovnih zločina. Odgovor na pitanje koliko su te likvidacije bile opravdane podrazumevao bi upoznavanje sa strukturom streljanih civila i njihovim postupcima tokom rata, što je zasad manjkavo. Bürgerov zapis ne potvrđuje osnovne tvrdnje Dragutina Pelikana, naročito insinuacije o etnički motivisanim zločinima nakon oslobođenja grada. Župnik pominje da je tokom dva dana borbi za Slatinu nesrećnim slučajem stradalo 11 lica, ne precizirajući koja je strana izazvala njihovu smrt.

Miroslav Gazda, za razliku od Dragutina Pelikana, pominje Bürgerov zapis, ali ga proizvoljno i netačno prepričava i interpretira, izbegavajući da objavi integralni tekst ili njegov faksimil, što je učinio istoričar Vladimir Geiger: “Zlo koje je snašlo Slatinčane i njihove branitelje tog kobnog Uskrsa 1944, upisano je u knjizi ‘Statuta animarum’ slatinske župe, gdje između ostalog stoji da je 176 neprepoznatih ljudi, ubijenih za vrijeme napada partizana na Podravsku Slatinu, sahranjeno u dvije velike zajedničke grobnice na desnoj strani od ulaza u katoličko groblje.”⁶⁶² Župnik ne pominje “176 neprepoznatih ljudi” niti uopšte govori o neprepoznatim ljudima, već 167 palih ustaša i oružnika i 11 osoba stradalih nesrećnim slučajem. Miroslav Gazda je proizvoljnom i netačnom interpretacijom župnikovog zapisa pokušao da argumentuje proizvoljnu tvrdnju Dragutina Pelikana o “167 izmasakriranih i do gola svučених leševa, koje nitko nije znao” od navodno ukupno 396 leševa.

Dragutin Pelikan je u navedenoj publikaciji objavio poimenične podatke za 229 osoba koje su stradale tokom i nakon borbi za Slatinu. Od tog broja 174 su bile pripadnici Ustaške vojnice (135 iz Slatine, 39 iz okolnih sela: 12 iz Sladojevaca, 11 iz Pecke, pet iz Voćina); 16 domobrana (13 iz okolnih sela, najviše iz Čađavičkog Luga: šest); šest oru-

662 Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 245.

žnika i policajaca; 28 civila (26 iz Slatine). Pelikan ne navodi izvore na osnovu kojih je načinio poimenični popis. Isto tako, Pelikan ne navodi dokaze da su poimenice navedena lica likvidirana "u pokolju", kako insinuira, ili su, što je izvjesno za većinu, poginula tokom borbi. U svakom slučaju, može se pretpostaviti da je većina pripadnika OS NDH čija je imena naveo Pelikan poginula u borbama u Slatini i atarima sela severno od grada, dok je neutvrđen broj ustaša likvidiran nakon zarobljavanja. Takođe, može se pretpostaviti da je deo civila, čija imena navodi Pelikan, neposredno ubijen nakon što su partizani zauzeli Slatinu, osobito oni koji su obavljali funkcije u okviru ustaške vlasti, ali nema dokaza da su svi ubijeni civili likvidirani jer postoji verovatnoća da je deo civila stradao prilikom borbi. Osim toga, najmanje tri osobe s Pelikanovog spiska ubili su ustaše, a ne partizani, nakon potiskivanja partizana iz grada, o čemu će biti reči u nastavku. Postoji opravdana pretpostavka da je deo pripadnika 15. bojne, čija je imena naveo Pelikan, poginuo u borbama nakon ponovnog ustaškog zaposedanja Slatine, odnosno u borbama u danima nakon 7. aprila 1944, vođenim na širem području Slatine, Čeralija i Voćina. Pelikan ne navodi ime nijednog ustaše poginulog u tom razdoblju, iako je poznato da je 15. bojna imala nemale gubitke i nakon potiskivanja partizana iz Slatine. Izostanak te činjenice iskorišćen je za stvaranje privida o masovnijem stradanju tokom dva dana partizanske kontrole grada nego što je bilo u realnosti. Petnaesta bojna je tokom većeg dela aprila i u prvoj polovini maja 1944. konstantno vodila borbe protiv partizana, pri čemu je neprekidno trpela gubitke.

Dodatnu konfuziju u interpretaciju ovih događaja uneo je istoričar Vladimir Geiger u jednom nedavno objavljenom naučnom radu: "Ratna zbivanja uzrokovala su povremene upade partizana u Slatinu, koji su u jednom od takvih upada 4. travnja 1944. ubili 167 ljudi, opljačkali obitelji čiji su članovi bili u Oružanim snagama NDH."⁶⁶³ Geiger se pri tvrdnji da su partizani u Slatini 4. aprila 1944. "ubili 167 ljudi" poziva na knjige Dragutina Pelikana i Mire Pelikan i Miroslava Gazde, iako se u te dve knjige nigde ne navodi da su partizani prili-

663 Vladimir Geiger, "Nijemci Slatine i slatinskog kraja...", str. 56-57.

kom prvog oslobođenja Slatine ubili 167 ljudi. Naprotiv, u obe knjige navodi se dezinformacija o pronalaženju 396 leševa u Slatini nakon ponovnog zauzimanja grada od strane ustaško-nemačkih snaga. Očigledno je da se Geiger u navođenju broja od 167 ubijenih kao izvorom poslužio prethodno citiranim zapisom župnika Bürgera, čiji faksimil je, da konfuzija bude veća, objavljen u Geigerovom radu. Umesto da Geiger ukaže na to da troje pomenutih autora nisu konsultovali Bürgerov zapis, kao neizostavan i validan izvor, on je, ispravno, naveo brojku koju navodi Bürger, ali je potpuno neopravdano kao izvor za taj podatak naveo dve knjige, navodeći čak i paginaciju, u kojima se ne navodi Bürgerov zapis. Osim toga, župnikov zapis je precizan: “palo je 167 ustaša i oružnika; nesretnim slučajem je ubijeno 11 osoba”. Dakle, Geiger je proizvoljno naveo da su partizani u Slatini ubili 167 ljudi, budući da je većina od 167 stradalih poginula u borbi, pri čemu je nužno napomenuti da je većinom reč o pripadnicima Ustaške vojnice, što je takođe, iako neprecizno, naznačeno u župnikovom zapisu. Isto tako, župnik precizno navodi da su partizani izvršili pljačku “obitelji koje su imale nekoga u ustašama”. Geigerova tvrdnja o pljačkanju “obitelji čiji su članovi bili u Oružanim snagama NDH” nije precizna i polovično je istinita, budući da župnikov zapis, kao najrelevantniji izvor o nevedenim postupcima partizana, ne navodi pljačkanje obitelji čiji su članovi bili u Domobranstvu. Streljanje zarobljenih ustaša i pljačkanje ustaških porodica predstavljao je sastavni deo ogorčene i nepomirljive borbe partizana protiv formacije koja je ne samo streljala zarobljene partizane i vršila pljačku partizanskih porodica već i masovno ubijala, pljačkala i internirala civilno stanovništvo bez obzira na to da li je imalo nekoga u NOVJ ili ne. Opljačkati obitelj čiji je član bio pripadnik Ustaške vojnice smatrano je “poravnavanjem računa” odnosno konfiskacijom imovine onih koji su se okoristili o prethodne pljačke koje su sproveli pripadnici Ustaške vojnice.⁶⁶⁴

664 Vladimir Geiger ne pominje zločine 15. bojne UV tokom prolećne antipartizanske ofanzive na području kotara Podravska Slatina, iako napad NOVJ na Slatinu 4-6. aprila 1944. nije izolovan istorijski događaj budući da on ima svoj nastavak. Isto tako, Ge-

Dragutin Pelikan je izneo insinuaciju da je najveći broj zarobljenih pripadnika OS NDH i hrvatskih civila, prilikom borbi za Slatinu, ubijen od strane Srba sa šireg područja Slatine i Voćina. On nijednom rečju ne navodi da je glavnu ulogu u zauzimanju Slatine odigrala 25. brodska brigada NOVJ niti navodi da je ta jedinica boravila u gradu tokom privremene, dvodnevne partizanske kontrole nad tim mestom.

Brodska brigada, formirana 1. oktobra 1943. u Orahovici od ljudstva pretežno iz kotara Slavonski Brod, Đakovo i Vukovar, bila je prva slavonska partizanska brigada koja je u svom sastavu, u vremenu osnivanja, imala blizu polovine boraca hrvatskog porekla.⁶⁶⁵ Ova jedinica je odigrala najznačajniju ulogu u slamanju otpora 15. bojne u Slatini i bila je prisutna u gradu tokom kratkotrajnog partizanskog zaposedanja mesta “sa zadatkom obezbjeđivanja samog grada, evakuacije plijena i ranjenika, te uspostave reda i sigurnosti u samom gradu”. Štab Brodske brigade vršio je tokom ta dva dana funkciju komande mesta u Slatini. Ostale snage 28. divizije i sve snage 12. divizije bile su i dalje na položajima na kojima su se nalazile prvog dana borbi za Slatinu, budući da je i dalje bilo neophodno obezbeđivati komunikacije i

iger ne pominje participaciju SS-policije u tim zločinima, što je nesumnjiv propust s obzirom na to da je ta formacija bila sastavljena od slavonskih Nemaca, uključujući i Nemce s područja kotara. Navedeni propusti imaju veću težinu u objavljenom naučnom radu nesumnjivog stručnjaka za istoriju Slavonije u Drugom svetskom ratu, kakav je Geiger, nego u navedenim nenaučnim publikacijama Dragutina Pelikana i Miroslava Gazde. Jedan drugi istoričar, Stjepan Kožul, istraživač prošlosti katoličke crkve u Hrvatskoj tokom Drugog svetskog rata i poraća, u prethodno navedenom radu (“Voćinska stradanja tijekom II. svjetskog rata...”) takođe ignoriše zločine ustaša i nemačkih policajaca nad stanovništvom Brđanske u proleće 1944, ali i tokom celog ratnog razdoblja, što dovodi u pitanje naučni značaj njegovog rada. Može se bez zadržke konstatovati da je Kožul tendenciozno prečutao masovne zločine OS NDH i OS Trećeg Reicha nad srpskim stanovništvom voćinskog kraja tokom rata. Kožulovom članku moguće je osporiti naučnost zbog ignorisanja niza istorijskih činjenica i navođenja niza konstatacija koje su odraz njegovog ideološkog resantimana.

665 Prema podacima od 10.11.1943, Brodska brigada je imala 780 boraca: 330 Hrvata (42,3%), 423 Srba, 14 Slovenaca i 13 Muslimana. (*Grada za historiju*, 8, Slavonski Brod, 1973, dok. 146, str. 414.) Kasnije su se brigadi priključile jedna četa od oko 50 partizana mađarske nacionalnosti i jedna četa od nekoliko desetina partizana nemačke nacionalnosti. Procenat Hrvata u brigadi narastao je do početka aprila 1944.

položaje u pravcu Virovitice, Daruvara, Đurđenovca, Našica i Donjeg Miholjca.⁶⁶⁶ U sastavu Brodske brigade borilo se i nekoliko desetina bivših sovjetskih vojnika odbeglih iz nemačkog zarobljeništva ili iz redova 1. kozačke divizije Wehrmachta (3. četa 2. bataljona 25. brigade) koji su odigrali važnu ulogu u zauzimanju ustaških bunkera.⁶⁶⁷ U napadu na Slatinu, takođe u sastavu 2. bataljona Brodske brigade, učestvovali su i pripadnici čete “Ernst Thälmann”, sastavljene od slavonskih Nemaca i njihovih sunarodnika iz Reicha koji su dezertirali iz Wehrmachta.⁶⁶⁸ Ovo su bitni podaci s obzirom na to da je Dragutin Pelikan za događaje tokom “krvavog slatinskog Uskrsa” optužio isključivo srpsko stanovništvo s područja kotara Podravska Slatina, napose srpsko stanovništvo iz potpapučkih sela. Takva interpretacija nije prihvatljiva zato što ne odgovara istorijskim činjenicama i zato što kriminalizuje čitavu jednu zajednicu.⁶⁶⁹

666 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961, dok. 19, str. 98–99: Zapovijest štaba 6. korpusa NOVJ od 5.4.1944.

667 Nail Redžić *Jamba*, 25. *brodska brigada*, Beograd, 1976, str. 124.

668 Nail Redžić, *Telmanovci...*, str. 50–51.

“To je prvi slučaj, vjerovatno i jedini u Drugom svjetskom ratu, da u oslobađanju jednog grada učestvuju takve dvije partizanske čete – njemačka i ruska.” Među pripadnicima 25. brodske brigade NOVJ koji su se istakli u borbama za oslobodenje Slatine navodi se ime Berlinca Klause Löwea, dezertera iz nemačkog Wehrmachta koji je kao mitraljezac učestvovao u napadu na ustaške bunkere. (*Isto*, str. 51.)

669 Primer iskrivljene percepcije realnosti kada je u pitanju etnička struktura snaga koje su izvršile direktan napad na Slatinu 4–5.4.1944, beleži i jedan partizanski obaveštajni izvor iz epohe: “Mile Kovač iz sela Šeovice [kod Pakraca] došao je nedavno sa nekog kursa iz Voćina i sada širi po selu vijesti kako je prilikom slatinske akcije vidio mnoge mrtve drugove koji su svi bili Srbi, dok Hrvata nije bilo niti jednoga. On dalje govori: ‘Gdje bi Hrvati jurišali na bunkere? Glavno da su oni na rukovodećim mjestima, pozadinskim ustanovama, itd.’ Takove izjave mogu se čuti i od ostalih seljana toga sela. Mnogi Srbi govore: ‘Joj, svi će naši izginuti.’ Kada saznaju da je negdje bila kakova akcija sa strahom pitaju koliko je ‘naših’ palo.” (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 16–22.4.1944, 2.5.1944.) Ako se za Kovačevu tvrdnju može reći da je neistinita i tendenciozna jer je odraz predrasuda, parafraza onoga što “mnogi Srbi govore” bila je odraz realnih gubitaka srpskog etničkog elementa u redovima slavonskih partizana i egzistencijalnog straha uzrokovano dotadašnjim ratnim iskustvom. Da takvo mišljenje nije bilo usamljeno sve-

Nail Redžić, autor monografije o 25. brodskoj brigadi i učesnik borbi za Slatinu (komesar čete u 1. bataljonu 25. brodske brigade), navodi da su njegovi saborci u gradu zarobili određeni broj domobrana kojima su pošteđeni životi. “Preživjeli domobrani u gradu, poslije ulaska brigade, odmah su se predali i gotovo svi ostali u NOV.”⁶⁷⁰ Redžić ne navodi broj zarobljenih domobrana. Dvojica domobrana koja su u Slatini stupila u Brodsku brigadu poginula su do kraja aprila u borba-ma na području kotara.

Sačuvana dokumentacija Komande požeškog područja NOVJ, koju Redžić nije konsultovao, pruža više podataka o zarobljavanju domobrana, njihovoj brojnosti i, delom, o njihovoj sudbini nakon zarobljavanja. Navedena dokumentacija sadrži zapisnike s ispitivanja dvadesetak domobrana zarobljenih u Slatini 5. aprila.⁶⁷¹ Od dvadesetak domobrana isleđivanih sredinom aprila, najverovatnije u Novom Zvečevu, osmorica su izrazila želju da ostanu u redovima partizana. Među njima je bio i satnik (poručnik) Vladimir Ilakovac. Budući da nisu sačuvani zapisnici s isleđivanja ostalih zarobljenih domobrana, nije poznat približan broj onih koji su odlučili ostati u partizanima, ali svakako nije reč samo o navedenoj osmorici. Nema podataka da je bilo ko od zarobljenih domobrana streljan, iako to ne isključuje mogućnost streljanja pojedinaca, prvenstveno časnika, pod uslovom da časnici nisu ostavljeni za razmenu, što je povremeno podrazumevala prethodna praksa. Među zarobljenicima kojima su pošteđeni životi nakon zarobljavanja u Slatini, makar privremeno, bili su i najmanje jedan ustaša i najmanje jedan lokalni pripadnik nemačke policije.⁶⁷²

doći izvor koji govori o postojanju sličnog razmišljanja u selima u okolini Đulovca: “Jedan čovjek iz Katince kaže: ‘Hrvati nam samo dolaze govoriti, a Srbi jurišaju na bunkere.’ Jedan Srbin u Dijakovcu kaže: ‘Srbi će svi izginuti jer oni idu na bunkere, a Hrvati se šalju na kurseve.’” (HDA, 1852, OK KPH Virovitica, k. 2, KP-126/1937, Izvještaj OK SKOJ Virovitica OK KPH Virovitica, 12.2.1944.)

670 Isto, str. 121.

671 VA, NOVJ, k. 1754/2, f. 7, d. 15, 29, 32, 33; VA, NOVJ, k. 1754/2, f. 8. d. 1, 4, 5, 6, 7, 9.

672 Zarobljeni ustaša koji je izrazio želju da pređe u partizane zvao se Stjepan Čizmarić i u civilstvu je bio činovnik u Osijeku. On je u istrazi tvrdio da je bio pisar u sto-

Brodaska brigada je od osnivanja praktikovala korektan odnos prema zarobljenim domobranima. Slavonski partizani pod komandom štaba 12. slavonske divizije, uključujući i borce Brodske brigade, 6. novembra 1943. napali su domobranski garnizon u Virovitici i zarobili “13 časnika, 30 dočasnika i oko 500 novaka” s zapovednikom natporučnikom Mirkom Urbanom na čelu.⁶⁷³ Mnogima od njih je omogućeno da pređu u partizane, dok su ostali pušteni na slobodu. Deo domobrana iz virovitičkog garnizona pristupio je Brodskoj brigadi, budući da je brigada učestvovala u napadu na grad i, u narednim danima, ostala na virovitičkom području.

Imajući u vidu sve navedeno, postavlja se pitanje zašto bi Brodska brigada, čiji je svaki drugi borac uoči borbi za Slatinu bio hrvatske nacionalnosti i čiji je oficirski kadar bio pretežno hrvatske nacionalnosti, vršila neselektivne likvidacije nakon oslobođenja Slatine motivišući se isključivo mržnjom prema Hrvatima, kako insinuirao Dragutin Pelikan.

Nail Redžić je ostavio kraću belešku o prilikama u Slatini neposredno nakon oslobođenja mesta. “Poslije likvidacije uporišta dogodilo se nešto što se nije očekivalo. U grad je nagnula masa naroda iz okolnih sela. Cilj su bile trgovine, ali najvjerovatnije na tome se ne bi završilo. Iako su taj narod u više navrata ustaše temeljito opljačkale, iako je oskudjevaao u svemu, to se nije smjelo dozvoliti. Ulazak u grad

žeru 15. bojne i da nije učestvovao u borbama u Slatini. (VA, NOVJ, k. 1754/2, f. 8, d. 1, Komanda požeškog područja NOVJ, Saslušanje Stjepana Čizmarevića, 17.4.1944.)

673 *Zbornik NOR-a, V/21, Beograd, 1958, dok. 48, str. 207: Pismo štaba 6. korpusa NOVJ od 9.11.1943. štabu 2. operativne zone; Isto, dok. 209, str. 630: Izvještaj zapovjedništva GS Domobranstva, 11.11.1943.*

Mirko Urban je kao oficir 12. slavonske divizije NOVJ ranjen već 22. novembra 1943. u borbi protiv ustaških i nemačkih snaga kod Cabune. (*Isto, dok. 125, str. 439: Izvještaj štaba 12. slavonske divizije, 24.11.1943.*) Izvori NDH provenijencije pominju zarobljavanje oko 700 domobrana u Virovitici koji navodno nisu hteli preći u partizane, za razliku od natporučnika Urbana. Prema istom izvoru, navedeni domobrani su razoružani i pušteni kućama. (*Grada za historiju NOP-a u Slavoniji, 8, Slavonski Brod, 1973, dok. 157, str. 434–435: Izvještaj Ministarstva Hrvatskog domobranstva NDH Ministarstvu oružanih snaga u Zagrebu, 11.11.1943.*)

je odmah zabranjen, a izvlačenje plijena obustavljeno." Da li je ovaj događaj podrazumevao neselektivna ubistva u gradu počinjena od "mase naroda iz okolnih sela"? Redžić ne navodi da su srpski seljaci ubijali u gradu. Međutim, ne treba isključiti takvu mogućnost. Ipak, da bi jedna takva mogućnost bila prihvaćena, ona mora imati uporište u istorijskim izvorima – pogotovo jer je takva praksa bila onemogućavana i sankcionisana od strane partizanskih štabova.

Snage 28. slavonske divizije, u borbama za Slatinu imale su gubitke od oko 40 mrtvih i stotinu ranjenih.⁶⁷⁴ Navedeni podatak nije značajan u kontekstualizaciji postupaka partizana prema zarobljenim pripadnicima Ustaške vojnice i pripadnicima ustaškog pokreta iz redova civilnog stanovništva. Međutim, glavni uzrok za bespoštedno streljanje zarobljenih ustaša treba tražiti u prethodnim, trogodišnjim postupcima ustaša prema civilnom stanovništvu na širem području Slatine i Voćina, naročito kada je reč o prinudnim deportacijama srpskih naseljeničkih porodica, o internaciji nekoliko desetina srpskih muškaraca tokom 1941, o pokolju u Kometniku i Voćinu 13-14. januara 1942, o internaciji celokupne jevrejske i romske populacije s područja kotara i deportaciji u logor nekoliko stotina srpskih civila tokom leta i jeseni 1942. Dragutin Pelikan tendenciozno prećutkuje prethodnu praksu pripadnika ustaškog pokreta na širem području Slatine budući da bi to podrazumevalo kontradikciju u pokušaju vikti-

674 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961, dok. 41, str. 186.

Publikovan je poimenični spisak poginulih boraca 21. slavonske brigade u kome se navode podaci za 29 boraca koji su izgubili život u Slatini i okolnim selima (Bakić, Sladojević, Lukavac) u vreme borbi za grad, 4-6. aprila. Među njima je bilo 16 boraca hrvatske i 13 boraca srpske nacionalnosti. (Bogdan Bosiočić, *n. d.*, str. 345-397.) Prema poimeničnom spisku poginulih boraca 25. brodske brigade, prilikom borbi za Slatinu poginula su 23 borca brigade. Među poginulim borcima 11 je bilo hrvatske (pretežno iz okoline Slavenskog Broda), deset srpske (pretežno iz okoline Vukovara), jedan muslimanske i jedan slovenačke nacionalnosti. (Nail Redžić Jamba, *n. d.*, str. 317-341.) Poimenični spisak poginulih boraca 25. brodske brigade u borbama za Slatinu, verovatno nije potpun. Takav zaključak se nameće na osnovu činjenice da partizanski izvori navode kako je 25. brigada imala veće gubitke od 21. brigade, s čime su navedeni poimenični spiskovi u kontradikciji.

mizacije onih koji su počinili najteže oblike ratnih zločina u poznatoj istoriji slatinskog područja. Isto tako, Pelikan u svojoj knjizi nijednom rečju nije pomenuo zločine ustaških i nemačkih snaga na području Podravske Slatine, Voćina i Slatinskog Drenovca koji su usledili ubrzo nakon potiskivanja partizana iz Slatine.

Prećutkivanje zločina nad civilnim stanovništvom, uglavnom srpske nacionalnosti, počinjenih nakon potiskivanja snaga NOVJ iz Slatine neposredno uoči i tokom ustaško-nemačke Operacije “Oluja” od strane Dragutina Pelikana problematično je iz nekoliko razloga: 1) zločini počinjeni tokom i neposredno nakon Operacije “Oluja” predstavljaju najteže zločine na području kotara Podravska Slatina nakon masovnih zločina koje su ustaše počinili 1942; 2) razaranje u partizanskim selima tokom Operacije “Oluja” predstavlja primer najobimnijeg uništavanja imovine civilnog stanovništva tokom čitavog ratnog razdoblja na području kotara Podravska Slatina; 3) zločini nad civilima izvršeni u brdskim selima kotara Podravska Slatina tokom Operacije “Oluja” spadaju u najteže ratne zločine koje su ustaške i nemačke snage izvršile u pretposlednjoj godini rata na tlu Slavonije; 4) iako je Operacija “Oluja” zahvatila najveći deo brdske Slavonije, najmasovniji zločini ustaša i SS-policije tokom te operacije zabeleženi su upravo u kotaru Podravska Slatina; 5) tokom Operacije “Oluja” stradala su i srpska sela koja su prethodno zbog organizovanog otpora izbegla pljačkanja i uništenja domaćinstava i masovna ubijanja meštana (Smude, Gornji Meljani, Rijenci i Đuričić); 6) tokom Operacije “Oluja” stradala su i neka srpska sela koja su u leto 1942, u vreme najmasovnijeg stradanja srpskog stanovništva u Brđanskoj, bila pošteđena masovnih zločina, a da nisu bila deo partizanske teritorije (Lukavac i Lipovac).

Borbe u Brđanskoj od 7. do 10. aprila 1944.

Jake nemačke snage probile su 6. aprila linije 18. slavonske brigade kod Adolfovca i Đurinog Luga, započevši prodor prema Slatini iz pravca Donjeg Miholjca. Osamnaestoj brigadi NOVJ nedostajalo je teškog oružja da zaustavi protivničke kolone u kojima su se nalazili i tenkovi. Štab 6. korpusa NOVJ odlučio je da se snage pod njegovom komandom evakušu u Brđansku, kako bi se izbegli nepotrebni gubici, budući da su prethodno osnovni ciljevi uspešno realizovani: naneti su ozbiljni gubici ustaškom garnizonu u Slatini, zaplenjene su veće količine oružja, municije, namirnica i raznog materijala, pri čemu je neprijatelju i svima koji se još nisu opredelili u ratnom sukobu dato do znanja da neprijatelj više nije siguran ni u gradovima. Pripadnici 28. i 12. slavonske divizije odstupili su u noći 6–7. aprila iz Slatine i ravničarskog dela kotara. Nakon ulaska nemačkih snaga u Slatinu, nemačka i ustaška komanda formirale su poterne odrede, snabdevene kamionima i tenkovima, u cilju pristizanja partizanskih kolona koje su uz pomoć volovske i konjske vuče odvlačile plen iz Slatine.⁶⁷⁵

Prema brdskom delu slatinskog kotara povukle su se četiri partizanske brigade. Brodska brigada se povukla prema Levinovcu i Humu i nije učestvovala u borbama tokom ustaško-nemačkog protivnapada 7–10. aprila.⁶⁷⁶ Može se pretpostaviti da su se delovi 25. brodske i 17. slavonske brigade naslanjali jedni na druge na području Hum Varoši i Mačkovca, gde takođe nisu zabeležene borbe. Tri bataljona 17. brigade zauzela su položaje severoistočno od Popovca i severno od Macuta, prema Goleniću, a kada su ustaško-nemačke snage zauzele Čeralije i

675 Bogdan S. Bosiočić, *21. udarna slavonska brigada*, Beograd, 1981, str. 156.

676 Nail Redžić Jamba, *n. d.*, str. 127.

Bokane deo brigade je zaposeo položaje istočno od Macuta i Smuda prema Bokanama i Čeralijama. Protivnik je pokušao da se neopaženo privuče položajima brigade, iz pravca Čeralija, koristeći korito Voćinske rijeke, ali je na vreme uočen. Ipak, protivnik je uz pomoć artiljerije i avijacije uspeo da potisne 17. brigadu iz Macuta, prodirući iz pravca Golenića i Bokana. Brigada se povukla prema Popovcu i Voćinu u koje ustaše i Nemci nisu prodrli. Pripadnici 17. brigade naneli su protivniku određene gubitke, ali su oni svakako znatno manji od gubitaka navedenih u posleratnoj vojnoj historiografiji (navodno “50 poginulih i dvostruko više ranjenih”). Brigada je u ovim borbama imala šestoricu poginulih i 15 ranjenih boraca.⁶⁷⁷

Osamnaesta brigada se u ranim jutarnjim časovima 7. aprila povukla na položaje između Slatine i Mikleuša, zadržavši kontrolu nad Novom Bukovicom, Gornjom Bukovicom i Aleksandrovcem. Brigada je u tim selima ostala do 9. aprila, kada joj je štab 12. slavonske divizije naredio da zaposedne potpapučka sela Pušinu, Krajnu i Slatinski Drenovac kako bi ih odbranila od napada iz pravca Mikleuša i Čeralija. Ova brigada je tokom prva tri dana sprečila ustaško-nemačke snage da prodru u sela u dolini Voćinske rijeke iz pravca Orahovice i Čačina-ca.⁶⁷⁸ Time su protivničke snage sprečene da u sela u dolini Voćinske rijeke prodru najprohodnijim, istočnim i severoistočnim pravcem. Međutim, 21. slavonska brigada nije uspela da spreči ustaško-nemačke snage da prodru iz pravca Slatine teže prohodnim, ali kraćim brdskim putem koji je od Slatine vodio prema Čeralijama.

Dvadeset prva brigada povukla se južno od Slatine i zauzela položaje u Ivanbrijegu i Čeralijama, na pravcu kojim su uskoro prodrle ustaške i nemačke snage. Na osnovu sačuvanih izvora možemo zaključiti da je stožer 15. bojne odlučio da se probije prema selima u dolini Voćinske rijeke – najkraćim putem prema Čeralijama, dugim 13 km, preko šumskog područja između Slatine i Čeralija. Ustaše su najvero-

677 Zdravko B. Cvetković, *Sedamnaesta slavonska NOU brigada*, Beograd, 1979, str. 154–155.

678 Rade Roksanđić, Zdravko B. Cvetković, *18. slavonska brigada*, Beograd, 1974, str. 107–108.

vatnije izvršili proboj direktno prema Čeralijama ne zaustavljajući se u srpskim selima Lukavcu i Lipovcu i nemačkom selu Ivanbrijeg, koji se nalaze desno od puta Slatina-Čeralije, ili su stanovnici Lukavca i Lipovca bili uspešno evakuisani. Može se pretpostaviti da je prodor nemačkih snaga prema Čeralijama iskorišćen za evakuaciju nemačkog stanovništva iz Ivanbrijega.

Najisturenije položaje prema napadnoj koloni koja je prodirala iz Slatine prethodno je zauzeo 3. bataljon 21. brigade, pokraj Ivanbrijega. Bataljon je uspeo da izbegne brojniju ustaško-nemačku kolonu, ali o nailasku neprijatelja, kako se može zaključiti iz jednog prigovora Radojice Nenezića, komandanta 28. slavonske divizije, nije obavestio susedne jedinice.⁶⁷⁹ Prvi i 2. bataljon 21. slavonske brigade bili su razmešteni u Čeralijama, a 4. bataljon u Bokanama. Prva dva bataljona uspela su privremeno da uspore kretanje neprijateljske napadne kolone na brdima severno od Čeralija i da unište jedan tenk. Međutim, zbog pritiska protivnika koji je koristio artiljeriju i avijaciju, oba bataljona bila su prinuđena da se povuku prema Čeralijama. Osim Čeralija, bombardovani su Voćin i Drenovac. Posleratni izvori navode da su snage nemačke avijacije koje su izvršile bombardovanja imale "neubičajeno mnogo aviona - preko 50",⁶⁸⁰ što je svakako preuveličano. Napadači su imali podršku nemačke avijacije koja je bombardovala partizanske položaje na širem području Voćina. Svedoci su upamtili da je Voćin 7. aprila bombardovalo navodno 27 aviona. Prilikom bombardovanja pogodeno je devet kuća. U jednoj kući poginuo je 23-godišnji muškarac srpske nacionalnosti, meštaniin Nikola Brezanović, a u jednom štaglju bomba je ubila 15 partizanskih konja, dok je u okolini, verovatno na njivama, poginulo nekoliko volova. Uništene kuće podjednako su pripadale licima srpske i hrvatske nacionalnosti.⁶⁸¹

679 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961, dok. 70, str. 322-323: Pismo štaba 28. udarne divizije od 17.4.1944. štabu 6. korpusa i potčinjenim jedinicama o greškama koje su zapažene prilikom napada na Podravsku Slatinu.

680 Bogdan S. Bosiočić, *n. d.*, str. 157.

681 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2205, Zapisnik od 20.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Stanka Teodorovića iz Voćina.

Pripadnici 15. bojne UV i jedinica SS-policije pristigla iz Osijeka 7. aprila 1944. uspjeli su da potisnu partizane iz Čeralija i da tokom dvodnevni borbi privremeno zauzmu Bokane i Macute, a verovatno i Rijence.⁶⁸² Prema posleratnim izvorima, pripadnici 1. i 2. bataljona 21. slavonske brigade naneli su određene gubitke protivniku u borbama na prilazima Čeralijama (navodno 30 vojnika izbačenih iz stroja).⁶⁸³

Na osnovu sačuvanih izvora nije posve jasno gde su se povukli bataljoni 21. brigade. Za 3. bataljon znamo da se povukao preko Voćinske rijeke, u Rijence, selo južno od Čeralija, ali da je bio prinuđen da se nakratko povuče i iz Rijenaca. Potom je 21. brigada uspjela odbraniti liniju Rijenci–Smude. Snage 4. bataljona 21. brigade bile su nedovoljne da zaustave prodor ustaša i nemačke policije iz Čeralija u Bokane. Bataljon se, po svemu sudeći, povukao u Macute, ali su ga protivnički vojnici potisnuli i iz tog sela. Istog dana, 7. aprila, 17. slavonska brigada uspjela je sprečiti prodor protivničkih snaga od Macuta prema Voćinu. Borbe između Macuta i Voćina i borbe na liniji Rijenci–Smude vođene su i naredna dva dana. Partizni su 7. aprila uspjeli da spreče ustaše da prodru u Smude i Rijence i potencijalno izvrše zločine nad meštanim, što im nije pošlo za rukom početkom maja. Jedan dokument Domobranstva NDH navodi da su OS NDH “nakon teške borbe” 9. aprila zauzeli dva neimenovana mesta deset kilometara južno od Slatine,

682 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2008, Zapisnik od 13.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Pere Bosanca iz Čeralija; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2160, Zapisnik od 15.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Blagoja Rakića iz Bokana; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-1836, Zapisnik od 15.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Nikole Pantelića iz Macuta.

Štab 28. slavonske divizije izneo je negativnu ocenu o izviđačkoj službi 17. slavonske brigade koja nije na vreme uočila prisustvo neprijatelja u Bokanama, čime je olakšano zauzimanje Macuta od strane ustaša. (*Zbornik NOR-a*, V/26, Zagreb, 1961, dok. 70, str. 329; Pismo štaba 28. udarne divizije od 17.4.1944. štabu 6. korpusa i potčinjenim jedinicama o greškama koje su zapažene prilikom napada na Podravsku Slatinu.) Čini se da ni snage 4. bataljona 21. slavonske brigade nisu bile na visini zadatka jer najverovatnije da nisu na vreme obavestile snage 17. slavonske brigade o gomilanju neprijatelja iz pravca Čeralija.

683 Bogdan S. Bosiočić, *n. d.*, str. 157.

pri čemu se navodi da su partizani imali gubitke od osam poginulih.⁶⁸⁴ Gubici OS NDH ne navode se u izvoru, što ne znači da ih nije bilo. Dva neimenovana mesta svakako su Bokane i Macute.

Područje Čeralija branio je 3. bataljon 21. slavonske brigade. Borbe su vođene najpre između Čeralija i Lipovca, da bi potom ustaško-nemačke snage potisnule partizane iz Čeralija preko Voćinske rijeke u Rijence. Partizanski izvori navode da je 3. bataljon 21. brigade bio isuviše slab da zaustavi prodor neprijatelja i da pripadnici bataljona nakon potiskivanja iz Čeralija nisu uspjeli da se održe ni u Rijencima.⁶⁸⁵ Borbe su nastavljene i narednih dana. Prema partizanskim izvorima, napadači su iz Čeralija 9. aprila uspjeli prodreti u pravcu zapada, prema Voćinu. Izvor navodi da su ustaše i Nemci istovremeno izvršili palje-nje Bokana i Macuta. Pripadnici 17. slavonske brigade suprotstavili su se napadačima: neuspješno na području Macuta i uspješno na području Smuda, dok su pripadnici 21. slavonske brigade sprečili prodor neprijatelja na liniji Smude-Rijenci. Nakon četvorosatne borbe partizani su uspjeli “neprijatelja djelomično razbiti i odbaciti ga na njegove prvobitne položaje kod sela Čeralija. Prema tim izvorima, 17. brigada je neprijatelju nanela gubitke od 40 poginulih vojnika i jednog oficira, pri čemu je oštećen jedan tenk.⁶⁸⁶ Navedeni gubici u ljudstvu možda su uveličani. Ustaško-nemačke snage nastavile su da kontrolišu Čeralije sve do početka maja, a Bokane i Macute su ponovo zauzele nakon otpočinjanja Operacije “Oluja”, krajem aprila.

684 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961, dok. 162, str. 828: Izvještaj Glavnog stožera Dombrovanstva od 12.4. 1944.

685 *Zbornik NOR-a*, V/27, Zagreb, 1961, dok. 83, str. 350: Izvještaj štaba 28. NOU divizije od 17.5.1944. štabu 6. korpusa NOVJ.

686 *Isto*, str. 348, 350.

Prilikom borbi između Čeralija i Smuda 9.4.1944, 3. bataljon 21. slavonske brigade imao je najmanje šestoricu poginulih boraca. Naime, taj broj je poznat na osnovu pomeničnog spiska stradalih boraca. Među poginulima u Smudama bio je Stevo Šljivić (22), rodom iz Lisičina. (Bogdan Bosiočić, *n. d.*, str. 369.) Njegova majka Milica (55) i sestra Smilja (28) stradale su krajem 1942. u logoru Tenja, gde su deportovane krajem septembra 1942. (HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Lisičine, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946.)

Zločini Ustaške vojnice i SS-policije u Brđanskoj 7–10. aprila 1944.

Tokom ofanzive 15. bojne UV i nepoznate jedinice SS-policije na području između Čeralija i Voćina ustaše i nemački vojni policajci od 8. do 10. aprila 1944. izvršili su ubistva u pet sela Brđanske ubivši 87 civila: Bokane (15), Macute (26), Kometnik-Zubići (13), Čeralije (25), Lipovac (8). Sva naselja su u potpunosti zapaljena. Bio je to najmasovniji zločin izvršen na području Brđanske nakon ubistva 223 civila u Kometniku, Dobriću i Voćinu, 13–14. januara 1942.

Prema svedočenju meštana Bokana iz 1946, pripadnici 15. bojne UV u zajednici s “njemačkim tenkistima, pješadijom i gestapovcima”, odnosno pripadnicima Wehrmachta i SS-policije, upali su 7. aprila u Bokane iz pravca Čeralija. Sutradan su u selu uhvatili osmoro meštana srpske nacionalnosti. “Matić Maru (41), Bosiljku (17), Stevu (50), Anu (49) i Lazu (9); Čakardić Desanku (17) te Cvijetić Marka (50) i Stevu (45)”. Na licu mjesta ubili su Marka i Stevu Cvijetića, “a ostale su otjerali u Čeralije te ih istoga dana potukli u bašči Adolfa Parta. Iza toga se razvila borba između Macuta i Voćina, te su za vrijeme borbe drugi njihovi manji odredi iseljavali kulturbundaše iz našega i okolnih sela.” Dakle, navedeni izvor sugerše da se zločin nad stanovnicima Bokana dogodio 8. aprila, odnosno dan pre borbe između 17. slavonske brigade i 15. bojne koja se odigrala između Macuta i Voćina, 9. aprila, kada su partizani naneli ustašama gubitke navodno od nekoliko desetina poginulih i ranjenih. Prema svedočenju meštana, napadači su u Bokanama opljačkali 250 komada krupne i sitne stoke. Pri povlačenju iz sela, verovatno 9. aprila, izvršili su paljevinu celog naselja. Tom prilikom nije pošteđeno nijedno domaćinstvo, što znači da su glavnu reč u paljenju Bokana imali Nemci budući da su zapaljene i nemačke i hrvatske kuće. Meštani Bokana su 1946. posvedočili da su u

paljenju sela pored nemačkih vojnika učestvovali i ustaše. Izgorela je 101 kuća i 404 ekonomske zgrade. Prilikom paljenja kuća, nemački i ustaški vojnici ubili su još sedmoro meštana srpske nacionalnosti od kojih su neki zapaljeni, a neki ubijeni klanjem ili vatrenim oružjem: "Nađeni su spaljeni u kućama: Rade Nenadović (66), Mile Čakardić (63), Čakardić Lazi (57) nađena je odsječena glava, a Nenadović Boja (64) i Vida (65), te Čakardić Ana (59), nađeni su potučeni u selu, a Vid Matic (70) nađen je spaljen u njegovoj vlastitoj zgradi. Tko je ovo izvršio, je li gestapovci ili ustaše, to se nije moglo saznati. Kada su izvršili ovaj zločin neprijateljske su se formacije povukle prema Slatini." Dakle, pripadnici 15. bojne UV i SS-policije su 8. i 9. aprila ubili ukupno 15 meštana Bokana. Među onima koji su učestvovali u zločinu u Bokanama meštani su prepoznali dvojicu Nemaca iz sela, Josipa Horvata i Josipa Prugovečkog, za koje su tvrdili da su gestapovci, i Zvonka Tomca, ustašu iz Bokana koji je bio podoficir u 15. bojni UV.⁶⁸⁷ Prema partizanskom izvoru s kraja jula 1944, Bokane su nakon okončanja prolećne ofanzive i ponovnog uspostavljanja partizanske vlasti imale

687 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2160, Zapisnik od 15.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Blagoja Rakića iz Bokana.

Imena žrtava potvrđena su u saveznom popisu žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964-1965: MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Bokane, str. 1626-1627.

Partizanski obavještajni izvor s kraja aprila 1944, u vreme dok je trajala ustaško-nemačka ofanziva (Operacija "Oluja") i dok se selo nalazilo pod kontrolom ustaša, navodi da je u selu ubijeno deset osoba. Nepotpuni podatak o broju žrtava verovatno je posledica činjenice da su se meštani vratili u selo sredinom maja i da su tek tada mogli ustanoviti precizan broj spaljenih žrtava. (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.923, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9-15.4.1944, 26.4.1944.) Miroslav Gazda navodi da je ustaša Zvonko Tomac poginuo 25.10.1945. kao križar. (Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 168.) Gazda navodi da je Zvonko Tomac bio stanovnik Golenića, ali nekoliko dokumenata ZKRZ navode da je Tomac bio iz Bokana. Zvonko Tomac je, prema podacima ZKRZ, najpre bio ustaški tabornik općine Čeralije, da bi potom postao "ustaški vodnik u Podravskoj Slatini", što sugerise da je bio podoficir u 15. bojni UV. (HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37548, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača. Zločinac: Tomac Zvonko.) Poslednji izvor tereti Zvonka Tomca, na osnovu komandne odgovornosti, za ubistvo 12 srpskih civila tokom leta 1942. na području pod ingerencijom ustaškog tabora Čeralije.

124 stanovnika, od toga 14 dece bez roditelja i deset boraca NOVJ.⁶⁸⁸ Prethodne godine osmorica meštana su poginula u partizanima.⁶⁸⁹

Ustaše 15. bojne i pripadnici neidentifikovane nemačke jedinice (verovatno su u pitanju kombinovane snage Wehrmachta i domaće SS-policije), koje su u sastavu imale i tenkove, u broju od navodno oko 1.500 naoružanih vojnika, upali su 7. ili 8. aprila u Macute iz pravca Čeralija i Bokana i ostali u selu nekoliko dana. “Kada je zašla neprijateljska vojska u selo počeli su odmah sa paljenjem sela. Zapalili su 123 stambene zgrade i 379 nuszgrada koje su djelomice do temelja izgorile, a djelomice u manjoj mjeri, ali je sva imovina koja se je našla u ovim zgradama izgorila i upropašćena.” Prilikom upada u Macute i boravka u selu, ustaše i nemački vojnici ubili su 26 meštana. Deo žrtava ubijen je klanjem. Izvori se razlikuju u navođenju etničke strukture žrtava. Izvor iz 1946, koji je najvalidniji u pogledu poimenične identifikacije, navodi da je među žrtvama bilo 15 osoba srpske, 11 osoba hrvatske i jedna osoba nemačke nacionalnosti. Izvor iz 1944, nastao nedugo nakon zločina, navodi da je među žrtvama bilo četvoro Mađara, dva Nemca i dvoje Hrvata “koji su bačeni u vatru”. Očigledno je izvor iz 1946. pogrešno etnizirao pojedine žrtve. Ubijeno je 14 muškaraca, osam žena i četvoro staraca (dva muškarca i dve žene). Najmlađa žrtva je imala 19, a najstarija 75 godina. Među ubijenima bili su Smilja Pantelić (55) i njen sin Pane (19), Franjo Matić (47) i njegova

688 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Kotarski NOO Podravska Slatina okružnom NOO Našice: Statistički podaci [za sela općine Čeralije], 3.8.1944.

Jedan drugi dokument pozadinskih organa NOVJ, nastao početkom jula 1944, beleži da je u Bokanama živelo 165 meštana, isključivo srpske nacionalnosti. (DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Čeralije Kotarskom NOO Podravska Slatina: Izveštaj za mjesec lipanj 1944, 4.7.1944.)

689 VA, NOVJ, k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.

“Knjiga palih drugova” beleži imena osmorice stanovnika Bokana koji su kao partizani izginuli 1943. Nema podataka o poginulim partizanima iz sela u nekoj drugoj ratnoj godini. Pali borci: Joco I. Matić (1910), Tanasije S. Cvijetić (1922), Stevo Đ. Matić (1912), Milutin Đ. Matić (1920) Milenko N. Cvijetić (1920) Stevo U. Čakardić (1903), Mile S. Čakardić (1922). Milutin i Stevo Matić bili su braća.

kćerka Marica (21), supružnici Gajo (53) i Stoja Dragosavljević (53), supružnici Joško (67) i Rozika Matančić (67) i supružnici Toni (41) i Rozika Kovač (39). Osmoro žrtava je zaklano, od toga šestoro nije bilo srpske nacionalnosti. Među zaklanima bile su dve žene. Dvoje strada-
lih je poginulo od nemačke artiljerije, a ostali su ubijeni van borbe iz pušaka i mitraljeza.⁶⁹⁰

Mara Pelikan i Miroslav Gazda, autori jedne nenaučne knjige koja za temu znatnim delom ima stradanja tokom Drugog svetskog rata u kotaru Podravska Slatina, uvrstili su većinu stanovnika Macuta, nesrpskih nacionalnosti, koji su ubijeni od strane ustaša i/ili SS-poli-

690 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-1836, Zapisnik od 15.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Pantelića iz Macuta.

U ovom dokumentu ZKRZ iz 1946. navedeni su najpotpuniji poimenični podaci o žrtvama iz Macuta ubijenim od 7. do 10.4.1944: Vid Ostojić (70), Sebastijan Matančić (60), Joško Matančić (67), Rozika Matančić (67), Franjo Matić (47), Marica Matić (21), Toni Kovač (41), Rozika Kovač (39), Ruža Dokmanec (40), Josip Farkaš (60), Ludovik Sempl (50), Simo Miščević (60), Stana Radmilović (70), Jula Radmilović (50), Gajo Čevizović (53), Stevo Desančić (60), Stevo Pantelić (41), Stojan Miščević (30), Neđo Arbić (30), Smilja Pantelić (55), Pane Pantelić (19), Gajo Dragosavljević (53), Stoja Dragosavljević (53), Stoja Ratić (20), Josip Šimek (46). Najstariji sačuvani izvori o pokolju u Macutama, nastali 13 odnosno 19 dana nakon zločina, navode prezime familije Matančić kao Matanči tvrdeći da je u pitanju mađarska porodica. Isti izvori navode da je i J. Farkaš bio mađarske nacionalnosti, a da su J. Šimek i L. Sempl bili Nemci. (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 20.4.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.923, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9-15.4.1944, 26.4.1944.) Ta dva dokumenta navode poimenične podatke samo za žrtve nesrpskog porekla, što je verovatno rezultat činjenice da je do tad na slatinskom području nezabeleženo slično masovno ubistvo nesrpskih meštana od strane antipartizanskih snaga. Iako nepotpuni, ta dva izvora demantuju neke savremene falsifikate koji sugerišu da su žrtve nesrpske nacionalnosti iz Macuta pobijene od strane NOVJ. Imena 22 od 26 žrtava iz Macuta potvrđena su u saveznom popisu žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964-1965: MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Macute, str. 1652-1653. Sačuvan je još jedan izvor iz epohe koji potvrđuje istoričnost zločina u Macutama 7-10.4.1944. Reč je o izveštaju općinskog NOO Voćin s kraja jula 1944. u kome se ne navode poimenični već samo numerički podatak o 23 žrtve pokolja. (DAV, 113, KNO-OPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina: Spisak uništenih zgrada, pobijenih i otjeranih ljudi i marve sa Općinskog NOO Voćin [bez datuma, leto 1944.]

cije u žrtve partizanskog terora. Autori su, bez navođenja izvora, proizvoljno ustvrdili da su te osobe ubijene od strane partizana zato što su bile hrvatske nacionalnosti, što je netačno. Štaviše, autori su izneli grubu neistinu: “Partizani su pobili sve Hrvate u Macutama koji nisu uspjeli ili htjeli pobjeći.” Istorijska realnost je upravo suprotna: ustaše i esesovci su onemogućili bilo kome da ostane živeti u Macutama jer su u potpunosti spalili sva seoska domaćinstva i prinudno iselili stanovnike koji nisu bili srpske nacionalnosti. Ubijanje hrvatskih civila navodi na zaključak da su ubijeni možda odbili da napuste selo. Tvrdnje Mare Pelikan i Miroslava Gazde predstavljaju grubi istorijski falsifikat.⁶⁹¹

Prema tvrdnjama meštana, u selu je opljačkan 761 komad kru-pne i sitne stoke, “a perad su svu potukli, pokupili i odnijeli”. “Zatim su pljačkali hranu, mast, meso, odjeću, obuću, rublje, posteljinu i sve ostalo što se nalazilo u zgradama i nuszgradama, te su sve sobom odnijeli. Čim su izvršili ovaj zločin povukli su se prema Čeralijama.” Selo je pre rata imalo 130 kuća i 390 gospodarskih zgrada.⁶⁹² Nakon okončanja ofanzive, u Macutama je, krajem juna, živelo 208 stanovnika, pri čemu je 65 meštana bilo angažovano u okviru NOVJ, a 23 u “neprijateljskoj vojsci”.⁶⁹³ U tom razdoblju u selu je živelo osmoro

691 Autori, bez navođenja izvora, kao žrtve partizanskog terora navode supružnike Joška/Josipa i Roziku Matančić i oca i kćer Franju i Maricu Matić, Josipa Farkaša i Josipa Šimeka. Takođe, autori kao žrtve partizanskog terora navode i supružnike Antuna i Mariju Kovač, za koje tvrde da su navodno likvidirani 1943. Postoji velika verovatnoća da je reč o Antunu-Toniju i Roziki Kovač, koji su takođe ubijeni od strane ustaša i/ili nemačkih vojnih (SS) policajaca aprila 1944. Autori su najverovatnije imali pogrešnu informaciju da se Rozika Kovač zvala Marija. (Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *Spomenar hrvatskim žrtvama Virovitičko-podravске županije stradalim 1941.-1945. i 1991.-1995. godine*. Drugo ispravljeno i dopunjeno izdanje, Osijek, 2011, str. 241.)

692 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-1836, Zapisnik od 15.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Pantelića iz Macuta.

693 Početkom avgusta 1944. u selu je živelo “50 familija sa 242 člana”. Povećanje broja žitelja najverovatnije se odnosi na povratnike hrvatske nacionalnosti koji su prethodno prinudno raseljeni od strane OS NDH. (DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina: Spisak uništenih zgrada, pobijenih i otjeranih ljudi i marve sa Općinskog NOO Voćin [bez datuma, leto 1944.]

dece bez roditelja. U redovima NOVJ od početka 1942. do 19. jula 1944. poginulo je 15 stanovnika Macuta.⁶⁹⁴ U prvoj polovini 1944. poginula su petorica partizana iz Macuta.⁶⁹⁵

Vlado Potočnjak, 20-godišnji borac 17. slavonske brigade koji se brigadi priključio krajem 1943. u rodnom Ludbregu, ostavio je u ratnom dnevniku kratku belešku o posledicama zločina ustaša i nemačke policije u Macutama. Potočnjak potvrđuje da su Macute i Bokane u potpunosti spaljene. “Zaklani seljaci, plač djece i žena – očaj. Bilo je to jučer – vidio sam strahote i zločine bande. Vidjevši dvojicu ubijenih seljaka, izišao sam iz kolone, ni sam ne znam zašto – nešto me privuklo. Kleknuo sam pred njih i gledao – i pamtio. Jedan je zaklan ‘škljocom’. Nož je ostao na prsima seljaka. Kiša, koja je padala svu noć, oprala je krv i jasno se vidio ubod u vrat. Rana zjapi. Čovjek ima zgrčene noge – znači li to da ga je bandit zajahao i tako pomalo klaao? Užas! Drugi leži opružen malo dalje, a iz glave na zelenoj travi prosuti mozak... Kako?! Kako je to učinjeno – pa to su zvjeri! Kolonu 4. bataljona dočekali su preostali živi seljaci. Jedna nam je žena kroz plač doviknula: ‘Sve mi je izgorjelo, ali sam vesela kad vas vidim žive.’ Banda je otjerala i pokupila sve što je našla. Gadno je bilo gledati tako veliko selo kako još pomalo gori i tinja... U borbama sa SS trupama imali smo 15 izbačenih iz stroja.”⁶⁹⁶

694 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Statistički podaci, 19.7.1944; DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina: Izvještaj za vrijeme od 1. do 30.6.1944, 30.6.1944.

695 Poginuli partizani iz Macuta tokom 1944: Rade Grbić (23), b. 1942, p. 1944. nep.; Luka Jagnić (23), b. IV 1942, p. 1944. nep.; Pero Pantelić (21), b. 1943, p. V 1944, nep.; Jovo Pantelić (24), b. 1942, p. I 1944, nep.; Milan Čevizović (24), b. 13.6.1942, p. 27.3.1944, Čeralije. Brat Pere Pantelića, Milan (18), b. IV 1942, p. je kao b. 17. slavonske brigade 28.8.1943, Podgorač. Dvojica sinova Vida Ostojića (ubijen kao civil u Macutama 7-8.4.1944) poginula su u partizanima. Najpre je 1943. poginuo Stevo (32), a potom 1945. i mlađi sin Gavro (18). (VA, NOVJ, k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.)

696 Vlado Potočnjak, “Izvod iz ratnog dnevnika”, 17. slavonska NO udarna brigada u dokumentima, zapisima i fotografijama, (pr. Krsto Bosanac i dr.), Beograd – Grubišno Polje, 1983, str. 147.

Partizanski obavještajni izvor navodi da je uoči paljenja sela Macute dobrovoljno napustilo 35 stanovnika, odnosno devet porodica i jedna udovica, od toga pet mađarskih, dve nemačke i dve hrvatske porodice. Istovremeno je prisilno raseljeno 14 meštana, od toga podjednak broj osoba srpske i hrvatske nacionalnosti. “Miščević Stoja, Popović Ana i Matić Antonija s četiri kćeri uspjeli su uteći bandi iz Slatine.”⁶⁹⁷

U Macutama je 13. avgusta 1944. javno obešen ustaša Stevo Rečan (rođ. 1906. u Orešcu kod Cabune). Rečan je živio pre rata u Vaškoj, a “poslije prevrata” 1941. preselio se u Macute. Osuđen je na smrt od strane Vojnog suda slatinskog područja 6. korpusa NOVJ, 27. jula 1944, zbog toga što je “proganjao i klao Srbe”.⁶⁹⁸

Naredni masovni zločin ustaško-nemačke snage počinile su 8. aprila 1944. u Kometniku, odnosno u zaseoku Kometnik-Zubići.⁶⁹⁹

O tome kakav su utisak navedeni zločini ostavili na borce 17. slavonske brigade govori jedan partizanski dokument: “Zvjerstva, koja su Njemci i Gestapo počinili pri povlačenju kroz sela Macute, Bokane i Čeralije od strane boraca su osuđena kao djela krvnika i palikuća. Pokazali su veliku mržnju prema neprijatelju. Mnogi govore da banda nije zaslužila, koje žive zarobimo, da ih streljamo, već na mnogo strašniju smrt da ih osudimo, jer je šteta metka i to je najlakša smrt.” (*Zbornik NOR-a*, IX/5, Beograd, 1969, dok. 133, str. 793; Izvještaj partijskog sekretara 2. bataljona 17. brigade. 28. divizije od 12.4.1944. partijskom sekretaru brigade.)

697 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.923, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9-15.4.1944, 26.4.1944.

698 HDA, 1491, OZNA, k. 12, 03.11.02, Sudsko vijeće Korpusnog vojnog suda 6. korpusa NOVJ pri Slatinskom području Korpusnom vojnom sudu 6. korpusa NOVJ, Predmet: Mjesečni izvještaj o radu za kolovoz 1944, 7.9.1944.

699 O zločinu u Kometniku-Zubićima 1944. govore dva dokumenta ZKRZ iz 1946. U zapisniku sa saslušanja nekolicine meštana navodi se da se zločin dogodio 8. juna 1944. U drugom dokumentu, odnosno na poledini fotografije masovne grobnice u Zubićima u kojoj su sahranjena tela 13 žrtava, nastale prilikom ekshumacije 8. aprila 1946, navodi se da se zločin dogodio 8. aprila 1944. Budući da u istorijskim izvorima nije potvrđeno prisustvo UV i SS-policije na području Kometnika i obližnjih Macuta 8. juna 1944, kao ni u danima koji neposredno prethode ili se nastavljaju na taj datum, logično je pretpostaviti da je u prvom dokumentu greškom naveden pogrešan datum. Izvori: 1) HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-3031, Zapisnik od 1.3.1946. spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i

Očigledno je da su ustaše i esesovci u Zubiće upali iz pravca Macuta, budući da su Zubići zaselak Kometnika koji je bliži Macutama nego drugi zaselak Jorgići. U svakom slučaju, ustaše i esesovci nisu mogli upasti u Zubiće iz Voćina jer je Voćin bio pod partizanskom kontrolom sve do 26. aprila. Ustaše 15. bojne i nemačka SS-policija toga dana su u selu ubili 13 meštana i zapalili gotovo celo selo. Uništeno je 116 kuća i preko 400 gospodarskih zgrada. Zaselak je uoči rata imao 123 kuće i 426 ekonomskih zgrada. Bilo je to najveće razaranje u Kometniku tokom rata, iako je najveći zločin nad meštanima počinjen 13-14. januara 1942, kada nisu zabeležena tolika razaranja niti je pokušano potpuno uništavanje sela i onemogućavanje meštanima koji nisu bili podvrgnuti izravnom teroru da žive u tom selu. Aprila 1944. razaranja je pošteđeno samo sedam kuća u kojima su boravili ustaški i nemački vojnici koji su se u selu zadržali navodno oko tri sedmice. Među ubijenim meštanima bilo je šest muškaraca, četiri žene i troje male dece. Među njima su bili Tonka Jorgić, majka petoro dece, i njen četvorogodišnji sin Pero. Pojedini meštani su ubijeni na vrlo svirep način. Boži Uglješiću je oguljena koža sa lica i stavljena "pod kaput na prsima", nakon čega "su mu odsjekli glavu i obe šake do ruku". Marica Zubić je nađena spaljena pokraj svoje kuće, a Luka Rebić je nađen zaklan u šumi pokraj sela. Pored ubijanja i paljenja sela, ustaše i esesovci su opljačkali meštane Kometnika. "Kako su njihove patrole krstarile po našim šumama, naišli su na našu marvu u šumi Točak, gdje smo ju sklonili. Svu su ju opljačkali i otpremili prema Virovitici. Bilo je 52 komada krupne rogate marve. U samom selu prije paleža opljačkali su svu hranu koja se je u kućama i gospodarskim zgradama našla, te robu, odjeću, obuću i sve ostalo što je bilo u tim zgradama."⁷⁰⁰ Krajem juna

njihovih pomagača, Izjava Nedeljka Jorgića iz Kometnika. 2) HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7774, Zapisnik od 8.4.1946. spisan na licu mjesta u šljiviku sela Zubića. (Nije nevažno što je ekshumacija u Zubićima izvršena tačno dve godine nakon datuma koji se navodi u drugom dokumentu. Oba izvora navode isti broj žrtava. Sačuvana je fotografija ekshumirane grobnice nastala na dan ekshumacije 8.4.1946.)

700 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-3031, Zapisnik od 1.3.1946. spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

1944. u Kometniku je živelo 540 stanovnika, od toga 280 u Jorgićima i 260 u Zubićima. U redovima partizana nalazilo se 25 stanovnika Kometnika (12 iz Jorgića i 13 iz Zubića).⁷⁰¹ Od kraja 1941. do početka jula 1944. u redovima NOVJ poginulo je 11 stanovnika Kometnika. Među njima su bila dvojica prvoboraca iz 1941.⁷⁰²

Prema posleratnim svedočenjima stanovnika Čeralija, ustaše i Nemci su u Čeralijama iskopali odbrambene rovove, nakon čega su partizani izvršili napad na njihove položaje i povukli se. Posle toga su ustaše i Nemci ostali u selu 14 dana, “u kome su vremenu iseljavali svoje sunarodnjake članove Kulturbunda”. “Kroz čitavo to vrijeme njihova boravka vršili su pljačku masti, hrane, odjeće, obuće, a osim toga opljačkali su i marvu koja se u selu nalazila, što sitne što krupne, 500 komada.” Izvor iz 1944. navodi da su ustaše i esesovci 8–9. aprila “zapalili gotovo cijelo selo, tako da je u selu ostalo neoštećenih samo pet kuća”. Izvor iz 1946. navodi da su napadači u Čeralijama zapalili 165 kuća i 514 ekonomskih zgrada. Isti izvor navodi da napadači nisu spalili samo jednu seosku kuću, iz čega se može zaključiti da su prili-

ča. Izjava Nedeljka Jorgića iz Kometnika.

Žrtve: Marica Zubić (35), Luka Rebić (48), Latinka Jorgić (3), Tonka Jorgić (42), Ljubica Jorgić (53), Stana Jorgić (50), Marko Jorgić (62), Pero Savin Jorgić (6), Aleksa Jorgić (26), Đuro Jorgić (26), Pero Tonkin Jorgić (4), Marica Jorgić (60). Imena devet od 13 žrtava potvrđena su u saveznom popisu žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije: MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Kometnik, str. 1643–1647.

701 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izveštaj za vrijeme od 1. do 30. lipnja 1944, 30.6.1944; DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Statistički podaci, 19.7.1944.

702 VA, NOVJ, k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.

Zaselak Zubić: Stevo Tomić (1904), b. 1941, p. 1941, nep.; Pero Bojčić (1917), b. 1941, p. 1942, nep.; Vid Jorgić (1927), b. 1942, p. 1942, nep.; Savo Čevizović (1913), b. 1942, p. 1942, Dulovac; Dušan Uglješić (1925), b. 1942, p. 1942, nep.

Zaselak Jorgić: Jovo Jorgić (1919), b. IV 1942, p. 19.3.1943, Velika Pisanica; Savo Bojčić (1919) b. IV 1942, p. X 1943, Sirač; Nikola Jorgić (1919), b. 1942, p. 1943, nep.; Joco Jorgić (1921), b. 1942, u. 6.4.1944, bolnica; Đuro Jorgić (1917), b. 1942, p. 1.7.1944, Podgorač; Ana Bojčić (1921), b. 1942, p. 1.7.1944, Podgorač.

kom povlačenja, krajem meseca, zapalili još četiri kuće. Iz ovoga proizilazi da su zapaljene i nemačke i hrvatske kuće u selu, kako bi selo u potpunosti opustelo. Namera izvršilaca zločina bila je da unište selo kako bi meštane onemogućili da pomažu partizanima. Tokom dvonedeljnog boravka u Čeralijama ustaše 15. bojne i pripadnici SS-policije regrutovani iz redova slavonskih Nemaca ubili su 25 meštana srpske nacionalnosti. Među ubijenima bilo je 11 žena, sedam muškaraca, petoro staraca (tri starca i dve starice) i dvoje dece (jedno od pet i drugo od šest godina). Dve žrtve su ubijene klanjem, a ostale iz vatrenog oružja. Jedna žrtva je bačena u bunar. Među ubijenima bili su Petra Golubović (42) i njen sin Jovan (5), kao i supružnici Simo (70) i Stoja Golubović (55), Ignjatija (60) i Milka Novaković (60).⁷⁰³ Prema podacima iz druge polovine jula 1944, Čeralije su imale 493 stanovnika od kojih se 44 nalazilo u redovima NOVJ. Od početka 1942. do kraja jula 1944. (pretežno 1943) u redovima NOVJ poginulo je 19 meštana.⁷⁰⁴ Izvor ne pruža podatke o etničkoj strukturi stanovništva nakon prolećne ofanzive, niti daje do znanja da li se navedeni broj stanovnika odnosi samo na one koji su se trenutno nalazili na teritoriji pod kon-

703 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 20.4.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2008, Zapisnik od 13.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Pere Bosanca iz Čeralija.

Žrtve: Božo Starijaš (32), Simo Golubović (70), Stoja Golubović (55), Milka Bosanac (60), Stevan Ivković (70), Petar Bosanac (45), Stojan Bosanac (70), Marica Bosanac (50), Ignjatija Novaković (60), Milka Novaković (60), Petra Golubović (42), Jovan Golubović (5), Stevo Starijaš (57), Ana Golubović (45), Stojan Golubović (67), Ilinka Živković (75), Ilija Dragojević (6), Mirka Živković (45), Jela Starijaš (60), Božo Starijaš (60), Đuka Starijaš (55), Savka Vukadinović (60), Petra Vukadinović (60), Ljubica Kovačić (55), Draginja Živković (55). Imena 22 od 25 žrtava potvrđena su u saveznom popisu žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964–1965: MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Kometnik, str. 1643–1647.

704 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Kotarski NOO Podravska Slatina okružnom NOO Našice, Statistički podaci [za sela općine Čeralije], 3.8.1944.

Jedan drugi dokument pozadinskih organa NOVJ, nastao početkom jula 1944, beleži da je u Čeralijama tokom juna živelo 542 Srba i devet Slovenaca. (DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Čeralije Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izveštaj za mjesec lipanj 1944, 4.7.1944.)

Lipovac, početak aprila 1946. Ekshumacija ostataka stanovnika Lipovca ubijenih 1944. Na slici se vide rođaci žrtava. Ovo je jedna od retkih sačuvanih fotografija meštana Lipovca, sela koje je raseljeno u godinama nakon Drugog svetskog rata. (HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7774.)

trolom partizana, odnosno da li uključuje i deo meštana koji se preselio na teritoriju pod kontrolom ustaša. U svakom slučaju, opravdano se može pretpostaviti da su tada skoro svi stanovnici Čeralija bili srpske nacionalnosti.

Jedan izvor NDH provenijencije pruža podatke o hvatanju i internaciji 28 stanovnika Čeralija, pretežno srpske nacionalnosti, bez navođenja poimeničnih podataka, rodne i starosne strukture. Uhapšeni je komanda 2. stajaćeg zdruga UV iz Donjeg Miholjca 14. aprila predala Župskoj redarstvenoj oblasti Velike župe Baranja. Uhapšeni su pušteni na slobodu 1. jula 1944. odlukom Božidara Viljetića, “zamjenika upravitelja i nadstojnika političkog odsjeka Župske redarstvene oblasti u Osijeku”.⁷⁰⁵ Postojeći izvori ne pružaju podatke na osnovu kojih je moguće zaključiti zašto su pojedini meštani Čeralija, koje su pohvatili ustaše, ubijeni, a pojedini nisu, iako su pohvatani istog dana u istim okolnostima. Ipak, nameće se zaključak da su lica uhapšena 14. aprila prilikom pokušaja bega od ustaša i nemačkih policajaca izbegla smrt upravo zahvaljujući hapšenju, dok oni koji su ubijeni krajem aprila isprva nisu hapšeni i još uvek su živeli u selu u svojim kućama, sve do povlačenja ustaške i nemačke vojske, kada su ubijeni od strane onih koji su im prethodno tolerisali boravak u selu. Jedan drugi, objavljeni, NDH izvor, navodi da je “čišćenje područja Podravske Slatine od zaostalog neprijatelja završeno. Uhićene su 83 sumnjive osobe.”⁷⁰⁶ Navedena brojka se verovatno odnosi i na 28 stanovnika Čeralija, iako je moguće pretpostaviti da se odnosi i na nepoznat broj uhapšenih stanovnika Podravske Slatine, a verovatno i

-
- 705 HDA, 1515, Velika župa Baranja, Župska redarstvena oblast u Osijeku, Predmet: Perović Mihovil, upravitelj Župske redarstvene oblasti u Osijeku – izviješće. Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost, Osijek, 1.6.1944. Partizanski obavještajni izvor navodi da je aprila 1944. iz Čeralija “44 osoba otjerano u logor”. (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.923, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9–15.4.1944, 26.4.1944.)
- 706 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961, dok. 172, str. 856: Izvještaj zapovjedništva GS domobranstva od 21.4.1944.

okolnih ravničarskih sela.

Spaljivanje Macuta, Bokana i Čeralija, 8–9. aprila, podrazumevalo je prethodno preseljavanje nemačkog i, u manjoj meri, hrvatskog stanovništva koje je živelo u tim većinski srpskim selima. Navedena sela su spaljena da bi se onemogućilo korišćenje seoskih ekonomskih resursa i logističkih potencijala od strane NOVJ. Na osnovu navedenih svedočenja stanovnika Bokana i Čeralija može se zaključiti da je domaće nemačko stanovništvo iz tih sela iseljeno u vreme ustaško-nemačke kontraofanzive u prvoj polovini aprila. Budući da su navedena sela krajem marta 1944, kada je u organizaciji vojnih i civilnih organa Nemačke narodne skupine u NDH iseljena glavovina nemačkih porodica s područja zapadne i centralne Slavonije, uključujući i područje kotara Podravska Slatina, bila pod kontrolom NOVJ, bilo je nemoguće ranije izvršiti raseljavanje Nemaca iz tih naselja.⁷⁰⁷ Učešće nemačkih policijskih bataljona u borbama protiv NOVJ nakon privremenog partizanskog zauzimanja grada i prodor ustaško-nemačkih snaga upravo prema Čeralijama, može se dovesti u vezu s planom za iseljavanje Nemaca iz tri naselja u dolini Voćinske rijeke u kojima je pored većinskog srpskog i manjinskog hrvatskog živelo i manjinsko nemačko stanovništvo. Pretpostavku da je ustaško-nemačka protivofanziva za glavni cilj imala sprovođenje iseljavanja Nemaca iz naselja pod kontrolom partizana potvrđuje činjenica da napadači nisu napali većinu potpapučkih sela u kotaru. Napadi na Voćin, Smude i Rijence sprovedeni su očigledno u cilju obezbeđivanja ustaško-nemačkih snaga u Čeralijama i Bokanama koje su osiguravale evakuaciju nemačkog i hrvatskog stanovništva i vršile pljačku i uništavanje naselja. Srpska sela u Brđanskoj postala su meta napada u novoj ofanzivi ustaško-ne-

707 Nije tačna konstatacija Miljenka Brekala i Anemarije Lukić, objavljena u jednom njihovom pretenciozno naslovljenom (u odnosu na sadržaj) i naučno trivijalnom radu koja, bez navođenja izvora, sugerise da su se Nemci s područja Brđanske iselili nakon ubistva slatinskog župnika Julija Bürgera, odnosno krajem 1944, budući da su Nemci koji su živeli u Brđanskoj iseljeni od strane nemačke vojske u prvoj polovini aprila 1944, a deo još u leto 1943. Uporediti: Miljenko Brekalo, Anamarija Lukić, "Stradanje slatinskog i voćinskog župnika Julija Bürgera i Nijemaca na slatinskom području (1943/46.)", *Godišnjak njemačke zajednice – DG Jahrbuch 2015*, Osijek, 2015, str. 324.

mačkih snaga krajem aprila. Prema partizanskom izvoru s kraja jula 1944, u “neprijateljskim snagama”, bez preciziranja da li je reč o Ustaškoj vojnici ili SS-policiji, nalazila su se 23 stanovnika Macuta.⁷⁰⁸ Jedan drugi partizanski izvor iz istog perioda navodi da je “banda otjerala” sa sobom 184 stanovnika Macuta u bliskom prethodnom razdoblju.⁷⁰⁹ Navedeni broj odnosi se na prinudno iseljene hrvatske i nemačke stanovnike, koji su bili primorani da pođu u izbeglištvo nakon što su im ustaše i esesovci zapalili imanja. Ubistvo 12 meštana Macuta nesrpskih nacionalnosti od strane ustaša i/ili SS policajaca, 7-8. aprila, nije ostavilo mnogo prostora hrvatskom stanovništvu tog sela da se usprotivi iseljavanju. Partizanski obaveštajni izvori navode da je uoči paljenja sela Macute dobrovoljno napustilo 35 stanovnika, odnosno devet porodica i jedna udovica, od toga pet mađarskih, dve nemačke i dve hrvatske porodice. Istovremeno je prisilno raseljeno 14 meštana, od toga podjednak broj osoba srpske i hrvatske nacionalnosti. “Miščević Stoja, Popović Ana i Matić Antonija sa četiri kćeri uspjeli su uteći bandi iz Slatine.”⁷¹⁰

Prilikom ustaškog naleta na partizansku teritoriju južno od Slatine, nakon privremenog oslobođenja grada, ustaše 15. bojne su 8. aprila upali u Lipovac, srpsko selo udaljeno nekoliko kilometara od Čeralija.⁷¹¹ “Dana 8.4. o.g. prilikom upada ustaša i gestapovaca u selo Lipovac, održana je u blizini sela borba, te su naši borci bili prisiljeni da se povuku, a banda je odmah po ulazu u selo počela paliti kuće. Pa-

708 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Statistički podaci, 19.7.1944.

709 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina: Spisak uništenih zgrada, pobijenih i otjeranih ljudi i marve sa Općinskog NOO Voćin. Dokument nije datiran, ali je svakako nastao pre početka avgusta 1944.

710 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 20.4.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.923, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9-15.4.1944, 26.4.1944.

711 Selo je napušteno ili raseljeno nakon Drugog svetskog rata. Nalazilo se na putu od Čeralija prema Slatini, oko tri kilometra severno od Čeralija.

velič Ivo iz Lipovca zamolio je nadsatnika da ne pale selo jer da seljaci nisu ništa krivi, te su na to prestali paliti. Zatim su po selu pljačkali razne stvari, ali narod nisu dirali.⁷¹² Prema svedočenju meštana iz 1946, toga dana su ustaše u Lipovcu zapalili četiri domaćinstva, opljačkali 14 konja i 35 komada razne stoke. Sutradan su se pripadnici 15. bojne vratili u selo u zajednici s nemačkom policijom, pristigavši iz Macuta. Toga dana zapaljen je veći deo sela, tako da je paljevine pošteđeno samo 11 kuća i četiri gospodarske zgrade. Pošteđene kuće su verovatno pripadale meštanima lojalnim NDH, tako da se može pretpostaviti da je paljevinu izvršila 15. bojna. Pre paljenja sela, ustaše i Nemci su opljačkali kuće, ambare i štale (32 grla krupne marve). Istog dana u selu je ubijeno osmoro meštana, uključujući pet žena. Među ubijenima sedmero je bilo srpske, a jedan muškarac hrvatske nacionalnosti. Među ubijenima bili su Soka Obradović (45) i njen sin Ilija (5).⁷¹³ Stradanja meštana Lipovca, pljačka i paljenje sela, 8–9. aprila 1944, predstavljaju prva masovna stradanja. Prema podacima Ko-

712 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 20.4.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.923, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9–15.4.1944, 26.4.1944.

713 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-1950, Zapisnik od 12.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Paje Pendića iz Lipovca; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 20.4.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.923, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9–15.4.1944, 26.4.1944.

Stanovnici Lipovca ubijeni 9. aprila 1944: Stanko Jovanović (42), Josip Jokoš (45), Soka Obradović (45), Ilija Obradović (5)[3], Krista Obradović (70)[75], Savka Obradović (35), Smilja Jovanović (85)[80], Ana Mladenović (70). Prilikom upada ustaša u Lipovac ranjen je meštanin Nikola Obradović (62). Najstariji sačuvani izvor koji pominje zločin u Lipovcu 9. aprila 1944, prethodno citirani dopis RDS-GUS od 20. aprila 1944, navodi ubistvo šestoro meštana, ali to su nepotpuni podaci. Izvor ne navodi imena Josipa Jokoša i Ane Mladenović. U uglastim zgradama jesu godine starosti žrtava koje se navode u izvoru iz 1944. Imena sedam od osam žrtava potvrđena su u popisu žrtava iz 1946: HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života, mjesto Lipovac, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar, [1946]. Imena šest od osam žrtava potvrđena su u saveznom popisu žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964–1965: MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Slatinski Lipovac, str. 1668.

tarskog NOO Podravska Slatina s kraja jula 1944, u Lipovcu je tokom ustaško-nemačke ofanzive spaljeno 25 kuća i 73 ekonomske zgrade. Prema istim podacima, selo je u leto 1944. imalo 117 stanovnika od kojih se 24 nalazilo u redovima NOVJ. U selu je živelo petoro siročadi. Prema istim podacima, u dotadašnjem toku rata poginulo je deset meštana u redovima NOVJ.⁷¹⁴

Ponovno prisustvo ustaša 15. bojne i nemačke policije u Lipovcu, od 27. aprila do 20. maja 1944, prilikom i nakon Operacije "Oluja", imalo je za posledicu nove zločine. U selu su spaljene sve preostale kuće, što su verovatno počinili nemački vojnici, i ubijeno je sedmoro meštana. Ustaše su u Lipovcu ponovo ubijali 2. jula 1944. Toga dana u selu je ubijeno devet meštana Lipovca i jedan meštanin Čeralija. Ta dva zločina opisana su u nastavku.

Pripadnici 15. bojne su 9. aprila izvršili pljačku nad stanovništvom Lukavca, najbližeg brđanskog srpskog sela Podravskoj Slatini. Za razliku od naredna dva upada 15. bojne u Lukavac, tokom maja i jula, u tom navratu nisu zabeležena ubistva meštana. "Dana 9.4. o.g. došlo je do 60 ustaša u Lukavac te su po selu pljačkali gdje su šta našli. Tom prilikom došao je u Lukavac sa ustašama Šimić Pavo iz tog sela koji je bio odselio u Slatinu te ih je on vodio od kuće do kuće po cijelome selu gdje su pljačkali. Nakon toga otišao je s njima opet u Slatinu... Dana 12.4. o.g. došlo je u selo Lukavac 20 gestapovaca. Tom prilikom

714 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Kotarski NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, Prilog: Statistički podaci [za sela općine Čeralije], 3.8.1944.

Prema partizanskim izvorima u Lipovcu je 18. aprila 1944. "poginuo od bande kod kuće" vodnik 18. slavonske brigade Milan Jovakarić (31). Od februara do avgusta 1944. iz Lipovca su osim Milana Jovakarića poginula još petorica partizana: Stevo Pendić (21), "poginuo u Hrvatskoj juna 1944.", Pajo Baljak (38), "poginuo u Bosni juna 1944.", Ilija Jovakarić (28), "poginuo 11. februara 1944. u Čeralijama", Dragić Kokanović (40), "poginuo u Rijencima maja 1944.", Dušan Jovakarić (41), "poginuo aprila 1944. mjesto nepoznato". (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.956, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 16-22.4.1944, 2.5.1944; VA, NOVJ, k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.)

narod je iz sela izbjegao, a oni su po svom običaju po selu pljačkali.”⁷¹⁵

Prilikom operacije usmerene protiv naselja koja su činila slobodnu partizansku teritoriju, pripadnici 15. bojne izvršili su zločine i u najmanje pet ravničarska naselja koja nisu bila pod prethodnom partizanskom kontrolom, osim od 4. do 7. aprila, prilikom borbi za Slatinu. Pripadnici 15. bojne su najpre 6. aprila upali u hrvatska sela Adolfovac, Čađavica i Čađavički Lug. Istog dana jedan nemački vojnik je izvršio zločin u Čađavičkom Lugu. Zatim su 7. aprila pripadnici 15. bojne upali u etnički mešovito selo Donju Bukovicu, a sutradan u hrvatsko selo Đurin Lug (selo je 1981. prestalo da postoji nakon što je pripojeno Donjim Bazijama), a 10. aprila u srpsko selo Vranješevci, smešteno severoistočno od Slatine. Vranješevci su u prethodnom razdoblju bili pošteđeni težih oblika terora. Ta sela su pretrpela manja stradanja u odnosu na istovremeno napadnuta sela u okolini Čeralija, ali treba naglasiti da su u Adolfovcu i Đurinom Lugu zabeležana ubistva hrvatskih civila.

Pripadnici 15. bojne su najpre 6. aprila ubili dvojicu hrvatskih muškaraca u Adolfovcu. Prethodno su pripadnici iste bojne, 28. marta, u tom selu ubili takođe dvojicu muškaraca.⁷¹⁶ Pripadnici iste postrojbe ubili su trojicu pripadnika NOP u Čađavici, takođe 6. aprila. “U selu Čađavici prilikom povlačenja partizana ostala su četiri druga koji su naišli na ustaše na šta su počeli bježati. Jednome od njih uspelo je pobeći, dvojica su ubijena, a jedan je živ uhvaćen i njega je ustaša

715 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 20.4.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.923, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9-15.4.1944, 26.4.1944.

716 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2535, Zapisnik od 4.5.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Nikole Hećimovića iz Čađavice. Žrtve ubijene u Adolfovcu 6. aprila 1944: Dragutin Mosteček (25), Izidor Bosak (54). Dragutina Mostečeka ubio je ustaša Ivan Zubak iz Orahovice. Pripadnici 1. kozačke divizije Wehrmachta 19. aprila 1944. ubili su meštana Mirka Puškadiju (60). Imena žrtava potvrđena su u popisu žrtava rata iz 1946: HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života, mjesto Adolfovac, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar, [1946.]

Mato Ferenić iz sela Čadavice zaklao.”⁷¹⁷ Prilikom borbi između nemačkih trupa i 18. slavonske brigade NOVJ u blizini Čadavičkog Luga, 6. aprila 1944. “došao je jedan njemački vojnik u kuću Imre Uja [u Čadavičkom Lugu] kod koga se nalazio ustaša Lovro Jagić. Taj Njemac došavši u kuću ubio je ustašu Lovru Jagića [(25)], Imru Uja [(30)] i njegovu ženu [Julku (30)] i ranio [njihovih] troje djece. Zatim je otišao u kuću Mande Smolčić čiji je čovjek poginuo u partizanima, te ranio nju i njezinih dvoje djece.”⁷¹⁸ Posleratni izvor greškom smešta ovaj događaj u 26. april 1944, prvi dan nemačko-ustaške Operacije “Oluja”, pri čemu navodi podatke o ubistvima u selu koja su se zaista odigrala krajem aprila 1944.⁷¹⁹ Oko 50 ustaša iz tabora u Novoj Bukovici, pod komandom Imbre Cigana iz Dobrovića, upali su 7. aprila u Donju Bukovicu, selo smešteno osam kilometara istočno od Slatine. Ustaše su toga dana u selu zapalili jednu kuću i četiri gospodarske zgrade i ubili trojicu muškaraca srpske nacionalnosti, dok su trojicu srpskih muškaraca, uključujući dvojicu 17-godišnjih mladića, “otjerali u Sla-

717 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.925, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9-15.4.1944, 26.4.1944.

718 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 20.4.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.925, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9-15.4.1944, 26.4.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2523, Zapisnik od 20.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Šimuna Čidrovskog iz Čadavičkog Luga.

Publicista Miroslav Gazda navodi netačne podatke o formaciji koja je ubila Lovru Jagića i bračni par Uj. Gazda, bez pozivanja na izvore, tvrdeći da je Lovro Jagić poginuo kao civil u Slatini 5.4.1944, a za bračni par Uj navodi da su ih “ubili partizani 5.4.1944. u Čadavačkom Lugu”. Uporediti: Miroslav Gazda, “Krvavi slatinski Uskrs”. *Ratna zbivanja u Slatini za II. svjetskog rata*, Zagreb, Slatina, 2015, str. 178-179.

719 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2523, Zapisnik od 20.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Šimuna Čidrovskog iz Čadavičkog Luga; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-3527, Zapisnik od 3.5.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Mile Dragišića iz Čadavice.

Navedeni izvori navode da su pripadnici 15. bojne krajem aprila 1944. ubili dvoje meštana Čadavičkog Luga, srpske nacionalnosti. Najpre su 26. aprila uhvatili Milu Grabovca (60), oterali ga u Donje Viljevo, gde su ga ubili, da bi nakon nekoliko dana uhvatili i ubili Stanku Radović (16), nakon čega su njen leš bacili u Dravu.

tinu i na slatinskom groblju poklali i pokopali”. “Po selu su opljačkali što god su našli.”⁷²⁰ Đurin Lug je, poput Adolfovca, naseljen početkom 20-ih godina prošlog veka, pretežno doseljenicima iz Hrvatskog Zagorja i Međimurja. Prilikom upada u selo 8. aprila ustaše su zapalili kuću Kazimira Bihera, predsednika seoskog NOO, koga su ubili istog dana, i podmetnuli požar u kuće dvojice partizanskih saradnika, ali su meštani ubrzo uspeli da ga ugase. Toga dana ustaše su u selu ubili šestoro meštana hrvatske nacionalnosti, uključujući jednu ženu. Ubistvo seljana Josipa Oremuša (40) posmatralo je njegovo sedmero dece. Nakon izvršenog zločina ustaše su se povukli u Slatinu.⁷²¹ Ustaše 15. bojne upali su 10. aprila 1944. u srpsko selo Vranješevce, smešteno deset kilometara severoistočno od Slatine, i izvršile pljačku 80 od 124 domaćinstava. Opljačkane su kuće iz kojih su poticali ukućani koji su se borili u partizanskim redovima. “Marve su opljačkali preko 100

-
- 720 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 20.4.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.924, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 9–15.4.1944, 26.4.1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2796, Zapisnik od 27.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Đure Vujića iz Donje Bukovice. Imena žrtava ubijenih u selu 7. aprila 1944: Nikola Milinović (58)[64], Stojan Đuričić (58)[60], Mitar Predragović (65)[65]. Imena žrtava ubijenih u Podravskoj Slatini nakon 7. aprila 1944: Savo Đuričić (38)[36], Branko Jovanović (16)[17], Ilija Bosanac [Basarić] (16)[17]. U uglastim zagradama jesu godine starosti žrtava navedene u izvorima iz 1944.
- 721 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2429, Zapisnik od 29.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Josipa Bričkovića, Petra Rudeca i Ivana Škafara iz Đurinog Luga; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Daruvar, 19.7.1946: Izjava Petra Rudeca iz Đurinog Luga. U Đurinom Lugu su 8. aprila 1944. ubijeni: Kazimir Biher [Bihar] (32), Roza Barber [Barbir] (30), Mato Šut (50), Andro [Andrija] Jagarinec (40), Šimo Kralj (50) i Josip Oremuš (40). Imena pet od šest žrtava potvrđena su u saveznom popisu žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964–1965: MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Đurin Lug, str. 1636–1637. Imena i prezimena u uglastim zagradama u tom obliku se navode u bazi podataka MŽG. Publicista Miroslav Gazda je žrtve ubijene u Đurinom Lugu uvrstio u žrtve partizanskog terora, pri čemu ne navodi izvore za tu tvrdnju. Štaviše, Gazda je tih šestoro ljudi uvrstio u spisak stradalih pripadnika 15. bojne UV! Uporediti: Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *Spomenar...*, str. 131–132; Miroslav Gazda, “*Krvavi slatinski Uskrs*”, str. 130, 133, 147, 255.

komada, što sitne što krupne. Svu opljačkanu imovinu otjerali su u Slatinu, a iz Slatine u Donji Miholjac gdje su je rasprodali, a novac sebi zadržali.”⁷²² Nemački vojnici su navodno 28. aprila 1944. ubili Iliju Ug-lješića (40) i njegovog sina Nikolu (14) iz Vranješevaca, u šumi pokraj sela.⁷²³ Nakon potiskivanja partizana iz Slatine 15. bojna UV izvršila je u Sopju i Gornjem Predrijevu mobilizaciju muškaraca “od 16 do 60 godina od kojih je neke odpremila u Požegu, a neke u Slatinu, gdje su ih obukli u ustaše”. U ta dva sela ustaše su izvršili prinudnu rekvizi-ciju hrane.⁷²⁴

Nakon potiskivanja partizana iz Slatine, odnosno nakon 6. aprila, pripadnici 15. bojne UV i SS-policije izvršili su određen broj ubista-va u gradu. Dokumentacija ZKRZ i DKRZ pruža poimenične podatke za 12 stanovnika Podravske Slatine i šest stanovnika okolnih sela, ubi-jenih u gradu u tom razdoblju. Među žrtvama je bilo šest žena i dvoje dece. Navedene brojke nisu konačne.

Već je pomenuto da su ustaše 7. aprila uhvatili trojicu srpskih muškaraca u Donjoj Bukovici, sproveli ih u Slatinu, gde su ih ubili, najverovatnije istog dana. Dokumentacija ZKRZ pruža podatke o ubistvu dvojice srpskih muškaraca iz Gornjih Kusonja koji su 7. aprila ubijeni od strane nemačke policije u blizini tvornice ulja u Slatini. Njih dvojica su se zaputili u Slatinu misleći da je grad još uvek pod kontrolom partizana. Žrtve su pre ubijanja batinane.⁷²⁵ Istog dana, 7. aprila, ustaša Petar Pejić iz Slatine, rojnik u 15. bojni UV, u Slatini je

722 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2628, Zapisnik od 23.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Milana Lazića iz Vranješevaca.

723 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života, mjesto Vranješevci, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar, [1946.]

724 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.4.871, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme 26.3–9.4.1944, 17.4.1944.

725 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Zapisnik od 29.1.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Mileve Milinović iz Gornjih Kusonja; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Zapisnik od 24.8.1945. pred Gradskim NOO u Podravskoj Slatini: Izjave Đuke Gajić, Ivana Nađa i Josipa Lajha iz Podravske Slatine. Žrtve: Joco Milinović (38), Stevo Mihaljević (45).

izvršio ubistvo Luke Cvijića (52), srpskog seljaka iz Bakića. Žrtva je zaklana.⁷²⁶ Istog dana u Slatini je ubijeno petoro stanovnika tog grada (dva muškarca i tri žene), pri čemu su četiri žrtve bile srpske, a jedna hrvatske nacionalnosti. Četiri ubistva su počinili pripadnici nemačke SS-policije, a ubistvo Hrvatice Mare Šljivac počinili su nepoznati ustaša i nepoznati nemački SS policajac. Žrtva je zaklana u vlastitoj kući i potom opljačkana. Dokumentacija KKRZ Podravska Slatina, nastala krajem 1944. na osnovu saslušanja građana Podravske Slatine različitih nacionalnosti, svedoka i očevidaca, navodi precizne lokacije ubistava i način na koji su žrtve ubijene: tri žrtve su ubijene klanjem, a dve iz vatrenog oružja, metkom u potiljak.⁷²⁷ Pripadnici 15. bojne su 10. aprila u Slatini na ulici presreli meštana Dragutina Vegera (41), hrvatske nacionalnosti, skinuli ga sa zaprege koju je vozio, opljačkali i odveli na katoličko groblje gde su ga zaklali.⁷²⁸ Dvojica pripadnika 15. bojne, rodom iz Donjeg Miholjca i nepoznatog identiteta, upali su 12. aprila u kuću Naste Mišljenović (62), starije žene srpske nacionalnosti, i ubili je iz pušaka. Prethodno su nemački vojnici izvršili pljačku njenog domaćinstva u Zvonimirovoj 45.⁷²⁹ Ustaša Josip Gili

726 AJ, 110, DKRZ, k. 739, str. 29, Podatci o zločinima okupatora i njihovih pomagača: Izjava Pere Cvijića iz Bakića i Mate Galovića iz Grabića, Podravska Slatina, 11.12.1944.

727 AJ, 110, DKRZ, k. 739, str. 18–23, Podatci o zločinima okupatora i njihovih pomagača: Izjave Stjepana Jirsaga, Perse Teodorović, Barbare Nađ, Josipa Keblera, Adama Roksandića, Josipa Zakanja iz Podravske Slatine, Podravska Slatina, 23.11.1944, 11.12.1944, 16.12.1944.

Žrtve: Đuro Maravić (63), Milica Maravić (61), Marija Lještak (57), Nikola Vukičević (52), Mara Šljivac (66). Đuro i Milica Maravić bili su supružnici.

728 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Zapisnik od 24.8.1945. pred Gradskim NOO u Podravskoj Slatini: Izjava Agneze Veger iz Podravske Slatine. Publicisti M. Pelikan i M. Gazda uvrstili su Dragutina Vegera u spisak stradalih Slatinjana za čiju smrt su odgovorni partizani ili posleratna vlast, navodeći da je “ubijen u svadi 10.4.1944.” prečutavši da su ga ubili pripadnici 15. bojne UV. Uporediti: Míra Pelikan, Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 182.

729 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Zapisnik od 3.8.1945. pred Gradskim NOO u Podravskoj Slatini: Izjava Marije Mišljenović iz Podravske Slatine. U dokumentaciji ZKRZ postoji podatak o hapšenju Vlade Mišljenovića (44) iz Slatine 12. decembra 1941. i njegovom stradanju u logoru Jasenovac. Vlado Mišljenović bi mogao biti sin Naste Mišljenović. (HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrta-

Pripadnici 18. slavonske brigade NOVJ na odmoru u šumama Papuka početkom 1944.
(HPM-MRNH-N-2201-234.)

Nepoznato mesto u Brđanskoj, moguće Slatinski Drenovac, 28. avgust 1943. Pravoslavni sveštenik Metodije Bradić krsti srpsku decu. Sveštenik Bradić se ne vidi na fotografiji. Metodije Bradić je bio jedini pravoslavni sveštenik koji je nakon 1941. i proterivanja pravoslavnog sveštenstva boravio u kotaru Podavska Slatina. Ubijen je od strane pripadnike nemačke SS policije u Slatinskom Drenovcu 4. maja 1944. Njegov leš pripadnici SS policije bacili su u zapaljeni parohijski dom u Drenovcu. Drugi s leva na fotografiji je Duško Brkić, jedan od organizatora ustanka u Slavoniji koji je nakon 1950. smenjen sa funkcija i poslat na Goli otok. (HDA, 1718, Zbirka fotografija NOVJ, inv. br. 1547.)

iz Slatine, pripadnik 15. bojne UV, 13. aprila 1944. silovao je 56-godišnju Đuku Šaulić. "Zlikovac je silom provalio u stan [žrtve], prišao k njenom krevetu i s nožem u ruci prisilio ju je na trokratnu spolnu upotrebu."⁷³⁰ Početkom maja pripadnici 15. bojne ubili su Tereziju Vukelić (50), gostioničarku iz Slatine, hrvatske nacionalnosti, navodno na nagovor jedne porodice koja je želela da prisvoji njenu imovinu.⁷³¹ U dokumentaciji ZKRZ iz 1946. navode se podaci o ubistvu Danila Batričevića (33) i njegovog sina Žarka (2), za koje se navodi da su zaklani od strane ustaša 20. aprila 1944. u Slatini.⁷³² Danilo Špire Batričević je naveden kao stanovnik Slatine, po zanimanju radnik. Očigledno je reč

va lišenih života, mjesto Podravska Slatina, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Podravska Slatina, 10.10.1946.)

- 730 AJ, 110, DKRZ, k. 739, str. 28, Podatci o zločinima okupatora i njihovih pomagača: Izjava Milice Marić iz Podravske Slatine, Podravska Slatina, 11.12.1944. U bazi podataka beogradskog MŽG tvrdi se da je Đuka Šaulić ubijena u Podravskoj Slatini 1944. Budući da u citiranom dokumentu nije navedeno njeno svedočenje o silovanju, već svedočenje jedne druge osobe, može se pretpostaviti da je Đuka Šaulić umrla od posledica zlostavljanja ili je ubijena nepoznatog datuma.
- 731 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Zapisnik od 4.5.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Terezije Haner iz Podravske Slatine.
- 732 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2965), Popis žrtava lišenih života, mjesto Podravska Slatina, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Podravska Slatina, 10.10.1946.
- Mira Pelikan i Miroslav Gazda, autori pomenute nenaučne knjige, uvrstili su, bez navođenja izvora, Danila Batričevića i njegovog sina Žarka (za koga tvrde da je, zapravo, bila kćerka koja se zvala Zora) u žrtve hrvatske nacionalnosti i katolike, poginule "za vrijeme napada partizana na Slatinu 8.4.1944". Autori su izneli tvrdnju da je tada poginula i Danilova supruga Bosiljka (rođ. Abramović). Očigledno je da su i Danilo i Bosiljka crnogorskog porekla jer su nosili prepoznatljiva crnogorska prezimena. Bosiljka je, uzgred, rođena u jednom naselju solunskih dobrovoljaca u Banatu. Osim toga, 8. aprila 1944. nije bilo nikakvog partizanskog napada na Slatinu. Partizanski napad se dogodilo nekoliko dana ranije. Ako su zaista ubijeni tog dana, onda su ih ubili ustaše. Ukoliko su ubijeni 28. aprila, kako se navodi u dokumentu iz 1946, onda su ih takođe ubili ustaše. Uporediti: Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 161. Rodak Danila Batričevića, Mića Batričević (rođ. 1920. u Krušćici kod Nikšića), knjigovezac iz Slatine, u leto 1944. boravio je na slobodnoj partizanskoj teritoriji kao borac NOVJ. (HDA, 1491, OZNA, k. 12, 03.11.02, Sudsko vijeće Korpusnog vojnog suda 6. korpusa NOVJ pri Slatinskom području Korpusnom vojnom sudu 6. korpusa NOVJ, Predmet: Mjesečni izvještaj o radu za kolovoz 1944, 7.9.1944.)

o osobi crnogorskog porekla. Isti nenarativni izvor navodi da su ustaše 8. aprila 1944. u Slatini ubili osmogodišnju djevojčicu srpske nacionalnosti, Baricu Drezgić. U registru MŽG koji je nastao na osnovu saveznog popisa žrtava rata iz 1964–1965, navode se podaci za šest stanovnika Podravske Slatine (od toga dve žene), četiri stanovnika Sladojevaca (od toga dve žene i jedno dete), tri stanovnika Golenića, jednog stanovnika Dobrovića i jednu stanovnicu Sekulinaca, za koje se tvrdi da su ubijeni u Slatini 1944, bez preciziranja datuma.⁷³³ Budući da su se najmasovniji ustaški zločini nad stanovnicima Podravske Slatine dogodili od 7. do 10. aprila 1944, moguće je pretpostaviti da su i neke od osoba koje su evidentirane u popisu iz 1964–1965, takođe ubijene u tom razdoblju u Slatini, naročito stanovnici grada. Za šestoro stanovnika Slatine tvrdi se da su “ubijeni kod kuće”. Navedeni podaci o zločinima 15. bojne u Slatini, nakon potiskivanja partizana iz grada, nisu konačni iako su najverovatnije približni realnom broju stradalih u navedenim okolnostima.⁷³⁴ Juna 1944. na slobodnoj partizanskoj teritoriji, uglavnom u Humu, živelo je deset srpskih izbegličkih po-

733 MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Dobrović, Golenić, Podravska Slatina, Sladojevci, Sekulinci, str. 1633–1668. Podravska Slatina: Đorđe Jovanović (1908), Ljubica Kovačić (1900) Stjepan Pos (1896), Jovo Rakić (1889), Sofija Rakić (1928), Đuka Šaulić (1890); Sladojevci: Dragić Kokanović (1904), Jelena Obradović (1920), Ilija Obradović (1940), Ana Obradović (1890); Golenić: Milorad Brodar (1924), Svetožar Grujić (1890), Josip Siladi (1906); Dobrović: Branko Jovanović (1927); Sekulinci: Ljubica Lončarević (1891). Publicisti M. Pelikan i M. Gazda, bez navođenja izvora, tvrde da je Sofija Rakić (za koju proizvoljno i pogrešno tvrde da je bila hrvatske nacionalnosti) ubijena od strane partizana 7.4.1944. u Slatini, iako toga dana u Slatini nije bilo partizana, pri čemu prećutkuju smrt njenog oca Jove. Isti autori navode da su su Milorad (Mile) Brodar i Josip Siladi bili pripadnici 15. bojne UV, što je vrlo upitno imajući u vidu brojne faktografske greške u njihovom spisku. Upporediti: Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 178, 188–189.

734 Prema tvrdnjama zagrebačkog kanonika Milana Balenovića (1926–2009), koji je bio rodom iz Slatine i u gradu boravio tokom aprila 1944, zabeleženim 1990, ustaše su nakon povlačenja partizana ubile deset osoba u Podravskoj Slatini. (Stjepan Kožul, “Voćinska stradanja tijekom II. svjetskog rata”, *Voćin. Crkva i svetište*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Požega–Voćin, 9. i 10. prosinca 2011, (ur. Ivica Žuljević), Požega, 2013, str. 166.)

rodica, odnosno 59 izbeglica iz Podravske Slatine. Devetoro odraslih izbeglica iz Slatine stupilo je u NOVJ.⁷³⁵

735 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Popis izbjegličkih familija, 30.6.1944.

Operacija “Oluja” (26. april – 8. maj 1944)

Operacija “Ungewitter” (“Oluja”) koju su OS Trećeg Reicha i OS NDH pokrenuli protiv 6. korpusa NOVJ, odnosno protiv slavonskih partizana, započela je 26. aprila i okončana 8. maja delimičnim uspehom napadača. Osnovni cilj operacije, za razliku od nekih prethodnih ofanzivnih naleta antipartizanskih snaga, nije bilo uništenje glavne partizanskih snaga, jer je to bilo neizvodivo s obzirom na karakter partizanske borbe i pogodnosti terena koji je pružao utočište znatno ojačanim partizanima, već uništenje ekonomske baze partizanskog pokreta u Slavoniji.

Štabovi OS NDH i nemačkog okupatora smatrali su da će potpuno pljačkanje i uništavanje naselja pod kontrolom partizana sprečiti stanovnike tih naselja da ekonomski pomažu NOVJ, prvenstveno kada je reč o ispomoći u hrani i smeštajnim kapacitetima. Zbog toga su anti-partizanske snage nastojale da opljačkaju ili unište svu hranu i unište sve stambene i ekonomske objekte u selima na partizanskoj teritoriji. Takođe, napadači su imali obaveštenja o mreži bunkera i zemunica u blizini sela ili u papučkim šumama, u kojima je bila skrivena hrana, i nastojali su da unište što više takvih skrivališta, kao i skloništa koja su koristila narodu u zbegovima, a takođe su nameravali da pronađu i unište partizanske bolnice. Dakle, primaran zadatak napadača nije bio da gone protivnika već da uništavanjem njegove ekonomske baze onemoguće ili otežaju funkcionisanje i dejstva partizanskog pokreta u blizini gradova i saobraćajnica. Kada je reč o slatinskom području, težilo se ne samo potiskivanju partizana što dalje od Slatine već i onemogućavanju da koriste dobre polazne položaje u selima Brđanske iz kojih su prethodno ugrožavali grad i prugu Zagreb–Osijek. Partizane je trebalo saterati u šumu, otežati im život van naseljenih mesta i čekati novu ofanzivu u kojoj bi im bio nanet vojni poraz.

Budući da su postojeće snage Ustaške vojnice i SS-policije u Slavoniji bile nedovoljne da nanesu trajni poraz ili trajnije ugroze 6. korpus NOVJ, nemački okupator je u okviru operacije angažovao deo snaga Wehrmachta koje su mesec dana pre toga učestvovala u okupaciji Mađarske. Na taj način je nemačka okupacija Mađarske imala reperkusije na odnos snaga u Slavoniji. Delovi 42. lovačke divizije Wehrmachta, pod zapovedništvom general-lajtnanta Waltera Losta, prebačeni su u 22 kompozicije vozova iz Mađarske u Slavoniju, počev od 18. aprila. U napadu na snage 6. korpusa NOVJ na širem području Papuka, Brđanske i sastava Papuka i Bilogore angažovani su delovi 4. gorskog zdruga Domobranstva NDH iz Daruvara koji su operisali oko Đulovca, zatim tri bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV: 15, 16. (nepotpuna – bez jedne čete) i 18. bojna, koje su operisale oko Vočina i Orahovice. U okviru snaga napadača na slatinskom području angažovani su i pripadnici SS-policije čije su ljudstvo činili slavonski Nemci, prethodno angažovani u okviru ES. Reč je o snagama nemačkog 1. policijskog puka potčinjenim štabu 42. lovačke divizije.

Snage 28. slavonske divizije (17, 21. i 25. brigada), 27. aprila, prvog dana nastupanja severne i zapadne napadne grupe, nalazile su se na sektoru između Vočina i Slatine. Toga dana delovi 21. brigade vodili su uspešnu borbu na području Mačkovca i Gornjih Kusonja, nanevši snagama 1. policijskog puka gubitke od devet poginulih i tri zarobljena. Među poginulim protivnicima bio je navodno i jedan "gestapovski oficir". Istog dana snage 17. brigade sačekale su ustaško-nemačke trupe kod Macuta i odbacile ih prema Čeralijama, pri čemu je protivnik navodno imao gubitke od 14 poginulih vojnika. Narednog dana snage 21. i 25. brigade sukobile su se sa snagama 15. bojne UV i nemačkim 1. policijskim pukom na liniji Kuzma – Lisičine – Hum – Lukavac, pokušavajući da ih zadrže kako bi bila omogućena evakuacija stanovništva i pozadinskih organa partizanske vlasti na gorska područja Papuka i Ravne gore. Delovi 21. brigade odbili su protivnika kod Lukavca i naneli mu gubitke od navodno 20 poginulih. Snage 21. i 25. brigade na sektoru Kuzma – Lisičine – Hum pokušavale su da zaustave snage 4. domobranskog zbora i 40. lovačkog puka 42. lovač-

ke divizije Wehrmachta koje su nadirale iz pravca Đulovca i Cabune, pri čemu su borci 25. brigade uništili dva tenka. U jednom trenutku deo snaga 40. lovačkog puka našao se u vrlo kritičnoj poziciji u blizini Kuzme. Međutim, u borbama između Kuzme i Lisičina vođenim 28–30. aprila, 21. slavonska brigada, napose njen 4. bataljon, imala je devetoricu poginulih, 30 ranjenih i četiri nestala borca u borbama između Kuzme i Lisičina. Usled brojčane nadmoćnosti i bolje tehničke opremljenosti protivnika, snage 28. divizije NOVJ 29. aprila povukle su se iz svih naselja prema brdskom području zapadno od Voćina (Crni vrh). Snage 15. bojne i 1. policijskog puka nemačke SS-policije ušle su 29. aprila u napušteni Voćin, centar slobodne teritorije u Slavoniji.⁷³⁶

Nemačka tenkovska kolona koja je 29. aprila nastupala pravcem Suhopolje – Pčelić – Pivnica – Hum prema Voćinu bila je usporena kod Huma, odnosno na mostu preko rečice Čađavice, pola kilometra južno od Huma, neposredno posle skretanja za Lisičine. Prvi tenk iz kolone naleteo je na minu koju su postavili diverzanti 25. brodske brigade, pri čemu su poginula trojica tenkista. “Jednom su našli samo noge od čizama, a drugu dvojicu su sahranili u zvoniku u Humu.”⁷³⁷ Napadna kolona koja je nadirala od Huma prema Voćinu privremeno se povukla, budući da su pripadnici 25. brodske brigade na brdu iznad porušenog mosta na Čađavici imali ukopan protivkolski top i teški mitraljez. Taj položaj je onemogućio nemačkim i ustaškim snagama da prođu u Voćin pre nego što iz varoši budu evakuisani partizanski

736 *Zbornik NOR-a*, V/27, Beograd, 1961, dok. 38, str. 176–177: Izvještaj štaba 21. brigade, 8.5.1944; *Isto*, dok. 82, str. 338–339: Izvještaj štaba 6. korpusa, 17.5.1944; *Isto*, dok. 83, str. 351–352, Izvještaj štaba 28. NOU divizije, 17.5.1944; *Isto*, dok. 172, str. 734: Izvještaj zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 2.5.1944; *Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, dok. 60, str. 256–259: Izveštaj štaba 42. divizije Wehrmachta, 17.5.1944. Poznata su imena osmorice boraca 21. slavonske brigade koji su 28–30.4.1944. izgubili život u borbama između Kuzme i Lisičina. Nijedan nije bio rodom s područja kotara Podravska Slatina. Petorica poginulih bili su hrvatskog porekla. (Bogdan Bosiočić, *n. d.*, str. 348–397.)

737 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.1020, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 23.4.–6.5.1944, 14.5.1944.

pozadinski organi, radionice, rekonvalescenti i civilno stanovništvo. Nije izvesno da li su antipartizanske snage tog i narednih dana uspele da prodru u Lisičine. Stanovništvo Popovca, Lisičina i srpsko stanovništvo Huma i Voćina evakuisano je pod partizanskom zaštitom prema Crnom vrhu. U Popovcu, Lisičinama i Humu nisu zabeleženi zločini nad srpskim civilima što ukazuje na zaključak da je evakuacija stanovništva bila uspešna. U obezbeđivanju evakuacije učestvovala su seoske partizanske straže pri Komandi slatinskog područja NOVJ i dve čete 25. brodske brigade NOVJ, uključujući i nemačku partizansku četu “Ernst Thälemann”.⁷³⁸

U noći 29-30. aprila 1. bataljon 21. slavonske brigade izveo je “fingirani napad” na Voćin. “Borci 2. čete 1. bataljona koristili su mrak i zaklon od oka i privukli se uza same rovove i tom prilikom ubili i zaklali oko pet neprijateljskih vojnika, dok su bombe bačene i u druge rovove, ali dejstvo istih nije nam poznato. Dok se neprijatelj osvijestio i počeo da tuče naše borce oni su se povukli...”⁷³⁹ Narednih dana snage 42. lovačke divizije ovladale su područjem zapadno od ceste Kamensko – Voćin – Hum i severno od ceste Kamensko-Pakrac. Snage 28. slavonske divizije uspele su da uspešno izmanevrišu protivnika koji nije bio u mogućnosti da koristi motorizovane jedinice zbog uništenih puteva i teško prohodnog šumskog terena. Snage divizije povukle su se iz više pravaca u Moslavinu. Narednih dana vođene su manje borbe između osovinskih snaga i delova 12. slavonske divizije koji su se iz okoline Orahovice povukli u šume u zapadnom delu Papuka.

Pripadnici OS NDH i OS Trećeg Reicha delimično uspešno obavili su zadatak. Zapaljena su sva preostala partizanska sela na slatinskom, voćinskom i drenovačkom području koja nisu paljena početkom aprila, opljačkana je i uništena velika količina hrane, zaplenjena je veća količina stoke, ali nije otkrivena većina bunkera s hranom, niti

738 Nail Redžić, *Telmanovci...*, str. 52.

739 *Zbornik NOR-a*, V/27, Beograd, 1961, dok. 38, str. 179: Izvještaj štaba 21. brigade od 8.5.1944.

je uhvaćena većina stanovnika. Organizaciona struktura pozadinskih partizanskih organa koja je vršila snabdevanje partizana hranom ostala je većim delom neokrnjena i ona je potom preuzela prehranu naroda izbeglog u šume.

Zločini Ustaške vojnice i SS-policije na području kotara Podravska Slatina tokom Operacije “Oluja”

U Voćinu i pojedinim okolnim selima ostao je manji broj srpskih civila koji zbog starosti i bolesti ili nepripremljenosti na opasnost nisu mogli ili nisu uspjeli da izbegnu u šumu. Većina stanovnika srpskih naselja koja su se nalazila na slobodnoj teritoriji takođe je bila evakuisana u šume. Ustaška vojnica, Wehrmacht i SS-policija zatekli su manji broj staraca i sredovečnih žena i muškaraca u selima oko Voćina. U okolini nekih sela ustaše i nemački vojnici i policajci pohvatali su određeni broj meštana u zbegu. Na osnovu raspoloživih izvora čini se da evakuacija nije bila podjednako dobro organizovana u svim selima, budući da stanovnici pojedinih sela nisu bili u mogućnosti da evakušu stoku (najvredniju imovinu) ili je deo stanovništva smatrao da njihova naselja neće biti podvrgnuta pljački i pustošenju u onom obimu u kome je to ostvareno. Tokom dvonedeljnog boravka u slatinskom i voćinskom kraju, u okviru Operacije “Oluja”, ustaše i nemačka vojska i policija uništili su u potpunosti petnaestak sela i ubili oko 150 civila. Budući da su zločini počinjeni u mestima u kojima su boravile snage 15. bojne UV i 1. policijskog puka nemačke SS-policije, može se zaključiti da su snage 42. lovačke divizije Wehrmachta imale manjeg udela u navedenim zločinima, iako se ne može odbaciti njihov udeo u uništenju Voćina.

Prvog dana Operacije “Oluja”, 26. aprila 1944, pripadnici 15. i 16. bojne UV u zajednici s nemačkom SS-policijom upali su u Smude.⁷⁴⁰

740 Dokumentacija ZKRZ iz 1946. (izjava Petra Desančića iz Smuda, 5.3.1946) sugeriše da se upad antipartizanskih snaga u Smude dogodio 21.4.1944. Međutim, sačuvana je kraća izjava Spasoja Živkovića iz Smuda, zabeležena 29.5.1944, u kojoj se navodi: “Dne 26.4.1944. navečer upala je banda u Macute te sam ja i ostali narod [iz Smuda]

Napad je izvršen iz pravca Čeralija koje su bile pod kontrolom anti-partizanskih snaga od 7. aprila. Meštani su se organizovano povukli iz Smuda u Sekulince nakon što su saznali da su ustaško-nemačke snage zauzele Macute. Tokom prvih četiri dana boravka u Smudama ustaše i nemački policajci opljačkali su sva domaćinstava kao i namirnice iz podzemnih skrovišta van sela. Opljačkano je oko 200 grla krupne i sitne stoke. Četvrtog dana boravka započeli su paljenje sela. Selo je paljeno dva dana. Šest dana nakon upada u selo ustaše i esesovci napustili su Smude. Spaljene su sve kuće i ekonomske zgrade u selu, odnosno ukupno 60 kuća i 186 drugih zgrada. Tokom šest dana boravka u Smudama ustaše i/ili nemački vojnici ubili su šestoro meštana. Vladimir Vukomanović (32), gluvonema osoba, nađen je zaklan i izvađenih očiju u seoskom potoku. Miloš Popadić (55) i Stojan Petrović (65) nađeni su spaljeni u kućama. Ljubica Petrović (35) ubijena je udarcima tupim predmetom. Stojan Vasiljević (45) i njegova sestra Persa (40) odvedeni su u nepoznatom pravcu i ubijeni. Njihovi leševi nisu pronađeni. Meštani su pretpostavljali da su njih dvoje ubijeni negde u šumi između Smuda i Slatine.⁷⁴¹ Prema podacima Kotarskog NOO Podravska Slatina iz jula 1944, Smude su u tom razdoblju imale 244 stanovnika od koji se 18 nalazilo u redovima NOVJ.⁷⁴² Smude su jedino selo u Brđanskoj koje je imalo podjednak broj civilnih žrtava i palih boraca. Baza podataka beogradskog MŽG navodi da su Smude imale 18 civilnih žrtava ubijenih van borbe od strane fašističkih formacija, 16

pobjegli u Sekulince, a dana 28.4.1944. pa dalje, iz Sekulinaca u planinu jer je banda udarila taj dan na selo Sekulince.” (DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Zapisnik sastavljen dana 29.5.1944. kod Općinskog NOO u Čeralijama.)

741 HDA, ZKRZ, k. 471, br. 370, Zapisnik od 5.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Petra Desančića iz Smuda.

Imena žrtava potvrđena su u saveznom popisu žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964–1965: MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Smude, str. 1668–1669.

742 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Kotarski NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, Prilog: Statistički podaci [za sela općine Čeralije], 3.8.1944.

poginulih pripadnika NOVJ⁷⁴³ i deset žrtava rata.⁷⁴⁴ Zločin počinjen krajem aprila 1944, kada je ubijeno šestoro meštana, predstavlja najmasovniji zločin nad stanovnicima tog sela u ratu. Prethodno višestruko ubistvo civila van borbe počinjeno je početkom jula 1942, kada je ubijeno četvero meštana, uključujući dvoje dece, o čemu je bilo reči u prethodnom delu knjige. Nije lako objasniti zašto je to selo, iako nije izolovano u šumi ili smešteno na teže pristupačnom terenu, manje stradalo od svih okolnih brđanskih sela. Moguće odgovore treba tražiti u činjenici da selo 1942, kada su zabeležena najmasovnija stradanja u Brđanskoj, naročito u selima koja su najaktivnije podržavala partizane, nije logorizovano, kao i u činjenici da je selo tokom ofanziva 1943. i 1944. bilo uspešno evakuisano u šumu.

Na samom početku Operacije "Oluja", 27. aprila, Voćin je bombardovan od strane sedam aviona koji nisu načinili veću štetu. Sever-

743 "Knjiga palih drugova" beleži imena 13 stradalih partizana iz Smuda. Registar MŽG beleži podatke za još trojicu. Četrnaest ih je poginulo 1943, tako da je ta godina za pravo godina najmasovnijeg stradanja meštana tog sela, što je jedinstven primer u Brđanskoj. Pali borci iz Smuda: Radoljub Nikole Petrović (1927) b. 24.7.1943, p. 1943, Daruvar; Tejo Steve Trbojević (1926) b. 20.11.1942, u. 1943. od tifusa kod kuće; Krsto [Mile] Jorgić (1913) b. 11.2.1942, p. 1943, nepoznata lokacija [Motajica, Bosna]; Rade [Mile] Jorgić (1922) b. 1942; p. I 1943, Voćin; Velimir [Bože] Živković (1924) b. XII 1942, p. 1943, sz Hrvatska [Lepoglava]; Nikola [Rade] Čakardić (1906) b. IX 1943, p. X 1943, Đulovac; Vaso [Pere] Jorgić (1913) b. II 1943, p. IV 1943, Garešnica; Joco [Nikole] Živković (1909), b. II 1943, p. IV 1943, Garešnica; Ljuboja [Nikole] Živković (1913); b. II 1943; p. 1943, Sekulinci; Dragić [Jove] Zubić (1922) b. III 1943, p. IV 1943, sz Hrvatska [Garešnica]; Krsto [Jove] Vučković (1911) b. 1942, p. III 1943, Sekulinci; Tejo [Pavla] Vujaklija (1911) b. II 1943, p. III 1943, Voćin [Hum]; Bogdan [Bože] Starijaš (1926), b. 1942, p. X 1943, Golenić (VA, NOVJ), k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945). Bogdan Starijaš nije poginuo oktobra 1943. već je ubijen 7.2.1944. od ustaša 15. bojne u Goleniću. (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.474.) Poginuli partizani Mile i Rade Jorgić i Joco i Ljuboja Živković bili su braća. Podaci navedeni u zagradama ne navode se izvorno u "Knjizi palih drugova" već su preuzeti iz baze podataka beogradskog MŽG. Podaci MŽG dopunjuju spisak poginulih pripadnika NOVJ iz Smuda: Tanasija (Stojana) Smoljanic (1905), p. 1944, Čadavica; Stevo (Stojana) Vasiljević (1923), p. 1943, Smude; Krsto (Jove) Vučković (1912), p. 1943, Sekulinci. (MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Smude, str. 1668-1669.)

744 MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Smude, str. 1668-1669.

April 1944, posledice antipartizanske Operacije "Oluja". Fotografija je nastala u nekom od voćinskih sela. (HPM, MRNH, N-2202-1304.)

na grupa ustaško-nemačkih snaga, u nemačkim izvorima označena kao Borbena grupa 1. policijskog puka, koju su pored snaga nemačke SS-policije činile i snage 15. bojne UV, imala je zadatak da zauzme Voćin uoči prodora jedinica 42. divizije Wehrmachta severno od grebena Papuka, iz pravca Kamenskog i Novog Zvečeva. Nemačko-ustaške snage zauzele su Voćin u večernjim časovima 29. aprila. Kako se može zaključiti iz primarnih izvora, u Voćin su ušle zajedničke snage severne grupe nemačke SS-policije, 15. bojne UV i delovi 42. divizije Wehrmachta, neposredno nakon što su jedinice 28. slavonske divizije NOVJ napustile varošicu.

Ustaše, nemački vojni policajci i vojnici ostali su u Voćinu do 9. ili 10. maja. Tokom njihovog dvanaestodnevnog boravka izvršeno je paljenje i pljačkanje mesta. "Taj su put spalili sve preostale zgrade i nuszgrade koje su do temelja izgorele zajedno sa čitavom imovinom, izuzev četiri stambene zgrade i 14 nuszgrada. I ove su zgrade počeli paliti, ali ne znamo kojim slučajem nije došlo do požara. Taj je put izgorelo 345 stambenih zgrada i 1.194 nuszgrade zajedno sa rimokatoličkom crkvom koja je također izgorela." Prema podacima iz 1946, Voćin je uoči rata imao 370 stambenih i 1.212 ekonomskih zgrada. Nemački vojnici i ustaše opljačkali su u Voćinu 200 komada krupne i sitne marve i svu imovinu koju su zatekli u zgradama koje su potom zapalili. Opljačkana imovina je transportovana kamionima za Slatinu.⁷⁴⁵ Po završetku Operacije "Oluja" u Voćinu je obnovljen život. Prema podacima od 19. jula 1944, u mestu su živela 632 stanovnika, a u partizanima je bilo 155 meštana, pri čemu nije navedeno koliko je Voćinčana koji su bili pripadnici NOVJ trenutno živelo u mestu, u okviru Komande slatinskog područja, a koliko ih se nalazilo u operativnim jedinicama. Prema istim podacima, u "neprijateljskoj vojsci" bilo je 67 meštana. Do tog datuma u redovima NOVJ poginula su 23 Voćinčana, devetoro ih je ranjeno, a dvojica lokalnih partizana posta-

745 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2205, Zapisnik od 20.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Stanka Teodorovića iz Voćina.

Maj 1944, posledice antipartizanske Operacije "Oluja". Fotografija je nastala u nekom od voćinskih sela. (HPM, MRNH, N-2202-1305.)

li su trajni invalidi.⁷⁴⁶ Navedeni broj poginulih partizana najveći je u odnosu na sva druga naselja u kotaru, izuzev Lisičina, odakle je, prema istom izvoru, u redovima NOVJ do sredine jula 1944. poginulo 27 meštana.

Uoči povlačenja ustaško-nemačkih trupa iz Voćina, nemačka vojska je 8. maja zapalila voćinsku rimokatoličku Crkvu Djevice Marije, jednu od najstarijih bogomolja u Slavoniji.⁷⁴⁷ O tom događaju ostavili su svedočanstvo dvojica slovenačkih rimokatoličkih svećenika proteranih 1941. od strane nemačkog okupatora, koji su početkom

746 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Statistički podaci, 19.7.1944; DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izveštaj za vrijeme od 1. do 30.6.1944, 30.6.1944.

"Knjiga palih drugova" daje podatke za 17 stanovnika Voćina koji su poginuli kao pripadnici NOVJ. Najviše ih je poginulo 1943. (13), zatim 1944. (3), dok je jedan borac poginuo 1945. Tomo Todorović (1925) b. 1942, p. 1943, nepoznata lokacija; Jovan Todorović (1925), b. 1942, p. 1943, nep.; Božo Ivičić (1927), b. 1942, p. 1943, Voćin; Tomo Stanivuković (1916), b. 1942, poginuo 1943, nep.; Stevo Stanivuković (1919), b. 1941, p. 1943, Zvečevo; Simo Ojkić (1926), b. 1942, p. 1943, nep.; Simo Todorović (1925), b. 1942, p. 1943, Voćin; Stevo Ojkić (1922) b. 1942, p. 1943, nep.; Anka Todorović (1923) b. 1942, p. 1943, Okučani; Simica Brezanović (1923) b. 1942, p. 1943, Virovitica; Petra Bosanac (1924) b. 1942, p. 1943, Kajgana; Pajo Ojkić (1908) b. 1942, p. 1943, Voćin; Anka Vuković (1922) b. 1942, p. 1943, Virovitica; Boja Bojanić (1917), b. 1942, p. 1943, Virovitica; Dušan Radojević (1917), poručnik, b. 1942, p. 1944, Voćin; Božo Dragojević (1924), b. 1942, p. 1944, nep.; Savo Mihajlija (1914), b. 1944, p. 1944, Vrijeska (Darugar); August Šikuc (1923), komesar, b. 11.1.1943, p. 19.1.1945, Sibenik (G. Polje). (VA, NOVJ, k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.)

747 Slatinski župnik Julije Bürger je sutradan nakon spaljivanja voćinskog svetišta obavestio Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu o tom događaju. Taj izvor predstavlja nedvosmislen dokaz da su crkvu zapalili nemački vojnici: "Dalo ju je spaliti njemačko zapovjedništvo. Isto tako spaljena su sva sela župe Voćin jer njemačka vojska želi na taj način partizanima uništiti sve nastambe i uporišta." (Stjepan Kožul, "Voćinska stradanja tijekom II. svjetskog rata", str. 177.) Najstariji partizanski izvor u kome se pominje da su voćinsku crkvu zapalili nemački vojnici: VA, NOVJ, k. 480, f. 5, d. 10, Vojno-informativni otsjek slatinskog područja Političko-obavještajnom otsjeku št. 6. korp. NOV i POJ, 15.6.1944. U javnosti i istoriografiji postoji konsenzus oko toga ko je spalio voćinsku crkvu. Jedini koji to negira, tvrdeći da su crkvu zapalili partizani, jeste publicista Miroslav Gazda, pri čemu ne navodi izvore za tu tvrdnju, što je još jedan dokaz skandaloznosti njegove publikacije. Uporediti: Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 91.

1944. izbegli na slobodnu teritoriju i priključili se partizanima. Njih dvojica su 23. aprila održali poslednju misu u crkvi pre njenog spaljivanja. Pre spaljivanja crkve u Voćin je stigao slatinski župnik Julije Bürger, “koji je pokupio crkveno ruho, kip Majke Božije i kipove drugih svetaca sa oltara i sve to otpremio u pratnji njemačke vojske u Slatinu, crkvena zvona i metalne dijelove orgulja opljačkali su Nijemci”. “Kraj crkve u Voćinu također je stajalo i drevno kamenito raspelo na koje su hitlerovci pucali i razbili ga. Zatim je zapaljena crkva. Pred očima ustaša koji u svim zvjerstvima nad vlastitim narodom potpomažu Nijemce, gorjela je dika Slavonije i dika katoličke Hrvatske.”⁷⁴⁸

Nemačko-ustaška ofanziva donela je razaranja kakvo nije zabeleženo u istoriji Voćina. Ujedno, nijedno mesto slične veličine u Slavoniji nije doživelo takav obim uništavanja tokom Drugog svetskog rata. Budući da su u mestu opljačkane i uništene i hrvatske i nemačke kuće i da je zapaljeno najpoznatije katoličko svetište u Slavoniji, s razlogom se može pretpostaviti da najveću odgovornost za uništavanje naselja snose nemačke snage.

Stanovnici Voćina, pre svega meštani srpske nacionalnosti, organizovano su evakuisani iz varošice uoči ulaska ustaških i nemačkih snaga. Pripadnici Ustaške vojnice i SS-policije tokom dvonedeljnog boravka u Voćinu ubili su 16 meštana srpske nacionalnosti, od toga devet žena, “koji nisu mogli izbeći iz Voćina zbog bolesti i starosti”. Ubijeni su: “Dragojević Milica (58) bačena živa u vatru i izgorela, Zubić Mara (45) bačena u vatru živa i izgorela, Gligić Miloš (40) ubijen iz puške, Ojkić Jula (60) zaklana, Grković Marica (77) izgorela, Stanivuković Jula (75) zaklana tako što su joj odrezali lijevu dojku, razrezali rebra i srce joj izvadili, Stanivuković Vida (50) zaklana i desna ruka

748 Janko Petar, Ivo Javornik, “O uništenju voćinske crkve”, *Naprijed*. Organ Komunističke partije Hrvatske, II, 60, 10.7.1944, str. 4.

U Hrvatskom povijesnom muzeju (dalje: HPM) u Zagrebu čuva se šest fotografija spaljene rimokatoličke crkve u Voćinu i tri fotografije znatno oštećenog raspela koje je stajalo ispred crkve. (HPM, Zbirka fotografija, filmova i negativa, Album Slavonija 1944–1945, inv. br. 2202/1263–1266, 1268–1269, 1273–1275.)

Zidine rimokatoličke Crkve Pohođenja Blažene Djevice Marije u Voćinu koju su 8. maja 1944. zapalili nemački vojnici. Fotografija je nastala nedugo nakon spaljivanja crkve. Crkva je obnovljena nakon rata. Srpski nacionalisti minirali su crkvu 13. decembra 1991. (HPM, MRNH, N-2202-1269.)

izrezana, Novaković Ana (55) zaklana, Carić Petar (70) zaklan, Ančić Marija (50) izgorela, Plavšić Simica (70) izgorela, Dobrojević Julia (53) ubijena iz puške, Todorović Marko Perin (55) ubijen iz puške, Todorović Marko Tomić (46) ubijen iz puške, Bojanić Tomo (34) ubijen iz puške, Ojkić Đuro (26) ubijen iz puške.” Iz navedenog se može zaključiti da su imenovani civili pobijeni najverovatnije posljednjih dana prisustva ustaša i nemačke vojske u Voćinu, prilikom paljevine mesta, uoči povlačenja ustaško-nemačkih trupa.⁷⁴⁹ Prema partizanskim izvorima napadači su “silovali u Voćinu jednu gluhonijemu seljanku koja se nalazila kod svoje kuće”.⁷⁵⁰ Izvor ne navodi da li je silovana žena ubijena.

Oko 40 “gestapovaca” upalo je u Lipovac 18. aprila 1944. “Pred selom su zaposjeli vis i kada je narod počeo iz sela bježati oni su puca- li na goloruki narod. Tom prilikom ubili su Jovakarić Anu [(28)]. koja je bila naš [obavještajni] povjerenik za to selo. Drug Jovakarić Milan [(31)] vodnik iz 18. [slavonske] brigade, rodom iz Lipovca, koji je do- šao kući na dopust, spavao je u bašči, te su ga gestapovci uhvatili na spavanju i zadali mu sedam teških rana sa nožem, te ga nakon toga zaklali. Narod se iz sela sav razbježao i još se nije vratio svojim kuća- ma... Narod koji je bio otjeran dne 9.4. iz Lipovca u Slatinu u logor, od tih je 25 pušteno kući dok su [zatočeništvu] ostale četiri drugarice.”⁷⁵¹ Ponovno prisustvo ustaša 15. bojne i nemačke vojske u Lipovcu, od 27. aprila do 20. maja, prilikom i nakon Operacije “Oluja”, imalo je za posledicu nove zločine. Prethodno su pripadnici 15. bojne 9. aprila u

749 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-2205, Zapisnik od 20.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Stanka Teodorovića iz Voćina; HDA, 306, ZKRZ, k. 596, Zh-46797, Otsjek unutrašnjih poslova pri Kotarskom NO Podravska Slatina: Izjava Stan- ka T[e]odorovića iz Voćina, Podravska Slatina, 19.7.1947.

750 VA, NOVJ, k. 480, f. 5, d. 10: Vojno-informativni otsjek slatinskog područja Političko- -obavještajnom otsjeku štaba 6. korpusa NOV i POJ, 15.6.1944.

751 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.956, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vri- jeme 16-22.4.1944, 2.5.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 29.5.1944.

tom selu ubili osmoro meštana, o čemu je bilo reći. U selu su tokom ponovnog upada, nakon 27. aprila, spaljene sve preostale kuće, a šestoro meštana "koji su se vraćali u selo da vide stanje stvari o svojoj imovini", uhvaćeno je i ubijeno. Među njima su bili četiri muškarca, jedna žena i jedno dete. Među žrtvama bili su supružnici Jakov (41) i Sofija Peić (40) i njihova kćerka Ruža (3).⁷⁵² Ustaše su u Lipovcu ponovo ubijali 2. jula 1944. Toga dana u Lipovcu su ubili devet meštana Lipovca i jednog stanovnika Čeralija, o čemu će biti reći u nastavku.

Oko 200 ustaša i pripadnika nemačke SS-policije upalo je 27. aprila u Dobrić. Prema podacima ZKRZ iz 1946, ustaše i esesovci su tom prilikom zapalili 11 kuća i 19 ekonomskih zgrada i ubili Vida Dobrića, koji je van sela čuvao stoku. Za razliku od većine zločina u drugim srpskim selima tokom aprila i maja 1944, u Dobriću nisu izvršene pljačke, osim što je opljačkano nekoliko grla stoke ubijenog Vida

752 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-1950, Zapisnik od 12.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Paje Pendića iz Lipovca.

Žrtve: Pero Jovanović (66), Ilija Baljak (76), Jakov Peić (41), Sofija Peić (40), Ruža Peić (3), Teodor Vuković (56). Pero Jovanović je ubijen 30. aprila 1944. prilikom upada jedne ustaške patrole u selo. "Tom prilikom našli su u jednoj kući starog i šepavog Jovanović Peru, koji nije mogao da bježi, te su ga ubili, nastavivši sa paljenjem kuća koje ranije nisu izgorjele do temelja. Također su prekopavali oko kuća i zgrada i tražili da li imade što zakopano. Što god su od hrane našli, to su odvezli." Ilija Baljak je umro od posledica mučenja 4. maja. "Dne 2.5. zašli su ustaše po šumi oko Lipovca i naišli na Baljak Iliju, starog 70 godina, te ga potjerali sobom u Slatinu. Kada su ga zapitali koliko je star on se okrenuo da im kaže, a jedan ustaša ga rani revolverom u nos i on misleći da su ga ubili ostave ga na putu. On se kasnije odvuкао u svoje selo i legao u izgorelu kuću gdje je nakon dva dana umro." Izvor pruža i podatke o nečasnom držanju pojedinaca tokom dramatičnih dana za selo. "Predsjednik NOO sela Lipovac, Jovakarić Stevo, upao je poslije paljenja prvi u selo, te je opljačkao gdje god je što našao. Došao je kolima kod Pavelić Ive koji je silom otjeran [u Slatinu iz sela, od strane ustaša,] i natovarilo četiri vreće pšenice koju je odvezao u Gornje Meljane. Isto tako je napravio i kod Jokoša Josipa." (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.1020, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 23.4.-6.5.1944, 14.5.1944.) Josip Jokoš je ubijen 9.4.1944. od strane ustaša, a Ivo Pavelić je 8. aprila spasio svoje srpske komšije od ustaša. Pljačkanje njihove imovine imalo je naročito nečasnú dimenziju. Stevo Jovakarić je ubijen 2.7.1944. prilikom upada delova 15. i 16. bojne u Lipovac, zajedno s devetoro meštana.

Dobrića. Selo je uoči rata imalo 46 kuća i 184 ekonomske zgrade.⁷⁵³ Međutim, prema partizanskim izvorima s kraja jula 1944, u Dobriću je tokom prolećne ofanzive zapaljeno 40 kuća i 48 ekonomskih zgrada. Isti izvor navodi da je Dobrić jula 1944. imao 159 stanovnika od kojih se 15 nalazilo u redovima NOVJ.⁷⁵⁴ Nije jasno otkud tolike razlike u broju spaljenih kuća i ostalih zgrada u dva citirana izvora. Od svih srpskih sela u Brđanskoj, Dobrić je imao najmanje poginulih boraca NOVJ (5).⁷⁵⁵

U okviru Operacije “Oluja” ustaše 15. bojne i pripadnici SS-policije upali su 27. aprila u Sekulince, zapalili naselje i ubili sedmero meštana. Izgorele su 43 kuće i 80 ekonomskih zgrada. Selo je uoči rata imalo 183 kuće i 549 gospodarskih zgrada. U selu je opljačkano 60 grla stoke. Toga dana u selu su zaklani Andrija Plavšić (60), njegova supruga Stoja (59) i Ilija Vasiljević (60), a iz pušaka su ubijeni Pero Kovačić (51), Stevo Kovačić (38), Lazo Panić (45) i Stanko Nenadović (35).⁷⁵⁶ U selu su krajem juna 1944. živela 443 stanovnika.⁷⁵⁷ Na osnovu navedenog može se zaključiti da je većina meštana uspešno evakuisana u

753 HDA, ZK, k. 471, br. 417, Zapisnik od 24.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Vida Dobrića iz Dobrića.

U izjavi Vida Dobrića navodi se da su napadači upali u Dobrić 23. aprila 1944, ali to nije prihvatljivo budući da su se okolna sela nalazila pod kontrolom partizana do 26–27. aprila.

754 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Statistički podaci, 19.7.1944.

755 “Knjiga palih drugova” beleži podatke za trojicu: Pajo Dobrić (1915), b. 1942, p. 1943, nep. [Grubišno Polje]; Joco Dobrić (1900) b. 1942, p. 1943. nep. [Voćin]; Dimitrije Dobrić (1918), b. 1943, p. 1943, nep. (VA, NOVJ, k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.) Ovi podaci su nepotpuni jer registar MŽG beleži podatke o još dvojici boraca: Mile Prodanović (1906) p. 1943, Voćin; Stevo Starijaš (1902), p. 1945, Virovitica. U registar MŽG nije uvršteno ime Dimitrija Dobrića. (MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Dobrić, str. 1633–1634.)

756 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-1900, Zapisnik od 8–9.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjave Nikole Tomaševića i Save Tomaševića iz Sekulinaca.

757 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina: Izvještaj za vrijeme od 1. do 30.6.1944, 30.6.1944.

papučke šume. Partizanska bolnica Gudnoga, najznačajnija partizanska hirurška bolnica u Slavoniji, smeštena nedaleko od sela, nije otkrivena tokom ofanzive. Bolnica Gudnoga, smeštena u gornjem toku istoimenog potoka, na 750 metara nadmorske visine, bila je jedna od dve partizanske bolnice u Slavoniji koje su ostale neotkrivene od strane protivničkih vojski tokom rata.

Prema podacima ZKRZ iz 1946, oko 200 pripadnika 15. bojne UV i SS-policije ("Gestapo") poslednjih dana aprila 1944. prodrlo je u Rijence. Izvor navodi da je upad izvršen 25. aprila, ali to je neprecizno datiranje budući da su tog datuma Rijenci i sva okolna sela, osim Ćeralija, i dalje bili pod kontrolom NOVJ. Recentni partizanski izvor navode da su Rijenci zapaljeni 28. aprila 1944. Delovi 21. slavonske brigade pokušali su istog dana da potisnu protivničke snage iz Rijenaca i Gornjih Meljana, "ali je napad završio bez rezultata".⁷⁵⁸ Selo je najverovatnije zapaljeno sutradan nakon što su u njega upali ustaše i esesovci. Kako se može zaključiti, partizani su se povukli iz sela, iz koga je prethodno evakuisano stanovništvo. "Nadošli su prilikom ofanzive na partizanske oružane jedinice sa kojima su htjeli da se bore, međutim partizanske jedinice povukle su se u šumu, te kada nije došlo do borbe [ustaše i esesovci] krstarili su po šumi [oko] našeg sela i po našem selu i tom prilikom nisu vršili paleža i vršili su pljačku imovine kako po selu tako i po bunkerima u kojima je bila skrivena naša hrana te ostala imovina. U naše selo oni su dopremili kola iz Podravine kojih je bilo na broju oko 100 te su ta kola tovarili sa robom i hranom i vozili u Slatinu. Hvatili su marvu koju su našli u šumi i po selu te su i nju opljačkali i odveli u Slatinu. Svinje koje nisu mogli otjerati potukli su iz pušaka. Tom prilikom otjerali su oko 50 komada što krupne što sitne marve." Ustaše i esesovci su uspeli da pronađu zbeg koji je činilo oko 90 žitelja Rijenaca. Na licu mesta, u selu i u okolnim šumama ubijen je 31 stanovnik Rijenaca, a oko 60 meštana je oterano u Podravi-

758 *Zbornik NOR-a*, V/26, Beograd, 1961, dok. 136, str. 652: Izvještaj štaba 28. divizije od 29.4.1944. štabu 6. korpusa NOVJ.

nu gde su postali prinudni radnici u neimenovnim naseljima. Prema svedočenjima meštana Bože Vujaklije i Vida Filipovića, koji su vršili pokopavanje dela žrtava, zabeleženim početkom 1945, većina žrtava je ubijena pucanjem u potiljak. Pohvatani meštani koji nisu ubijeni kasnije su pušteni da se vrate kućama. U internaciji je umro jedan muškarac iz Rijenaca. Posleratni izvor ne navodi datum i okolnosti puštanja na slobodu oko 60 meštana. Ustaše i esesovci su u selu ostali nekoliko dana, nakon čega su se povukli u Slatinu. Andrija Crnobrnja, jedan od uhvaćenih meštana, svedočio je početkom 1945. da je u ustaškoj komandi u Bokanama video satnika Ivu Karlovića, zapovednika 4. satnije 15. bojne UV, stoga se može pretpostaviti da je ta jedinica učestvovala u zločinu u Rijencima. Prethodno su gotovo u potpunosti spalili selo. Svi ubijeni bili su Srbi osim jednog muškarca hrvatske nacionalnosti koji se u selo doselio u međuratnom razdoblju iz Primorja. Među žrtvama koje su ubijene početkom maja bilo je 11 muškaraca, osam žena (među kojima tri devojke od 16 do 21 godine), troje dece i devetoro staraca (od toga šest muškaraca i tri žene). Najmlađa žrtva imala je tri, a najstarija 78 godina. Među ubijenima bili su Stevo Vučković (30) i njegov sin Pero (3). Perina majka Stoja "pukim slučajem je svoj život spasila". Nakon odlaska ustaša i SS-policije, meštani su pronašli tri neidentifikovana leša u blizini sela za koja su verovali da pripadaju osobama koje su ubijene od strane ustaša i nemačkih vojnih policajaca, ali nije im bio poznat njihov identitet, što upućuje na zaključak da nije reč o stanovnicima Rijenaca.⁷⁵⁹ Ubistvo 31 stanov-

759 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Zapisnik od 12.4.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Save Bosanca iz Rijenaca; HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Zapisnik od 27.4.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Dopuna izjave Save Bosanca iz Rijenaca; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života, mjesto Rijenci, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar, [1946.]; HDA, 306, ZKRZ, k. 206, Zh-7021, Općinska komisija za utvrđivanje ratnih zločina Čeralije, br. 2/45: Zapisnik od 3.1.1945, Izjave Andrije Crnobrnje, Stojana Radovanovića, Bože Vujaklije i Vida Filipovića iz Rijenaca. (Uz izjavu je priložen nepotpuni spisak od 25 žrtava. To su jedina dva poznata dokumenta OKRZ Čeralije. Čini se da su ostali dokumenti komisije uništeni tokom nemačko-ustaške ofanzive februara 1945.) Uz izjavu Save Bosanca priložen je spisak žrtava koji je najvećim delom potvrđen u

nika Rijenaca predstavlja najmasovnije stradanje stanovnika jednog sela na području kotara Podravska Slatina tokom ustaško-nemačke ofanzive u proleće 1944. Sačuvan je izveštaj o ekshumaciji ostataka osmoro žrtava (pet muškaraca i tri žene) izvršenoj u Rijencima 9. juna 1946. Prema tom dokumentu reč je o osobama ubijenim 3. maja 1944. Taj datum nije do kraja pouzdan jer postoji velika verovatnoća da je zločin izvršen prethodnih dana.⁷⁶⁰ Podaci Kotarskog NOO Podravska Slatina iz druge polovine jula 1944. govore da su ustaše tokom ofanzive u Rijencima zapalili 85 kuća i 146 ekonomskih zgrada. Isti izvor navodi da je selo u tom razdoblju imalo 438 stanovnika od kojih se 65 nalazilo u redovima NOVJ, a 14 je do tog razdoblja poginulo u partizanima.⁷⁶¹ Prema tvrdnjama meštana Rijenaca iz 1946, ustaše i Nemci su spalili 94 stambene i 169 gospodarskih zgrada. Selo je uoči rata imalo 104 stambene zgrade i 312 gospodarskih zgrada. U dokumentaciji ZKRZ sačuvan je popis svih domaćinstava u Rijencima. Na osnovu tih podataka, koji predstavljaju svojevrsni popis stanovnika Rijenaca u toku rata, znamo da je u selu bilo 88 srpskih, deset nemačkih, pet slovačkih i jedna hrvatska kuća.⁷⁶²

Za stradanje stanovnika Rijenaca kotarski NOO Podravska Slatina optužio je meštana Andriju Crnobrnju za koga se tvrdilo da je

“Popisu žrtava lišenih života, mjesto Rijenci” iz 1946. i zapisniku OKRZ Čeralije od 3.1.1945. Žrtve: Jovo Vujaklija (60), Cveta Vujaklija (21), Jovanka Vujaklija (18), Anka Vujaklija (16), Jovo Filipović (57), Marta Filipović (57), Pavao Bosanac (70), Anđelija Bosanac (55), Joco Bosanac (62), Nikola Bosanac (11), Mileva Bosanac (14), Miloš Bosanac (48), Jovo Bosanac (57), Pane Vučković (70), Mara Radunković (70), Ljuboja Radunković (36), Nikola Vučković (70), Stojan Mihaljević (70), Đuka Filipović (55), Stevo Vučković (30), Pero Vučković (3), Neđo Filipović (55), Stojan Filipović (50), Milka Filipović (58), Božo Filipović (60), Stoja Bosanac (78), Stevan Vučković (70), Stojan Jorgić (70), Ana Filipović (70), Ana Vučković (62), Josip Filipović (60).

760 HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7774, Zapisnik od 9.6.1946. spisan na licu mjesta pod šumom u blizini Rijenaca.

761 DAV, 113, KNOOPS, (nesredeno), Kotarski NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, Prilog: Statistički podaci [za sela općine Čeralije], 3.8.1944.

762 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Zapisnik od 24.4.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Ljuboje Bosanca iz Rijenaca.

tokom ofanzive “pravio u šumi paniku i galamu, tako da je neprijateljska vojska saznala gdje se narod nalazi i na taj način pronašla jedan dio naroda i seljačke bunkere”. Dalje se navodi da je Crnobrnja “sa neprijateljskom vojskom drugi dan pio rakiju u jarku u šumi, a potom sa svojim kolima natovarenim raznom robom i živežnim namirnicama otišao u Slatinu”.⁷⁶³ Bila je ovo očigledna optužba za saradnju s neprijateljem koji je spalio selo, ubio i internirao veliki broj meštana. Andrija Crnobrnja (rođ. 1885), uhapšen je 24. juna 1944. od strane partizana. Presudom Vojnog suda slatinskog područja, 18. jula 1944. osuđen je na pet meseci prisilnog rada.⁷⁶⁴

Prema podacima ZKRZ iz 1946, pripadnici SS-policije (“Gestapo”) upali su 1. maja u Đuričić. Kako se može zaključiti iz izvora, iako se to izričito ne navodi u sačuvanom zapisniku o paljenju sela, meštani su uoči dolaska nemačke policije uspešno evakuisani. S obzirom na to da prilikom tog upada nije bilo ubijanja i hapšenja, takav zaključak se čini opravdanim. Nemački policajci su tom prilikom zapalili 36 stambenih i 101 ekonomsku zgradu, od 52 stambene i 156 ekonomskih zgrada koliko je bilo u selu. “Po izvršenom paležu ubijali su po

763 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Zapisnik plenarne sjednice Kotarskog NOO Podravska Slatina, 26.5.1944.

764 Zbog predaje neprijatelju i nagovaranja seljana da isto učine tokom prolećne ofanzive, juna 1944. uhapšeni su i narednog meseca osuđeni na prinudni rad u trajanju od šest do osam meseci, osim Andrije Crnobrnje i Jovo Obradović (1884) iz Lipovca, Nikola Vučković (1889) iz Đuričića, Ljuboja Radmilović (1898) iz Đuričića, Stevo Dobrić (1898) iz Sekulinaca i Ignjatija Novković (1892) iz Bokana. (HDA, 1491, OZNA, k. 12, 03.11.02, Sudsko vijeće Korpusnog vojnog suda 6. korpusa NOVJ pri Slatinskom području Korpusnom vojnom sudu 6. korpusa NOVJ, Predmet: Mjesečni izvještaj o radu za kolovoz 1944, 7.9.1944.) Andrija Crnobrnja je prethodno bio “pod najstrožom paskom” partizanske bezbednosne službe. “Dana 20.1.1944. bila je naša vojska u Rijencima. Crnobrnja Andrija psovao je naše drugove što ih mora hraniti i rekao je da mu ti partizani baš smetaju u kući. Kada je omladina sakupljala hranu za put partizanima, rekao je: ‘Zar nije dosta što sam ih hranio, još da im spremim i za put’, i nije ništa dao. Drugi dan došla je jedna Švabica iz Čeralija kod imenovanoga, koja imade dva sina u njemačkoj vojsci, i njoj je spremio hrane koliko je mogla ponijeti.” (HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnim obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 23–29.1.1944.)

selu marvu, kako krupnu tako i sitnu, te su ubili 30 komada koje su ostavili mrtve u selu, a sobom su prilikom povlačenja oterali 15 komada što sitne što krupne marve, a živad su svu uništili. Potom su se povukli prema Voćinu." Nakon tri dana u selo je upalo oko 30 ustaša iz Čeralija. Ustaše su od 4. do 6. maja upadali u selo po danu, a uveče su se povlačili u Čeralije. U tim danima ustaše su zapalili preostala nespaljena domaćinstva, tako da je Đuričić do temelja spaljen. "Od poznatih ustaša viđeni su među ovima Šima Božičković iz Voćina, Antun Nago iz Četekovca i Dane Rukavina iz Hum Varoši. Baš na dan 6. maja 1944. narod koji je bio sklonjen u šumi povratio se u selo sa uvjerenjem da će imati mir, ali su tog dana naišle ustaše u selo, kojih je bilo oko 40, te su pokupili sve žitelje, kojih je bilo 120, i oterali ih u Donji Miholjac, otuda ih povratili u ravnice podravskih sela ovoga kotara gdje su razmješteni po kućama gdje su bili par dana i povratili se svojim kućama." Ustaše su prilikom drugog upada u selo ubili Stevu Kokića (67) i njegovu kćerku Dmitru (32). Poznata su imena 11 devojaka iz sela koje su maja 1944. internirane na prinudni rad u Nemačku. Bile su starosti od 17 do 25 godina. Sve su preživjele rat i vratile se u selo jula 1945.⁷⁶⁵ Prema podacima Kotarskog NOO s kraja jula 1944, selo je u tom razdoblju imalo 255 stanovnika od kojih je 29 bilo u redovima NOVJ.⁷⁶⁶

765 HDA, 306, ZKRZ, Zh-37200, Zapisnik od 15.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Laze Vučkovića iz Đuričića.

Pripadnik 15. bojne UV, Šima Božičković iz Voćina (1915), ubijen je 1947. od strane jugoslovenskih vlasti. Pripadnik iste bojne, Antun Nago iz Četekovca, poginuo je krajem 1944. u blizini Donjeg Miholjca. (Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 148, 161.) Šima Božičković je 20.12.1942. učestvovao u zločinu u Popovcu kada je ubijeno 36 meštana, o čemu je prethodno bilo pomena. Antun Nago se tokom 1941-1942. istakao u pljački, maltretiranju i zastrašivanju većeg broja Srba i ubistvima pojedinih Srba na području općine Čeralije.

766 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Kotarski NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, Prilog: Statistički podaci [za sela općine Slatinski Drenovac], 3.8.1944.

Prema podacima Komande slatinskog područja, tokom prve polovine 1944. poginula su četvorica partizana iz Đuričića: Lazo Radošević (22), b. 15.10.1942, p. 2.3.1944, Čačinci; Dragić Kokić (29), b. 1.2.1943, p. 21.3.1944, Bosna; Jovo Kokić (28), b. 1.2.1943, p. 7.5.1944, Kalnik; Stevo Kokić (25), b. 1.2.1943, p. 10.5.1944, Đuričić. (VA, NOVJ), k.

“Neki satnik”, pripadnik nepoznate antipartizanske jedinice, verovatno 15. bojne UV, ubio je 3. maja u Humu seljanku Katu Lukić. Potom su vojnici pod njegovom komandom zapalili nekoliko kuća u selu, uključujući i kuću ubijene.⁷⁶⁷ Partizanski izvor iz leta 1944. navodi da je od strane antipartizanskih snaga tokom prolećne ofanzive u Humu zapaljeno devet kuća i 17 gospodarskih zgrada.⁷⁶⁸ Ustaško-nemačke snage zauzele su Hum 29. aprila i držale su ga pod kontrolom do okončanja Operacije “Oluja”. Celokupno srpsko stanovništvo iz tog sela evakuisano je na Papuk pod zaštitom partizana. Osim Kate Lukić nisu poznate druge civilne žrtve iz Huma tokom prolećne ofanzive.

Prema podacima ZKRZ iz 1946, pripadnici SS-policije su 4. maja 1944. u Slatinskom Drenovcu ubili deset starijih osoba srpske nacionalnosti. Među ubijenim meštanima bile su dve žene. Najmlađa žrtva je imala 45, a najstarija 67 godina.⁷⁶⁹ Partizanski izvor iz 1944. navodi ime jednog muškarca koji je ubijen u Drenovcu, čije ime se ne navodi u dokumntaciji ZKRZ. Reč je o lokalnom pravoslavnom svešteniku: “Gestapovski razbojnici za vrijeme ofanzive uhvatili su sveštenika pravoslavne crkve u Slatinskom Drenovcu, Ambrozija (treba: Metodija, *nap. aut.*) Bradića, starca od 70 godina i zaklali ga, zapalili njegovu

1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.)

767 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.1020, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 23.4.-6.5.1944, 14.5.1944.

768 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Statistički podaci, 19.7.1944.

769 HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh-38385, Mjesna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Slatinskom Drenovcu, dana 12.7.1946. Izjave Dragića Muselina, Sime Pavlovića, Vase Ivkovića iz Slatinskog Drenovca; DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 26, Okružni NOO Našice, dana 15.6.1944. Oblasnom NOO za Slavoniju.

Žrtve: Bogdan Bukvić (65), Vladimir Radinović (63), Božo Muselin (45), Jefto Muselin (60), Stoja Pavlović (63), Persa Pavlović (56), Božo Pavlović (67), Stojan Pavlović (60), Pero Ivković (53), Naja Ivković (51). Imena žrtava potvrđuje jedan posleratni izvor: HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, (Z-2972), Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Slatinski Drenovac, [1946.]

Maj 1944, zbeg u okolini Vočina tokom ili neposredno nakon Operacije "Oluja".
(HPM, MRNH, N-2202-1311.)

kuću i njegov lješ bacili u zapaljenu mu kuću.”⁷⁷⁰ Prema podacima s kraja jula 1944. u Drenovcu je tokom prolećne ofanzive spaljeno 89 kuća i 160 ekonomskih zgrada. Verovatno su sve kuće zapaljene 4. maja, prilikom upada SS-policije. Selo je juna 1944. imalo 244 stanovnika od kojih se 67 nalazilo u redovima NOVJ, a deset u “neprijateljskoj vojsci”.⁷⁷¹

Pripadnici 15. bojne upali su 6. maja u Gornje Meljane i istog dana zapalili 20 kuća i 56 ekonomskih zgrada. Toga dana ustaše su u Gornjim Meljanima zaklali meštana Tomu Kujagića (65). Ustaše su opljačkali oko 50 grla krupne i sitne stoke. “Pljačkali su i ostalu imovinu i uništavali, a naročito burad u kojima se nalazilo piće, a perad ubijali iz pušaka.” Među počiniocima zločina prepoznat je ustaša Antun Nago iz Četekovca.⁷⁷² Iz navedenog se može zaključiti da je evakuacija ljudi i stoke iz Gornjih Meljana, uoči upada ustaša, bila prilično uspešna. Prema podacima s kraja jula 1944, u selu je u tom razdoblju živeo

770 VA, NOVJ, k. 480, f. 5, d. 10: Vojno-informativni ostsjek slatinskog područja Političko-obavještajnom ostsjeku štaba 6. korpusa NOV i POJ, 15.6.1944.

Sveštenik Metodije Bradić je rođen 1877. u Gvozdanskom kod Virovitice. Kao paroh u Slatinskom Drenovcu hapšen je 1941. od strane ustaša. Leksikon pravoslavnih sveštenika Jugoslavije stradalih u Drugom svetskom ratu navodi da je Bradić u zatvoru “strahovito zlostavljan” i da je “uspeo da se izbavi iz zatvora” nakon čega se “povukao u podnožje Papuka, odakle se 1942. vratio u oslobođeni Drenovac i pridružio partizanima”. (*Споменица православних свештеника – жртава фашистичког терора и палих у Народноослободилачкој борби*, (ур. Душан Штрбац), Београд, 1960, стр. 40–41.) Bradić je tokom rata bio jedini preostali pravoslavni sveštenik na papučkom i slatinskom području budući da su svi ostali sveštenici izbegli ili proterani u Srbiju.

771 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Kotarski NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, Prilog: Statistički podaci [za sela općine Slatinski Drenovac], 3.8.1944.

Prema podacima Komande slatinskog područja NOVJ, tokom maja i juna 1944. poginula su petorica pripadnika NOVJ iz Drenovca: Milan Ivković (1921), p. 29.6.1944. Klasić (Žumberak); Ljuboja Stanković (1927) p. VI 1944, Bizovac (Valpovo); Milorad Muselin (1924) VI 1944, Krndija; Stevo Tomić (1915) u. 3.6.1944. od tifusa u bolnici, Ratkovac; Simo Muselin (1918), p. 26.5.1944, Stari Slatinik (Sl. Brod). (VA, NOVJ, k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.)

772 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-393, Zapisnik od 11.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Steve Bolića iz Gornjih Meljana.

Brdo Brežič iznad Podravske Slatine, 4. april 1946. Eksumacija ostataka 26 stanovnika Lukavca ubijenih 12. maja 1944. Na slici se vide rođaci žrtava. (HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7774.)

471 stanovnik, dok su se 62 stanovnika nalazila u redovima NOVJ.⁷⁷³ Pomen ustaše Antuna Nage kao učesnika u paljenju i pljačkanju Gornjih Meljana i Đuričića istog dana, 6. maja 1944, upućuje na zaključak da su ta dva susedna sela zapaljena od strane iste satnije 15. bojne UV. Najverovatnije je reč o 1. satnji 15. bojne, budući da se na osnovu fragmentarnih podataka i analogija može zaključiti da je Nago bio podoficir 1. satnije 15. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV.

Tokom Operacije "Oluja" popaljena je i Pušina, srpsko selo nekoliko kilometara od Slatinskog Drenovca prema Humljanima. Reč je o jednom od najmnogoljudnijih srpskih potpapučkih sela koje je u prethodnom razdoblju bilo pošteđeno većeg pustošenja. Odaziv stanovništva Pušine u redove partizana bio je izrazitiji nego u većini susednih srpskih sela. Antipartizanske snage su upale u Pušinu najverovatnije 3–4. maja 1944. Tom prilikom stradalo je četvoro meštana. Simo Jurišić (58) ubijen je iz puške, a Bojana Miletić (38) je zaklana, dok su Draginja Božić (48) i Joco Božić (48), najverovatnije supružnici, odvedeni u nepoznatom pravcu od strane nemačkih vojnika i ubijeni na nepoznatom mestu.⁷⁷⁴ Prema partizanskom izvoru s kraja jula 1944, u Pušini je tokom prolećne ofanzive zapaljeno 126 kuća i 328 ekonomskih zgrada. Isti izvor navodi da je selo početkom leta 1944. imalo 652 stanovnika, što je znatno umanjen broj meštana budući da je selo prema popisu iz 1931. imalo 1.177 stanovnika. U partizanima je u tom razdoblju bilo 78 stanovnika Pušine, dok su dotad u borbi pala 23 seoska partizana.⁷⁷⁵ Jedan dokument pozadinskih organa NOP

773 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Kotarski NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, Prilog: Statistički podaci [za sela općine Slatinski Drenovac], 3.8.1944.

Da su Gornji Meljani u leto 1944. imali 533 stanovnika, isključivo srpske nacionalnosti, od kojih su se 62 nalazila u partizanima, potvrđuje i jedan drugi izvor: DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Slatinski Drenovac Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izveštaj za mjesec juni 1944, 28.6.1944.

774 HDA, 306, ZKRZ, k. 126, Zh-6403, Zapisnik sastavljen kod MKRZ u Pušini, 10.7.1946: Izjava Đeke Milakovića iz Pušine.

775 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Kotarski NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, Prilog: Statistički podaci [za sela općine Slatinski Drenovac], 3.8.1944.

Brdo Brežić iznad Podravske Slatine, 4. april 1946. Detalj s eksumacije ostataka 26 stanovnika Lukavca ubijenih 12. maja 1944. (HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7774.)

svedoči o strahu koji je zavladao među stanovništvom nakon ofanzive: “Narod [Pušine] je više demoralisan nego li drenovački jer je ovo prvi puta da je zbilja jako stradao, da su popaljeni i opljačkani. Boje se da će Srbi ipak biti do kraja pobijeni, da dušmanskoj sili neće moći izbjeći, te da neće dočekati slobode. Situacija se je nakon dodjelivanja prve pomoći u hrani u tom pogledu dosta popravila, isto tako je narod odahnuo i radi pomoći koju je dobio u plugovima, pa pošto sada nema bojazni od gladi, narod se je umirio.”⁷⁷⁶ Navod da je stanovništvo Pušine “prvi puta zbilja jako stradalo”, odnosi se, kao što se navodi u nastavku, na paljevinu sela, budući da je do tad većina kuća u Pušini nije bila spaljena. Poređenja radi, tokom Operacije “Paula”, prethodne godine, u Pušini je spaljeno sedam kuća.

Nepoznatog datuma tokom Operacije “Oluja” od strane nemačke vojske ubijena su dvojica staraca iz Kokočaka i jedan gluvonemi starac iz Gornje Pištane kod Orahovice. Žrtve su bile srpske nacionalnosti.⁷⁷⁷ Navedene žrtve ne ulaze u ukupan zbir smrtno stradalih stanovnika kotara Podravska Slatina tokom prolećne antipartizanske ofanzive zbog toga što su tada pripadala kotaru Našice. Kokočak i Gornja Pištana se nalaze u neposrednom susedstvu sela Krajna, koje je pripadalo slatinskom kotaru.

U Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu čuva se pet fotografija spaljene Pušine. Na fotografijama se vide spaljene seoske kuće, škola i seoski mlin (jedan od dva mlina, pri čemu znamo, na osnovu savremenih izvora, da drugi seoski mlin nije bio zapaljen). (HPM, Zbirka fotografija, filmova i negatifa, Album Slavonija 1944–1945, inv. br. 2202/1278–1282.)

Prema podacima Komande slatinskog područja NOVJ, tokom 1944. poginula su šestorica pripadnika NOVJ iz Pušine: Gojko Janković (1914), ranj. kod Đakova, u. 1944, Drenovac; Branko Vučić (1922) p. 1944, Đurđenovac; Pero Jurišić (1921) p. 1944, Ravna gora; Jovo Knjavić (1924) p. II 1944, nep.; Dragić Milaković (1921) p. 1944, Bosna; Milutin Milaković (1919) p. 1944, Pušina. (VA, NOVJ, k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: Knjiga palih drugova, 8.6.1945.)

776 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Zapisnik od 29.5.1944. sa sastanka Općinskog NOO Slatinski Drenovac.

777 HDA, 306, ZKRZ, k. 698, Obiteljski listovi za kotar Orahovica: Zapisnik od 27.4.1947. sastavljen u opunomoćstvu Udbe za kotar Orahovica: Izjava Dušana Poljaka iz Donje Pištane.

Arhivski izvori pružaju podatke o naseljenosti i stepenu uništenosti naselja u okolini Voćina do kojih u proleće 1944. nisu doprle ustaško-nemačke trupe ili je njihovo zadržavanje bilo obeleženo manjim nasiljem u odnosu na neka druga sela. Reč je o četiri sela severno i severozapadno od Voćina. U dva naselja (Lisičine, Kuzma) antipartizanske snage nisu prodrle tokom 1944. Neizvesno je da li su upale u Popovac. U svakom slučaju, izvori ne beleže žrtve iz Popovca u tom razdoblju. U Humu su se kraće zadržali počnivši određene zločine. Od svih sela u voćinskom kraju, s izuzetkom Voćina, sredinom 1944. najviše stanovnika su imale Lisičine – 487, od toga 135 u partizanima. Prethodno su 1942. pripadnici OS NDH internirali blizu 200 stanovnika Lisičina. Prema popisu iz 1931. selo je imalo 804 stanovnika. U Humu je živelo 368 stanovnika, od toga se 75 borilo u NOVJ. U Kuzmi je preostalo samo 80 meštana, od toga su se 23 borila u redovima partizana, dok je u Popovcu preostalo 86 meštana, a od toga se 34 borilo u redovima NOVJ. Ustaše su 1942. internirali oko 113 stanovnika Popovca. Izvori beleže i broj uništenih kuća i ekonomskih zgrada u ta četiri sela: Lisičine (17, 3), Hum (9, 17), Kuzma (32, 56), Popovac (51, 56).⁷⁷⁸ Nije jasno da li su kuće i ekonomske zgrade u tim selima zapaljene tokom Operacije "Oluja" ili prethodnih godina, budući da izvori ne ukazuju na to da su ta sela, osim Huma, bila zauzeta tokom operacije. Ipak, ako je Hum bio zauzet, ako su nemačko-ustaške snage prodrle od Huma prema Voćinu, verovatno je i Popovac bio zauzet, samim tim i Lisičine, jer se ta dva sela nalaze u neposrednoj blizini Huma, odnosno Voćina. Budući da navedeni izveštaj NOO Voćin (19. jul 1944) beleži broj spaljenih kuća i ekonomskih zgrada u četiri navedena sela, ali i u drugim selima NOO Voćin, u kontekstu štete nanesene od strane antipartizanskih snaga tokom Operacije "Oluja", može

778 DAV, 113, KNOOPS, (nesredeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Statistički podaci, 19.7.1944. Izvor za paljenje u Humu 3. maja 1944: HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.1019, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 23.4.-6.5.1944, 14.5.1944.

se pretpostaviti da su i ta naselja bila delom popaljena. S obzirom na to da se u izvorima ne navode podaci o civilnim žrtvama u tim selima tokom operacije, logično je zaključiti da je evakuacija stanovništva sprovedena na vreme i u potpunosti.

Uoči Operacije “Oluja” zbog straha od represije raselilo se etnički mešovito selo Bistrica, podjednako naseljeno Hrvatima i Srbima, smešteno severozapadno od Slatine, prema Cabuni. “U selu Bistrici nalaze se stalno gestapovci koji pljačkaju gdje god šta nađu. Iz Bistrice je izbjeglo oko 70 žitelja i dana 24.4. gestapovci su poslali Blagojević Julu neka zove sve one koji su izbjegli da se vrate svojim kućama jer da će svakome onom koji se ne vrati zapaliti kuću. Kako se narod na taj poziv nije vratio gestapovci su nastavili sa pljačkom i drugim nedjelima. To selo ostalo je sada posve pusto i nenastanjeno jer se u isto često spusti gestapovska patrola.”⁷⁷⁹

Ni u jednom delu Slavonije pod prethodnom partizanskom kontrolom tokom prolećne ofanzive 1944. nisu zabeležena tolika razaranja i tolike civilne žrtve kao u selima Brđanske. Ako uzmemo u obzir da su neki od najmasovnijih zločina u Slavoniji u proleće 1944, van Brđanske, počinjeni uoči ili nakon okončanja Operacije “Oluja”, onda je dodatno upadljiva činjenica da su sela Brđanske najviše stradala tokom te poslednje velike antipartizanske operacije koja je pogodila partizansku vojnu pozadinu u Slavoniji. Poređenja radi, tokom Operacije “Oluja” na području susednog kotara Našice ubijeno je mnogo manje civila: ukupno pet, pri čemu su tri žrtve bili dečaci. “Zatim je banda otjerala 14 osoba u logor... Za vrijeme ofenzive u selu Novoj Jošavi, općina Feričanci, silovala je banda 30-godišnju Anicu Desnicu, koja je inače živčano rastrojena, neuračunljiva i boluje od padavice. Ona sad ide kroz selo i priča kako su izvršili silovanje nad njom.”⁷⁸⁰ Uoči Operacije “Oluja” ustaše su počinili upade u nekoliko

779 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.1019, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 23.4.-6.5.1944, 14.5.1944.

780 HDA, 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju, k. 10, KP-122/1408, Oblasni NOO za

srpskih sela u Trokutu kod Novske. Ustaše iz Jazavice i Rajića ubili su 17. aprila u Rađenovcima četiri osobe od čega dvoje dece, i zapalili 40 kuća. Ustaše iz istih uporišta upali su 19. aprila u Kričke, "zaklali 17 lica koja su nakon toga bacili u vatru" i spalili 40 kuća i 36 štala. Su-tradan su ustaše iz Brestače, Jazavice i Novske upali u selo Bair "te su tom prilikom popalili skoro cijelo selo, ubili pet žena, jedno dijete i dva muškarca".⁷⁸¹ Ustaše iz Jasenovca i Jazavice napali su 8. maja tri srpska sela između Stare Gradiške i Okučana. U Gređanima su ubili 27 meštana, dok su 150 uhvatili i odveli u Novu Gradišku. Istog dana u Čovcu su ubili devetoro, a u Vrbovljanima četvoro meštana. Sela su opljačkana.⁷⁸² Najmasovniji zločini antipartizanskih snaga u tom razdoblju u Slavoniji, ako izuzmemo Brđansku, zabeleženi su u srpskim selima zapadno od Đakova, koja su teško nastradala i 1942. Antipartizanske snage su 19. maja 1944. upale u Paučje, Podgorje i Borovik, gde je ubijeno "oko 60 civila i partizana". Podgorje i Borovik su "zapaljeni do temelja", a u Paučju je izgorelo deset kuća.⁷⁸³

Slavoniju Agitpropu Oblasnog komiteta KPH za Slavoniju, 4.6.1944.

- 781 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 16-22.4.1944, 2.5.1944; HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 23.4.-6.5.1944, 14.5.1944; VA, NOVJ, k. 480, f. 5, d. 12: Informativni oficir [Pajo Šejatović] Komande Novogradiškog područja Političko-obavještajnom otdjelu štaba 6. korpusa NOV i POJ, 17.6.1944.
- 782 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.1048, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme 7-20.5.1944, V 1944.
- 783 VA, NOVJ, k. 480, f. 5, d. 13: Informativni oficir Brodskog područja [Katušić] Političko-obavještajnom otdjelu štaba 6. korpusa NOVJ, 17.6.1944.

Zločini Ustaške vojnice u Brđanskoj nakon Operacije “Oluja”

Operacija “Oluja” okončana je 8. maja 1944. Okončanje operacije nije značilo prestanak upada antipartizanskih trupa u partizanska sela naseljena srpskim stanovništvom. Pripadnici 15. bojne UV upali su 12. maja u Lukavac, najbliže brđansko selo Podravskoj Slatini nastanjeno pretežno srpskim i manjim delom nemačkim stanovništvom (nemački meštani su prethodno iseljeni od strane okupatora), udaljeno svega nekoliko kilometara od grada. Ustaše su u selu uhvatili 28 ili 29 meštana koje su oterali prema Slatini, pri čemu su 26 muškaraca ubili iznad grada na brdu Brežić, a dve ili tri žene ubili su na nepoznatoj lokaciji. Meštani su se uoči upada ustaša uspešno evakuisali, međutim pojedini seljaci su “uhvaćeni u selu noću kada su se spustili iz šume”.⁷⁸⁴ Verovatno je reč o samoinicijativnom pokušaju provere stanja u ugroženim ili spaljenim domaćinstvima. Sačuvano je više izvora koji govore o ovom zločinu, koji uz ubistvo 31 stanovnika Rijenca predstavlja najmasovniji zločin tokom prolećne ustaško-nemačke ofanzive na slatinskom području. Budući da su pripadnici 15. bojne ponovo upali u selo 16. jula i tada ubili sedmoro meštana, Lukavac je tokom pretposlednje godine rata imao najviše civilnih žrtava u celom slatinskom kotaru. Selo je tokom rata imalo 54 civilne žrtve koje su pobili pripadnici fašističkih snaga (uglavnom ustaše) i šest poginulih boraca NOVJ.⁷⁸⁵

Budući da nijedan masovni zločin koji se na području kotara do-

784 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Zapisnik plenarne sjednice Kotarskog NOO Podravska Slatina, 26.5.1944.

785 MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Lukavac, str. 1651–1652.

godio tokom 1944. nije potkrepljen tolikim brojem izvora, masovni zločin nad meštanima Lukavca 12. maja 1944. moguće je rekonstruisati detaljnije nego ostale zločine koji su se odigrali tokom te godine. Dodatni kvalitet dokumentarne građe o tom zločinu predstavlja izjava jednog od neposrednih učesnika u ubijanju, što je jedinstven primer kada je reč o zločinima na području kotara.

Izvori se donekle razlikuju u navođenju broja ubijenih 12. maja. Partizanski obaveštajni izveštaj, nastao 25. maja 1944, beleži: “Dne 12.5. došlo je oko 200 ustaša te su blokirali selo Lukavac i pohvatali sav narod koji se je nalazio u selu i dotjerali ga na jedno mjesto gdje su vršili ispitivanje. U Slatinu su otjerali tom prilikom 28 osoba od kojih 5 partizana.”⁷⁸⁶ Dva partizanska izvora nastala istog dana (15. juna 1944) navode hvatanje i ubistvo 28, odnosno 29 meštana: “Poslije kraćeg vremena iza ofanzive ustaški razbojnici su iznenada i po noći opkolili selo Lukavac, uhvatili 28 seljaka i otjerali ih sa sobom u uporište [u Slatinu], odnosno na groblje gdje su ih natjerali da plaću nad svojim grobovima i da se mole Bogu da im duše stignu u raj.”⁷⁸⁷ Drugi izvor nastao istog dana navodi sledeće: “U Lukavcu 12. maja 1944. došla je ustaška 15. bojna (Štirova) i otjerala 29 ljudi.”⁷⁸⁸ Predstavnicima KKRZ Podravska Slatina utvrdili su 6. decembra 1944. identitete 26 žrtava iz Lukavca koji su ubijeni na Brežiću. U dokumentu nastalom radom tog organa precizno je navedena lokacija zločina: “u Vinogradima slatinskim kod piramide”.⁷⁸⁹ U zapisniku s ekshumacije ostataka žrtava iz

786 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.02.1052, Pomoćni obavještajni centar za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru Hrvatske, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme 7-20.5.1944, 25.5.1944.

787 VA, NOVJ, k. 480, f. 5, d. 10: Vojno-informativni otdjelak slatinskog područja Političko-obavještajnom otdjelaku štaba 6. korpusa NOV i POJ, 15.6.1944. Naredna rečenica u izvještaju o zločinu u Lukavcu nije uobičajena za partizansku retoriku: “Dakle krvavim fašistima nije bilo dosta što su pobili nevine žrtve, već se rugaju i sa svetinjama i sa Bogom.”

788 DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 26, Dopis Okružnog NOO Našice Oblasnom NOO za Slavoniju, 15.6.1944.

789 AJ, 110, DKRZ, k. 435, str. 615-640, Podatci o zločinima okupatora i njihovih pomagača, Podravska Slatina, 6.12.1944.

Lukavca na brdu Brežić, iz 1946, navode se imena 26 žrtava, isključivo muškaraca, čiji su ostaci pronađeni u masovnoj grobnici. U zapisniku s ekshumacije navodi se da su žrtvama bile vezane ruke, a jednoj žrtvi i ruke i noge. Zbog natrulosti leševa nije bilo moguće ustanoviti na koji način su žrtve likvidirane.⁷⁹⁰ Na osnovu svega navedenog može-

U izvoru se navodi da su meštane Lukavca ubili pripadnici 16. bojne UV. Budući da recentniji izvor (dopis Okružnog NOO Našice Oblasnom NOO za Slavoniju, 15.6.1944.) navodi da su meštane Lukavca pohvatili pripadnici 15. bojne, tvrdnja o učesću isključivo 16. bojne u ubijanju na Brežiću zahteva potvrdu u drugim izvorima. Moguće je da su Lukovčane pohvatili pripadnici 15. bojne, a da su likvidaciju izvršili pripadnici 16. bojne, iako i ta mogućnost zahteva potvrdu u drugim izvorima. U izvoru se navode podaci o licima odgovornim za zločin: Antun Bebek, satnik, Sulejman Filipović, rojnik, "ustaša zvani Canco, isti je vršio klanje". U izvoru se navodi da se zločin dogodio 9.5.1944, ali u pitanju je očledna greška jer recentniji izvori navode 12.5.1944. kao datum zločina. U svakom slučaju, greška u datumu navodi da je KKRZ nedovoljno istražila počinioce zločina i možda greškom navela pripadnike 16. bojne kao počinioce, pogotovo jer Podravska Slatina nije bila matično područje 16. bojne.

Žrtve: Nikola (Mišo) Marinčić (48), Luka (Tomo) Stojčić (40), Marko (Ilija) Čardarac (53), Jovo (Krst) Šimić (45), Jovo (Lazo) Živković (45), Krsto (Lazo) Živković (42), Marko (Tejin) Šimić (35), Andrija (Pavle) Bosanac (31), Mito (Luka) Radošević (44), Lazo (Savo) Višnjić (51), Nikola (Savo) Višnjić (44), Pero (Andrija) Ljubočić (40), Milan (Milivoj) Marinović (41), Milan (Marko) Kuzmić (20), Stevo (Tejo) Šimić (30), Joco (Pero) Puškarić (50), Stevo (Pero) Puškarić (47), Krsto (Savo) Stojčić (46), Pajo (Stevo) Carević (44), Stevo (Miško) Carević (52), Đuro (Mile) Šimić (33), Pero (Todor) Puškarić (39), Mito (Todor) Puškarić (48), Nikola (Milutin) Cvijetić (42), Đuro (Andrija) Ignjatić (50), Svetozar (Stevo) Grujčić (49). Identitet 26 žrtava potvrđuje jedan dokument OKRZ Daruvar s kraja 1946, s napomenom da taj izvor navodi i ime jedne ubijene žene iz Lukavca. Reč je o Jeli Vuruni (46). Za nju se navodi da je ubijena "u šumi između Lukavca i Slatine. Ista ženska nije mogla ići pa su je odmah ubili." (HDA, 306, ZKRZ, k. 493, Zh-39089, Spisak potučenih 27 Lukavčana na Brežiću u Podravskoj Slatini, prepis od 6.12.1946). Imena 27 žrtava poklapaju se s poimeničnim podacima iz popisa žrtava rata iz 1964–1965, osim što se u popisu navode imena još dve žene ubijene nepoznatog datuma 1944. u Podravskoj Slatini: Angelina Carević (25), Kiva Živković (50). Ukoliko su i one ubijene 12. maja 1944. to bi značilo da su ustaše toga dana ubili 29 stanovnika Lukavca. (MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Lukavac, str. 1651–1652.)

790 HDA, 306, ZKRZ, k. 131, GUZ-7774, Zapisnik od 4.4.1946. spisan na licu mjesta u Slatinskim vinogradima zvanim Brežić područja Mjesnog NOO Podravska Slatina.

U zapisniku s ekshumacije navode se imena 26 ubijenih muškaraca iz Lukavca. Spisak imena je identičan sa spisakom iz 1944. osim što se u spisku iz 1946. ime Nikole Cvijetića pogrešno navodi kao Marko Cvijetić. Takođe, u spisku iz 1946. nisu navedene godine starosti žrtava. Sačuvane su dve fotografije s ekshumacije na Brežiću.

mo zaključiti da su pripadnici 15. bojne prilikom upada u Lukavac 12. maja 1944. uhvatili najmanje 27 osoba, od toga 26 muškaraca i jednu ženu. Muškarci su pobijeni na brdu Brežić (Slatinski vinogradi), a žena na nepoznatoj lokaciji između Lukavca i Slatine. Najmlađa žrtva imala je 20, a najstarija 53 godine. Svi ubijeni bili su srpske nacionalnosti. Među ubijenima bili su Stevo Carević i njegov sin Pajo,⁷⁹¹ zatim braća Jovo i Krsto Živković, Stevo i Marko Šimić, Pero i Mito Puškarić, Lazo i Nikola Višnjić i Joco i Stevo Puškarić.⁷⁹² Iza 23 ubijena muškarca ostale su 23 udovice i 35 dece bez oca. Istog dana, na istoj lokaciji na kojoj je izvršeno ubistvo 26 meštana Lukavca, ustaše su ubili i Marka Cvijića (16), dečaka iz Podravske Slatine.⁷⁹³

Sačuvano je priznanje ustaše Mirka Bucića, stanovnika Podravske Slatine, koji je učestvovao u likvidaciji Lukavčana 12. maja 1944. Bucić je uhvaćen krajem rata ili po okončanju rata. Prepoznat je avgusta 1945. u zatvoru u Slatini od strane rođaka žrtava. Bucić je u istrazi naveo da je lično ubio iz puške 11 Lukavčana. “Sa mnom je vršio ubijanja Tomac Zvonko, ustaški vodnik iz sela Bokana i Grga Stabulinski ustaški vodnik iz Osijeka.” Bucić je tvrdio da je nalog za ubijanje dobio

-
- 791 Drugi sin Steve Carevića, Petar (25), komandir 2. čete 1. bataljona 21. slavonske brigade NOVJ, poginuo je 16. oktobra 1944. prilikom borbi za oslobođenje Beograda. (Bogdan Bosiočić, *n. d.*, str. 352.)
- 792 Sin Steve Puškarića, Petar (19), komesar 2. čete 3. bataljona 21. slavonske brigade, poginuo je 18. septembra 1943. u Križecu kod Čazme. (Bogdan Bosiočić, *n. d.*, str. 383.) Drugi Stevin sin, Mladen (rođ. 1922), partizan od jula 1942, takođe borac (vodnik) u 2. četi 3. bataljona, zbog iskazane hrabrosti u borbi odlikovan je u leto 1944. “Istakao se u akciji na Sveti Ivan Žabno 1943. na slijedeći način: sam je prodro do općine gdje se je utvrdila banda i sa mitraljezom prisilio ustaške izdajnike na predaju. Nadalje se istakao u akciji na Koprivnicu 7.11.1943. kada je iz jednog po bandi napuštenog bunkera, koji je bio na opasnom položaju pod stalnom vatrom neprijatelja, izvukao mitraljez, šmajser i četiri puške sa municijom. Isti drug je ranjen 7.12.1943. kod Velike Barne u pleća.” (DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 26, Općinski NOO Podravska Slatina Kotarskom NOO Podravska Slatina, 28.7.1944. Predmet: Popis članova NOO i biv. boraca.) Mladen Puškarić je preživio rat.
- 793 AJ, 110, DKRZ, k. 739, str. 26, Podatci o zločinima okupatora i njihovih pomagača, Podravska Slatina, 27.11.1944. U dokumentu se navodi da je Marko Cvijić “zaklan po nalogu satnika Antuna Bebeka i poručnika Ivana Katića”.

od ustaškog poručnika koji se prezivao Balaško. Na osnovu navedenih počinilaca možemo zaključiti da su obezbeđivanje zločina i ubijanja žrtava zaista počinili pripadnici 15. bojne UV. Mladen Puškarić je izneo tvrdnju da je Mirko Bucić ubijao meštane Lukavca u znak odmazde zbog ubistva njegove sestre Ivke Šikić, koju su partizani ubili prilikom prvog oslobođenja Podravske Slatine jer je “vršila špijunažu u korist ustaša”. Njen suprug Stjepan Šikić, pripadnik Ustaške pripremne bojne Baranja, poginuo je u borbi protiv partizana u proleće 1942.⁷⁹⁴ Ustaša Zvonko Tomac iz Bokana, podoficir 15. bojne UV, prethodno je, 8–9. aprila 1944, učestvovao u ubijanju 15 stanovnika Bokana. Identitet Osječanina Grge Stabulinskog nije do kraja jasan budući da se njegovo prezime u izvorima navodi i kao Stanbulicki.

Partizanski pokret se u Lukavcu, zbog blizine Podravske Slatine, razvijao s zakašnjenjem u odnosu na ostala sela Brđanske. Arhivski izvori ne beleže ime nijednog poginulog partizana iz Lukavca do antipartizanske ofanzive u proleće 1944. Kasnije su poginula šestorica seoskih partizana. Dokument s početka juna 1944. beleži poimenične podatke za 40 meštana Lukavca koji su bili pripadnici NOVJ. Od toga su 12 bili borci 21. slavonske brigade, petorica 12. slavonske brigade, četvorica 17. slavonske brigade, jedan 16. slavonske brigade, jedan Konjičkog divizionu 28. slavonske divizije, dvojica Podravskog NOP odreda, jedan Požeškog NOP odreda, a 14 su bili stražari na području općina Voćin i Slatinski Drenovac.⁷⁹⁵

Do početka jula nisu zabeleženi primeri zločina ustaša i nemačkih vojnika nad lokalnim stanovništvom. Početkom i sredinom jula zabeležena su dva masovna zločina u selima između Voćina i Slatine. Budući da su zločini prilikom upada ustaša, najpre u Lipovac, potom

794 HDA, 306, ZKRZ, k. 493, Zh-39089, Zapisnik spisan pred Komisijom za utvrđivanje ratnih zločinaca okupatora i njihovih pomagača [u Podravskoj Slatini]: Izjava Mírka Bucića iz Podravske Slatine, 16.8.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 493, Zh-39089, Zapisnik spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Mladena Puškarića iz Lukavca, 21.1.1946.

795 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Podravska Slatina Kotarskom NOO Podravska Slatina: Spisak ljudi koji su u NOV, 9.6.1944.

ponovo u Lukavac, bili manjih razmera nego zločini u Brđanskoj tokom aprila i maja i da su se dogodili u razmaku od 15 dana, moguće je zaključiti da je reč o prodoru slabijih antipartizanskih snaga koji je za cilj imao destabilizaciju partizanske pozadine.

Najpre su 2. jula 1944. ustaše 15. i 16. bojne (najverovatnije po jedna satnija iz svake bojne) upali u Lipovac, selo smešteno dva do tri kilometra severno od Čeralija prema Slatini. Ustaše su sutradan u Lipovcu izvršili pljačku i u obližnjoj šumi pronašli i ubili deset osoba. Među ubijenima bilo je podjednako žena i muškaraca. Sedmoro žrtava je "potučeno iz pušaka", Stevo Pendić je zaklan, Gavro Obradović je umro od posledica "mrcvarenja i batinanja", a 25-godišnja Jelena Obradović "otpremljena je s ustašama te se za njenu sudbinu do danas ne zna". Ostaje nepoznato zašto Jelena Obradović nije ubijena kad i ostali pohvatani civili, ali se iz činjenice da ju je odvela vojska koja je nemilosrdno ubijala civile ne može naslutiti ništa osim strašne sudbine, pogotovo kada je reč o mladoj ženi. "Kad su završili ovaj zločin, povukli su se prema Slatini." Među ubijenim Lipovčanima bili su predsednik i dva odbornika seoskog NOO.⁷⁹⁶ Prethodno je naveden izvor na osnovu koga znamo da je u Lipovcu krajem jula 1944. živelo 117 stanovnika, isključivo srpske nacionalnosti, pri čemu su se 24 stanovnika nalazila u redovima NOVJ. Najstariji izvori koji govore o zločinu Ustaške vojnice u Lipovcu 2. jula 1944, nastali neposredno nakon zločina, navode nepotpun broj žrtava u tom selu (9), ali ukazuju na to da su isti počinioci toga dana ubili i jednog meštana Čeralija, koji je čuvao stoku između Čeralija i Lipovca. Njegovo ime ostaje nepoznato.

796 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-1950, Zapisnik od 12.3.1946. pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Paje Pendića iz Lipovca.

Žrtve ubijene u Lipovcu 1.7.1944: Gavro Obradović (54), Ana Obradović (50), Stevo Pendić (44), Bosiljka Pendić (44), Mitar Jovakarić (32), Stevo Jovakarić (32), Ana Jovakarić (24), Cvijeta Novković (45), Pajo Jovanović (40), Jelena Obradović (25). Ana Obradović je bila rodom iz Lukavca, Ana Jovakarić i Jelena Obradović iz G. Meljana, Cvijeta Novković iz Kraskovića. Njih četiri bile su udate u Lipovac. Imena žrtava potvrđena su u saveznom popisu žrtava Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije iz 1964-1965: MŽG, Popis žrtava rata 1941-1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Slatinski Lipovac, str. 1668.

Izvori navode da su se ustaše u Lipovcu pojavili neočekivano i iznenađeno “kroz šumu da nisu ni jednog metka ispalili i povatali [su] mnogo naroda”, ali da su se ubrzo morali povući zbog čega nisu uspjeli pobiti više od navedenog broja. “Banda je s ovim naletom počinila zločin, a može biti da bi i više napravila neumjesnih djela, ali je bio drum miniran te je naišla njihova neka patrola i mina je eksplodirala, tako su ostale ustaše raspustili narod koji su bili pohvatali i priredili za klanje, te su pobjegli natrag u Slatinu.”⁷⁹⁷

Pripadnici iste dve bojne, navodno oko 400 vojničara, upali su 16. jula u Lukavac, izvršili pljačku i paljevinu preostalih domaćinstava koja nisu bila spaljena ili nisu izgorela u potpunosti u prethodnim paljevinama i ubili sedmoro meštana. Među žrtvama petoro je bilo srpske, jedna hrvatske i jedna slovačke nacionalnosti. Ubijeno je četvero staraca, od toga dve žene, dvojica sredovečnih muškaraca i dve sredovečne žene. Starac Mile Bolić (70) zaklan je u krevetu u kome je ležao od bolesti, krevet je zapaljen, ali su meštani uspjeli da ugase požar i spreče paljenje kuće. Toga dana zapaljeno je 27 kuća i 67 ekonomskih zgrada. Reč je o zgradama koje su u međuvremenu obnovljene jer je selo tokom prolećne ofanzive bilo zapaljeno u potpunosti. “Taj dan vršili su pljačku, ali u manjoj mjeri jer nisu imali vremena pošto je NOV vršila snažan i brzi pritisak.” Izvor ZKRZ navodi imena dvojice ustaških satnika koji su zapovedali satnijama 15. i 16. bojne koje su upale u Lipovac i Lukavac: Andrija Fay, Ivan Skelec.⁷⁹⁸ Preživeli sta-

797 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), NOO općine Čeralije Kotarskom NOO za Podravsku Slatinu, Izvještaj, 3.7.1944; DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Kotarski NOO Podravska Slatina Okružnom NOO i Okružnom komitetu KPH Našice, 4.7.1944.

798 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37200, Zapisnik od 28.3.1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini. Izjava Steve Vujića iz Lukavca.

Žrtve ubijene u Lukavcu 16.7.1944: Julja Zabdac (74), Mile Bolić (70), Mara Grujčić (78), Andrija Borovček (74), Tina Živković (55), Ljuba Ljubočić (40), Janko Janković (50). Julja Zabdac je bila rodom iz G. Kusonja, Tina Živković iz Čeralija, a Ljuba Ljubočić iz Kraskovića. Njih tri bile su udate u Lukavac. Janko Janković bio je rodom iz obližnjeg hrvatskog sela Golenić iz koga se pre rata preselio u Lukavac. Imena žrtava potvrđena su u saveznom popisu iz 1964–1965: MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Lukavac, str. 1651–1652.

novnici Lukavca boravili su tokom leta 1944. boravili u Slanoj Vodi, Humu i Lisičinama. Selo je uoči rata imalo 105 kuća i 315 gospodarskih objekata.⁷⁹⁹ Sačuvan je dokument nastao osam dana uoči ustaškog upada 16. jula, u kome se navodi broj stanovnika Lukavca. U selu i zbegovima u okolini, početkom jula 1944. živelo je 229 stanovnika, od toga 218 Srba, devetoro Nemaca i/ili Mađara i dvoje Slovaka.⁸⁰⁰ Prema popisu iz 1931. selo je imalo 471 stanovnika.

Nakon trećeg upada 15. bojne u Lukavac, 16. jula, tokom cele 1944. nema podataka o agresivnim istupima i zločinima ustaša u selima Brđanske. Bila je to posledica konsolidacije i jačanja snaga NOVJ u Slavoniji, ali i posledica novog poleta partizanskog pokreta na širem području Hrvatske i Jugoslavije. Širom Slavonije vojne snage NDH utvrdile su se u garnizonima. Nemačke snage u Slavoniji sve do decembra 1944. nisu bile dovoljno brojne da bi ugrozile aktivnosti NOVJ.

799 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Kotarski NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, 3.8.1944; DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Podravska Slatina Kotarskom NOO Podravska Slatina, 31.7.1944.

800 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Podravska Slatina Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izvještaj za mjesec lipanj 1944, 8.7.1944.

Komandna struktura Ustaške vojnice odgovorna za zločine u kotaru Podravska Slatina u proleće 1944.

Najveću komandnu odgovornost za zločine Ustaške vojnice na području kotara Podravska Slatina, Donji Miholjac i Našice u prvoj polovini 1944. snosi pukovnik Ivan Stier, zapovednik 2. stajaćeg djelatnog zdruge UV. U tom razdoblju Stierov zdrug je najintenzivnije borbe protiv NOVJ vodio u severnom prigorju Papuka i Krndije, odnosno na području Podravske Slatine, Vočina, Slatinskog Drenovca, Čagli-na, Orahovice, Čaćinaca, Feričanaca, Đurđenovca i Našica. U sastavu 2. stajaćeg djelatnog zdruge na tom području su delovale 6, 15, 16. i 18. bojna UV. U prvoj polovini 1944, napose tokom prolećne ofanzive, najmasovnije zločine nad civilnim stanovništvom, uključujući uništavanja većeg broja naselja, počinila je 15. bojna pod komandom nad-satnika Tomislava Masarinija. Kako se može zaključiti iz fragmentarnih izvora, u zločinima je prednjačila 1. satnija 15. bojne, pod zapovedništvom satnika Roberta Boranića. U historiografiji nije apostrofirana odgovornost za ratne zločine trojice navedenih oficira niti su njihove ratne biografije bile predmet istraživanja. Najznačajniji razlog leži u činjenici što dokumentacija ZKRZ i Ozne koja se odnosi na zločine na području Brđanske dosad nije bila korišćena od strane istraživača. Osim toga, dokumentacija Ozne i NOVJ najčešće ne apostrofira počinioce zločina budući da partizanskim štabovima i obaveštajnoj službi najčešće nije bilo poznato koja je satnija 15. bojne počinila zločine na terenu, a ponekad ni koja bojna 2. stajaćeg djelatnog zdruge UV. Dokumentacija OS NDH prećutkuje zločine Ustaške vojnice na rečenom području. Istražni organi ZKRZ uspeli su da rekonstruišu deo komandnog lanca koji je bio odgovoran za opisane zločine, kada je reč o Ustaškoj vojnici, ali ne i kada je reč o SS-policiji. Budući da najodgovorniji oficiri 2. stajaćeg djelatnog zdruge koji su bili odgovorni za zločine u

Brđanskoj nisu bili dostupni organima posleratne vlasti, u evidenciji (dosijeima) koju je SDB vodila o pojedinim ustaškim oficirima nedostaju važne informacije o odgovornosti za ratne zločine opisane u prethodnom poglavlju. To se naročito odnosi na dosije Ivana Stiera, ali i na dosije Tomislava Masarinija i Roberta Boranića. Štaviše, iako je Boranić u istrazi priznao da je bio zapovenik 1. satnije 15. bojne, oficiri Udbe nisu iskazali sposobnost ili zainteresovanost da istraže potencijalne ratne zločine satnije pod Boranićevom komandom. Njih je pre svega zanimala činjenica da je Boranić bio ubačeni ustaški diverzant. Stoga su prvenstveno bili fokusirani na razotkrivanje ustaške strukture u emigraciji i internaciji u Italiji s kojom je Boranić bio povezan. U tome su postigli značajne rezultate.

Ivan Stier je rođen 1913. u Čepinu, u kroatiziranoj nemačkoj porodici. Pre rata je bio trgovac drvetom u Osijeku. Imao je čin rezervnog potporučnika VKJ. Politički je bio angažovan u okviru HSS, najverovatnije bez političke funkcije. Uoči rata bio je zapovednik Hrvatske građanske zaštite (HGZ) za Osijek, poluvojne formacije HSS. Istovremeno, pripadao je ilegalnoj ustaškoj organizaciji. U jednom dokumentu iz 1942. Stier navodi da je za stožernika tajnog ustaškog stožera u Osijeku postavljen 1940. "organizujući tajne borbene ustaške formacije".⁸⁰¹ Može se pretpostaviti da je osječka HGZ bio paravan za ustašku organizaciju. Prema vlastitom priznanju objavljenom 1966. u emigraciji, uoči Aprilskog rata predvodio je upad zaštitara u srpsko dobroljačko selo Brešće, smešteno između Čepina i Osijeka, kao što je predvodio ulične obračune sa srpskim nacionalistima u Osijeku. Prethodno ga je kum i prijatelj, advokat Stjepan Hefer, uspešno odbranio na sudu zbog agresivnih nacionalističkih istupa. Pripadnici ilegalne ustaške organizacije pod Stierovim vođstvom preuzeli su 10. aprila 1941. vlast u Osijeku i započeli napade na VKJ u cilju razoružavanja,

801 HDA, 1561, SDS, dos. br. 301034, (Ivan Franić Stier), str. 9-10: Zapovjednik 13. ustaške bojne [Ivan Stier] Glavnom stožeru Ustaške vojnice, Gračanica, 22.3.1942.

što je dovelo do obostranih gubitaka.⁸⁰² Neposredno nakon ulaska nemačke okupacione vojske u Osijek, učestvovao je u organizovanju ustaške vlasti u svojstvu stožernika, pri čemu se prvenstveno posvetio razoružavanju i zarobljavanju pripadnika VKJ. U jednom javnom pismu Stjepanu Heferu iz 1966, Stier je opisao događaje tokom aprila 1941: “Ja sam već tada primio upute što i kako nam je činiti, koje mi je tada još pukovnik Slavko Kvaternik poslao po dr [Mirku] Jerecu, te me bio imenovao zapovjedikom Stožera u Osijeku, što je onih prvih dana NDH značilo biti i stožernik, te imati u rukama svu vojnu i političku vlast. Počeli smo odmah i s organiziranjem građanskih upravnih vlasti, te sam kao takav predložio i Vas kao Velikog župana u Osijeku.”⁸⁰³ Navedeno dovoljno govori o političkoj moći koju je Stier akumulirao za vrlo kratko vreme u ilegalnim strukturama koje su se iznenada našle u poziciji da preuzmu vlast. Na položaju stožernika Velike župe Baranja u Osijeku ostao je do sredine juna 1941. Na osnovu svedočenja pojedinih Osječana znamo da se Stier u prvim danima nakon proglašenja NDH bio jedan od onih koji su prednjačili u progonu lokalnih Srba.⁸⁰⁴ Osječanin Branivoj Pilja, koji je uhapšen 12. aprila 1941, tvrdio je da je Ivan Stier bio jedan od onih koji su “zlostavljali” uhapšeničke u ustaškom zatvoru u Osijeku, odnosno najodgovorniji za zlostavljanje zatočenika u tom zatvoru. Pilja je naveo da je zatvoru u Osijeku u proleće 1941, za vreme njegovog zatočenja, ubijeno 11 zatvorenika.⁸⁰⁵ Tokom prva dva meseca nakon uspostavljanja ustaške vlasti, Stier je kao stožernik u Osijeku bio jedan od najodgovornijih za

802 “Poslije ustanka”, *Hrvatski list*, XXII, 105 (7165), Osijek, 14.4.1941, str. 4.

803 Pukovnik [Ivan] Štir, *Elementi i metode komunističke gerile*, Madrid, 1964, str. 5; Ivan Štir, *Otvoreno pismo Dru Stjepanu Heffer[u]*, Buenos Aires, 1966, str. 3–15.

804 AS, G-2, k. 17, 361/1941, Izjava Milana Stamenkovića pekara i gostioničara iz Osijeka, Beograd, 25.12.1941; AS, G-2, k. 17, 367/1942, Izjava Stevana Kneževića paroha iz Osijeka, Beograd, 27.4.1942; AS, G-2, k. 17, 372/1942, Izjava Antona Majorića pisara Gradskog poglavarstva iz Osijeka, Beograd, 15.7.1942.

805 AS, G-2, k. 17, 376/1942, Zapisnik o saslušanju Branivoja Pilje iz Osijeka, Smederevo, 14.4.1942.

pljačku jevrejske i srpske imovine u gradu.⁸⁰⁶ Prema vlastitom priznanju, Stier je juna 1941. kao zapovednik Ustaške pripremljene bojne za Slavoniju učestvovao u prinudnom iseljavanju srpskih dobrovoljačkih naselja iz Slavonije u Srbiju. "Tome je dokaz oko 50 tisuća iseljenih dobrovoljaca i oko 600 pohvatanih četnika i komunista upućenih u logore".⁸⁰⁷ Prinudna iseljavanja bila su praćena pljačkom srpske imovine, a uoči iseljavanja u pojedinim selima zabeleženi su različiti oblici represiranja, od ubistava do internacije. Stvarna uloga Ivana Stiera u iseljavanju, pljački i represiranju stanovništva dobrovoljačkih sela na području Velike župe Baranja nije istražena, iako je na osnovu citiranog izvora očigledno da je Stier želeo prikazati vlastitu ulogu kao ključnu. Na osnovu svedočenja savremenika moguće je steći uvid u deo Stierovih aktivnosti u tom razdoblju. Krajem maja 1941. Stier je predvodio progon srpskih doseljeničkih porodica u dobrovoljačkim naseljima Podrinje, Ada, Šodolovci i Križevci i dobrovoljačkih porodica u starinačkom srpskom selu Markušica. Stier je takođe predvodio i prinudno iseljavanje 30 srpskih domicilnih porodica iz Markušice, 19. juna 1941. "Ustaše su tada išli redom po srpskim kućama i isterane Srbe pljačkali, te stvari iz kuća njihovih tovarili u kola i odvozili."⁸⁰⁸

806 HDA, 249, Ustaša – Hrvatski oslobodilački pokret (dalje: HOP), k. 19, f. 11.3.9, Ministarstvo za narodno gospodarstvo, Predmet: Privremeno postavljanje povjerenika u privrednim preduzećima u Osijeku, Zagreb, 14.5.1941; HDA, 249, Ustaša – HOP, k. 19, f. 11.3.9, Zapisnik sastavljen dne 4.6.1941. na sjednici povjereničkog odbora ustaškog stožera [u Osijeku].

807 HDA, 1561, SDS, dos. br. 301034, (Ivan Franić Stier), str. 9–10: Zapovjednik 13. ustaške bojne [Ivan Stier] Glavnom stožeru Ustaške vojnice, Gračanica, 22.3.1942; str. 11–13: Zapisnik od 12.8.1942. načinjen kod Kotarskog suda u Pakracu o ispitu Stier Ivana.

Oba dokumenta sadrže identičnu izjavu Ivana Stiera. Reč je o njegovom opravdanju zbog hapšenja i represiranja oko 20 stvarnih ili navodnih pripadnika komunističke organizacije u Donjim Andrijevcima kod Slavenskog Broda početkom jula 1941, pri čemu je jedan uhapšenik ubijen na osnovu Stierovog naređenja. U toj izjavi Stier govori o vlastitim zaslugama tokom 1941.

808 HDA, 306, ZKRZ, k. 459, Zh-35985, Zapisnik sastavljen kod Mjesne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Osijeku o saslušanju Milenka Segetlije iz Markušice, 7.5.1946.

Uloga Ivana Stiera u prinudnim deportacijama usko je povezana s početkom rada Sabirnog iseljeničkog i useljeničkog logora u Slavonskoj Požegi, koji je osnovan 9. jula 1941. Ivan Stier je bio prvi upravnik tog logora kroz koji je prošlo preko 8.000 Srba koji su bili proterani u Srbiju.⁸⁰⁹ Istog dana kada je osnovan logor u Požegi, Ante Pavelić je Ivana Stiera imenovao za djelatnog ustaškog satnika. Imenovanje je obrazloženo kao “nagrada za neustrašivost”, odnosno kao priznanje “za vjernost Ustaškom pokretu i junački nastup na dan proglašenja nezavisnosti”.⁸¹⁰ Dosadašnja istoriografska istraživanja o sabirnom logoru u Slavonskoj Požegi ne pružaju podatke o tome da li je Ivan Stier bio upravnik logora i da li je imao neku drugu ingerenciju nad potencijalno novim upravnikom, kada je 26–27. avgusta u logoru od strane ustaša ubijeno najmanje 438 srpskih zatočenika, interniranih s područja Bosanskog Broda i Dervente.⁸¹¹ Isto tako, nije do kraja jasno da li je Stier u vreme dok je bio zapovednik logora u Slavonskoj Požegi imao pod zapovedništvom 14. ustašku satniju, privremenu jedinicu koja je vršila čuvarsku službu u logoru i čiji su pripadnici izvršili navedeni zločin 26–27. avgusta 1941. Satnija je makar delom bila popunjena ustašama s područja Osijeka i, u nekim izvorima, za nju se vezuje Stierovo ime. Poslednja dva meseca 1941. pripadnici 14. ustaške satnije činili su deo ustaške posade u logoru Jasenovac. Ljudstvo 14. ustaške satnije početkom 1942. popunilo je 1. satniju 13. bojne UV.⁸¹² Zapove-

809 HDA, 1561, SDS, dos. br. 301034, (Ivan Franić Stier), str. 9–10: Zapovjednik 13. ustaške bojne Glavnom stožeru Ustaške vojnice, Gračanica, 22.3.1942; Миодраг Бјелић, *Сабирни усташки логор у Славонској Пожеги 1941. године*, Београд, 2008, стр. 25.

810 *Hrvatski narod*, III, 149, Zagreb, 13.7.1941, str. 4; *Službeni viestnik Ustaške vojnice*, I, 1, Zagreb, 1.3.1942, str. 36.

811 Миодраг Бјелић, н. д., стр. 59–60.

812 HDA, 306, ZKRZ, k. 28, GUZ, (Z-2958), Vojni sud Vojne oblasti za Slavoniju, 1209/45: Presuda Milanu Kokotu, Osijek, 19.7.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 28, GUZ, (Z-2958), Vojni sud Vojne oblasti za Slavoniju, 1210/45: Presuda Franji Jostu, Osijek, 19.7.1945. (Osječani Milan Kokot, artist rodom iz Donje Rijeke kod Jastrebarskog, i Franjo Jost, brijač rodom iz Satnice kod Valpova, kao pripadnici 14. ustaške satnije bili su čuvari u logoru Slavoniska Požega u vreme opisanog zločina. Obojica su krajem oktobra ili početkom novembra 1941. prebačeni u logor Jasenovac gde su takođe bili stražari.

dnik 13. bojne UV u tom razdoblju bio je upravo Ivan Stier. Od decembra 1941. do početka proleća 1942. Stier je učestvovao u borbama na Ozrenu i u delovima istočne Bosne (operacije "Ozren 1" i "Ozren 2") kao zapovednik 13. bojne.⁸¹³ Od kraja juna do septembra 1942. učestvovao je u borbama protiv NOVJ na području kotara Pakrac i rubnim delovima kotara Daruvar i Slavonska Požega. Ujedno, Stier je jula 1942. "primio dužnost zapovjednika područja Lipik koje obuhvaća kotare Pakrac, Daruvar i Novsku", kako Stier navodi u jednom izveštaju. U tom razdoblju počinjeni su najmasovniji zločini nad srpskim stanovništvom u kotarima Pakrac i Daruvar tokom celog rata. U istom dokumentu Stier navodi da je 13. bojna popunila deo posade u poznatom ustaškom uporištu Španovica. Upravo su iz Španovice u leto 1942. vršeni napadi na okolna srpska sela koji su rezultirali ubistvima više stotina civila. Nije jednostavno utvrditi koliko su ustaški zločini na području kotara Pakrac bili delo 13. bojne UV, a koliko Ustaškog obrambenog zdruga iz Lipika ("luburićevci") i ustaške seoske milicije, pogotovo jer su najčešće zajedno nastupali. U svakom slučaju, vojnik Stier je u tom razdoblju na tom području vršio ulogu zapovednika celog područja, zbog čega, uz Vjekoslava Luburića, snosi najveću komandnu odgovornost.⁸¹⁴ Nakon dvomesečnog boravka na području

Obojica su početkom 1942. pristupila 1. satniji 13. bojne UV pod Stierovom komandom. Kao pripadnici 13. bojne u leto 1942. boravili su na području Pakraca. Obojica su osuđena na smrt.) Ljubo Miloš, jedan od najistaknutijih ustaških oficira u logoru Jasenovac navodi da je 14. ustaška satnija krajem 1941. bila deo posade u logoru Jasenovac, a da je inače bila deo "Štirove Osječke bojne". (HDA, 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH, I-96, Iskaz Ljube Miloša, str. 9.)

813 Ivan Štir, *Otvoreno pismo Dru Stjepanu Heffer[ul]*, str. 15; *Ustaška vojnica*, str. I/217, 307-308, 358, 370.

814 *Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini*, Dokumenti i podaci u vremenu oktobar 1918. - maj 1945, (pr. Slavica Hrečkovski, Mile Konjević), Slavonski Brod, 1970, dok. 273, str. 296; Zapovjedništvo 13. ustaške bojne Glavnom stožeru Ustaške vojnice, 25.7.1942.

Jedan drugi dokument koji je potpisao Ivan Stier pruža informacije o zločinu 13. bojne u selu Šeovica kod Pakraca, 7.7.1942. Toga dana "štirovci" su u Šeovici ubili sedam muškaraca i pet žena i zapalili nekoliko kuća. (*Isto*, dok. 270, str. 293; Izveštaj zapovjedništva 13. ustaške bojne Glavnom stožeru Ustaške vojnice, 9.7.1942.)

Pakraca, gde je učestvovala u odbrani grada i u napadima na lokalne partizane, srpska sela i civilno stanovništvo (interniranje i učešće u masovnim zločinima), Stierova bojna je premeštena u Žumberak, gde je takođe vodila borbu protiv NOVJ. Stier je na tom području ostao do kraja 1942. Uoči ponovnog premeštaja u Slavoniju, Stier je 9. oktobra 1942. promovisan u čin djelatnog ustaškog bojnika. “A tada me je, pred sam Božić, pozvao žurno u Zagreb tadanji zapovjednik Vojnice, pukovnik Balenović, koji mi zapovjedi da odmah dođem u Osijek i tamo od bojnika Vilhara preuzmem zapovjedništvo Podravlja... Smjenio sam bojnika Vilhara, a od 5.000 zimom i glađu maltretiranih ljudi zadržao svega oko 1.200, koje sam opremio po svim propisima i potrebama ratnog stanja, a ostale vratio svojim kućama. Zadržao sam si uglavnom 15. novačku ustašku bojnu, koju sam popunio mlađim ljudima i formirao ih u šest jakih i samostalnih satnija, sa kojima sam u kratko vrijeme uspostavio red i sigurnost na cijelom povjerenom mi području.”⁸¹⁵ Bojniku Stieru je poverena komanda nad 15. bojnom koja je bila pod komandom stožera 2. stajaceg djelatnog zdruga UV.

Na osnovu izveštaja Ivana Stiera od 11.8.1942, znamo da su pripadnici 13. bojne zajedno s pripadnicima Ustaškog odbrambeng zdruga iz Lipika 4.8.1942. “izselili cjelokupno pučanstvo sela Dereza” kod Pakraca. (VA, NDH, k. 76, f. 3, d. 19: Područno zapovjedništvo Lipik, Predmet: Izvješće o stanju u području Lipik 4–10.8.1942, Pakrac, 11.8.1942); Zapravo, toga dana su ustaše pod Stierovom višom komandom upali u Derezu, ubili 229 meštana (od čega 75 dece), a oko 300 meštana (od čega 133 dece) oterali u logore Jasenovac i Stara Gradiška, odakle se većina nije vratila. (Перо Ковачевић Цицвара, Цвјетан Бојчић, *Дереза: рађање и умирање*, Београд, 2002, стр. 86–91, 93, 151–210.) Prema podacima priređivača publikacije *Radnički i narodno-oslobodilački pokret u Pakracu i okolini*, pripadnici 13. bojne su 10.8.1942. pohvatali stanovništvo sela Japaga kod Pakraca. Nakon toga u selu su ubili 118 stanovnika, a 98 meštana oterano je potom u ustaške logore, “od kojih je samo polovina preživjela”. (Isto, str. 301, fus. 1.) Prema podacima Ministarstva OS NDH, zločin u Japagi dogodio se 13.8.1942. kada je “čitavo selo Japaga izseljeno, a oko 40 seljaka streljano”. Termin “izseljeno” znači internaciju. (HDA, 487, Ministarstvo OS NDH, k. 4, Dnevna izvješća za VIII 1942, Dnevno izvješće br. 232, 20.9.1942.) O ustaškim zločinima nad srpskim stanovništvom na području kotara Pakrac u vreme boravka Ivana Stiera na tom području, videti: Dane Pavlica, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, Beograd, 2007, str. 45–83.

815 *Službeni viestnik Ustaške vojnice*, I, 13, Zagreb, 5.11.1942, str. 340; Ivan Štir, *Otvoreno pismo Dru Stjepanu Heffer[u]*, str. 15, 17.

Stier je ujedno preuzeo komandu nad ustaškom posadom u Podravskoj Slatini, što je prihvatio kao svojevrsnu degradaciju i intrigu budući da je imao veće ambicije od zapovedanja jednim kotarom i, svakako, jer je u prvim danima NDH bio neformalni stožernik za celo područje Velike župe Baranja. Umesto nagrade za ratovanje na Ozrenu, u zapadnoj Slavoniji i Žumberku usledilo je nedovoljno priznanje i svojevrsna skrajnutost. Sve do kraja septembra 1943. Stier je predvodio borbu ustaških snaga protiv partizana na području Brđanske. Lično je učestvovao u borbenim poduhvatima. U tom razdoblju partizani su dvaput zauzimali Voćin i u dva navrata, tokom Operacije "Braun" i Operacije "Paula", uspeli da izbegnu uništenje, bez ozbiljnijih gubitaka u odnosu na ukupnu brojnost. Tokom borbi za drugo oslobođenje Voćina, početkom januara 1943, 15. bojna pretrpela je nemale gubitke. Treće oslobođenje Voćina, početkom maja 1943, značilo je kontinuiranu kontrolu NOVJ nad svim selima Brđanske, sve do početka aprila 1944, izuzev kratkotrajnog razdoblja tokom Operacije "Paula", jula 1943. Navedeni podaci svedoče da Stier nije imao uspeha u pokušaju da povрати stanje koje je vladalo u Brđanskoj tokom 1942. Uspehom se mogla smatrati činjenica da partizani u tom razdoblju nisu izvršili napad na Podravsku Slatinu. Tokom Operacije "Braun" i Operacije "Paula" pripadnici 15. bojna UV ubili su preko stotinu civila na području kotara Podravska Slatina. Primera radi, tokom aprila 1943. pripadnici 15. bojne ubili su 20 civila u Čeralijama.⁸¹⁶ U tom razdoblju, na osnovu navedenih zločina, stvorena je negativna legenda o "štirovcima". Bojnik Stier je 13. juna 1943. od strane Zapovjedništva UV odlikovan Željeznom trolistom IV. stupnja s hrastovim grančicama.⁸¹⁷ Jedna partizanska diverzantska četa je 23. septembra 1943. kod Prandauovaca izvršila napad na oklopni vlak u kome se nalazio zapoved-

816 HDA, 306, ZKRZ, k. 590, Zh-46059, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Daruvar: Zločinačka djelatnost ustaša i Nijemaca na kotaru Podravska Slatina od 13.3. do 14.12.1943, 31.7.1946.

817 HDA, 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH, k. 170, III-50, Stališka zapovied br. 71a Zapovjedništva Ustaške vojnice, Zagreb, 13.6.1943.

nik 2. stajaćeg djelatnog zdruga, dopukovnik Antun Illik. Dopukovnik Illik je poginuo u napadu. Za novog zapovednika 2. stajaćeg djelatnog zdruga postavljen je Ivan Stier. Sedište zdruga je premešteno iz Osijeka u Našice zbog blizine ratišta. Stier je kao zapovednik zdruga imao komandu nad četiri bojne. Jedna od bojni pod Stierovom komandom (6. bojna UV) 23. januara 1944. pretrpela je teške gubitke u Čaglinu. Tokom aprila i maja 1944. zabeležene su dotada najozbiljnije borbe na području kotara Podravska Slatina. Partizani su 5. aprila privremeno uspjeli potisnuti iz Slatine "Stierovu bojnu", kako je nazivana 15. bojna i nakon odlaska njenog zapovednika na višu dužnost, i naneti joj najozbiljnije gubitke koje je dotada pretrpela. Još važnija od toga jeste činjenica da nijedan ustaški zdruk u borbama na tlu Hrvatske u prvoj polovini 1944. nije pretrpeo tako velike gubitke, kakvi su bili gubici 2. stajaćeg djelatnog zdruga. Tokom proleća 1944. pripadnici 15. bojne UV ("štirovci") učestvovali su u ubijanju preko 200 civila i spaljivanju i pljački blizu 20 sela na području kotara Podravska Slatina. Stierova uloga zapovednika 2. stajaćeg djelatnog zdruga nije bila obeležena značajnijim uspesima budući da su partizani krajem aprila i početkom maja 1944. uspešno odoleli naletima OS NDH i OS Trećeg Reicha tokom Operacije "Oluja". Ipak, najvažnije je to što su partizani 26. septembra 1944. ponovo uspjeli zauzeti Slatinu i zadržali kontrolu nad gradom sve do 8. februara 1945, tj. znatno duže nego nakon prvog oslobođenja. Prethodno su dvaput zauzimali garnizone Stierovog zdruga u Feričancima i jednom u Đurđenovcu, nanevši ustašama ozbiljne gubitke. Pukovnik Stier je nakon reorganizacije OS NDH krajem 1944. ponovo premešten u Osijek. Tokom poslednjih meseci NDH Stier je vršio dužnost zapovednika istočne Slavonije i slavonske Podravine u činu pukovnika. U tom razdoblju Stier je odgovoran za represiranje više desetina partizanskih simpatizera u Osijeku i Đakovu od kojih je jedan broj odveden u Jasenovac, gde je ubijen. Većina represiranih bili su hrvatske nacionalnosti.⁸¹⁸ Stier je ranjen krajem aprila

818 HDA, 1561, SDS, dos. br. 301034, (Ivan Franić Stier), str. 14–17: Gradska komisija

1945. na Bilogori pri povlačenju ustaških snaga iz slavonske Podravine prema Zagrebu. Time je prestala njegova komandna uloga u ratu budući da je premešten u Zagreb na lečenje. Dva dana uoči oslobođenja Zagreba krenuo je prema Austriji i došao "do Bleiburga, te je još prije predaje utekao iz obkoljenog logora".⁸¹⁹ Komandna odgovornost Ivana Stiera za ratne zločine na području kotara Podravska Slatina u proleće 1944. utvrđena je i konstatovana od strane ZKRZ 1946. "U izvršenju ovih zločina ova je komisija mišljenja da je najveći krivac zapovednik ondašnjeg Slavonskog područja, ustaški dopukovnik Ivan Stier sa svojim ustašama, u saradnji sa njemačkim oružanim postrojbama."⁸²⁰ Stier je tokom leta 1945. uspeo da se prebaci u Italiju, gde je boravio u nekoliko logora za internaciju pripadnika OS NDH i članova njihovih porodica. On je u tim logorima preuzeo neformalnu ulogu zapovednika bivših pripadnika OS NDH. Oktobra 1945. poslao je iz Italije šestoricu ustaša sa satnikom Robertom Boranićem na čelu s zadatkom da uhvate vezu s križarima na Papuku. Nakon bekstva iz logora, tokom 1946. prebačen je u Argentinu gde je živio pod imenom Ivan Franić. Do 1955. aktivno je saradivao s Pavelićem kao pročelnik Pavelićevog ureda za veze i dopisivanje. Jugoslovenska služba bezbednosti procenjivala je da je Stier u tom razdoblju "praktično vodio HOP". Međutim, Stier se uskoro priklonio Pavelićevoj opoziciji da bi "kasnije bio glavni oslonac Maksa Luburića u cijeloj Južnoj Ameri-

ZKRZ u Osijeku, 5.1.1946, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača. Zločinac: Štir Ivan. Uz odluku su priložene izjave 70 oštećenika i svedoka o zločinima za koje je Stier terećen na području Osijeka, uglavnom za zločine počinjene početkom 1945. i manjim delom za zločine vezane za proterivanja Srba u leto 1941; HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37621, Zapisnik od 20.10.1945. spisan pred KKRZ u Đakovu; HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh-37621, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača. Zločinac: Štir Ivan, 13.3.1946. Dakle, sačuvane su najmanje dve odluke o proglašenju Ivana Stiera za ratnog zločinca.

819 HDA, 1561, SDS, dos. br. 301034, (Ivan Franić Stier), str. 110-112: Edo Kršulj, Izjava o Ivanu Stieru, Zagreb, VIII 1948.

820 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Kotarska komisija za utvrđivanje ratnih zločina u Podravskoj Slatini, br. 526. Dana 23.4.1946. Predmet: Ubijstvo i pljačka na području kotara Podravska Slatina mjeseca marta i aprila 1944.

ci”.⁸²¹ Jedan je od istaknutijih bivših ustaških oficira u emigraciji koji su osporavali oporuku Ante Pavelića, u kojoj je za pokojnikovog nasljednika na čelu HOP proglašen Stjepan Hefer, Stierov zemljak i kum, nekadašnji prijatelj i saradnik.⁸²² Umro je 1998. u Buenos Ajresu. Nije odgovarao za zločine koje je počinio kao ustaški zapovednik.

Tomislav Masarini rođen je 1915. u Senju. Tokom međuratnog razdoblja živio je u rodnom gradu, sve do 1939, kada se preselio u Našice, gde se zaposlio kao poreski službenik. Može se realno pretpostaviti da je s preseljenjem u Našice pristupio tamošnjoj ilegalnoj ustaškoj organizaciji. Kada ga je poglavnik Pavelić 14. oktobra 1942. promovisao u čin pričuvnog ustaškog nadporučnika, naglašeno je da se Masariniju time priznaje pripadnost Ustaškoj vojnici od 31. decembra 1938. Tokom 1942–1943. bio je zapovednik 2. satnije 18. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga. Krajem 1943. postavljen je za zapovednika 15. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga, u činu satnika. Može se pretpostaviti da je na tom položaju zamenio Ivana Stiera koji je nakon pogibije pukovnika Antona Illika postao zapovednik 2. stajaćeg djelatnog zdruga. Masarini je na dužnosti zapovednika 15. bojne ostao do leta 1944, kada je premešten na dužnost u 20. posadni zdrug UV u Zagrebu. Za njegovog nasljednika imenovan je satnik Ivo Karlović, dotadašnji zapovednik 4. satnije 15. bojne, koga je ubrzo, početkom avgusta 1944, zamenio natporučnik Andrija Faj. Masarini je nestao prilikom povlačenja prema Austriji maja 1945. Prema podacima Odjeljenja Udbe Našice iz 1953, Masarini je navodno uspeo da se prebaci u Italiju. Jugoslovenski bezbednosni organi ni do 1958. nisu uspjeli da doznaju da li je Masarini preživio 1945.⁸²³ Komandna odgovornost Tomislava

821 HDA, 1561, SDS, dos. br. 301034, (Ivan Franić Stier), str. 117, Štir Ivan: Podaci dobiveni od DUSP-a FNRJ, 17.6.1961.

822 Opširnije: Ivan Štir, *Otvoreno pismo Dru Stjepanu Heffer[u]*, Buenos Aires, 1966.

823 HDA, 1561, SDS, dos. br. 317140, (Tomo Masarini), str. 1–3; *Službeni viestnik Ustaške vojnice*, I, 13, Zagreb, 5.11.1942, str. 348; VA, NDH, k. 114/I, f. 9, d. 12, Zapovjedništvo 15. ustaške bojne [zapovednik satnik Ivo Karlović]: Zapovied za 1–2.8.1944; VA, NDH, k. 114/I, f. 9, d. 17, Zapovied zapoviednika 15. ustaške bojne [natporučnika Andrije Faja], 10.8.1944.

Masarinija za ratne zločine na području kotara Podravska Slatina u proleće 1944. utvrđena je i konstatovana od strane ZKRZ.⁸²⁴

Robert Boranić, pre rata mašinski inženjer u Đurđenovcu, rođen je u Osijeku 1906. Imao je čin rezervnog potporučnika VKJ, što ga je kvalifikovalo za oficira Ustaške vojnice. Boranić je bio zapovednik 1. satnije 15. bojne UV od marta 1943, kada ga je na tu dužnost postavio Ivan Stier, tadašnji zapovednik bojne. Februara 1944. postavljen je ujedno na mesto zapovednika kotara Podravska Slatina. Na toj dužnosti ostao je do kraja septembra 1944, odnosno do drugog pada Slatine, kada je premešten u stožer 2. stajaceg djelatnog zdruza UV, kao časnik u stožeru zdruza. Navedeni podaci ukazuju da je Boranić bio osoba od poverenja Ivana Stiera. Fragmentarni izvori, koji su prethodno apostrofirani, ukazuju na to da je upravo 1. satnija 15. bojne najintenzivnije bila involvirana u ratne zločine u Brđanskoj u proleće 1944. Boranić je krajem 1944. odlikovan Velikom srebrenom kolajnom za hrabrost "radi uspješnog rukovođenja jedinicama u odbrani Virovitice, Slatine i Đurđenovca". Ranjen je prilikom evakuacije delova 2. stajaceg djelatnog zdruza, 27. aprila 1945, u selu Zrinska na istočnoj Bilogori. Tada je verovatno ranjen i Ivan Stier. Boranić je 6. maja 1945. krenuo u evakuaciju prema Austriji u službenom automobilu pukovnika Stiera, zajedno s pukovnikom. Kao ustaški diverzant, u organizaciji pukovnika Stiera, pokušao je da ilegalno pređe u Jugoslaviju i pridruži se križarskoj grupaciji u Slavoniji. Uхваćen je 23. novembra 1945. u blizini Kastva kod Rijeke.⁸²⁵ U Boranićevom dosijeu nedostaju

824 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh-37205, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača. Zločinac: Masarini Tomo. U odluci je nabrojana većina zločina 15. bojne UV na području kotara tokom aprila i maja 1944. "Za sva ova djela odgovoran je spomenuti komandant 15. ustaške slatinske bojne zajedno sa njemačkim komandantom, pa treba za to da bude priveden pred narodni sud kao ratni zločinac."

825 HDA, 1561, SDS, dos. br. 301754, (Robert Boranić), str. 4: Zapisnik sastavljen kod Ozne za Hrvatsko primorje dne 13.12.1945, Saslušanje Boranić Roberta; str. 10: Robert Boranić, Izjava, 14.1.1946; str. 28: Vojno tužilaštvo 2. jugoslovenske armije, Krivična prijava protiv Roberta Boranića, Zagreb, 12.6.1946; VA, NDH, k. 114/I, f. 8, d. 28: Izkaz častnika 2. stajaceg zdruza na dan 10.1.1945.

podaci nakon što je juna 1946. protiv njega podneta krivična prijava vojnom tužilaštvu. Najverovatnije je osuđen na smrt, iako ne treba isključiti i neku drugu mogućnost poput smrti u istražnom zatvoru.

Hrvatsko i mađarsko stanovništvo u Brđanskoj nakon Operacije “Oluja”

U razdoblju u kome se odigravaju ponovni upadi Ustaške vojnice na partizansku teritoriju, obeleženi novim zločinima nad srpskim civilima, dolazi do povratka dela hrvatskog stanovništva u sela iz kojih je to stanovništvo pod određenim pritiskom iseljeno tokom Operacije “Oluja”. Izvori ne beleže primere ubijanja hrvatskih povratnika od strane partizana i srpskih civila.

Nedugo nakon privremenog oslobođenja Slatine i okončanja ustaško-nemačke ofanzive u voćinskom kraju, na sednici Kotarskog NOO Podravska Slatina, održanoj 26. maja 1944. u Smudama, konstatovano je da partizanski pokret mora nužno povećati bazu među hrvatskim stanovništvom. Konstatovano je da se sve veći broj Hrvata priključuje partizanima, “ali mi taj pokret moramo proširiti i pojačati prilivom novih hrvatskih boraca koji još u velikim masama stoje po strani”. Potrebno je “omogućiti pristup u NOP onim HSS-ovcima koji su bili zavedeni”. Zaključeno je da pripadnici partizanskog pokreta “ne smiju biti uskogrudi” i da je nužno zalaganje da u redove NOP treba nastojati pridobiti sve pristalice i simpatizere demokratskih političkih partija.⁸²⁶

Prilikom prolećne ofanzive ustaško-nemačkih snaga na delu kotara Podravska Slatina koji je bio pod kontrolom partizana, pored spaljivanja srpskih i etnički mešovitih sela sa srpskom većinom i iseljavanja nemačkog stanovništva iz Čeralija, Bokana i Ivanbrijega i hrvatskog i nemačkog stanovništva iz Macuta, o čemu je prethodno

826 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Zapisnik plenarne sjednice Kotarskog NOO Podravska Slatina, 26.5.1944.

bilo reči, napadači su prinudno raselili i četiri sela koja su se nalazila na teritoriji pod kontrolom partizana u kojima srpsko stanovništvo ili nije živelo ili je predstavljalo upadljivu manjinu. Reč je o selima Pecka, Golenić, Mačkovac i Slana Voda, u kojima partizanski pokret nije imao mnogo pristalica. Zapravo, muško stanovništvo tih sela masovno je participiralo u OS NDH, odnosno u 15. bojni UV, nemačkoj vojnoj policiji ili Wehrmachtu.

Najmanje 36 stanovnika Pecke participiralo je u Ustaškoj vojnici. Većina ih je stradala tokom rata: 13 ih poginulo je u borbama za Slatinu, 5. aprila 1944. Četrnaest ih je živelo na području kotara Podravska Slatina nakon rata. Najmanje 30 stanovnika Golenića participiralo je u Ustaškoj vojnici, a trojica u “njemačkoj vojsci”. Većina ih je stradala tokom rata: 13 pripadnika 15. bojne UV iz Golenića poginulo je u borbama za Slatinu 5. aprila 1944. Sedmorica pripadnika antipartizanskih formacija iz tog sela živela su na području kotara nakon rata. Prema posleratnim izvorima, 37 stanovnika Mačkovca, različitog etničkog porekla (hrvatskog, nemačkog, mađarskog i slovačkog) participiralo je u “njemačkoj vojsci”, pri čemu su posle rata živeli na području kotara. Ukoliko je ovaj podatak tačan, onda je ukupan broj stanovnika tog sela koji su, u nepoznatim okolnostima i na nepoznatom prostoru, služili u nemačkim oružanim snagama bio još veći jer je logično pretpostaviti da nisu svi preživeli rat. Prema istim podacima, trojica stanovnika Mačkovca stradala su tokom rata kao pripadnici 15. bojne UV. Taj broj svakako ne predstavlja ukupan broj seljana u redovima UV. Prema istim izvorima, 36 stanovnika Slane Vode, uglavnom mađarskog etničkog porekla, participiralo je u “njemačkoj vojsci”, pri čemu su posle rata takođe živeli na području kotara. Najmanje sedam stanovnika tog sela tokom rata pripadalo je Ustaškoj vojnici, od toga su trojica poginula u Slatini 5. aprila 1944, a četvorica su živela u kotaru nakon rata.⁸²⁷

827 Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 145–176.

Podatke o pripadnicima 15. bojne UV sakupio je Miroslav Gazda. Podaci i pripadnicima “njemačke vojske” potiču iz “pregleda lica koja su živa i prebivaju na području

Jedan partizanski dokument nastao početkom juna 1944. pruža podatke o broju partizana iz Pecke, Mačkovca i Slane Vode. U tom razdoblju iz Pecke je u partizanima bilo devetoro meštana, od toga četvorica srpskih muškaraca i petoro Hrvata (tri žene i dva muškarca), a iz Mačkovca i Slane Vode po jedan muškarac hrvatske nacionalnosti. Poređenja radi, u susjednim pretežno srpskim selima zabeležen je znatno veći broj partizana: Donje Kusonje (10), Gornje Kusonje i zaselak Bijeli Jarac ili Novo Kusonje (44), Hum Varoš (18), Lukavac (40). Svi oni su bili srpske nacionalnosti osim dvojice partizana iz Gornjih Kusonja koji su bili hrvatske nacionalnosti.⁸²⁸ Od svih sela u Brđanskoj, Pecka je, nakon Voćina, dala najviše pripadnika 15. bojni UV.

Partizanska obaveštajna služba na području kotara Podravska Slatina teretila je organizovane pristalice HSS za davanje podrške vojnim vlastima NDH koje su imale nameru da rasele hrvatsko stanovništvo iz Brđanske kako bi partizani bili sprečeni da prošire vojni i politički uticaj i van okvira srpske populacije na tom području. "Vjerujemo da je iseljavanje Hrvata iz G. i D. Kusonja te Golenića maslo HSS-ovaca. Ovi u Kusonjama održavali su vezu sa Vukelić Markom iz [Gornjih] Kusonja koji je uhvaćen u Slatini i likvidiran [od strane partizana] pred ofenzivu. Isti je... živio već preko godinu dana u Sladojvcima jer se bojavao partizana budući da je bio ustaški zbirnik i kao takav otjerao dosta naroda u logor. Iz Golenića bili su u vezi HSS-ovci sa ustaškim logorom – Filipac, Novotny, Markota i drugi. Ova trojica su također pred ofenzivu likvidirani [od strane partizana], a na istrazi priznali su vezu sa nekim Kukuljevićem iz Golenića."⁸²⁹

Selo Mačkovac, naseljeno hrvatskim i mađarskim stanovništvom, i pretežno mađarsko selo Slana Voda smeštena su na brds-

općine Podravska Slatina koja su bila u raznim neprijateljskim formacijama" koji je 1965. priredio Općinski komitet SKH Podravska Slatina.

828 DAV, 113, KNOOPS, (nesredeno), Općinski NOO Podravska Slatina Kotarskom NOO Podravska Slatina, Spisak ljudi koji su u NOV, 9.6.1944.

829 HDA, 1491, OZNA, k. 12, 03.11.01, RDS za kotareve P.Slatina – D.Miholjac RDS GUS, Mjesečni izvještaj za travanj 1944, 16.5.1944.

koj cesti koja od Slatine vodi prema Đulovcu, a etnički mešovito selo Golenić, naseljeno podjednako Hrvatima, Mađarima, Nemcima, i u manjoj meri Srbima, smešteno je južno od Lukavca, okruženo šumom. Prema partizanskom izvoru s kraja jula 1944, iz Slane Vode su iseljene ili su dobrovoljno pošle za antipartizanskim snagama prilikom njihovog povlačenja – 23 familije, odnosno 116 osoba, a iz Mačkovca 15 familija, odnosno 60 osoba. U Slanoj Vodi je ostalo pet, a u Mačkovcu 19 familija.⁸³⁰ U Goleniću su početkom jula živele samo četiri familije, a iz nemačkog je sela Ivanbrijega “otišao sav narod”.⁸³¹ Sačuvan je statistički pregled stanovništva seoskih naselja na području Općinskog NOO Podravska Slatina i Općinskog NOO Čeralije. Reč je o dva retka i dragocena dokumenta. Pregled obuhvata broj stanovnika i nacionalnu strukturu stanovništva početkom jula 1944, dakle nedugo nakon okončanja prolećne antipartizanske ofanzive. Prema tim podacima u Slanoj Vodi su živela 33 stanovnika (sedam Hrvata i 26 Nemaca i Mađara),⁸³² u Mačkovcu 75 (30 Hrvata, sedam Srba, 36 Nemaca i Mađara i dvoje “ostalih”), u Peckoj 164 (88 Hrvata, 26 Srba, 16 Nemaca i Mađara i 34 Čeha i Slovaka). Na području NOO Podravska Slatina nakon prolećne ofanzive hrvatsko stanovništvo ili deo predratne hrvatske (i mađarske) populacije nastavilo je život u pretežno srpskim partizanskim selima: Hum Varoš (40 Hrvata, šest Nemaca i Mađara), Gornje Kusonje (18 Hrvata), Lukavac (devet Nemaca i

830 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Podravska Slatina Kotarskom NOO Podravska Slatina, Spisak uništenih zgrada, otjeranih ljudi i marve NOO općine Slatina [jul–avgust 1944].

831 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Čeralije Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izvještaj, 3.7.1944; DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Zapisnik plenarne sjednice Kotarskog NOO Podravska Slatina održane 26.5.1944. u Smudama.

832 Izvor u rubrici “broj po narodnosti” ne odvaja nemačko od mađarskog stanovništva, stavljajući ih u jednu kolonu, iako je očigledno da je tokom prolećna antipartizanske ofanzive okupator raselio celokupno ili skoro svo nemačko stanovništvo na području općinskih NOO Podravska Slatina i Čeralije. Dakle, označitelj “Nijemaca/Mađara” u dokumentu, odnosi se prvenstveno na Mađare. Isto tako, označitelj “Čeha/Slovaka”, odnosi se prvenstveno na Slovake, budući da je na slatinskom području broj etničkih Slovaka bio veći od broja etničkih Čeha.

Mađara, dvoje Čeha i Slovaka), Bijeli Jarac /Novo Kusonje/ (15 Hrvata, petoro Nemaca i Mađara), Donje Kusonje (19 Hrvata). Ukupno je na području Općinskog NOO Podravska Slatina u tom razdoblju, pod partizanskom vlašću, živelo 217 Hrvata, 98 Nemaca i Mađara i 36 Čeha i Slovaka.⁸³³

Jedan partizanski izvor navodi da je 4. juna 1944. u Slanu Vodu navodno stiglo pismo iseljenih Mađara "koji su odselili za vrijeme ofanzive. Šalju ga onima koji su još ostali u Slanoj Vodi i pišu da ako im mogu poslati masti i graha da tamo u Podravini gdje su nastanjeni da im je teško za opskrbu. Kažu da su trebali ostati kod svojih kuća te da se nisu trebali seliti. Poručili su ovima koji su još ostali u Mačkovcu i Slanoj Vodi da se nikuda ne kreću. Neka ostanu kod svoje kuće jer je kod svoje kuće najbolje."⁸³⁴ Krajem avgusta u Hum Varoši, Donjim i Gornjim Kusonjama, u napuštenim hrvatskim i nemačkim kućama, živele su izbeglice iz popaljenih srpskih sela. "U selo Slanu Vodu predviđa se nastaniti sa narodom iz sela Lukavca koji je izbjegao u šumu, ali za vrijeme zime tamo neće moći boraviti."⁸³⁵

Na području Općinskog NOO Čeralije situacija je bila donekle drugačija. Nemačko stanovništvo je u potpunosti iseljeno od strane okupatora početkom aprila, mađarskog i slovačkog stanovništva nije bilo, a hrvatsko stanovništvo je voljno ili nevoljno najvećim delom iseljeno od strane organa i vojske NDH iz naselja koja su uoči prolećne ofanzive bila deo partizanske teritorije. U Goleniću je živelo svega 18 stanovnika, od toga samo petoro Hrvata i 13 Srba. U Balincima, prvom hrvatskom selu istočno od Čeralija, živelo je 48 stanovnika, od toga 40 Hrvata i osmoro Srba, što navodi na zaključak da je i hrvatsko stanovništvo iz Balinaca dobrim delom bilo prinudno ili dobrovoljno

833 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Podravska Slatina Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izvještaj za mjesec lipanj 1944, 8.7.1944.

834 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03.275, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 18.6.1944.

835 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Podravska Slatina Kotarskom NOO Podravska Slatina, Polumjesečni izvještaj 16.8.-31.8.1944, 1.9.1944.

iseljeno tokom Operacije “Oluja”. S druge strane, najveći deo Hrvata iz Četekovca, sela između Balinaca i Mikleuša, koje je početkom jula 1944. bilo pod kontrolom partizana, i dalje je živelo u selu (232 stanovnika isključivo hrvatske nacionalnosti).⁸³⁶ Stanovništvo Balinaca i Četekovca iseljeno je pod pritiskom ustaško-nemačkih snaga, 9–11. aprila 1944. “Dne 9.4. o.g. kada je banda došla u selo Balince, izdala je naređenje narodu da se moraju u roku od tri dana iseliti svi iz sela, a nakon toga da će doći oni i selo zapaliti. Narod se je tome odazvao te su svi iz sela iselili i to u okolna sela: Mikleuš, Petrovac, Aleksandrovac i [Novu] Bukovicu. Narod sela Četekovac također je dobio naređenje od bande da mora iseliti u roku od tri dana. Narod se je također tome odazvao, te je iselio u okolna sela, a kada je dne 11.4. došla u to selo 18. [slavonska] brigada [NOV]], povraćala je sve ljude iz tog sela koji su iselili.”⁸³⁷ Iz navedenog proizilazi da su partizani, odnosno brigada pod komandom Nikole Miljanovića Karaule, omogućili delu stanovnika Četekovca, koje su ustaške vlasti primorale na iseljavanje, da se vrate u selo. Otud veći broj domaćeg stanovništva u Četekovcu nego u Balincima. Prema poimeničnim podacima, iz Balinaca 23 muškarca bila su u redovima Ustaške vojnice. Većina je stradala tokom i nakon rata, a šestorica su živela u selu u decenijama nakon rata. Prema istim podacima, 21 stanovnik Četekovca borio se u redovima 15. bojne UV. Najmanje trojica Četekovčana poginula su prilikom partizanskog napada na Slatinu 5. aprila 1944.⁸³⁸

Ne raspoložemo potpunim podacima o prinudnom iseljavanju preostalog hrvatskog stanovništva iz Voćina od strane OS NDH tokom aprila 1944, ali na osnovu fragmentarnih izvora čini se da je iseljavanja bilo. Jedan dokument pozadinskih organa NOP s kraja juna 1944. registruje izbegličke porodice s područja kotara Podravska Slatina koje su živеле u partizanskim selima u Brđanskoj. U dokumentu se navode

836 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Ćeralije Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izveštaj za mesec lipanj 1944, 4.7.1944. (Četekovac je prema popisu iz 1931. imao 371 stanovnika što znači da je 1941. mogao imati nešto više od 400 stanovnika.)

837 HDA, 1491, OZNA, k. 10, 03.01.03, RDS-GUS Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 20.4.1944.

838 Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 145–176.

četiri hrvatske porodice iz Voćina koje su živjele u Humu, budući da je Voćin u potpunosti spaljen, za razliku od Huma, gde većina kuća nije bila zapaljena tokom ofanzive. Reč je o porodicama Ane Supan (dva člana), Ivana Bublčića (šest članova, od toga jedan u NOVJ),⁸³⁹ Stjepana Kolara (devet članova, od toga tri u NOVJ), Terezije Bubaš (četiri člana, od toga jedan u NOVJ). Nije moguće zaključiti da li je reč o konačnim podacima, odnosno da li su to jedine hrvatske porodice iz Voćina koje su juna 1944. živjele na partizanskoj teritoriji.⁸⁴⁰ Hrvatsko stanovništvo Huma je nastavilo da živi u selu i nakon prolećne ofanzive. Početkom Operacije “Oluja”, kada su antipartizanske snage 26. aprila prodrle do Hum Varoši i Popovaca, verovatno zauzevši oba mesta, pristalice HSS iz Huma (“mačekovci”) “ostali su u selu iako je sav ostali narod izbjegao iz sela” u strahu da napadači ne upadnu u Hum. “Oni su čitavo vrijeme dok nije došla naša [partizanska] vojska iz Voćina bili veseli pa su čak i pjevali, a kad su naši došli, oni su ušutili i zatvorili se u kuće.” Partizanska obavještajna služba navodi da pojedini Hrvati i Mađari iz Huma i Hum Varoši “nagovaraju narod da ne bježi od bande jer da njemačka vojska ne pljačka, ne tuče, ne pali, niti tjera ikoga iz kuće iz koje nitko ne bježi”. “Svi Mađari iz Slane Vode, osim jedne drugarice, ostaju svi kod kuće [prilikom opasnosti od upada antipartizanskih snaga] i postepeno izvlače svoju hranu ili ju poklanjaju bandi samo da ne dopadne partizanima u ruke. Služba neprijateljskih agenata imala je u tom selu naročitog uspjeha jer je već ogromna većina naroda iz tog sela iselila sa svim stvarima u neprijateljska uporišta. Sličan slučaj je i u Mačkovcu, a i u Hum Varoši i Humu, odakle također ne bježi nitko osim Srba kojima po povratku iz šume ovi pričaju da je banda rekla da narod slobodno bude kod kuće i da se ne boji.”⁸⁴¹

839 Ovdje je Ivan Bublčić naveden kao otac obitelji budući da on tada nije boravio u Voćinu. Franjo Bublčić, partizanski ranjenik, žitelj Voćina, u jednom dokumentu s kraja juna 1944. izneo je podatak da su ustaše tokom aprila 1944. prinudno iselili njegove roditelje Ivana i Ljubu Bublčić, kao i njegovu baku po majci, koji su potom “logorಿಸani u selu Grabić” kod Slatine. (DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Zapisnik sastavljen kod Kotarskog NOO Podravska Slatina dana 29.6.1944.)

840 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Popis izbjegličkih familija, 16.8.1944.

841 HDA, 1491, OZNA, k. 12, 03.11.01, RDS za kotareve P. Slatina – D. Miholjac RDS GUS,

Ovakvo ponašanje smatrano je opasnim po bezbednost stanovništva budući da je evakuacija meštana uoči prodora antipartizanskih snaga smatrana, i zaista to i jeste predstavljala, najefikasnijim načinom za sprečavanje zločina nad civilnim stanovništvom, pre svega Srbima. Ostati u selu u koje prodiru ustaše i esesovci najčešće se pokazalo kao pogrešna i kobna odluka po pripadnike srpske zajednice. O tome svedoči velik broj zločina nad civilima tokom dve prolećne ofanzive.

Početkom juna u Macute “vratile su se kući skupa sa svojom stokom neke [hrvatske] obitelji koje su ofanzivi bile otjerane u Podravinu, a ima izgleda da će se i ostali vratiti”. Izvor navodi da se “pobjegli ili otjerani po bandi kućama vraćaju kada hoće i opet [pojedinici od njih odlaze] nazad među bandu”, što se smatralo propustom NOO Macute. Predstavници Općinskog NOO Voćin zaključili su “da se svako može slobodno povratiti u selo, a dolaženje i ponovno odlaženje kod bande nije nikako dozvoljeno”.⁸⁴² Prethodno je navedeno da su ustaše i esesovci 7–9. aprila 1944. iz Macuta prinudno iselili 184 stanovnika hrvatske, mađarske i nemačke nacionalnosti. Nije sačuvan izveštaj Općinskog NOO Voćin za jun 1944, za razliku od izveštaja općinskih NOO Podravska Slatina i Čeralije, tako da ne znamo koliki je broj Hrvata živeo u Macutama i Voćinu u leto 1944.

Prethodno citirani izvor sugerise da partizani nisu ubijali hrvatsko i mađarsko stanovništvo u Humu, Hum Varoši i Slanoj Vodi zbog toga što je to stanovništvo, ili njegov deo, pokazivao određene simpatije prema antipartizanskim vojskama ili spremnost na saradnju s partizanskim protivnicima. Nasuprot partizanima, ustaše i esesovci su u selima Brđanske ubijali srpsko, ali ponekad i hrvatsko stanovništvo koje je pokazivalo simpatije ili spremnost na saradnju s partizanima. Partizani su povremeno ubijali civile, o čemu svedoči navedeni primer ubistva trojice stanovnika Golenića, 4–7. aprila 1944, zbog toga što su ti pojedinci sumnjičeni za saradnju s ustašama ili su percipirani kao protivnici partizanskog pokreta. Takva ubistva nisu bila neselek-

Mjesečni izvještaj za travanj 1944, 16.5.1944.

842 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Zapisnik održanog savjetovanja Općinskog NOO Voćin dne 12.6.1944.

tivna ili rezultat etničke mržnje, za razliku od istovremenih zločina Ustaške vojnice i SS-policije. Međutim, to ne opravdava represivne postupke partizanskih organa nad civilnim stanovništvom, budući da ubistvo trojice meštana Golenića, za koje nije navedeno da su skrivali tuđe stradanje (za razliku od Marka Vukelića iz Gornjih Kusonja), predstavlja nesrazmernu kaznu u odnosu na odgovornost tih ljudi, samim tim i nesumnjiv zločin. U svakom slučaju, zločini pripadnika NOVJ nad civilima, poput ubistva trojice stanovnika Golenića, bili su daleko manje učestali na slatinskom i brđanskom području od zločina nad civilima koje su sprovodili pripadnici Ustaške vojnice i SS-policije.

Humljani, selo pretežno naseljeno mađarskim i hrvatskim stanovništvom, smešteno između Čaćinaca i Slatinskog Drenovca, nakon okončanja Operacije "Oluja", prema škrtim partizanskim izvorima, imalo je mnogo manje stanovnika nego što je moguće pretpostaviti za jedno prethodno mnogoljudno selo (Humljani su 1941. imali nešto preko 500 stanovnika). Krajem jula 1944. u selu su živela 163 stanovnika. U istom razdoblju u partizanima su se borila devetorica meštana (jedan meštanin je do tad poginuo kao pripadnik NOVJ), a 11 seljana se nalazilo u "neprijateljskoj vojsci". Kako se može zaključiti iz istog izvora, u Humljanima tokom prolećnih borbi nije zapaljena nijedna kuća.⁸⁴³ Jedan drugi izvor beleži da su u Humljanima tokom juna 1944. pod vlašću partizana živela 152 stanovnika (71 Mađar, 41 Hrvat, 40 Srba).⁸⁴⁴ Do iseljavanja je došlo prilikom povlačenja ustaško-nemačkih snaga pri okončanju Operacije "Oluja", kada su većim delom iseljeni Balinci i Četekovac, obližnja hrvatska sela. Nije jasno u kojoj meri je iseljavanje bilo "dobrovoljno", usled straha od dolaska partizana, a u kojoj meri se radilo o nekoj vrsti prinude sprovedene od strane antipartizanskih snaga. Nakon antipartizanske ofanzive zabeležen je povratak stanovitog broja iseljenih meštana. "Narod tog sela

843 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Kotarski NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, Prilog: Statistički podaci [za sela općine Slatinski Drenovac], 3.8.1944.

844 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Slatinski Drenovac Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izveštaj za mesec juni 1944, 28.6.1944.

bio je i ostao nepouzdan, jer ukoliko se je narod i vratio, neka banda sutra dođe, opet će s bandom otići.” Izvor navodi da je “s bandom otišao” i dotadašnji predsjednik Mjesnog NOO Humljani Ante Grubešić.⁸⁴⁵ Hrvatsko i mađarsko stanovništvo nastavilo je živjeti, iako je nepoznato u kojoj zastupljenosti u odnosu na prethodni period, i u Kraskoviću, pretežno srpskom potpapučkom selu, pod partizanskom kontrolom. Prema podacima s kraja juna 1944. u selu je živelo 414 osoba, od toga 364 Srba, 22 Hrvata i 28 Mađara. S druge strane, u nedalekom Slatinskom Drenovcu, selu koje je imalo sličnu konstelaciju srpskog i nesrpskog stanovništva kao i Krasković, krajem juna 1944. živela su 373 stanovnika, od toga 366 Srba, troje Hrvata, po jedan Nemač i Mađar i dvoje “ostalih”.⁸⁴⁶ Partizanske vlasti najčešće nisu uznemiravale i represirale porodice čiji su članovi bili u “neprijateljskoj vojsci” na potpapučkom području. Izuzeci su podrazumevali neprijateljsko držanje prema partizanskom pokretu od strane onih koji su potom bili podvrgnuti represivnim merama. “U Kraskoviću Pišta Kovač ima u neprijateljskoj vojsci četiri sina. Kada k njemu dođu partizani neće da ih nahrani ili im dade što bilo samo da ih se riješi. Također se prema suseljanim odnosi potpuno neprijateljski. Žene njegovih sinova odlaze često k njima te pri povratku šire alarmantne vijesti... Familije kao što je od Pište Kovača iz Kraskovića trebalo bi protjerati.”⁸⁴⁷

Konsultovani izvori pružaju nepotpune podatke o broju pripadnika OS NDH i OS Trećeg Reicha u selima na potpapučkom području u leto 1944. Iz Voćina se u redovima “neprijateljske vojske” (pretežno Ustaške vojnice) borilo 67 meštana. U Macutama je taj broj iznosio 23, a u Humu 26, pri čemu je izvesno da su svi stanovnici Huma koji su

845 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Zapisnik od 29.5.1944. sa sastanka Općinskog NOO Slatinski Drenovac.

846 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Slatinski Drenovac Kotarskom NOO Podravska Slatina, Izveštaj za mjesec juni 1944, 28.6.1944. (Slatinski Drenovac je prema popisu iz 1931. imao 771 stanovnika. Selo je 1941. imalo nešto preko 800 meštana. Prema popisu iz 1910. u selu je živelo najviše Srba (76,31), zatim Hrvata (10,19), Mađara (8,88) i Nemaca (3,78). Etnička struktura u selu do 1941. nije se značajnije izmenila).

847 HDA, 1491, OZNA, k. 12, 03.11.01, RDS za kotareve P.Slatina – D.Miholjac RDS GUS, Mjesečni izvještaj za travanj 1944, 16.5.1944.

bili angažovani u "neprijateljskoj vojsci" bili pripadnici Ustaške vojnice, dok za Macute nije moguće ustanoviti koliko je meštana bilo u redovima Ustaške vojnice, a koliko u redovima SS-policije. Partizanski izvori navode da je 11 meštana Humljana, 14 meštana Kraskovića i deset meštana Drenovca bilo u redovima "neprijateljske vojske".⁸⁴⁸ Može se pretpostaviti da je pretežno reč o pripadnicima Ustaške vojnice.

Namera ustaša i nemačkog okupatora bila je da iseljavanjem stanovništva hrvatskih i etnički mešovitih sela spreči da se stanovnici tih naselja približe partizanskom pokretu. Cilj iseljavanja, u slučaju hrvatskog stanovništva, bilo je krajnje antagonizovanje između hrvatskog i srpskog stanovništva, stvaranje nepremostive međunacionalne barijere uvlačenjem što većeg broja hrvatskih muškaraca, samim tim i njihovih porodica, u ustaški pokret, kako bi se sprečilo dodatno prerastanje partizanskog pokreta u višenacionalni pokret u okviru koga se i hrvatsko stanovništvo suprotstavlja fašizmu. Režimu NDH i nemačkom okupatoru odgovaralo je da partizanski pokret u Slavoniji bude percipiran kao primarno srpski pokret kako bi se neutralisale nepovoljne posledice sve masovnijeg priliva hrvatskog stanovništva u NOVJ na širem području Slavonije i severozapadne Hrvatske. Osim toga, između uporišta ustaške i nemačke vojske u gradovima i željezničkim čvorištima na pruzi Zagreb-Osijek i partizanske teritorije u šumi, trebalo je stvoriti zonu spaljenih i raseljenih naselja kako bi se partizani onemogućili da ta naseljena mesta koriste za ugrožavanje mesta koja su od većeg strateškog značaja. Sličnu praksu ustaše i nemački okupator tokom 1944. sprovodili su u Posavini, nad stanovništvom srpskih sela između Novske i Nove Gradiške, smešte-

848 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Voćin Kotarskom NOO Podravska Slatina, Statistički podaci, 19.7.1944; DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Slatinski Drenovac Kotarskom NOO Podravska Slatina, Statistički podaci [bez datuma].

Poznati su poimenični podaci za 50 stanovnika Voćina koji su bili pripadnici 15. bojne UV i za dvojicu stanovnika tog mesta koji su bili pripadnici SS-policije. Većina je poginula u borbama tokom rata. Devetorica ustaša i jedan SS policajac iz Voćina poginuli su 5. aprila 1944. u borbama za Slatinu. (Miroslav Gazda, *n. d.*, str. 145-176.)

nim u blizini pruge Zagreb–Zemun.⁸⁴⁹

Tokom leta 1944. zabeleženi su primeri međuetničke solidarnosti hrvatskog stanovništva u Podravini sa srpskim stanovništvom u popaljenim i opljačkanim selima Brđanske. Primera radi, Kotarski komitet KPH Podravska Slatina izvestio je 28. juna da je “selo Gornji Miholjac dalo dobrovoljno 48 komada goveda, pri čemu su se istakli mnogi Hrvati. Jedan poštenu pristaša HSS-a dao je sam troje goveda.”⁸⁵⁰ Prethodno, početkom juna, ubrzo nakon završetka ofanzive nemačkih i snaga NDH, zabeleženi su brojni primeri solidarnosti hrvatskog stanovništva s područja kotara Donji Miholjac i Našice sa stanovnicima popaljenih i opljačkanih srpskih sela u kojima proletnju setvu nije bilo moguće sprovesti na vreme, niti su domaćinstva u selima više raspolagala plugovima i konjima. Dokument koji o tome svedoči beleži samo primere solidarnosti na području ta dva kotara, ali nema sumnje da su slični primeri, iako možda manje brojni, bili zastupljeni i u hrvatskim selima u slatinskoj Podravini: “Selima koja su najviše postradala [u kotaru Donji Miholjac], a to su [srpska sela] Kapelna, Suha Mlaka i Kućanci, nije se mogla pružiti potrebna pomoć u plugovima koliko bi trebalo jer se banda skoro svaki dan zale-tala u ta sela i ometala rad selima, koja su ipak, koliko su god mogla, pomogla svojim postradalim susjedima. Seljaci Hrvati iz sela Crnac, Žabnjača, Bjelkovac, Milanovac i Rastovac pomogli su ovim selima sa 433 pluga u tri dana... Baš pred ofanzivu je 140 plugova došlo u pomoć brdskim selima oko Orahovice. Ta pomoć je došla iz podravskih sela Slavonske Bare, Zdenci i Donje Predrijevo, ali [vlasnici plugova] nisu radili duže od jedan dan jer je počela ofanziva i tako je bio prekinut svaki rad. Poslije ofanzive došla je pomoć od 27 plugova iz [hrvatskih] sela Dolci, Duga Međa i Nova Jošava [srpskim] selima Duzluk i Gornja Pištana.” O zahvalnosti srpskih stanovnika u potpapučkim selima na pomoći koju su dobili iz hrvatskih sela u Podravini svedoči pismo Pere Gužvića iz Gornje Pištane kod Orahovice: “[U] sjetvi zobi najviše su

849 Filip Škiljan, “Genocid nad Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata”, *Tokovi istorije*, 3/2009, Beograd, 2009, str. 55–58.

850 HDA, 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju, k. 10, KP-122/1447, KK KPH Podravska Slatina Agitpropu Oblasnog komiteta KPH za Slavoniju, 28.6.1944.

pomogli seljaci iz Donjeg Predrijeva i to većinom Hrvati. U sjetvi kukuruza pomogli su seljaci iz Dolca koji su ostali tri dana dok narod nije dovršio sjetvu. Ti drugovi iz tih sela, iako su noćivali napolju sa konjima i na slaboj hrani ipak su bili potpuno zadovoljni i govorili su: kada možete vi toliko vremena tako živjeti u ovim popaljenim zgradama, bez svoje marve i bez svega ovoga što ste do sada imali, možemo skupa ovako tri dana preživjeti."⁸⁵¹ Ukoliko pretpostavimo da je prosečno seosko domaćinstvo posedovalo samo jedan plug možemo zaključiti da je na području Crnca, Kapelne i Orahovice najmanje 600 plugova iz 500-600 hrvatskih domaćinstava bilo angažovano u setvi u srpskim selima. Reč je o primeru masovne međuetničke solidarnosti koji je izgubljen u kolektivnom pamćenju, između ostalog zbog uvreženog stereotipa o izraženoj međuetničkoj distanci u tom razdoblju. Uprkos strogim zabranama i ozbiljnim pretnjama ustaških vlasti, seljaci iz hrvatskih sela pružili su bratsku pomoć postradalim Srbima.

U hrvatskim i etnički mešovitim selima u općinama Slatinski Drenovac i Čeralije tokom jula organizovana je žetva, što je dovoljan pokazatelj stabilizacije partizanske vlasti i dobrog spoljnog obezbeđenja prema neprijateljskim uporištima. Reč je o vršidbi "napuštenog žita", odnosno o žetvi na njivama izbeglog stanovništva koje je podržavalo režim NDH ili je prihvatilo da bude iseljeno od strane OS NDH prilikom prolećne ofanzive. Srpsko stanovništvo najverovatnije nije ni bilo u prilici da u jesen 1943. zaseje njive.⁸⁵² U hrvatskim i mađarskim selima Pecka, Slana Voda i Mačkovac u leto 1944. obnovljeni su NOO, kao organi partizanske vlasti.⁸⁵³ Pecka je selo čiji su

851 HDA, 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju, k. 10, KP-122/1410, Okružni NOO Našice Oblasnom NOO za Slavoniju, 3.6.1944.

852 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Podravska Slatina, Brojno stanje članova NOO na području općine za mesec srpanj, 31.7.1944; DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Podravska Slatina Kotarskom NOO Podravska Slatina, 31.7.1944.

853 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Podravska Slatina Kotarskom NOO Podravska Slatina, 1.8.1944, 16.8.1944. Odbornici u Peckoj: Juraj Dundović, Slavko Lončarić, Ivan Tuček, Anica Dundović, Roko Dundević, Đuro Mikulčić, Marko Dundović. Odbornici u Slanoj Vodi: Đuro Šerer, Franjo Tomola, Ladislav Peči, Katica Salaj, Ivan Salaj.

žitelji najviše participirali u ustaškom pokretu, u poređenju sa svim susednim selima, dok su se žitetelji Slane Vode lojalno odnosili prema NDH i delom participirali u OS NDH. Postojanje propartizanskih odbora u tim selima govori da je deo stanovništva vratio i prihvatao saradnju s NOVJ i da su se partizanske vlasti odnosile korektno prema stanovništvu naselja koja prethodno nisu aktivno participirala u partizanskom pokretu, iako su pojedini stanovnici tih sela bili involvirani ne samo u borbu protiv NOVJ nego i u zločine nad civilima.

Partizanske vlasti su tokom leta 1944. dozvoljavale korišćenje napuštenih imanja hrvatskog, nemačkog i mađarskog stanovništva u selima koja su prethodno iseljena krajem Operacije “Oluja” od strane antipartizanskih snaga, a koja su nakon toga bila deo partizanske teritorije. Kuće i zgrade na imanjima “narodnih neprijatelja”,⁸⁵⁴ odnosno lica koja su prethodno skrivila stradanja drugih ljudi, učešćem u ubijanju, logoriziranju i teroriziranju civila, pljačkanju i uništavanju njihove imovine, rušene su kako bi se materijal od kojeg su bile podignute iskoristio za obnovu porušenih kuća i zgrada u popaljenim partizanskim selima. Sačuvan je spisak “narodnih neprijatelja” čije zgrade “bi se trebale porušiti” u tri sela općine Čeralije: Balinci (8), Četekovac (2), Golenić (10).⁸⁵⁵

Ustaše su 11.6.1944. u Peckoj zaklali Đuru Mikulčića (40), meštantina hrvatske nacionalnosti: HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života: Podaci MNOO Podravska Slatina, 8.9.1946.

854 Definicija “narodnog neprijatelja” prema shvatanju organa NOP-a: *Zbornik NOR-a*, II/2, Beograd, 1954, dok. 198, str. 411–420; *Zbornik NOR-a*, II/13, Beograd, 1982, dok. 74. str. 178.

855 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Čeralije Kotarskom NOO Podravska Slatina, Popis zgrada narodnih neprijatelja, 30.8.1944.

Balinci: Marko Rukavina (pripadnik 15. bojne UV, poginuo tokom rata), Mile Starčević (poginuo 5.4.1944. u Slatini kao civil), Luka Starčević (pripadnik 15. bojne UV, ranjen u borbama za Slatinu, 5.4.1944, likvidiran maja 1945. od strane partizana u Zagrebu, prema drugom literarnom izvoru, od istog autora, poginuo je u borbama za Slatinu 5.4.1944), Ivan Rukavina (pripadnik 15. bojne UV, navodno ubijen od Udbe 1947; prema drugom izvoru navodno živeo u Balincima 1965), Pavo Biškupović (preživio rat), From Lukec (nepoznato, verovatno preživio rat), Mile Borovac (preživio rat; sin Ivan je stradao kao pripadnik OS NDH na Križnom putu), Ante Vukelić (od

Pripadnici OS NDH su vršili povremene zločine nad hrvatskim stanovništvom na područjima koja su bila u blizini partizanske teritorije. Primera radi, 17–18. avgusta u Ovčari kod Suhopolja ustaše su ubili troje članova hrvatske porodice Ivančan koja je podržavala partizane. Među žrtvama je bila i jedna jednogodišnja beba.⁸⁵⁶

strane partizanskog sudstva 15.11.1944. osuđen na tri meseca prinudnog rada i 20 godina gubitka građanskih prava zbog pljačke; preživio rat; sin Ivan mu je bio pripadnik 15. bojne UV, stradao je na Križnom putu); Četekovac: Mijo Dorinko (preživio rat; sinovi Josip i Antun pali su kao pripadnici 15. bojne UV, pri čemu je Josip poginuo u Slatini 5.4.1944), Miško Božić (navodno bio pripadnik “njemačke vojske”, 1965. živeo u Četekovcu, ukoliko nije istovetan Miji Božiću koji je navodno stradao 1945. na Križnom putu; trojica sinova Miška Božića stradala su kao pripadnici OS NDH, 1944–1945); Golenić: Ivo Pedić (pripadnik 15. bojne UV, sudbina nepoznata), Mijo Batur (navodno ubijen od strane Ozne 1945. kod kuće; sin Ante bio pripadnik 15. bojne UV, nestao na Križnom putu), Jakop Valčić (nepoznata sudbina; iz porodice Valčić, koja se početkom 20-ih doselila u Golenić s otočića Ošljaka kod Zadra, pala su petorica muškaraca kao pripadnici 15. bojne – dvojica 5.4.1944. u borbama za Slatinu, a jedan 8.1.1943. u borbama za Voćin), Gusta Borak, Stjepan Viduka (pripadnik 15. bojne UV, poginuo 5.4.1944. u borbama za Slatinu), Tomo Bukvić (pripadnik 15. bojne UV, poginuo 5.4.1944. u borbama za Slatinu), Ferdo Sivak (nepoznato, verovatno preživio rat), Pal Sivak (njemu je najverovatnije istovetan Pavo Sivak iz Golenića, koji je poginuo kao pripadnik 15. bojne UV u Slatini, 5.4.1944), Kata Maurer (nepoznato, verovatno preživela rat), Tonći Maurer (isto). Podaci u zagradama preuzeti su iz publikacija: Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *Spomenar...*, str. 188–189, 201–207; Miroslav Gazda, *“Krvavi slatinski Uskrs”*, str. 145–199.)

856 HDA, 306, ZKRZ, k. 35, GUZ-2624/45, Rimokatolički župni ured u Suhopolju: Spisak osoba pobijenih u vremenu od 10.4.1941. do danas od strane okupatora i njihovih pomagača pokopanih po župnom uredu Suhopolje, 12.12.1944; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Virovitica, naselje Ovčara Suhopoljska, str. 2468. Žrtve: Josip Ivančan (1), Antun Ivančan (52), Rozalija Ivančan (46).

Pukovnik Mato Jerković, komandant 6. slavonskog korpusa NOVJ, i major Veljko Kovačević, komandant 40. slavonske divizije NOVJ, prilikom borbi za Slatinu, 25-25. septembra 1944. (www.znaci.com)

Drugo oslobođenje Podravske Slatine (25–27. septembar 1944) i prilike u kotaru do kraja 1944.

Drugo oslobođenje Podravske Slatine usledilo je nakon najvećih pobjeda NOVJ u dotadašnjem toku rata u Slavoniji i, uopšte, u delu NDH severno od Save. Jedinice 6. korpusa NOVJ za manje od deset dana oslobodile su četiri veća mesta u zapadnoj Slavoniji, od čega tri kotarska središta: Slavonska Požega (12. divizija, 5–10.9), Pakrac, Lipik (40. divizija, 13.9), Daruvar (40. divizija, 16.9). Osim toga, snage 12. slavonske divizije privremeno su zauzele Vrpolje (7.9), važno saobraćajno čvorište južno od Đakova. Istovremeno, manje jedinice i diverzantske grupe pod komandom štaba 6. slavonskog korpusa višile su stalne napade na manja protivnička uporišta i putne komunikacije. Područje zapadne i srednje Slavonije bilo je paralisano aktivnostima NOVJ. Nigde drugde u tom razdoblju na teritoriji NDH partizani nisu nizali tolike uspehe. Pri svemu tome, ne treba zaboraviti da je upravo u tom razdoblju (6. septembra 1944) VŠ NOVJ odredio da cela 28. slavonska divizija (17, 21. i 25. brigada) pređe u Bosnu kako bi se priključila snagama 12. vojvođanskog korpusa NOVJ u prodoru u severozapadnu Srbiju.⁸⁵⁷ Za razliku od prethodnih, privremenih zauzimanja gradskih mesta u Slavoniji, snage 6. korpusa krajem leta i početkom jeseni 1944, nakon zauzimanja gradova nisu napuštali osvojene pozi-

857 U borbama koje su brigade pod komandom štaba 28. slavonske divizije vodile u Bosni i Srbiji u jesen 1944. ginuli su i mladići i devojke sa slatinskog područja. Tako su dvojica stanovnika Lukavca, borci 1. bataljona 21. slavonske brigade, poginula u borbama za oslobođenje Beograda, 16–17. oktobra 1944: Petar Carević (komandir 2. čete 1. bataljona 21. slavonske brigade) i Stevo Mačković. (Bogdan Bosiočić, *n. d.*, str. 352, 373.) Otac i brat Petra Carevića, Stevo i Pajo, zaklani su od strane ustaša 12. maja 1944. na brdu Brežić iznad Podravske Slatine, zajedno s još 24 žrtve iz Lukavca, o čemu je bilo reči u prethodnom delu knjige.

cije i trajnije su zadržavale zauzeta veća mesta. To važi kako za Požegu i Pakrac, tako i za Slatinu. Slatina je ostala pod kontrolom NOVJ sve do 8. februara 1945.

Napad na Slatinu 25. septembra bio je početak niza borbenih aktivnosti snaga 6. korpusa NOVJ poznatih u jugoslovenskoj vojnoj istoriografiji kao Podravska operacija, koje su trajale do 16. oktobra 1944. Tokom Podravske operacije jedinice pod komandom 6. slavonskog korpusa neutralisale su neprijateljske garnizone u Čađavici (25.9), Podravskoj Slatini (25–26.9), Virovitici (5.10) i Pitomači (5.10), a jedinice 6. slavonskog i 10. zagrebačkog korpusa zauzele su Đurđevac (12.10), Novigrad Posavski (12.10) i bez uspeha pokušale da zauzmu Koprivnicu (13–14.10). Snage Ustaške vojnice pretrpele su velike gubitke u ljudstvu, a najveći deo Podravine, od Čađavice do Novigrada, ostao je slobodan nekoliko narednih meseci, uključujući i Podravsku Slatinu, pri čemu je povlačenje partizana iz Slatine 8. februara 1945. bio rezultat pritiska Wehrmachta, a ne Ustaške vojnice.⁸⁵⁸

U borbama u Podravskoj operaciji jedinice 6. slavonskog korpusa nanele su znatne gubitke Ustaškoj vojsci, najpre snagama 2. stajaćeg djelatnog zdruga na području kotara Podravska Slatina, a zatim snagama 5. stajaćeg djelatnog zdruga (Crna legija) na području od Pitomače do Novigrada Podravske. U sadejstvu sa snagama 10. zagrebačkog korpusa snaga 6. slavonskog korpusa na području Koprivnice, u borbi protiv snaga 5. djelatnog zdruga i Poglavnikovog tjelesnog zdruga (gardijska divizija Ustaške vojnice), pretrpele su velike gubitke, pri čemu ni gubici neprijatelja nisu bili zanemarljivi. Podravska operacija

858 O intenzitetu borbi u Slavoniji u Podravini svedoči činjenica da su slavonski partizani u drugoj polovini 1944. izgubili dvojicu komandanata divizije (oboje su bili komandanti 12. slavonske divizije), Nikolu Demonju (5.9. Slavenska Požega) i Milana Stanivukovića (27.12. Levanjska Varoš), i trojicu komandanata brigada, Nikolu Miljanovića, 18. brigada (1.7. Sovski Dol), Ivana Senjuga, 16. brigada (24.8. Grubišno Polje) i Milivoja Bapca, Osječka brigada (13.11. Piškorevci), a ako tome dodamo da je u tom razdoblju Jovan Marinković, bivši komandant 18. brigade, zatim komandant Istočne grupe odreda, poginuo na dužnosti obaveštajnog oficira 6. korpusa od paketa-bombe (27.10. Zvečevo), onda je ilustracija još očiglednija.

predstavlja najambiciozniju operaciju NOVJ u dotadašnjem toku rata severno od Save.

Napad na Podravsku Slatinu rezultat je dobro osmišljenog plana štaba 6. slavonskog korpusa NOVJ s pukovnikom Matom Jerkovićem, zapovednikom korpusa, i majorom Veljkom Kovačevićem, zapovednikom 40. slavonske divizije, na čelu. Budući da je Slatina smeštena u ravnici i da je dobro komunikacijski povezana s jakim uporištima antipartizanskih snaga u Donjem Miholjcu, Našicama i Virovitici, najveći deo snaga kojim je raspolagao 6. slavonski korpus NOVJ bilo je nužno odvojiti za obezbeđivanje pravaca potencijalnog protivnapada neprijateljskih snaga, kao i za vezivanje protivnika u Virovitici i Našicama, izvođenjem fingiranih napada na ta dva grada. Osim toga, deo snaga 6. korpusa odvojen je za neutralisanje ustaškog garnizona u Čađavici, sela između Slatine i Donjeg Miholjca, u blizini mađarske granice. Stoga je za direktan napad na Slatinu odvojena samo 18. slavonska brigada 40. slavonske divizije NOVJ, pod komandom Save Miljanovića Jarana, koji je nakon pogibije svog brata Nikole Miljanovića Karaule, postao novi komandant brigade.⁸⁵⁹ Brigada je u to vreme imala 1.460 boraca i do 23. septembra boravila je na području Pakraca i Daruvara, prethodno učestvujući u oslobodjenju oba grada.⁸⁶⁰ Brigada

859 Major Nikola Miljanović Karaula poginuo je 1.7.1944. u borbi protiv delova 1. kozačke divizije Wehrmachta između Sovskog Dola i Pake na Dilju. Ubio ga je projektil iz neprijateljskog minobacača. Borci 18. slavonske brigade preneli su na nosilima mrtvo telo komandanta i sahranili ga u rodnim Lisičinama. (Rade Roksandić, Zdravko B. Cvetković, *n. d.*, str. 129-130; Grigor Vitez, *n. d.*, str. 29.) Karaula je bio jedan od najpopularnijih partizana u Slavoniji. Posthumno, 19. juna 1945, odlikovan je Ordenom narodnog heroja Jugoslavije kao jedan od prvih partizana Slavonije koji su poneli to odlikovanje. Iznad Karaulinog groba nakon rata podignut je spomenik palim borcima i žrtvama fašističkog terora sela Lisičine. Spomenik je srušen i teško oštećen 1992. U njegovoj rodnoj kući 4.10.1986. otvoren je Spomen-muzej narodnog heroja Nikole Miljanovića Karaule. Spomen-muzej je uništen prilikom spaljivanja sela od strane Hrvatske vojske početkom 1992.

860 Nacionalni sastav 18. slavonske brigade značajno se izmenio u odnosu na početak 1944, kada su borci srpske nacionalnosti činili nešto više od polovine boraca. Početkom jeseni 1944. u brigadi se borilo 796 Hrvata, 543 Srba, 43 Italijana, 22 Čeha, 21 Musliman, 14 Rusa, devet Slovaka, pet Poljaka, tri Mađara, dva Nemca i jedan Grk.

je za napad bila snabdevena s tri brdska topa i jednom haubicom, što je bilo od ključne važnosti za razbijanje bunkera i drugih utvrđenih položaja u gradu.

U borbama za zauzimanje Podravske Slatine bile su angažovane snage 12. i 40. slavonske divizije. Zadatak da neutrališe neprijateljsko uporište u Čađavici dobila je 12. slavonska brigada 12. divizije. Brigadi su pridodata dva brdska topa i tenkovski divizion 6. korpusa, koji se sastojao od dva tenka. Napad na Čađavicu sproveden je zbog toga što je ustaški garnizon u tom mestu osiguravao most na reci Čađavici, u središtu sela, i željezni most na Novodravskom kanalu, na istočnom prilazu Čađavici. Zaposedanjem i rušenjem ta dva mosta, osobito mosta na Novodravskom kanalu, sprečio bi se prodor motorizovanih i oklopnih kolona iz Donjeg Miholjca. Tenkovski divizion je dobio zadatak da nakon neutralisanja neprijateljskog uporišta u Čađavici odmah krene prema Slatini kako bi omogućio prodor u grad sa severoistoka. Druge dve brigade iz sastava 12. slavonske divizije (Osječka i Čehoslovačka brigada "Jan Žižka") dobile su zadatak da postave zasede prema Našicama i Donjem Miholjcu. Osječki NOP odred Istočne grupe odreda dobio je zadatak da izvrši fingirani napad na Našice. Pored 18. slavonske brigade, iz sastava 40. slavonske divizije u operaciji je bila angažovana i Virovitička brigada, koja je s tri bataljona dobila zadatak da postavi zasede prema Virovitici, dok bi jedan njen bataljon ojačan s četiri brdska topa iz sastava korpusnog artiljerijskog divizona izveo fingirani napad na Viroviticu. Dva bataljona 16. omladinske brigade 40. slavonske divizije i Podravski NOP odred Istočne grupe odreda bili su u korpusnoj rezervi u Kozicama kod Slatine, gde se nalazio štab korpusa. Inače, Podravski odred je, kao teritorijalna jedinica, pretežno bio sastavljen od ljudstva s područja kotara Podravska Slatina i Našice. Štab 40. divizije bio je u Sladojvcima. Dakle, Slatina je uoči napada bila polukružno opkoljena, pri čemu je jedino severno, ravničarsko zaleđe varoši bilo bez prisustva partizana ili je njihovo prisustvo bilo svedeno na nekoliko manjih zaseda.⁸⁶¹

(Rade Roksandić, Zdravko B. Cvetković, *n. d.*, str. 148.)

861 *Zbornik NOR-a*, V/33, Beograd, 1964, dok. 88, str. 414–416: Zapovijest štaba 6. korpusa NOVJ od 23.9.1944. za napad na Podravsku Slatinu i Čađavicu; *Isto*, dok. 89, str.

Partizanski izvori navode da je Slatina bila utvrđena s "preko 50 betonskih bunkera i s više slabije građenih bunkera zemljom i drvetom". Sistem bunkera bio je međusobno povezan rovovima. Dakle, OS NDH su se u Slatini nakon prvog, privremenog zauzimanja grada od strane jedinica 6. slavonskog korpusa NOVJ dodatno utvrdile. "Jedinice koje su vršile napad imale su mnogo poteškoća prilikom savlađivanja prepreka koje je neprijatelj koristio za odbranu (žice, mine)." Osim toga, antipartizanske snage u Slatini septembra 1944. bile su znatno brojnije nego uoči prvog oslobođenja grada. Odbranu Slatine, prema podacima štaba 18. slavonske brigade, činili su vojnici 15. i 18. bojne, tri satnije nemačkih vojnika i jedna baterija od četiri topa. Ukupno, prema procenama partizanske strane, garnizon u Slatini činilo je oko 1.620 vojnika, što je najverovatnije uvećana procena. Prema izvorima OS NDH, posada OS NDH u Slatini bila je sastavljena od vojnika 15. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruge i 5. satnije 5. bojne 3. stajaćeg djelatnog zdruge UV, pri čemu izvori ne pominju prisustvo nemačkih snaga, što ne znači da nemačka vojna policija nije bila prisutna u gradu.⁸⁶² Nije jasno otkud jedna satnija 5. bojne u Slatini kada se njena matična teritorija nalazila na području Karlovca. Može se pretpostaviti da se u Slatini nalazilo svih sedam satnija 15. bojne. Bojnom je tada zapovedao satnik Andrija Fay. "Neprijatelj je imao glavnu odbranu u centru same varoši i nekoliko bunkera na groblju i južno od katedrale na visovima vinograda... Naše namjere su bile što prije ovladati kotom 253 (Brežić brdo) u vinogradima, prisiliti neprijatelja da se povuče u sam centar i potom ga likvidirati."⁸⁶³

Napadi na Čađavicu i Slatinu otpočeli su sinhrono 25. septembra u 5 sati ujutro. Čađavica je zauzeta nakon polusatne borbe. Ustaška posada (3. satnija 18. bojne UV) bila je iznenađena upotrebom tenkova od strane napadača. Upravo su tenkovi bili ključni za razbijanje

417-419: Dopunska zapovijest štaba 6. korpusa NOVJ od 23.9.1944. za napad na Podravsku Slatinu i Čađavicu

862 *Isto*, dok. 103, str. 506-508: Izvještaj štaba 18. brigade štabu 40. divizije NOVJ, 28.9.1944; *Zbornik NOR-a*, V/34, Beograd, 1966, dok. 137, str. 674-675: Izvještaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 16.10.1944.

863 *Zbornik NOR-a*, V/33, Beograd, 1964, dok. 103, str. 506-508: Izvještaj štaba 18. brigade štabu 40. divizije NOVJ, 28.9.1944.

ustaške odbrane u bunkerima i utvrđenim zgradama. Prema podacima štaba 12. slavonske divizije, ustaški gubici u borbi za Čađavicu iznosili su 46 mrtvih i jednog zarobljenog ustašu. Verovatno su u pitanju donekle uvećani podaci jer se u jednom izveštaju štaba 6. korpusa navodi da su partizani u Čađavici zaplenili 30 pušaka i jedan puškomi-traljez. Gubici 12. slavonske brigade, prema istom izvoru, iznosili su sedam poginulih, šest ranjenih i 16 nestalih. Gubici brigade najvećim delom odnosili su se na borce novoformiranog 4. bataljona (nastao nedugo uoči napada na Čađavicu od novopridošlog ljudstva bez iskustva, nakon odlaska ljudstva dotadašnjeg 4. bataljona u Moslavinu radi formiranja nove brigade). Gubici su uglavnom pretrpljeni prilikom protivnapada dela ustaške posade nakon što su ustaše izbegle iz Čađavice prešavši Novodravski kanal. Deo nestalih boraca, pri čemu je takođe reč o novomobilisanim borcima, vratio se u brigadu nakon kraćeg vremena.⁸⁶⁴

Borba za zauzimanje Slatine trajala je znatno duže nego borba za zauzimanje Čađavice i okončana je oko 18 sati 26. septembra. Slatinska posada je imala premoć u ljudstvu, a nadmoć koju je NOVJ imala u artiljeriji nije dovoljno korišćena, tako da je Savo Miljanović Jaran, komandant 18. brigade, konstatovao u izveštaju nakon borbe: “Pomoći u artiljeriji nismo naročito imali pošto zadatak artiljerija nije ni najmanje ispunila, jer je dala neprijatelju vremena da nesmetano prebacuje svoje snage, nesmetano vrši koncentracije, te tako odbacuje jedan po jedan bataljon i prisiljava kontrajurišem naše jedinice na izvjesno odstojanje, tako da su položaji bili čas u našim rukama, čas u neprijateljskim... Tenkovi nisu mogli dolaziti do izražaja pošto su bili iz daleka primijećeni i neprijatelj je brzo postavio protivtenkovsku odbranu ka ulazu od kud su oni trebali naići tako da je jedan tenk onesposobljen.”⁸⁶⁵ Jedan posleratni izvor navodi da je “vodnik

864 *Isto*, dok. 88, str. 416, fus. 7; *Isto*, dok. 100, str. 473–474: Izveštaj štaba 12. divizije štabu 6. korpusa NOVJ, 29.9.1944; dok. 107, str. 561, fus. 163; Jovan Kokot, *n. d.*, str. 344–345.

865 *Isto*, dok. 103, str. 507–508: Izveštaj štaba 18. brigade štabu 40. divizije NOVJ, 28.9.1944.

Mitrić", pripadnik 15. bojne, "napucao taj tenk iz topa i da su tenkisti pokušali pobjeći, ali da nisu uspjeli jer čim bi se koji pojavio iz tenka da bi ustaše pucali na njih i da su tako ubili trojicu, a četvrtog živog uhvatili koji je kasnije bio ubijen".⁸⁶⁶ Zadatak koji je dobila 18. brigada nije u potpunosti ispunjen jer se glavnina posade probila van grada prema Dravi i izbegla uništenje u samom gradu. U tom smislu rezultat akcije bio je slabiji nego tokom aprilskog zauzimanja grada, kada je izginuo veći broj ustaša, iako ni tad nije u potpunosti sprovedena zamisao o uspješnom gonjenju neprijatelja i njegovom pretežnom uništenju. U borbama 25-26. septembra u Slatini, prema tvrdnjama štaba 18. slavonske brigade, izginulo je 130 protivničkih vojnika, "od toga dva oficira". Osamnaesta brigada je imala 23 poginula, šest nestalih i 36 ranjenih. Podatak o pogibiji 130 pripadnika slatinske posade ne možemo prihvatiti bez rezerve jer se u istom izveštaju navodi da je 18. brigada u borbama za Slatinu zaplenila 63 puške, što upućuje na to da su protivnički gubici bili duplo manji od navedenih. Izveštaj štaba 6. korpusa dopunjuje podatke o zaplenjenom naoružanju u Slatini i navodi da je u gradu zaplenjeno 76 pušaka i jedan mitraljez, što bi značilo da je u Slatini poginulo oko 80 ustaša i Nemaca. Osim toga, partizani su u Slatini zaplenili "60 vagona raznih živežnih namirnica".⁸⁶⁷ Međutim, to nisu bili jedini gubici koje je 26. septembra pretrpela slatinska posada.

Prema podacima štaba 6. slavonskog korpusa s kraja septembra 1944, koji su makar donekle uveličani, u gonjenju slatinske posade prema Dravi, 26. i 27. septembra, jedinice 6. korpusa ubile su 167 ustaša, 17 su zarobili, "a mnogi [su] se podavili u Dravi". Gubici partizana u tim borbama iznosili su 16 mrtvih, 32 ranjena i 36 nestalih. Deo nestalih, uglavnom novopridošlih ili mobilisanih boraca i domobranskih prebega, uskoro se vratio u partizanske jedinice. Plen je bio zna-

866 HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, Okružni sud u Osijeku, 272/45: Presuda Stjepanu Kuštri, 17.11.1945.

867 *Zbornik NOR-a*, V/33, Beograd, 1964, dok. 103, str. 507-508: Izveštaj štaba 18. brigade štabu 40. divizije NOVJ, 28.9.1944.

čajan jer su partizani zaplenili sva četiri topa ustaške posade u Slatini, od toga dve haubice 100 mm i dva protivoklopna topa 37 mm, jedan teški bacač i dva teška mitraljeza. “Poslije ovih bojeva naše jedinice izbile su na mađarsku granicu u širini od 30 km.”⁸⁶⁸ Glavnina slatinske posade uspela je da se prebaci preko Drave u Mađarsku. Sudeći prema partizanskim izvorima, deo posade se utopio u Dravi. Izvori NDH navode da je deo vojničara razoružan od strane mađarskih vojnika. Do 5. oktobra na desnu obalu Drave, između Donjeg Miholjca i Osijeka, prešlo je oko 700 pripadnika slatinske posade. “Naknadno se doznaje da gubitci posade u Podravskoj Slatini iznose: zastavnik S. Lang, 11 dočasnika i 32 vojničara poginuli, a zastavnik Ivan Šarac, devet dočasnika i 29 vojničara ranjeni. Nestalo je 264 vojničara i 25 dočasnika.”⁸⁶⁹ Može se pretpostaviti da je u izveštaju deo poginulih vojničara svrstan u nestale.

Osamnaesta slavonska brigada je nakon nekoliko dana odmora u Slatini napustila grad i zaputila se prema Virovitici, učestvujući u pripremama za napad na taj grad. Prethodno je, 28. septembra, u središtu grada održan defile boraca 18. slavonske brigade. Sačuvano je nekoliko fotografija defilea na kojima se vide građani Podravske Slatine kako pomatraju oslobodioce. U Slatini je 28. septembra od ljudstva Diljskog NOP odreda (400 boraca), Požeškog NOP odreda (200 boraca) i jednog bataljona Osječke brigade formirana 4. brigada 12. slavonske divizije. Za komandanta brigade postavljen je Nikola Dolinić, a za političkog komesara Vlado Milanović.

Sa zauzimanjem Čađavice, Podravske Slatine, Suhopolja i Virovitice, oslobođeno je celokupno područje kotara Podravska Slatina. Neposredno nako oslobođenja grada uspostavljena je partizanska vlast u vidu mesnih NOO u svim novooslobođenim selima. Sačuvana dokumentacija pruža podatke o personalnoj i nacionalnoj strukturi NOO u

868 *Isto*, dok. 88, str. 416, fus. 7.

869 *Zbornik NOR-a*, V/34, Beograd, 1966, dok. 124, str. 605–606: Izveštaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 5.10.1944; *Isto*, dok. 137, str. 674–675: Izveštaj Zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva, 16.10.1944.

četiri novooslobođena sela u neposrednoj okolini Slatine: Bistrici (četiri Srbina), Donjim Meljanima (tri Hrvata i dva Srbina), Sladojevcima (šest Hrvata) i Sladojevačkom Lugu (tri Hrvata).⁸⁷⁰ Kotarski komitet KPH Podravska Slatina izvestio je nekoliko dana nakon oslobođenja grada o masovnom prilivu novih boraca u redove NOVJ: "U mjestu Slatina primljeno je u toku jednog dana oko 180 novih boraca." Ujedno, u novooslobođenim selima u Podravini takođe je vršena mobilizacije, ali nisu poznati brojni podaci.⁸⁷¹ Može se pretpostaviti da je većina prispelih boraca iz Slatine bila hrvatske nacionalnosti. Partijski izvori navode da se u Slatini "u prvim danima [nakon oslobođenja] kod naroda osjećao priličan strah. Jedni pod dojmom ustaške propagande bojali su se nas, a drugi su se bojali da će se neprijatelj opet povratiti i vršiti represalije kao što je to činio proljetos kad smom napustili Slatinu." Ipak, 7. oktobra "na mitingu u Slatini prisustvovalo je preko 1.500 osoba". Do 11. oktobra u novooslobođenim naseljima slatinskog kotara u redove NOVJ mobilisano je 1.096 ljudi. Uskoro nakon toga, 15. oktobra, u gradu je održan novi politički miting kome je prisustvovalo navodno 3.500 ljudi s područja kotara. Partizanska vlast (NOO) u organizacionom smislu pokazala se operativnom: do kraja novembra u popaljenim srpskim selima u Brđanskoj izgrađeno je oko 400 kuća.⁸⁷²

Nakon oslobođenja Podravske Slatine u gradu i pojedinim naseljima u kotaru uhapšeno je između 90 i 100 osoba koje su bile sumnjive kao pripadnici ustaškog pokreta, "neprijateljski vojnici" ili pomagači ustaškog režima. "U proteklih mjesec dana otkriveni su i uhapšeni slijedeći špijuni i doušnici: Sertić Antun, poštar iz Slati-

870 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Općinski NOO Podravska Slatina vanjska Kotarskom NOO Podravska Slatina, 9.10.1944.

871 HDA, 1837, OK KPH Našice, k. 1, KP-161/6206, Kotarski komitet KPH Podravska Slatina Okružnom komitetu KPH Našice, 30.9.1944.

872 HDA, 1837, OK KPH Našice, k. 1, KP-161/6207, Okružni komitet Našice Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 11.10.1944; HDA, 1837, OK KPH Našice, k. 1, KP-161/6210, Okružni komitet Našice Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 3.11.1944; HDA, 1837, OK KPH Našice, k. 1, KP-161/6211, Kotarski komitet KPH Podravska Slatina Okružnom komitetu KPH Našice, 27.11.1944.

ne, doušnik Svobode Dioniza agenta UNS, koji je pazio na neke naše simpatizere... Pavličić Petar, poštar iz Slatine. Isti je bio pobočnik logornika, a za vrijeme borbe za Slatinu ubio je jednog druga. (Isti se u zatvoru objesio). Pigač Franjo, poštar iz Slatine, koji je bio od 1941. i 1942. godine aktivni ustaša, upućen vojnom sudu. Solin Jure, poštar iz Slatine, upućen vojnom sudu kao ustaša... Šuvak Josip, načelnik općine Čađavica. Isti je sve do sada vršio dužnost općinskog načelnika i često odlazio u uporište Donji Miholjac, isti je upućen vojnom sudu... Osim toga preslušano je oko 90 hapšenika iz Podravske Slatine, od kojih su četvorica upućena k vama, dok su neki mobilisani, neki pušteni, a ostalo upućeno vojnom sudu.”⁸⁷³ Dakle, od oko 90 uhapšenika jedan deo je pušten na slobodu, pojedini su mobilisani u NOVJ, a deo je upućen pred vojni sud. Dostupna dokumentacija pruža podatke o 43 stanovnika kotara koji su nakon drugog oslobođenja Slatine izvedeni pred vojni sud. Za petoricu uhapšenika znamo da su osuđeni na smrt, dok su ostali osuđeni na vremenske kazne, odnosno na prinudni rad. Petnaestorica uhapšenika osuđeni su na vremensku kaznu koja je podrazumevala prinudni rad u trajanju od nekoliko meseci, dok je 21 lice osuđeno na višegodišnju kaznu prinudnog rada, od toga osam lica na kaznu od deset godina. Primarni izvori ukazuju na to da su od kraja septembra pa do kraja 1944. od strane vojnih sudova na smrt osuđena sledeća lica koja su bili stanovnici kotara Podravska Slatina: Josip Petrovicki, “poznat kao podstrekač zločina i ustaških nedjela u okolici Slatine i učesnik u njima”, brat ustaškog tabornika u Slatini Viktora Petrovickog, Mladen Orešković, advokat iz Slatine i jedan od glavnih ustaških organizatora u kotaru, Julije Bürger, katolički svećenik iz Slatine, učesnik prisilnih prekrštavanja 1941–1942. i navodni saradnik

873 HDA, 1491, OZNA, k. 12, 03.05.03, Povjerenstvo Ozne za Okrug Našice Odsjeku za zaštitu naroda II. Slavonija, Predmet: Mjesečni izvještaj za oktobar 1944, 1.11.1944. Nešto kasniji izvještaj Ozne za Slavoniju navodi da “u Slatini ima oko 100 uhapšenih”. (*Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja*, (pr. Zdravko Dizdar i dr.), Slavonski Brod, 2006, dok. 10, str. 72: Ozna za Slavoniju izvješćuje o stanju u slavonskim i srijemskim gradovima i kotarevima, 11.11.1944.)

nemačke obaveštajne službe; Jozo Bezinger iz Kapinaca, pripadnik ES i SS-policije "poznat u Podravini kao pljačkaš i batinaš"; Stjepan Korkorić, tabornik ustaškog tabora u Čađavici, "pljačkao i batinao narod" (postoji verovatnoća da je bio tabornik u vreme kolektivnog hapšenja i interniranja Jevreja iz Čađavice i Roma iz Čađavice, Čađavičkih Martinaca i Starina).⁸⁷⁴ Navedeni broj lica osuđenih na smrt od strane Vojnog suda Slatinskog vojnog područja verovatno nije konačan.

Primarni izvori ukazuju na to da je znatna većina uhapšenih stanovnika kotara koji su izvedeni pred vojni sud – osuđena na vremensku kaznu koja je podrazumevala prisilni rad, najverovatnije u zarobljeničkom i radnom logoru u Slatinskom Drenovcu. Primarni izvori takođe ukazuju na to da partizanska vlast ne samo što nije kaznila sve pripadnike ustaškog pokreta nakon oslobođenja Slatine, nego je pojedine pristalice ustaškog pokreta uključila u partizanski pokret. Partizanski obaveštajni izvor s kraja 1944. navodi zanimljiv primer: "Do neki dan u Gradskom NOO bio je Franjo Lepotinac iz Slatine. On je punom parom radio, ali ga narod Slatine nije htjeo gledati u odboru nego je tražio da se isti izbací van. Po dobivenim podacima, isti je bio još od 1940. u ustaškom pokretu i isticao se je za vrijeme iseljavanja Srba. Kada je protjerivana mati [ustaškog logornika] Rudija Franka kao i još neke ustaške familije javno su u njega upirali prst i prijetili mu se, a mati Frankova rekla je tada: 'Sa mojim sinom tjerao si i pljačkao srpske familije, a sada to radiš i sa nama.' I za vrijeme protjerivanja Švaba i Mađara dešavalo se je sličnih slučajeva. Isti je izbačen iz odbora i sada se nalazi u JNOF, ali burgijanja protiv njega nisu prestala.

874 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti*, (pr. Zdravko Dizdar i dr.), Slavonski Brod, 2005, dok. 11, str. 84: Odsjek Ozne za oblast 6. korpusa III. odsjeku Ozne za Hrvatsku, 25.1.1945; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja*, (pr. Vladimir Geiger i dr.), Slavonski Brod, 2006, dok. 18, str. 89–90: Vojni sud 6. korpusne vojne oblasti NOVJ Vijeće kod Komande slatinskog područja, Presuda Juliju Bürgeru, 8.12.1944; *Isto*, dok. 24, str. 116: Odsjek Ozne za oblast 6. korpusa III. odsjeku Ozne za Hrvatsku, 25.1.1945; *Isto*, dok. 96, str. 320–325: Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Virovitica Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, 31.7.1945.

Njegov sin Slavko bio je još 1940. u ustaškom pokretu i isticao se je svojim ilegalnim radom u školi i zato je bio u zatvoru. Za vrijeme NDH bacao je kamenje u prozore nekih srpskih kuća. Za čitavo vrijeme bio je zapovjednik ustaške mladeži u Slatini. On se sada nalazi u 25. [brodskoj] brigadi [NOVJ].”⁸⁷⁵

Zbog čega je onda župnik Julije Bürger, za koga ne postoje dokazi da je skrivio nečije stradanje, osuđen na smrt? Šturo obrazloženje u presudi ne pruža dokaze o njegovoj krucijalnoj odgovornosti, iako se navodi da je Bürger navodno priznao krivicu: “Okrivljeni je nadalje priznao da su u njegovu kuću dolazili njemački agenti i da su od njega tražili da im prikuplja podatke o partizanima i da im je on takove podatke davao.” Čak da je citirani navod istinit, odnosno da je Bürger zaista bio saradnik nemačke obavještajne službe, to ne implicira njegovu odgovornost za bilo čije stradanje. Međutim, dostupni partizanski izvori ne pružaju potvrdu o tome da je Bürger zaista sarađivao s nemačkom obavještajnom službom. Upitno je da li će nepoznati nemački izvori potvrditi navodnu saradnju. Deo presude u kome se Bürger inkriminiše zbog dolaska u Voćin u vreme Operacije “Oluja”, uoči paljenja Voćina i voćinske katoličke crkve, kada je Bürger pokupio deo crkvenih pokretnosti, nije prihvatljiv kao krivica jer da on to nije učinio pokretnosti koje je izneo iz crkve izgorele bi zajedno s njom. Dakle, prenošenje dela crkvenog mobilijara i dragocenosti u Slatinu značilo je njihovo spasavanje od uništenja. Deo presude koji se odnosi na Bürgerovo učešće u prinudnom ili iznuđenom prekrštavanju srpskog stanovništva u Slatini realan je i prihvatljiv zbog župnikove dokazano nečasne uloge u tom procesu.⁸⁷⁶

Bürgerovo ubistvo je izazvalo neodobravanje među građanima

875 HDA, 1491, OZNA, k. 12, 03.11.02, Povjereništvo Ozne za trgovište Podravska Slatina Opuномоćeništvu Ozne za Okrug Našice, Predmet: Desetodnevni izvještaj za vrijeme od 5.12. do 15.12.1944, dne 14.12.1944.

876 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja*, (pr. Vladimir Geiger i dr.), Slavonski Brod, 2006, dok. 18, str. 89-90: Vojni sud 6. korpusne vojne oblasti NOVJ Vijeće kod Komande slatinskog područja, Presuda Juliju Bürgeru, 8.12.1944.

Slatine, o čemu govori jedan partizanski izvor s kraja 1944. "Apotekar Bek i kovač Glab interesovali su se za sudbinu popa Birgera. Izgleda da je pop Birger bio njemačkog porijekla (Glab je njemačkog porijekla). Bek je govorio u tiskari da nije Birger osuđen pravilno i pitao je da li je on već strijeljan govoreći da bi on to već ispravio. Glab kaže da je Birgeru bila jedina mana što je bio malo veći materijalista i volio je novac, a za drugo ništa da ga se ne može okriviti. Uslijed toga pojavljuje se u Slatini više njih koji javno pričaju da je Birger nepravedno ubijen."⁸⁷⁷ Izvori ne pružaju podatke da li je Bürger uhapšen pre ili nakon upada ustaško-nemačkih snaga u Slatinu, sredinom novembra 1944. U svakom slučaju, svi postojeći izvori o Bürgerovom stradanju potiču nakon tog upada. Nije jasno može li se njegovo hapšenje dovesti u vezu s tim događajem.

Snage 15. i 16. bojne UV i nepoznata jedinica SS-policije ("dvie ustaške bojne i bojna hrvatsko-njemačkog oružništva") 14. novembra 1944. izvršile su prodor preko Novodravskog kanala, zauzele Čađavicu i upale u Slatinu u kojoj su se zadržale nešto više od jednog dana. Nakon povlačenja iz Slatine napadači se nisu povukli iz Čađavice. Bio je to prvi ozbiljniji ispad antipartizanskih snaga na području kotara od kraja septembra. Tokom izvođenja akcije, prema izvorima NDH, poginula su dvojica ustaša, a šestorica su ranjena. Prema partizanskim izvorima "prilikom upada neprijatelja poginuo je jedan naš drug koji je nekako zaostao iza svoje jedinice". Ustaško-nemačke snage iskoristile su odsustvo operativnih jedinica NOVJ na području kotara Podravska Slatina, koje su bile zauzete pripremama napada na Našice, kako bi zauzele nekoliko sela oko Novodravskog kanala, napose Moslavinu Podravsku i Čađavicu, i prodrle u Slatinu. Snage Virovitičke brigade 40. slavonske divizije NOVJ nisu bile dovoljne da zaustave prodor jer su bile razvučene između Virovitice i Čačinaca, ali su bile u stanju da izvrše evakuaciju oko 2.000 stanovnika Slatine u Brđansku. Pre-

877 HDA, 1491, OZNA, k. 12, 03.11.02, Povjereništvo Ozne za trgovište Podravska Slatina Oponomoćeništvu Ozne za Okrug Našice, Predmet: Desetodnevni izvještaj za vrijeme od 25.12.1944. do 5.1.1945, 3.1.1945.

Voćin, zima 1944-1945. Još uvek su vidljive posledice antipartizanske ofanzive u proleće 1944. (HPM-MRNH-N-2202-1478.)

ma podacima Komande slatinskog vojnog područja 6. korpusa NOVJ, ustaše su prilikom povlačenja iz Slatine “poveli sa sobom 172 porodice koje su brojale 500 članova koji su bili njihovi simpatizeri”. Štab Virovitičke brigade je izvestio da su ustaše “pokupili svoje obitelji, ljubavnice i nešto stvari iz svojih stanova i vratili se nazad, a da pri tom nisu nikoga dirali niti su pljačkali”.⁸⁷⁸ Upadljivo je odsustvo primene terora u odnosu na praksu kaznene ekspedicije u proleće 1944. Prave uzroke bitno drugačijeg ponašanja snaga pod komandom stožera 2. stajaćeg djelatnog zdruga, napose 15. bojne, nije jednostavno objasniti. Svakako da je na promenu ponašanja uticala svest o vrlo izvesnom gubitku rata ili potreba da se vrlo izvestan poraz predupredi izbegavanjem širenja neprijateljstva i odijuma među stanovništvom koje su izazivali dotadašnji zločini nad civilima. Osim toga, ustaše se u Slatini nisu dugo zadržali i nasilje im svakako nije bilo prioritet prilikom sprovođenja slatinske akcije. Dan nakon povlačenja ustaša, u noći 15. i 16. novembra “poginuo je drug Filipović Milan od strane neprijateljske ruke u samom mjestu u Podravskoj Slatini u kući”.⁸⁷⁹ Poručnik Milan Filipović, rođen 1908. u Slatini, stupio je u partizane 1942, kao jedan od prvih stanovnika Slatine. U svakom slučaju, sve do kraja rata Ustaška vojnica na području kotara Podravska Slatina nije počinila nijedan masovan zločin, pri čemu je počinila određeni broj pojedinačnih zločina. To bitno odudara od prethodne prakse te formacije. Nije jednostavno objasniti tu činjenicu, pogotovo jer u istom

878 HDA, 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH, k. 159, III-15, Izvještaj Stožera 2. stajaćeg djelatnog zdruga, br. 2285, Osijek, 14.11.1944; VA, NOVJ, k. 1756/2, f. 7, d. 22, Komanda Slatinskog vojnog područja Korpusnoj vojnoj oblasti 6. korpusa NOVJ: Izvještaj za mjesec novembar 1944, 30.11.1944; *Zbornik NOR-a*, V/35, Beograd, 1968, dok. 88, str. 540; Izvještaj štaba Virovitičke brigade štabu 40. NO divizije, 29.11.1944; *Isto*, dok. 147, str. 749; Izvještaj Operativnog odjela Ministarstva OS NDH, 27.11.1944; *Zbornik NOR-a*, V/36, Beograd, 1968, dok. 54, str. 270; Izvještaj štaba 6. korpusa GŠ NOV i PO Hrvatske, 18.12.1944.

879 VA, NOVJ, k. 1756/2, f. 7, d. 22, Komanda Slatinskog vojnog područja Korpusnoj vojnoj oblasti 6. korpusa NOVJ: Izvještaj za mjesec novembar 1944, 30.11.1944; VA, NOVJ, k. 1756, f. 5, d. 29, Komanda slatinskog područja: *Knjiga palih drugova*, 8.6.1945.

razdoblju ne jenjavaju zločini Ustaške vojnice u nekim drugim delovima Hrvatske (Lika, Moslavina i drugi delovi severozapadne Hrvatske, Bosanska Posavina).

Pozadinski organi partizanske vlasti neposredno nakon oslobođenja slatinske Podravine konstatovali su u izveštajima da u selima u Podravini deo stanovništva “nije privržen NOB” zbog veće participacije meštana tih sela u ustašama, što se naročito odnosi na Novake, Sopje i Noskovce.⁸⁸⁰ Nakon mesec dana, početkom novembra, situacija se tek donekle izmenila. Stanovnici Sopja i dalje su ostali vrlo rezervisani prema partizanima: “Mali dio naroda pomaže naš pokret s voljom.” Za razliku od Sopjanaca, Noskovčani su izmenili odnos prema partizanima: “Selo Noskovci je već najbolje [prema partizanima] u cijeloj općini [Sopje]. Narod istog sela voli da čuje govor [partizanskih agitatora] i cilj našeg pokreta.” Međutim, stanovništvo Gornjeg Predrijeva, hrvatskog sela smeštenog između Sopja i Noskovaca, imalo je više nego rezervisan odnos prema partizanima. “[S]aznalo se da je iz tog sela narod sakrivao ustaše [nakon pada Slatine] i prevažao ih preko Drave u Mađarsku”. S druge strane, “selo Kapinci [zapadno od Sopja] je srpsko selo, ali su ljudi poznati od prije da su bili izvan pokreta, a danas isto žele da ne idu u NOV već govore neka idu Hrvati. Nadalje se primjetilo da su osvanule parole u istom selu: ‘Živio kralj Petar’.” U Sopju i Vaškoj deo stanovnika “stoji po strani NOP-a i voli da dođu ustaše i Nijemci pošto su njihovi sinovi u neprijateljskoj vojsci”. “U selu Sopju bile su pisane parole ŽAP [‘Živio Ante Pavelić’] dok se [nije] ustanovilo da to pišu skrivene ustaše. U istom selu imade pet ljudi koji su se borili protiv NOV za vrijeme napada na Slatinu. Isti se nalaze i danas kod kuće. Protiv istih su poduzeti koraci.” Izvor navodi da je propartizanski sentiment u općini Gornji Miholjac znatno više zastupljen nego u općini Sopje. U općini Voćin u jesen 1944. postojalo je prilično nezadovoljstvo stanovništva popaljenih sela zbog

880 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Izveštaj Kotarskog NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, 1.10.1944.

nerešavanja stambenog zbrinjavanja pogorelaca "te je među narodom negodovanje".⁸⁸¹ Stanovnici Bakića su takođe bili vrlo rezervisani prema partizanima: "Iz tog je sela otišlo sa bandom 15 omladinaca i to od 12 do 16 godina starosti." U pojedinim selima u Podravini odnos lokalnog stanovništva prema partizanima nije se promenio ni tokom decembra. "U Novakima narod se drži još dosta loše prema NOP-u i ne pomaže kako bi trebalo. Selo Starin je dosta loše selo, pošto su to sami Mađari i neće da surađuju s nama kako bi trebalo." Izražene rezerve prema partizanima, prema podacima Kotarskog NOO Podravska Slatina, imali su stanovnici hrvatskog sela Sladojevci zbog toga što je iz tog sela veći broj meštana bio u Ustaškoj vojnici. Istovremeno, stanovnici susednog hrvatskog sela Sladojevački Lug nastavili su da nesebično i bez zadržke podržavaju partizanski pokret, prednjačeći u tome u odnosu na ostala hrvatska sela u kotaru. Odnos hrvatskog stanovništva iz Balinaca i Četekovca, odakle je takođe poticao nemali broj ustaša, znatno se izmenio u partizansku korist do kraja novembra. Meštani ta dva sela sve više su izražavali spremnost na saradnju s partizanima.⁸⁸²

Početak decembra partizanske vlasti su prinudno iselile znatan procenat mađarskog stanovništva i malobrojne preostale Nemce iz kotara.⁸⁸³ Taj postupak bio je posledica odluke viših partijskih organa i vojne i civilne vlasti da mađarsko i preostalo nemačko stanovništvo bude iseljeno iz oslobođenog dela Slavonije. Istovremeno, iseljene su pojedine porodice koje su smatrane "ustaškim", uglavnom zbog toga što su mlađi članovi tih porodica bili istaknutiji pripadnici ustaškog pokreta. Dostupni izvori ne pružaju dovoljno podataka na osnovu kojih bismo zaključili da li je navedeni događaj podrazumevao iseljavanje celokupnog mađarskog stanovništva ili je u pitanju ise-

881 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Izveštaj Kotarskog NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, 6.11.1944.

882 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Izveštaj Kotarskog NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, 28.11.1944.

883 DAV, 113, KNOOPS, (nesređeno), Izveštaj Kotarskog NOO Podravska Slatina Okružnom NOO Našice, 15.12.1944.

ljavanje porodica iz kojih su poticali pripadnici OS NDH i OS Trećeg Reicha. Budući da je do iseljavanja mađarskog i preostalog nemačkog stanovništva s partizanske teritorije u Slavoniji došlo krajem novembra i početkom decembra 1944, svakako ih treba dovesti u vezu s postupcima nove vlasti prema Mađarima i Nemcima u Vojvodini, ali i s očekivanim razvojem događaja na ratištu u Panoniji (prelazak Crvene armije na levu obalu Dunava, oslobođenje Baranje i prodor u južnu Mađarsku). Razlika je u tome što mađarsko stanovništvo na oslobođenom području Slavonije nije masovno likvidirano niti je logorizovano, a većina Nemaca u srednjoj i zapadnoj Slavoniji već je bila iseljena od strane nemačkog okupatora krajem marta 1944. Međutim, za razliku od Mađara u Podravini, Mađari u Bačkoj nisu bili kolektivno deportovani u Mađarsku od strane partizanskih vlasti. Imovinu mađarskog i nemačkog stanovništva koje je krajem novembra i početkom decembra 1944. bilo prinudno iseljeno, konfiskovala je vlast. Sačuvana su tri spiska konfiskovane imovine prinudno iseljenih Mađara i Nemaca s područja kotara Podravska Slatina, nastala neposredno nakon iseljavanja. Zbog nenavođenja etničkog porekla ponekad nije jednostavno utvrditi kog su porekla bili prognanici, iako je očigledno da je pretežno bilo reči o mađarskom stanovništvu. Spiskovi pružaju podatke o broju iseljenih porodica iz sledećih naselja: Podravska Slatina (16), Gornja Bukovica (11), Ivanbrijeg (10), Hum (9), Sladojevci (7), Ciganika (6), Mikleuš (6), Petrovac (4), Nova Bukovica (4), Hum Varoš (4), Kapinci (3), Mačkovac (3), Donji Meljani (3), Bistrica (2), Slana Voda (2), Vaška (1), Višnjica (1). Za Mađara Miju Nađa iz Hum Varoši navodi se da je “protivnik NOP-a” i da “ima dva sina u neprijateljskoj vojsci”. Za Mađara Josipa Ceha iz istog sela navodi se da je “za vrijeme neprijateljske ofanzive išao sa neprijateljskom vojskom po selu i pljačkao [imovinu] narod[al] koji je izbjegao”. za Josipa Fornera iz Slane Vode navodi se da je “protivnik NOP-a”, član “mađarskog kulturbunda” i da mu je “sin ustaša”. Za deseticu Nemaca iz Ivanbrijega kojima je konfiskovana imovina navodi se samo da su protivnici NOP-a i članovi Kulturbunda, što se smatralo dovoljnim razlogom za proterivanje. Ukoliko je reč o Nemcima koji su živeli u Ivanbrijegu i nakon kolek-

tivnog iseljavanja Nemaca u Podravini u proleće 1944, onda su razlozi koji su navedeni kao opravdanje za njihovo ideljavanje početkom decembra 1944, samo slab izgovor za proterivanje i konfiskaciju imovine prognanika. Za Franju Liperta iz Radosavaca navodi se da "ima dva sina u SS-trupi i kći u Njemačkoj". Za Nemca Miška Egendorfa iz Sladojevaca navodi se da je "protivnik NOP-a" i da ima "jednog sina u SS-trupi i jednog sina u gestapovcima". Za Mađara Franju Judija iz istog sela takođe se navodi da je "protivnik NOP-a" i da ima "dva sina u neprijateljskoj vojsci". U gradu Podravskoj Slatini do 7. decembra 1944. izvršene su potpune ili delimične konfiskacije u 106 domaćinstava. Uglavnom je reč o domaćinstvima slatinskih ustaša ili njihovih roditelja. Pojedina lica kojima je konfiskovana imovina osuđena su na smrt u jesen 1944, a najveći deo se nalazio van Slatine u Ustaškoj vojsci. Konfiskacija 16 domaćinstava u Slatini izvršena je prvenstveno zbog toga što su vlasnici konfiskovane imovine bili mađarske nacionalnosti. U izvoru se ne navodi da li su partizanske vlasti proterale članove 16 mađarskih porodica kojima je konfiskovana imovina, ali opravdano se može pretpostaviti da su te porodice zaista proterane u Mađarsku.⁸⁸⁴

Slatinski kotar je krajem 1944. postao poprište operativnih aktivnosti NOVJ i Crvene armije, koje su u jugoslovenskoj vojnoj istoriografiji poznate kao Virovitički mostobran. Mostobran je podrazumevao ubacivanje snaga 12. vojvođanskog korpusa (16, 36. i 51. vojvođanska divizija) i dva nepotpuna puka (703. streljački puk i dva diviziona 684. artiljerijskog puka) 233. divizije 57. armije Crvene armije na područje između Moslavine Podravske i Pitomače u cilju proširenja operativne zone NOVJ u Slavoniji, što je podrazumevalo intenciju prodora prema Posavini kako bi se ugrozila nemačka pozadina Srem-

884 DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, Spisak provedenih konfiskacija na području Kotarskog NOO Podravska Slatina do 10.12.1944; DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, Spisak provedenih konfiskacija na području Gradskog NOO Podravska Slatina, 7.12.1944; DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, Izvod iz spiska provedenih konfiskacija na području Kotarskog NOO Podravska Slatina, [bez datuma].

skog fronta, čime bi se planirani prodor snaga NOVJ/JA na Sremskom frontu učinio izglednijim. Međutim, na levu obalu Drave prebačen je samo jedan pešadijski i jedan nepotpuni artiljerijski puk 233. divizije Crvene armije, budući da je Sovjetima ratište u Mađarskoj bilo daleko prioritelnije od ratišta u Slavoniji i Sremu. Prebacivanje snaga JA i Crvene armije iz Mađarske u Slavoniju, pored uspostavljanja mostobrana između snaga JA u Slavoniji sa snagama Crvene armije u Mađarskoj i snagama JA u Vojvodini, izvršeno je s zadatkom osiguranja levog boka trupama 3. ukrajinskog fronta Crvene armije. Naime, u vreme planiranih ofanzivnih dejstava Crvene armije prema Balatonu nametnuo se značaj osiguranja fronta na Dravi, odnosno onemogućavanje Wehrmachtu da s leve obale Drave u slavonskoj Podravini uspostavi potencijalni mostobran u južnoj Mađarskoj. Zbog toga su jedinice 16. vojvođanske divizije, ubrzo nakon što su delovi 223. divizije Crvene armije uspostavili mostobran kod Virovitice, uspostavile mostobran kod Moslavine. Istovremeno su delovi 51. vojvođanske divizije pokušali da uspostave mostobran kod Belišća.

Snage 6. slavenskog, 10. zagrebačkog i 12. vojvođanskog korpusa NOVJ/JA odolevale su ojačanom protivniku, napose snagama nemačke Armijske grupe "E" koje su pristigle s Balkana, sve do 6. februara 1945. Snage 6. korpusa JA tada su bile primorane da se povuku u Brđansku, odnosno na Papuk i Bilogoru. Istovremeno snage nekadašnjeg 12. vojvođanskog korpusa povukle su se u Mađarsku. Neposredno pre povlačenja vojvođanskih divizija sa šireg područja zapadne i srednje Slavonije u Bačku, preko Mađarske, povuklo se nekoliko hiljada izbeglica.

Mostobran na slatinskom području uspostavljen je dan nakon što je 703. puk 233. divizije Crvene armije ušao u Viroviticu, prethodno prešavši Dravu kod Barča (Barcs). Snage 2. vojvođanske brigade 16. vojvođanske divizije forsirale su Dravu u noći 9–10. decembra 1944. između mađarskog sela Zalàta i Martinaca Miholjačkih. Martinci su bili pod nestalnom kontrolom slavonskih partizana, a nekoliko kilometara odatle, u Moslavini Podravskoj, nalazio se ustaški garnizon u kome su bile utvrđene dve satnije 15. bojne UV i jedna satnija SS-

-policije, ukupno 400–500 vojnika. Brzina i određena vrsta brzopleitosti, iskazane u napadu na Moslavinu, verovatno su posledica želje štaba 16. divizije da sadejstvuje s akcijom 7. vojvođanske brigade 51. vojvođanske divizije NOVJ koja se odvijala na području Belišća. Naime, 7. vojvođanska brigada je u noći 9–10. decembra forsirala Dravu kod sela Bistrinci, zauzela selo i krenula prema obližnjem Belišću, ali nije uspela da ga zauzme. U naredna dva dana 7. vojvođanska brigada se s mukom odupirala napadima ustaško-nemačkih snaga iz Donjeg Miholjca i Osijeka, na uskom mostobranu Bistrinaca, trpeći velike gubitke, sve dok nije uspela da se prebaci nazad u Baranju. Treći bataljon 2. vojvođanske brigade, ne sačekavši pojačanje, pokušao je da iskoristi faktor iznenađenja i da pre svitanja napadne na Moslavinu. Iznenađenje je gotovo uspelo i ustaše su bili isterani iz centra sela, ali su se uskoro reorganizovali na istočnoj periferiji, gde su se ukopali kako bi sačekali pojačanje iz Donjeg Miholjca. Možda bi napad 3. bataljona uspeo da pozicije bataljona uoči napada na istočnu periferiju greškom nisu bile gađane od strane artiljerije 16. vojvođanske divizije iz Mađarske. Ustaše su iskoristili pometnju i sproveli delimično uspešan protivnapad kako bi stekli što bolje pozicije za očekivani prodor mehanizovane i oklopne kolone iz Donjeg Miholjca. U međuvremenu u borbu se uključio i 1. bataljon 2. vojvođanske brigade. Partizani su učvršćivali pozicije u središtu sela kada je došlo do napada protivničkih tenkova i oklopnih kola. Partizani su oštetili dva tenka i dvoje bornih kola. "Kada je, oko podne 10. decembra, nestalo municije za protivtenkovske puške i mina za minobacače, jedini izlaz za oba bataljona bio je organizovano povlačenje prema Čadavičkom Lugu." Gubici partizana u borbi u Moslavini iznosili su pet poginulih i 35 ranjenih. "Dobar deo izbačenih iz stroja nanela nam je naša artiljerija, usled slabe ili, bolje rečeno, nikakve veze između pešadije i artiljerije." Štab 2. vojvođanske brigade planirao je novi napad na Moslavinu u noći 10–11. decembra, pri čemu nije imao dobre informacije o jačini protivničkih snaga u uporištu. Naime, tokom 10. decembra u Moslavinu je prispelo oko 600 ustaša i nemačkih vojnika iz Donjeg Miholjca, ojačani s nekoliko tenkova i bornih kola. Umesto da angažuje sve

raspoložive snage, štab brigade je angažovao 2. i 4. bataljon, pogrešno procenivši snagu neprijatelja. Osim toga, vojvođanski bataljoni su u napad krenuli nesinhronizovano i s zakašnjenjem zbog čega ih je protivnik lako odbio. Brigada je u tom neuspelom napadu imala četvoricu poginulih i 40 ranjenih. Oba napada na Moslavinu bila su isforsirana, bez saznanja o realnoj jačini neprijatelja čija je snaga bila potcenjena. Pored svega, podrška artiljerije 16. divizije, s leve obale Drave, bila je potpuno neadekvatna, a dnevni juriši po ravnom i močvarnom terenu između Martinaca i Moslavine bili su neizvodivi zbog utvrđenosti protivnika, njegove snabdevenosti minobacačima i artiljerijom i odsustvom partizanske artiljerije na desnoj obali Drave. Osim toga, dobro utvrđeno uporište u ravnici nije bilo moguće zauzeti bez blokiranja komunikacija s Donjim Miholjcem čime bi se sprečila intervencija jačih snaga 2. stajaćeg djelatnog združenja UV. Stoga je naredni napad na Moslavinu, izvršen u noći 13–14. decembra znatno ozbiljnije pripremljen. Štab 16. divizije u trećem napadu na Moslavinu angažovao je veće snage – tokom 13. decembra na desnu obalu Drave prebačena je glavnina 1. vojvođanske brigade koja je odmah uključena u pripreme za napad upravo na zadatku odsecanja Moslavine od Viljeva, odnosno na komunikaciji Moslavina – Donji Miholjac. U napadu na Moslavinu angažovana su tri bataljona 2. vojvođanske brigade. Bataljoni su krenuli u napad nakon precizne artiljerijske pripreme, potisnuvši protivnika iz centra sela ka istočnoj, dobro utvrđenoj periferiji gde su zastali zbog miniskog polja ispred neprijateljskih rovova. Protivnik je zatim krenuo u protivnapad, prethodno osvetlivši napadače reflektorima. Partizani su morali da se povuku. Pokušaj napada na Viljevo, koji su vršila dva bataljona 1. vojvođanske brigade takođe je bio neuspešan zbog neočekivanog sudara s neprijateljskom motorizovanom i oklopnom kolonom koja je pristigla iz Donjeg Miholjca. Partizani su pretrpeli gubitke od šestoro mrtvih, 35 ranjenih i 12 nestalih.⁸⁸⁵ Vojvođan-

885 Зборник НОР-а, I/10, Београд, 1955, док. 169, стр. 663–664: Извод из оператиског дневника штаба 16. НОУ дивизије 1.11–31.12.1944; Исто, док. 171, стр. 698–700: Операцијски дневник штаба 51. НОУ дивизије 1.11.–31.12.1944; Жарко

ski partizani su u napadima na Moslavinu imali blizu stotinu boraca izbačenih iz stroja. Snage 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV pokazale su čvrstinu i upornost. Bila je to najznačajnija pobjeda pukovnika Stiera u pretposlednjoj ratnoj godini, nakon što su tokom cele godine snage pod njegovom komandom trpele ozbiljne poraze u borbama sa snagama 6. slavonskog korpusa NOVJ.

U narednim danima 1. i 2. vojvođanska brigada povukle su glavninu snaga na levu obalu Novodravskog kanala, na liniji Čađavica – Adolfovac – Donje Bazije – Dobrović, s isturenim odeljenjima istočno od kanala, u atarima Čađavičkog Luga, Martinaca i Crnca. Pripadnici 15. bojne UV uz pomoć nepoznate manje nemačke jedinice četiri puta su do kraja decembra pokušavali da sprovedu nasilno izviđanje iz pravca Moslavine prema Čađavičkom Lugu i Crncu, ali su svaki put bili odbijeni. Partizanski izvori prikazuju gubitke napadača najverovatnije uveličano jer ističu da su napadači imali trajne gubitke od više desetina vojnika. Do kraja godine nije bilo pomeranja na frontu istočno od Slatine.⁸⁸⁶ Virovitički mostobran bio je nenarušen sve do koncentracije velikih snaga Wehrmachta i otpočinjanja Operacije "Werwolf" ("Vukodlak"), 6. februara 1945, kada je mostobran anuliran probojem nemačkih oklopnih i mehanizovanih snaga prema Virovitici, čime se ravničarski deo kotara Podravska Slatina ponovo našao van kontrole NOVJ/JA.

Borbe na Virovitičkom mostobranu vezane su za "poslednju bitku građanskog rata" između "crvenih" i "belih" Rusa. Naime, kod Pitomače su se 26. decembra sukobila tri puka 2. brigade 1. kozačke divizije 15. korpusa Wehrmachta i dva puka (jedan streljački i jedan nepotpuni artiljerijski) 233. pešadijske divizije Crvene armije. Kozaci su uspeli da potisnu crvenoarmeje iz Pitomače. Borba je bila vrlo intenzivna: tokom jednodnevnih borbi poginula su 204 crvenoarmejca,

Атанацковић, *Друга војвођанска НОУ бригада*, Београд, 1978, стр. 288–292.

886 Зборник НОР-а, I/10, Београд, 1955, док. 169, стр. 664–670: Извод из оператиског дневника штаба 16. НОУ дивизије 1.11–31.12.1944.

a 136 je palo u zarobljeništvo, dok su kozaci izgubili oko 200 boraca u borbi, a oko 60 zarobljenih kozaka streljala je Crvena armija.⁸⁸⁷ Napad na Pitomaču izveden je u okviru pokušaja osovinskih snaga da zauzme Viroviticu. Bio je to prvi ozbiljniji pokušaj osovinskih snaga da vojnički ponište tzv. Virovitički mostobran. U borbama krajem decembra s 1. kozačkom divizijom sadejstvovali su delovi OS NDH: 1. pukovnija PTS UV i 20. pukovnija 1. divizije Domobranstva.

Nakon zauzimanja Pitomače pripadnici 1. kozačke divizije Wehrmachta su u neimenovanim selima “počinili masovno ubistvo stanovnika i silovanje žena”.⁸⁸⁸ Postupci kozaka prema lokalnom stanovništvu na području Pitomače nisu odstupali od uobičajene prakse 1. kozačke divizije na širem području Slavonije u prethodnih godinu dana. Ni susret stanovništva voćinskog kraja s Crvenom armijom nije bio lišen negativnih iskustava: “Dne 25. decembra 1944. došla je u Prekoračane kod Teodora Nikolića, Ilinka Nikolić, koja je udata u Lisičinama. Tada je Ilinka rekla da su Rusi jako nepristojni i da siluju žene i da su u Humu napadali na više žena, a jedan Rus je ubio jednog partizana u njegovoj kući zato što mu ovaj nije dao da sa njegovom ženom spava. Ona kaže da su Rusi ubili još tri ženske i kaže da Rusi ne ubijaju nego da kolju.”⁸⁸⁹

887 Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд, 2010, стр. 146.

888 Исто, 141.

889 HDA, 1491, OZNA, k. 12, 03.05.03.094, Opunomoćenništvo Ozne za Okrug Našice Ozni za Slavoniju, Predmet: Desetodnevni izvještaj, 4.1.1945.

Zaboravljeni zbeg

Krajem 1944. i početkom 1945. na slatinskom području nisu delovale operativne jedinice slavonskih partizana budući da su tri brigade 28. slavonske divizije septembra 1944. prebačene u Bosnu, odakle su se u prvoj polovini oktobra probile u severozapadnu Srbiju učestvujući u Beogradskoj operaciji. Istovremeno, na širem području slavonske Podravine i srednje Slavonije delovale su jedinice 40. slavonske divizije: 16. omladinska, 18. slavonska i Virovitička brigada, koje su po potrebi razmeštane na ratište oko Virovitice i Našica. U istom razdoblju u borbama oko Virovitice učestvovala je i 12. slavonska, a oko Našica Osječka brigada 12. slavonske divizije. Na slatinskom području krajem 1944. i početkom 1945. bio je raspoređen Podravski bataljon kao teritorijalna jedinica s zaduženjema u pozadini fronta. Tri brigade 28. slavonske divizije (17. slavonska, 21. slavonska i 25. brodska) krajem decembra i početkom januara učestvovala su u borbama na desnom krilu Sremskog fronta u Semberiji i donjem Podrinju. Celo područje između Slatine i Feričanaca, uključujući Čačince i Orahovicu, nalazilo se pod kontrolom JA, što znači da su krajem 1944. i u prvim danima 1945. celokupna teritorija kotara Podravska Slatina i sva sela kotara Našice koja se naslanjaju na sela slatinskog kotara bili pod kontrolom partizana. Nakon što su delovi 297. pešadijske i 11. vazduhoplovne divizije Wehrmachta 4. januara započeli ofanzivu na području Čađavice, situacija se počela menjati na štetu jugoslovenskih snaga.

Na frontu na obali Drave, između Čađavice i Osijeka, snage nekadašnjeg 12. vojvođanskog korpusa nisu više pokušavale da forsiraju reku i ostvare mostobran na tom odseku ratišta. Štab 3. armije JA nije imao nedoumica oko namere protivnika: "Očigledno je da neprijatelj na ovom sektoru ima nameru ovladati Podravskom Slatinom, potom produžiti dalje prema Virovitici... i na taj način ovladati čitavom

desnom obalom Drave.”⁸⁹⁰ Isti zadatak imali su 1. kozačka divizija Wehrmachta i delovi OS NDH na ratištu zapadno od Virovitice. Cilj osovinskih snaga podrazumevao je potiskivanje jugoslovenskih i sovjetskih snaga što dalje od desne obale Drave i ovladavanje glavnom komunikacijom u podravini: Đurđevac – Virovitica – Podravska Slatina – Našice, odnosno kompletnom komunikacijom Zagreb – Osijek. Nemački štabovi su uočili opasnost formiranja mostobrana Crvene armije i JA u pozadini Sremskog fronta na području koje se naslanjalo na snage Crvene armije u južnoj Mađarskoj i partizanske snage u zapadnoj i srednjoj Slavoniji. Sremski front je predstavljao najisturenije ratište na kome je nemačka vojska dejstvovala u Podunavlju, stoga je bilo neophodno sprečiti njegovo ugrožavanje u pozadini. U toj nameri osovinske snage započele su ofanzivu na području Virovitičkog mostobrana nedugo nakon njegovog uspostavljanja, pri čemu su ofanzivna dejstva početkom januara nastavak sličnih dejstava s kraja decembra. Osovinska ofanziva u Podravini trajala je sve do 9. februara 1945, kada je neutralisan Virovitički mostobran i uspostavljena komunikacija Đurđevac – Virovitica – Podravska Slatina – Našice. Podravska Slatina je zauzeta od strane nemačkih snaga 8. februara i pod kontrolom antipartizanskih snaga bila je sve do 20. aprila. Tokom februara nemačke snage, potpomognute OS NDH, sprovele su na području Slavonije protiv JA Operaciju “Werwolf” (“Vukodlak”), čiji je epicentar obuhvatao područje kotara Podravska Slatina. Bila je to poslednja vojna operacija koju je nemački okupator organizovao i sproveo na operativnom području 6. (slavonskog) korpusa NOVJ/JA.

Početkom januara 1945. snage JA i Crvene armije u Podravini, nakon što je 1. kozačka divizija Wehrmachta zauzela Pitomaču, kontrolisale su područje između Virovitice, na zapadu, i Novodravskog kanala, odnosno Čadavice, na istoku. Snage 6. i 10. korpusa NOVJ ubrzo su započele protivnapad od Virovitice prema Špišić Bukovici

890 *Zbornik NOR-a*, V/37, Beograd, 1968, dok. 14, str. 58–60: Izveštaj štaba 3. armije Vrhovnom štabu NOVJ, 5.1.1945.

odakle su potisnuli protivničke snage.⁸⁹¹ Na istočnom delu podravskog ratišta, između Čađavice i Moslavine Podravske, snage 1. brigade 16. vojvođanske divizije kontrolisale su Martince Miholjačke, Krčenik Moslavački, Čađavički Lug i Ilmin Dvor, pri čemu je glavna snaga 1. vojvođanske brigade bila smeštena u Čađavici, gde su bile locirane i dve baterije topova, a isturena pešadijska odeljenja u Martincima i Krčeniku. Istovremeno, 2. i 4. brigada 16. vojvođanske divizije bile su raspoređene na liniji Orahovica – Zdenci – Donje Predrijevo – Crnac, pri čemu su vojvođanske jedinice kontrolisale Suhu Mlaku i Milanovac, ali ne i Crnac, koji su držali ustaše. Jedinice 16. vojvođanske divizije bile su opremljene sovjetskim naoružanjem. Ipak, znatan broj boraca nije imao znatnije vojničko iskustvo, što je doprinosilo slabijim rezultatima u borbi kod pojedinih bataljona. Početkom januara 1945. najintenzivnije borbe u Podravini vođene su za Čađavicu. Borbena grupa "Fischer" ojačana jednim pukom 11. vazduhoplovne poljske divizije izvršila je napad iz nekoliko pravaca od Moslavine ka Čađavici. Prilikom napada nemačke snage angažovale su 35 tenkova. Ugroženi bataljoni 1. vojvođanske brigade dobili su pomoć od dva bataljona 2. vojvođanske i cele 4. vojvođanske brigade koji su usiljenim maršom s područja Crnca pristigli na područje Adolfovca i Čađavice, u kojoj su 5–6. januara vođene ulične borbe. O žestini borbi kod Čađavice, 4–6. januara, svedoče i dotad najveći gubici 16. vojvođanske divizije u Podravini: 45 poginulih i 146 ranjenih. Najveće gubitke pretrpela je 1. vojvođanska brigada: 31 poginulog i 116 ranjenih.⁸⁹² Protivničke snage su uspele da zadrže istočni deo sela Čađavica i prostor između potoka Čađavica i Novodravskog kanala, čime su stvorile manji mostobran zapadno od Novodravskog kanala. Gubici napadača nisu poznati. Partizanski izvori navode neproverljive i najverovatnije vi-

891 *Isto*, dok. 14, str. 58–60: Izveštaj štaba 3. armije Vrhovnom štabu NOVJ, 5.1.1945; *Isto*, dok. 18, str. 82–83: Izveštaj štaba 10. korpusa GŠ NOV i PO Hrvatske, 5.1.1945.

892 *Isto*, dok. 52, str. 253–256: Izveštaj Štaba 16. divizije Štabu 3. armije JA, 15.1.1945; *Isto*, dok. 55, str. 267: Izvod iz knjige depeša Štaba 3. armije JA upućenih Štabu 51. vojvođanske divizije, I 1945.

šestruko uveličane brojeve poginulih i ranjenih protivničkih vojnika. Takođe, partizanski izvori navode da su jedinice 16. divizije uništile 11 nemačkih tenkova i dve tankete tokom navedenih borbi. Do 13. januara na području Čađavice, Crnca i Moslavine nisu vođene borbe. Toga dana inicijativu je preuzela JA i jedinice 16. vojvođanske divizije izvršile su napad na pozicije Wehrmachta između potoka Čađavica i Novodravskog kanala. Partizani su uspjeli da znatno suze neprijateljski mostobran, ali ne i da potisnu protivnika iz istočnog dela Čađavice “u kojem delu sela neprijatelj je jako bio utvrđen i očajnički se branio”. Vojvođanski partizani su u borbama u Čađavici imali gubitke od 16 poginulih i 30 ranjenih.⁸⁹³

Nakon neuspelog napada JA na Čađavicu Wehrmacht je napadnom akcijom tokom 16. januara, iznenadivši delove 1. i 4. vojvođanske brigade, proširio mostobran u severoistočnom delu slatinskog kotara, uspostavio potpunu kontrolu nad Čađavicom i zauzeo Adolfovac, Noskovačku Dubravu, Noskovce, Šaševo, Starin i Vranješevce, a istočno od Novodravskog kanala i Suhu Mlaku. Uspešan napad Wehrmachta ponovo je bio zasnovan na upotrebi tenkova i bornih kola, dok je artiljerija 16. vojvođanske divizije znatno podbacila (čak je tukla po položajima 1. vojvođanske brigade). U selima zapadno od kanala bilo je raspoređeno 3.000–4.000 nemačkih vojnika, veći broj tenkova i dve artiljerijske baterije. Istočno od kanala, na području od Donjeg Miholjca prema Čađavici, nalazila se glavna Borbene grupe “Fischer”, a između 15. i 20. januara na istom području stacionirano je oko 11.000 pripadnika 297. divizije Wehrmachta.⁸⁹⁴ Jedinice 16. vojvođanske divizije imale su kontrolu nad Donjim Predrijevom, Milanovcem, Donjim Bazijama, Medincima, Novim Senkovcem, Čomborjem i Gornjim Predrijevom, dok Bjelkovac i pustara Oskoruša nisu bili zaposednuti ni od JA ni od Wehrmachta. Gubici 16. divizije u borbama

893 *Isto*, dok. 52, str. 258.

894 Prema nemačkom izvoru od 16.11.1944. snage 297. pešadijske divizije Wehrmachta imale su 11.000 vojnika. (*Zbornik NOR-a*, XII/4, Beograd, 1979, dok. 174, str. 719: Pregled brojnog stanja jedinica potčinjenih Grupi armija “E” na dan 16.11.1944.)

16-17. januara iznosili su, prema partizanskim izvorima, 90 mrtvih i 150 ranjenih, dok je Borbena grupa "Fischer" u ta dva dana, prema nemačkim izvorima, imala devet poginulih i 41 ranjenog vojnika.⁸⁹⁵

U međuvremenu na područje slatinskog i zapadnog dela našičkog kotara iz Mađarske 18-20. januara prebačene su jedinice 51. vojvođanske divizije JA (7, 8, 12. i 14. vojvođanska brigada), a prethodno, 15. januara, i 15. (mađarska) brigada "Šandor Petefi" 16. vojvođanske divizije, odnosno preko 11.000 boraca (od toga oko 1.200 nenaoružanih), a dva puka Crvene armije prebačena su 20. januara s područja Virovitice u Mađarsku.⁸⁹⁶ Ukoliko uzmemo u obzir da su snage 16. vojvođanske divizije na istom području imale oko 8.000 boraca, postaje jasnije da je Štab 3. armije JA na području Slatine, Čađavice i Čačinaca angažovao znatne partizanske snage. Međutim, navedene snage 12. vojvođanskog korpusa nisu bile u stanju da zaustave napadne aktivnosti Wehrmachta u naseljima oko Novodravskog kanala. Štab 3. armije naredio je 19. januara snagama 12. korpusa da izvrše napad na nemačka uporišta oko Čađavice i Crnca, odnosno da protera protivničke delove istočno od Novodravskog kanala i severno od kanala Karašica, kako bi se anulirali teritorijalni gubici nakon 3. januara. Na-

895 *Zbornik NOR-a, V/38, Beograd, 1969, dok. 6, str. 40: Izvod iz operacijskog dnevnika 12. korpusa JA, I 1945; Zbornik NOR-a, XII/4, Beograd, 1979, dok. 199, str. 808: Izveštaj obavestajnog odeljenja Komande Grupe armija "E" Komandi Jugoistoka, 17.1.1945. Izvori se znatno razlikuju u pogledu protivničkih gubitaka. Izvor JA navodi da je Wehrmacht imao 90 poginulih i 150 ranjenih, dok izvor Wehrmachta navodi da je JA imala 202 mrtva i pet zarobljenih. Zanimljivo je da se izvori skoro u potpunosti slažu u količini naoružanja koje su nemačke trupe zaplenile od 16. divizije JA, stoga ću navesti nemačke podatke o zaplenjenom partizanskom naoružanju i opremi: "5 minobacača, 5 mitraljeza, 23 puškomitraljeza, 4 protivtenkovske puške, 2 automata, 2 pontona". Nikad dotad partizani u borbama u Slavoniji nisu imali tolike gubitke u naoružanju.*

896 *Zbornik NOR-a, V/37, Beograd, 1968, dok. 85, str. 376-379: Izveštaj Štaba 2. vojvođanske brigade Štabu 16. vojvođanske divizije, 20.1.1945; Isto, dok. 87, str. 382-383: Izvod iz knjige depeša Štaba 3. armije JA upućenih Štabu 1. armije JA, I 1945; Isto, dok. 103, str. str. 441: Izveštaj Štaba 3. armije JA Vrhovnom štabu JA, 25.1.1945; Isto, dok. 126, str. 554-556: Operacijski dnevnik 1. vojvođanske brigade, 15-30.1.1945; Sreta Savić, 51. vojvođanska divizija, Novi Sad, 1974, str. 65-71.*

pad je naređen s ciljem rasterećivanja snaga JA na Sremskom frontu na početku Operacije “Zimska oluja” (“Wintergewitter”).⁸⁹⁷ Napad delova 16. i 51. vojvođanske brigade na širem području Čadavice bio je vrlo neuspešan. Tokom dvodnevnog pokušaja zauzimanja Adolfovca, 20–21. januara, 7. vojvođanska i jedan bataljon 12. vojvođanske brigade 51. divizije, imali su gubitke od 81 poginulog, 319 ranjenih, 38 promrzlih i 26 nestalih boraca. U isto vreme, tokom neuspelog napada na Suhu Mlaku i Crnac 8. vojvođanska brigada imala je gubitke od 38 poginulih, 117 ranjenih i deset nestalih boraca. U borbama oko Čadavice i okolnim selima jedinice 16. vojvođanske divizije pretrpele su 20–21. januara gubitke od 51 poginulog i 211 ranjenih boraca.⁸⁹⁸ Bili su to izuzetno veliki gubici, dotad nezabeleženi gubici partizana na ratištu u slavonskoj Podravini i, uopšte, na dotadašnjem operativnom području 6. slavonskog korpusa NOVJ/JA. Uzroke neuspeha jedinica 12. vojvođanskog korpusa treba tražiti u teškim vremenskim uslovi- ma (tih dana temperatura je iznosila –25 stupnjeva), vojnoj opremi nedovoljno prilagođenoj za oštru zimu,⁸⁹⁹ neukopavanju, nepreciznoj

897 *Zbornik NOR-a*, V/37, Beograd, 1968, dok. 65, str. 309–310: Zapovijest Štaba 3. armije JA Štabovima 6, 10. i 12. korpusa, 19.1.1945; *Isto*, dok. 69, str. 330–332: Zapovijest Štaba 12. korpusa JA štabovima 16. i 51. vojvođanske divizije, 20.1.1945.

898 Sreta Savić, *n. d.*, str. 73–74; *Zbornik NOR-a*, V/37, Beograd, 1968, dok. 131, str. 625–627: Izvod iz operacijskog dnevnika 51. vojvođanske divizije, 15–30.1.1945; *Zbornik NOR-a*, V/38, Beograd, 1969, dok. 6, str. 43–46: Izvod iz operacijskog dnevnika 12. korpusa JA, I 1945.

Pored navedenog, vojvođanske jedinice su imale i gubitke van borbe. Usled “prskanja minobacača”, pri isprobavanju novih oruđa, u Međincima su 23.1.1945. poginula trojica boraca i komandant 2. bataljona 1. vojvođanske brigade, kapetan Proko Đilas. (*Zbornik NOR-a*, V/37, Beograd, 1968, dok. 126, str. 558: Operacijski dnevnik 1. vojvođanske brigade, 15–30.1.1945.) Slično se dogodilo 21.2.1945. kada je na levoj, mađarskoj obali Drave, “probajući bacač” poginuo komandant Osječke brigade 12. slavonske divizije major Milan Bobić. “Tom prilikom poginulo je 13, a ranjeno 15 drugova.” *Zbornik NOR-a*, V/38, Beograd, 1969, dok. 66, str. 460: Izvod iz knjige depeša Štaba 3. armije JA Štabu 3. korpusa, II 1945.)

899 U jedinicama 51. vojvođanske divizije JA nakon prelaska u Slavoniju oko 30% boraca je nosilo “istrošenu ili drvenu obuću”, oko 50% boraca nije imalo kompletnu vojničku uniformu, a oko 40% nije imalo šinjel. (*Zbornik NOR-a*, V/37, Beograd, 1968, dok. 126, str. 554–556: Operacijski dnevnik 1. vojvođanske brigade, 15–30.1.1945.)

artiljerijskoj pripremi s leve obale Drave (bugarska artiljerija), nedovoljnom iskustvu u frontalnom sukobu u ravnici – naročito kada je reč o jedinicama 51. divizije, greškama i pogrešnim procenama štabova divizija i brigada, slabo organizovanoj obaveštajnoj službi, minskim poljima koje je postavio protivnik, boljoj tehničkoj i artiljerijskoj opremljenosti protivnika, prvenstveno u tenkovima i bornim kolima s kojima vojvođanske jedinice nisu raspolagale, i znatno većem borbenom iskustvu nemačkih snaga. Primera radi, Borbena grupa "Fischer" učestvovala je u jesen 1944. u teškim borbama protiv Crvene armije i NOVJ u severoistočnoj Srbiji i na Kraljevačkom mostobranu (gde se borio jedan puk, odnosno 1.600 pripadnika 297. divizije), dok je 297. pešadijska divizija tokom 1944. vodila borbe protiv partizana, najpre u severnoj Albaniji, potom u Crnoj Gori, pri čemu je decembra 1944. iskusila velike poteškoće prilikom evakuacije od Podgorice prema Višegradu.

Ponovljeni napad jedinica 16. i 51. vojvođanske brigade na nemački mostobran zapadno od Novodravskog kanala usledio je 25. januara. Prva brigada 16. divizije, 8. i 12. brigada 51. divizije dobile su zadatak da se probiju kroz neprijateljske linije i izvrše direktan napad na Čađavicu. Istovremeno, ostale jedinice 16. i 51. divizije dobile su zadatak da vrše snažan pritisak i po mogućnosti proteraju nemačke snage iz naselja južno i zapadno od Čađavice: deo 8. brigade na Noskovce (ostatak brigade na Čađavicu), 2. brigada zajedno s delom 15. brigade na Vranješevce, ostatak 15. brigade na Šaševo, a 7. brigada na Adolfovac. Iako je napad bio ambiciozno zamišljen, uz učešće šest brigada, svi napadi su bili bez rezultata osim što su jedinice koje su direktno napadale Čađavicu, kao najbolje branjeno nemačko uporište, uspele da zauzmu nekoliko kuća u zapadnom i južnom delu sela, nakon čega su se pod pritiskom neprijateljske odbrane morale povući. I tokom ovog napada partizani su pretrpeli velike gubitke: 125 poginu-

Jedinice su naročito oskudevale u delovima uniforme prilagođenim za zimu (bele kabanice).

lih, 270 ranjenih i 14 nestalih boraca. Krajem januara snage JA držale su liniju Drava – s. Gornje Predrijevo – Puškarevo brdo – s. Novi Senkovic – šuma Šibovi – šuma Jasenovača – s. Donje Bazije – šuma Đurin lug – pustara Oskoruša – s. Milanovac – s. Rastovac.⁹⁰⁰ Iz navedenog se može zaključiti da su snage 12. vojvođanskog korpusa JA, i pored velike premoći neprijatelja u tehnici i ratnom iskustvu, uporno pokušavale da pariraju Wehrmachtu, imajući borbenu inicijativu u pojedinim momentima. Relativno zatišje trajalo je do 6. februara, odnosno do otpočinjanja nemačke Operacije “Vukodlak”. Sve dok Wehrmacht nije uspeo da prikupi veće snage na istočnom i zapadnom frontu Virovitičkog mostobrana, jedinice 6, 10. i 12. korpusa JA uspevale su, uz znatne teškoće i uz pomoć dva nepuna puka Crvene armije, da pariraju protivničkim snagama. Sve do opšteg napada ojačanog protivnika, na slatinsko-čađavičkom i slatinsko-našičkom pravcu jedinice 12. korpusa JA uspevale su da uspore ili onemoguće napredovanje neprijatelja prema Slatini.

Od početka januara pa do 6. februara 1945, uporedo s borbama oko Virovitice i Čađavice, s oslobođenog i poluoslobođenog dela Slavonije u Bačku je evakuisano oko 15.000 civila, prvenstveno žena, dece i staraca.⁹⁰¹ Crvena armija iz nedovoljno jasnog razloga nije dozvoljavala da se evakuacija vrši preko ostataka mosta između Tereznog Polja i Barča (Barsz), srušenog još u Aprilskom ratu 1941, i delimično osposobljenog tokom rata, verovatno zbog važnosti mosta za komunikaciju s glavninom snaga 3. ukrajinskog fronta Crvene armije u Mađarskoj. Stoga su prve grupe izbeglica isprva prelazile Dravu preko nekoliko skela na reci koje su ubrzo postale neupotrebljive zbog

900 Sreta Savić, *n. d.*, str. 76–77; *Zbornik NOR-a*, V/37, Beograd, 1968, dok. 99, str. 422–428; *Zapovijest Operativnog štaba 16. i 51. vojvodanske divizije*, 24.1.1945; *Zbornik NOR-a*, V/38, Beograd, 1969, dok. 6, str. 47–50; Izvod iz operacijskog dnevnika 12. korpusa JA, I 1945.

901 Srećko Ljubljanić, “Evakuacija stanovništva iz Slavonije u Mađarsku i Vojvodinu početkom 1945.”, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 2, Slavonski Brod, 1964, str. 24; HDA, 1837, OK KPH Našice, KP-161/6227, Pismo Pere Romanića Okružnom komitetu KPH Našice, Sombor, 21.3.1945.

toga što se Drava zaledila. Najpre su u prvoj polovini januara evakuisane partizanske porodice s područja Moslavine i Bilogore. Istovremeno je tekla evakuacija 3.000–4.000 ranjenika i bolesnika iz bolnica 6. slavonskog i 10. zagrebačkog korpusa JA. Do 20. januara, kada je JA preuzela kontrolu na mostu kod Barča, evakuacija je vršena na jednom nizvodnom improvizovanom mostu. “U vodu koja se smrzavala, polagani su svežnjevi kukuruzovine i slame. Na niskoj tempereturi voda se na slami i kukuruzovini smrzavala i davala čvrstu, ali nesigurnu podlogu. Preko tog ‘ledenog mosta’, kako su ga nazivali oni koji su se njime morali služiti, mogli su prelaziti samo pješaci, i to uz veliku opasnost, ali je most ipak funkcionirao.”⁹⁰² Posle 20. januara većina izbeglica prešla je u Mađarsku preko mosta kod Barča. Evakuacija je sprovedena u vrlo teškim vremenskim uslovima tokom žestokih borbi između osovinskih, prvenstveno nemačkih snaga i snaga NOVJ/JA. Ubrzo nakon što je nemačka vojska 6. februara započela operaciju za slamanje Virovitičkog mostobrana, došlo je do obustave evakuacije izbeglica iz Slavonije u Mađarsku. Poslednjeg dana evakuacije, 8. februara, na prelazu preko Drave kod Barča zabeleženi su vrlo dramatični prizori budući da je most bio bombardovan od strane nemačke artiljerije i avijacije.⁹⁰³

Jedan od boraca 1. vojvođanske brigade ostavio je ekspresivan o spis povlačenja vojske i zbeга prema mostu kod Barča: “Sa nama se

902 Srećko Ljubljanović, “Evakuacija...”, str. 23.

903 Književnik Dragan Nedeljković, tada borac 1. vojvođanske brigade, koja je poslednja prešla na levu obalu Drave, opisao je jednu tragičnu scenu koja se dogodila na prelazu preko reke 8. februara. Bataljon koji je poslednji čuvao mostobran na Dravi zaustavio je protivtenkovskim puškama kolonu tenkova i pešice se povukao preko zaleđene Drave u Mađarsku. “Očajna, ona jurnu sa dvoje dečice na most, sa bebom u naručju i tek prohodahim detetom koje je vukla; ali kad joj nemilosrdno i neumoljivo preprečiše put, žena izgubi moralnu ravnotežu, pribra svu snagu samo da cikne: ‘Ostavljam vama, bedna narodna vojsko, dvoje siročadi na mojim kolima, a ja odoh, jadnici!’ I baci se s mosta vrišteći, sa dvoje najmanje dece, u reku Dravu, na kojoj je led, tu pod mostom, bio ili popustio ili razbijen. Tela, koja proguta raspukla reka, za tren nestadoše; malo ko pogleda u Dravu.” (Dragan Недељковић, *Издаљека светлост*, Београд, 2000, стр. 305–312.)

povlači i neprekidna kolona izbeglica. Žene i deca, stoka, zaprežna vozila. Zima nam je još veći neprijatelj. Slavenskom ravnicom briše mećava. Teški ranjenici se vuku na volovskim i konjskim zapregama. Jauču, ječe, psuju i proklinju. Putevi su zakrčeni. Kolone tapkaju u mestu. U toj gužvi stiže nas jedan džip. Žurilo im se, pa su skrenuli ulevo, da obiđu kolonu. Nateteli su na minu. Džip se raspade. Dvojica su u njemu teško ranjena. Kažu da je jedan od ranjenih načelnik štaba korpusa. Put je najzad raskrčen. Kolona kreće dalje, ali ne za dugo. Opet nastaje krkljanac. Svi se nerviramo. Svako želi da što pre prođe. Gledaš ove muke, sirotinju, golotinju na ovoj cići, pa ti se srce još više steže. Na pet kilometara od prelaza preko Drave saobraćaj je potpuno zaustavljen. Ne može se ni napred ni nazad. Gužva je potrajala cele noći. Tek ujutru krenulo je malo brže, ali je na mostovima i dalje krkljanac. Neprijatelj sve jače pritiska. Ide sa tenkovima. Izbili su do samog mostobrana. Naši se junački drže, ali mi nemamo tenkove. Na cesti kod prelaza kao u paklu. Narod se bori da spase goli život. Mi još prelazimo.”⁹⁰⁴

U pojedinim selima brdske Slavonije organizovana su prihvatilišta za izbeglice koje nisu uspele da se prebace na levu obalu Drave. “U logorima u Radlovcu, Kokočaku i Gornjoj Pištani bilo je smješteno više od 600 ljudi iz Kokočaka, Gornje Pištane, Orahovice, Kućanaca i Kapelne, a u logorima u [Gornjim] Meljanima i Sekulincima nalazilo se oko 350 ljudi iz Rijenaca i Čeralija.”⁹⁰⁵

U evakuaciji iz Slavonije ka Bačkoj učestvovalo je stanovništvo 15 slavonskih i moslavačkih kotara, uključujući i naselja u novljanskom, novogradiškom, pakračkom i brodskom kotaru, koja su prilično udaljena od mosta na Dravi. Evakuacija poslednjih grupa civila sprovedena je u vrlo dramatičnim okolnostima praćenim žestokim borbama između nemačkih i partizanskih snaga. Osnovni razlog evakuacije

904 Miloš Indić, “Povlačenje iz Slavonije”, *Mladost slobodi darovana. Sećanja boraca 1. vojvodanske brigade*, (pr. Nikola Božić), Novi Sad, 1991, str. 242.

905 Srećko Ljubljanović, “Evakuacija...”, str. 25.

bio je u nameri vojnog i političkog rukovodstva partizanskog pokreta u Slavoniji, Hrvatskoj i Jugoslaviji da omogući da stanovništvo oslobođenog dela Slavonije, koje je prethodno znatno stradalo tokom antipartizanskih operacija osovinskih snaga, izbegne stradanja i da mu se, umesto u vrlo neizvesnim okolnostima u slavonskim gorama, omogući boravak u oslobođenoj pozadini jugoslovenskog ratišta. Osim toga, evakuacija civila, ranjenika i bolesnih vojnika povećavala je veću pokretljivost i izraženije operativno dejstvo partizanskih jedinica. Budući da je na Dravi početkom decembra 1944. uspostavljen kopneni mostobran između Slavonije i Vojvodine, odlučeno je da se partizanske i propartizanske familije iz Slavonije nastane u ranije pretežno nemačkim naseljima u Bačkoj koja su u jesen 1944. u znatnoj meri bila ispražnjena od nemačkog stanovništva. Iako su ratne prilike ugrozile egzistenciju dobrog dela lokalnog stanovništva, Bačka je bila u stanju da prihvati i prehrani izbeglice iz Slavonije. Odluka o evakuaciji ne samo da je poštedela stanovnike oslobođenog područja Slavonije od još jednog tegobnog iskustva dužeg boravka u zbegovima, pri čemu bi uslovi zbega u zimskim mesecima početkom 1945. bili dotad jedinstveni i, samim tim, skopčani s brojnim tegobama, budući da su prethodne antipartizanske operacije sprovedene u proletnjim i letnjim mesecima kada je boravak u zbegu bio podnošljiviji nego zimi, već je, sasvim sigurno, omogućila i da budu izbegnute nove civilne žrtve.

Decenijama nakon 1945. iskustvo evakuacije je gotovo zaboravljeno u kolektivnom pamćenju. Razlog zaborava leži u činjenici da je reč o kolektivnoj traumi koja je ubrzo prevaziđena povratkom izbeglica nakon pobede pokreta kome su izbeglice bile naklonjene i u kome su participirali članovi njihovih porodica. Osim toga, evakuacija u Bačku bilo je mnogo manje tegobno kolektivno iskustvo u odnosu na prethodna tragična iskustva masovnih zločina, deportacije u logore i zbegova.

Nije poznat približan broj stanovnika kotara Podravska Slatina koji su evakuisani u Bačku, ali taj broj je svakako veći od hiljadu. Sačuvani su samo spiskovi evakuisane dece, ali ne i spiskovi celokupnog

evakuisanog stanovništva, pri čemu sačuvana dokumentacija ne daje odgovor na pitanje o broju evakuisanih stanovnika kotara. Na osnovu dokumentacije Oblasnog NOO za Slavoniju poznati su poimenični podaci za 525 evakuisane dece s područja kotara. Među njima je bilo 120 dece rođene tokom pet ratnih godina. Analizom nekoliko sačuvanih poimeničnih spiskova evakuisane dece dolazimo do zaključaka o činjenicama koje nisu navođene u sačuvanoj dokumentaciji i literaturi. Spiskovi dece nam govore iz kojih sela nije evakuisano stanovništvo. U spiskovima se ne navodi nijedno dete iz Dobrića, Gornjih Meljana, Hum Varoši, Donjih Kusionja i Lukavca. U spiskovima se navodi samo jedno dete iz Sekulinaca i po dva iz Đuričića, Kuzme i Gornjih Kusionja. U spiskovima je naveden tek nešto veći broj dece iz Smuda i Rijenaca. Na osnovu navedenog moguće je zaključiti da evakuacija u Bačku nije zahvatila desetak sela, odnosno da je iz nekih od navedenih mesta evakuisan vrlo mali broj meštana. Razlozi za izostanak evakuacije stanovništva tih naselja nisu poznati, ali se može pretpostaviti da su se ticali slabosti organizacije i kašnjenja u organizovanju evakuacije. Jedan partijski dokument navodi da “narod prebacuje višim narodnooslobodilačkim odborima što nisu blagovremeno obavijestili za evakuaciju”.⁹⁰⁶ Navedeno upućuje na odgovornost partizanske vlasti u kotaru Podravska Slatina i okrugu Našice. U literaturi je konstatovano postojanje prihvatilišta za izbeglice upravo u Sekulincima i Gornjim Meljanima. Nakon rata stanovnici Rijenaca su svedočili da je većina meštana ostala u selu uoči nemačke Operacije “Vukodlak”: “Prije toga narod je pobjegao u šumu, a nekoji i u Bačku.”⁹⁰⁷ Jedan partijski dokument s kraja marta 1945. navodi da se “u Sekulincima i Meljanima nalazi oko 300–350 naroda iz čeralijske općine”.⁹⁰⁸ Stanovnici Kuzme, najizolovanijeg sela u kotaru, vero-

906 HDA, 1837, OK KPH Našice, KP-161/6231, Kotarski komitet KPH Podravska Slatina Okružnom komitetu KPH Našice, 22.3.1945.

907 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Izjava Ljuboje Bosanca iz Rijenaca, 26.3.1946.

908 HDA, 1837, OK KPH Našice, KP-161/6236, Okružni komitet KPH Našice Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 24.3.1945;

vatno su nastavili živeti u selu budući da je Kuzma jedno od retkih naselja u kotaru u koje nisu zašli nemački vojnici tokom ofanzive 1945. Iz tog sela je u Bačku, sudeći po sačuvanoj dokumentaciji, evakuisano samo dvoje dece partizana Pane Ratića, Radojka (1944) i Vid (1945), zajedno s majkom. Takođe, spiskovi ukazuju na to da je evakuacija mnogo manje zahvatila ravničarska sela u Podravini nego brđanska sela pod Papukom, što je razumljivo imajući u vidu prethodne zločine i razaranja u potpapučkim selima. Ipak, postoje izuzeci. Na osnovu dokumentacije ZKRZ znamo da je od 75 porodica, koliko je živelo u Bistrici, selu podjednako naseljenom Hrvatima i Srbima, u Bačku evakuisano 65 porodica.⁹⁰⁹ Iz grada Slatine evakuisano je nekoliko desetina dece, različitih nacionalnosti. Velika većina seoske dece koja su evakuisana u Bačku bila je srpske nacionalnosti. Analiza spiskova evakuisane dece pruža zanimljive podatke o deci rođenoj tokom rata na području kotara. Takva deca su poticala iz sledećih naselja: Macute (17), Kometnik (14), Čeralije (13), Podravska Slatina (13), Voćin (9), Lisičine (6), Bokane (5), Bistrica (5), Donja Bukovica (5), Gornja Bukovica (4), Pušina (4), Rijenci (3), Lipovac (3), Kozice (3), Slatinski Drenovac (3), Krasković (2), Smude (2), Hum (2), Vraneševci (2), Kuzma (2), Popovac (1), Medinci (1), Prekoračani (1), Đuričić (1).⁹¹⁰ Među evakuisanom decom rođenom u Kometniku bilo je četvoro posmrčadi koja su rođena nakon što su im 13-14. januara 1942. ubijeni očevi.

Za dalju analizu obratiću pažnju samo na brđanska sela, dakle isključicu ravničarska naselja (Slatinu, Novu Bukovicu, Donju Bukovicu, Bistricu, Kozice i Medince) i naselja koja su neznatno obuhvaćena evakuacijom (Rijenci, Lipovac, Smude i Kuzma). Analizom spi-

909 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Izjava Laze Horvata iz Bistrice, 26.3.1946.

910 DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 55, Popis djece upisane za dječje domove općine Čeralije u Stapar u [bez datuma]; DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 55, Spisak djece općine Čeralije od 12 do 15 godina, 5.3.1945; DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 55, Kotarsko rukovodstvo za izbjeglice Slatina sada u Apatinu, Spisak djece do 3 godine starosti po općinama [bez datuma]; DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 56, Spisak djece doma matera i djece u Prigrevici (Sv. Ivan) [bez datuma]. Nedatirani dokumenti takođe potiču iz marta 1945.

skova neizostavljenih naselja može se zaključiti da je, ako izuzmemo 1945. (zbog toga što su za tu godinu poznati podaci samo do marta) najmanje dece u brđanskim selima rođeno tokom 1943, što je razumljivo budući da je prethodna godina bila najizraženija po deportaciji u logore i masovnom stradanju stanovništva. Tokom 1943. najviše dece je rođeno u Macutama (4) i Čeralijama (3), iako i taj broj ukazuje na pad nataliteta. Navedeni spiskovi pružaju podatke o samo jednom detetu rođenom tokom rata u Popovcu. Međutim, to dete je rođeno u prvoj ratnoj godini. Dakle, na osnovu navedenih spiskova može se zaključiti da u Popovcu tokom rata nije rođeno nijedno dete. Iako taj podatak ne možemo smatrati konačnim, on je svakako vrlo indikativan. Rat na slatinskom području, kada je reč o ljudskim gubicima, nije podrazumevao samo velik broj smrtno stradalih već i drastično smanjenje prirodnog priraštaja.

U izbeglištvu u Prigrevici našlo se sedmoro dece (od dve do šest godina) bez oba roditelja, od toga četvoro iz Kometnika, po dvoje iz Voćina i po jedno iz Rijenaca i Lukavca, dok se za po jedno dete istog uzrasta iz Kometnika, Voćina, Macuta i Pušine tvrdi da su “izbegla bez roditelja i[li] ne znaju za njih”. Primera radi, za roditelje Mirka Carića (1933), iz Voćina, Vlajka i Julku, tvrdi se da su umrli, pri čemu je dečakova majka umrla od posledica ranjavanja tokom rata. Roditelji njegovog vršnjaka iz Voćina Dušana Radmanovića nalazili su se u partizanima: majka Dušanka u vojno-pozadinskoj bolnici na Papuku, a otac Dušan u 17. slavonskoj brigadi, koja je u proleće 1945. nastupala na području Bosanske Posavine. Persa Grubešić (1936) i njen brat Jovo (1939), iz Huma, takođe su izbegli u Bačku bez roditelja. Njihov otac Lazo Grubešić bio je komandant Psunjskog vojnog područja 6. korpusa NOVJ, dok im se majka Saveta nalazila u Nemačkoj u logoru.⁹¹¹

911 DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 56, Popis djece koja nemaju roditelja [bez datuma]; DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 55, Spisak od 65 dece evakuisane iz Slavonije u Bačku. Podaci o porodicama Carić i Radmanović iz Voćina preuzeti su iz drugog dokumenta. Vredi napomenuti da Vlajko i Julka Carić nisu evidentirani u spisku stradalih stanovnika Voćina u okviru saveznog popisa žrtava rata vođenog

Izbeglice s područja kotara Podravska Slatina bile su smeštene u nekoliko mesta u zapadnom delu Bačke: Apatin, Prigrevica (Sent Ivan) i Stapar (u ovom srpskom selu uglavnom su bila smeštena izbeglička deca). Odrasli ljudi bili su smešteni u napuštenim kućama čiji su vlasnici bili pripadnici nemačke zajednice koji su izbegli uoči oslobođenja ili su nakon oslobođenja logorizovani od strane komunističke vlasti. Nisu bili retki slučajevi da su izbeglice bile smeštene u nemačkim kućama u kojima su živeli stariji bračni parovi kojima su sinovi bili u nemačkoj vojsci. Nakon povratka izbeglica u Slavoniju, maja 1945, njihovi nemački domaćini neretko su bili logorizovani. Izbeglička deca iz Slavonije do 12 godina starosti smeštena su u dečjim domovima u kojima je odvijana nastava i u kojima su, u slučaju najmlađe dece, bile smeštene njihove majke, osim ako deca nisu bila siročad. Deca iznad 12 godina bila su smeštena u školskim internatima u gradovima.

Završne borbe: od Operacije “Vukodlak” do konačnog oslobođenja (6. februar – 20. april 1945)

Šestog februara 1945. započela je Operacija “Vukodlak”, pretposlednja vojna operacija osovinskih snaga predvođenih Wehrmachtom protiv partizana u Slavoniji. Komanda Jugoistoka ni u jednoj prethodnoj operaciji protiv NOVJ u Slavoniji nije angažovala tako brojne i dobro naoružane snage kao tokom Operacije “Vukodlak”. Kotar Podravska Slatina našao se u središtu nemačke operacije. Za razliku od većine prethodnih nemačko-ustaških vojnih operacija u Slavoniji, tokom Operacije “Vukodlak” nisu zabeleženi masovni zločini nad civilnim stanovništvom, iako lokalno stanovništvo nije bilo pošteđeno pojedinačnih zločina, pljačke i uništavanja imovine. U pojedinim selima u Brđanskoj, poput Rijenaca, zapaljane su kuće obnovljene prethodne jeseni, a koje su bile uništene u proleće 1944. tokom nemačko-ustaške ofanzive.

Glavni cilj operacije bio je slamanje Virovitičkog mostobrana uspostavljenog 8. decembra 1944. Nakon prebacivanja dva nepotpuna puka Crvene armije u slavonsku Podravinu, delovima 6. i 10. korpusa NOVJ koji su bili stacionirani na području mostobrana priključila se 16. vojvođanska divizija. Uoči i neposredno nakon povratka sovjetskih snaga u Mađarsku, na područje mostobrana iz Mađarske prebačene su 36. i 51. vojvođanska divizija, čime su se celokupne snage 12. (vojvođanskog) korpusa JA našle u slavonskoj Podravini. Do kraja januara na područje Našica i Donjeg Miholjca pristigli su iz Bosne Borbena grupa “Fischer” (nekoliko hiljada vojnika), jedan puk 11. vazduhoplovne divizije (nekoliko hiljada vojnika), 297. pešadijska divizija (oko 11.000 vojnika), a početkom februara na područje Našica sa Sremskog fronta pristigla su dva lovačka puka 7. SS divizije “Prinz Eugen” (10.000–11.000 vojnika). Navedene nemačke jedinice dobile

su zadatak da u sadejstvu s tri bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV (nekoliko hiljada vojničara) izvrše proboj prema Podravskoj Slatini, potisnu partizane prema Mađarskoj i Papuku, zauzmu grad i da se na prostoru između Virovitice i Slatine spoje sa snagama 1. i 2. kozačke konjičke divizije Wehrmachta, delovima PTS i 5. stajaćeg djelatnog zdruga UV, nakon što bi kozaci i ustaše zauzeli Viroviticu. Time bi Podravina ponovo u potpunosti bila stavljena pod kontrolu osovinskih snaga. Pored potrebe za neutralisanjem strateški važnog uporišta JA u pozadini Sremskog fronta, opasnog po interese okupatora i NDH zbog neposrednog dodira sa snagama 3. ukrajinskog fronta Crvene armije u Mađarskoj, Operaciju "Vukodlak" treba sagledati i u kontekstu priprema za planiranu ofanzivu nemačkih snaga u zapadnoj Mađarskoj. Naime, ubrzo nakon slamanja Virovitičkog mostobrana nemačke snage su na više mesta pokušale da izvrše proboj iz slavonske Podravine u Mađarsku u cilju uspostavljanja mostobrana, pri čemu su pokušaji prodora ostali bezuspešni.

Operacija "Vukodlak" otpočela je napadom nemačkih snaga na istočnom delu Virovitičkog mostobrana u tri pravca. Glavni pravac napada vodila je 297. divizija Wehrmachta od Feričanaca prema Čačincima i Mikleušu s namerom prodora prema Slatini. Na istom pravcu nastupao je i 14. lovački puk 7. SS divizije, a verovatno i delovi motorizovanih bataljona iste divizije. Pravac napada od Feričanaca prema Slatini bio je uopšte najvažniji pravac napada tokom operacije budući da je aktivniji prodor nemačko-ustaških snaga na zapadnom frontu Virovitičkog mostobrana, prema položajima 36. vojvođanske divizije, otpočeo 8. februara. Delovi 297. divizije i 2. stajaći djelatni zdrug UV sporedni pravac napada od Crnca prema Čačincima. Sporedni pravac napada vodila je i Borbena grupa "Fischer" od Čađavice prema Slatini, pri čemu su napadne aktivnosti usledile s danom zakašnjenja u odnosu na početak operacije i aktivnosti na frontu kod Orahovice i Čačinaca. Najznačajniji sporedni pravac napada, realizovan podjednako uspešno, vodio je 13. lovački puk 7. SS divizije (5.000–6.000 vojnika) od Feričanaca prema Orahovici s namerom prodora prema Pušini i Voćinu. Bio je to prvi prodor antipartizanskih snaga u dubinu Brđanske

nakon Operacije “Oluja” (26. april – 8. maj 1944). Prodor 13. puka 7. SS divizije podrazumevao je zavidnu vojnu veštinu s obzirom na to da je izvršen bez upotrebe motorizovanih jedinica. Položaje prema 297. diviziji Wehrmachta i 7. SS diviziji branile su 12. slavonska i 16. vojvođanska divizija JA, pri čemu su prvi udar doživeli delovi 12. divizije budući da je 16. divizija bila u rezervi do 6. februara. Međutim, nakon pada Slatine i Voćina 16. divizija je igrala glavnu ulogu u suprotstavljanju snagama 297. divizije Wehrmachta i 7. SS divizije. Položaje prema Korpusnoj grupi “Fischer” i 2. stajaćem djelatnom zdruhu UV držala je 51. vojvođanska divizija JA. Do kraja prvog dana operacije najdalje je odmakao 13. puk 7. SS divizije, koji je prodirući istočnim obroncima Papuka, iznad naseljenih mesta, u kasnim večernjim časovima stigao do manastira Orahovica. Sutradan su obe nemačke divizije nastavile prodor, pri čemu je postala očigledna veština napadnog manevra – nemačke jedinice su izbegavale frontalni sukob s jedinicama 12. divizije u ravnici oko Orahovice i Čaćinaca, bočno zaobilazeći utvrđene partizanske položaje, zalazeći im za leđa. Do kraja 7. oktobra istočna borbena grupacija Wehrmachta zauzela je Orahovicu, Čaćince, Humljane i Mikleuš, a 13. puk 7. SS divizije izvršio je prodor do Pušine i Slatinskog Drenovca. Puk je do Drenovca nastupao grebenom Papuka izbegavajući naseljena mesta, a nakon toga je nastupao cestom od Drenovca prema Voćinu. Štab 12. (vojvođanskog) korpusa JA ubacio je u borbu dve brigade 16. divizije koje su se do 7. februara nalazile u korpusnoj rezervi da bi se delom snaga 51. divizije pokušale da organizuju odbranu na liniji Đurin Lug – Miljevci – Aleksandrovac – Balinci – Čeralije, dok se 51. divizija u noći 7–8. februara povukla na liniju Drava – Kapinci – Ciganka – Bakić – Slatina.⁹¹² Međutim, odbrambene

912 *Zbornik NOR-a*, V/38, Beograd, 1969, dok. 12, str. 69–72: Izveštaj Štaba 12. korpusa Štabu 3. armije JA, 7.2.1945; *Isto*, dok. 39, str. 314–321: Izveštaj Štaba 12. korpusa Štabu 3. armije JA, 16.2.1945; VA, Nemačka arhiva, Izjave zarobljenika, k. 72, f. 2, d. 4: Georg Roth, “Formacija, naoružanje, pokreti i akcije 7. SS planinsko lovačke divizije ‘Prinz Eugen’”, [1947.]; VA, Nemačka arhiva, Izjave zarobljenika, k. 72, f. 2, d. 17: Hans Marth, “Einsätze und Marschbewegungen des III/13-SS Geb. Jg. Rgt. ‘Prinz Eugen’ von Mitte Januar 1945. bis zur Kapitulation” (“Pokreti i marševi 3. bataljona 13. puka

linije su se raspale već sutradan i sredinom dana snage 297. divizije i 14. puka 7. SS divizije ušle su u Podravsku Slatinu iz pravca Mikleuša. Istovremeno snage 13. puka 7. SS divizije zauzele su Voćin. Delovi 16. divizije JA dobili su zadatak da uspostave novu odbrambenu liniju između Huma i Levinovca i između Donjih Meljana i Sladojevaca, dokle se povukla i celokupna 51. divizija JA. Privremena linija odbrane JA nakon pada Slatine i Voćina uspostavljena je na liniji Lisičine – Hum – Popovac – Donje Kusonje – Donji Meljani – Gornji Miholjac – kanal Čađavica – Kapinci – Drava. Do kraja dana 4. vojvođanska i 2. brodska (4. slavonska) brigada suprotstavljale su se 13. puku 7. SS divizije s relativnim uspehom na području Lisičina i Huma. Prema partizanskim izvorima, esesovci su u jačini 3.000–4.000 vojnika nadirali u tri pravca: s prostora između Kuzme i Lisičina (jugozapadno od Lisičina) s namerom da potisnu partizane iz Lisičina; južno od Huma (borbena linija je bila na potoku Čađavica, kao i nekoliko puta prethodnih godina), i jugoistočno od Huma, s prostora između Popovca i Huma s namerom da potisnu partizansku odbranu s položaja na seoskom groblju. Ostatak 13. puka 7. SS divizije nalazio se na prostoru između Macuta i Čeralija. Nemački vojnici do početka narednog dana uspeli su zauzeti oba sela. Bataljoni 4. vojvođanske brigade prethodno su uspeli na nekoliko mesta da potisnu napadače i da pomere položaje između Popovca i Voćina, ali su delovi 2. brodske brigade bili potisnuti s prostora između Kuzme i Lisičina nakon čega su partizani bili prinuđeni da odstupe iz Lisičina i da koncentrišu odbranu u Humu. Uoči konačnog potiskivanja partizana iz Huma u tom selu su vođene borbe za skoro svaku kuću. Bio je to ponovljeni sukob između vojvođanskih partizana i vojvođanskih esesovaca, nastavak prethodnih sukoba u istočnoj Bosni. Partizani su potisnuti iz Huma nakon dva sata borbe. Četvrti bataljon 4. vojvođanske brigade 16. divizije JA (483 borca) u večernjim časovima 8. februara zapao je u vrlo kritičnu situaciju jer

7. SS brdske lovačke divizije od sredine januara 1945. do kapitulacije”), Zrenjanin, 12.7.1947; Otto Kumm, *Vorwärts, Prinz Eugen! Die Geschichte der 7. SS Freiwilligen Division "Prinz Eugen"*, Dresden, 2007, str. 366–369.

je bio odsečen od glavnine brigade koja se pod borbom povukla prema Pivnici i Pčeliću. Bataljon je neko vreme boravio iza neprijateljskih linija u šumama oko Popovca da bi se nakon jednog ili dva dana probio prema Ravnoj gori i stupio u sastav 12. slavonske divizije. Bataljoni 2. brodske brigade povukli su se u Staru Krivaju i Novu Krivaju, gde su vodili borbe i sutradan, 9. februara, sprečavajući prodor 13. puka 7. SS divizije od Velike Klise prema Đulovcu, da bi se narednog dana povukli prema Badljevini.⁹¹³ Borba vođena 8. februara 1945. između Voćina, gde su se nalazili esesovci, i Lisičina, Huma i Popovca, gde su se nalazili partizani, bila je poslednja velika borba na tom području, koje je bilo poprište više značajnih okršaja tokom rata.

Iz navedenog je vidljivo da je 13. puk 7. SS divizije za tri dana uspeo da zauzme celokupnu teritoriju Brđanske, od Feričanaca preko Drenovca i Voćina do Pivnice. Dokumentacija ZKRZ ne pruža podatke o zločinima 7. SS divizije na području Brđanske, osim u nekoliko pojedinačnih primera. Nije poznato da li su delovi divizije tokom prodora kroz Brđansku nailazili na civilno stanovništvo. Ukoliko jesu, to bi značilo da je divizija u potpunosti izmenila odnos prema civilima u selima naklonjenim partizanima budući da su njeni vojnici od jeseni 1942. izvršili masovne zločine u skoro svim oblastima Jugoslavije u kojima su vodili borbe protiv partizana. Na osnovu dokumentacije Oblasnog NOO za Slavoniju znamo da je evakuacija stanovništva s područja općine Slatinski Drenovac u Mađarsku bila sprovedena u svim selima, za razliku od drugih općina kotara Podravska Slatina, uključujući općinu Voćin. Na osnovu iste dokumentacije znamo da evakuacija nije obuhvatila sela između Drenovca i Kometnika (Đuričić, Gornje Meljane, Sekulince i Dobrić, dok je iz Smuda i Rijenaca evakuisan

913 *Zbornik NOR-a*, V/38, Beograd, 1969, dok. 12, str. 171–174; Izvod iz operacijskog dnevnika 16. vojvođanske divizije za razdoblje 1–14.2.1945; *Isto*, dok. 37, str. 294–296; Izvod iz operacijskog dnevnika 36. vojvođanske divizije za razdoblje 1–15.2.1945; *Isto*, dok. 38, str. 304–310; Izvod iz operacijskog dnevnika 51. vojvođanske divizije za razdoblje 1–15.2.1945; Шпиро Лагатор, *Четврта војвођанска бригада*, Beograd, 1973, стр. 212–214; Stanko Obradović, Antun Miletić, 4. *NOU brigada Slavonije (2. brodska brigada)*, Beograd, 1982, str. 85–88.

samo deo stanovnika). U nedostatku podataka o događajima u vezi s prolaskom i boravkom 7. SS divizije u tim selima nameće se pretpostavka o uspešno organizovanim zbegovima lokalnog stanovništva u dubinu šumskog prostranstva Papuka, u baze koje su i prethodnih godina bile utočište izbeglim civilima i borcima u odstupnici. Dostupni izvori ne pružaju podatke o krstarenju delova 7. SS divizije po papučkim šumama 7-9. februara, što nameće pretpostavku da su potere za partizanima i potrage za seljanima izostale kako bi se 13. puk što brže usredsredio na gonjenje dve partizanske brigade. Ipak, postoje podaci o nekoliko pojedinačnih ubistava počinjenih prilikom ulaska 13. puka 7. SS divizije u pojedina sela Brđanske. Prema podazima ZKRZ iz 1946. esesovci su 7-8. februara 1945. ubili tri stanovnika u tri brđanska sela.

Prema sećanjima savremenika, oko 2.000 nemačkih vojnika upalo je 7-8. februara 1945. u Voćin. "Stanovali su u kolibama koje smo mi, odnosno žitelji Voćina, do to doba sagradili. Za vrijeme njihovog boravka u našem selu opljačkali su nam svu hranu i ostalu imovinu koju smo do tog doba teškom mukom pribavili. Boravili su u našem selu 18 dana. Pri povlačenju, a to je bilo 25. februara 1945, zapalili su pekaru i četiri magazina." Ostatak mesta nisu stigli da zapale zbog iznenadnog i snažnog napada snaga NOVJ. "Za vrijeme njihova boravka u selu nije nitko ubijen." Opljačkali su 55 komada sitne i krupne stoke. Istog dana kad i u Voćin, nemačke i ustaške snage provalile su u Gornje Meljane. "Nisu nikakova zla u selu pravili već jedino što opljačkali jedan par konja." Nakon 14 dana "nadošla je njihova pozadina od ustaša i Nijemaca, zašli su po selu, te su na zgradama koje su ostale pošteđene kod paleža u prošlim godinama stali lupati prozore, vrata, kućni namještaj. Ovo su lupali kundacima i napravili su ogromne štete na 30 kuća." Istog dana su se povukle iz sela, ali su kasnije u nekoliko navrata, sve do početka aprila, upadale u selo i pljačkale. U jednom od tih navrata ubili su dečaka Zdravka Smoljanića (15). Navedeno ubistvo nisu počinili pripadnici 7. SS divizije, već neka druga, nepoznata nemačka ili ustaška jedinica. Esesovci su prilikom upada u Čeralije, 7-8. februara, ubili invalida Stojana Miščevića, iz Macuta. Istog dana pripadnici 7. SS divizije upali su u Rijence. "Prije toga na-

rod je pobjegao u šumu, a nekoji i u Bačku. Narod koji je pobjegao u šumu otjerao je sobom i svoju marvu i ponio nešto sa sobom hrane, odjeće i obuće, a drugo je sve ostalo po kućama. Kasnije, par dana nakon toga, provalile su te formacije u šume te su nam tamo marvu povatili i u bunkerima kupili hranu te odnijeli obuću i odjeću.” Esesovci su upali u Lukavac 8. februara. Nisu vršili paljevine u selu, ali su selo u potpunosti opljačkali, uključujući svu hranu, znatan deo pokretne imovine i oko sto komada sitne i krupne marve. Prilikom prvog upada u selo ubili su “na bijegu”, verovatno pri pokušaju da se sklone iz sela, devojčicu Martu Carević (5) i ranili devojku Milku Stojčić (20).⁹¹⁴ Pripadnici nepoznate nemačke jedinice, najverovatnije 7. SS divizije, februara 1945. ubili su Radu Srdića (49) iz Pušine.⁹¹⁵

Jedan partizanski dokument konstatuje da je prilikom Operacije “Vukodlak”, “za razliku od ranijih ofanziva, neprijatelj u ovom naletu nije palio i ubijao u tolikoj mjeri kao ranije”. Najmasovniji zločin dogodio se u Borkima kod Daruvara, gde je ubijeno 28 žena i dece. “Iako je neprijatelj ‘blago’ postupao, u najvećoj većini narod ga nije čekao kod kuće, nego je bježao i sklanjao se po šumama.” U šume je evakuisano oko 2.800 stanovnika gradova Pakraca, Daruvara i Slavonske Požege.⁹¹⁶

Nakon što je nemačka vojska zauzela Slatinu i Voćin, otpočelo je iznuđeno i haotično povlačenje prema Barču i prebacivanje na levu obalu Drave jedinica 16, 37. i 51. vojvodanske divizije, dok su se snage slavonskih partizana (12. i 40. divizija) povlačile dublje u slavonske planine. U Mađarsku su evakuisane bolnica i komora 12. slavonske divizije, dotad smeštene u Slatini, a divizijski štab se povukao na

914 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Izjave Stojana Koraća iz Macuta (1.2.1946), Stan-ka Teodorovića iz Voćina (20.3.1946), Steve Bolića iz Gornjih Meljana (11.3.1946), Ljuboje Bosanca iz Rijenaca (26.3.1946), Steve Vujića iz Lukavca (28.3.1946).

915 HDA, 306, ZKRZ, k. 126, Zh-6403, Zapisnik sastavljen kod MKRZ u Pušini, 10.7.1946: Izjava Đeke Milakovića iz Pušine.

916 Zbornik NOR-a, V/39, Beograd, 1979, dok. 18, str. 111: Štab 6. slavnskog korpusa GŠ Hrvatske, 16.3.1945.

Jankovac iznad Slatinskog Drenovca. Istog dana snage Wehrmachta i Ustaške vojnice zauzele su Viroviticu. Prebacivanje na levu obalu Drave okončano je u ranim jutarnjim satima 10. februara. Mostobran je u potpunosti bio skršen. Prema partizanskim izvorima tokom četverodnevnih borbi celokupna 16. divizija JA imala je gubitke od 56 poginulih i 56 ranjenih. Ne zna se pouzdano je li reč o umanjenim podacima, iako se nameće logična pretpostavka da je divizija tokom teških trodnevnih borbi, u kojima su bile angažovane sve četiri njene brigade stacionirane u Slavoniji (1, 2, 4. i 15. vojvođanska brigada), u kojima su jedinice divizije konstantno uzmicale, morala imati veće gubitke. Podaci o gubicima jedinica 36. vojvođanske brigade, koja je u ozbiljniji sukob s protivnikom ušla s dva dana zakašnjenja u odnosu na jedinice 16. vojvođanske divizije, nešto su realniji: 50 poginulih, 139 ranjenih i 60 nestalih. Najrealnije podatke o gubicima izneo je Štab 51. vojvođanske divizije: 106 poginulih, 165 ranjenih i 295 nestalih.⁹¹⁷ Izvori OS NDH navode da je istočna borbena grupa, koja je nastupala od Feričanaca, Crnca i Čađavice prema Slatini, partizanima nanela gubitke od 708 poginulih i 226 zarobljenih boraca, što su uvećani podaci, sudeći prema broju zaplenjenih dugih cevi koji se navodi u istom izveštaju (93 mitraljeza, 62 puškomitraljeza i 534 puške).⁹¹⁸ S obzirom na to da je navedeni broj zaplenjenog automatskog oružja neuobičajeno velik u odnosu na broj zaplenjenih pušaka, navedene brojeve treba prihvatati s oprezom.

Operacija "Vukodlak" je pokazala da partizanske snage na Virovitičkom mostobranu, ma koliko bile brojne i solidno opremljene, nisu bile u stanju da se odupru neprijatelju u situacijama kada su napadnute s više strana, naročito nakon proboja prvih linija, niti su

917 *Zbornik NOR-a, V/38*, Beograd, 1969, dok. 12, str. 175: Izvod iz operacijskog dnevnika 16. vojvođanske divizije za razdoblje 1-14.2.1945; *Isto*, dok. 37, str. 296: Izvod iz operacijskog dnevnika 36. vojvođanske divizije za razdoblje 1-15.2.1945; *Isto*, dok. 38, str. 304-310: Izvod iz operacijskog dnevnika 51. vojvođanske divizije za razdoblje 1-15.2.1945

918 *Isto*, dok. 99, str. 618: Izveštaj GS Ministarstva OS NDH, 16.2.1945.

bile u stanju da pariraju brojnijim protivničkim snagama koje prodiru kroz ravnicu. Nemačke snage su vešto iskoristile znatnu prednost u tenkovima. Prema partizanskim izvorima prema Čačincima i Slatini nadiralo je 50 tenkova, a prema Virovitici i Suhopolju 40. Uvođenje dva puka 7. SS divizije, najiskusnije antipartizanske jedinice na jugoslovenskom ratištu, u operativne aktivnosti, dodatno je umanjilo šanse jedinicama 6. i 12. korpusa JA da pariraju protivniku. Jedinice 6. slavonskog korpusa JA dotad se nisu susrele s divizijom koju su sačinjavali esesovci koji su bili jugoslovenski državljani, među kojima je možda bilo i mladića rođenih u slatinskom kraju. Ipak, angažovanje 7. SS divizije bila je potvrda značaja Virovitičkog mostobrana u strateškom dezavuisanju nemačkih vojnih pozicija na ratištu između Drove i Save. Divizija "Prinz Eugen" je od januara 1943, po pravilu, uvek bila angažovana na ratištu na kome su interesi nemačkog okupatora najugroženiji.

Štab 51. divizije izneo je sledeći zaključak o uzrocima poraza: "Nedovoljno iskustvo u frontalnim borbama i u borbama s neprijateljskim oklopljenim snagama, kao i činjenica da su jedinice u ogromnoj većini sastavljene od boraca prinudno mobilisanih, dok je broj dobrovoljaca nadahnutih mržnjom prema neprijatelju veoma proređen. Borbeni duh uoči bitke redovno je na zavidnoj visini. U toku bitke osjeti se da prodornost, žilavost ili upornost naših jedinica nisu stabilni. Ako je u pitanju borba s neprijateljskim oklopljenim snagama duh je redovno labav. Vjerovatno da ovo proizlazi iz činjenice da borci nisu naviknuti na frontalni rat i što je manevarska sposobnost našeg nižeg rukovodstva i jedinica prilično oskudna."⁹¹⁹ Jednostavno, vojvođanske brigade, naročito jedinice 36. i 51. divizije, pred sobom su imale brojnijeg, znatno iskusnijeg i bolje naoružanog protivnika.

Nakon povlačenja tri vojvođanske divizije JA iz Podravine u Mađarsku, na području brdske Slavonije povukle su se jedinice 12. sla-

919 Isto, dok. 38, str. 310–311: Izvod iz operacijskog dnevnika 51. vojvođanske divizije za razdoblje 1–15.2.1945.

vonske divizije (12, 2. brodska i Češka brigada) i 40. slavonske divizije (16, 18. i Virovitička brigada). Na području kotara Podravska Slatina do kraja Operacije "Vukodlak", odnosno do 21-22. februara, nije bilo operativnih jedinica JA. Obe slavonske divizije delovale su južno od bila Ravna gora – Papuk. Do kraja Operacije "Vukodlak", 7. SS divizija nekoliko puta je prokrstarila Papukom u potrazi za partizanskim bazama. Nema podataka o tome da li su esesovci tokom pretraga Papuka naišli na zbegove civilnog stanovništva. "Odlično maskirani šumski bunker i branjeni su sve dok nije pao poslednji čovek." Položaji koje su partizani dva dana branili "tvrdoglavom upornošću", do poslednjeg čoveka, obezbeđivali su izvlačenje ranjenika iz jedne od partizanskih bolnica na Papuku. Nemački izvor ne navodi ime i preciznu lokaciju bolnice. Otto Kumm, pretposlednji komandant 7. SS divizije i autor knjige o toj jedinici, na osnovu sećanja saboraca preneo je saznanje o važnosti osvojene lokacije koje su spoznali oni koji su učestvovali u zauzimanju neimenovane bolnice po teškim vremenskim uslovima: "Prethodnih godina tu nije kročio nijedan nemački vojnik niti ustaša, stoga su partizani uvek mogli ovde da se prebace i vladaju u miru." Kumm nije boravio u Slavoniji u vreme izvođenja Operacije "Vukodlak".⁹²⁰

Pripadnici dve brojčano i borbena najznačajnije divizije koje su učestvovala u slamanju istočnog fronta Virovitičkog mostobrana, 7. SS divizije i 297. pešadijske divizije Wehrmachta, napustili su Podravinu i Brdansku krajem februara. Pokret 7. SS divizije započeo je 25. februara s ciljem premeštanja u srednju Bosnu, gde je divizija učestvovala u Operaciji "Berggeist" ("Planinski duh").⁹²¹ Istovremeno, 297. divizija premeštena je iz Slavonije u Mađarsku, gde je učestvovala u Operaciji "Frühlingserwachen" ("Prolećno buđenje"), poslednjoj velikoj operaciji Wehrmachta protiv Crvene armije, sprovedenoj 6-16. marta

920 Otto Kumm, *n. d.*, str. 369-370.

921 VA, Nemačka arhiva, Izjave zarobljenika, k. 72, f. 2, d. 4: Georg Roth, "Formacija, naružanje, pokreti i akcije 7. SS planinsko-lovačke divizije 'Prinz Eugen'", [1947.]; Otto Kumm, *n. d.*, str. 371.

na području koje gravitira Blatnom jezeru. U Podravini je i dalje bila prisutna 11. poljska vazduhoplovna divizija Wehrmachta (na području Slatine verovatno se nalazio jedan bataljon divizije, dok su ostali bili raspoređeni nizvodno uz Dravu), a na području Čeralije – Voćin – Kamenska bila su stacionirana tri puka SS-policije. Nedugo nakon povlačenja 7. SS-divizije jedinice 6. korpusa JA uspele su da preotmu kontrolu nad većim delom Brđanske. Da nije došlo do povlačenja 7. SS divizije konačno oslobođenje Brđanske bilo bi prolongirano i podrazumevalo bi mnogo veće teškoće i žrtve.

Nemačka komanda je imala ambiciju da snage SS-policije koncentriše južno od bila Papuka kako bi glavninu 6. slavonskog korpusa držala što dalje od komunikacija u Podravini i kako bi onemogućila dejstva partizana prema Slavonskoj Požegi. Međutim, SS-policija je raspolagala ograničenim ljudskim resursima i nije imala borbeni kvalitet kakav je posedovala 7. SS divizija. Nedugo nakon što su jake nemačke snage napustile Brđansku i prepustile to područje manje brojnim snagama, jedinice 12. i 40. slavonske divizije započele su napad na protivnika kod Vučjaka Kamenskog i Zvečeva. Napad na 5. puk (tri bataljona) i jedan bataljon 9. puka SS-policije započeo je 27. februara. Nemačke snage, u brojnosti oko 1.600 vojnih policajaca, ubrzo su se našle opkoljene i odsečene od Voćina. Dva nepotpuna nemačka puka bila su nekoliko puta brojčano slabija od napadača. Međutim, zbog slabo organizovanog napada nemačke snage su se 1. marta probile do Voćina, gde su se utvrdile. Istog dana Virovitička i 18. brigada 40. slavonske divizije izvršile su napad, ovog puta mnogo bolje organizovan, na nemačku policiju u Voćinu. Virovitička brigada je napadala mesto, a 18. brigada je držala zasedu prema Macutama. Nemački vojni policajci izvršili su proboj prema Slatini preko Macuta, gde su mnogi izginuli. Partizanski izvor navodi da je protivnik imao gubitke od 132 poginula i devet zarobljenih policajaca (“od toga tri kapetana koji su svučeni i oduzete isprave od njih”), ali to nisu prihvatljivi podaci budući da isti izvor navodi kako su partizani zaplenili 52 duge cevi. Realni trajni gubici protivnika bili su upola manji od 132, što se takođe može smatrati dobrim uspehom. Uspeh bi bio znatniji da prvih

dana borbi kod Zvečeva 40. slavonska divizija nije imala velike gubitke: "Naši gubitci: 28 mrtvih, 62 ranjena, 55 nestalih, od tih nestalih takorekuć su svi iz raznih područja koji su u toku borbi dezertirali."⁹²² Glavni rezultat borbe podrazumevao je proterivanje nemačkih snaga iz srca partizanske teritorije, oslobođenje Voćina i povratak partizana i naroda iz zbegova u sela Brđanske. Zapovednik 40. slavonske divizije JA, koja je izvršila četvrto, konačno oslobođenje Voćina, bio je major Savo Miljanović Jaran iz Lisičina.

Tokom odsustva partizanskih jedinica na području Brđanske deo preostalog naroda zahvatio je osećaj malodušnosti i neverice u partizansku pobedu budući da je nemačka oružana sila za kratko vreme, bez značajnog partizanskog otpora, neutralisala partizansku vlast. "U Voćinu govore da ne veruju ovim [današnjim] partizanima jer da to nisu onakvi kao 1942. i 1943, a bio je i slučaj izdajstva gdje je neki Simo Ojkić doveo neprijatelje do bunkera u kome je bilo 26 osoba, a poginuo je jedan partizan koji se tu našao. Isti [Ojkić] je otišao sa neprijateljem." Nije poznato šta se dogodilo s 26 meštana Voćina koji su pronađeni u bunkeru na Papuku. Dostupni izvori ne donose podatke o ubistvima meštana Voćina od strane pripadnika 7. SS divizije ili SS-policije tokom 1945. "U Lukavcu, i pored što se narod dosta pokolebao, ima i lijepih primjera odanosti NOP-u i junaštva samih seljaka. Ljuboja Vujičić i Mladen Vuruna uhvatili su tri Nijemca i dve ustaše i pobili ih."⁹²³

Pripadnici 6. puka SS-policije, koji je tokom marta 1945. bio stationiran u Čeralijama, 21. marta su zapalili obližnje Rijence, "čitavo naše selo, tako da je sve do temelja izgorilo". Selo je 1941. imalo 104 stambene zgrade i 312 gospodarskih zgrada. Reč je o kućama koje su zapaljene u proleće 1944. i delom obnovljene u jesen iste godine. "U selu se nalazilo pet, šest starih ljudi i žena, koji su nestali i za njihovu

922 *Zbornik NOR-a*, XI/3, Beograd, 1976, dok. 2, str. 11-16: Izveštaj Štaba 40. udarne divizije Štabu 6. udarnog korpusa JA, 2.3.1945.

923 HDA, 1837, OK KPH Našice, KP-161/6231, Kotarski komitet KPH Podravska Slatina Okružnom komitetu KPH Našice, 22.3.1945.

sudbinu se ne zna”, navodi izvor iz 1945. Taj izvor ne navodi imena nestalih, dok izvor iz 1946. navodi imena dvojice mladih muškaraca ubijenih u selu u proleće 1945: Jakov Crnobrnja (44) i Milan Bosanac (20). “Ostali narod iz toga sela od upada neprijatelja [7. februara 1945.] nalazio se u šumi, a sada [24. marta 1945.] je smješten u Gornjim Meljanima.” U sličnom razdoblju kada su zapaljeni Rijenci pripadnici SS-policije su u Prekoračanima kod Slatinskog Drenovca “silovali jednu djevojčicu od sedam godina”.⁹²⁴

Tokom marta na ratištu u potpapučkom kraju vladalo je svojevrsno zatišje pri iščekivanju razrešenja na drugim, važnijim frontovima. Partizani su kontrolisali Voćin, Drenovac, Pivnicu i okolna sela. SS-policija je držala Čeralije, a u ravničarskom delu kotara bili su stacionirani delovi 11. poljske vazduhoplovne divizije, delovi 2. kozačke konjičke divizije i preostali delovi 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV. Neutralisanjem Virovitičkog mostobrana i nemačkom ofanzivom u zapadnoj Mađarskoj, ratište između Virovitice i Našica privremeno je izgubilo značaj. Stanje na ratištu u Brđanskoj i slatinskoj Podravini počelo je da se menja početkom aprila, s jačanjem aktivnosti jedinica 6. korpusa JA. Ljudstvo 6. puka SS-policije napustilo je Čeralije 2. aprila. Situacija se nepovratno izmenila nakon što su 1. i 3. armija JA 12. aprila izvršile proboj Sremskog fronta. Taj događaj je najavio skorašnje okončanje okupacije.

Od početka marta do 20. aprila, kada je oslobođena Slatina, pripadnici 11. poljske vazduhoplovne i 1. kozačke konjičke divizije ubili su najmanje 12 osoba u ravničarskim naseljima slatinskog kotara, dok su razaranja i pljačke zabeležene i u naseljima u kojima nije bilo ubistava. Za razliku od prethodnih primera masovnog represiranja, u proleće 1945. nasilju je najviše bilo izloženo hrvatsko stanovništvo.

Nemačka vojska i kozaci (“Čerkezi”) upali su u Dobrović 6. februara 1945. i ostali su u selu do 15. aprila 1945. Kozaci su “mrcvarili”

924 HDA, 1837, OK KPH Našice, KP-161/6236, Okružni komitet KPH Našice Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju, 24.3.1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Izjava Ljuboje Bosanca iz Rijenaca, Rijenci, 26.3.1946.

Stevu Popovića (65), "koji je od tog mrcvarenja kasnije i umro". Pri povlačenju okupatorski vojnici su opljačkali "20 pari konja i 20 kola sa konjskim i kolskim priborom i 30 komada rogata marve". Osim toga opljačkali su hranu u većini domaćinstava. Pri povlačenju zapalili su dve kuće i 20 ekonomskih zgrada. Jedan drugi posleratni izvor navodi da su nemački vojnici 15. marta 1945. u Dobroviću izvršili trostruko ubistvo.⁹²⁵ Sličan zločin nemačka vojska počinila je u Noskovcima, 18. marta, kada je ubijeno četvoro meštana hrvatske nacionalnosti. Okupator je u tom selu opljačkao 14 konja i 60 komada razne stoke, kao i svu hranu koju je pronašao.⁹²⁶ Marta 1945. Nemci i kozaci upali su u Donje Kusunje, opljačkali 14 konja, "zatim su pljačkali mast, piće, zob, ubijali perad oružjem i batinama. Kada su to izvršili povukli su se prema Donjim Meljanima." Ubili su jednog muškarca nepoznatog identiteta. Međutim, stanovnici susednih Gornjih Kusunja marta 1945. govorili su da "nijedna vojska nije bolja od Čerkeza [kozaka], kako oni neće nikome ništa".⁹²⁷ Tokom boravka u Čađavičkom Lugu nemački vojnici su ubili jednog muškarca hrvatske nacionalnosti (Luka Brajnović, 30). Nisu pljačkali stoku, niti su palili. Opljačkali su određenu količinu hrane. Nemački vojnici ostali su u Miljevcima do 15. aprila. Nisu vršili paljevine i ubistva, ali su opljačkali najveći deo stoke i skoro svu hranu i odeću "te su iza sebe ostavili bijedu i siromaštvo". Pri povlačenju iz Aleksandrovca, 15. aprila, nemački vojnici su zapalili tri kuće. Prethodno su ustaše u selu uništili 23 kuće i 69 gospodarskih zgrada. Istog dana, prilikom povlačenja iz Donje

925 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Izjava Mile Šerčića iz Dobrovića, Dobrović, 28.3.1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života: Podaci MNOO Dobrović, [1946.]

Žrtve: Milka Šerčić (22), Savo Vukomanović (35), Milorad Vukomanović (21).

926 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Izjava Tomislava Sopjanca iz Noskovaca, Noskovci, 25.3.1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ-2624/45, (Z-2996), Popis žrtava lišenih života, mjesto Noskovci, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar, [1946.] Žrtve: Ruža Madarević (61), Stevo Dolinac (64), Stevo Kokorić (60), Jozo Horvat (37).

927 HDA, 1837, OK KPH Našice, KP-161/6229, Okružni komitet SKOJ-a Našice Okružnom komitetu KPH Našice, 22.3.1945.

Bukovice, nemački vojnici su opljačkali 50 grla krupne stoke, veliku količinu hrane, odeće i druge pokretne imovine meštana “tako da je iza njih selo ostalo bez ikakove pokretne imovine za životne potrebe naroda”. Kozaci su prilikom povlačenja iz Nove Bukovice opljačkali 30 konja s kolima i hamovima i ostalim konjskim priborom. Opljačkali su veće količine hrane i pića (vino i rakija). Jedino nisu opljačkali ono što su seljaci sakrili po bunkerima. Kozaci su tokom boravka u selu ubili dvojicu muškaraca, jednog hrvatske i drugog srpske nacionalnosti: Mato Šen (40), Tanasije Vejić (55). Tokom boravka u Sopju vojnici Wehrmachta opljačkali su znatne količine hrane, da bi pri povlačenju oterali 90 grla krupne i sitne stoke i 61 konja. “Selo je ostalo kako za narod tako i za stoku bez životnih namirnica, a osim toga bez odeće i obuće.” Selo je imalo 250 domaćinstava i 1.245 stanovnika. Naročito su pljačkana domaćinstva čiji su se članovi povukli s JA i Crvenom armijom u Mađarsku. Uoči konačnog oslobođenja Podravine, pripadnici SS-policije i kozaci izvršili su pljačkanje stanovnika Vaške. Najobimniju pljačku izvršili su kubanski kozaci “koji su ostali u našem selu oko 14 dana. Ovi su izvršili najveću pljačku jer su otjerali 20 pari konja, rogate marve sedam komada, kupili su preostatke peradi, pljačkali su stočnu i ljudsku hranu, odjeću, obuću, piće, itd... Zadnji su nadošli Nijemci koji su pomiješani bili s kozacima. Nijemci od ove grupe minirali su u selu rimokatoličku crkvu.” Nemci i Čerkezi su takođe izvršili velike pljačke stoke i hrane u Gornjem Predrijevu, Kapincima, Šaševu, Medincima i Gornjem Viljevu, ali u tim selima nisu zabeležena ubistva, paljevine i razaranja.⁹²⁸

928 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh-37497, Izjava Šimuna Cidrovskog iz Čadavičkog Luga (20.3.1946); Izjave Marka Marinkovića iz Miljevaca (27.3.1946), Đure Vujića iz Donje Bukovice (27.3.1946); Josipa Lendela iz Nove Bukovice (27.3.1946), Josipa Rastije iz Sopja (25.3.1946), Josipa Bričkovića iz Đurinog Luga (29.3.1946), Laze Horvata iz Bistrice (26.3.1946), Josipa Babića iz Vaške (27.3.1946), Marka Mikića iz Predrijeva (29.3.1946), Luke Krznarića iz Gornjeg Viljeva (27.3.1946), Marka Krnjatića iz Kapinaca (25.3.1945) Mile Radusina iz Aleksandrovca (29.3.1946), Ive Benka iz Donjih Kusionja (16.3.1946), Dragutina Biondića iz Šaševa (23.3.1946), Andrije Medića iz Medinaca (23.3.1946). Navedene izjave su potvrđene od većeg broja savremenika i meštana navedenih svedoka čiji su potpisi ili kraće izjave priloženi uz glavnu izjavu u svakom dokumentu.

Kao što je navedeno, jedinice 3. armije JA izvršile su 12. aprila 1945. proboj Sremskog fronta. Istog dana jedinice 16. i 51. vojvođanske divizije forsirale su Dravu kod Narda, nakon čega su oslobodile Valpovo. Konačno oslobođenje slatinskog kraja usledilo je kroz osam, odnosno devet dana. Već 15. aprila delovi 16. vojvođanske divizije JA u sadejstvu s 28. pukom 3. pešadijske divizije Narodne vojske Bugarske, nakon prethodnog forsiranja Drave, oslobodili su Donji Miholjac. Prethodnog dana oslobođen je Osijek. Narednog dana, 16. aprila, jedinice 6. slavonskog korpusa i 16. i 36. vojvođanske divizije 3. armije JA, nakon dvodnevne borbe, oslobodile su Našice, a odmah zatim i Đurđenovac. Istog dana jedinice 21. srpske i 6. ličke divizije oslobodile su Đakovo. Jedinice 11. vazduhoplovne divizije Wehrmachta, koje su potisnute iz Donjeg Miholjca i Našica, odstupale su prema Slatini i Virovitici. S njima su se povlačile i postrojbe 2. stajaćeg djelatnog zdruza UV pod komandom pukovnika Stiera, koji je bio ranjen u odstupanju. Osamnaestog aprila delovi 11. vazduhoplovne divizije proterani su preko Novodravskog kanala. Od Našica prema Slatini probijale su se 16. i 36, a od Miholjca prema Čađavici 51. vojvođanska divizija JA. U međuvremenu, na području Virovitice i Slatine jedinice 40. slavonske i 32. zagorske divizije JA vodile su borbe s delovima 15. kozačkog korpusa. U prvoj polovini aprila na potezu Virovitica – Suhopolje – Cabuna i Suhopolje-Pčelić bila su stacionirana tri puka 1. kozačke divizije ili oko 4.600 kozaka. Na potezu Bakić – Slatina – Bukovica – Čačinci – Orahovica nalazili su se znatni delovi 2. kozačke divizije. U Slatini su se nalazile tri satnije, a u Bistrici jedna satnija 16. bojne UV. Istovremeno, na području Viljeva i Donjeg Miholjca nalazila se 15. bojna UV. Na slatinskom području bila su stacionirana i dva bataljna SS-policije: u Sladojevcima 9. bataljon, dok se 6. bataljon početkom aprila povukao iz Čeralija.⁹²⁹ Jedinice 12. slavonske divizije u tom razdoblju delovale su na području Daruvara i Pakraca.

929 *Zbornik NOR-a*, XI/3, Beograd, 1976, dok. 5, str. 54: Zapovijest Štaba 6. korpusa JA, 10.3.1945.

Štabovi 16. i 32. divizije JA formirali su zajednički operativni štab koji je imao zadatak da osmisli plan napada na Podravsku Slatinu. Na čelu operativnog štaba bili su se Rade Bulat, komandant 32. divizije, i Marko Peričin Kamenjar, komandant 16. divizije JA. Sedište operativnog štaba uoči napada na Slatinu nalazilo se u Lipovcu. Boravak operativnog štaba u Lipovcu bio je poslednji odjek istorijskih događaja koji su se obušili na to malo selo smešteno u šumi između Čeralija i Slatine koje je raseljeno u godinama nakon Drugog svetskog rata. Štab 32. divizije nalazio se u Voćinu, a štab 16. divizije u Humu. Delovi 16. divizije JA 19. aprila oslobodili su Orahovicu i Čačince, nakon čega su 1. i 2. brigada 16. divizije upućene na prostor između Đulovca i Pčelića, a 4. brigada prema Slatini, pravcem Čeralije – Lipovac – Slatina. Istovremeno, 18–19. aprila dve brigade 51. vojvođanske divizije pokušale su da formiraju mostobran na levoj obali Novodravskog kanala kod Dobrovića, ali je njihovo napredovanje bilo znatno usporeno zbog jakog otpora protivnika. U momentu kada su se snage 6. brigade 16. divizije i 4. brigade 32. divizije približile minskim poljima na južnim, brdovitim prilazima Slatini, snage Wehrmachta su još uvek držale pod kontrolom celo područje između Mikleuša i Slatine i sva naselja na levoj obali Novodravskog kanala od Dobrovića do Čađavice. Neposredno uoči napada na Slatinu, 8. i 12. brigada 51. divizije bezuspešno su pokušale da uspostave širi mostobran kod Dobrovića i Adolfovca, pri čemu su pretrpele gubitke od 50 poginulih, pet nestalih i oko 175 ranjenih boraca. Bili su to najveći gubici JA u borbama za konačno oslobođenje slatinskog kraja. Neuspeh je pretrpeo i bugarski puk u pokušaju prebacivanja preko kanala kod Čađavice. Zbog toga je brz, dobro osmišljen i efikasno izveden napad na Slatinu, koji je usledio u večernjim satima 20. aprila, bio presudan u proterivanju snaga Wehrmachta s područja slatinske Podravine, čime je ubrzano i oslobođenje Virovitice. Najveću zaslugu za to snose štabovi 16. i 32. divizije. U napadu na Slatinu, koji je otpočeo u večernjim satima 20. aprila, učestvovala su 4. brigada 16. divizije, koja je nadirala iz pravca Kozica i Popišanog brda, i 4. brigada 32. divizije, koja je napadala iz pravca Sladojevaca i Slatinskih vinograda. Istovremeno, 3. brigada

32. divizije dobila je zadatak da napadne Sladojevce, a 1. brigada 16. divizije trebalo je da napadne Pčelić i, nakon što ga zauzme, da izvrši prodor prema komunikaciji Suhopolje – Cabuna. Kao i tokom 1944, kada je grad dvaput bio oslobođan, i tokom trećeg zauzimanja grada od strane partizana ključno je bilo zauzimanje brda Brežić, južno od grada. "Posle žestoke kratke borbe naše jedinice izbacile su neprijatelja iz ove prostorije, a zatim u dve kolone nastavile prodiranje u Podravsku Slatinu... Borba za grad bila je žilava i uporna. Neprijatelj je minirao sve prilaze u grad i davao otpor iz pojedinih kuća." Do ponoći nemačke i ustaške snage povukle su se iz grada u pravcu Bakića. Glavnina osovinskih snaga povukla se iz grada pre otpočinjanja napada. U borbi za zauzimanje Slatine Zagorci su imali petoricu, a Vojvođani 16 poginulih boraca. Istovremeno, dve brigade 51. divizije proterale su nemačku vojsku iz Adolfovca i Donjih Bazija. Isto je učinio bugarski puk u Čađavici, nakon čega je zauzeo Noskovce i Gornje Predrijevo. Pad Slatine ubrzao je povlačenje osovinskih snaga s prostora između Slatine i Čačinaca. U noći 20–21. aprila delovi 36. divizije zauzeli su Novu Bukovicu, a delovi 16. divizije Pčelić. Pripadnici 6. vojvođanske brigade, koji su zajedno s 5. vojvođanskom brigadom zauzeli Bukovicu, sutradan su odmenili 4. vojvođansku brigadu u Slatini (4. brigada se povukla na odmor u Hum) i istog dana su zauzeli Kozice. Ista brigada je krajem dana proterala osovinske trupe iz Sladojevaca.⁹³⁰

Revizionistički pisci i lokalni antikomunistički hroničari, kao ni objavljena dokumenta o partizanskoj represiji u Slavoniji, ne daju relevantne podatke o primerima masovne represije nakon konačnog oslobođenja Slatine. Na osnovu toga možemo zaključiti da masovne represije, naročito masovnih likvidacija, karakterističnih za postupa-

930 *Zbornik NOR-a*, XI/3, Beograd, 1976, dok. 58, str. 54; *Isto*, dok. 60, str. 62; Zapovest Štaba 3. armije, 21.4.1945; *Isto*, dok. 62, str. 299; Izveštaj Štabu 16. divizije Štabu 3. armije JA, 21.4.1945; *Trideset druga divizija. Ljudi i događaji 32. divizije u narodnooslobodilačkoj borbi*, (ur. Emil Ivanc), ["*Војна релација 4. бригаде 32. дивизије за ИВ 1945.*"], Zagreb, 1975, str. 278–279; Шпиро Ларатор, *н.д.*, стр. 239–240; Sreta Savić, *n. d.*, str. 176–178; Živan M. Ninković, *Šesta vojvođanska udarna brigada*, Beograd, 1973, str. 151–152.

nja partizana u nekim oslobođenim gradovima, nije bilo u Slatini. Korišćeni izvori ukazuju na to da su antipartizanski nastrojani pojedinci blagovremeno odstupili prema severozapadnom delu Hrvatske. “Prilikom povlačenja neprijatelja ostalo je dosta loše stanje u okrugu [Našice]. Neprijatelj je opljačkao sve do čega je došao, na naročito je pljačkao na kotaru Podravska Slatina i u samoj Slatini. Neprijatelj je preko raznih njihovih prijatelja uspio zavesti jedan dio hrvatske omladine, tako da je na primjer u Sladojvcima pop privukao omladinu, koja se ranije za vrijeme našeg boravka u Slatini nije pokazala loša, dok je sada za vrijeme zadnjeg boravka njemačkih i ustaških bandita pod rukovodstvom popa pjevala razne pjesme protiv partizana i pomogla je praviti utvrđenje oko crkve u Sladojvcima. Isti pop obukao je ustaško odijelo sa činom satnika i pobjegao sa bandom.”⁹³¹

Takođe, objavljeni izvori o partizanskoj represiji i napisi anti-komunističkih publicista ne ukazuju na primere masovnih likvidacija ratnih zarobljenika na području kotara Podravska Slatina nakon oslobođenja. Ipak, u susjednom virovitičkom kotaru dogodile su se masovne likvidacije ratnih zarobljenika. U jednoj šumi u blizini Suhopolja, navodno sredinom juna 1945, izvršena je masovna likvidacija većeg broja pripadnika OS NDH. Hrvatska historiografija je ukazala na taj događaj objavljivanjem pisma šestorice partizana hrvatske nacionalnosti iz Suhopolja upućenog Andriji Hebrangu, 20. jula 1945. “Pred oko mjesec dana bilo je dotjerano u Suhopolje nekoliko stotina zarobljenika, koje su otpremili u obližnju šumu i tamo sve potukli. Iste su najprije izprebijali, pa su onda klali. To su izvršili drugovi iz 4. bataljona 5. proleterske crnogorske brigade koji su bili onda u Suhopolju, a kada su se vraćali u Suhopolje govorili su narodu kako su ih klali. Ovi isti drugovi koji su bili u 5. proleterskoj crnogorskoj brigadi govorili su narodu da su ranije bili četnici, a sada su prešli u partizane.” U dokumentu se sugerije da su pobijeni vojnici bili hrvatske nacio-

931 DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 15, Okružni NOO Našice Oblasnom NOO za Slavoniju, 12.5.1945.

nalnosti, pri čemu se ne navodi da li su bili ustaše ili domobrani, osim što se navodi da su kroz Suhopolje u tom razdoblju prolazile kolone zarobljenih ustaša i domobrana.⁹³² Autori pisma navedeno masovno stradanje ne dovode u vezu s domaćim stanovništvom, ni kada je reč o stradalima ni kada je reč o počiniocima. Navedeno stratište se u savremenim interpretacijama i komemorativnim praksama vezuje za lokalitet Duboki jarak (poslednjih godina sugestivno preimenovan u Mrtvi jarak) u šumi u blizini sela Mala Trapinska i Pepelana, nedaleko od Pčelića, u relativnoj blizini Suhopolja. Lokalitet je smešten desetak kilometara od najbližih naselja koja su pripadala kotaru Podravska Slatina.⁹³³

Savremeno lociranje stratišta koje se vezuje za masovnu likvidaciju zarobljenih pripadnika OS NDH opisano u pismu suhopoljskih partizana Andriji Hebrangu poklapa se s lokacijom koja je 14. jula 1945. ispitana od strane komisije koju je formirao Okružni NOO Virovitica. Naime, Oblasni NOO za Slavoniju je 13. jula 1945. izdao direktivu Okružnom NOO Virovitica da proverí glasine da se u šumi u

932 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*, (pr. Zdravko Dizdar i dr.), Slavonski Brod, 2005, dok. 76, str. 224: Zapisnik sa sastanka boraca Suhopolja upućen Andriji Hebrangu, 20.7.1945; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja*, (pr. Vladimir Geiger i dr.), Slavonski Brod, 2006, dok. 91, str. 300: Zapisnik sa sastanka boraca Suhopolja upućen Andriji Hebrangu, 20.7.1945.

933 Na lokalitetu Duboki jarak u Trapinskoj šumi 2010. podignut je spomenik na kome piše: "Na ovom mjestu, zvanom Mrtvi jarak Titovi su partizani po završetku Drugog svjetskog rata poubijali na stotine nedužnih hrvatskih domobrana." Lokalitet je postao središnje mesto okupljanja antikomunističkih aktivista i desničara Virovitičko-podravske županije povodom obeležavanja Evropskog dana sećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima. Prilikom otkrivanja spomenika tadašnja načelnica općine Suhopolje Zlata Šljivac iznela je neutemeljenu konstataciju u pogledu broja stradalih i motivu počinilaca: "Nikada ne smijemo zaboraviti nedužne ljude koji su pobijeni bez suda i presude u vrijeme kada je Drugi svjetski rat odavno završio i to samo zato što su bili Hrvati. Na samo dva stratišta u okolici Suhopolja, u Pčeliću i Mrtvom jarku, pobijeno je oko 1.300 nedužnih hrvatskih civila i vojnika." ("Otkriven spomenik hrvatskim žrtvama u Mrtvom jarku kod Suhopolja", portal virovitica.net, 9.10.2010. <http://www.virovitica.net/otkriven-spomenik-hrvatskim-zrtvama-u-mrtvom-jarku-kod-suhopolja/14335/>)

blizini Trapinske nalazi “250 pobijenih zarobljenika koji nisu pokopani”. Okružni NOO formirao je komisiju koja je već 14. jula izašla na teren (šuma Rastik u blizini Male Trapinske i Pepelane).⁹³⁴ Jelka Utješinović, pročelnica zdravstvenog odjela Okružnog NOO Virovitica, u zapisniku od 14. jula 1945. navodi da je 16. juna saznala “da se u šumi Trapinska kod Pepelane, općine Suhopolje, kotara Virovitica, nalaze lješevi nepoznatih ljudi u većem broju već u raspadanju, koji nisu bili najbolje zakopani.” Kotarski NOO formirao je komisiju koja je odmah nakon 16. juna “poslala na lice mjesta dovoljan broj ljudi koji su sve lješeve u rake metar i pol dubine pokopali”. U zapisniku se ne navodi datum pokopavanja, ali se može pretpostaviti da je pokopavanje izvršeno nedugo nakon 16. juna. “Lješevi su bili većinom obučeni u civilna odijela, a bilo ih je manji broj u domobranskom i žandarskom odijelu. Bili su svi vezani jedan sa drugim konopcem i vrlo plitko pokopani, tako da je lješeve iz tih plitkih jama voda otkrila. Lješeva je bilo oko 250 i kada su ih pokopali bili su u raspadnutom stanju, tako da su im odpadale noge i ruke, kada su ih za njih uzimali. Prema tome, izgleda da su lješevi starijeg datuma, tj. da potječu još iz borbi JA i banditske vojske, koja se je najžešće vodila baš u predjelu gdje su se lješevi nalazili, naročito oko mjesta Pčelića i Pepelane... Spomenuti lješevi su svakako starijeg datuma, tj. najmanje mjesec dana stari, što se vidi po tome da su bili u stanju potpunog raspadanja.” Zapisnik se završava konstatacijom da “počinitelje nije moguće ustanoviti jer se je to dogodilo u vrijeme borbi za oslobođenje ovih krajeva”, odnosno u drugoj polovini aprila 1945.⁹³⁵ Dakle, prethodno citirani izvor otklonio je tvrdnju da se sredinom jula 1945. u šumi u blizini Trapinske nalaze nepokopani leševi, budući da je u drugoj polovini juna izvršeno ponovno pokopavanje posmrtnih ostataka oko 250 nepoznatih lica.

934 DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 26, Oblasni NOO za Slavoniju /Otsjek za javni red i sigurnost/ Okružnom NOO Virovitica, Osijek, 13.7.1945; DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 26, Okružni NOO Virovitica Oblasnom NOO za Slavoniju, 1.8.1945.

935 DAO, 45, Oblasni NOO za Slavoniju, k. 26, Zapisnik od 14.7.1945. sastavljen kod Okružnog NOO Virovitica.

Izjava Jelke Utješinović, koju je potvrdio Kotarski NOO Virovitica, podrazumeva da je reč o leševima osoba koje su pobijene najkasnije sredinom maja 1945. Ukoliko je reč o likvidiranim zarobljenim pripadnicima OS NDH, masovna likvidacija na toj lokaciji svakako nema veze s potencijalnom masovnom likvidacijom koja se navodi u pismu Andriji Hebrangu. Međutim, protagonisti savremenih komemorativnih praksi, uključujući predstavnike lokalne i županijske vlasti, kao i mediji koji prate navedene prakse, uporno dovode u vezu lokaciju o kojoj se govori u izveštaju Jelke Utješinović s potencijalnim masovnim ubistvom koji se navodi u pismu petorice bivših partizana iz Suhopolja. Budući da navodi iz njihovog pisma nisu potvrđeni u drugim izvorima, treba ih koristiti s oprezom.⁹³⁶ Jedan recentni partizanski izvor navodi da je u okolini Virovitice, u selu Gradac (verovatno je u pitanju Stari Gradac, smešten 14 km zapadno od Virovitice), sredinom juna 1945. izvršeno streljanje 312 zarobljenih pripadnika OS NDH. Streljanje je izvršila 17. slavonska brigada 28. slavonske divizije. Izvor je nedorečen u pogledu strukture streljanih, osim što pominje da su s streljanja pobjegla petorica ustaša.⁹³⁷ Sudeći prema dostupnim izvorima, na području kotara Podravska Slatina nakon rata nisu vršene masovne likvidacije zarobljenih pripadnika OS NDH i OS Trećeg Reicha.

936 Istoričarka Martina Grahek Ravančić, koja je pisala o posleratnim masovnim likvidacijama zarobljenih pripadnika OS NDH, koristila je navedeni izvor, odnosno pismo Andriji Hebrangu od 20.7.1945. Međutim, iako je citirala delove tog pisma u svom magistarskom radu, nije konstatovala tvrdnju o navodnom masovnom klanju zarobljenih pripadnika OS NDH sredinom juna 1945. u blizini Suhopolja. Uporediti: Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009, str. 293.

937 *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti: Slavonija, Srijem i Baranja*, (pr. Vladimir Geiger i dr.), Slavonski Brod, 2006, dok. 62, str. 217: Primljena depeša 17. brigade 28. divizije JA, 18.6.1945.

Zaključak

Prošlost Slavonije u Drugom svetskom ratu istražena je samo u segmentu razvoja partizanskog pokreta i oružanih snaga NOVJ. Socijalistička historiografija nije iscrpno rekonstruisala razvoj partizanskog pokreta u svim delovima Slavonije. Ostali važni aspekti istorije Slavonije 1941–1945, napose nastanak i razvoj organa ustaške vlasti i zločini ustaškog režima, ostali su neistraženi tokom socijalističkog razdoblja. Hrvatska i srpska historiografija nakon nestanka jugoslovenske države vrlo su slabo istraživale prošlost Slavonije tokom perioda NDH – iako je u međuvremenu postala dostupna dokumentacija koja istoričarima i drugim istraživačima nije bila pristupačna u prethodnom razdoblju. Hrvatska postsocijalistička historiografija vrlo retko se upušta u istraživanja zločina NDH, iako je u Hrvatskoj maksimalno liberalizovana dostupnost dokumentacije koja se odnosi na zločine ustaške države, dok savremeni srpski istoričari vrlo retko istražuju u arhivima u Hrvatskoj, pri čemu se može konstatovati da je i dokumentacija o zločinima NDH koja se čuva u beogradskim arhivima nedovoljno ili čak slabo istražena. Ujedno, jugoslovenska “partizanska” historiografija nije iscrpla sve aspekte razvoja partizanskog pokreta u Slavoniji.

Istorijsko iskustvo stanovništva kotara Podravska Slatina u Drugom svetskom ratu nije bilo predmet iscrpnog istraživanja i detaljne istorijske analize od strane istoričara iako je sačuvan vrlo bogat korpus istorijskih izvora o prošlosti slatinskog područja 1941–1945. Jedinu izuzetak predstavljaju dva rada Filipa Škiljana, hrvatskog istoričara mlađe generacije, koji je istražio neke bitne aspekte istorijata slatinskog kotara od početka rata do sredine 1942, pre svega kada je reč o zločinima ustaškog režima i pokatoličavanju srpskog stanovništva. Tokom istraživanja teme i pisanja monografije koristio sam Škiljanove

rezultate o pokatoličavanju i nastojao sam dopuniti njegove rezultate o zločinima ustaškog režima od aprila 1941. do juna 1942. Malobrojnost historiografskih radova i nepostojanje memoarskih publikacija jedino je bilo moguće nadomestiti iscrpnim arhivskim istraživanjima. Za potrebe pisanja monografije izvršena su istraživanja u šest arhiva u Hrvatskoj i Srbiji. Bogata arhivska građa omogućila je detaljnu rekonstrukciju najvažnijih događaja na slatinskom i potpapučkom području tokom Drugog svetskog rata. Pojedini događaji koji su rekonstruirani u knjizi u međuvremenu su nestali iz kolektivne memorije ili su obavijeni maglom prošlosti.

Na osnovu nekorišćenih arhivskih izvora u knjizi su obrađeni pojedini masovni ratni zločini OS NDH i OS Trećeg Reicha, napose zločini Ustaške vojnice, koji dosad nisu konstatovani u naučnoj historiografiji a neki, zapravo većina, ni u ostaloj literaturi: Krajna/Duzluk (6.2.1942: 13 žrtava), Sekulinci/Voćin (III 1942: 15), Macute (10.7.1942: 5), Lisičine (1.8.1942: 6), Pivnica (15.9.1942: 9), Velika Klisa/Kuzma (25.9.1942: 7), Orahovica (X 1942: 11), Nova Krivaja (29.10.1942: 28), Popovac (20.12.1942: 36), Kometnik (20.12.1942: 8), Macute (19.3.1943: 7), Dobrić (22.3.1943: 7), Vučjak Kamenski (23.3.1944: 80-150), Čeralije (1-30.4.1943: 20); Gornji Meljani: 24.4.1943: 6), Lisičine (28.4.1943: 10), Velika Klisa (13.7.1943: 26), Kuzma (15.7.1943: 7), Prekoračani/Pušina (17.7.1943: 6), Suha Mlaka (18.7.1943: 36), Humljani (27.11.1943: 10), Kapelna (15.1.1944: 29), Pčelić (6.2.1944: 17), Čačinci (29.3.1944: 11), Podravska Slatina (7-20.4.1944: 16), Bokane (7-9.4.1944: 15), Macute (7-8.4.1944: 26), Kometnik (8.4.1944: 13), Čeralije (8-22.4.1944: 25), Lipovac (9.4.1944: 8), Smude (26-30.4.1944: 6), Lipovac (27.4.1944: 6), Sekulinci (27.4.1944: 7), Voćin (27.4-8.5.1944: 16), Rijenci (28-29.4.1944: 31), Slatinski Drenovac (4.5.1944: 11), Lukavac (12.5.1944: 28), Lipovac (3.7.1944: 10), Lukavac (16.7.1944: 7). U navedenim zločinima stradalo je najmanje 635 osoba. Nijedno srpsko ili pretežno srpsko selo u seoskim općinama Voćin, Čeralije i Slatinski Drenovac nije bilo pošteđeno masovnog zločina OS NDH, pri čemu su neka sela u dva ili više navrata bila mesta masovnih zločina ili masovne internacije u ustaške logore. Osim

toga, svako srpsko ili pretežno srpsko selo u navedenim općinama bilo je u potpunosti opljačkano i do temelja spaljeno. Kada je reč o stupnju materijalnog uništavanja tokom rata, sela u Brđanskoj izdvajaju se u odnosu na sve delove Slavonije.

Ustaška država je započela s progonom i ubijanjem srpskog stanovništva, kao najbrojnije manjine prema kojoj je ustaški pokret gajio najizrazitiju netrpeljivost, već u prvim danima nakon ustanovljenja NDH. Hapšenja, progoni, mučenja u zatvorima i ubijanja Srba u proleće 1941. bili su učestali u svim delovima NDH, iako su primeri masovnih likvidacija bili učestaliji na područjima južno od Save. Ustaše su do početka 1942. nastojali da "srpsko pitanje" u Slavoniji rešavaju prvenstveno politikom progona, odnosno etničkog čišćenja srpskih naselja nastalih u međuratnom razdoblju i dela društveno najuticajnijih starosedelaca, zatim politikom denacionalizacije, odnosno pokatoličavanjem gotovo celokupne srpske zajednice. Tokom prve ratne godine, primeri direktnog terora, odnosno masovnih likvidacija u srpskim naseljima u Slavoniji bili su retki u odnosu na slične primere u delovima NDH južno od Save. Juna 1941. zabeleženo je nekoliko takvih primera, uključujući i ubistvo 11 meštana Petrovca u slatinskom kotaru, koji su se odnosili na ubijanje muških stanovnika u dobrovoljačkim naseljima. Takva ubistva bila su deo mehanizma pritiska u okviru kampanje progona srpskih međuratnih naseljenika. Do početka avgusta 1941. s područja kotara Podravska Slatina iz desetak dobrovoljačkih naselja u Srbiju je proterano preko 4.000 Srba. Tokom navedene kampanje proterano je nekoliko desetina srpskih starosedelačkih porodica. Nakon proterivanja dobrovoljačkih i manjeg dela starosedelačkih srpskih porodica usledila je vrlo ambiciozna kampanja pokatoličavanja srpskog i jevrejskog stanovništva. Prema dostupnim podacima, srpsko stanovništvo je pokatoličeno u 32 od 37 naselja u kojima je živelo na području kotara, a jevrejsko stanovništvo u dva naselja. Veru je prinudno promenilo blizu 8.000 Srba i stotinjak Jevreja. Romsko stanovništvo, koje je najvećim delom ispovedalo pravoslavnu veru, nije bilo obuhvaćeno pokatoličavanjem. Razlog je očigledan: Romi nisu bili predviđeni da budu nacionalno asimilovani.

Pokatoličavanje, pored namere ustaške politike da izvrši denacionalizaciju, bilo je motivisano i zastrašivanjem i pacifikacijom srpskog stanovništva, budući da su predstavnici ustaške vlasti uoči pokatoličavanja pretili Srbima da će biti internirani u logore ukoliko ne prihvate da napuste pravoslavnu veru. Istovremeno, najveći broj Srba na području kotara pokatoličen je u razdoblju kada je već organizovano jezgro ustaničkog partizanskog pokreta, usled čega je zastrašivanje dobilo funkciju preventivne pacifikacije srpskih masa. Korišćeni izvori sugerišu da su ustaše 1941. na području kotara ubili 38 lica, dok je 57 stanovnika sprovedeno u druge delove NDH, napose u Osijek, Koprivnicu, Gospić-Jadovno i Jasenovac, gde su ubijeni u tamošnjim zatvorima i logorima. Poznati su podaci o najmanje 480 uhapšenih stanovnika kotara tokom 1941, od čega su gotovo svi bili srpske nacionalnosti, pri čemu je realan broj uhapšenih i represiranih osoba iznosio između 500 i 600. Lokalna ustaška vlast tokom prve ratne godine podvrgavala je merama terora one pripadnike srpske zajednice za koje je smatrala da imaju najizraženiji društveni uticaj.

Iskustvo srpskih stanovnika Kometnika i Dobrića, s početka januara 1942, trajno je izmenilo položaj srpske zajednice ne samo u tom delu Slavonije. Ustaše su 13-14. januara 1942. izvršili likvidaciju oko 220 srpskih muškarca iz ta dva sela. Bio je to dotad najmasovniji zločin ustaša nad srpskim seoskim stanovništvom u Slavoniji. Oni koji su osmislili, organizovali i sproveli taj zločin za cilj su imali zastrašivanje lokalnog srpskog stanovništva kako se ne bi usudilo pružati utočište i drugu vrstu pomoći pripadnicima antifašističkog pokreta. Međutim, taj događaj je uticao da se lokalno srpsko stanovništvo sve više veže za partizanski pokret, koji je upravo u tom razdoblju bio u nastanku u šumama u južnom, planinskom delu kotara, na području Papuka i pojedinih potpapučkih srpskih sela. Nakon masovnog zločina 13-14. januara, u prvoj polovini 1942. na području kotara Podravska Slatina od strane ustaša izvršeno je hapšenje 72 muška stanovnika srpske nacionalnosti u osam sela. Od 72 uhapšenika, ustaše su na licu mesta ubili 43, a šestorica su kasnije ubijena u logorima. Od sredine 1942. prilikom srpskih mladića u redove partizanske vojske postao je masovan, ne

samo iz sela koja su u prvim mesecima 1942. bila izložena najozbiljnijem teroru već i iz svih srpskih naselja u brdskom delu kotara, ali i iz naselja u kojima su živeli Srbi, a koja su smeštena u ravničarskom delu kotara koji je ustaška vlast sve do jeseni 1944. držala pod čvršćom kontrolom nego deo kotara u podnožju Papuka. Među lokalnim srpskim stanovništvom sredinom 1942. definitivno je preovladalo mišljenje da je vladavinu ustaškog režima moguće preživeti prvenstveno aktivnim suprotstavljanjem režimu.

Početkom juna 1942. ustaška vlast je u ravničarskom delu kotara sprovela hapšenje i internaciju svih Roma i Jevreja. U hapšenju su učestvovali pripadnici redarstva i Ustaške pripremljene bojne Velike župe Baranja. Numerički podaci govore da su najmanje 952 Roma sa slatinskog i čađavičkog područja, koji su bili stanovnici 21 naselja, ubijeni u Jasenovcu, od čega je 807 poimenice identifikovano. Broj od 952 nije konačan i može se realno pretpostaviti da je s područja kotara Podravska Slatina i dva sela s područja kotara Donji Miholjac, koja su posle rata pripala slatinskom kotaru, u Jasenovac deportovano preko hiljadu Roma. Nema podataka da je neko od njih preživeo boravak u logoru. Većina ih je ubijena već u leto 1942. Po masovnosti se naročito izdvaja stradanje Roma iz Sopja budući da je preko 200 Roma iz tog sela ubijeno u Jasenovcu. Poređenjem s drugim etničkim grupama izloženim uništenju, Romi su srazmerno najveće žrtve u kotaru Podravska Slatina. O internaciji Jevreja s područja kotara Podravska Slatina i općine Čađavica, sačuvano je više izvora nego o internaciji lokalnih Roma. Internacija lokalnih Jevreja otpočela je 6. juna 1942, kada je u privremeni logor u Noskovačkoj Dubravi, gde je internirano najmanje 136 Jevreja koji su bili stanovnici osam naselja u slatinskom kotaru. Istovremeno, u privremeni logor u Donjem Miholjcu internirano je 11 Jevreja iz Čađavice. Nakon privremenog boravka u Noskovačkoj Dubravi i Donjem Miholjcu, slatinski i čađavički Jevreji internirani su u logor Tenja kod Osijeka nakon čega su deportovani u logor Auschwitz gde su skoro svi pobijeni početkom septembra 1942. Prethodno je od strane ustaša uhapšeno 11 stanovnika kotara koji su potom ubijeni u ustaškim i, manjim delom, nemačkim logorima. Ukupan broj po-

imenice poznatih Jevreja sa slatinskog i čađavičkog područja koji su stradali tokom Holokausta iznosi 159. To najverovatnije nisu konačni podaci. Realno je pretpostaviti da je ukupan broj žrtava Holokausta na slatinskom i čađavičkom području iznosio između 160 i 170.

Snage NDH su od 20. avgusta do 19. septembra 1942. internirale u ustaške logore oko 800 lica srpske nacionalnosti, svih uzrasta i oba pola, s područja slatinskog kotara, odnosno stanovnika osam sela, od kojih je u logorima stradalo najmanje 376. Većina interniraca je uhapšena od strane Domobranstva, od 5. do 19. septembra, uoči, tokom i neposredno nakon sprovođenja antipartizanske vojne akcije OS NDH. Smrtno stradali internirci najvećim delom ubijeni su u logorima do kraja 1942, kao zatočenici logora u Staroj Gradiški, u manjoj meri i kao logoraši nekih drugih ustaških logora. Najveći broj stradalih (113) bili su stanovnici Popovca. Istovremeno kada su pripadnici Domobranstva vršili masovnu internaciju meštana srpskih sela oko Voćina, od 10. do 12. septembra pripadnici iste formacije uhvatili su i internirali oko 800 stanovnika pet srpskih sela u okolini Đulovca, takođe bez obzira na pol i uzrast. Od tog broja u ustaškim logorima smrtno su stradala najmanje 394 internirca. Izvori NDH ne navode da je prilikom "podhvata kod Voćina", odnosno prilikom internacije srpskih meštana šest sela u općini Voćin, zabeležen i najmanji otpor lokalnog stanovništva ili partizana. Isti izvori, kada govore o internaciji srpskih meštana pet sela u okolini Đulovca, u istom razdoblju, izričito navode da tom prilikom nije zabeležen otpor stanovništva niti partizana. Od 13 sela s područja Voćina i Đulovca, jedino stanovnici sela Kuzma nisu pokatoličeni u prethodnom razdoblju. Stanovnicima ostalih 12 sela prelazak na rimokatoličku veru nije značio poštedu internacije, mučenja i stradanja u logorima.

Stanovnici brđanskih sela koji su pohvatani i internirani septembra 1942. nisu odmah ubijeni, odnosno nisu ubijeni tokom upada OS NDH u njihova sela, prvenstveno zahvaljujući činjenici da su uhapšeni od strane Domobranstva, a ne od strane Ustaške vojnice. Internacija u jasenovački sistem logora, pod kontrolom ustaša, značila je smrt za velik broj interniraca. Oni nisu dugo čekali na smrt budući

da je većina likvidirana već 1. novembra 1942. Upadi Ustaške vojnice u brđanska sela i hvatanje onih koji su prethodno, tokom avgusta i septembra, izbegli hapšenje i internaciju značili su sigurnu smrt na licu mesta za sve one koje su ustaše zatekli u mestima u koja bi iznenađeno upali, bez obzira na starost i pol uhvaćenih meštana. To potvrđuju masakri ustaša nad 28 meštana Nove Krivaje (29. oktobar 1942) i 36 meštana Popovca (20. decembar 1942), kao i zločini iste formacije u skoro svim selima Brđanske tokom 1943–1944. Razvoj partizanskog pokreta onemogućio je OS NDH da vrše masovne internacije i masovne likvidacije stanovnika brđanskih sela koja su podržavala partizane. Tokom naredne tri godine evakuacije stanovništva uoči dolaska anti-partizanskih snaga bile su mnogo efikasnije nego tokom 1942.

Partizanske snage u Slavoniji sve do sredine oktobra 1942. sastojale su se od manjih jedinica, jačine nepotpunih bataljona, koje zbog nedovoljne brojnosti i slabog naoružanja nisu bile u stanju da kontinuirano vrše ozbiljnije vojne akcije, odnosno napade na utvrđene protivničke garnizone. Potreba za izvođenjem ozbiljnijih vojnih akcija uslovlila je formiranje prve partizanske brigade u Slavoniji. Nagli razvoj partizanskog pokreta u brdskoj Slavoniji usledio je nakon osnivanja 1. (12) slavonske brigade NOVJ (11. oktobar 1942) i prvog oslobođenja Voćina (12. decembar 1942). Ozbiljnije akcije nisu mogle biti izvođene bez mnogoljudne i mobilne vojne jedinice koja bi posedovala najznačajniji deo postojećeg teškog naoružanja. Zahvaljujući uspešnim akcijama na području Brđanske, odnosno zapleni naoružanja dovoljnog za opremanje dva nova bataljona, krajem decembra 1942. omogućeno je formiranje dve nove brigade: 16. i 17. slavonske brigade. Istovremeno, od tri postojeće slavonske brigade formirana je 4. (12) slavonska divizija čiji štab je koordinisao aktivnosti partizanskih brigada u brdskoj Slavoniji i slavonskoj Podravini. Napadi jedinica 4. (12) slavonske divizije na garnizone OS NDH u Virovitici i Slatini predstavljaju najznačajnije borbe vođene u Hrvatskoj februara 1943. Istog dana kada je izvršen napad na Viroviticu, 11. februara 1943, formirana je 18. slavonska brigada NOVJ. Zapravo, od početka februara pa sve do sredine septembra 1943, odnosno do događaja izazvanih kapi-

tulacijom Italije, najznačajnije borbe koje su vođene u Hrvatskoj odigravale su se u Slavoniji. Ni u jednoj drugoj oblasti u Hrvatskoj snage NOVJ nisu u tom razdoblju uspele da napadnu toliki broj garnizona OS NDH, što je ponekad rezultiralo privremenim oslobađanjem većih mesta, a uvek je za posledicu imalo zaplenu velike količine naoružanja. Partizanski pokret u Slavoniji u navedenom razdoblju izdvajao se u odnosu na druge delove Hrvatske i po značajnijem prilivu novih boraca. Pojačane aktivnosti i brojčano i efektivno narastanje partizanskog pokreta doprineli su da u tom razdoblju, od februara do septembra 1943, protiv slavonskih partizana budu organizovane dve vojne operacije nemačkih i ustaško-domobranskih snaga (Operacija "Braun" i Operacija "Paula"), što Slavoniju takođe izdvaja u odnosu na druga ratišta u Hrvatskoj.

Nakon drugog oslobođenja (11. januar 1943) Voćin je ostao slobodan sve do otpočinjanja Operacije "Braun", kada su ga 20-21. marta zauzele nemačke i domobranske snage. Operacija "Braun" bila je neuspešna u ishodu. Snage NOVJ ne samo što nisu uništene nego su i nanete teške gubitke protivniku. Najznačajnija borba tokom operacije odigrala se 16. aprila u blizini sela Šušnjar ("Šušnjarska bitka"). Reč je o najvećoj pobedi koju su partizani postigli u Slavoniji u dotadašnjem toku rata. Partizani su u toj borbi zaplenili znatnu količinu teškog i lakog naoružanja, što im je omogućilo stvaranje novih brigada i artiljerijskih divizionata. Tokom i neposredno nakon Operacije "Braun" u nekoliko sela u Brđanskoj zabeleženi su masovni zločini Ustaške vojnice i SS-policije nad srpskim civilnim stanovništvom: nasilnom smrću je umrlo 65 osoba, različitog uzrasta i oba pola, najvećim delom usled direktnog terora. U Kamenskom Vučjaku pripadnici Domobranstva NDH ubili su, prema različitim izvorima, između 80 i 150 osoba, pretežno srpskih civila s područja Kamenske.

Tokom Operacije "Braun", OS NDH ponovo su se utvrdile u Voćinu. Treći napad slavonskih partizana na Voćin otpočeo je 8. maja 1943. Mesto je privremeno oslobođeno nakon dvodnevni borbi i ostalo je slobodno sve do 15. jula 1943, kada je privremeno zauzeto od strane Ustaške vojnice i Wehrmachta u toku Operacije "Paula". Nakon

okončanja te operacije, od kraja jula 1943. pa sve do 26. aprila 1944, odnosno do otpočinjanja Operacije “Ungewitter” (“Oluja”), Voćin je bio slobodan. Borbe za Voćin maja 1943. predstavljaju najznačajnije borbene aktivnosti NOVJ na tlu Hrvatske sredinom 1943. Voćin se našao u središtu borbe slavonskih partizana, stoga nije neobično što je nakon trećeg oslobođenja Voćina došlo do formiranja još jedne brigade NOVJ u Slavoniji: 17. maja u Slatinskom Drenovcu formirana je 21. slavonska brigada. Štaviše, u rejonu Papuka 27. maja od 17. slavonske brigade i novoformirane 21. slavonske brigade formirana je 10. (28) slavonska divizija NOVJ. Ponovno oslobođenje Voćina potvrdilo je ključni značaj voćinskog i papučkog kraja za razvoj NOVJ u Slavoniji. Bez uspostavljanja partizanskog uporišta u potpapučkim selima ne bi došlo do stvaranja oslonca za partizanska dejstva u susednim delovima Slavonije. Srpska sela u Brđanskoj bila su mnogoljudnija i ekonomski naprednija od srpskih sela na ostatku slobodne teritorije u Slavoniji. Njihovo kontinuirano uključivanje u okvir slobodne teritorije predstavljalo je važnu osnovu za postojanje ekonomske baze partizanskog pokreta u Slavoniji. Sve do Operacije “Oluja”, krajem aprila 1944, glad nije predstavljala problem na partizanskoj teritoriji u Brđanskoj i u ostatku slobodne Slavonije. Zapravo, partizanska teritorija u Slavoniji tokom 1943. bila je jedino područje pod kontrolom NOVJ na kome nije bilo ozbiljne nestašice hrane. Nakon trećeg oslobođenja Voćina partizani su streljali između 30 i 40 domobrana. Bio je to prvi primer tako masovne likvidacije zarobljenih domobrana u Slavoniji. Istovremeno, partizani su toga dana pustili na slobodu nekoliko puta više domobrana. Partizanski izvori navode da je streljanje domobrana izvršeno zbog njihovog učešća u zločinima nad civilima i partizanskim ranjenicima u Kamenskom Vučjaku.

Uspesi partizana tokom i nakon Operacije “Braun” znatno su doprineli porastu propartizanskog sentimenta među hrvatskim stanovništvom u slavonskoj Podravini, napose u kotarima Virovitica i Donji Miholjac, ali sve više i u kotaru Podravska Slatina. Manji priliv hrvatskog stanovništva u redove partizana u slatinskom kotaru prvenstveno se može objasniti intenzivnijim pritiskom ustaških

vojnih i civilnih vlasti i ustaških simpatizera na lokalno hrvatsko stanovništvo. Od kraja 1943. pojedina hrvatska sela u slatinskoj Podravini postaju sve važniji ekonomski i politički oslonac partizanskog pokreta. Strukturni uslovi za razvoj antifašističkog pokreta u slatinskoj Podravini bili su nepovoljni zbog nepostojanja organizovanog levičarskog pokreta pre rata, što nije bio slučaj u virovitičkom kotaru. Tamo gde je ustaški pokret imao kapilarnije izgrađenu organizaciju onde je pritisak prema nenaklonjenom delu hrvatskog stanovništva bio izraženiji. Slatinski kraj je u tome prednjačio u odnosu na neka susedna područja.

Nova operacija antipartizanskih snaga (Operacija "Paula", 1-20. jul 1943) bila je posledica činjenice da partizanima nije naneta ozbiljnija šteta tokom prethodne Operacije "Braun" i da ojačani partizani sve više ugrožavaju glavne nemačke interese u Slavoniji. Partizanske brigade su uspele da izbegnu opkoljavanje i povukle su se s područja na kome su bile koncentrisane protivničke napadačke snage, bez znatnih gubitaka. Ujedno, partizanske pozadinske vlasti izvršile su evakuaciju stanovništva u šume planine Papuk. Tokom Operacije "Paula" nemačke i ustaške snage izvršile su zločine u desetak sela između Đulovca i Orahovice, ubivši 58 civila, mahom srpske nacionalnosti. Ubistvo 26 meštana Velike Klise, 13. jula 1943, najmasovniji je zločin koji su na području Brđanske počinili vojnici nemačkog Wehrmachta. Operacija "Paula" je bila poslednja operacija ustaško-nemačkih snaga koju su partizanski protivnici bili u stanju da organizuju do proleća 1944. Postupci ustaša i nemačke vojske, pripadnika SS-policije iz redova domaćeg nemačkog stanovništva, tokom prolećne ofanzive 1944. bili su znatno brutalniji nego tokom Operacije "Paula". U proleće 1944. u potpunosti je opljačkano i zapaljeno svako srpsko selo pod prethodnom kontrolom partizana u koje je kročila ustaška i nemačka vojska i pobijeno je preko 200 civila u Brđanskoj. Tokom Operacije "Paula" tek u manjem broju sela zabeležena su paljenja većeg broja kuća.

Oslobođenje Slatine 5-6. aprila 1944. predstavlja jedan od najvećih uspeha NOVJ u borbi protiv Ustaške vojnice u dotadašnjem

toku rata u Slavoniji. Prethodno, 22–23. januara 1944, jedinice 6. korpusa NOVJ nanele su težak poraz 6. bojni UV u Čaglinu kod Slavonske Požege, kada su, prema partizanskim izvorima, ustaški gubici iznosili 264 poginula vojničara. Gubici 15. bojne UV u borbama za Slatinu 4–7. aprila bili su manji od gubitaka 6. bojne u Čaglinu, ali su jedinice 6. korpusa imale manje gubitke u borbama za Slatinu nego u borbama za Čaglin, gde su partizani pretrpeli znatne gubitke: 114 poginulih i 227 ranjenih boraca. Gubici 6. bojne u Čaglinu predstavljaju dotad nezabeleženi poraz Ustaške vojnice u borbama u Slavoniji. Obe bojne, i čaglinska i slatinska, bile su pod komandom stožera 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV kojim je tada zapovedao pukovnik Ivan Stier. Nijedan ustaški zdruk u borbama na tlu Hrvatske u prvoj polovini 1944. nije pretrpeo tako velike gubitke, kakvi su bili gubici 2. stajaćeg djelatnog zdruga, naročito ako uzmemo u obzir da su slavonski partizani u tom razdoblju dva puta zauzimali Feričance (2. marta i 22. aprila) nanosivši gubitke 16. bojni 2. stajaćeg djelatnog zdruga. Prethodno je Hrvatsko domobranstvo, kao deo OS NDH, pretrpelo teške poraze u Slavoniji i drugim delovima Hrvatske, ali Ustaška vojnica, kao vojno najkvalitetniji deo OS NDH, nije do tad doživela poraze u Slavoniji kakvi su zabeleženi u Čaglinu i Slatini. Petposlednju ratnu godinu u Slavoniji obeležili su porazi Ustaške vojnice u utvrđenim garnizonima, ali i zločini te formacije koji su bili najintenzivniji nakon 1942. Borbe za prvo oslobođenje Podravske Slatine, aprila 1944, u vojnom smislu imale su sličan značaj kao i borbe za treće oslobođenje Voćina, maja 1943. Oba ova vojnoistorijska događaja predstavljaju najznačajnija operativna dejstva NOVJ ne samo u Slavoniji nego i u Hrvatskoj u tim razdobljima. Slavonsko ratište je od početka marta do kraja septembra 1944. bilo najznačajnije ratište u Hrvatskoj. Prilikom prvog oslobođenja Slatine partizani su 15. bojni UV naneli trajne gubitke od 170–200 pripadnika, pri čemu je većina poginula u borbi, a ostatak je streljan nakon zarobljavanja. Nekoliko desetina zarobljenih domobrana partizani su uskoro pustili na slobodu. Bili su to najozbiljniji gubici Ustaške vojnice u slavonskoj Podravini od početka rata. Partizani su u borbi za Slatinu imali oko 40 poginulih.

Partizani su se u Slatini zadržali nepuna dva dana. Bili su prinuđeni da se povuku iz grada zbog naleta ustaških i nemačkih snaga iz pravca Našica i Donjeg Miholjca. Antipartizanska ofanziva u proleće 1944. na području kotara imala je dve etape. Prva etapa (6-10. april) podrazumevala je kontraofanzivna dejstva južno od Slatine u cilju potiskivanja partizana od grada i sprovođenja iseljavanja nemačkog stanovništva iz tri sela koja su se nalazila na partizanskoj teritoriji (Ćeralije, Bokane, Macute). Druga etapa bila je deo Operacije "Ungewitter" ("Oluja"), organizovane od strane nemačkog okupatora i sprovedene od strane OS Trećeg Reicha i OS NDH. Operacija "Oluja" je zahvatila celokupno područje brdske Slavonije, odnosno sva područja u Slavoniji pod prethodnom partizanskom kontrolom, uključujući i Brđansku. Antipartizanska ofanziva u proleće 1944. predstavlja najdramatičnije kolektivno iskustvo stanovništva Brđanske tokom celog rata nakon masovnih stradanja tokom avgusta i septembra 1942. Od početka marta do početka jula 1944. antipartizanske snage su u kotaru Podravska Slatina ubile preko 260 civila. Glavni nosilac zločina nad stanovništvom kotara Podravska Slatina u proleće 1944. bile su jedinice 2. stajaćeg djelatnog zdruga UV, prvenstveno njegova 15. bojna. Uz zapovednika stožera 2. stajaćeg djelatnog zdruga pukovnika Ivana Stiera, najveću komandnu odgovornost za zločine antipartizanskih snaga u kotaru tokom 1944. snosi Tomislav Masarini, zapovednik 15. bojne.

Krajem leta 1944. Slavoniju napuštaju tri brigade 28. slavonske divizije koje su izvršile prodor preko severnog dela Bosne prema severozapadnoj Srbiji kako bi učestvovala u Beogradskoj operaciji NOVJ i Crvene armije. Na tlu Slavonije ostale su jedinice 12. i 40. slavonske divizije, kao i manje partizanske teritorijalne jedinice. Činjenica da je štab 6. (slavonskog) korpusa bio u stanju ustupiti tri brigade 12. (vojvođanskom) korpusu NOVJ, a da su preostale snage 6. korpusa, i nakon prelaska tri iskusne slavonske brigade u Bosnu, nastavile uspešnu borbu i širenje slobodne teritorije dovoljno govori o narasloj snazi partizanskog pokreta u Slavoniji. U tom razdoblju, u borbama od 26. do 28. septembra 1944, partizani su po drugi put zauzeli Podravsku Slatinu.

Za razliku od prethodnih, privremenih zauzimanja gradskih mesta u Slavoniji, snage 6. korpusa krajem leta i početkom jeseni 1944. nakon zauzimanja gradova nisu napuštali osvojene pozicije i trajnije su zadržavale zauzeta veća mesta. Slatina je ostala pod kontrolom NOVJ sve do 8. februara 1945. Napad na Slatinu 26. septembra predstavljao je početak niza borbenih aktivnosti snaga 6. korpusa NOVJ poznatih u jugoslovenskoj vojnoj historiografiji kao Podravska operacija, koja je trajala do 16. oktobra 1944. Tokom Podravske operacije jedinice pod komandom 6. (slavonskog) i 10. (zagrebačkog) korpusa NOVJ neutralisale su garnizone OS NDH u šest gradova i većih mesta. Prilikom borbi za Slatinu ustaške i nemačke snage imale su gubitke od oko 80 poginulih. Osim toga, 15. bojna UV imala je preko stotinu poginulih prilikom proboja prema Mađarskoj. Partizani su u navedenim borbama imali oko 50 poginulih. S zauzimanjem Čađavice, Podravske Slatine, Suhopolja i Virovitice, oslobođeno je široko područje slavonske Podravine uključujući celokupno područje kotara Podravska Slatina. Nakon oslobođenja Podravske Slatine u gradu i pojednim naseljima u kotaru uhapšeno je između 90 i 100 osoba koje su bile sumnjive kao pripadnici ustaškog pokreta ili pomagači ustaškog režima. Od tog broja jedan deo je pušten na slobodu, pojedini su mobilisani u NOVJ, a deo je upućen pred vojni sud. Dostupna dokumentacija pruža podatke o 43 stanovnika kotara koji su nakon drugog oslobođenja Slatine izvedeni pred vojni sud. Za petoricu uhapšenika znamo da su osuđeni na smrt, dok su ostali osuđeni na vremenske kazne, odnosno na prinudni rad. Partizani se nisu svetili ustaškim porodicama nakon drugog oslobođenja Slatine. To potvrđuje činjenica da su ustaše prilikom jednodnevnog zauzeća Slatine, 14. novembra 1944, evakuisali 172 “ustaške” porodice iz grada. Tom prilikom ustaše nisu vršili zločine prema građanima koji nisu uspeli da se evakuišu prema Papuku. Sve do kraja rata Ustaška vojnica na području kotara Podravska Slatina nije počinila nijedan masovni zločin. To bitno odudara od prethodne prakse te formacije. Nije jednostavno objasniti tu činjenicu, pogotovo jer u istom razdoblju ne jenjavaju zločini Ustaške vojnice u nekim drugim delovima NDH. Početkom decembra

1944. partizanske vlasti su prinudno iselile iz kotara znatan procenat mađarskog stanovništva i malobrojne preostale Nemce. Taj postupak bio je posledica odluke viših partijskih organa i vojne i civilne vlasti da mađarsko i preostalo nemačko stanovništvo kao "nepouzđano" bude iseljeno iz oslobođenog dela Slavonije. Hrvatsko stanovništvo nije bilo podvrđnuto takvim merama.

Slatinski kotar je krajem 1944. postao poprište operativnih aktivnosti NOVJ i Crvene armije koje su u jugoslovenskoj vojnoj istoriografiji poznate kao "Virovitički mostobran". Mostobran je podrazumevao ubacivanje snaga 12. vojvođanskog korpusa (16, 36. i 51. vojvođanska divizija) i dva nepotpuna puka 233. divizije 57. armije Crvene armije na područje između Moslavine Podravske i Pitomače u cilju proširenja operativne zone NOVJ u Slavoniji, što je podrazumevalo intenciju prodora prema Posavini kako bi se ugrozila nemačka pozadina Sremskog fronta čime bi se planirani prodor snaga NOVJ/JA na Sremskom frontu učinio izglednijim. Međutim, na levu obalu Drave prebačene su male snage Crvene armije, budući da je Sovjetima ratište u Mađarskoj bilo daleko prioritetnije od ratišta u Slavoniji i Sremu. Snage 6. slavonskog, 10. zagrebačkog i 12. vojvođanskog korpusa NOVJ/JA odolevale su ojačanom protivniku, napose snagama nemačke Armijske grupe "E" koje su pristigle s Balkana, sve do 9. februara 1945. Snage 6. korpusa JA tada su bile primorane da se povuku u Brđansku, odnosno na Papuk i Bilogoru. Istovremeno snage nekadašnjeg 12. vojvođanskog korpusa povukle su se u Mađarsku. Neposredno pre povlačenja vojvođanskih divizija sa šireg područja zapadne i srednje Slavonije u Bačku, preko Mađarske, povuklo se oko 15.000 izbeglica. Podravska Slatina je zauzeta od strane nemačkih snaga 8. februara i pod kontrolom antipartizanskih snaga nalazila se sve do 20. aprila. Tokom februara nemačke snage, potpomognute OS NDH, sprovele su na području Slavonije protiv JA Operaciju "Werwolf" ("Vukodlak"), čiji je epicentar obuhvatao područje kotara Podravska Slatina. Bila je to poslednja vojna operacija koju je nemački okupator organizovao i sproveo na operativnom području 6. (slavonskog) korpusa NOVJ/JA. Borbe na Virovitičkom mostobranu, vođene od

početka decembra 1944. do početka februara 1945, predstavljaju najozbiljnije borbe na slatinskom području tokom celog rata. Tokom ta tri meseca teških borbi snage NOVJ/JA pretrpele su najozbiljnije gubitke tokom rata na istom području, pri čemu su najveći deo gubitaka pretrpele vojvođanske brigade, odnosno jedinice 12. vojvođanskog korpusa NOVJ/JA (460 poginulih i 50 nestalih). Bili su to najveći gubici NOVJ/JA na širem slatinskom području tokom rata. Za razliku od većine prethodnih nemačko-ustaških vojnih operacija u Slavoniji, tokom Operacije "Vukodlak" nisu zabeleženi masovni zločini nad civilnim stanovništvom slatinskog kotara, iako lokalno stanovništvo nije bilo pošteđeno pojedinačnih zločina, pljačke i uništavanja imovine. Tri vojvođanske divizije JA koje su bile angažovane na širem slatinskom području tokom operacije imale su gubitke od 212 poginulih i 355 nestalih. Tokom marta na ratištu u potpapučkom kraju vladalo je svojevrsno zatišje pri iščekivanju razrešenja na drugim, važnijim frontovima. S neutralisanjem Virovitičkog mostobrana i s nemačkom ofanzivom u zapadnoj Mađarskoj ratište između Virovitice i Našica privremeno je izgubilo značaj. Stanje na ratištu u Brđanskoj i slatinskoj Podravini počelo je da se menja početkom aprila s jačanjem aktivnosti jedinica 6. korpusa JA.. Situacija se nepovratno izmenila nakon što su 1. i 3. armija JA 12. aprila izvršila proboj Sremskog fronta. Taj događaj je najavio skorašnje okončanje okupacije. Slatinsko područje je oslobođeno 21. aprila 1945. u okviru prodora 3. armije JA prema zapadu. Partizani su imali blizu stotinu poginulih tokom nekoliko dana borbi za oslobođenje kotara.

Izvori i literatura

Neobjavljeni arhivski izvori:

Hrvatski državni arhiv (Zagreb)

- 215, Ministarstvo državne riznice Nezavisne Države Hrvatske
- 223, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske
- 237, Glavno ravnateljstvo za promičbu pri Predsjedništvu Vlade Nezavisne Države Hrvatske
- 249, Ustaša – Hrvatski oslobodilački pokret
- 250, Ustaška vojnica
- 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek
- 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- 367, Republički zavod za statistiku
- 487, Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske
- 1012, Osobni fond Budisavljević Diane
- 1194, Zbirka dokumenata Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije
- 1372, Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta
- 1491, Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku
- 1521, Hans Helm – policijski izaslanik pri poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu
- 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske
- 1561, Služba državne sigurnosti
- 1809, Oblasni komitet Komunističke partije Hrvatske za Slavoniju
- 1837, Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske Našice
- 1852, Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske Virovitica

Državni arhiv u Osijeku

- 45, Oblasni narodnooslobodilački odbor za Slavoniju

Državni arhiv u Virovitici

- 133, Kotarski narodnooslobodilački odbor Podravska Slatina

Vojni arhiv (Beograd)

- Nezavisna država Hrvatska
- Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
- Nemačka arhiva

Arhiv Jugoslavije (Beograd)

- 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Arhiv Srbije (Beograd)

- G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike

Hrvatski povijesni muzej (Zagreb)

- Zbirka fotografija, filmova i negativa

Objavljeni arhivski izvori:

- *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946.
- *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, I-X, Slavonski Brod, 1962–1985.
- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Dokumenta, I, Beograd, 1987.
- *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946.* Dokumenti, (pr. Zdravko Dizdar i dr.), Slavonski Brod, 2005.
- *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946.* Dokumenti: Slavonija, Baranja i Srijem, (pr. Vladimir Geiger i dr.), Slavonski Brod, 2006.
- Potočnjak, Vlado, “Izvodi iz ratnog dnevnika”, *17. slavonska NO udarna brigada u dokumentima, zapisima i fotografijama*, (pr. Krsto Bosanac i dr.), Beograd-Grubišno Polje, 1983.
- *Prilog građi za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941*, (pr. Slavica Hrčkovski i dr.), Slavonski Brod, 1965.
- *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944. Svedočanstva*, (pr. Vladimir Dedijer, Antun Miletić), Beograd, 1989.

- *Radnički i Narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini.* Dokumenti i podaci u vremenu oktobar 1918. – maj 1945, (pr. Slavica Hrečkovski, Mile Konjević), Slavonski Brod, 1970.
- Smreka, Jelka; Mihovilović, Đorđe, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.-1945.*, Jasenovac, 2007.
- Vojak, Danijel; Papo, Bibijana; Tahiri, Alen, *Stradanje Roma u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, Zagreb, 2015.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, II/2, II/13, V/2, V/3, V/4, V/6, V/8, V/9, V/10, V/11, V/13, V/15, V/17, V/20, V/21, V/23, V/24, V/25, V/26, V/27, V/32, V/33, V/34, V/35, V/36, V/37, V/38, V/39, IX/2, IX/5, XI/3, XII/3, XII/4, Beograd, 1952-1979.
- *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata*, I, Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941-1945, (ur. Slavko Vukčević), Beograd, 1993.

Radovi, rasprave, članci:

- Бркић, Душко, "Ослобођење Слатинског Дреновца 21. новембра 1941. године", *Просвјета – народни календар* 1950, Загреб, 1949.
- Geiger, Vladimir, "Osvrt na važnije žrtvoslove o Drugom svjetskom ratu i poraću objavljene u Republici Hrvatskoj 1991.-2004. godine", *Dijalog povjesničara – istoričara*, 9, Zagreb, 2005.
- Geiger, Vladimir, "Nijemci Slatine i slatinskog kraja u Drugom svjetskom ratu i poraću", *Svećenik Julije Bürger (1885.-1944.) i njegovo vrijeme*. Zbornik radova znanstvenog skupa, (ur. Dragica Šuvak), Slatina, 2017.
- Indić, Miloš, "Povlačenje iz Slavonije", *Mladost slobodi darovana. Sećanja boraca 1. vojvođanske brigade*, (pr. Nikola Božić), Novi Sad, 1991.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, "Gospodarski razvoj Slatine u prvoj polovini 20. stoljeća", *Slatina 1297.-1997.*, Zbornik radova u prigodi 700. obljetnice prvog spominjanja imena grada Slatine, (ur. Ive Mažuran, Željko Tomičić), Zagreb, 1999.

- Kožul, Stjepan, "Voćinska stradanja tijekom II. svjetskog rata", *Voćin. Crkva i svetište*, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Požega-Voćin, 9. i 10. prosinca 2011, (ur. Ivica Žuljević), Požega, 2013.
- Krnić, Zdravko, "O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme Drugog svjetskog rata", *Zbornik - Historijski institut Slavonije*, 4, Slavonski Brod, 1966.
- Leček, Suzana, "Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke i njegov kotar: djelovanje Stjepana Hefera u osječkom i valpovačkom području (1924.-1941.)", *Scrinia slavonica*, 8, Slavonski Brod, 2008.
- Ljubljanić, Srećko, "Evakuacija stanovništva iz Slavonije u Mađarsku i Vojvodinu početkom 1945.", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 2, Slavonski Brod, 1964.
- Miletić, Antun, "Vojne formacije Folksdojčera u borbi protiv NOP-a na njemačkoj okupacionoj teritoriji NDH (1941-1944)", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, 11, Slavonski Brod, 1974.
- Miletić, Antun, "Preseljavanje i evakuacija Folksdojčera iz Srijema i Slavonije 1942-1944. godine", *Zbornik - Historijski institut Slavonije i Baranje*, 12, Slavonski Brod, 1975.
- Radonić, Tomislav; Šuvak, Dragica, "Životopis voćinskoga i slatinskoga župnika Julija Bürgerera", *Svećenik Julije Bürger i njegovo vrijeme. Zbornik radova*, (ur. Dragica Šuvak), Slatina, 2017.
- Škiljan, Filip, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", *Scrinia slavonica*, 10, Slavonski Brod, 2010.
- Škiljan, Filip, "Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine", *Stanovništvo*, 2/2012, Beograd, 2012.
- Škiljan, Filip, "Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata (Virovitica, Slatina, Orahovica, Našice) u vrijeme NDH (1941.-1945.)", *Scrinia slavonica*, 17, Slavonski Brod, 2017.

- Vojak, Danijel, “Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u NDH, 1941.–1945.”, *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, (ur. A. Benčić, S. Odak, D. Lucić), Jasenovac, 2018.
- Vuković, Nikolina; Miškulin, Ivica, “Politički pejzaž slatinskoga župnika Julija Bürgera, *Svećenik Julije Bürger i njegovo vrijeme*. Zbornik radova, (ur. Dragica Šuvak), Slatina, 2017.
- Živaković-Kerže, Zlata, “Od židovskog naselja u Tenji do sabirnog logora”, *Scrinia slavonica*, 6, Slavonski Brod, 2006.

Monografije, studije, memoari:

- Атанацковић, Жарко, *Друга војвођанска НОУ бригада*, Београд, 1978.
- Bosiočić, Bogdan, *21. slavonska udarna brigada*, Београд, 1981.
- Bošković Stulli Maja, *Moje priče iz davnine*, Zagreb, 2007.
- Crnobrnja, Miloš, *Banijska proleTERSka četa*, Sisak, 1979.
- Cvetković, Zdravko, *Sedamnaesta slavonska NOU brigada*, Београд, 1979.
- Četrnaesti januar. Spomen knjiga u povodu 30-godišnjice stradanja nevinih seljaka Kometnika i okolice u Voćinu, (pr. Stevo Pupić), Podravska Slatina, 1972.
- Đikić, Ivica, *Domovinski obrat. Politička biografija Stipe Mesića*, Zagreb, 2004.
- Đilas, Milovan, *Revolucionarni rat*, Београд, 1990.
- Gazda, Miroslav, “Krvavi slatinski Uskrs”. *Ratna zbivanja u Slatini za II. svjetskog rata*, Zagreb–Slatina, 2015.
- Grahek Ravančić, Martina, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009.
- Jelić Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977.
- Kaloper, Nikola, *Buđenje naroda*, Orahovica, 1991.
- Kokot, Jovan, *Dvanaesta proleTERSka slavonska brigada*, Београд, 1987.

- Ковачевић Цицвара Перо, Бојчић, Цвјетин, *Дереза: рађање и умирање*, Београд, 2002.
- Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978.
- Kumm, Otto, *Vorwärtz, Prinz Eugen! Die Geschichte der 7. SS Freiwilligen Division "Prinz Eugen"*, Dresden, 2007.
- Лагатор, Шпиро, *Четврта војвођанска бригада*, Београд, 1973.
- Лазих С. Саво; Богојевић М. Радован, *Мединци. Хроника*, Београд, 2013.
- *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991*, (pr. Jakov Gelo i dr.), Zagreb, 1998.
- Недељковић, Драган, *Издајека светлост*, Београд, 2000.
- Ninković, Živan, *Šesta vojvođanska udarna brigada*, Београд, 1973.
- Novak, Viktor, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948.
- Paldiel, Moredecai, *Churches and Holocaust. Unholy Teaching, Good Samaritans and Reconciliations*, New Jersey, 2006.
- Pavlica, Dane, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, Београд, 2007.
- Pelikan, Dragutin, *Slatina u vjetrovima povijesti*, Slatina, 1997.
- Pelikan, Mira; Gazda, Miroslav, *Spomenar hrvatskim žrtvama Virovitičko-podravske županije stradalim 1941.–1945. i 1991.–1995. godine*. Drugo ispravljeno i dopunjeno izdanje, Osijek, 2011.
- *Podravskoslatinski kraj*, (pr. Tomo Bačani), Podravska Slatina, 1981.
- Redžić, Nail, *25. brodska brigada*, Београд, 1976.
- Redžić, Nail, *Telmanovci: zapisi o njemačkoj partizanskoj četi "Ernst Telman"*, Београд, 1984.
- Roksandić, Rade; Cvetković, Zdravko, *18. slavonska brigada*, Београд, 1974.
- Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945: žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Београд, 1980.
- Savić, Sreta, *51. vojvođanska divizija*, Novi Sad, 1974.
- Šibl, Ivan, *Ratni dnevnik*, Zagreb, 1966.
- Škiljan, Filip, *Kulturno-historijski spomenici zapadne Slavonije*, Zagreb, 2010.
- Škiljan, Filip, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014.

- Štir, Pukovnik, *Elementi i metode komunističke gerile*, Madrid, 1964.
- Štir, Ivan, *Otvoreno pismo Dru Stjepanu Heffer[u]*, Buenos Aires, 1966.
- Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice*, Zagreb, 2004.
- Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, I-II*, Beograd, 1982.
- Тимофејев Ј., Алексеј, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд, 2010.
- *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.-1945.*, (ur. Zdravko Dizdar i dr.), Zagreb, 1997.
- Trikić, Savo; Repajić, Dušan, *Proleterski bataljon Bosanske krajine*, Beograd, 1982.
- Velagić, Savo, *Virovitica u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Virovitica, 1979.
- Vitez, Grigor, *Nikola Miljanović Karaula*, Zagreb, 1952.

Novine:

- *Glas Slavonije* (Papuk), 1944.
- *Hrvatski list* (Osijek), 1941, 1942.
- *Hrvatski narod* (Zagreb), 1941.
- *Naprijed* (Topusko), 1944.
- *Službeni viestnik Ustaške vojnice* (Zagreb), 1942.
- *Vjestnik Ministarstva hrvatskog domobranstva* (Zagreb), 1942.

Geografski registar

- Adolfovac 13, 304, 338, 375, 386,
387, 403, 427, 448, 549, 553,
554, 556, 557, 582, 583.
- Aleksandrovac 13, 87, 91, 96, 185,
428, 516, 568, 579.
- Bakić 90, 200, 203, 216, 221, 223,
225, 230, 260, 452, 543, 583.
- Balinci 41, 46, 62, 68, 73, 87, 91,
94, 96, 190, 370, 375, 515, 516,
519, 524, 543, 568.
- Beničanci 364.
- Bistrica 77, 87, 99, 243, 258, 259,
488, 535, 544, 563, 581.
- Bjelkovac 13, 96, 522, 554.
- Bokane 33, 50, 62, 73, 74, 76, 77,
101, 112, 113, 122, 128, 189,
199, 203, 240, 244, 247, 283,
312, 313, 324, 328, 340, 343,
344, 352, 374–376, 382, 383,
390, 400, 428–434, 437, 438,
444, 476, 493, 494, 511, 563,
589, 599.
- Brezik 13, 87, 96, 100.
- Brezovica 364.
- Budanica 366.
- Cabuna 82, 91, 141, 145, 258–260,
271, 274, 315, 366, 384, 402,
581, 583.
- Ciganka 544.
- Crnac 522, 523, 549, 553, 554–
556.
- Čačinci 30, 31, 50, 51, 54, 58, 63–
70, 75, 190, 191, 244, 246, 247,
283, 286, 298, 303, 307, 316,
342, 346, 356, 360–362, 370,
372–374, 376, 387, 388, 399,
428, 551, 555, 567, 568, 574,
581–583, 589.
- Čađavica 11, 12, 14, 46, 54, 55, 70,
81, 193, 205, 207, 208, 223,
224, 226–229, 233, 235, 236,
304, 339, 369, 385, 403, 406,
448, 449, 528–532, 536, 537,
539, 549, 551–558, 567, 569,
573, 581–583.
- Čađavički Lug 11, 69, 87, 91, 96,
207, 208, 216, 385, 413, 418,
448, 449, 547, 549, 553, 579.
- Četekovac 11, 46, 62, 73, 91, 94,
189, 219, 286, 370, 375, 381,
479, 482, 516, 519, 524, 543.
- Čojlug 11, 13, 87, 94–95.

- Čomborje 13, 52, 85, 87, 89, 90,
96, 554.
- Čeralije 12, 14, 17, 30, 31, 33, 46,
50, 57, 59, 62, 73, 74, 88, 99,
101, 112–114, 122, 123, 128,
154, 189, 190, 199, 202, 203,
205, 240, 244–247, 263, 282,
283, 288, 291, 301, 302, 309,
312, 313, 319, 324, 340, 342–
345, 350, 352, 358, 370, 372,
376, 382, 383, 390, 400, 401,
427–433, 436, 438, 440, 441,
443–445, 447, 448, 459, 464,
473, 475, 479, 495, 496, 505,
511, 514–516, 518, 523, 524,
560, 563, 564, 568, 569, 571,
577, 578, 581, 582, 589, 599.
- Dobrić 17, 18, 28, 30, 101–103, 141,
143, 144, 148–152, 160–166,
173, 174, 183, 240, 313, 352,
353, 400, 432, 473, 474, 562,
570, 589, 591.
- Dobrović 45, 50, 58, 68, 74–76,
87, 93, 95, 106, 239, 242, 304,
360, 403, 406, 449, 456, 549,
578, 579, 582.
- Donja Bukovica 12, 75, 76, 88, 100,
242, 448, 449, 563, 579.
- Donja Pištana 134, 200, 350, 486.
- Donje Bazije 99, 211–214, 237, 238,
448, 554, 558, 583.
- Donje Kusonje 99, 103, 104, 110,
111, 266, 340, 375, 379, 383–
385, 513, 515, 562, 579.
- Donje Predrijevo 360, 522, 523,
554.
- Donje Viljevo 449.
- Donji Meljani 77, 99, 216, 340,
378, 535, 544, 569, 579.
- Duzluk 30, 67, 190, 191, 257, 354,
522, 589.
- Đulovac 29, 125, 126, 198, 240,
254–258, 262, 264, 272–274,
277, 282, 291, 296, 298, 303,
328, 460, 570, 582, 593.
- Đuričić 17, 50, 100, 101, 114, 135,
216, 240, 257, 319, 336, 340,
353, 362, 381, 426, 478, 479,
484, 562, 563.
- Đurin Lug 13, 427, 448, 450, 568,
570, 580.
- Feričanci 398, 399, 488, 498, 506,
551, 567, 573, 598
- Gazije 116, 136, 199, 253, 257.
- Golenić 69, 342, 376, 379–382,
412, 427, 428, 433, 456, 496,
512–515, 518, 519, 524, 525.
- Gornja Bukovica 106, 211, 214, 428,
544, 563.
- Gornja Pištana 134, 135, 199, 200,
257, 354, 358, 486, 522, 560.
- Gornje Kusonje 17, 71, 99, 100, 103,
104, 110, 111, 128, 216, 243,
258, 259, 265, 266, 280, 340,
343, 354, 368, 383–385, 412,
451, 459, 496, 513–515, 519,
562, 579.

- Gornje Predrijevo 12, 47, 145, 210, 213, 216, 303, 451, 542, 553, 554, 558, 580, 583.
- Gornje Viljevo 72, 100, 304, 580.
- Gornji Meljani 12, 30, 71, 97, 101, 125, 200, 240, 257, 313, 319, 340, 352, 362, 426, 475, 482, 484, 560, 562, 570, 571, 578, 589.
- Gornji Miholjac 14, 17, 46, 85, 90, 91, 96, 99, 109, 110, 205, 215, 226, 242, 315, 522, 543, 569.
- Gornji Vrhovci 125, 185, 186, 194, 199, 311.
- Grđevica 186, 187.
- Hum 29, 42, 44, 61, 100, 103, 111-113, 133, 138, 139, 155, 176, 198, 199, 202, 240, 243, 252, 253-259, 266, 270, 271, 275, 280, 295-300, 324-328, 334-336, 340, 342, 344, 349, 351, 383, 392, 394, 427, 459-461, 480, 487, 497, 517, 518, 520, 544, 550, 563, 564, 569, 570, 582, 583.
- Hum Varoš 29, 60, 61, 90, 100, 111-114, 240, 243, 258-262, 265, 266, 274, 275, 324, 340, 350, 368, 372, 373, 383, 384, 427, 456, 479, 513-515, 517, 518, 544, 562.
- Humljani 11, 12, 30, 37, 71, 114, 307, 370-372, 484, 519-521, 568, 589.
- Ilmin Dvor 11, 13, 50, 54, 58, 69, 81, 87, 91, 96, 553.
- Ivanbrijeg 12, 326, 340, 343, 376, 378-380, 390, 428, 429, 511, 514, 544, 545.
- Kantrovci 135, 140, 185-188, 194, 197, 199.
- Kapelna 30, 350, 362-364, 522, 523, 560, 589.
- Kapinci 211, 242, 542, 544, 580.
- Katinci 240, 271, 272, 423.
- Kokočak 134-136, 190, 199, 200, 257, 358, 486, 560.
- Kometnik 12, 18, 28, 30, 31, 35, 36, 43, 44, 60-62, 101, 102, 105, 106, 114, 119, 133, 141-157, 159-167, 173-184, 188, 189, 192-195, 199, 243, 285, 287, 288, 290-294, 300, 324, 325, 340, 352, 398, 400, 432, 438-440, 563, 564, 570, 589, 591.
- Kometnik-Jorgići 149, 152, 165, 293, 325, 439, 440.
- Kometnik-Zubići 141, 147, 165, 432, 438-440.
- Kozice 86, 88, 361, 405, 530, 563, 582, 583.
- Krajna 11, 30, 67, 190, 191, 200, 240, 257, 376, 428, 486, 589.
- Kruševo 186, 187, 194, 199, 200.
- Kučanci 251, 363, 375, 522, 560.
- Kuzma 12, 17, 29, 30, 102, 103, 118, 123, 125, 128, 193, 200, 240, 243-245, 257, 258, 264-270,

- 274–277, 281, 290, 293–296,
313, 324, 328, 336, 340, 352,
353, 359, 459, 460, 487, 562,
563, 569, 589, 593.
- Lacić 364.
- Levinovac 40, 118, 139, 141, 145,
198, 303, 383, 394, 406, 413,
415, 427, 569.
- Lipovac 16, 31, 73, 99, 103, 110–112,
114, 115, 240, 262, 345, 375,
381, 400, 426, 429, 431, 432,
442, 445–447, 472, 473, 478,
494–496, 563, 582, 589.
- Lisičine 12, 17, 29, 30, 40, 50,
61–62, 71, 72, 79, 88, 100, 103,
111–113, 117–130, 132, 133,
139–141, 145, 148, 149, 162,
164, 196, 198–201, 204, 240,
243, 245, 249, 255, 257, 258,
264–267, 274–276, 280, 281,
290, 295, 296, 298–300, 313,
324, 334–336, 340, 344, 349,
352, 353, 375, 383, 431, 459–
461, 470, 487, 497, 529, 550,
563, 569, 570, 577, 589.
- Londžica 117.
- Lukavac 12, 31, 99, 110, 111, 370,
374, 376, 379–381, 386, 390,
400, 406, 426, 429, 447, 448,
459, 483, 485, 490–497,
513–515, 527, 562, 564, 572,
577, 589.
- Ljeskovicica 117, 350.
- Macute 30, 31, 33, 37, 44, 50, 60,
61, 100, 102, 107, 113, 130, 200,
240, 243, 244, 283, 300, 312,
313, 324, 340, 341, 343–345,
352, 376, 390, 398, 400, 427,
428, 430–432, 434–439, 444–
446, 459, 463, 511, 518, 520,
521, 563, 564, 569, 571, 572,
576, 589, 599.
- Mačkovac 12, 342, 383, 384, 427,
459, 512–515, 517, 523, 544.
- Mala Klisa 396.
- Mali Bastaji 303.
- Martinci Miholjački 91, 96, 546,
553.
- Medinci 99, 106, 192, 193, 215, 216,
242, 253, 304, 554, 556, 563,
580.
- Mikleuš 11, 38, 55, 63, 67, 75, 81,
88, 91, 94, 99, 110, 216, 219,
221, 223, 307, 353, 355, 428,
516, 544, 567–569, 582.
- Miljevci 88, 307, 579.
- Moslavina Podravska 539, 546–
549, 553, 554, 601.
- Noskovačka Dubrava 13, 87, 96,
218–226, 233, 236, 237, 252,
554, 592.
- Noskovci 12, 47, 96, 213, 304, 542,
554, 557, 579, 583.
- Nova Bukovica 11, 14, 17, 38, 45,
55–58, 69, 74–76, 85, 87, 91,
93, 99, 110, 176, 189, 205, 211–
214, 216, 221, 223, 224, 233,
237–239, 304, 368, 428, 449,
516, 544, 580, 583.

- Nova Krivaja 29, 30, 118, 121, 123,
125, 126, 128, 128, 195, 240,
242, 243, 271-273, 281, 282,
340, 352, 570, 589, 594.
- Novaki 12, 92, 101, 543.
- Novo Kusonje (Bijeli Jarac) 12, 100,
110, 134, 513, 515.
- Obradovci 116.
- Orešac 402, 438.
- Pčelić 30, 40, 123, 128, 271, 383,
392, 394, 396, 460, 570, 581-
583, 585, 586, 589.
- Pecka 13, 16, 59, 100, 110, 198, 271,
342, 368, 415, 418, 512-514,
523, 524.
- Pepelana 118, 392, 585, 586.
- Petrovac 13, 26, 31, 50, 55, 56, 58,
62-70, 85, 87, 91, 95, 96, 516,
544, 590.
- Pivnica 30, 82, 98, 118, 120, 202,
240, 243, 255, 263, 276, 277,
286, 298, 307, 309, 324, 326,
334, 392, 396, 570, 578, 589.
- Popovac 12, 17, 29, 30, 60, 61, 97,
100, 103, 111-114, 130, 139,
203, 240, 242, 243, 245, 248-
250, 252, 253, 255, 257, 265,
266, 274, 290-294, 296, 298,
300, 308, 324, 325, 328, 336,
340, 427, 428, 461, 487, 517,
563, 564, 569, 570, 579, 589,
593, 594.
- Prekoračani 11, 17, 30, 78, 101, 135,
138, 200, 240, 294, 353, 362,
550, 563, 578, 589.
- Puklica 29, 240, 243, 271, 272.
- Pušina 11, 12, 30, 71, 101, 114, 190,
191, 200, 201, 240, 253, 257,
283, 286, 294, 300, 353, 354,
361, 362, 428, 484, 486, 563,
564, 567, 568, 572, 589.
- Radosavci 369, 370, 378-380, 385,
386, 545.
- Rijenci 17, 30, 31, 33, 62, 101, 112,
113, 240, 245-247, 336, 352,
358, 372, 382, 383, 426, 430,
431, 444, 475-478, 563, 571,
577, 578, 589.
- Sapna 115, 116, 177, 199.
- Sekulinci 12, 17, 30, 31, 50, 62, 102,
103, 125, 133, 135, 136, 141,
162, 164, 185, 191, 192, 194,
197-200, 240, 257, 285, 308,
313, 352, 353, 456, 464, 466,
474, 478, 560, 562, 570, 589.
- Sladojevački Lug 338, 339, 368,
535.
- Sladojevci 48, 92, 103, 104, 109,
223-225, 253, 369, 378, 402,
406, 413, 415, 418, 425, 456,
513, 530, 535, 543-545, 569,
581, 583, 584.
- Slana Voda 16, 342, 344, 385, 497,
512-515, 518, 523, 544.
- Slatinski Drenovac 11, 14, 17, 31,
38, 57, 62, 71, 76, 78, 97, 100,
101, 114, 124, 125, 133-140,
173, 190, 194, 198, 200, 201,
203, 205, 221, 222, 224, 229,
234, 236, 240, 247, 263-265,

- 283, 286, 303, 309, 310,
314–316, 319, 336, 346, 350,
354, 355, 358, 370, 394, 413,
414, 426, 428, 429, 461, 480,
482, 484, 498, 520, 521, 523,
537, 563, 568, 570, 573, 578,
589, 596.
- Smude 31, 50, 62, 88, 93, 102, 103,
117, 118, 133, 188, 216, 240,
243, 244, 325, 352, 381, 426,
428, 431, 444, 463, 464, 466,
511, 562, 563, 570, 589.
- Sopjanska Greda 13, 51–53, 87, 89,
90, 96.
- Sopje 12, 14, 15, 17, 46, 47, 49, 52,
53, 59, 61, 90, 205, 209–211,
213, 217, 218, 236, 237, 303,
368, 451, 542, 543, 580, 592.
- Stara Krivaja 118, 125, 126, 240,
271, 273, 340, 352, 353, 570.
- Starin 58, 208, 209, 235, 537, 543,
554.
- Stražeman 186, 239.
- Suha Mlaka 30, 116, 135, 138, 243,
250, 251, 355–357, 522, 553,
554, 556, 589.
- Suhopolje 392, 394, 396, 402, 525,
534, 574, 584–587, 600.
- Šaševo 13, 216, 554, 557, 580.
- Šljivoševci 364, 365.
- Španat 12, 85–87, 92, 96, 134.
- Trnava Cabunska 415.
- Vaška 12, 47, 216, 304, 438, 542,
544, 580.
- Velika Klisa 30, 32, 82, 118, 179,
243, 276, 277, 340, 347–349,
352, 570, 589, 597.
- Veliki Bastaji 200–202, 243, 272.
- Vilić Selo 17, 201.
- Višnjica 12, 544.
- Voćin 11–13, 15, 17–19, 28–32, 34,
36, 40, 42–45, 50, 57–61, 64,
67, 72, 79–81, 88, 89, 92, 100–
107, 109, 111–114, 117–126, 132,
134, 139, 141–167, 173–184,
188, 189, 191–195, 198–205,
216, 221, 223, 240, 252, 254,
258, 262–271, 275–277, 279,
281, 283–303, 305, 308–310,
312, 314–342, 344, 346, 350,
351, 370, 375, 379, 383, 399–
401, 413, 418, 419, 421, 425,
428, 430–432, 439, 444, 459–
461, 463, 465–472, 474, 479,
481, 487, 494, 498, 516–518,
538, 540, 563, 564, 567–572,
576–578, 582, 589, 593–596.
- Vranješevci 71, 216, 242, 304, 340,
448, 450, 451, 554, 557, 563.
- Vučjak Kamenski 30, 32, 33, 187,
331–333, 576, 589, 595, 596.
- Zaile 124, 275.
- Zdenci 78, 130, 133, 137, 138, 148,
522, 553.
- Zvečevo 134, 184, 185, 195, 265,
275, 288, 309, 310, 323, 324,
333, 346, 423, 469, 470, 528,
576, 577.